

**Działaczki i działacze oświatowi
w Królestwie Polskim u progu niepodległości
Słownik biograficzny
tom 1: A–K**

Redakcja naukowa
Aneta Bołdyrew, Agnieszka Wałęga

**Działaczki i działacze oświatowi
w Królestwie Polskim u progu niepodległości**

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

**Działaczki i działacze oświatowi
w Królestwie Polskim u progu niepodległości
Słownik biograficzny
tom 1: A–K**

Redakcja naukowa
Aneta Bołdyrew, Agnieszka Wałęga

Aneta Böldyrew (ORCID: 0000-0002-6121-0816) – Uniwersytet Łódzki
Wydział Nauk o Wychowaniu, Katedra Historii Wychowania i Pedagogiki
Zakład Historii Oświaty, 91-408 Łódź, ul. Pomorska 46/48

Agnieszka Wałęga (ORCID: 0000-0001-9585-5965) – Uniwersytet Mikołaja Kopernika
Wydział Filozofii i Nauk Społecznych, Instytut Nauk Pedagogicznych
87-100 Toruń, ul. Lwowska 1

RECENZENCI

Janusz R. Budziński, Krzysztof Jakubiak

REDAKTOR INICJUJĄCY

Urszula Dzieciatkowska

OPRACOWANIE REDAKCYJNE

Magdalena Granosik

LAYOUT, SKŁAD I ŁAMANIE

Elżbieta Pich

KOREKTA TECHNICZNA

Anna Jakubczyk

PROJEKT OKŁADKI

Aneta Böldyrew

ADAPTACJA PROJEKTU OKŁADKI

Monika Rawska

Na okładce

Samuel Dickstein, Irena Kosmowska, Zofia Daszyńska-Golińska, Józef Brudziński
Fotografie ze zbiorów Narodowego Archiwum Cyfrowego

© Copyright by Authors, Łódź 2023

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2023

<https://doi.org/10.18778/8331-334-4>

Publikacja finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego
pod nazwą „Szlakami Polski Niepodległej” w latach 2018–2023 nr projektu 01SPN 17 0020 18

kwota finansowania 751 222 zł

Kierownik projektu – Aneta Böldyrew

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

Wydanie I. W.11122.23.0.K

Ark. wyd. 38,1; ark. druk. 31,0

ISBN 978-83-8331-334-4

e-ISBN 978-83-8331-335-1

Pamięci działaczek i działaczy prowadzących pracę oświatową
w Królestwie Polskim u schyłku XIX i na początku XX w.,
których biogramów nie zdołaliśmy przygotować
i zamieścić w niniejszym słowniku.

Wprowadzenie

W najnowszej historii Polski rok 1905 i wydarzenia rewolucyjne w Królestwie Polskim są jedną z najważniejszych cezur; wyznaczają bowiem początek krótkiej, ale szczególnie ważnej epoki intensywnych przeobrażeń społecznych i politycznych, budowania nowoczesnej polskiej tożsamości narodowej, rozwoju instytucjonalnych struktur samoorganizacji społecznej, walki o upodmiotowienie nieelitarnych grup społecznych, wyłaniania się w przestrzeni publicznej nowych obszarów współpracy i rywalizacji, tworzenia wizji niepodległości – która w 1918 r. stała się faktem. Stałym elementem dyskusji o nowoczesności w Królestwie Polskim było eksponowanie znaczenia edukacji i wiedzy jako czynników emancypacji i modernizacji¹. Oświata miała dostarczać wiedzy o świecie, własnej i uniwersalnej kulturze, być narzędziem edukacji obywatelskiej i politycznej. Tam, gdzie nie sięgała inwigilacja carska, podkreślano zarówno uniwersalny, jak i irredentystyczny wymiar społecznej troski o oświatę, upowszechnianie wiedzy, wychowanie młodego pokolenia – jego rolę w życiu publicznym pokazywało uczestnictwo w strajku szkolnym 1905 r., a następnie – kolejne wystąpienia uczniów i studentów.

W październiku 1905 r. władze rosyjskie zezwoliły na zakładanie prywatnych szkół elementarnych i średnich z wykładowym językiem polskim. W obszarze działań praktycznych rozpoczęło to okres intensywnego rozwoju oświaty szkolnej i pozaszkolnej pod auspicjami organizacji społecznych, m.in. Polskiej Macierzy Szkolnej, Stowarzyszenia Kursów dla Analfabetów Dorosłych, Towarzystwa Kultury Polskiej, Lubelskiego Towarzystwa Szerzenia Oświaty „Światło”, Towarzystwa Krzewienia Oświaty w Łodzi czy Towarzystwa Krzewienia Oświaty wśród Ludności Żydowskiej „Daath”, by wymienić tylko szczególnie zasłużone instytucje. Delegalizacja Polskiej Macierzy Szkolnej w grudniu 1907 r. była jednym z wielu wydarzeń pokazujących iluzoryczność zmiany postawy władz carskich i zapowiadanych reform. Mimo ograniczeń zakresu społecznej samoorganizacji lata porewolucyjne były czasem rozkwitu działalności stowarzyszeniowej – ważną ich grupę stanowiły te, które zajmowały się upowszechnianiem oświaty i wiedzy. Jednocześnie w prasie, na zebraniach organizacji społecznych i politycznych, w kółkach samokształceniowych prowadzono intensywną debatę na temat edukacji. Ukazywała ona znaczenie tego tematu dla dyskutantów – i głębokie różnice w koncepcjach polityki oświatowej.

1 Szerzej na ten temat zob. A. Boldyrew, *Wprowadzenie*, [w:] *Edukacja i wychowanie dzieci i młodzieży w czasopiśmiennictwie społeczno-kulturalnym Królestwa Polskiego w latach 1905–1918. Bibliografia adnotowana*, red. R. Bednarz-Grzybek, A. Boldyrew, M.M. Kacprzak, cz. 1, Łódź 2023, s. 15–43; tam także podstawowa literatura.

Szkolnictwo, instytucje oświaty pozaszkolnej, oddolny ruch samokształceniowy, rozwijane w latach 1905–1918, w kontrze wobec systemu narzuconego przez władze zaborcze, miały wzmacniać kształtowanie nowych postaw, wyobrażeń, wartości, wiedzy o świecie, wspierać realizację dążeń emancypacyjnych różnych środowisk, grup, jednostek. Korzystniejsze warunki w porewolucyjnej rzeczywistości sprzyjały rozwojowi działalności stowarzyszeniowej, instytucjonalizacji pracy oświatowej i popularyzacyjnej oraz wypracowaniu różnych modeli aktywności publicznej na rzecz kulturalnego i intelektualnego rozwoju społeczeństwa. Spektrum działalności oświatowej było bardzo szerokie – od wychowania i kształcenia dzieci i młodzieży, poprzez edukację dorosłych, upowszechnianie wiedzy na drodze publicznych wykładów, odczytów, dyskusji oraz publikacji popularnonaukowych, propagowanie samokształcenia, aż po przekazywanie wiedzy ściśle specjalistycznej w towarzystwach naukowych i zawodowych oraz w grupach młodych adeptów fachowej wiedzy współpracujących z doświadczonymi badaczami (te ostatnie rozwiązania stosowano najczęściej w środowisku lekarskim). W ostatnich latach epoki zaborowej nowoczesna oświata – szkolna i pozaszkolna – przez jej organizatorów i realizatorów była uważana za szczególnie ważny komponent budowy nowego ładu społecznego i nowoczesnej polskiej państwowości. Koncepcje tej oświaty, jej ideowych podstaw, zakresu i celów były różne, tak jak różne były wizje relacji społecznych i wyobrażenia niepodległego państwa wśród zwolenników socjalizmu, endecji, ruchu ludowego, mniejszości narodowych etc. W pierwszym 20-leciu XX w. w kręgach inteligencji utrzymywała się dominacja poświeceniowego porządku wartości i poświeceniowego racjonalizmu, ale udział w społecznej działalności oświatowej osób ze środowisk nieelitarnych na wsiach i w miastach prowadził do włączenia różnych typów racjonalności i odmiennych wizji nowoczesności. Niezależnie od proveniencji ideowej działaczki i działacze zazwyczaj nie widzieli – lub nie chcieli widzieć – że oświata stawała się także narzędziem rywalizacji o rząd dusz i propagowania określonej wizji rzeczywistości, w których oni także uczestniczyli.

Publikacja *Działaczki i działacze oświatowi w Królestwie Polskim u progu niepodległości. Słownik biograficzny* poświęcona jest społecznikom biorącym udział w różnych formach upowszechniania oświaty i wiedzy w Królestwie Polskim u schyłku XIX i na początku XX w. W społecznym ruchu oświatowym uczestniczyły kobiety i mężczyźni – różnego pochodzenia społecznego, różnej narodowości i wyznania. Byli wśród nich przedstawiciele i przedstawicielki inteligencji zawodowej – lekarze, prawnicy, uczeni i wykładowcy akademicy, nauczyciele, pedagogrzy, psychologrzy etc., działaczki ruchu kobiecego (od tradycjonalistek po feministki), duchowni, osoby prowadzące działalność oświatową w środowiskach chłopskich i robotniczych, popularyzatorzy wiedzy (na różnych poziomach i dla różnych odbiorców), działacze organizujący i propagujący czytelnictwo i samokształcenie, uczestnicy publicznych debat o edukacji i polityce oświatowej. Ważną rolę odegrali także publicyści, którzy systematycznie podejmowali problematykę oświaty i popularyzacji wiedzy w tekstach prasowych. Uznano natomiast, że kryterium „działacza oświatowego” nie spełniają osoby, które finansowały instytucje oświaty, ale same nie prowadziły działalności oświatowej ani popularyzacyjnej; mecenat oświaty i nauki uznano za osobne zagadnienie. Do grona tego nie zakwalifikowano także nauczycielek i nauczycieli, którzy nie podejmowali społecznikowskiej działalności oświatowej (choć wielu łączyło pracę w szkolnictwie publicznym z prowadzeniem tajnego nauczania, to często brakuje materiałów źródłowych pozwalających na ustalenie szczegółów).

Lista działaczek i działaczy, wstępnie zestawiona na podstawie literatury przedmiotu, została uzupełniona i zmodyfikowana dzięki informacjom z materiałów źródłowych. Pierwotnie wykaz obejmował około 300 haseł; ostatecznie słownik zawiera ponad dwukrotną ich liczbę – w sumie w obu tomach zamieszczono 676 haseł. Niektórych planowanych biogramów nie zdołano opracować z powodu braku jakichkolwiek danych biograficznych; mimo odnalezienia w źródłach informacji o praktycznej działalności oświatowej i/lub tekstów publicystycznych dotyczących oświaty w niektórych przypadkach niemożliwe było przygotowanie nawet krótkiej noty biograficznej.

W słowniku zaprezentowano życiorysy wielu powszechnie znanych postaci, zasłużonych na niwie politycznej, kulturalnej, naukowej, których aktywność oświatowa – w wymiarze praktycznym lub teoretycznym – pozostaje natomiast słabiej zbadana. Zamieszczono także biogramy mniej znanych lub niemal zupełnie zapomnianych działaczy. Przedstawiona w słowniku zbiorowość jest bardzo zróżnicowana pod względem pochodzenia społecznego i narodowego, wyznania, wykształcenia i zawodu, światopoglądu, zamożności, okoliczności i warunków prowadzenia działalności oświatowej i popularyzacyjnej. Znaczące są również różnice pokoleniowe – wśród działaczy zasłużonych na polu oświaty na początku XX w. były zarówno osoby od kilkudziesięciu lat aktywne w przestrzeni publicznej, jak i ludzie bardzo młodzi, dla których udział w ruchu oświatowym po 1905 r. był doświadczeniem formatywnym, często inspirującym ich do dalszej aktywności – społecznej, politycznej, oświatowej, także w odrodzonej Polsce. Mamy świadomość dyskusyjności uwzględnienia niektórych postaci oraz licznych braków – nie zdołaliśmy zidentyfikować wielu działaczek i działaczy, zwłaszcza przedstawicieli mniejszości narodowych i religijnych oraz społeczników działających w regionach położonych z dala od dużych miast. Przedstawione w słowniku postaci traktować można jako symbolicznych reprezentantów znacznie szerszego grona osób zasłużonych dla popularyzacji oświaty i wiedzy.

Biogramy zostały opracowane według przygotowanej wcześniej instrukcji; nie zawsze było możliwe jej ściśle stosowanie, z uwagi na bardzo różnorodne doświadczenia biograficzne badanych działaczek i działaczy. W niektórych biogramach zakres informacji jest bardzo ograniczony, co wynika z dotychczasowego stanu wiedzy i niewielkiej liczby materiałów źródłowych. W każdym wypadku dążono do precyzji informacji oraz konsekwentnego stosowania zasady doboru faktów. W nagłówku biogramu podawano nazwisko i imię (tylko w uzasadnionych przypadkach więcej niż jedno imię), lata życia, pseudonimy i kryptonimy. Określono zawód oraz obszary działalności społecznej poza pracą oświatową; nie podawano określenia „działaczka / działacz oświatowy”, jako że ten obszar aktywności jest przedmiotem słownika, dotyczy każdej z przedstawianych postaci i został szerzej omówiony w treści biogramu.

W życiorysie podano imiona rodziców i nazwisko rodowe matki, określono pochodzenie społeczne. Przedstawiono przebieg edukacji i aktywność w organizacjach młodzieżowych, wyjazdy w celach naukowych i zawodowych, w przypadku uczonych – formy działalności naukowo-badawczej oraz udział w transnarodowym ruchu naukowym. Opisano przebieg pracy zawodowej, podając miejsca zatrudnienia i zajmowane stanowiska. Krótko określono sympatie i zaangażowanie polityczne oraz przynależność partyjną. Przedstawiono działalność w organizacjach społecznych, w tym dobroczynnych, filantropijnych, samopomocowych, zajmujących się działalnością opiekuńczą, wychowawczą, kulturalną, sportową etc.

Najważniejszą część życiorysów stanowi opis działalności społeczno-oświatowej. Scharakteryzowano współpracę z instytucjami oświatowymi, towarzystwami naukowymi i zawodowymi, redakcjami periodyków, oficynami wydawniczymi itp. Podano informacje na temat pełnionych w nich funkcji i zajmowanych stanowisk. Omówiono udział w jawnym i tajnym kształceniu dzieci, młodzieży i dorosłych, działalność organizacyjną na rzecz edukacji szkolnej i pozaszkolnej, aktywność w zakresie upowszechniania nauki, a także ponadzaborowe kontakty na niwie oświaty i nauki. Scharakteryzowano dorobek piśmienniczy dotyczący teorii i praktyki szeroko rozumianej edukacji oraz popularyzacji wiedzy. Nieco szerzej przedstawiono teorie pedagogów oraz ich koncepcje dotyczące organizacji i realizacji działań oświatowych. Niekiedy przywoływano krótkie cytaty ze szczególnie wartościowych tekstów publicystycznych, pamiętników lub listów danego działacza.

Opisano aktywność w czasie I wojny światowej, udział w różnych formach działań irredentystycznych, w organizacjach wojskowych, społecznych, samorządowych, organach administracji w okresie budowania niezależnej państwowości polskiej. Bardzo krótko przedstawiono losy działaczek i działaczy w II Rzeczypospolitej oraz w późniejszym okresie – wskazano główne obszary aktywności zawodowej, społecznej, politycznej etc. oraz funkcje pełnione w życiu publicznym. Zwięźle scharakteryzowano działalność oświatową. Podano informacje o ważniejszych nagrodach i odznaczeniach. Starano się unikać postawy apologetycznej i nadmiernego wartościowania działalności i dorobku przedstawianych osób (łączyło się to z tonowaniem w ramach prac redakcyjnych hagiografizującego charakteru niektórych biogramów, przy jednoczesnej trosce o to, by nie popaść w działania ironicznie nazwane przez Cypriana Kamila Norwida: „redakcja jest redukcją”). Formą ukazania społecznej oceny są cytowane opinie współczesnych, głównie osób bezpośrednio znających omawianych działaczy i działaczki. W szczególnych przypadkach odnotowano ważne społecznie jubileusze obchodzone za życia bohaterki lub bohatera biogramu oraz uroczystości pogrzebowe, gdy przybierały formę szczególnie istotnych wydarzeń publicznych. Nie podawano natomiast informacji o współczesnych formach komemoracyjnych. Nie zastosowano zasady limitowania objętości życiorysów w zależności od rangi działaczki lub działacza; kierowano się przekonaniem, że o ich roli świadczą fakty dotyczące aktywności oświatowej i popularyzacyjnej oraz dorobek piśmienniczy. O obszerności biogramu decydowała przede wszystkim intensywność prowadzonej działalności, potwierdzona w źródłach i literaturze przedmiotu.

Każdy biogram został opatrzony bibliografią przedmiotową. Zawiera ona wykaz najważniejszych materiałów, na podstawie których przygotowano biogram. Po pierwsze podano archiwalia i inne materiały rękopiśmienne. Następnie wymieniono, w układzie chronologicznym, literaturę: monografie, prace zbiorowe, artykuły z periodyków naukowych oraz innych czasopism. Nie uznano za celowe powtarzanie dziesiątków pozycji przedmiotowych, dotyczących wielokrotnie opisywanych postaci; wykaz przywołanej literatury wskazuje podstawowe tropy i z pewnością ułatwi dalsze badania. W odniesieniu do źródeł drukowanych i opracowań historiograficznych przyjęto zasadę podawania maksymalnie 10 pozycji. Jeśli chodzi o materiały rękopiśmienne przechowywane w archiwach, bibliotekach i muzeach, podano informacje głównie o źródłach instytucjonalnych i memuarystycznych, w których odnaleziono informacje o życiu i działalności bohaterki lub bohatera biogramu. Nie zapisywano natomiast archiwaliów notarialnych i meldunkowych. W zestawieniach

bibliograficznych nie podano informacji o zasobach archiwalnych, jeśli mieściły się w nich tylko fotografie działaczy. Z uwagi na bogaty zasób źródeł epistolograficznych przywołano tylko wybrane zapisy; odnotowano te zbiory, które pozwalały na podanie w biogramie informacji dotychczas nieznanych albo które zostały przywołane w postaci cytatu. Zarówno w źródłach, jak i opracowaniach zrezygnowano z podawania numerów stron i kart.

W przypadku osób, których formą pracy oświatowej i popularyzacji wiedzy była także działalność publikacyjna, hasła zawierają również bibliografię podmiotową. Obejmuje ona publikacje zwarte oraz teksty publicystyczne (sporadycznie – także teksty o innym charakterze, np. zamieszczone w prasie notki lub sprawozdania). Przyjęto zasadę podawania maksymalnie 10 pozycji; celem autorów słownika nie było rejestrowanie pełnego piśmiennictwa naukowego i publicystycznego. Wybierano prace dotyczące problematyki oświatowej oraz teksty o charakterze popularyzującym wiedzę skierowane do szerszego grona czytelników. Pominięto natomiast teksty ściśle naukowe, adresowane do specjalistów oraz utwory literackie, chyba że miały one szczególne walory dla popularyzacji wiedzy (np. historycznej, geograficznej, etnograficznej), z uwzględnieniem zarówno tekstów adresowanych do dorosłych i młodzieży, jak i do dzieci. W pierwszym rządzie wybierano publikacje z lat 1905–1918 – okresu, który był głównym obszarem zainteresowania zespołu twórców słownika. Wielu działaczy opublikowało w tym czasie znacznie więcej prac, stąd konieczne było dokonanie selekcji i hierarchizacji pod kątem znaczenia poszczególnych publikacji i ich popularności. Jeśli w tym czasie działacz nie opublikował 10 ważnych dla oświaty i popularyzacji wiedzy tekstów, poszerzano zakres chronologiczny do lat 1900–1920. W przypadku broszur, które były odbitkami artykułów zamieszczonych w prasie fachowej lub społeczno-kulturalnej, podawano informacje o pochodzeniu tekstu. W odniesieniu do publikacji, które zostały wydane w okresie 1905–1918 po raz kolejny, nie podawano daty pierwszej edycji ani informacji o tym, którym z kolei jest wymienione wydanie. Kolejne pozycje podano w układzie chronologicznym, nie dokonując zróżnicowania pod względem rzeczowym. W przypadku prac współautorskich dane współautora odnotowano na końcu zapisu bibliograficznego w nawiasach kwadratowych. Zgromadzenie informacji w zakresie bibliografii podmiotowej jest istotne dla opracowania bazy dokumentacyjnej piśmiennictwa Królestwa Polskiego dotyczącego teorii i praktyki oświaty oraz upowszechniającego wiedzę, ważnego nie tylko z powodu walorów poznawczych, ale także z racji realizacji społecznych funkcji nauki. W zestawieniu bibliografii podmiotowej znalazły się także zapisy wspomnień autorstwa bohaterek i bohaterów biogramów, które pozostają w rękopisach lub zostały wydane drukiem. Umieszczono je jako ostatnią pozycję w bibliografii podmiotowej – były one bowiem niemal zawsze spisywane i/lub publikowane po 1918 r.

W bibliografii podmiotowej nie podawano natomiast zapisów prac tłumaczonych lub adaptowanych; tego rodzaju informacje podano w części głównej biogramu. Podobnie wymieniono tytuły szczególnie ważnych prac opublikowanych przed 1900 r. lub po 1920. Zarówno w bibliografii podmiotowej, jak i w tekście biogramu w zapisach bibliograficznych uwspółcześniono ortografię i interpunkcję, zgodnie z zasadami edycji źródeł dziewiętnastoi dwudziestowiecznych. W przypadku zapisów cyrylicą zastosowano transliterację. W zestawieniach piśmiennictwa w bibliografii przedmiotowej i podmiotowej nie podawano adresów wydawniczych książek i broszur ani danych o ich objętości; zainteresowany tymi informacjami czytelnik może je łatwo odnaleźć w katalogach bibliotecznych.

Wstępne wersje biogramów zostały w dużej części przygotowane w czasie pandemii COVID-19; prace nad nimi były utrudnione z uwagi na ograniczoną dostępność archiwów i bibliotek. Autorzy biogramów korzystali ze źródeł drukowanych i materiałów archiwalnych, ale ich różnorodność i rozproszenie utrudniały zgromadzenie całości niezbędnej dokumentacji. W większości biogramów konieczne było dokonanie uzupełnień na podstawie kolejnych materiałów źródłowych. Po wstępnym opracowaniu roboczych wersji biogramów redaktorki przeprowadziły kwerendę, która dzięki zgromadzeniu bogatego zasobu źródeł pozwoliła na wprowadzenie uzupełnień w treści większości biogramów oraz w bibliografii przedmiotowej i podmiotowej. I tak np. analiza wykazów członków różnych organizacji społecznych (wykazy zachowały się w postaci materiałów drukowanych i rękopiśmiennych) pozwoliła na wzbogacenie o te informacje życiorysów wielu działaczek i działaczy. Szczególnie dużo materiałów potwierdzających działalność oświatową i wnoszących także nieznaną dotąd informacje na temat badanych postaci zgromadzono w wyniku kwerendy w wybranych zespołach w Archiwum Głównym Akt Dawnych, Archiwum Akt Nowych, Archiwum Narodowym w Krakowie, Archiwach Państwowych w Warszawie, Łodzi, Białymstoku, zbiorach rękopiśmiennych w Zakładzie Narodowym im. Ossolińskich, Bibliotece Narodowej i Bibliotece Uniwersyteckiej w Warszawie, zbiorach pamiętnikarskich w Archiwum Zakładu Historii Ruchu Ludowego (kwerenda podstawowa i/lub uzupełniająca, opracowanie źródeł i uzupełnienia biogramów – Aneta Bołdyrew). Redaktorki opracowały także materiały dotyczące wyjazdów akademickich badanych działaczy – Agnieszka Wałęga opracowała źródła z zasobów Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego, Aneta Bołdyrew – z Narodowego Archiwum Estonii oraz archiwum Uniwersytetu Genewskiego. Małgorzata Maria Krakowiak wykonała kopie i wstępnie opracowała niektóre materiały z zasobów Archiwum Zakładu Historii Ruchu Ludowego, Archiwów Państwowych w Kaliszu i Płocku, Archiwum Państwowego w Warszawie Oddział w Łowiczu oraz z zespołu Archiwum Związku Harcerstwa Polskiego w Archiwum Akt Nowych. Dokonała także wypisów ze źródeł rękopiśmiennych w zasobach Głównej Biblioteki Lekarskiej Dział Starej Książki Medycznej. Ułatwiło to wykonanie pełnego opracowania tych materiałów oraz wprowadzenie informacji do biogramów i zapisów wykorzystanych pozycji do zestawień bibliograficznych przez Anetę Bołdyrew. Kopie wybranych materiałów z Archiwum Państwowego w Lublinie wykonała Renata Bednarz-Grzybek; archiwalia opracowała z Agnieszką Wałęgą, która również uzupełniła biogramy. Kamila Cybulska, która okresowo współpracowała z redakcją, przeprowadziła kwerendę w materiałach dotyczących odznaczeń w Centralnym Archiwum Wojskowym Wojskowego Biura Historycznego i wprowadziła uzyskane informacje do biogramów. Opracowała także wstępnie robocze wersje biogramów kilku autorów.

W ramach redakcji naukowej w głównej części biogramów oraz w bibliografii podmiotowej i przedmiotowej wprowadzono skroty; naniosiła je Agnieszka Wałęga. W zestawieniach bibliograficznych zastosowano skróty nazw archiwów, bibliotek i muzeów, działów zbiorów oraz zespołów archiwalnych. W skróconej wersji podano także zapisy przywoływanych w wielu biogramach pamiętników i innych materiałów pozostających w postaci rękopisów. Zastosowano skróty tytułów czasopism (w biogramach podano pełne tytuły czasopism) oraz słowników i innych wydanych drukiem opracowań. W biogramach użyto skrótów nazw instytucji, organizacji i towarzystw społecznych, które nie zajmowały się działalnością *stricto* oświatową. Podobnie zastosowano skróty nazw instytucji i organizacji

politycznych i państwowych, a także powszechnie stosowane w tego rodzaju opracowaniach skróty nazw uczelni i instytutów naukowych (przyjęto jeden skrót dla oznaczenia uczelni, które w badanym okresie zmieniały nazwę – i tak np. dla określenia Uniwersytetu Warszawskiego, w latach 1870–1915 funkcjonującego pod nazwą Cesarski Uniwersytet Warszawski, przyjęto skrót UW). Nie stosowano natomiast skrótów nazw organizacji oświatowych, samokształceniowych, a także naukowych i kulturalnych, których ważną częścią działalności było także tworzenie i popularyzacja wiedzy. Podanie pełnych nazw tych organizacji służy wyeksponowaniu ich roli w upowszechnianiu oświaty i nauki. Ułatwia także ustalenie sieci współpracy działaczek i działaczy w ramach organizacji i stowarzyszeń; jest to także ważny cel słownika. W ramach prac redakcyjnych weryfikowano nazwy instytucji i stowarzyszeń, które w źródłach i opracowaniach były podawane w różnych formach (niekiedy różne wersje występowały w obrębie akt tego samego zespołu archiwalnego) – w zapisach źródłowych wiązało się to ze stosowaniem skróconych lub uproszczonych wersji nazw organizacji przez samych jej członków, z manierą publicystów i wydawców, niekiedy także było wynikiem ingerencji cenzury. I tak np. nazwę Towarzystwa Badań nad Dziećmi czasami podawano z dookreśleniem „Polskie”, czasami bez niego.

Uzupełnienia dokonywane przez redaktorki objęły także wprowadzenie do wielu biografów krótkich cytatów ze źródeł rękopiśmiennych i drukowanych.

Słownik powstał w ramach projektu naukowego pt. *Edukacja, oświata i wychowanie w kształtowaniu polskiej nowoczesności i niepodległości w latach 1905–1918*, finansowanego w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Szlakami Polski Niepodległej” w latach 2018–2023 (nr umowy 0020/SPN01/17/2018), klasyfikowanego w ramach Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki. Zespół autorów słownika tworzy grono ponad 60 osób z wielu uczelni i innych instytucji, w tym wykonawcy merytoryczni projektu oraz badacze współpracujący, a także kilkoro studentów, którzy przygotowali biografie pod opieką doświadczonych pracowników naukowych. Kilkuletnia współpraca w tak licznym zespole była cennym doświadczeniem, ale zarazem niełatwym wyzwaniem. Szczególnie ważna okazała się wzajemna pomoc, jakiej udzielali sobie autorki i autorzy słownika, np. w koleżeńskim udostępnianiu materiałów źródłowych i opracowań.

W ramach tego samego projektu naukowego zespół przygotował publikację *Edukacja i wychowanie dzieci i młodzieży w czasopiśmiennictwie społeczno-kulturalnym Królestwa Polskiego w latach 1905–1918. Bibliografia adnotowana*, red. R. Bednarz-Grzybek, A. Bołdyrew, M.M. Kacprzak, cz. 1 i 2², Łódź 2023; czytelnik znajdzie w niej dodatkowe informacje o dorobku piśmienniczym wielu działaczek i działaczy oświatowych przedstawionych w niniejszym słowniku. Przygotowaną przez nas bibliografię i słownik traktowaliśmy jako formę przedstawienia ustaleń badawczych oraz dokumentacji źródłowej. Mamy nadzieję, że publikacje te, adresowane do badaczy, studentów i miłośników historii, posłużą dalszym badaniom i popularyzacji wiedzy o szczególnie ważnym dla kształtowania polskiej nowoczesności i niepodległości okresie lat 1905–1918. Bibliografię i słownik uznajemy także za *sui*

2 <https://wydawnictwo.uni.lodz.pl/produkt/edukacja-i-wychowanie-dzieci-i-mlodziezy-w-czasopismnictwie-spoeczno-kulturalnym-krolestwa-polskiego-w-latach-1905-1918/>, <https://wydawnictwo.uni.lodz.pl/produkt/edukacja-i-wychowanie-dzieci-i-mlodziezy-w-czasopismnictwie-spoeczno-kulturalnym-krolestwa-polskiego-w-latach-1905-1918-2> (dostęp: 11.09.2023).

generis kod pamięci o kulturowym dziedzictwie edukacji i jej roli w procesach konstruowania tożsamości narodowej, modernizacji społecznej, budowania nowoczesnego państwa³.

Mimo dążenia autorek, autorów i redaktorek do podawania jasnych, wyczerpujących informacji, wyeliminowania nieścisłości i błędów rzeczowych, które pojawiały się w niektórych wcześniejszych opracowaniach biograficznych, mamy świadomość, że nie zdołaliśmy uniknąć pomyłek. Dotarliśmy do wielu źródeł, które nie były dotychczas wykorzystywane w kontekście badań nad przedstawionymi działaczkami i działaczami. Ale chociaż nasze badania były szeroko zakrojone i czasochłonne, nie wyczerpano w nich materiałów rękopiśmiennych. Wskazane w słowniku tropy badawcze ułatwią czytelnikom dotarcie do wymienionych dokumentów, pamiętników, publicystyki; warto kontynuować poszukiwania źródłowe. Szczególnie istotne jest wykorzystanie w badaniach nad życiorysami i dorobkiem działaczek i działaczy oświatowych różnych strategii, metod i ujęć teoretycznych, a przy tym – prowadzenie pracy z krytyczną świadomością własnej optyki badawczej. Mamy nadzieję, że zgromadzony w słowniku materiał zachęci czytelników do kontynuowania badań nad przedstawionymi postaciami w różnych perspektywach badawczych i poszerzy panoramę polskiej biografistyki i propozografii.

Aneta Bołdyrew, Agnieszka Wałęga

3 Zespół przygotowuje do druku edycje źródeł: *Edukacja, oświata, opieka i wychowanie w procesie modernizacji społecznej w Królestwie Polskim i na Kresach w zaborze rosyjskim. Wybór publicystyki społecznej z lat 1905–1918*, t. I: 1905–1914, red. A. Bołdyrew, M.M. Kacprzak, M. Nawrot-Borowska, t. II: 1914–1918, red. A. Bołdyrew, J. Falkowska, D. Grabowska-Pieńkosz; *Rola młodzieży w życiu społecznym w Królestwie Polskim i na Kresach w latach 1905–1918. Wybór tekstów publicystycznych*, t. I: 1905–1914, red. A. Bołdyrew, M.M. Krakowiak, t. II: 1914–1918, red. A. Bołdyrew, A. Wałęga.

Wykaz skrótów

ARCHIWA I BIBLIOTEKI – INSTYTUCJE I ZASOBY

AAN – Archiwum Akt Nowych

ABP – Archiwum Biblioteki Publicznej

AGAD – Archiwum Główne Akt Dawnych

AGW – Archiwum Gospodarcze Wilanowskie

AIK – Archiwum Ireny Kosmowskiej

Album, sygn. 15950/II – (ZNiO, Z. Augustowski, A. Dyakowski, Album polonorum. Materiały biograficzne członków korporacji „Polonia” w Dorpacie [1824–1927], Wilnie [1927–1945] i Londynie [1945–1980], sygn. 15950/II)

AM – Archiwum Moraczewskich

AmŁ – Akta miasta Łodzi

AMNK – Archiwum Muzeum Narodowego w Krakowie

ANK – Archiwum Narodowe w Krakowie

ANRA – Archiwum Naczelnej Rady Adwokackiej

AOK – Archiwum Ośrodka „Karta”

AP Kalisz – Archiwum Państwowe w Kaliszu

AP Katowice – Archiwum Państwowe w Katowicach

AP Kielce – Archiwum Państwowe w Kielcach

APAN – Polska Akademia Nauk Archiwum w Warszawie

APB – Archiwum Państwowe w Białymstoku

APL – Archiwum Państwowe w Lublinie

APŁ – Archiwum Państwowe w Łodzi

APO – Akta personalne i odznaczeniowe

APP – Archiwum Państwowe w Płocku

APPT – Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim

APPT OTM – Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim Oddział w Tomaszowie Mazowieckim

APR – Archiwum Państwowe w Radomiu

APS – Archiwum Państwowe w Siedlcach

APW – Archiwum Państwowe w Warszawie

APW OŁ – Archiwum Państwowe w Warszawie Oddział w Łowiczu

APW OM – Archiwum Państwowe w Warszawie Oddział w Milanówku

AS – Archiwum Sejmu

ASS – Archiwum Stefana Szwedowskiego

ATNP – Archiwum Towarzystwa Naukowego Płockiego

- AUJ** – Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego
AUŁ – Archiwum Uniwersytetu Łódzkiego
AUW – Archiwum Uniwersytetu Warszawskiego
AWUM – Archiwum Warszawskiego Uniwersytetu Medycznego
AZHP – Archiwum Związku Harcerstwa Polskiego
AZHRL – Archiwum Zakładu Historii Ruchu Ludowego w Warszawie
AŻIH – Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego im. Emanuela Ringelbluma
BBWR – Bezpartyjny Blok Współpracy z Rządem
BD Sandomierz – Biblioteka Diecezjalna w Sandomierzu
Biblioteka Naukowa PAU i PAN – Biblioteka Naukowa Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie
BISzPAN – Biblioteka Instytutu Sztuki Polskiej Akademii Nauk
BiZ – Biblioteka im. Zielińskich (dawne zbiory BiZ przejęte obecnie przez ATNP)
BJ – Biblioteka Jagiellońska
BK – Biblioteka Kórnicka
BKCz – Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie
BKUL – Biblioteka Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego
BMAWTM – Biblioteka, Muzeum i Archiwum Warszawskiego Towarzystwa Muzycznego im. Stanisława Moniuszki
BN – Biblioteka Narodowa
BP – Biblioteka Publiczna
BPAN – Biblioteka Polskiej Akademii Nauk
Brzeziński, Geneza, sygn. P-89 – (AZHRL, S.J. Brzeziński, Geneza i charakter postępowego ruchu nauczycielskiego w b. Królestwie Kongresowym, sygn. P-89)
BUJK – Biblioteka Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach
BUŁ – Biblioteka Uniwersytetu Łódzkiego
BUW – Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie
CAW – Centralne Archiwum Wojskowe
CB PTTK – Centralna Biblioteka Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego im. Kazimierza Kulwiecia w Warszawie
CBW – Centralna Biblioteka Wojskowa
CTR i inne organizacje rolnicze – Centralne Towarzystwo Rolnicze i inne organizacje rolnicze
DR – Dział Rękopisów / Sekcja Rękopisów
DSKM – Dział Starej Książki Medycznej
DZS – Dział Zbiorów Specjalnych / Oddział Zbiorów Specjalnych
Gabinet Cywilny RR KP w Warszawie – Gabinet Cywilny Rady Regencyjnej Królestwa Polskiego w Warszawie
GBL – Główna Biblioteka Lekarska im. Stanisława Konopki
IBNHP w Warszawie – Instytut Badania Najnowszej Historii Polski w Warszawie
ILWB – Izba Lekarska Warszawsko-Białostocka
Kancelaria Cywilna NP w Warszawie – Kancelaria Cywilna Naczelnika Państwa w Warszawie
KGGW – Kancelaria General-Gubernatora Warszawskiego

- KGŁ** – Kancelaria Gubernatora Łomżyńskiego
- Klub Seniorów ZSL** – Klub Seniorów Ruchu Ludowego przy Naczelnym Komitecie Zjednoczonego Stronnictwa Ludowego
- KŁ PZPR** – Komitet Łódzki Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej
- KN** – Krzyż Niepodległości
- Koczara, Początki ruchu ludowego, sygn. P-12.A** – (AZHRL, P. Koczara, Początki ruchu ludowego w Kongresówce [ze szczególnym uwzględnieniem powiatu pułtuskiego], sygn. P-12.A)
- KOL** – Katalog Osobowy Lekarzy
- Koźmińscy, Wspomnienia, sygn. P-229** – (AZHRL, W. i W. Koźmińscy, Wspomnienia z mojego życia, sygn. P-229)
- Kumor, Dzieje, sygn. P-218** – (AZHRL, Ł. Kumor, Z dziejów ruchu ludowego w Królestwie 1904–1918, sygn. P-218)
- KW** – Krzyż Walecznych
- LTD w Lublinie** – Lubelskie Towarzystwo Dobroczynności w Lublinie
- Malinowski, Z moich wspomnień, sygn. 12733/I** – (ZNiO, M. Malinowski, Z moich wspomnień. Jadwiga Dziubińska i Irena Kosmowska, sygn. 12733/I)
- MD** – Muzeum Diecezjalne
- MEN w Warszawie** – Ministerstwo Edukacji Narodowej w Warszawie
- MH ZA** – Muzeum Harcerstwa Zbiory Archiwalne
- MHPRL** – Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego
- MNK** – Muzeum Narodowe w Krakowie
- MSzW w Warszawie** – Ministerstwo Szkolnictwa Wyższego w Warszawie
- MWRiOP w Warszawie** – Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Warszawie
- NaczPK** – Naczelnik Powiatu Kaliskiego
- NAE** – Narodowe Archiwum Estonii (Rahvusarhiiv on Eesti)
- NKN** – Naczelny Komitet Narodowy
- OOP** – Order Odrodzenia Polski
- Pachucka, Pamiętniki, sygn. 13976/II** – (ZNiO, R. Pachucka, Pamiętniki z lat 1914–1936 [Walka], sygn. 13976/II)
- PWGG** – Pomocnik Warszawskiego General-Gubernatora do Spraw Policyjnych
- PWIS** – Prokurator Warszawskiej Izby Sądowej
- RGO w Warszawie** – Rada Główna Opiekuńcza w Warszawie
- RzGK** – Rząd Gubernialny Kielecki
- RzGL** – Rząd Gubernialny Lubelski
- RzGP** – Rząd Gubernialny Piotrkowski
- SJJ** – Spuścizna Janiny Jasickiej
- Spis członkiń organizacji kobiecych, sygn. 11479 III** – (BN, DR, AM, Spis członkiń organizacji kobiecych: Ligi Kobiet, Związku Pracy Obywatelskiej Kobiet i Samopomocy Społecznej Kobiet z lat od 1913 do 1939 włącznie / Zofia Moraczewska, sygn. 11479 III)
- SzAGGW** – Szef Administracji przy General-Gubernatorstwie Warszawskim
- Szwedowski, „Zet”, t. I–II, sygn. 1745** – (BUW, DR, S. Szwedowski, Dzieje ruchu Zetowego w Polsce 1886–1945, t. I i II, sygn. 1745)

- Tazbir, Materiały, sygn. 7871** – (Biblioteka Naukowa PAU i PAN, Tazbir Maksymilian, Materiały do dziejów dawnego Towarzystwa Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych 1884–1945 ze zbiorów Józefa Zielińskiego, sygn. 7871)
- TRS w Warszawie** – Tymczasowa Rada Stanu w Warszawie
- TSK w Warszawie** – Towarzystwo Straży Kresowej w Warszawie
- UGLdsS** – Urząd Gubernialny Lubelski do spraw Stowarzyszeń
- UGSdsS** – Urząd Gubernialny Siedlecki do spraw Stowarzyszeń
- UJK** – Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach
- UMCS** – Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
- UWL** – Urząd Wojewódzki Lubelski
- Wasilewski, Ocena, sygn. P-229** – (AZHRL, Ocena Władysławy i Wawrzyńca Koźmińskich – opracowanie Romualda Wasilewskiego – dotyczące początków chłopskiego ruchu młodzieżowego sprzed i w czasie I wojny światowej do 1919 roku, sygn. P-229)
- Wasilewski, Stanisław Thugutt, sygn. P-68** – (AZHRL, R. Wasilewski, Stanisław Thugutt – jako działacz społeczny, ludowiec i patriota, sygn. P-68)
- Wasilewski, Wspomnienia, sygn. P-229** – (AZHRL, R. Wasilewski, Wspomnienia o Aleksandrze Bogusławskim, sygn. P-221)
- Wasilewski, ZMW, sygn. P-229** – (AZHRL, R. Wasilewski, Kiedy i jak powstał Związek Młodzieży Wiejskiej w zaborze rosyjskim – przed i w czasie I wojny światowej, sygn. P-229)
- WBH** – Wojskowe Biuro Historyczne im. gen. broni Kazimierza Sosnkowskiego
- WBP** – Wojewódzka Biblioteka Publiczna
- WGUsS** – Warszawski Gubernialny Urząd do spraw Stowarzyszeń
- WOiK** – Wydział Oświaty i Kultury
- WPrez** – Wydział Prezydyalny
- WWP** – **zbiór akt** – Wolna Wszechnica Polska – zbiór akt
- Wykaz członków „Zet” i „Pet”, sygn. 15956/II** – (ZNiO, Niepełny wykaz członków Związku Młodzieży Polskiej „Zet” i Związku Patriotycznego oraz organizacji pochodnych młodzieży i starszego społeczeństwa [„Przyszłość” – „Pet”, Organizacja Młodzieży Narodowej Szkół Średnich [...], Organizacja Młodzieży Narodowej Szkół Wyższych [...], grupy narodowe, Związek Młodej Polski, Związek Rad Ludowych i inne ekspozytury zewnętrzne] w okresie 1886–1966 r., oprac. Zofia Dłużewska-Kańska, Tomasz Piskorski, Stefan Szwedowski, sygn. 15956/II)
- WZP** – Wydział Zdrowia Publicznego
- ZAODRR** – Zbiór Akt Osobowych działaczy ruchu robotniczego
- Zbiory Gumińskiego** – Zbiory Łowickie Tadeusza Gumińskiego z Legnicy
- Zbiór monografii, sygn. 1/76/I-1** – (AAN, Zbiór monografii i opracowań o partiach, organizacjach politycznych, zawodowych oraz młodzieżowych, sygn. 1/76/I-1)
- Zbiór Tarczyńskiego** – Zbiór Władysława Tarczyńskiego w Łowiczu
- ZDU** – Zbiór druków ulotnych
- ZEA** – Zbór Ewangelicko-Augsburski
- ZJD** – Zbiór Jadwigi Dziubińskiej
- ZK** – Zbiór Korotyńskich
- ZNiO** – Zakład Narodowy im. Ossolińskich
- ZNR** – Związek Naprawy Rzeczypospolitej

Życiorysy kobiet, sygn. 9374 – (BN, DR, Życiorysy i materiały do działalności kobiet bo-
jowniczek o równouprawnienie, sygn. 9374)

Życiorysy ZET, sygn. akc. 16268 – (BN, DR, ASS, [Własnoręczne życiorysy członków
organizacji ZET], sygn. akc. 16268)

CZASOPISMA I INNE WYDAWNICTWA PERIODYCZNE

- „AA” – „Acta Arithmetica”
- „AAPSS” – „The Annals of the American Academy of Political and Social Science”
- „AAPC” – „Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis”
- „AAPCSP” – „Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis. Studia Politologica”
- „ABDR” – „Archiwum i Badania nad Dziejami Regionu”
- „ABMK” – „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”
- „AGP” – „Archiv für die Gesamte Psychologie”
- „AHiFM” – „Archiwum Historii i Filozofii Medycyny”
- „AHM” – „Archiwum Historii Medycyny”
- „AJPH” – „American Journal of Public Health”
- „AK” – „Ateneum Kapłańskie”
- „AM” – „Antiquitates Mathematicae”
- „AMP” – „Acta Medicorum Polonorum”
- „APH” – „Acta Poloniae Historica”
- „APR” – „Acta Polono-Ruthenica”
- „AR” – „Ars Regia”
- „ArchK” – „Archiwum Kryminologii”
- „AS” – „Almanach Sejneński”
- „ASBP” – „Acta Societatis Botanicorum Poloniae”
- „ASiMzDN” – „Analecta: Studia i Materiały z Dziejów Nauki”
- „Aspasia” – „Aspasia. The International Yearbook of Central, Eastern, and Southeastern
European Women's and Gender History”
- „AULFH” – „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica”
- „AULFL” – „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Literaria”
- „AULFLib” – „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Librorum”
- „AULFLP” – „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Litteraria Polonica”
- „AULFPP” – „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Paedagogica et Psychologica”
- „AUMCS” – „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”
- „AUMCSH” – „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F – Historia”
- „AUMCSPP” – „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio J – Paedagogica
– Psychologia”
- „AUNCF” – „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Filozofia”
- „AUNCP” – „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Pedagogika”
- „AUPCSG” – „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Geographica”
- „BAH” – „Bielski Almanach Historyczny”
- „BAPAN” – „Biuletyn Archiwum Polskiej Akademii Nauk”
- „BBJ” – „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej”
- „BDRP” – „Badania nad Dziejami Regionu Piotrkowskiego”

- „**BGBL**” – „Biuletyn Głównej Biblioteki Lekarskiej”
„**BHSz**” – „Biuletyn Historii Sztuki”
„**BHW**” – „Biuletyn Historii Wychowania”
„**BIBKWMBPL**” – „Biuletyn Informacji Bibliotecznej i Kulturalnej Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej w Łodzi”
„**BIPN**” – „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej”
„**BKMDG**” – „Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądz”
„**BKRTN**” – „Biuletyn Kwartalny Radomskiego Towarzystwa Naukowego”
„**BL**” – „Biesiada Literacka”
„**BLub**” – „Bibliotekarz Lubelski: kwartalnik poświęcony sprawom bibliotek powszechnych województwa lubelskiego”
„**BP**” – „Biografistyka Pedagogiczna”
„**BPod**” – „Bibliotekarz Podlaski”
„**BPol**” – „Biesiada Polska”
„**BPrzew**” – „Biuletyn Przewodnicki”
„**BPTJ**” – „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego”
„**BRTN**” – „Biuletyn Radomskiego Towarzystwa Naukowego”
„**BSz**” – „Biuletyn Szadkowski”
„**BTH**” – „Białostockie Teki Historyczne”
„**BW**” – „Biblioteka Warszawska”
„**BZH**” – „Biezuńskie Zeszyty Historyczne”
„**BŻIH**” – „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego”
„**CD**” – „Clinics in Dermatology”
„**CdW**” – „Czytelnia dla Wszystkich”
„**CHP**” – „Chemik Polski”
„**ChSP**” – „Chorzowskie Studia Polityczne”
„**CiS**” – „Człowiek i Społeczeństwo”
„**CKL**” – „Codzienny Kurier Lubelski”
„**CN**” – „Czasy Nowożytne”
„**CNISK**” – „Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobięcych”
„**CNS**” – „Człowiek – Niepełnosprawność – Społeczeństwo”
„**CSM**” – „Ciechanowskie Studia Muzealne”
„**CWD**” – „Częstochowskie Wiadomości Diecezjalne”
„**CZL**” – „Ciechanowskie Zeszyty Literackie”
„**CzL**” – „Czasopismo Lekarskie”
„**CzPE**” – „Czasopismo Prawnicze i Ekonomiczne”
„**CzPH**” – „Czasopismo Prawno-Historyczne”
„**CzT**” – „Czasopismo Techniczne”
„**CzZNiO**” – „Czasopismo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich”
„**DCh**” – „Dziennik Chicagowski”
„**DD**” – „Dzień Dobry”
„**DG**” – „Dobra Gospodyni”
„**Dij**” – „Dziś i Jutro”
„**DK**” – „Dziennik Kujawski”

- „DKij” – „Dziennik Kijowski”
„DL” – „Dydaktyka Literatury”
„DM” – „Dobra Matka”
„DN” – „Dzieje Najnowsze”
„DP” – „Dziennik Polski”
„DPaul” – „Dissertationes Paulinorum”
„DR” – „Dziennik Rozkazów”
„DT” – „Dominik Turobiński”
„DUKOSB” – „Dziennik Urzędowy Kuratorium Okręgu Szkolnego Brzeskiego”
„DUKOSK” – „Dziennik Urzędowy Kuratorium Okręgu Szkolnego Krakowskiego”
„DUKOSL” – „Dziennik Urzędowy Kuratorium Okręgu Szkolnego Lubelskiego”
„DUMWRiOP” – „Dziennik Urzędowy Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego”
„DW” – „Dziennik Wileński”
„DzCZ” – „Dzwonek Częstochowski”
„DZME” – „Dziennik Zarządu m. Łodzi”
„DzN” – „Dziennik Narodowy”
„DzP” – „Dziennik Poznański”
„ECE” – „East Central Europe”
„ED” – „Edukacja Dorosłych”
„EETP” – „Edukacja Elementarna w Teorii i Praktyce”
„EF” – „Edukacja Filozoficzna”
„EH” – „Edukacja Humanistyczna”
„EK” – „Echa Kieleckie”
„ELA” – „Echo Literacko-Artystyczne”
„ELW” – „Express Lubelski i Wołyński”
„EMTA” – „Echa Muzyczne, Teatralne i Artystyczne”
„EO” – „Edukacja Otwarta”
„EP” – „Echo Polskie”
„EPiŁ” – „Echa Płockie i Łomżyńskie”
„EPiW” – „Echa Płockie i Włocławskie”
„ET” – „Echo Turku”
„EUD” – „Edukacja Ustawiczna Dorosłych”
„EZ” – „Expres Zagłębia: jedyny organ demokratyczny niezależny woj. kieleckiego”
„FA” – „Forum Akademickie”
„FB” – „Folia Bibliologica”
„FBM” – „Forum Bibliotek Medycznych”
„FN” – „Filozofia Nauki”
„GazLub” – „Gazeta Lubelska”
„GazLud” – „Gazeta Ludowa”
„GCz” – „Goniec Częstochowski”
„GdK” – „Gazeta dla Kobiet”
„GGŻ” – „Głos Gminy Żydowskiej”
„GK” – „Gazeta Kaliska”

- „**GKiel**” – „Gazeta Kielecka”
- „**GKkd**” – „Guliwer. Kwartalnik o książce dla dziecka”
- „**GKob**” – „Głos Kobiet”
- „**GL**” – „Gazeta Lekarska”
- „**GLw**” – „Gazeta Lwowska”
- „**GL**” – „Gazeta Łowicka”
- „**GL**” – „Głos Lubelski”
- „**GLódz**” – „Gazeta Łódzka”
- „**GIPol**” – „Głos Polski”
- „**GIRad**” – „Głos Radomski”
- „**GIS**” – „Głos Sądownictwa”
- „**GIW**” – „Głos Warszawski”
- „**GM**” – „Głos Mazowiecki”
- „**GN**” – „Głos Nauczycielski”
- „**GNL**” – „Głos Nauczycielstwa Ludowego”
- „**GO**” – „Gazeta Ostrowiecka”
- „**GodzP**” – „Godzina Polska”
- „**GospN**” – „Gospodarka Narodowa”
- „**GP**” – „Gazeta Polska”
- „**GP2G**” – „Gazeta Poranna 2 Grosze”
- „**GPH**” – „Global Pediatric Health”
- „**GPłoc**” – „Głos Płocki”
- „**GPor**” – „Głos Poranny”
- „**GPR**” – „Gazeta Przemysłowo-Rzemieślnicza”
- „**GR**” – „Gazeta Rolnicza”
- „**GRad**” – „Gazeta Radomska”
- „**GRob**” – „Gazeta Robotnicza”
- „**GRP**” – „Gromada. Rolnik Polski”
- „**GSW**” – „Gazeta Sądowa Warszawska”
- „**GSz**” – „Głosy Sztubackie: czasopismo radomskich szkół średnich”
- „**GS**” – „Gazeta Świąteczna”
- „**GŚl**” – „Głos Śląski”
- „**GW**” – „Gazeta Warszawska”
- „**GwS**” – „Geografia w Szkole”
- „**GWyb**” – „Gazeta Wyborcza”
- „**GZP**” – „Głos Ziemi Płockiej”
- „**HIH**” – „Harcerski Informator Historyczny”
- „**HP**” – „Humanista Polski”
- „**IBP**” – „Imponderabilia. Biuletyn Piłsudczykowski”
- „**Ikar**” – „Ikar: Informator kulturalno-artystyczny Kielecczyzny”
- „**IKC**” – „Ilustrowany Kurier Codzienny”
- „**ILL**” – „Informator Luteranów Lubelskich”
- „**IMZW**” – „Informator Muzeum Ziemi Wieluńskiej w Wieluniu”
- „**IZÁP**” – „Internationale Zeitschrift für Ärztliche Psychoanalyse”

- „JMS” – „Journal of Modern Science”
- „JN” – „Journal of Neurology”
- „JP” – „Język Polski”
- „JR” – „Jedność Robotnicza”
- „JTMH” – „Journal of Tropical Medicine and Hygiene”
- „KaL” – „Kalendarz Lubelski”
- „KC” – „Kurier Codzienny”
- „KDW” – „Kronika Diecezji Włocławskiej”
- „KE” – „Kalendarz Ewangelicki”
- „KF” – „Kultura Fizyczna”
- „KH” – „Kwartalnik Historyczny”
- „KHKM” – „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”
- „KHNT” – „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”
- „KHPP” – „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej”
- „KHŻ” – „Kwartalnik Historii Żydów”
- „KiP” – „Kościół i Prawo”
- „KiS” – „Kultura i Społeczeństwo”
- „KiW” – „Kultura i Wychowanie”
- „KK” – „Kurier Koniński”
- „KKaL” – „Kurier Kaliski”
- „KKO” – „Koniński Kurier Oświatowy”
- „KL” – „Kurier Litewski”
- „KLek” – „Krytyka Lekarska”
- „Klio” – „Klio – Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym”
- „KLub” – „Kurier Lubelski”
- „KŁ” – „Kurier Łódzki”
- „KMP” – „Kronika Miasta Poznania”
- „KMT” – „Kultura – Media – Teologia”
- „KobW” – „Kobieta Współczesna”
- „KP” – „Kurier Poznański”
- „KPCK” – „Kwartalnik Prawa Cywilnego i Karnego”
- „KPed” – „Kwartalnik Pedagogiczny”
- „KPłoc” – „Kurier Płocki”
- „KPol” – „Kurier Polski”
- „KPor” – „Kurier Poranny”
- „KPZ” – „Kronika Powiatu Zamoyskiego”
- „KR” – „Kurier Rolniczy”
- „KrLek” – „Kronika Lekarska”
- „KRodz” – „Kronika Rodzinna”
- „KrP” – „Kronika Piotrkowska”
- „KrPow” – „Kronika Powszechna”
- „KrPr” – „Krytyka Prawa”
- „KRRwP” – „Kronika Ruchu Rewolucyjnego w Polsce”
- „KrW” – „Kronika Wielkopolska”

- „**KrWarsz**” – „Kronika Warszawy”
„**KS**” – „Kurier Siedlecki”
„**KSB**” – „Kieleckie Studia Bibliologiczne”
„**KSH**” – „Kieleckie Studia Historyczne”
„**KT**” – „Kurier Teatralny”
„**KTG**” – „Karto-Teka Gdańska”
„**KTyg**” – „Kronika Tygodnia”
„**KulFiz**” – „Kultura Fizyczna”
„**KUMŁ**” – „Kronikarz. Semestralny biuletyn informacyjny Uniwersytetu Medycznego w Łodzi”
„**KW**” – „Kurier Warszawski”
„**KwW**” – „Kaliszanin w Warszawie”
„**KZR**” – „Kutnowskie Zeszyty Regionalne”
„**LC**” – „Litteraria Copernicana”
„**LekPol**” – „Lekarz Polski”
„**LK**” – „Lubelski Kurier”
„**LKiS**” – „Lublin. Kultura i Społeczeństwo”
„**LL**” – „Literatura Ludowa”
„**LM**” – „Lud Miechowski”
„**LPol**” – „Lud Polski”
„**LRP**” – „Lubelski Rocznik Pedagogiczny”
„**LT**” – „Lubliner Tugblat”
„**LTL**” – „Lwowski Tygodnik Lekarski”
„**MD**” – „Mały Dziennik”
„**MDW**” – „Medycyna. Dydaktyka. Wychowanie”
„**MiKL**” – „Medycyna i Kronika Lekarska”
„**MiŻ**” – „Myśl i Życie”
„**ML**” – „Myśl Ludowa”
„**MN**” – „Medycyna Nowożytna”
„**MNar**” – „Myśl Narodowa”
„**MNiep**” – „Myśl Niepodległa”
„**MonP**” – „Monitor Polski”
„**MP**” – „Myśl Polska”
„**MPiK**” – „Mazowsze Płockie i Kujawy”
„**MPis**” – „Moje Pisemko”
„**MPol**” – „Myśl Polityczna”
„**MPRW**” – „Miesięcznik dla Popierania Ruchu Wstrzemięźliwości”
„**MR**” – „Medycyna Rodzinna”
„**MS**” – „Myśl Socjalistyczna”
„**MSH**” – „Mazowieckie Studia Humanistyczne”
„**MSP**” – „Młody Spółdzielca. Przewodnik dla spółdzielczości uczniowskich”
„**MT**” – „Medical Tribune”
„**MW**” – „Myśl Współczesna”
„**MWP**” – „Między Wisłą a Pilicą”

- „**MŻ**” – „Myśl Żydowska”
„**NaszSz**” – „Nasz Sztandar”
„**NauPol**” – „Nauka Polska”
„**Nca**” – „Nestor. Czasopismo artystyczne”
„**NCz**” – „Niepodległość. Czasopismo poświęcone dziejom walk wyzwoleniczych w dobie popowstaniowej”
„**ND**” – „Nowy Dziennik”
„**NDI**” – „Naród. Dodatek Ilustrowany”
„**NeuriNP**” – „Neurologia i Neurochirurgia Polska”
„**NeurP**” – „Neurologia Polska”
„**NG**” – „Nowa Gazeta”
„**NI**” – „Nowości Ilustrowane”
„**NiP**” – „Niepodległość i Pamięć”
„**NiŻ**” – „Nauka i Życie”
„**NK**” – „Nad Kamienną”
„**NKŁ**” – „Nowy Kurier Łódzki”
„**NL**” – „Nowiny Lekarskie”
„**NMRDL**” – „Notatnik Multimedialny. Rocznik dydaktyczno-literacki”
„**NN**” – „Notatnik Nakielski”
„**NO**” – „Nowe Ognisko”
„**NP**” – „Nasz Przegląd”
„**NPBIZGLK**” – „Nasza Praca: biuletyn informacyjny Zarządu Głównego Ligi Kobiet”
„**NPI**” – „Notatki Płockie”
„**NPol**” – „Niwa Polska”
„**NPrz**” – „Nasza Przeszość. Studia z dziejów Kościoła i kultury katolickiej w Polsce”
„**NR**” – „Nowa Reforma”
„**NS**” – „Nowe Słowo”
„**NSL**” – „Nowiny Społeczno-Lekarskie”
„**NSSz**” – „Na Sieradzkich Szlakach”
„**NSz**” – „Nowa Szkoła”
„**NSzt**” – „Nowy Sztandar”
„**NS**” – „Naokoło Świata”
„**NT**” – „Nowe Tory”
„**NTK**” – „Niedziela. Tygodnik Katolicki”
„**NTryb**” – „Nasza Trybuna”
„**NW**” – „Nad Wartą”
„**NWSI**” – „Nauki o Wychowaniu. Studia Interdyscyplinarne”
„**NŻ**” – „Nowe Życie”
„**OB**” – „Orzeł Biały”
„**OBZPOŚ**” – „Oleandry. Biuletyn Związku Piłsudczyków Oddział Świętokrzyski”
„**OD**” – „Opiekun Domowy”
„**ODor**” – „Oświata Dorosłych”
„**OiK**” – „Oświata i Kultura”
„**OiW**” – „Oświata i Wychowanie”

- „OL” – „Orzecznictwo Lekarskie”
- „ON” – „Ognisko Nauczycielskie”
- „OP” – „Oświata Polska”
- „OtPol” – „Otolaryngologia Polska”
- „OZ” – „Ochrona Zabytków”
- „PA” – „Przegląd Archeologiczny”
- „PamP” – „Pamiętnikarstwo Polskie”
- „PamSP” – „Pamiętnik Sztuk Pięknych”
- „PAMW” – „Polskie Archiwum Medycyny Wewnętrznej”
- „PantPol” – „Panteon Polski”
- „PAP” – „Polskie Archiwum Psychologii”
- „PAS” – „Pro Arte et Studio: pismo młodzieży akademickiej”
- „PBib” – „Przegląd Biblioteczny”
- „PCh” – „Paedagogia Christiana”
- „PD” – „Przyjaciel Dzieci”
- „PdL” – „Przyszłość dla Ludu”
- „PDMiW” – „Problemy Dydaktyki Medycznej i Wychowania”
- „PE” – „Przegląd Edukacyjny”
- „PedPol” – „Pediatria Polska”
- „PedSpoł” – „Pedagogika Społeczna”
- „PEtech” – „Przegląd Elektrotechniczny”
- „PF” – „Przegląd Filozoficzny”
- „PFiz” – „Postępy Fizyki”
- „PG” – „Przegląd Geograficzny”
- „PGL” – „Polska Gazeta Lekarska”
- „PH” – „Przegląd Historyczny”
- „PHO” – „Przegląd Historyczno-Oświatowy”
- „PiP” – „Państwo i Prawo”
- „PiS” – „Państwo i Społeczeństwo”
- „PJ” – „Poradnik Językowy”
- „PK” – „Pedagogika Katolicka”
- „PKat” – „Przegląd Katolicki”
- „PKiSR” – „Przewodnik Kółek i Stowarzyszeń Rolniczych”
- „PKK” – „Pamiętnik Koła Kielczan”
- „PKob” – „Przegląd Kobiety”
- „PKSDJ” – „Pamiętnik Kliniczny Szpitala Dzieciątka Jezus”
- „PKult” – „Przegląd Kulturalny”
- „PL” – „Pamiętnik Literacki”
- „PLCzL” – „Przegląd Lekarski oraz Czasopismo Lekarskie”
- „PLek” – „Przegląd Lekarski”
- „PLud” – „Polska Ludowa”
- „PL” – „Polski Łan”
- „PM” – „Przegląd Muzyczny”
- „PMF” – „Prace Matematyczno-Fizyczne”

- „**PMMAEŁ**” – „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria etnograficzna”
- „**PMO**” – „Polonia Maior Orientalis”
- „**PMP**” – „Polska Myśl Pedagogiczna”
- „**PMS**” – „Polska Macierz Szkolna”
- „**PN**” – „Przegląd Narodowy”
- „**PNAJDCz**” – „Prace Naukowe Akademii Jana Długosza w Częstochowie”
- „**PNAJDCzSP**” – „Prace Naukowe Akademii Jana Długosza w Częstochowie. Seria Pedagogika”
- „**PNH**” – „Przegląd Nauk Historycznych”
- „**PNiP**” – „Przegląd Naukowy i Pedagogiczny”
- „**PNR**” – „Postępy Nauk Rolniczych”
- „**PNUŚK**” – „Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach”
- „**PNWSPCzKF**” – „Prace Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Częstochowie. Kultura Fizyczna”
- „**PNWSPCzP**” – „Prace Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Częstochowie. Pedagogika”
- „**PNWSZPW**” – „Prace Naukowe Wyższej Szkoły Zarządzania i Przedsiębiorczości z siedzibą w Wałbrzychu”
- „**PO**” – „Przegląd Orientalistyczny”
- „**POW**” – „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze”
- „**PowL**” – „Powiśle Lubelskie”
- „**PP**” – „Przegląd Pedagogiczny”
- „**PPed**” – „Przegląd Pediatriczny”
- „**PPiA**” – „Przegląd Prawa i Administracji”
- „**PPiN**” – „Postępy Psychiatrii i Neurologii”
- „**PPol**” – „Przegląd Polski”
- „**PPSPL**” – „Prace Polonistyczne. Studies in Polish Literature”
- „**PR**” – „Przegląd Religioznawczy”
- „**PrG**” – „Prace Geograficzne”
- „**PRHA**” – „Płocki Rocznik Historyczno-Archiwalny”
- „**PrOśw**” – „Praca Oświatowa”
- „**PrP**” – „Prace Pienińskie”
- „**PrzB**” – „Przegląd Bibliograficzny”
- „**PrzE**” – „Przegląd Epidemiologiczny”
- „**Przekrój**” – „Przekrój. Miesięcznik poświęcony sprawom Polski”
- „**PrzG**” – „Przegląd Geofizyczny”
- „**PrzGeol**” – „Przegląd Geologiczny”
- „**PrzHum**” – „Przegląd Humanistyczny”
- „**PrzK**” – „Przegląd Koniński”
- „**PrzOśw**” – „Przewodnik Oświatowy”
- „**PrzP**” – „Przegląd Poranny”
- „**PrzS**” – „Przegląd Socjologiczny”
- „**PrzW**” – „Przegląd Wielkopolski”

- „PrzWłók” – „Przegląd Włókienniczy”
„PrzZ” – „Przegląd Zachodni”
„PS” – „Przegląd Szkolny”
„PSP” – „Piotrkowskie Studia Pedagogiczne”
„PsPol” – „Psychiatria Polska”
„PSpoł” – „Przegląd Społeczny”
„PSz” – „Praktyka Szkolna”
„PS” – „Palestra Świętokrzyska”
„PT” – „Przegląd Tygodniowy”
„PTech” – „Przegląd Techniczny”
„PTGI” – „Przegląd Techniczny. Gazeta Inżynierska”
„PTL” – „Polski Tygodnik Lekarski”
„PTLW” – „Pamiętnik Towarzystwa Lekarskiego Warszawskiego”
„PW” – „Przegląd Wychowawczy”
„PWiD” – „Prasa Współczesna i Dawna”
„PWTL” – „Pamiętnik Wileńskiego Towarzystwa Lekarskiego”
„PZH” – „Piotrkowskie Zeszyty Historyczne”
„RA” – „Rocznik Andragogiczny”
„RAS” – „Rocznik Augustowsko-Suwalski”
„RB” – „Rocznik Białkopodlaski”
„RBibl” – „Roczniki Biblioteczne”
„RC” – „La Revue Contemporaine”
„RCh” – „Roczniki Chemii”
„RDO” – „Rozprawy z Dziejów Oświaty”
„RDRL” – „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego”
„RDSiG” – „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”
„RF” – „Ruch Filozoficzny”
„RFil” – „Roczniki Filozoficzne”
„RG” – „Rocznik Gdański”
„RGCzH” – „Res Gestae. Czasopismo Historyczne”
„RH” – „Roczniki Humanistyczne”
„RHCzP” – „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego”
„RHFP” – „Roczniki Humanistyczne. Filologia Polska”
„RHMHPRL” – „Rocznik Historyczny Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego”
„RHPP” – „Rocznik Historii Prasy Polskiej”
„RiP” – „Romans i Powieść”
„RK” – „Rocznik Kaluszyński”
„RKCY” – „Rocznik Komparatystyczny – Comparative Yearbook”
„RKdD” – „Rocznik Kursów dla Dorosłych”
„RKNP” – „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych”
„RKZKP” – „Rocznik Katolickiego Związku Kobiet Polskich w Warszawie”
„RL” – „Rocznik Lubelski”
„RLit” – „Ruch Literacki”
„RL” – „Rocznik Łódzki”

- „RMaz” – „Rocznik Mazowiecki”
- „RMCz” – „Rocznik Muzeum Częstochowskiego”
- „RME” – „Rolniczy Magazyn Elektroniczny”
- „RMM” – „Rocznik Mińsko-Mazowiecki”
- „RMMwP” – „Rocznik Muzeum Mazowieckiego w Płocku”
- „RMNRPRS” – „Rocznik Muzeum Narodowego Rolnictwa i Przemysłu Rolno-Spożywczego w Szreniawie. Rocznik monotematyczny poświęcony dziejom rolnictwa wielkopolskiego”
- „RMNwK” – „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach”
- „RMNwW” – „Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie”
- „RMuz” – „Ruch Muzyczny”
- „RNAWF” – „Roczniki Naukowe AWF”
- „RNDWSPK” – „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie”
- „RNLA” – „Rocznik Naukowo-Literacko-Artystyczny (Encyklopedyczny)”
- „RNRiL” – „Roczniki Nauk Rolniczych i Leśnych”
- „RO” – „Rocznik Otwocki”
- „RoczB” – „Rocznik Białostocki”
- „RoczG” – „Rocznik Grudziądzki”
- „RoczL” – „Rocznik Literacki”
- „RoczP” – „Rocznik Pedagogiczny”
- „RP” – „Ruch Pedagogiczny”
- „RPed” – „Roczniki Pedagogiczne”
- „RPEiS” – „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny”
- „RPod” – „Rocznik Podkowiński”
- „RPol” – „Rodzina Polska”
- „RPrz” – „Rocznik Przasnyski”
- „RPsych” – „Rocznik Psychiatryczny”
- „RPTG” – „Rocznik Polskiego Towarzystwa Geologicznego”
- „RPTK” – „Rocznik Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego”
- „RPTM” – „Roczniki Polskiego Towarzystwa Matematycznego”
- „RRM” – „Rocznik Ruchu Młodowiejskiego”
- „RS” – „Reforma Szkolna”
- „RSH” – „Radomskie Studia Humanistyczne”
- „RSNPL” – „Rocznik Stowarzyszenia Naukowców Polaków Litwy”
- „RS” – „Rocznik Świętokrzyski”
- „RŚ NH” – „Rocznik Świętokrzyski. Seria A – Nauki Humanistyczne”
- „RT” – „Roczniki Teologiczne”
- „RTNP” – „Rocznik Towarzystwa Naukowego Płockiego”
- „RTNW” – „Rocznik Towarzystwa Naukowego Warszawskiego”
- „RTor” – „Rocznik Toruński”
- „RWM” – „Rocznik Wolnej Myśli”
- „RWW” – „Rocznik Wielkopolski Wschodniej”
- „SBCHSP” – „Scientific Bulletin of Chełm – Section of Pedagogy”
- „SD” – „Studia Dydaktyczne”

- „SDREŚW” – „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej”
„SE” – „Studia Edukacyjne”
„SF” – „Studia Filozoficzne”
„SG” – „Studia Gdańskie”
„SGWiR” – „Studia Gdańskie. Wizje i Rzeczywistość”
„SH” – „Sensus Historiae”
„SHG” – „Studia Historica Gedanensia”
„SHS” – „Studia Historiae Scientiarum”
„SHSG” – „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX wieku”
„SHum” – „Spotkania Humanistyczne”
„SiD” – „Sztuka i Dokumentacja”
„SiKKUL” – „Sprawozdania z Czynności Wydawniczej i Posiedzeń Naukowych oraz Kronika Towarzystwa Naukowego KUL”
„SiMdDK” – „Studia i Materiały do Dziejów Kielecczyzny”
„SIMPE” – „Słowo i Myśl. Przegląd Ewangelicki”
„SKBHSPAUK” – „Sprawozdania Komisji do Badania Historii Sztuki w Polsce Akademii Umiejętności w Krakowie”
„SKE” – „Studia Kulturowo-Edukacyjne”
„SKiel” – „Studia Kieleckie”
„SL” – „Szkice Lublinieckie”
„SLud” – „Słowo Ludu”
„SŁ” – „Studia Łomżyńskie”
„SłPod” – „Słowo Podlasia”
„SłPol” – „Słowo Polskie”
„SM” – „Studia Medioznawcze”
„SMaz” – „Studia Mazowieckie”
„SMDPW” – „Studia i Materiały do Dziejów Powiatu Wołomińskiego”
„SMH” – „Studia Muzealno-Historyczne”
„SML” – „Studia i Materiały Lubelskie”
„SMLE” – „Studia i Materiały Lubelskie. Etnografia”
„SO” – „Slavia Occidentalis”
„SP” – „Szkoła Polska”
„SPCh” – „Studia Philosophiae Christianae”
„SPed” – „Studia Pedagogiczne”
„SPn” – „Seminare. Poszukiwania naukowe”
„SPod” – „Szkice Podlaskie”
„SPol” – „Sprawa Polska”
„SPor” – „Studia Poradoznawcze”
„SPow” – „Słowo Powszechne”
„SPP” – „Słowo: pismo polityczne”
„SPPTF” – „Sprawozdania i Prace Polskiego Towarzystwa Fizycznego”
„SPrzn” – „Spółdzielczy Przegląd Naukowy”
„SPsych” – „Studia Psychologica”
„SPTNW” – „Sprawozdania z Posiedzeń Towarzystwa Naukowego Warszawskiego”

- „**SPUS**” – „Studia Politicae Universitatis Silesiensis”
„**SR**” – „Society Register”
„**SS**” – „Szkoła Specjalna”
„**SSz**” – „Sprawy Szkolne”
„**ST**” – „Samorząd Terytorialny”
„**STM**” – „Spółdzielczy Tygodnik Mleczarski”
„**StPod**” – „Studia Podlaskie”
„**STV**” – „Studia Theologica Varsaviensia”
„**Summarium**” – „Summarium. Sprawozdania Towarzystwa Naukowego Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego”
„**SW**” – „Społemowiec Warszawski”
„**SWłoc**” – „Studia Włocławskie”
„**SzFP**” – „Studia z Filozofii Polskiej”
„**SZN**” – „Studenckie Zeszyty Naukowe”
„**SzP**” – „Sztuki Piękne”
„**SzZ**” – „Spotkania z Zabytkami”
„**SZA**” – „Studia Żydowskie. Almanach”
„**ŚG**” – „Świat Głuchoniemych”
„**ŚK**” – „Świat Kobiety”
„**ŚKHS**” – „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka”
„**ŚMI**” – „Świt – Młodzi Idą”
„**ŚZiP**” – „Świętokrzyskie Za i Przeciw”
„**TC**” – „Tygodnik Ciechanowski”
„**TD**” – „Teksty Drugie”
„**ThP**” – „Themis Polska”
„**TI**” – „Tygodnik Ilustrowany”
„**TiR**” – „Turystyka i Rekreacja”
„**TiT**” – „Tu i Teraz. Gazeta powiatu włocławskiego”
„**TK**” – „Tygodnik Katolicki”
„**TKHPAN**” – „Teka Komisji Historycznej PAN”
„**TL**” – „Tygodnik Ludowy”
„**TMiP**” – „Tygodnik Mód i Powieści”
„**TMiP – Nasz Dom**” – „Tygodnik Mód i Powieści – Nasz Dom”
„**TP**” – „Tygodnik Polski”
„**TPLAN**” – „Tekstualia: palimpsesty literackie artystyczne naukowe”
„**TPN**” – „Themis Polska Nova”
„**TPow**” – „Tygodnik Powszechny”
„**TR**” – „Tygodnik Radomski”
„**TZ**” – „Tygodnik Zamojski”
„**VDK**” – „Vademecum Działacza Kultury”
„**WXIX**” – „Wiek XIX. Rocznik Towarzystwa Literackiego im. Adama Mickiewicza”
„**WB**” – „Wiadomości Botaniczne”
„**WC**” – „Wiadomości Codzienne”
„**WCh**” – „Wiadomości Chemiczne”

- „**WCzL**” – „Warszawskie Czasopismo Lekarskie”
„**WDL**” – „Wiadomości Diecezjalne Lubelskie”
„**WDN**” – „Warszawski Dziennik Narodowy”
„**WDS**” – „Wychowanie w Domu i Szkole”
„**WF**” – „Wychowanie Fizyczne”
„**WFiS**” – „Wychowanie Fizyczne i Sport”
„**WFwS**” – „Wychowanie Fizyczne w Szkole”
„**WI**” – „Więć Ilustrowana”
„**WięćP**” – „Więć Polska”
„**WIKT**” – „Włocławski Informator Kulturalny i Turystyczny”
„**WKWPN**” – „Wigry. Kwartalnik Wigierskiego Parku Narodowego”
„**WL**” – „Wiadomości Literackie”
„**WM**” – „Wiadomości Matematyczne”
„**WMKNNS**” – „Warmińsko-Mazurski Kwartalnik Naukowy. Nauki Społeczne”
„**WolnoP**” – „Wolnomyśliciel Polski”
„**WP**” – „Wspólna Praca”
„**WPast**” – „Wiadomości Pasterskie”
„**WPol**” – „Wiadomości Polskie”
„**WR**” – „Wychowanie w Rodzinie”
„**WRH**” – „Wschodni Rocznik Humanistyczny”
„**WRodz**” – „Wieczory Rodzinne”
„**WSE**” – „Wrocławskie Studia Erazmiańskie”
„**WSiN**” – „Wieki Stare i Nowe”
„**WSSiO**” – „Wyzwolenie. Sprawy Szkolne i Oświatowe”
„**WszPol**” – „Wszechnica Polska”
„**WwP**” – „Wychowanie w Przedszkolu”
„**WzA**” – „Walka z Alkoholizmem”
„**YR**” – „Yale Review”
„**ZÄAK**” – „Zeitschrift für Ästhetik und Allgemeine Kunstwissenschaft”
„**ZapC**” – „Zapiski Ciechanowskie”
„**ZBiD**” – „Z Bliska i z Daleka”
„**ZC**” – „Ziemia Częstochowska”
„**ZCiech**” – „Zdrój Ciechociński”
„**ZeszŁ**” – „Zeszyty Łużyckie”
„**ZEW**” – „Zeszyty Etnologii Wrocławskiej”
„**ZH**” – „Zeszyty Historyczne”
„**ZK**” – „Ziemia Kielecka”
„**ZKał**” – „Ziemia Kaliska”
„**ZKD**” – „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie. Seria C – Oświata i Kultura”
„**ZKTPN**” – „Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk”
„**ZKŹSz**” – „Zdrój. Kultura – Życie – Sztuka”
„**ZL**” – „Ziemia Lubelska”
„**ZŁ**” – „Ziemia Łomżyńska”
„**ZMHPRL**” – „Zeszyty Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego w Warszawie”

- „ZMI” – „Zaranie. Młodzi Idą”
„ZN” – „Zagadnienia Naukoznawstwa”
„ZNIKNFP” – „Zeszyty Naukowe Instytutu Kształcenia Nauczycieli. Filologia Polska”
„ZNKTL” – „Zeszyty Naukowe Kaliskiego Towarzystwa Lekarskiego”
„ZNKUL” – „Zeszyty Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego”
„ZNMW” – „Zeszyty Naukowe Muzeum Wojska”
„ZNMWSET” – „Zeszyty Naukowe Małopolskiej Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Tarnowie”
„ZNOTN” – „Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego”
„ZNSGGWL” – „Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego. Leśnictwo”
„ZNUJH” – „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Historia”
„ZNUŁNHS” – „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. Nauki Humanistyczno-Społeczne”
„ZNWSPSP” – „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Bydgoszczy. Studia Pedagogiczne”
„ZNWSTJOTR” – „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Turystyki i Języków Obcych. Turystyka i Rekreacja”
„ZNZC” – „Zeszyty Naukowe Zbliżenia Cywilizacyjne”
„ZO” – „Ziemia Opatowska. Nieperiodyczne Pismo Towarzystwa Przyjaciół Ziemi Opatowskiej”
„ZP” – „Ziemianka Polska”
„ZPras” – „Zeszyty Prasoznawcze”
„ZPubl” – „Zdrowie Publiczne”
„ZPW” – „Z Pola Walki”
„ZR” – „Złoty Róg”
„ZRL” – „Zagadnienia Rodzajów Literackich”
„ZSan” – „Zeszyty Sandomierskie”
„ZSS” – „Zaranie. Sprawy Szkolne”
„ZSuch” – „Zeszyty Suchedniowskie. Historia”
„ZSz” – „Zielony Sztandar”
„ZTKI” – „Ziemia – Tygodnik Krajoznawczy Ilustrowany”
„ZW” – „Zeszyty Wiejskie”
„ZWarsz” – „Zorza Warszawska”
„ŻG” – „Życie Gromadzkie”
„ŻI” – „Życie Ilustrowane”
„ŻiM” – „Życie i Myśl”
„ŻK” – „Życie Kalisza”
„ŻM” – „Życie Mazowsza”
„ŻR” – „Życie Radomskie”
„ŻS” – „Życie Szkoły”
„ŻSW” – „Życie Szkoły Wyższej”
„ŻW” – „Życie Warszawy”

SŁOWNIKI ORAZ INNE OPRACOWANIA DRUKOWANE

- BKIIRPSB** – K. Krasowski, *Biskupi katolicy II Rzeczypospolitej. Słownik biograficzny*, Poznań 1996.
- BKSB** – P. Nitecki, *Biskupi Kościoła w Polsce w latach 965–1999. Słownik biograficzny*, Warszawa 2000.
- BLPNK**, t. 13 – *Bibliografia literatury polskiej „Nowy Korbut”, t. 13: Literatura pozytywizmu i Młodej Polski, hasła ogólne, hasła osobowe A–F*, red. E. Aleksandrowska et al., Warszawa 1970.
- BLPNK**, t. 14 – *Bibliografia literatury polskiej „Nowy Korbut”, t. 14: Literatura pozytywizmu i Młodej Polski, hasła osobowe G–L*, red. E. Aleksandrowska et al., Warszawa 1973.
- BLPNK**, t. 16 – *Bibliografia literatury polskiej „Nowy Korbut”, t. 16: Literatura pozytywizmu i Młodej Polski, hasła osobowe T–Ż, uzupełnienie haseł osobowych t. 13–15*, oprac. Z. Szwejkowski, J. Maciejewski et al., Warszawa 1982.
- BLPNK**, t. 17 – *Bibliografia literatury polskiej „Nowy Korbut”, t. 17, vol. 3: Henryk Sienkiewicz*, oprac. D. Świerczyńska et al., Warszawa 2015.
- BPME** – S. Estreicher, *Bibliografia polskiej myśli ekonomicznej, 1831–1871*, z. 1–3, Warszawa 1958–1961.
- BUP** – *Biogramy uczonych polskich. Materiały o życiu i działalności członków AU w Krakowie, TNW, PAU i PAN*, cz. 1–7, oprac. A. Śródka, P. Szczawiński, Wrocław 1983–1992.
- Chłopski ruch zaraniarski** – M. Malinowski, *Chłopski ruch zaraniarski w b. Kongresówce przed pierwszą wojną światową*, Warszawa 1947.
- Czy wiesz, Warszawa 1938** – *Czy wiesz, kto to jest*, red. S. Łoza, Warszawa 1938.
- Czy wiesz, Warszawa 1984** – *Czy wiesz, kto to jest*, red. S. Łoza, Warszawa 1984 (wyd. II, uzupełnienia i sprostowania).
- DPP** – *Dawni pisarze polscy: od początków piśmiennictwa do Młodej Polski: przewodnik biograficzny i bibliograficzny*, t. 1–5, red. R. Loth et al., Warszawa 2000–2004.
- DPPRPuG** – *Działacze polscy i przedstawiciele RP w Wolnym Mieście Gdańsku*, red. J. Borzyszkowski, Gdańsk 1974.
- Dzieje harcerstwa** – *Dzieje harcerstwa płockiego 1912–2012*, red. B. Sandomierski, M. Kacprzak, Płock 2012.
- Dziesięciolecie WWP TKN** – *Dziesięciolecie Wolnej Wszechnicy Polskiej TKN: sprawozdanie z działalności Towarzystwa Kursów Naukowych, 1906–1916*, oprac. R. Błędowski, H. Czopowski, I. Halpern, P. Haser, S. Moszczeński, W. Wener, red. S. Orłowski, Warszawa 1917.
- EM PWM** – *Encyklopedia muzyczna PWM, część biograficzna*, t. 1, red. Z. Lissa; t. 2–12, red. E. Dziębowska, Kraków 1980–2012.
- FwPSP** – *Filozofia w Polsce: słownik pisarzy*, red. B. Baczek, Wrocław 1971.
- GPSB** – *Geografowie polscy. Słownik biograficzny*, t. 1–3, red. A. Jackowski, K. Krzemień, I. Soljan, Kraków 2018.
- GSB** – R. Kulik, H. Kulik, *Grabowiecki słownik biograficzny*, Instytut Historii im. Wojtki Kulika, t. 1–9, <https://rodzinakulik.eu/> (dostęp: 1.01.2023).
- HSB** – *Harcerski słownik biograficzny*, t. 1–5, red. J. Wojtycza, Warszawa 2006–2019.
- HWSB** – *Historia wychowania. Słownik biograficzny*, red. A. Gąsiorowski, Olsztyn 2002.
- Kbk II RP** – *Kto był kim w Drugiej Rzeczypospolitej*, red. J.M. Majchrowski, Warszawa 1994.

- KP** – *Kompozytorzy polscy 1918–2000*, t. 1: *Eseje*; t. 2: *Biogramy*, red. M. Podhajski, Gdańsk–Warszawa 2005.
- KSB** – *Kutnowski słownik biograficzny. Szkice o ludziach i czasach*, t. 1–4, red. J.B. Nycek, Kutno 2015–2018.
- Księga życiorysów** – *Księga życiorysów działaczy ruchu rewolucyjnego w Polsce*, red. J. Cynarski-Krzesławski, A. Próchnik, Warszawa 1939.
- LHP** – *Leksykon historii Polski*, red. M. Czajka, M. Kamler, W. Sienkiewicz, Warszawa 1995.
- LiK SB** – J.B. Nycek, *Ludzie i książki: słownik biograficzny ludzi książki i pióra województwa płockiego*, Płock 1983.
- MPL** – *Muzycy pedagogzy urodzeni do 1871 roku w kulturze polskiej: leksykon*, red. K. Janczewska-Sołomko, B. Roźniatowska, Warszawa 2018.
- Nasza walka, t. 1** – *Nasza walka o szkołę polską 1901–1917: opracowania, wspomnienia, dokumenty*, t. 1, red. B. Nawroczyński, Warszawa 1932.
- Nasza walka, t. 2** – *Nasza walka o szkołę polską 1901–1917: opracowania, wspomnienia, dokumenty*, t. 2, red. B. Nawroczyński, Warszawa 1934.
- OISPP** – A.J. Papierowski, *Organizacje i instytucje społeczne i polityczne w Płocku w latach 1905–1914*, Płock 2010.
- OLP SB** – W.K. Cygan, *Oficerowie Legionów Polskich 1914–1917. Słownik biograficzny*, t. 1–6, Warszawa 2005–2007.
- PiSRP** – *Postowie i senatorowie Rzeczypospolitej Polskiej 1919–1939. Słownik biograficzny*, t. 1, 2, red. A.K. Kunert; t. 3, 4, red. G. Mazur, Warszawa 1998–2009.
- PPKUL** – *Profesorowie prawa KUL*, red. A. Dębiński et al., Lublin 2008.
- PPSB** – Cz. Brzoza, K. Stepan, *Polscy postowie w parlamencie rosyjskim 1906–1917. Słownik biograficzny*, Warszawa 2001.
- PRL SB** – *Przywódcy ruchu ludowego. Szkice biograficzne*, red. A. Więzikowa, Warszawa 1968.
- PSB** – *Polski słownik biograficzny*, t. I–LIV, Kraków–Wrocław–Warszawa 1935–2023.
- PSJ** – *Polski słownik judaistyczny: dzieje, kultura, religia, ludzie*, t. 1, 2, red. Z. Borzymińska, R. Żebrowski, Warszawa 2003.
- PUPUW** – *Portrety uczonych. Profesorowie Uniwersytetu Warszawskiego 1915–1945*, t. A–L; t. M–Ż, red. P. Salwa, A.K. Wróblewski, Warszawa 2016.
- PZiN** – A.J. Papierowski, J. Stefański, *Płocczanie znani i nieznani: słownik biograficzny*, Płock 2002.
- RSB** – *Radomszczański słownik biograficzny*, t. 1–3, red. G. Mieczyski, Radomsko 2017–2022.
- SAPiO** – *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających: malarze, rzeźbiarze, graficy*, t. 1–4, red. J. Maurin-Białostocka, Wrocław 1971–1980; t. 6, red. K. Mikocka-Rachubowa, Wrocław 1998; t. 7, red. U. Makowska, Warszawa 2003.
- SBAP** – *Słownik biograficzny adwokatów polskich*, t. 1, red. Z. Czeszejko-Sochacki; t. 2, red. L. Kania, A. Redzik; t. 3, red. A. Redzik, Warszawa 1980–2018.
- SBDCTR** – J. Socha, *Słownik biograficzny działaczy Centralnego Towarzystwa Rolniczego (1907–1929)*, Łódź 2003.
- SBDPRR** – *Słownik biograficzny działaczy polskiego ruchu robotniczego*, t. 1–3, red. F. Tych, Warszawa 1978–1992.
- SBDRL** – *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, Warszawa 1989.

- SBGWP** – P. Stawecki, *Słownik biograficzny generałów Wojska Polskiego 1918–1939*, Warszawa 1994.
- SBKSwP** – *Słownik biograficzny katolicyzmu społecznego w Polsce*, t. 1–4, red. R. Bender, Warszawa–Lublin 1991–1995.
- SBKW** – A.K. Kunert, *Słownik biograficzny konspiracji warszawskiej 1939–1945*, t. 1, 2, Warszawa 1987.
- SBLP** – *Słownik badaczy literatury polskiej*, t. 1–10, red. J. Starnawski, Łódź 1994–2009.
- SBML** – *Słownik biograficzny miasta Lublina*, t. 1, red. T. Radzik, J. Skarbek, A.A. Witusik; t. 2–3, red. T. Radzik, A.A. Witusik, J. Ziólek; t. 4, red. P. Jusiak, M. Sioma, J. Terner, Lublin 1993–2014.
- SBNML** – J. Doroszewski, *Słownik biograficzny nauczycieli miasta Lublina w latach 1918–1939*, Lublin 2007.
- SBNWW** – *Słownik biograficzny nauczycieli Wielkopolski Wschodniej*, t. 1, red. P. Goldyn, Konin 2012.
- SBP** – *Słownik biologów polskich*, red. S. Feliksiak, Warszawa 1987.
- SBPHW** – *Słownik biograficzny polskiej historii wychowania*, red. A. Meissner, W. Szulakiewicz, Toruń 2008.
- SBPN** – *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, red. S. Gierszewski, Z. Nowak, Gdańsk 1992.
- SBPNM** – *Słownik biograficzny polskich nauk medycznych XX wieku*, t. 1, z. 1–4, red. Z. Podgórska-Klawe, oprac. B. Urbanek, Warszawa 1991–1996; t. 2, z. 1–4, red. i oprac. B. Urbanek, Warszawa 1997–2002; t. 3, z. 1–3, red. i oprac. B. Urbanek; t. 4, oprac. M. Paciorek, Warszawa 2004–2011.
- SBPPiWM** – *Słownik biograficzny Południowego Podlasia i Wschodniego Mazowsza*, t. 1, red. A. Kołodziejczyk, współpraca W. Charczuk, D. Grzegorzczuk; t. 2, 3, 5, 6, red. J. Piłatowicz, K. Maksymiuk; t. 4, red. W. Charczuk, D. Grzegorzczuk, V. Machnicka; t. 7, red. W. Charczuk, J. Piłatowicz, A. Zawadzki, Siedlce 2009–2022.
- SBPRM** – *Słownik biograficzny polskiego ruchu młodzieżowego*, t. 1–5, red. E. Wojtas-Ciborska, Warszawa 2009–2020.
- SBPS** – *Słownik biograficzny polskich strażaków*, t. 1, red. M. Zalewski, Warszawa 2022.
- SBSP** – W. Winclawski, *Słownik biograficzny socjologii polskiej*, t. 1, Warszawa 2001; t. 2–4, Toruń 2004–2011.
- SBTP** – *Słownik biograficzny techników polskich*, red. T. Skarzyński, Warszawa 1992.
- SBWPWZK** – *Słownik biograficzny Wielkopolski Południowo-Wschodniej Ziemi Kaliskiej*, t. 1, red. H. Tadeusiewicz; t. 2, 3, red. D. Wańka, Kalisz 1998–2007.
- SBZCZ** – *Słownik biograficzny Ziemi Częstochowskiej*, t. 1, red. A.J. Zakrzewski, Częstochowa 1998.
- SBZdOiW** – *Słownik biograficzny zasłużonych dla oświaty i wychowania w Warszawie i województwie stołecznym warszawskim od 1916 roku*, t. 1, red. K. Kartasińska et al.; t. 2, red. Z. Burlikowska et al.; t. 3–5, red. M. Bujacz et al., Warszawa 1995–2007.
- SBZP** – *Słownik biograficzny zasłużonych pediatrów*, red. E. Wilkoszewski, Warszawa 1985.
- SHP** – *Słownik historyków polskich*, red. M. Prosińska-Jackl, Warszawa 1994.
- SLP XIX w.** – P. Szarejko, *Słownik lekarzy polskich XIX wieku*, t. 1–6, Warszawa 1991–2001.
- SMP** – *Słownik muzyków polskich*, t. 1, 2, red. T. Chomiński, współpraca E. Dziębowska et al., Kraków 1964–1967.

- Spis nauczycieli** – *Spis nauczycieli: szkół wyższych, średnich, zawodowych, seminariów nauczycielskich oraz wykaz zakładów naukowych i władz szkolnych*, red. Z. Zagórowski, Lwów–Warszawa 1924; R. II, Warszawa–Lwów 1926.
- SPKP** – *Słownik pracowników książki polskiej*, red. I. Treichel, Łódź 1972.
- SPKP. Suplement** – *Słownik pracowników książki polskiej. Suplement*, red. I. Treichel, Warszawa–Łódź 1986.
- SPP** – E. Kosnarewicz, T. Rzepa, R. Stachowski, *Słownik psychologów polskich*, Poznań 1992.
- SPTK** – *Słownik polskich teologów katolickich 1918–1981*, t. 5–7, red. L. Grzebiń, Warszawa 1983.
- SPTN** – *Słownik polskich towarzystw naukowych*, t. 2: *Towarzystwa naukowe i upowszechniające naukę działające w przeszłości na ziemiach polskich*, cz. 1, red. B. Łoś, B. Sordyłowa, Wrocław 1990; cz. 2, 3, red. B. Sordyłowa, Warszawa 1990–2001.
- ŚSB** – *Świętokrzyski słownik biograficzny*, t. 2, red. J. Szczepański, Kielce 2009.
- TorSB** – *Toruński słownik biograficzny*, t. 1–8, red. K. Mikulski, Toruń 1998–2019.
- TSB** – *Tomaszowski słownik biograficzny*, z. 1–5, red. W. Bogurat; z. 6, red. P. Grabarczyk et al.; z. 7, red. M. Hubka, B. Jędrzejczyk, K.T. Witczak, J. Wojniłowicz, A. Wróbel, Tomaszów Mazowiecki 1999–2012.
- UPol** – A. Śródka, *Uczeni polscy XIX–XX stulecia*, t. 1–5, Warszawa 1994–2002.
- W służbie wsi i kraju** – *W służbie wsi i kraju. W setną rocznicę powstania Seminarium Nauczycielskiego w Siennicy*, red. B. Gass et al., Warszawa 1966.
- Walka o szkołę polską** – *Walka o szkołę polską. W 25-lecie strajku szkolnego*, red. S. Drzewiecki, Z. Nowicki, T. Wojeński, Warszawa 1930.
- WielkSB** – *Wielkopolski słownik biograficzny*, red. A. Gąsiorowski, J. Topolski, Warszawa–Poznań 1981.
- WPPiBL** – *Współcześni polscy pisarze i badacze literatury. Słownik biobibliograficzny*, t. 1–10, red. J. Czachowska, A. Szałagan et al., Warszawa 1994–2007.
- WSB** – *Włocławski słownik biograficzny*, t. 1–9, red. S. Kunikowski, Włocławek 2004–2021.
- Wspomnienia uczestniczek walk, t. 1** – *Wspomnienia uczestniczek walk o niepodległość 1915–1918*, t. 1: *Wierna służba*, red. A. Piłsudska, M. Rychterówna, W. Pełczyńska, M. Dąbrowska, Warszawa 1927.
- Wspomnienia uczestniczek walk, t. 2** – *Wspomnienia uczestniczek walk o niepodległość 1915–1918*, t. 2: *Służba ojczyźnie*, red. A. Piłsudska, W. Pełczyńska, H. Wohoska, J. Barthel de Weydenthal, D. Wyszyńska, M. Rychterówna, Warszawa 1929.
- Z dziejów harcerstwa** – W. Błażejewski, *Z dziejów harcerstwa polskiego (1910–1939)*, Warszawa 1985.
- Z dziejów książki** – *Z dziejów książki i bibliotek w Warszawie*, red. S. Tazbir, Warszawa 1961.
- ZdM** – *Zasłużeni dla Mazowsza w XIX i XX w.: sylwetki działaczy społecznych i politycznych oraz twórców kultury, nauki i oświaty*, red. T. Oracki, Ciechanów 1977.
- ZdW** – *Zasłużeni dla Włocławka (XIII–XX wiek)*, red. M. Wojciechowski, Włocławek 1991.
- ZET w walce** – *ZET w walce o niepodległość i budowę państwa. Szkice i wspomnienia*, red. T.W. Nowacki, Warszawa 1996.
- ZiNZR** – *Znani i nieznanzi Ziemi Radomskiej*, t. 1–3, red. C.T. Zwolski, Radom 1980–1990.

ZP XX w. – *Ziemiańscy XX wieku. Słownik biograficzny*, cz. 1–6, red. A. Arkuszewski; cz. 7, 8, red. S. Ciepłowska; cz. 9–12, red. T. Epszstein, Warszawa 1999–2022.
ŻDŁ – A. Kempa, M. Szukalak, *Żydzi dawnej Łodzi: słownik biograficzny*, t. 1–4, Łódź 2001–2004.

INSTYTUCJE, ORGANIZACJE I TOWARZYSTWA SPOŁECZNE, POLITYCZNE, PAŃSTWOWE

AK – Armia Krajowa
BBWR – Bezpartyjny Blok Współpracy z Rządem
Bund – Powszechny Żydowski Związek Robotniczy na Litwie, w Polsce i Rosji
CHTDS – Chrześcijańskie Towarzystwo Dobroczynności w Suwałkach
ChTOK – Chrześcijańskie Towarzystwo Ochrony Kobiet
CKN – Centralny Komitet Narodowy
CKO – Centralny Komitet Obywatelski
CTR – Centralne Towarzystwo Rolnicze
CTRT – Cesarskie Towarzystwo Ratowania Tonących
DB – Drużyny Bartoszone
DWRiOP – Departament Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego
GUS – Główny Urząd Statystyczny
IHD – Instytut Higieny Dziecięcej im. barona Leona de Lenwala Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego
KKKiL – Koło Kobiet Korony i Litwy
KNP – Komitet Narodowy Polski
KO – Komitet Obywatelski
KPKP – Klub Polityczny Kobiet Postępowych
KPP – Komunistyczna Partia Polski
KPRP – Komunistyczna Partia Robotnicza Polski [w l. 1918–1925; później **KPP**]
KTD – Kaliskie Towarzystwo Dobroczynności
KTSSN – Komisja Tymczasowa Skonfederowanych Stronnictw Niepodległościowych
KZKP – Katolicki Związek Kobiet Polskich
LKPW – Liga Kobiet Pogotowia Wojennego
LMiK – Liga Morska i Kolonialna
LN – Liga Narodowa
LOPP – Liga Obrony Powietrznej i Przeciwgazowej
LP – Legiony Polskie
LTD – Lubelskie Towarzystwo Dobroczynności
LTL – Lubelskie Towarzystwo Lekarskie
ŁChTD – Łódzkie Chrześcijańskie Towarzystwo Dobroczynności
ŁTL – Łódzkie Towarzystwo Lekarskie
ŁŻTD – Łódzkie Żydowskie Towarzystwo Dobroczynności
MA – Ministerstwo Aprowizacji
MIiD – Ministerstwo Informacji i Dokumentacji (rządu RP na uchodźstwie)
MK – Ministerstwo Komunikacji
MO – Ministerstwo Oświaty

MPiH – Ministerstwo Przemysłu i Handlu
MPiOS – Ministerstwo Pracy i Opieki Społecznej
MRiDP – Ministerstwo Rolnictwa i Dóbr Państwowych
MRR – Ministerstwo Reform Rolnych
MS – Ministerstwo Skarbu
MSpr – Ministerstwo Sprawiedliwości
MSW – Ministerstwo Spraw Wewnętrznych
MSWoj – Ministerstwo Spraw Wojskowych
MSZ – Ministerstwo Spraw Zagranicznych
MSzK – Ministerstwo Sztuki i Kultury
MWRiOP – Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego
MZP – Ministerstwo Zdrowia Publicznego [Ministerstwo Zdrowia Publicznego, Opieki Społecznej i Ochrony Pracy]
ND – Narodowa Demokracja
NKN – Naczelny Komitet Narodowy
NOK – Narodowa Organizacja Kobiet
NZCh – Narodowy Związek Chłopski
NZR – Narodowy Związek Robotniczy
OSP – Ochotnicza Straż Pożarna / Straż Ogniowa / Ochotnicze Towarzystwo Pożarne
PBK – Polski Biały Krzyż
PCK – Polski Czerwony Krzyż
PDS – Polskie Drużyny Strzeleckie
POW – Polska Organizacja Wojskowa
PPP – Polska Partia Postępowa
PPS – Polska Partia Socjalistyczna
PPSD – Polska Partia Socjalno-Demokratyczna
PSL – Polskie Stronnictwo Ludowe
PSRK – Polskie Stowarzyszenie Równouprawnienia Kobiet
PTD – Płockie Towarzystwo Dobroczynności
PTDdCh – Piotrkowskie Towarzystwo Dobroczynności dla Chrześcijan
PZL – Polski Związek Ludowy
PZPR – Polska Zjednoczona Partia Robotnicza
RCK – Rosyjski Czerwony Krzyż
RGO – Rada Główna Opiekuńcza
RR – Rada Regencyjna w Królestwie Polskim
RTD – Radomskie Towarzystwo Dobroczynności
RTL – Radomskie Towarzystwo Lekarskie
SA – Sąd Administracyjny
SAp – Sąd Apelacyjny
SCH – Stronnictwo Chłopskie
SDKPiL – Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy
SN – Sąd Najwyższy
SND – Stronnictwo Narodowo-Demokratyczne
SO – Sąd Okręgowy

SPR – Stronnictwo Polityki Realnej
STD – Sandomierskie Towarzystwo Dobroczynności
STL – Suwalskie Towarzystwo Lekarskie
STP – Stowarzyszenie Techników Polskich
SU – Sejm Ustawodawczy
TDdChCz – Towarzystwo Dobroczynności dla Chrześcijan w Częstochowie
TDK – Towarzystwo Dobroczynności w Koninie
TK – Towarzystwo Kooperatystów
TKR – Towarzystwo Kólek Rolniczych im. Stanisława Staszica
TLCz – Towarzystwo Lekarskie Częstochowskie
TLGS – Towarzystwo Lekarskie Guberni Siedleckiej
TLK – Towarzystwo Lekarskie Krakowskie
TLP – Towarzystwo Lekarskie Płockie
TLW – Towarzystwo Lekarskie Warszawskie
TLWil – Towarzystwo Lekarskie Wileńskie
TLZD – Towarzystwo Lekarskie Zagłębia Dąbrowskiego
TOnZ – Towarzystwo Opieki nad Zwierzętami
TOR – Towarzystwo Ogrodów Robotniczych
TORPR – Towarzystwo Osad Rolnych i Przytułków Rzemieślniczych
TRS – Tymczasowa Rada Stanu
TSK – Towarzystwo Straży Kresowej / Straż Kresowa
WTD – Warszawskie Towarzystwo Dobroczynności
WTL – Wileńskie Towarzystwo Lekarskie
ZHP – Związek Harcerstwa Polskiego
ZLN – Związek Ludowo-Narodowy
ZNR – Związek Naprawy Rzeczypospolitej
ZP – Związek Patriotyczny
ZPD – Związek Postępowo-Demokratyczny (Postępowa Demokracja)
ZRKP – Związek Równouprawnienia Kobiet Polskich
ZS – Związek Strzelecki
ZTSS – Związek Towarzystw Samopomocy Społecznej
ZWZ – Związek Walki Zbrojnej
ZZSP – Związek Zagraniczny Socjalistów Polskich
ŻDT – Żydowskie Towarzystwo Dobroczynności
ŻTOK – Żydowskie Towarzystwo Ochrony Kobiet

UCZELNIE / INSTYTUTY NAUKOWE

ASP – Akademia Sztuk Pięknych
AU – Akademia Umiejętności
KUL – Katolicki Uniwersytet Lubelski
PAN – Polska Akademia Nauk
PAU – Polska Akademia Umiejętności

PIN – Państwowy Instytut Nauczycielski
PIP – Państwowy Instytut Pedagogiczny
PIPS – Państwowy Instytut Pedagogiki Specjalnej
PL – Politechnika Lwowska
PW – Politechnika Warszawska / Warszawski Instytut Politechniczny
SGGW – Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego
SGH – Szkoła Główna Handlowa
SGW – Szkoła Główna Warszawska
UAM – Uniwersytet Poznański / Uniwersytet Adama Mickiewicza
UJ – Uniwersytet Jagielloński
UL – Uniwersytet Lwowski
UŁ – Uniwersytet Łódzki
UW – Cesarski Uniwersytet Warszawski / Uniwersytet Warszawski
UWił – Uniwersytet Wileński
WSH – Wyższa Szkoła Handlowa
WSP – Wyższa Szkoła Pedagogiczna
WWP – Wolna Wszechnica Polska
ŻIH – Żydowski Instytut Historyczny im. Emanuela Ringelbluma

INNE SKRÓTY

II RP – Druga Rzeczpospolita

bp – biskup

et al. – i inni

f. – fond

gm. – gmina

gub. – gubernia

im. – imienia

k. – koło

ks. – ksiądz

m. – miasto

m.st. – miasto stołeczne

odb. – odbitka

oprac. – opracowanie

pow. – powiat

pw. – pod wezwaniem

r.akad. – rok akademicki

r.szk. – rok szkolny

r.ż. – rok życia

św. – święta / święty

z d. – z domu

**Działaczki i działacze oświatowi
w Królestwie Polskim
u progu niepodległości
SŁOWNIK BIOGRAFICZNY**

Tom 1: A–K

A

Ab Józef (1863–1941), nauczyciel, działacz społeczny.

Urodził się w rodzinie łódzkich Żydów, był synem Leona i Szpryncy z Codików. Od 1885 r. pracował w szkolnictwie w Łodzi, posiadając absolutorium wyższej uczelni. W 1910 r. założył 7-klasową Żeńską Szkołę Handlową (w 1918 r. szkołę przekształcono w Gimnazjum Żeńskie o profilu humanistycznym). Pracę nauczyciela łączył ze społecznikowską aktywnością oświatową. W l. 1897–1910 był prezesem Towarzystwa Nauczycieli i Nauczycielek Żydów. Należał także do Komitetu Walki z Analfabetyzmem. Zmarł w getcie łódzkim.

Bibliografia przedmiotowa:

AGAD, KGGW, sygn. 8021; APŁ, Komisja Szacunkowa Miejscowa w Łodzi, sygn. 1; APŁ, Dyrekcja Szkolna w Łodzi, sygn. 2/1; *Kalendarz „Czas” 1914*; *Informator m. Łodzi z kalendarzem na rok 1920*; *Spis nauczycieli*, Lwów–Warszawa 1924; *W dwudziestolecie Gimnazjum im. Józefa Aba*, Łódź [1936]; K. Baranowski, *Żydowskie średnie szkoły ogólnokształcące w Łodzi*, „BŻIH” 1981, nr 3; A. Kempa, M. Szukalak, *ŻDŁ*, t. 1, Łódź 2001.

A. Boldyrew

Abramowski Józef Edward (1868–1918), filozof, etyk, psycholog, socjolog, myśliciel polityczny, działacz społeczny, humanista. Pseud. Z.R. Walczewski, Tłoczek.

Urodził się w rodzinnym majątku w Stefaninie w gub. kijowskiej. Był synem Edwarda, prawnika, i Jadwigi z Bejnarowiczów. W okresie dzieciństwa odebrał staranną edukację domową. Po śmierci matki w 1879 r. rodzina przenieśli się do Warszawy. Nie chodził do żadnej szkoły, na poziomie gimnazjalnym nauki pobierał w domu pod kierunkiem Marii Konopnickiej (zob.), Konrada Prószyńskiego (zob.), Zygmunta Pietkiewicza (zob.) i innych, poznając nie tylko treści zawarte w programie gimnazjum, ale także literaturę i historię Polski oraz ekonomię i socjologię. Interesował się problemami niższych klas społecznych, zagadnieniami religijnymi i metafizycznymi. Dzięki Konopnickiej i Pietkiewiczowi poznał działaczy I Proletariatu. W 15. r.ż. opublikował swoje pierwsze teksty – w czasopiśmie „Zorza” ukazały się dwa cykle artykułów: *Pogadanki o rzeczach pożytecznych* (1883) oraz *Pogadanki z gospodarstwa społecznego* (1884), w których wzywał do edukacji społecznej, wzajemnej pomocy, braterstwa, współdziałania i samodoskonalenia, tematy te były obecne w całej jego twórczości. W 1885 r. miał zdawać maturę w Gimnazjum św. Anny w Krakowie, ale wymagania szkolne spowodowały, że nie przystąpił do egzaminu. Podjął studia jako wolny słuchacz na Wydziale Przyrodniczym UJ w Krakowie, które po roku porzucił. W tym czasie zakładał kółka młodzieży socjalistycznej i brał udział w przemycaniu nielegalnej literatury z zagranicy. W 1886 r. udał się do Genewy i tam podjął studia w Uniwersytecie Genewskim, również na Wydziale Przyrodniczym. Zmienił kierunek studiów, zgodnie ze swoimi zainteresowaniami zwrócił się ku historii społecznej i gospodarczej. W l. 1891–1892

napisał studium o feudalizmie. Brał udział w życiu studenckim. W tym czasie interesował się filozofią i metafizyką. W swoim mieszkaniu zorganizował czytelnię, która była miejscem spotkań i dyskusji na tematy społeczne i narodowościowe. Aktywnie działał w organizacji Zjednoczenie Młodzieży Polskiej, nauczając w kółkach robotniczych, prowadząc działania agitacyjne. Zarówno w Szwajcarii, jak i podczas przyjazdów do Warszawy utrzymywał kontakty z kołami rewolucyjnymi w kraju. Był twórcą serii wydawniczej *Biblioteka Socjalisty Polskiego* ukazującej się w Genewie. Okresu genewskiego (1886–1889) nie zakończył egzaminem uniwersyteckim. Abramowski powrócił na ziemie polskie, gdy dowiedział się o represjach rządu rosyjskiego wobec ruchu robotniczego. Zatrzymał się w Krakowie, gdzie wraz ze Stanisławą Motzówną został aresztowany i wydalony z Austrii. Po powrocie do Warszawy zaangażował się w prace II Proletariatu, nadal współpracując z Motzówną, która została jego żoną. Ich mieszkanie stało się ośrodkiem konspiracji, miejscem spotkań członków Proletariatu oraz innych organizacji i działaczy radykalno-narodowych. W 1891 r. doszło do rozłamu wśród działaczy Proletariatu, Abramowski z częścią aktywistów utworzył nowe ugrupowanie – Zjednoczenie Robotnicze, którego celem było zintegrowanie ruchu robotniczego. Rewizje i masowe aresztowania bliskich współpracowników Abramowskiego stały się przyczyną jego emigracji, trwającej pięć lat. Przebywał wówczas w Genewie, Zurychu, Paryżu, Londynie, w tamtym okresie zrezygnował z praktycznej działalności politycznej, a zajął się pracą naukową, studiami psychologicznymi i socjologicznymi.

Na początku 1897 r. wrócił do Warszawy z nową teorią socjalizmu bezpieczeństwa, możliwego do wprowadzenia dzięki rewolucji moralnej. Podkreślał rolę zmian etycznych w procesach społecznych. W l. 1898–1900 brał udział w pracach kół samokształceniowych, w tajnych kursach propagujących niezależną oświatę i idee związane z odzyskaniem niepodległości. Tworzył wspólnoty, których celem było głoszenie i wdrażanie w życie odnowy moralnej. Przyczynił się do założenia TK w 1906 r. Był współzałożycielem organu prasowego Warszawskiego Związku Stowarzyszeń Spółdzielczych – czasopisma „Społem: tygodnik poświęcony sprawom kooperacji”. Propagował ruch etyczny poprzez zakładanie związków przyjaźni. Był twórcą koncepcji polskiego kooperatywności, opartego na wzajemnej pomocy, współpracy i współdziałaniu, solidarności, na których zasadzała się też spółdzielczość uczniowska. W 1907 r. współtworzył Polskie Towarzystwo Psychologiczne, pełnił funkcję jego pierwszego przewodniczącego. Trzy lata później w Warszawie założył pierwszą pracownię psychologiczną, która stała się podstawą utworzenia Instytutu Psychologicznego. Wiele uwagi poświęcił upowszechnianiu nowoczesnej wiedzy z zakresu psychologii i etyki, na łamach „Przeglądu Filozoficznego” obszernie referował wyniki najnowszych prac laboratoryjnych z psychologii doświadczalnej: „Zobaczmy teraz, jakie doświadczenia z tej dziedziny zostały dokonane w ostatnich kilkunastu latach i co one przyniosły psychologii”. Na łamach miesięcznika literackiego, artystycznego i naukowego „Sfinks” zamieścił w l. 1908–1909 kilka obszernych tekstów popularyzujących badania nad pamięcią. Zwracał uwagę na związki między psychologią doświadczalną a teorią poznania i logiką, wytyczał nowe perspektywy badań interdyscyplinarnych w psychologii, biologii i socjologii. Głosił konieczność rewolucji moralnej, ukształtowania nowego człowieka i nowej etyki. W ocenie Stefana Szumana i Ludwika Krzywickiego (zob.) jego twórczość „[...] to jak gdyby twórczość paru odmiennych, różnych od siebie osobowości. Zdolny niezmiernie popularyzator, umysł twórczy o dużym polocie, wywierał na ludzi urok, w którym było nieco hipnotyzującej

sugestii”. Obaj uczeni uważali go za pioniera polskich badań w zakresie podświadomości i twórcę oryginalnej teorii.

W 1915 r. został kierownikiem Katedry Psychologii na Wydziale Filozoficznym UW, a dwa lata później prowadził wykłady z metafizyki doświadczałnej. Romana Pachucka (zob.) pisała o nim: „Prof. Edward Abramowski znany jest ze swej pracy społecznej, jako kooperatysta; ze swych poglądów ideowo-politycznych, jako anarchista i pacyfista; na polu naukowym jako zapalony pionier psychologii doświadczałnej. Wśród młodzieży i dla młodzieży był jej najbliższym przyjacielem i najlepszym wychowawcą przez swój bezpośredni stosunek, pogodę ducha, zapał do pracy, wiarę w jej owocność. Miał w sobie niezwykłą sugestywność, dzięki której skłaniał swe otoczenie, by ulegało jego wpływowi, organizował kółka wyznawców swej idei i koła młodzieży pracującej pod jego dyrekcją w dziedzinie psychologii doświadczałnej”. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, IBNHP w Warszawie, sygn. 1/357/3; AZHRL, Brzeziński, Geneza, sygn. P-89; Université de Genève, Archives de l'Université; <https://www.unige.ch/archives/adm/documents-en-ligne/listes-des-autorites-professeurs-etudiants-auditeurs-et-laboratoires/> (dostęp: 9.06.2023); ZNiO, Pachucka, Pamiętniki, sygn. 13976/II; K. Krzeczkowski, *Edward Abramowski 1868–1918*, [w:] E. Abramowski, *Pisma*, t. 1, Warszawa 1924; L. Krzywicki, S. Szuman, *Abramowski Józef Edward (1868–1918)*, PSB, t. I, Kraków 1935; L. Krzywicki, *Wspomnienia*, t. 2, Warszawa 1958; K. Krzeczkowski, *Dzieje życia i twórczości Edwarda Abramowskiego*, Warszawa 1933; T. Rzepa, *Abramowski Józef Edward*, SPP, Poznań 1992; M. Augustyniak, *Mysł społeczno-filozoficzna Edwarda Abramowskiego*, Olsztyn 2006; W. Andrukowicz, *Edward Abramowski – wszechstronny i odpowiedzialny humanista*, [w:] *Wybrani twórcy i ich idee pedagogiczne w Drugiej Rzeczypospolitej (1918–1939)*, red. W. Andrukowicz, E. Magiera, Szczecin 2012; K. Begier, *Zarys życia i twórczości Edwarda Abramowskiego*, [w:] *Wybrani twórcy i ich idee pedagogiczne...*; E. Magiera, *Edward Abramowski jako twórca koncepcji polskiego kooperatywności*, [w:] *Wybrani twórcy i ich idee pedagogiczne...*; K.M. Cwynar, *Kooperatywność Edwarda Abramowskiego a idea niepodległości*, „Sofia” 2015, vol. 5.

Bibliografia podmiotowa:

Zmowa powszechna przeciw rządowi, Kraków 1905; *Nasza polityka*, Warszawa 1906; *Idee społeczne kooperatywności*, Warszawa 1907; *Znaczenie społeczne instytucji ludowych*, „Społem” 1907, nr 6; *Zasada ekonomiczna kooperatywności spożywczej*, „Społem” 1907, nr 7, 8; *Oświata*, „Społem” 1907, nr 17; *Zagadnienie pamięci w psychologii doświadczałnej. Przegląd prac laboratoryjnych z lat ostatnich*, „PF” 1909, z. 1, 2; *Badania doświadczałne nad pamięcią*, t. I–III, Warszawa 1910–1912; *Kooperatywność jako sprawa wyzwolenia ludu pracującego*, Warszawa 1912; *Pisma*, t. I–IV, oprac. i przedmowa K. Krzeczkowski, Warszawa 1924–1928.

E. Magiera, A. Wałęga

Adamowicz-Piliński Jan (?–1908), publicysta i działacz społeczno-niepodległościowy. Pseud. Adam Nów., „Smutny”, Inżynier.

Urodził się w Borkach k. Smoleńska. Pochodził z zamożnej rodziny szlacheckiej Adama i Katarzyny z Duszkiewiczów. Ukończył Akademię Leśną w Petersburgu. Początkowo mieszkał za granicą, działając wśród polskich emigrantów. Ok. 1899 r. wyjechał do Galicji,

gdzie prowadził działalność niepodległościową. Następnie przez dwa lata mieszkał w Afryce Północnej, utrzymując się z drobnego handlu i okazjonalnej gry na skrzypcach. W 1901 r. wrócił do Europy, pracował w szybach naftowych i działał na niwie społecznej we Lwowie. W 1903 r. założył tam tygodnik „Odrodzenie”, a rok później tajny niepodległościowy Związek Odrodzenia Narodu Polskiego. Współpracował z Towarzystwem Szkoły Ludowej. Od 1905 r. przebywał w Królestwie Polskim. W tym samym roku założył w Warszawie Związek Odrodzenia Narodu Polskiego, który wydawał tajne pismo „Legion”. Prowadził działalność oświatowo-niepodległościową wśród robotników. Od 1906 r. w Tłuszczu współorganizował ruch ludowy i przyczynił się do powstania Związku Młodej Polski Ludowej, Ludowego Towarzystwa Wydawniczego oraz TKR. Był współzałożycielem, sekretarzem redakcji i kierownikiem ideowym dwutygodnika „Siewba”, wydawał również pismo „Witeź”. Artykuły i wiersze publikował w „Odrodzeniu”, „Legionie”, „Dzienniku Powszechnym”, „Siewbie”, „Zaraniu”, „Zorzy” i „Witezi”. Prowadził również kursy i wygłaszał odczyty, głównie dla włościan. W szkole w Sokołówkę „nieraz zachwycał Sokołowiaków, gdy im czytywał utwory Mickiewicza, Słowackiego albo Konopnickiej”. Podkreślał konieczność nowoczesnej organizacji oświaty ludowej. Działał na rzecz rozwoju społecznego i aktywizacji obywatelskiej i politycznej ludności chłopskiej, współpracował na tym polu z postępową inteligencją. Zmarł w Tłuszczu.

Bibliografia przedmiotowa:

AZHRL, sygn. Ż-50; AZHRL, K. Klimek, Pamiętniki, P-190; MHPRL, sygn. W-3401, W-9483; ZNiO, Malinowski, Z moich wspomnień, sygn. 12733/II; M. Malinowski, *Dlaczego imię śp. Jana Adamowicza jest nam drogim?*, „Zaranie” 1908, nr 33, 34; I. Pannenkowa, *Adamowicz (Piliński) Jan (+1908)*, PSB, t. I, Kraków 1935; M. Malinowski, *Chłopski ruch zaraniarski*, Warszawa 1947; W. Piątkowski, *Dzieje ruchu zaraniarskiego*, Warszawa 1956; J. Fajkowski, *Krótki zarys historii ruchu ludowego*, Warszawa 1971; *Adamowicz Jan*, SBDRL, Warszawa 1989; *Adamowicz (Piliński) Jan*, [w:] *Wpisani w historię: słownik biograficzny województwa ostrołęckiego*, red. E. Zielińska, Ostrołęka 1990; W. Szydlik, „*Siewba*” pierwsze pismo chłopskie na Mazowszu, „ZNOTN” 1995, z. 9; *Adamowicz Jan*, PiS RP, t. 1, Warszawa 1998.

Bibliografia podmiotowa:

Do oświaty!, „ZWarsz” 1906, nr 3; *Ciekawa ustawa*, „Siewba” 1907, nr 2; *Lud, inteligencja i jedność*, „Siewba” 1907, nr 14, 26; *Czego się strzec*, „Zaranie” 1907, nr 1; *Zjazd członków Tow. Kolek Roln. im. Staszica w dn. 9, 10, 11 grudnia 1907 roku*, „Siewba” 1907, nr 33/34; *Gwiazdka betlejemska*, „Zaranie” 1909, nr 51.

K. Kaczmarek

Alter Leon (1880–1963), nauczyciel, socjolog, działacz socjalistyczny i komunistyczny.

Urodził się w Mławie. Pochodził z drobnomieszczańskiej, żydowskiej rodziny Hersza i Małwiny z Bernsteinów. Po ukończeniu w 1900 r. warszawskiej Szkoły Realnej im. Jana Pankiewicza studiował w Paryżu w Szkole Nauk Politycznych (École Libre des Sciences Politiques). Podczas studiów związany był z akademicką organizacją „Spójnia”, propagując w niej działalność samokształceniową. Do Warszawy powrócił w 1905 r. Był uczestnikiem

rewolucji 1905 r., agitował na licznych wiecach. Należał do SDKPiL. W l. 1905–1907 pracował jako nauczyciel w prowadzonej przez Zrzeszenie Nauczycieli szkole średniej. Pisał o niej: „miała bardzo oryginalne oblicze. Młodzież klas wyższych przeszła walkę o szkołę polską i przez rok albo dwa była relegowana z gimnazjów rządowych”. Uczył skarbowości oraz geografii ekonomicznej. Wykładał także ekonomię na Uniwersytecie dla Wszystkich; po jego zamknięciu przez władze carskie w ramach Towarzystwa Kultury Polskiej prowadził zajęcia oświatowe dla robotników na Pradze. Angażował się w prace Towarzystwa Szerzenia Wiedzy Handlowej i Przemysłowej. Kierował Warszawskim Biurem Informacyjnym dla Emigrantów – Żydów. Należał do prowadzącego działalność kulturalną i oświatową Towarzystwa „Wiedza Robotnicza”; w marcu 1917 r. został wybrany na członka zarządu. W 1917 r. był internowany przez władze niemieckie w Szczypiornie, Havelbergu i Modlinie.

W okresie II RP po połączeniu SDKPiL i PPS–Lewicy i utworzeniu KPRP odsunął się od ruchu komunistycznego. Pracował w Towarzystwie Opieki nad Emigrantami (Hebrew Sheltering and Immigrant Aid Society – HIAS). Podczas II wojny światowej przebywał we Francji, Portugalii, Brazylii i Stanach Zjednoczonych. Po zakończeniu wojny wrócił do kraju, pracował m.in. w Ministerstwie Żeglugi Handlu Zagranicznego. Po przejściu na emeryturę w 1958 r. zajął się publicystyką polityczną i społeczną. Został odznaczony Orderem Odrodzenia Polski. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, RGO w Warszawie, sygn. 2.1/106; AAN, ZAODRR, sygn. 1582; APW, WGUdsS, sygn. 172; *Ilustrowany Kalendarz Warszawski „Stolica” 1962*; J. Miąso, *Uniwersytet dla Wszystkich*, Warszawa 1960; S. Kalabiński, F. Tych, *Czwarte powstanie czy pierwsza rewolucja. Lata 1905–1907 na ziemiach polskich*, Warszawa 1969; W. Najdus, *Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy*, „KH” 1972, nr 2; Z. Iwańczuk, *Alter Leon, SBDPRR*, t. 1, Warszawa 1985; *Żydzi w Polsce. Dzieje i kultura. Leksykon*, red. J. Tomaszewski, A. Żbikowski, Warszawa 2001; Z. Borzymińska, *Alter Leon, PSJ*, t. 1, Warszawa 2003.

Bibliografia podmiotowa:

Ze wspomnień SDKPiL-owca, „Stolica” 1958, nr 50; 1959, nr 5, 9, 18, 45; 1960, nr 5, 12, 27, 32.

P. Waingertner

Altmanowa Edwarda Estera (1894–1942), nauczycielka, polityk. Pseud. Janka, Wanda.

Urodziła się w Warszawie, była córką Bernarda Szafrana i Chany z Lipszyców. Uczęszczała do 7-klasowej Szkoły Żeńskiej Heleny i Wiktorii Paprockich. Po zakończeniu edukacji w 1912 r. eksternistycznie zdała państwowy egzamin nauczycielski. W l. 1914–1917 związała się zawodowo z gimnazjum Julii Paprockiej, gdzie była nauczycielką klas wstępnych. Aktywnie angażowała się w działalność polityczną. W ramach organizacji socjalistycznych prowadziła prace oświatowe na rzecz młodzieży i dorosłych. W 1914 r. została członkinią Organizacji Młodzieży Socjalistycznej „Młot”, a w 1916 r. Towarzystwa „Wiedza Robotnicza”. Organizowała odczyty dla ludności robotniczej. Współpracowała także z PPS–Lewicą oraz SDKPiL, włączając się w prace ich kół młodzieżowych. Pod koniec I wojny światowej przeniosła się do Lublina, gdzie pracowała jako telefonistka w okręgowym urzędzie pocztowo-telefonicznym.

W l. 1919–1921 kierowała szkołą początkową zorganizowaną przy cukrowni w Opolu Lubelskim. Po powrocie do Warszawy pracowała na rzecz KPP, której była członkinią. Angażowała się jednocześnie w działalność Międzynarodowej Organizacji Pomocy Rewolucjonistom, w wyniku czego była wielokrotnie aresztowana. W 1939 r. wyjechała do Łucka, gdzie podjęła pracę w Instytucie Nauczycielskim. Zginęła tragicznie w Łucku.

Bibliografia przedmiotowa:

Redakcja, *Altmanowa Edwarda (Esterka)*, SBDPRR, t. 1, Warszawa 1978; J. Marszałek, *Słownik biograficzny stalinizmu i jego ofiar w Polsce. Białystok–Lwów–Wilno 1939–1941*, Warszawa 1991; M. Feldman, *Z Warszawy przez Łuck, Syberię, znów do Warszawy*, Framingham 2009.

R. Bednarz-Grzybek

Ambroziewicz Wiktor (1882–1968), nauczyciel, działacz społeczny i niepodległościowy. Pseud. Jerzy Rawicz.

Urodził się w Warszawie w rodzinie Eugeniusza Maksymiliana, urzędnika kolejowego, i Apolonii z Gołdonów. Pochodził z rodziny o silnych tradycjach patriotycznych. Dzieciństwo spędził w Siedlcach. Początkowo uczył się w domu. W l. 1892–1901 uczęszczał do rosyjskiego gimnazjum filologicznego w Siedlcach. Rodzice zadbali o to, by uzupełnić edukację syna o treści nieprzewidziane w oficjalnym programie szkoły, i zapewnili mu prywatne lekcje historii i literatury polskiej m.in. u Edwarda Chwalewika. Podczas nauki w gimnazjum Ambroziewicz działał w tajnych młodzieżowych kółkach samokształceniowych i niepodległościowych. Należał do Organizacji Młodzieży Narodowej Szkół Średnich, pierwszego w zaborze rosyjskim i austriackim, podstawowego, o szerokim zasięgu, nielegalnego uczniowskiego stowarzyszenia zewnętrznego. Kolportował zakazaną literaturę do ośrodków wiejskich. Już wówczas był zawieszany w prawach ucznia – za manifestowanie patriotyzmu, czyli „za nieprawomyślność”.

W 1901 r. rozpoczął studia na UW i włączył się w działalność Związku Młodzieży Polskiej „Zet” oraz kontynuował podjęte w okresie gimnazjum zaangażowanie w pracę Towarzystwa Oświaty Narodowej. W latach studiów brał udział w akcjach dla unitów oraz jako emisariusz siedlecki uczestniczył w organizowaniu akcji strajkowej w szkołach na Podlasiu i Suwalszczyźnie. Jako członek Komisji Szkolnej „Zet” w Warszawie w 1901 r. brał udział w akcji strajkowej, domagając się języka polskiego w szkołach na terenach unickich, i w strajku szkolnym 1905 r.

W l. 1906–1907 redagował w Warszawie pismo „Znicz”, zaangażowane w propagowanie idei narodowo-niepodległościowych „Zetu”. Przyłączywszy się z ramienia „Zetu” do akcji bojkotu szkół rosyjskich przez młodzież akademicką, sam porzucił studia. W l. 1907–1911 kontynuował naukę na polonistyce UL, łącząc studia z pracą dziennikarską. W okresie lwowskim był stałym korespondentem „Słowa Polskiego”, publikował artykuły w cyklu *Listy z Warszawy*. W 1911 r. osiadł we Włocławku, gdzie pracował jako redaktor „Dziennika Kujawskiego” oraz korespondent lwowskiego „Słowa Polskiego”. Pisał do wielu pism, m.in. „Dziennika Kijowskiego”, „Ateneum”, lwowskiego „Narodu”, „Kurierza Warszawskiego”, „Myśli Polskiej”, „Kilińskiego”. Był członkiem Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego.

Po wybuchu I wojny światowej za działalność niepodległościową został aresztowany przez niemieckie władze wojskowe i jako jeńiec cywilny był przetrzymywany w Toruniu, Havelbergu, Hammersteinie, Madersdorfie, Celle i obozie Gardelegen, gdzie tworzył dla współwięźniów pisma „Gość” i „Jeniec”. Na ich łamach podnosił kwestię wartości i roli samokształcenia w życiu człowieka. Po powrocie z obozu w 1917 r. przebywał u rodziny w Zwierzyńcu na Zamojszczyźnie, a w sierpniu tegoż roku zamieszkał w Chełmie, gdzie powierzono mu stanowisko dyrektora 6-klasowej Szkoły Filologicznej. Po roku szkoła została upaństwowiona i przyjęła nazwę Królewsko-Polskie Państwowe Gimnazjum im. Stefana Czarnieckiego (od 1919 r. Państwowe Gimnazjum im. Stefana Czarnieckiego). Ambroziewicz, tworząc właściwie od podstaw nowoczesną patriotyczną placówkę o najwyższym poziomie wychowawczym, starał się zbudować wzorcową szkołę pracy opartą na robotach ręcznych (polskim słojdzie).

Ambroziewicz był jedną z głównych postaci chełmskiego ruchu niepodległościowego. W jego szkole miała swoją siedzibę grupa „Zet”, do której należała znaczna część personelu placówki; tam również, pod pozorem kursów wieczorowych, organizowano szkolenia instruktorów POW. W okresie II RP uczestniczył w wielu akcjach społeczno-oświatowych i pracach lokalnego samorządu. Angażował się w akcje odczytowe Polskiej Macierzy Szkolnej i prace działającego w Chełmie Uniwersytetu Powszechnego. Był też kuratorem Warszawskiego Okręgu Szkolnego i działał w wielu zrzeszeniach oświatowych. W czasie II wojny światowej w konspiracji prowadził tajne nauczanie. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, MWRiOP w Warszawie, sygn. 6/1546; BN, DR, ASS, Życiorysy ZET, sygn. akc. 16268; BUW, DR, Szwedowski, „Zet”, t. I–II, sygn. 1745; ZNiO, Wykaz członków „Zet” i „Pet”, sygn. 15956/II; *Nasza walka*, t. 1, 2, Warszawa 1931, 1934; T. Nowacki, *Wiktor Grzegorz Ambroziewicz (1882–1968)*, „PHO” 1969, nr 4; *Zet w walce o niepodległość i budowę państwa. Szkice i wspomnienia*, red. T.W. Nowicki, Warszawa 1996; T. Nowacki, *Z Polską w sercu. Rzecz o Wiktorze Ambroziewiczu*, Warszawa 2001; S. Pyszko, P. Kiernikowski, *Szkoła Filologiczna Chełmska i Państwowe Gimnazjum im. St. Czarnieckiego w Chełmie w latach 1915–1939*, [w:] *Księga Pamiątkowa Czarniecczyków. VIII Zjazd Czarniecczyków*, Chełm 2005; Z. Lubaszewski, *Chełmski listopad 1918*, „Egeria” 2008, nr 1; S. Pyszko, M. Jabłoński, *Ambroziewicz Wiktor Grzegorz (1882–1968), zasłużony pedagog*, [w:] *Encyklopedia Chełma*, t. 1, red. Z. Gardziński, Z. Lubaszewski, P. Kiernikowski, W. Okoń, A. Rybak, Chełm 2011; A. Stępnik, *Wiktor Grzegorz Ambroziewicz (1882–1968) – działacz niepodległościowy, społecznik, pedagog*, „SBChSP” 2011, nr 1.

Bibliografia podmiotowa:

Z krwawych dni, Siedlce 1906; *Co Szymek Kołodziej o biedach wiejskich a Macierzy Szkolnej sąsiadom powiadał?*, Łuków 1907; *Lata dziecięce i młodość Promyka*, „GW” 1909, nr 128, 129; *Przyczynek do biografii Promyka (1875–1880)*, „PN” 1909, nr 12; *O Stanisławie Staszycu*, Warszawa 1911; *Mieczysław Brzeziński jako pisarz i działacz ludowy*, „PN” 1912, nr 1; *Sala zajęć dla chłopców*, „Kiermasz: wydawnictwo DK” 30 XI 1913 [jednodniówka]; *Moja przygoda pedagogiczna. O szkole polskiej nieco inaczej*, Warszawa 2000.

K. Cybulska

Anders Ludwik (1854–1920), pediatra, lekarz, fotograf.

Urodził się w Warszawie, pochodził z rodziny mieszczańskiej, był synem Ludwika i Pauliny z Weytów. W 1871 r. ukończył gimnazjum, dyplom Wydziału Lekarskiego UW otrzymał w 1876 r. Po studiach rozpoczął pracę w uniwersyteckiej Klinice Terapeutycznej, przerwał ją ze względu na wojnę rosyjsko-turecką, w trakcie której w l. 1877–1878 był lekarzem w szpitalach wojskowych. Od 1885 r. pracował w Domu Wychowawczym im. ks. Gabriela Piotra Boudouina, z placówką tą był związany przez szereg lat. Współpracował jednocześnie ze Szpitalem Dzieciątka Jezus w Warszawie. Od 1890 r. był ordynatorem oddziału chorób dziecięcych – obowiązki realizował w Domu Wychowawczym im. ks. Boudouina. W 1905 r. został pomocnikiem lekarza naczelnego w Szpitalu Dzieciątka Jezus. Doprowadził do powstania w nim pracowni analitycznej, w której realizował badania i szkolił młodych adeptów medycyny, m.in. Józefa Brudzińskiego (zob.). Przyczynił się też do powołania centralnej biblioteki dla chorych. Studentom, młodym lekarzom i wolontariuszom udostępniał zaś własne bogate zbiory, był bowiem posiadaczem prywatnej biblioteki naukowej. W l. 1905–1918 zarządzał Domem Wychowawczym. Pełnił też funkcję prezesa sekcji pediatrycznej przy TLW, w której szkolono lekarzy pediatrów, dzielono się wiedzą i osiągnięciami naukowymi. Był współtwórcą Polskiego Towarzystwa Pediatrycznego. Działalnością piśmienniczą zajął się pod koniec XIX w., wydał wtedy kilka dzieł z zakresu medycyny oraz tłumaczeń literatury medycznej (m.in. Niła Filatowa i Carla Antona Ewalda). Od 1880 r. był jednym z wydawców „Gazety Lekarskiej”, a od 1908 r. wraz z Brudzińskim redagował „Przegląd Pediatryczny”. Należał do Gniazda Centralnego Towarzystwa Opieki nad Dziećmi.

Był amatorem fotografii, pełnił funkcję prezesa w Towarzystwie Fotograficznym Warszawskim. Należał do Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. Od 1904 r. był redaktorem czasopisma „Fotograf Warszawski: miesięcznik poświęcony fotografii i naukom z nią związanym”. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, RGO w Warszawie, sygn. 833; APW, ZK, sygn. XI/18; BN, DR, Archiwum rodzinne Rulikowskich, Fragment archiwum redakcji „Przewodnika Antykarskiego”, t. 1, sygn. 9580 IV; GBL, DSKM, KOL [Anders Ludwik]; „RNLA” 1905; B. Korybut-Daszkiewicz, *Wspomnienie pośmiertne Ludwik Anders*, „GL” 1920, nr 9; *Wspomnienie pośmiertne o zmarłych członkach Towarzystwa Lekarskiego*, „PTLW” 1923, z. 3–4; *Album Zasłużonych Lekarzy Polskich*, Warszawa 1925; L. Zembrzuski, *Anders Ludwik (1854–1920)*, PSB, t. I, Kraków 1935; A. Tulczyński, *Anders Ludwik*, SBZP, z. 1, Warszawa 1985; P. Szarejko, *SLP XIX w.*, t. 1, Warszawa 1991.

Bibliografia podmiotowa:

Księga pamiątkowa. Zbiór prac z dziedziny patologii dziecięcej współpracowników dra med. Józefa Brudzińskiego, rektora Uniwersytetu, „GL” 1916, nr 22.

M.M. Krakowiak

Andrzejowski Józefat (1849–1939), przemysłowiec, działacz społeczny.

Urodził się w Kielcach, był synem Antoniego, lekarza i powstańca listopadowego, oraz Aleksandry z Wysockich. W 1868 r. ukończył gimnazjum w Kielcach i wyjechał na praktyczne kursy ceramiczne do Szwajcarii, gdzie w Zurychu miał okazję poznać Andrzeja Towiańskiego, który wywarł wpływ na jego dalsze losy. Towiański roztoczył przed nim program pracy społecznej i ideę posłannictwa Polski. Po powrocie na ziemie polskie osiadł w Krakowie, gdzie zorganizował cegielnię i warsztat ceramiczny, a następnie prowadził własną fabrykę. Po jej likwidacji w 1878 r. przeniósł się do Kijowa i tam założył zakład ceramiczny. Kierował się wówczas przekonaniem, że Kresy Wschodnie to obszar, gdzie polskość jest najbardziej zagrożona. Fabryka i dochód uzyskiwany z produkcji miały stanowić oparcie dla pracy oświatowo-społecznej. W 1881 r. przy fabryce utworzył polską szkołę, w której prowadzono tajne nauczanie dzieci i młodzieży. Nawiązał jednocześnie kontakty z tajnym Towarzystwem Oświaty Ludowej. Ponadto dzięki jego wsparciu finansowemu i opiece założono pierwszą tajną narodową organizację polskiej młodzieży akademickiej w Kijowie „Polonia”, której był wieloletnim patronem, pełniąc funkcję prezesa Koła Seniorów. Był również współtwórcą „Zrzeszenia”, które skupiało grono Polaków na Kresach, głównie przedstawicieli inteligencji miejskiej i wiejskiej.

W 1904 r. (w niektórych źródłach już w 1899 r.) został wybrany prezesem Towarzystwa Oświaty Narodowej w Kijowie, a po jego zalegalizowaniu w 1906 r. przewodniczącym jawnego już Towarzystwa „Oświata”, zlikwidowanego przez władze carskie dwa lata później. W związku z represjami władz wobec Polaków wraz z innymi działaczami powrócił do pracy konspiracyjnej, stając na czele grupy kierującej pracami oświatowymi.

W 1913 r., aresztowany za swoją działalność, spędził dwa miesiące w więzieniu, w 1914 r. został skazany na zesłanie na trzy lata do Astrachania. Tam działał na rzecz polskich wygnańców w ramach Towarzystwa Pomocy Ofiarom Wojny, zorganizował m.in. wspólnie z przewodniczącą Towarzystwa Dobroczynności Stanisławą Klimaszewską warsztat zajmujący się produkcją zabawek dziecięcych. Wydarzenia rewolucji marcowej 1917 r. umożliwiły mu powrót do Kijowa, w czerwcu tegoż roku został wybrany prezesem Macierzy Polskiej w Kijowie (w l. 1917–1921) i kierownikiem Wydziału Oświaty Polskiego Komitetu Wykonawczego na Rusi. Działał również w Radzie Oświaty Sekretariatu Generalnego do spraw Mniejszości Polskiej.

W Kijowie, zagrożony aresztowaniem, ukrywał się przed władzami, pracując jako robotnik. Pod koniec 1921 r. przedostał się do Warszawy (dzięki niemu i innym działaczom polskim uratowano z Kijowa ponad 100 dzieci), gdzie zaangażował się w prace Polskiej Macierzy Szkolnej jako sekretarz oraz skarbnik i członek Zarządu PCK. Pełnił także obowiązki wiceprezesa w Kuratorium Ognisk Akademickich z Kresów i członka Zarządu Towarzystwa Pomocy Dzieciom i Młodzieży z Kresów. W uznaniu zasług na rzecz polskiej oświaty przyznano mu m.in. Order Komandorski „Polski Odrodzonej”, Polska Macierz Szkolna uznała go za członka honorowego, a w 1931 r. został wyróżniony godnością członka honorowego Towarzystwa Szkoły Ludowej. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

BN, DR, Dymitr Szarzyński-Sęp, Polskie Towarzystwo Oświaty Ludowej na Rusi: szkice i przyczynki do dziejów oświaty polskiej na Rusi w latach 1870–1920, sygn. akc. 8747; *Józefat Andrzejowski*, „PKK”

1929, t. 3; *Jubileusz Józefata Andrzejewskiego*, „GW” 1929, nr 111; *Józefatowi Andrzejewskiemu w hołdzie*, „MNar” 1929, nr 25; *Pamiętka jubileuszu Józefata Andrzejewskiego, uczczonego obchodem uroczystym 16 czerwca 1929*, Warszawa 1930; *Kronika żałobna*, „WDN” 1939, nr 266; C. Raubiszko, Z. Złotogórski, „*Interes*” Józefata Andrzejewskiego, „DKij” 1996, nr 6, 7; M. Białokur, *Józefat Andrzejewski (1849–1939). Szkic do portretu nestora polskiej pracy oświatowej na Ukrainie*, „PHO” 2003, nr 1–2.

K. Cybulska

Arcichowski Michał (1863–1937), nauczyciel, publicysta, polityk, działacz społeczny.

Urodził się we wsi Wólka Zamkowa w pow. bielskim, w rodzinie Andrzeja i Karoliny z Mazurczyków. Po ukończeniu szkoły początkowej w Bielsku Podlaskim kontynuował edukację w gimnazjum w Janowie Podlaskim, a następnie w l. 1875–1880 w rosyjskim Seminarium Nauczycielskim w Siennicy. Od 1880 r. pracował jako nauczyciel w szkołach we Włocławku oraz w Służewie i Mokotowie, ówczesnie miejscowościach podwarszawskich.

Działalność społeczną o charakterze narodowościowym rozpoczął w 1893 r., gdy jako jeden z głównych inicjatorów założył tajne Towarzystwo Nauczycieli Szkół Powszechnych Królestwa Polskiego, organizację liczącą ponad 1500 członków. W ramach Towarzystwa organizował zjazdy, wykłady i wycieczki krajoznawcze dla nauczycieli i uczniów seminariów nauczycielskich. Swoje teksty publicystyczne i informacje oświatowe zamieszczał na łamach czasopism: „Polak”, „Zorza”, „Przegląd Wszechpolski”. Należał do redakcji dwutygodnika „Szkoła Polska”, ukazującego się w Warszawie w l. 1906–1907. Był autorem broszury *Burzenie kościołów na Litwie*, wydanej w 1905 r. Również w 1905 r. został członkiem LN. Uczestniczył w działalności Towarzystwa Oświaty Narodowej, w ramach którego prowadził wykłady na wsiach. Na jednym z zebrań nauczycielskich w 1906 r. został aresztowany i na pół roku zawieszony w obowiązkach nauczyciela. W l. 1908–1909 jeździł do Krakowa, gdzie organizował wykłady dla nauczycieli spoza zaboru rosyjskiego. Był aktywnym członkiem Zarządu Związku Unarodowienia Szkół. Podczas I wojny światowej utrzymywał stały kontakt z CKO w Królestwie Polskim, przy wsparciu którego organizował bursy dla nauczycieli uchodźców objętych działaniami wojennymi. Za aktywność społeczną i związkową był szykanowany, został też ukarany grzywną przez władze pruskie. Mimo represji ze strony władz zaborczych kontynuował społeczną działalność oświatową i samorządową. W l. 1916–1919 pełnił funkcję radnego w Radzie Miejskiej w Warszawie, przez pierwsze dwa lata jako przedstawiciel stanu nauczycielskiego.

Od 1919 r. był kierownikiem szkoły na Mokotowie. W tym samym roku rozpoczął też swoją działalność polityczną i został wybrany posłem do SU I kadencji. W l. 1919–1927 uczestniczył w pracach Komisji do spraw Oświaty, Wody, Petycji oraz Robót Publicznych. Kwestiom oświatowym poświęcił najwięcej uwagi w aktywności sejmowej. Po wygaśnięciu mandatu poselskiego wrócił do pracy nauczycielskiej, oświatowej i społecznej. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

BN, DR, W. Klawer, Relacja o działalności oświatowej pod zaborem rosyjskim, sygn. akc. 9090; *Kalendarzyk polityczno-historyczny miasta stoł. Warszawy na rok 1917*, Warszawa 1916; T. Rzepecki,

W. Rzepecki, *Sejm i Senat 1922–1927*, Poznań 1923; *Parlament Rzeczypospolitej Polskiej 1919–1927*, red. H. Mościcki, W. Dzwonkowski, Warszawa 1928; *Nasza walka*, t. 2, Warszawa 1934; C. Brzoza, *Arcichowski Michał, Kbk II RP*, Warszawa 1994; H. Majecki, *Narodowa demokracja we wschodniej części województwa białostockiego w latach 1919–1939*, „StPod” 1997, t. VII; *Arcichowski Michał, PiS RP*, t. 1, Warszawa 1998; T. Gnoiński, *Siennickie Muzeum Szkolne, Sienniczanie – parlamentarzyści*, „RMM” 2012, nr 20; K. Sycbowicz, *Polacy i antykomunizm w regionie łomżyńskim w XX wieku*, [w:] *Antykomunizm Polaków w XX wieku*, red. P. Kardela, K. Sacewicz, Białystok–Olsztyn 2019.

U. Wróblewska

Arciszowa Wacława (1870–1953), działaczka społeczna, nauczycielka.

Urodziła się w Żytomierzu, w rodzinie ziemiańskiej. Była córką Juliana Morzyckiego, powstańca styczniowego, i Marii z Obuchowskich. Z powodu nieobecności ojca, który do lat 90. XIX w. przebywał na zesłaniu, dzieciństwo spędziła pod opieką matki oraz siostry ojca Faustyny Morzyckiej (zob.), działaczki społecznej i entuzjastki związanej z Narcyzą Żmichowską. W 1888 r. ukończyła 7-klasowe gimnazjum żeńskie w Kamieńcu Podolskim. Uczestniczyła następnie w kursach Uniwersytetu dla Wszystkich w Warszawie i zdobyła uprawnienia nauczycielskie. Po zamążpójściu w 1896 r. zamieszkała w Szawlach na Żmudzi, gdzie współorganizowała z Morzycką tajne nauczanie. Po śmierci męża po 1900 r. przenieśli się do Nałęczowa. Zaangażowała się w działalność Lubelskiego Towarzystwa Szerzenia Oświaty „Światło”. W 1905 r. otrzymała zezwolenie na otwarcie 2-klasowej szkoły w Nałęczowie. W 1907 r. zamieszkała w Lublinie, gdzie podjęła pracę jako starsza nauczycielka w 2-klasowej szkole Towarzystwa „Światło”. Prowadziła zajęcia metodyczne dla nauczycieli. W 1911 r. uzyskała zgodę władz na utworzenie prywatnego 4-klasowego progimnazjum żeńskiego, które zainaugurowało swoją działalność we wrześniu 1912 r. Od tego roku w szkole Arciszowej prowadzone były również kursy języków obcych dla dzieci i dorosłych. Od 1918 r. szkoła działała jako 8-klasowe gimnazjum. W 1920 r. odbyły się w nim pierwsze egzaminy maturalne. Szkoła Arciszowej działała pod różnymi nazwami: Prywatna Czteroklasowa Szkoła Żeńska, Gimnazjum Filologiczne Żeńskie, Ośmioklasowe Gimnazjum Żeńskie, Prywatna Żeńska Szkoła Średnia Ogólnokształcąca, Prywatne Żeńskie Gimnazjum i Liceum Ogólnokształcąca. Rok szkolny 1934/1935 placówka rozpoczęła z uprawnieniami szkoły państwowej. W czasie II wojny światowej Arciszowa uzyskała zgodę na prowadzenie szkoły handlowej. W l. 1944–1949 kierowała Prywatnym Żeńskim Gimnazjum i Liceum Ogólnokształcącym. Zmarła w Lublinie.

Bibliografia przedmiotowa:

Arciszanki swojej przełożonej. 25-lecie Gimnazjum Wacławy Arciszowej w Lublinie 1912–1937, Lublin 1937; J. Doroszewski, *Praca oświatowa i kulturalna na Lubelszczyźnie w latach II Rzeczypospolitej*, Lublin 1995; J. Doroszewski, *SBNML*, Lublin 2007; J. Marczuk, *Arciszowa z Morzyckich Wacława, SBML*, t. 3, Lublin 2009; B. Kalinowska-Witek, *Kartka z dziejów oświaty lubelskiej. Prywatne Żeńskie Gimnazjum i Liceum Wacławy Arciszowej w Lublinie (1912–1949)*, Lublin 2012.

M. Sikorska

Arct-Golczewska Maria (1872–1913), nauczycielka, tłumaczka, popularyzatorka wiedzy przyrodniczej. Pseud., krypt. M.A.G., Marja Halina, Marya Halina.

Urodziła się w Lublinie, była córką Michała Arcta, księgarza i wydawcy, oraz Marii z Gałęckich. Uczyła się na prywatnych kompletach w Lublinie oraz do 1888 r. na tajnej pensji wyższej Emilii Peateau w Warszawie. Uczęszczała na wykłady z przyrody, nauk społecznych i filozofii na Uniwersytecie Latającym w Warszawie. W l. 1895–1899 jako jedna z pierwszych kobiet studiowała przyrodę na UJ. Zanim podjęła studia, pracowała jako nauczycielka na pensji Peateau oraz w dziale wydawniczym księgarni ojca. Po studiach uczyła przyrody w Warszawie na tajnej pensji Emilii Pankiewiczówny, w Szkole Niedzielnej i Wieczornej dla Dziewcząt Pracujących, w Uniwersytecie Robotniczym. Ok. 1892 r. należała do tajnego KKKiL w Warszawie, działała w jego sekcji pedagogicznej. Pracowała równocześnie w czytelnich i szwalniach WTD. Kierowała sekcją społeczną Koła Pracy Kobiet, prowadziła akcję kulturalno-oświatową oraz wypoczynkową dla dziewcząt zatrudnionych w sklepach, pracowniach rzemieślniczych i jako służba domowa. Organizowała kolonie letnie dla szwaczek. Przez osiem lat była członkinią Zarządu Towarzystwa Kolonii Letnich dla Pracujących Kobiet. Działała aktywnie na polu oświaty, zwłaszcza wśród młodych pracownic, aż do 1908 r., kiedy ciężko zachorowała. W dziale wydawnictw przyrodniczych firmy Arctów wybierała zagraniczne publikacje do wydania po polsku, zajmowała się ich przekładem i adaptacją. Opracowała około 70 publikacji – książek i atlasów z zakresu popularyzacji przyrody, wydanych m.in. w serii *Książki dla wszystkich*, także przekładów książek przyrodniczych, była współautorką wielokrotnie wydawanego, także w okresie II RP, *Podręcznika do nauki botaniki dla szkół średnich*. Współpracowała z periodykiem dla dzieci „Moje Pisemko”, prowadzonym przez jej bratową Marię Buyno-Arctową (zob.). Wydawała także antologie poezji i deklamacji dla dzieci oraz modlitewniki. Przełożyła prace Roberta Baden-Powella, m.in. *Podręcznik skauta. Książka dla młodych harcerzy* (1914). Zmarła w Otwocku.

Bibliografia przedmiotowa:

ANK, SJJ, sygn. 10/131; APW, WGUsS, sygn. 11; AZHRL, Brzeziński, Geneza, sygn. P-89; D. Wawrzykowska-Wierciochowa, *Golczewska z Arctów Maria (1872–1913)*, PSB, t. VIII, Wrocław 1959–1960; L. Karpowiczowa, *Arct-Golczewska Maria (1872–1913)*, SBP, Warszawa 1987; E. Wolter, *Edukacja ekologiczna w Drugiej Rzeczypospolitej*, „SPn” 2012, nr 31; E. Wolter, *Książki szkolne opublikowane w Wydawnictwie M. Arcta stosowane w praktyce dydaktyczno-wychowawczej w Drugiej Rzeczypospolitej*, [w:] *Działalność instytucji wydawniczych na rzecz oświaty i edukacji w XX i pierwszych latach XXI wieku*, red. I. Michalska, G. Michalski, Łódź 2014; K. Dzimira-Zarzycka, *Botaniczka na przechadzce i zielnik*, <https://szajnmag.pl/wycinki-z-herstorii-9/> (dostęp: 9.06.2023).

Bibliografia podmiotowa:

Podręcznik do nauki botaniki, cz. I, Warszawa 1905 [współautorka W. Pożaryska, pseud. W. Grzegorzewska]; *Etykiety do zielnika zawierające 1230 nazw roślin ułożonych rodzinami*, Warszawa 1905; *Grzyby jadalne i trujące. Praktyczne wskazówki dla zbierających*, cz. I i II (cz. II wg H. Blüchera), Warszawa 1905; *Wskazówki do zbierania, określania, zaszuszenia roślin i układania zielnika, opracowane według podręczników d-ra K.G. Lutz'a i innych z 75 rysunkami*, Warszawa 1905; *Rosliny kwiatowe. Opis 116 gatunków krajowych dziko rosnących z ich rysunkami na 32 tablicach barwnych i 16 czarnych*, oprac. podług H. Blüchera, Warszawa 1906; *Grzyby trujące. Atlasik kieszonkowy*, Warszawa 1909; *Nad rzeką i stawem*, Warszawa 1913; *Botanika na przechadzce*, cz. I, Warszawa 1913; cz. II, Warszawa 1914; *Mali przyrodnicy*, Warszawa 1917.

Arnsztajnowa Franciszka (1865–1942), dramatopisarka, poetka, tłumaczka. Pseud. F.A.M., J. Górecka, Jan Gorecki, Jan Górecki, Stefan Orlik.

Urodziła się w Lublinie, w rodzinie żydowskiej. Była córką Bernarda (Berka) Meyersona, zamożnego kupca, i Malwiny (Małki) z Horowitów, powieściopisarki. Ukończyła żeńskie Gimnazjum im. Unii Lubelskiej w Lublinie, następnie w Niemczech podjęła studia w zakresie pedagogiki i nauk przyrodniczych. Wiedzę uzupełniała w czasie licznych podróży po Francji, Włoszech, Niemczech oraz Szwajcarii. Biegłe władała językami: niemieckim, francuskim, angielskim.

Pisała wiersze i bajki dla dzieci. Była członkinią Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. Już we wczesnej młodości związała się z konspiracyjnym ruchem narodowyzwoleńczym. Prowadziła działalność oświatową dla dzieci i dorosłych. Była współorganizatorką i wykładowniczą kursów dla analfabetów. Należała do grona założycieli Lubelskiego Towarzystwa Szerzenia Oświaty „Światło”. Organizowała szkoły elementarne, wykłady i przedstawienia, zabiegała o stworzenie polskiej szkoły. W czasie I wojny światowej należała do POW w Lublinie. W jej mieszkaniu na Starym Mieście w Lublinie znajdowało się tajne archiwum tej organizacji, odbywały się konspiracyjne spotkania członków POW i PPS oraz organizacji młodzieżowych i tajnego harcerstwa. W piwnicach jej domu ukrywano umundurowanie, broń i amunicję. Brała czynny udział w akcjach Wydziału Narodowego POW, LKPW oraz w pracach Tymczasowego Rządu Ludowego Republiki Polskiej. Ideowo była związana z LP.

W okresie II RP kontynuowała działalność społeczną, uczestniczyła w organizowaniu życia kulturalnego w Lublinie, wraz z Józefem Czechowiczem zainicjowała i założyła Oddział Lubelski Związku Literatów, którym kierowała do 1933 r. Pracowała też jako archiwistka w Instytucie im. Józefa Piłsudskiego. Współpracowała z czasopismami regionalnymi, m.in. „Dziennikiem Lubelskim”, „Kamienią”, „Kurierem Lubelskim”, „Ziemią Lubelską”. Otrzymała liczne odznaczenia, m.in. Odznakę I Brygady za „Wierną służbę”, Krzyż Polskiej Organizacji Wojskowej, Krzyż Legionowy, Krzyż Walecznych z okuciem, Krzyż Kawalerski Polonia Restituta, Krzyż Niepodległości oraz Srebrny Wawrzyn Polskiej Akademii Literatury. Prawdopodobnie została zamordowana w Treblince.

Bibliografia przedmiotowa:

WBP im. Hieronima Łopacińskiego, DZS, Korespondencja Feliksa Araszkiewicza z lat 1924–1966 w sprawach zawodowych, wydawniczych i literackich, sygn. 2065; WBP im. Hieronima Łopacińskiego, DZS, L. Zalewski, Materiały do Antologii współczesnych poetów lubelskich, cz. 2, Życiorys, sygn. 2156; A. Wojtkowski, *Z dziejów życia kulturalnego w latach 1864–1918*, [w:] *Dzieje Lublina. Próba syntezy*, t. 1, red. Z. Hirsza, Lublin 1965; J. Zięba, *Pięćdziesiąt lat życia literackiego Lubelszczyzny*, Lublin 1982; E. Łoś, *Franciszka Arnsztajnowa 1865–1942*, Lublin 1988; M. Domański, *Arnsztajnowa Franciszka Hanna*, SBML, t. 1, Lublin 1993; R. Żebrowski, *Arnsztajnowa (z domu Meyerson) Felicja (Franciszka Hanna)*, PSJ, t. 1, Warszawa 2003; A. Mazurek, *Franciszka Arnsztajnowa – legenda lubelskiej inteligencji*, „LKIS” 2005, nr 2; R. Matuszewski, *O Józefie Czechowiczu i Franciszce Arnsztajnowej. Na marginesie książki Hanny Krall „Wyjątkowo długa linia”*, „Twórczość” 2006, nr 5; A. Jahołkowska, *Franciszka Arnsztajnowa. Literacka legenda Lublina*, Lublin 2014; Z. Kołodziejaska, *„Izraelita” (1866–1915). Znaczenie kulturowe i literackie czasopisma*, Kraków 2014; *Literatura polsko-żydowska 1861–1918. Antologia*, red. Z. Kołodziejaska-Smagala, M. Antosik-Piela, Kraków 2017.

Aslanowicz Mieczysław (1880–1924), nauczyciel.

Urodził się w Długojewie, w rodzinie szlacheckiej pochodzenia ormiańskiego. Po ukończeniu gimnazjum w Radomiu studiował na Wydziale Matematyczno-Przyrodniczym UW, utrzymując się z korepetycji. Należał do PPS. Prowadził też działalność oświatową i propagował samokształcenie wśród robotniczej młodzieży z warszawskiej Woli. Aresztowany i zesłany w głąb Rosji za udział w manifestacjach 1905 r., zamieszkał w Odessie, gdzie kontynuując studia na miejscowym uniwersytecie, zdobył stopień kandydata nauk przyrodniczych. Po powrocie z zesłania w 1906 r. podjął pracę nauczyciela w Pułtusku. W 1907 r. przeniósł się do Rawy Mazowieckiej, a dwa lata później do Siedlec, gdzie uczył w Prywatnym Gimnazjum Tadeusza Radlińskiego (zob.), Gimnazjum Konstancji Zembrzuckiej i Szkole Handlowej Żeńskiej Jadwigi Barszczewskiej. W 1912 r. został dyrektorem Gimnazjum T. Radlińskiego, które następnie przemianowano na Męskie Gimnazjum Podlaskie. Opiekował się drużyną harcerską, działającą w gimnazjum od 1911 r. Kierował także chórem harcerskim. Jako dyrektor szkoły współpracował z Polską Macierzą Szkolną i sprowadzał do szkoły wybitnych pedagogów, m.in. Stanisława Klebanowskiego, Bolesława Gaweckiego, Aleksandra Feista, Karola Piechowskiego i Józefa Andrzeja Teslera-Pogorzelskiego. Działał w Towarzystwie Pomocy Szkolnej i Polskim Towarzystwie Krajoznawczym. W latach I wojny światowej należał do POW.

W okresie II RP prowadzone przez Aslanowicza gimnazjum zostało upaństwowione i przemianowane na Gimnazjum im. Hetmana Stanisława Żółkiewskiego. W 1923 r. z jego struktur powstały dwa gimnazja: humanistyczne im. Bolesława Prusa oraz matematyczno-przyrodnicze im. Hetmana Stanisława Żółkiewskiego, którego dyrektorem Aslanowicz pozostał do śmierci. Zmarł w Siedlcach.

Bibliografia przedmiotowa:

L. Korwin, *Ormiańskie rody szlacheckie*, Kraków 1934; *Życie i działalność społeczna Mieczysława Aslanowicza*, „VDK” 1982, nr 4; M. Głowacka, *Mieczysław Aslanowicz działacz oświatowy i pedagog*, Siedlce 1989; *Siedlce 1448–1995*, red. E. Kospath-Pawłowski, T. Włodarczyk, Siedlce 1996; M. Głowacka, G. Welik, *Dzieje Siedlec prostym językiem opisane*, „KS” 2001, nr 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15; *Zasłużeni dla oświaty i wychowania powiatów siedleckiego i łosickiego*, z. 1, Siedlce 2005; D. Grzegorzczuk, *Aslanowicz Mieczysław, SBPPiWM*, t. 1, Siedlce 2009.

P. Waingertner

Aspis Aleksandra (1857–1933), nauczycielka, działaczka kulturalna.

Urodziła się w Nieszawie, była córką Antoniego Heckera i Natalii z Madalińskich. W 1876 r. ukończyła, wyróżniona srebrnym medalem, Instytut św. Elżbiety w Petersburgu, wówczas jedną z najlepszych uczelni żeńskich o profilu humanistycznym. Obok wykładowego języka francuskiego równorzędnie traktowano języki niemiecki i rosyjski. Z własnej inicjatywy, podobnie jak inne Polki, brała udział w tajnych wykładach z historii i literatury polskiej. Zajęcia na uczelni zapewniły jej zdobycie wysokich umiejętności językowych oraz gruntownej wiedzy humanistycznej. Studiując, zarabiała jednocześnie licznymi korepetycjami, by utrzymać na studiach siebie i młodsze rodzeństwo.

Po ukończeniu studiów w Petersburgu zamieszkała we Włocławku. Zbiegło się to z likwidacją przez władze carskie działającej od 20 lat pensji Izabeli Zbiegniewskiej. 19-letnia wówczas Aspis podjęła się otwarcia własnej szkoły średniej. Nowo założona placówka konsekwentnie realizowała wypracowane przez Zbiegniewską cele wychowawcze. Należąca do Aspis 4-klasowa średnia szkoła żeńska sukcesywnie do 1910 r. powiększała się aż do 7-klasowej szkoły żeńskiej z internatem. Przy placówce działały również klasy podstawowe: od pierwszej do trzeciej, wprowadzające do szkoły średniej. Aspis uchodziła za osobę bardzo ambitną i wymagającą, jednocześnie doskonałą w pracy nauczycielskiej. Jej zdolności organizatorskie oraz wielki talent pedagogiczny pozwoliły szkole utrzymać stały wysoki poziom. Obok oficjalnych lekcji odbywały się tam także zajęcia konspiracyjne, prowadzone pod szyldem lekcji gimnastyki, muzyki, śpiewu i prac ręcznych. Przez cały okres działalności Aspis doskonaliła swój warsztat pracy dydaktycznej, wykorzystując m.in. nowatorskie metody nauczania języków obcych wypracowane przez Bogumiła Aspisa, od 1884 r. jej męża. Dom Aspisów pełnił ważną funkcję w życiu kulturalnym Włocławka. Jego bywalcami byli nie tylko włocławianie, ale również goście spoza miasta, jak np. Gabriela Zapolska. Była też członkinią Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego.

Rozwijając działalność szkoły, wiele uwagi poświęcała kwestiom wychowawczym i społecznym. Biednym uczniom udzielała dużych ulg, zaś córki powstańców czy sieroty po nich uczyły się bezpłatnie. Swoim podopiecznym wpajała troskę o życie społeczne, wrażliwość na ludzką biedę, takt w okazywaniu pomocy. Dbała o wysoką jakość wychowania religijnego, angażując do pracy ofiarnych i odpowiednio przygotowanych prefektów. Przyjmowała do szkoły uczennice innych wyznań, w tym mojżeszowego i ewangelickiego, działając na rzecz idei określanej dziś mianem ekumenizmu. W placówce organizowała także kursy zawodowe i doksztalcające dla pomocnic domowych oraz zajęcia rekreacyjne dla dorosłych mieszkańców miasta. Z jej inicjatywy w szkole odbywały się występy teatralne, z których dochód przeznaczano na pomoc biednym. Wśród uczennic propagowała czytelnictwo i umiłowanie literatury, dbała o rozbudowę szkolnej biblioteki, która w 1910 r. obejmowała około 1 tys. dzieł. Organizowała liczne zajęcia pozalekcyjne – prócz warsztatów teatralnych także sportowe oraz zabawy grupowe. Utworzyła samokształceniową organizację stanowiącą załączek przyszłego harcerstwa. Uczennice, w ramach tzw. ognisk oświatowych, uczyły zaniedbane, biedne dziewczęta spoza szkoły i młodsze dzieci. W 1910 r. kierownictwo szkoły przejęła jej córka, Władysława; do 1918 r. prowadziły szkołę wspólnie. W 1918 r. pensja przekształciła się w 8-klasowe gimnazjum realne o profilu matematyczno-przyrodniczym, z pełnymi prawami szkoły państwowej. Szkoła istniała do 1932 r. Aspis zmarła w Łomży.

Bibliografia przedmiotowa:

S. Jankowski, *Przewodnik ilustrowany po Włocławku*, Włocławek 1922; *Spis nauczycieli*, Lwów–Warszawa 1924; I. Kamińska, *Aleksandra Aspis (1857–1933), pedagog, przełożona szkoły średniej, działaczka kulturalna*, [w:] *Zasłużeni dla Włocławka (XIII–XX wiek)*, red. M. Wojciechowski, Włocławek 1991; I. Kamińska, *Aleksandra Aspis (1857–1933)*, WSB, t. 1, Włocławek 2004; H. Szczechowicz, *Odbudowa państwa polskiego na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej 1918–1921*, Włocławek 2014; www.historiawloclawka.pl/osoby-zwiazane-z-wloclawkiem/123-aleksandra-aspis (dostęp: 9.06.2023).

B

Babicki Aleksander (1860–?), prawnik, poseł, działacz społeczny i kulturalny.

Urodził się w Lublinie. Ukończył gimnazjum w Piotrkowie, następnie studiował prawo na UW, gdzie w 1883 r. uzyskał absolutorium. Przez kilka lat pracował jako prawnik w Piotrkowie, pracę zawodową łącząc z działalnością społeczną. Był założycielem Towarzystwa Kredytowego Miejskiego. Należał do teatru amatorskiego. Publikował na łamach „Tygodnia Piotrkowskiego”. W 1897 r. przeniósł się do Łodzi, gdzie wraz z kilkoma innymi adwokatami prowadził Łódzkie Biuro Obrończe. Angażował się w życie polityczne, był aktywnym działaczem PPP. W 1905 r. został członkiem Polskiego Komitetu Wyborczego w Łodzi. W wyborach do II Dumy w 1907 r. uzyskał mandat poselski. Odmówił kandydowania do III Dumy. W czasie pobytu w Łodzi należał do wielu organizacji społecznych, w tym towarzystw oszczędnościowo-pożyczkowych oraz Łódzkiego Towarzystwa Śpiewaczego „Lutnia”. Był członkiem Zarządu Towarzystwa Doraźnej Pomocy Lekarskiej w Łodzi. Należał do Ligi Przeciwgruźliczej oraz Zarządu Towarzystwa Muzeum Nauki i Sztuki. Był jednym z najbardziej aktywnych członków Towarzystwa Krzewienia Oświaty, które organizowało odczyty, kursy dla analfabetów, gromadziło księgozbiory, zakładało i prowadziło biblioteki. Współorganizował Szkołę Rzemiosł ŁChTD. Jego dalsze losy są nieznane.

Bibliografia przedmiotowa:

Члены Государственной Думы (портреты и биографии). Второй созыв 1907–1912 г. [Członcy Gosudarstvennoi Dumy (portrety i biografii). Vtoroj sozyv 1907–1912 g.], Moskwa 1907; *Nasi posłowie*, „TI” 1907, nr 9; Heron, *Życie społeczne w Łodzi*, „ZR” 1912, nr 39; *Historia powstania i sprawozdanie z działalności Pogotowia Ratunkowego w Łodzi w okresie od 1899 do 1926 roku włącznie*, „Ratownictwo” 1930, nr 5; A. Dreszer, *Babicki Aleksander, SBAP*, t. 1, z. 1, Warszawa 1980; *Łódź. Dzieje miasta*, red. R. Rosin, t. I: *Do 1918 r.*, red. B. Baranowski, J. Fijałek, Warszawa–Łódź 1988; *Dzieje Piotrkowa Trybunalskiego*, red. B. Baranowski, Łódź 1989; Cz. Brzoza, K. Stepan, PPSB, Warszawa 2001; J. Sosnowska, *Działalność socjalna i opiekuńczo-wychowawcza Łódzkiego Chrześcijańskiego Towarzystwa Dobroczynności (1885–1940)*, Łódź 2011.

A. Bóldyrew

Badowski Zygmunt (1875–1959), malarz, publicysta.

Urodził się w Warszawie. Był synem Pawła i Eweliny z Łaszczewskich, pisarki. W l. 1891–1893 uczył się w tamtejszej Klasie Rysunkowej, a następnie do 1900 r. w Szkole Sztuk Pięknych w Krakowie. Studia artystyczne kontynuował w Paryżu w szkole Vittiego (Académie Vitti) w l. 1895–1897. Po zakończeniu nauki osiadł na stałe w Warszawie. Był organizatorem wystaw i aktywnym uczestnikiem stołecznego życia artystycznego. Uprawiał malarstwo olejne i pastelowe, o cechach akademicko-realistycznych, niekiedy z elementami symbolizmu. Zajmował się także litografią i wykonywał rysunki na potrzeby prasy ilustrowanej. Był członkiem Polskiego Towarzystwa Artystycznego i Towarzystwa Zachęty Sztuk Pięknych.

Ważną część jego aktywności stanowiła działalność pedagogiczna, którą podjął niemal bezpośrednio po skończeniu studiów. Szczególnie zaangażowany był w edukację artystyczną i historyczno-artystyczną kobiet. W 1908 r. zreorganizował dawną szkołę Aleksandry Korycińskiej, zakładając Szkołę Rzemiosł i Przemysłu Artystycznego dla Kobiet. Sprawował kierownictwo tej placówki, opracował program obejmujący naukę rysunku i malarstwa (studia z martwej natury i modeli, studia plenerowe), rzeźby (modelowanie w glinie, rzeźba w drewnie), metaloplastyki, tkaniny artystycznej i rzemiosł dekoracyjnych. Według cytowanej w prasie wypowiedzi Badowskiego jego podstawowym zamiarem było: „Nie krępować zdolności indywidualnych, nie wprowadzać szablonu, nie zabijać tego, co stanowi w kobietach *kobiecość*”. W szkole prowadził także wykłady o historii malarstwa (pełen kurs obejmował 12 spotkań), które były otwarte dla publiczności (wstęp na pojedynczy wykład kosztował 5 kopiejek, abonament na 12 wykładów – 5 rubli). Wykładał historię sztuki na kursach pedagogiczno-naukowych KZKP oraz na kursach ogólnokształcących, uruchomionych w 1915 r., ich celem było poszerzenie wiedzy ogólnej osób posiadających podstawowe lub średnie wykształcenie, które z powodu pracy zawodowej bądź braku formalnego przygotowania nie mogły podjąć studiów na uniwersytecie.

Często występował także z okazjonalnymi odczytami i prelekcjami o charakterze popularyzatorskim. W marcu 1909 r. przedstawił w sali STP niewielki cykl trzech wykładów ilustrowanych slajdami dotyczących włoskiego malarstwa epoki renesansu, według anonsów prasowych skierowany do „uczącej się młodzieży oraz wszystkich tych, którzy odczuwają potrzebę zapoznania się z najważniejszą epoką w historii sztuki włoskiej”. Dawał wykłady w Stowarzyszeniu Umysłowo Pracujących Polek w l. 1909–1910, w 1910 r. w PSRK, w 1912 r. w Towarzystwie Kultury Polskiej oraz w 1918 r. w Zachęcie. Jego prelekcje zyskały duże powodzenie wśród publiczności, a prasa często podkreślała sukces frekwencyjny, a nawet przepełnienie sal odczytowych. Uczestniczył w dyskusjach i prelekcjach związanych z odbywającymi się w Warszawie wystawami (np. w ramach wydarzeń towarzyszących wystawie Bronisławy Rychter-Janowskiej w 1910 r. lub „Wystawie jednobarwnej” Koła Artystycznego w 1913 r.). W 1918 r. przedstawił wykład o Arturze Grottgerze, regularnie oprowadzał publiczność, „udzielając objaśnień”, po wystawach Towarzystwa Zachęty Sztuk Pięknych.

W odróżnieniu od wystąpień publicznych, w których chętnie brał udział, Badowski stosunkowo rzadko publikował; w jego dorobku piśmiennym znalazły się artykuły przybliżające sylwetki artystów bądź teksty krytyczne. Zabrał m.in. głos w słynnej dyskusji, jaka rozgorzała w l. 1911–1912 wokół projektu „Pochodu na Wawel” Wacława Szymanowskiego. Przyjął wówczas stanowisko krytyczne wobec zaprezentowanej koncepcji pomnika, ale co istotne, negatywna ocena walorów artystycznych dzieła stała się dla niego przyczynkiem do refleksji nad złym stanem współczesnej kultury i kształcenia estetycznego. Poza tym publikował artykuły popularyzujące wiedzę o sztuce współczesnej. W 1906 r. był wymieniany jako jeden z głównych redaktorów działu artystycznego planowanego tygodnika „Ruch Społeczny, Naukowy i Artystyczny”, ostatecznie pismo to, z nieznanых przyczyn, nie zostało uruchomione.

W 1920 r. jako ochotnik uczestniczył w wojnie polsko-bolszewickiej. W okresie II RP kontynuował działalność dydaktyczną oraz publicystyczną. Wykładał w warszawskiej Szkole Sztuk Pięknych, w Muzeum Rzemiosł i Sztuki Stosowanej, był nauczycielem historii sztuki w Liceum A. Kreczmara oraz licznych innych stołecznych gimnazjach i na prywatnych

pensjach. Współpracował z Towarzystwem Uniwersytetów Robotniczych i Polską Macierzą Szkolną. Uchodził za świetnego pedagoga, cenionego przez swoich uczniów. Jeden z jego wychowanków, Stefan Wyleżyński, po latach wspominał: „Wszczepiał w nas szacunek dla sztuki, rozumienie jej społecznej roli, przekonanie, że wzbogacenie dorobku kulturalnego ludzkości nie zamyka się w procesie tworzenia, w fakcie powstania dzieła, ale uwarunkowane jest udostępnieniem dzieł sztuki najszerszym rzeszom społeczeństwa”. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

„RNLA” 1905; „TI” 1908, nr 45; *Czy wiesz*, Warszawa 1938; S. Poźniak, *W pracowni artysty, pedagoga i społecznika*, „Stolica” 1962, nr 31; J. Derwojed, *Badowski Zygmunt, SAPIO*, t. 1, Wrocław 1971.

Bibliografia podmiotowa:

Ze sztuki. O prądach i manierach we współczesnym malarstwie polskim. Nieco uwag ogólnych, „Prawda” 1908, nr 31; *Przyczyny powodzenia „Pochodu na Wawelu”*, „GIW” 1912, nr 94, przedruk w: *Zdanie Warszawy o „Pochodzie na Wawelu”*, oprac. S. Pieńkowski, Warszawa 1912.

A. Świątosławska

Bagiński Henryk (1888–1973), historyk, harcerz, wojskowy. Pseud. Józef Chłopski, Józef Jaszczurski.

Urodził się w Klwowie k. Opoczna. Był synem Juliana, muzyka i organisty, oraz Antoniny z Merkleinów. W 1908 r. uzyskał maturę handlową w Radomiu. Po ukończeniu Wyższej Szkoły Realnej we Lwowie studiował na PL, a wykształcenie uzupełniał w Belgii i Francji. Był współzałożycielem i czołowym działaczem Organizacji Młodzieży Niepodległościowej „Zarzewie” oraz członkiem Związku Młodzieży Polskiej „Zet”, drużynowym w skautingu lwowskim. Jako działacz „Zarzewia”, „Zetu” i skaut propagował wśród młodzieży idee patriotyczne i niepodległościowe oraz hasło samokształcenia. Współtworzył konspiracyjną tzw. Armię Polską, w l. 1911–1912 był jej komendantem naczelnym. W 1914 r. wstąpił do LN. W czasie I wojny światowej służył w Legionie Puławskim przy armii rosyjskiej, a później w 1 Dywizji Strzelców Polskich. W 1917 r., po rewolucji lutowej i obaleniu cara, założył w Kijowie Polską Ligę Wojenną Walki Czynnej. Po przewrocie bolszewickim służył w I Korpusie Polskim na Wschodzie, a następnie w 4 Dywizji Strzelców Polskich gen. Lucjana Żeligowskiego, z którą w 1919 r. powrócił do Polski. W okresie wojny publikował podręczniki dla żołnierzy, propagując ideę wojskowego dokształcania się młodych Polaków.

W okresie II RP kontynuował karierę wojskową. Brał udział w wojnie polsko-bolszewickiej. W 1939 r., po agresji niemieckiej i sowieckiej, przedostał się do Francji, gdzie wszedł w skład Sztabu Głównego gen. Władysława Sikorskiego. Pełnił funkcję zastępcy Komendanta Głównego i szefa Sztabu Komendy Głównej ZWZ. Po zakończeniu wojny wrócił do Polski. Wykładał w Akademii Sztabu Generalnego. Pracował w BN. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

Czy wiesz, Warszawa 1938; S. Kozicki, *Historia Ligi Narodowej (okres 1887–1907)*, Londyn 1964; W. Błażejowski, *Z dziejów*, Warszawa 1985; *ZET w walce*, Warszawa 1996; *Armia Krajowa*

– *szkice z dziejów Sił Zbrojnych Polskiego Państwa Podziemnego*, red. K. Komorowski, Warszawa 1999; T. Banaszek, *Pułkownik dyplomowany Henryk Bagiński (1888–1973). Dowódca 4 Pułku Saperów w Sandomierzu*, „ZSan” 2007, nr 24.

Bibliografia podmiotowa:

Terenoznawstwo. Podręcznik dla instruktorów skautowych i szkół strzeleckich, Lwów 1912; *Instrukcja budowania okopów piechoty*, Warszawa 1915 [współautor Z. Zaborowski]; *Formacje polskie w walce z Niemcami*, cz. 1: *Legiony*, Warszawa–Kijów 1917; *Podręcznik dla żołnierza piechoty*, Warszawa 1917; *Technika wybuchowa*, oprac. na podst. źródeł ros. J. Chłopski, Warszawa 1917.

P. Waingertner

Bakuniak Franciszka (1878–1954), rolniczka, działaczka społeczna, poetka. Pseud. Udryczanka.

Urodziła się w Udryczach k. Zamościa, w rodzinie włościańskiej. Była córką Bartłomieja Brzuchala i Franciszki z Kardaszów. Uczyła się z pomocą starszych braci oraz drogą samokształcenia. Od 1897 r. działała w ruchu niepodległościowym, współpracowała z działaczami ludowymi. Brała udział w zebraniach grupy „Zaranie” oraz kół gospodyń wiejskich. W rodzinnej wsi w 1905 r. współtworzyła dom ludowy, a w 1906 r. współorganizowała czytelnię Lubelskiego Towarzystwa Szerzenia Oświaty „Światło”. Była wiceprezeską miejscowego koła tego Towarzystwa. Po 1907 r. organizowała w swoim domu nielegalne spotkania młodzieży. W rodzinnej wsi współtworzyła teatr amatorski, spółdzielnię spożywców oraz kasę oszczędnościowo-pożyczkową. Była członkinią Zarządu Stowarzyszenia Spożywców oraz TKR. Publikowała na łamach „Zorzy”, „Zagonu” i „Zarania” artykuły i listy do redakcji „o potrzebach wsi polskiej lub o tym, że czytanie książek nie tylko oświeca, ale i uczy ulepszonej gospodarki i dążności ludu do poprawy ogólnego bytu”. W tym okresie, przed zamążpójściem, artykuły podpisywała panińskim nazwiskiem – Brzuchalówna. W publicystyce pisała o trudnej sytuacji edukacyjnej kobiet, apelowała o zakładanie szkół dla młodzieży wiejskiej i modernizowanie sposobów prowadzenia gospodarstw wiejskich. W prasie dla ludu publikowała także wiersze – „czytelnicy z przejęciem je sobie powtarzali i dziwili się, że oto chłopka, dziecko chłopskie uzdolniło się do takiego wypowiedania swych myśli i uczuć”.

Podczas I wojny światowej włączyła się w pomoc ofiarom wojny oraz współtworzyła oddziały żeńskie POW. W okresie II RP działała na rzecz tworzenia szkół, domów ludowych, publikowała wiersze i artykuły w „Ziemi Zamojskiej”, „Głosie Zamojskim”, „Kronice Powiatu Zamojskiego”, „Siewie” i „Skrzacie Udryckim”. Współorganizowała żeńską szkołę rolniczą w Sitnie i męską w Janowicach. Była założycielką i pierwszą przewodniczącą koła gospodyń wiejskich w Udryczach oraz miejscowego zespołu śpiewaczego. Zmarła w Udryczach.

Bibliografia przedmiotowa:

MHPRL, sygn. W-3412, W-9481; ZNiO, M. Malinowski, *Poznajmy chłopów polskich przodujących w odrodzeniu wsi polskiej w okresie lat 30-tu przed pierwszą wojną światową*, sygn. 12734/II; *Bakuniak Franciszka, SBDRL*, Warszawa 1989; „OBZPOŚ” 2009, nr 33; *Koła gospodyń wiejskich*, „TZ” 2019, nr 45; *Poetka z Udrycz*, <https://biblioteka.zamosc.pl/ludowa-poetka-z-udrycz/> (dostęp: 9.06.2023).

Bibliografia podmiotowa:

O naszych kobietach (*Głos czytelnicy*), „Zorza” 1905, nr 24; *Głos włościanki*, „Zagon” 1907, nr 8; *Czy kobiecie potrzebna nauka?*, „Zaranie” 1913, nr 17.

A. Bóldyrew, K. Kaczmarek

Balicka Gabriela (1867–1962), naukowczyni, polityczka.

Urodziła się w Warszawie, była córką Antoniego Iwanowskiego, urzędnika Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych Królestwa Polskiego, i Sybilli z Rosenwerthów. W 1889 r. ukończyła żeńską pensję Emilii i Józefy Krajewskich na poziomie gimnazjalnym. Następnie w l. 1889–1893 studiowała na Wydziale Przyrodniczym Uniwersytetu Genewskiego. Na tej uczelni w 1893 r. uzyskała stopień naukowy doktora. W trakcie studiów wstąpiła do Związku Młodzieży Polskiej „Zet”, poznała także założyciela „Zetu” – Zygmunta Balickiego, którego poślubiła w 1891 r. Od 1893 r. była członkinią LN.

Po ukończeniu studiów pozostała w Genewie, gdzie zaangażowała się zarówno w działalność naukową, jak i w pracę „Zetu”, w którym wraz z mężem wywierała największy wpływ na polską młodzież akademicką. W 1896 r. małżonkowie osiedlili się w Monachium, gdzie kontynuowała działalność naukową i rozpoczęła współpracę z dwutygodnikiem „Ster” pod redakcją Pauliny Kuczalskiej-Reinschmit (zob.); na łamach tego czasopisma w tym samym roku opublikowała cykl czterech artykułów socjologicznych *Z psychologii zbiorowości*.

W l. 1898–1906 mieszkała w Krakowie, gdzie nadal była aktywna w środowisku studenckim – wraz z mężem zajmowała się wyszukiwaniem zdolnej młodzieży do konspiracyjnej pracy politycznej w zaborach; gromadziła również zakazaną literaturę, którą później przekazywała na teren Królestwa Polskiego. W 1889 r. uczestniczyła w Zjeździe Kobiet w Zakopanem, w rezultacie dołączyła do redakcji „Przodownicy”, nowo powołanego pisma dla kobiet wiejskich, redagowanego początkowo pod kierunkiem Marii Wysłouchowej. W tym samym czasie włączyła się w prace Związku Pomocy Narodowej, który za cel stawiał sobie wsparcie finansowe polskiej młodzieży szkolnej zmuszonej do nauki z dala od miejsca zamieszkania. W styczniu 1903 r. weszła w skład Zarządu Głównego Związku i pozostała jego aktywną członkinią do 1906 r. Wobec nowej sytuacji politycznej, jaka zaistniała w Królestwie Polskim po 1905 r., przeniosła się do Warszawy, gdzie włączyła się w struktury powstającej wówczas Polskiej Macierzy Szkolnej, współtworząc sekcję nauczania dorosłych Wydziału Oświaty Ludowej. Ponadto w l. 1908–1911 wykładała na Wydziale Rolniczym Towarzystwa Kursów Naukowych (powstałego w 1906 r.), prowadząc m.in. zajęcia z fizjologii roślin. Poza działalnością oświatowo-dydaktyczną propagowała wiedzę o wpływie związków chemicznych na wzrost roślin.

Po wybuchu I wojny światowej kontynuowała prace na polu oświaty, obejmując kierownictwo Seminarium dla Nauczycielek Ludowych, założone przez ChTOK. Ponadto społecznie zaangażowała się w pracę PCK. W l. 1919–1935 była parlamentarzystką i przez cały ten okres pracowała w Komisji Oświatowej. Stała się też czołową działaczką NOK. W SU zaangażowała się głównie w walkę na rzecz zniesienia ograniczeń praw cywilnych kobiet oraz w kwestie oświaty i opieki nad dziećmi, m.in. uwzględnienie spraw wychowania

narodowego w procesie kształcenia; zabierała także głos w sprawie wychowania młodzieży, piętnując liczne zaniedbania państwa w tej dziedzinie. Jako członkini NOK postulowała oparcie systemu oświatowego na ideach narodowych. Zmarła w Krakowie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, Polska Macierz Szkolna. Biuro Zarządu Głównego, sygn. 1; AAN, WWP – zbiór akt, sygn. 3; BUW, DR, Szwedowski, t. I–II, sygn. 1745; *Dziesięciolecie WWP TKN*, Warszawa 1917; *Narodowa Organizacja Kobiet. Jej powstanie i działalność w przeciągu trzech i pół lat*, Warszawa 1922; *Kobieta w Sejmie. Działalność posłanek Narodowej Organizacji Kobiet. Zarys sprawozdania za lata 1919–1927*, Warszawa 1928; *Balicka Gabriela, PiS RP*, t. 1, Warszawa 1998; K. Luksa, *Gabriela Balicka (1867–1962), naukowiec, posłanka Narodowej Demokracji*, „WSiN” 2014, nr 6; K. Luksa, *Gabriela Balicka (1867–1962). Działalność polityczna, społeczna, naukowa, edukacyjna*, Warszawa 2017.

K. Cybulska, P. Pająk

Baliński Ignacy (1862–1951), pisarz, publicysta, prawnik. Pseud. Aksel, Axel, Expertus Robertus.

Urodził się w Reginowie w pow. Baranowicze, w rodzinie ziemiańskiej. Był synem Józefa, sędziego Izby Karnej Wileńskiej, i Józefy z Jundziłłów. Ukończył IV Gimnazjum w Warszawie, a następnie studia z zakresu prawa na UW i w Paryżu. Po studiach podjął współpracę z kilkoma czasopismami. W l. 1898–1910 był jednym z członków redakcji „Życia”. Od 1898 do 1910 r. redagował także „Wieczory Rodzinne”. Ponadto w l. 1903–1914 był odpowiedzialny za redakcję działu literackiego w periodykach „Słowo” i „Dziennik Powszechny”. Uczestniczył w pracach „Kuriera Codziennego” i „Tygodnika Ilustrowanego”. Należał do współzałożycieli powstałej w 1899 r. Warszawskiej Kasy Przeworności i Pomocy dla Literatów i Dziennikarzy oraz Towarzystwa Literatów i Dziennikarzy. Brał udział w spotkaniach literackich organizowanych przez Jadwigę Łuszczewską (Deotymę). Publikował m.in. na łamach „Gazety Polskiej”, „Gazety Sądowej Warszawskiej”, „Gazety Warszawskiej”, „Kuriera Warszawskiego”, „Przeglądu Narodowego”. Oprócz działalności publicystycznej i społecznej realizował się na płaszczyźnie oświatowej. Od 1911 r. był nauczycielem prawoznawstwa w szkołach średnich i wyższych, w tym na Kursach Przemysłowo-Rolniczych.

W okresie I wojny światowej pełnił funkcję członka Międzypartyjnego Koła Politycznego. Do 1915 r. był radcą Prokuratorii Generalnej Królestwa Polskiego, a od 1918 r. pierwszym prezesem Rady Miejskiej Warszawy. W 1917 r. został powołany na urząd sędziego SAp w Warszawie. Pełnił ponadto funkcję członka pierwszego SA, a od 1918 r. SN. Uczestniczył w pracach Polskiej Macierzy Szkolnej, od 1916 r. jako sekretarz, a od 1920 r. jako prezes. W jej ramach był m.in. członkiem specjalnej sekcji Komitetu Wielkiej Kwesty Majowej Polskiej Macierzy Szkolnej, która przygotowywała okolicznościowe jednodniówki oraz przewodniczył sekcji odczytowej Wielkiej Kwesty Majowej 1916 r. na Szkołę Polską. Po 1920 r. dołączył do kadry SGGW w Warszawie, a od 1933 r. PW. Był także senatorem z ramienia ZLN, a na emigracji prezesem Zrzeszenia Sędziów i Prokuratorów. Za swoje zasługi był wielokrotnie odznaczany, otrzymał m.in. Krzyż Komandorski z Gwiazdą Orderu Polonia Restituta. Zmarł w Sudbury, w hrabstwie Suffolk, w Anglii.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, Gabinet Cywilny RR KP w Warszawie, sygn. 5/142; AAN, TRS w Warszawie, sygn. 8/61; *Śp. Ignacy Baliński*, „OB” 1951, nr 12/13; *Śp. Ignacy Baliński*, „Wiadomości” 1951, nr 15; *Literatura Polska na obczyźnie 1940–1960, praca zbiorowa wydana staraniem Związku Pisarzy Polskich na Obczyźnie*, red. T. Terlecki, Londyn 1965, t. 2; *Baliński Ignacy*, PiS RP, t. 1, Warszawa 1998.

Bibliografia podmiotowa:

Nowe przepisy o nabywaniu ziemi przez Polaków, „GSW” 1905, nr 29; *Szkola prawa Księstwa Warszawskiego (1908–1915). Zarys historyczny*, „GSW” 1906, nr 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18; *Dla młodzieży! Na rzecz Koła szkolnego im. św. Stanisława Kostki*, wydawcy: J. Gnatowski, I. Baliński i J. Weyssenhoff, Warszawa 1911; *Prawoznawstwo: według wykładów Ignacego Balińskiego*, cz. 1: *Encyklopedia i historia prawa*, oprac. K. Gulbin, Warszawa 1917; *Prawo cywilne: według wykładów Ignacego Balińskiego*, oprac. K. Gulbin, Warszawa 1918; *Prawo karne: według wykładów Ignacego Balińskiego*, oprac. K. Gulbin, Warszawa 1918; *Loterie publiczne w Polsce: szkic historyczny*, Warszawa 1918; *Wspomnienia o Warszawie*, Edynburg 1946 (Warszawa 1986, przedmowa R. Kołodziejczyk).

M. Hajkowska, A. Wałęga

Baranowski Ignacy (1833–1919), lekarz, działacz społeczny.

Urodził się w Lublinie, był synem adwokata Jana Nepomucena i Marianny z Gruszek. Do gimnazjum uczęszczał w rodzinnym mieście, a po jego ukończeniu w 1851 r. podjął studia lekarskie w Dorpacie. Po uzyskaniu dyplomu w 1858 r. rozpoczął pracę w Warszawie w Szpitalu Panien Marcinkanek oraz w Szpitalu Dzieciątka Jezus, gdzie od 1872 r. pełnił funkcję ordynatora. W 1859 r. kontynuował studia, doskonaląc się z zakresu anatomii, fizjologii, urologii i chorób wewnętrznych w Wiedniu, z medycyny klinicznej w Paryżu, z anatomii i histologii w Berlinie oraz chorób wewnętrznych w Krakowie. Po powrocie do Warszawy w 1860 r. objął stanowisko asystenta Tytusa Chałubińskiego w Akademii Medyko-Chirurgicznej. W kolejnych latach nadal był związany z warszawskimi uczelniami wyższymi, w 1862 r. został mianowany na stanowisko adiunkta, w 1869 r. docenta, a w 1871 r. profesora nadzwyczajnego UW. Mimo wytężonej pracy naukowej z powodów politycznych profesury zwyczajnej nigdy nie uzyskał. Przejawem niechęci ze strony rządu rosyjskiego była nagana rektora, którą otrzymał w 1882 r. z polecenia kuratora Warszawskiego Okręgu Szkolnego. W 1884 r. z przyczyn politycznych musiał przerwać pracę na uniwersytecie, kontynuował studia w Paryżu i Berlinie. Był cenionym lekarzem nie tylko w Warszawie, ale w całym Królestwie Polskim. Prowadził badania kliniczne nad gruźlicą, której poświęcił jeden z odczytów na Zjeździe Lekarzy w Krakowie w 1900 r. Popularyzował leczenie klimatyczne w chorobach płuc i wodolecznictwo w chorobach nerwowych. Regularnie publikował na łamach czasopism lekarskich, m.in. „Pamiętnika Towarzystwa Lekarskiego” (*Uwagi nad urządzeniami służby zdrowia w Królestwie Polskim [przedstawione Komitetowi Towarzystwa Lekarskiego Warszawskiego do rozpatrywania tychże urządzeń ustanowionemu]*, 1862, t. XLVIII; *Powiktłana wada serca*, 1873, t. LXIX; *Wypadki gorączek bagiennych*, 1873, t. LXIX; *Rak żółtądk*, 1876, t. LXXII). Swoje prace wydawał także za granicą (*Traitement de la tuberculose par la méthode du professeur Koch: mémoire présenté à la Société Médicale de Varsovie le 27 Janvier 1891*, Paris 1891).

Brał aktywny udział we wspieraniu oświaty, szczególnie ludowej. W ramach tej działalności prowadził wykłady z higieny, finansował też wiele inicjatyw oświatowych. Pomagał Konradowi Prószyńskiemu (zob.) założyć księgarnię, pokrył koszty druku elementarza dla samouków jego autorstwa, a także wspierał finansowo prowadzoną przez niego „Gazetę Świąteczną”. W 1870 r. wspólnie z żoną Julią we własnym mieszkaniu w Warszawie założył seminarium dla nauczycielek, tym samym przez kilkanaście lat angażował się w proces tajnego kształcenia kadry pedagogicznej. Był współzałożycielem, współnakładcą i redaktorem czasopisma „Ateneum”. Ponadto przyczynił się do powstania czasopism popularnonaukowych, takich jak „Ognisko”, „Kurier Polski”.

Prowadził szeroko zakrojoną działalność dobroczynną. Należał do WTD, był prezesem Wydziału Kąpieli Ludowych. Ponadto świadczył pomoc materialną oraz opiekę zdrowotną dla młodzieży studiującej. Wspierał i popularyzował polskie piśmiennictwo naukowe. Był członkiem Komitetu Kasy im. Józefa Mianowskiego, instytucji wspierającej badania i wydawnictwa naukowe. Szczególny wkład włożył w działalność Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, którego był współzałożycielem. Przez pierwsze trzy lata funkcjonowania od 1906 r. udostępniał Towarzystwu własne mieszkanie. Był jego stałym ofiarodawcą, pozostawił także zapis w testamencie w kwocie 105 tys. rubli, czego połowa miała być przekazana na pracownie i zbiory nauk przyrodniczych, a druga na wydawnictwa z dziedziny historii, filozofii, nauk społecznych i antropologicznych. Jego zasługi doceniono w 1908 r., nadając mu honorowe członkostwo TNW, a w 1912 r. odznaczając medalem wybitym na jego cześć. Nie była to jedyna organizacja, która wyróżniła go takim odznaczeniem. Honorowe członkostwo otrzymał m.in. od Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Towarzystw Lekarskich w Kaliszu, Krakowie, Lublinie, Łodzi, Mińsku, Wilnie, Towarzystwa Balneologicznego Krakowskiego, Towarzystwa Farmaceutycznego oraz Stowarzyszenia Lekarzy Polskich w Warszawie. Wszechnice Krakowska i Lwowska włączyły go w poczet doktorów *honoris causa*. Był członkiem rzeczywistym Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego.

Prowadził działania na rzecz budowy PW, sanatoriów dla chorych na gruźlicę w Zakopanem i Rudce, Muzeum Tatrzańskie im. Tytusa Chałubińskiego oraz przytułków noclegowych i tanich jadalni. Szczególnie realizował się w kształceniu studentów studiów medycznych, nie tylko poprzez wysoką jakość wykładów, zajęcia praktyczne i kontakt z pacjentami, ale także organizację i wyposażenie pracowni. Pracę na rzecz oświaty wspierał przez swoją działalność polityczną. W 1894 r. przyczynił się do utworzenia grupy tzw. ugodowców, a następnie w 1905 r. SPR. Odważnie wyrażał hasła obrony polskości i tradycji narodowych. W 1914 r. był jednym z darczyńców tworzącego się wojska polskiego. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, WWP – zbiór akt, sygn. 3; AGAD, KGGW, sygn. 8222; APW, ZK, sygn. X.8/342; GBL, DSKM, KOL [Baranowski Ignacy]; NAE, Tartu Keiserlik Ülikool, Isiklikud toimikud, Üliõpilased, sygn. EAA.402.2.880; EAA.402.2.881; *Prof. Ignacy Baranowski (z powodu 25-lecia Jego profesorskiej działalności)*, „GL” 1886, nr 23; J.C., *Sp. prof. Ignacy Baranowski*, „KW” 1919, nr 56; J. Pawiński, *Ignacy Baranowski jako lekarz, profesor i obywatel*, „GL” 1919, nr 14; A. Wrzosek, *Wstęp do Pamiątek Ignacego Baranowskiego*, [w:] *Pamiętniki Ignacego Baranowskiego (1840–1862)*, Lublin 1923; A. Wrzosek, *Baranowski Ignacy (1833–1919)*, PSB, t. I, Kraków 1935; K. Gawarecka, *Ignacy Baranowski lekarz z Lublina*, „Kamena” 1971, nr 14; A. Sitko, *Darczyńcy Biblioteki Publicznej*

im. Hieronima Łopacińskiego w Lublinie 1907–1939, Lublin 2005; J. Zamojski, *Dlaczego wciąż warto badać polską myśl filozoficzno-lekarską*, [w:] *Polska szkoła filozofii medycyny. Przedstawiciele i wybrane teksty źródłowe*, red. M. Musielak, J. Zamojski, Poznań 2010; S. Maciejewski, *Zarys dziejów Towarzystwa Muzeum Tatrzańskiego w latach 1888–1948*, [w:] *O ojcach założycielach i pierwszych budowniczych Muzeum Tatrzańskiego. Pokłosie Symposium z okazji 120-lecia zawiązania z TMT i narodzin MT oraz 120-lecia urodzin Juliusza Zborowskiego, odbytego w Zakopanem 25 września*, red. M. Rokosz, Zakopane 2012; A. Boldyrew, *Organizacja społecznej pomocy medycznej w Królestwie Polskim na przełomie XIX i XX w. Między dobroczynnością a nowoczesnym systemem opieki*, „PZH” 2021, nr 4.

Bibliografia podmiotowa:

Walka z gruźlicą jako zadanie społeczno-narodowe: odczyt na ogólnym publicznym posiedzeniu IX Zjazdu lekarzy i przyrodników polskich w Krakowie w lipcu 1900, Kraków 1900; *Równouprawienie narodowości jako reforma zasadnicza w Państwie Rosyjskim*, Warszawa 1907; *Warszawa za Stanisława Augusta*, Warszawa 1917.

M. Hajkowska

Bartnik Franciszek (1878–1918), działacz socjalistyczny.

Był synem Józefa. Pracował w księgowości w Zakładach Żyrardowskich. Należał do PPS. Wspierał działania samokształceniowe robotników oraz ich aktywizację polityczną. W kółkach robotniczych w Żyrardowie prowadził wykłady dotyczące ekonomii politycznej, ideologii socjalistycznej oraz założeń i celów organizacji i partii socjalistycznych. Wygłaszał odczyty na temat historii walki o prawa pracownicze i dziejów dążeń emancypacyjnych robotników w różnych krajach europejskich. Popularyzował wśród robotników idee spółdzielczości, wspierał rozwój organizacji samopomocowych. Był współzałożycielem i kierownikiem Spółdzielni Spożywców „Siła” w Żyrardowie. W 1909 r. został aresztowany, a w 1911 r. zesłany na Syberię. Od 1917 r. mieszkał w Irkucku, gdzie współorganizował lokalną społeczność Polaków. Był jednym z założycieli gminy polskiej, do której należeli polscy zesłańcy. Zmarł w Irkucku. Pośmiertnie został odznaczony Medalem Niepodległości.

Bibliografia przedmiotowa:

AGAD, KGGW, sygn. 4947; L.Ś., *Franciszek Bartnik (1878–1918), Księga życiorysów*, Warszawa 1939; W. Ważniewski, *Bartnik Franciszek, SBDPRR*, t. 1, Warszawa 1978.

A. Boldyrew

Bassakówna Zofia (1873–?), nauczycielka.

Urodziła się w Warszawie, tam uczęszczała do II Gimnazjum Żeńskiego, które ukończyła ze złotym medalem. Zdobyła kwalifikacje nauczycielskie, swoją wiedzę uzupełniała na Uniwersytecie Łatającym. Środki na studia za granicą zdobywała, pracując w charakterze nauczycielki w domach ziemiańskich. W 1894 r. wyjechała do Genewy. Studiowała literaturę i nauki społeczne na Uniwersytecie Genewskim. W tym czasie na zlecenie polskich organizacji młodzieżowych przygotowała statystyki dotyczące Polek studiujących za gra-

nicą; materiał ten, we współautorstwie z E. Czyżowską i Matyldą Goldflus, opublikowała na łamach „Głosu” (*Odezwa w kwestii statystyki studiów kobiecych*, 1896). Po skończeniu studiów wyjechała do Londynu, gdzie z ramienia Towarzystwa Bibliograficznego w Brukseli pracowała jako urzędniczka w British Museum przy zbieraniu materiałów bibliograficznych do historii nauki. Następnie wyjechała do Paryża, gdzie była słuchaczką wykładów na Sorbonie oraz w Collège de France. Prowadziła także samodzielne badania, korzystając ze zbiorów bibliotek francuskich. Na Zachodzie należała do grona Polaków, które planowało przygotowanie *Przewodnika bibliograficznego* adresowanego do samouków, na wzór podobnych wydawnictw zagranicznych. Miał się on składać z czterech części „odpowiadających mniej więcej czterem wielkim działom umysłowego dorobku ludzkości. Są to: nauki ścisłe i przyrodzone, nauki społeczne, nauki stosowane, wreszcie literatura i sztuki piękne”. Całość planowanego wydawnictwa miała objąć ok. 10 tys. tytułów prac naukowych; ostatecznie dzieło to nie zostało opublikowane.

Po powrocie do Warszawy zajmowała się działalnością oświatową i społeczną. Na pensjach żeńskich, m.in. w szkole Pauliny Hewelke (zob.) i Anieli Wereckiej, uczyła języka francuskiego i literatury. Wykładała także na Kursach Pedagogicznych dla Kobiet pod kierunkiem Jana Miłkowskiego. Brała udział w organizacji tajnych odczytów, prowadziła pogadanki i wykłady dla dzieci i młodzieży z języka polskiego, historii Polski i historii powszechnej oraz ekonomii politycznej. W ramach tajnych odczytów mówiła o Komisji Edukacji Narodowej, Sejmie Czteroletnim, Konstytucji 3 maja, powstaniu listopadowym i powstaniu styczniowym. U schyłku l. 90. XIX w. należała wraz z Edwardem Abramowskim (zob.), Stanisławem Berentem, Konstantym Krzeczewskim (zob.), Władysławem Michalskim i Maksymilianem Zandem (zob.) do organizatorów tzw. ruchu etyków w PPS. Działała na rzecz popularyzowania idei samokształcenia wśród polskiej młodzieży – zwłaszcza dziewcząt – w Królestwie Polskim. Na przełomie XIX i XX w. publikowała artykuły publicystyczne dotyczące problematyki społecznej oraz utwory literackie w „Tygodniku Ilustrowanym”, „Głosie”, „Kurierze Codziennym”. Podkreślała znaczenie samodzielności, dojrzałości oraz poważnego traktowania kształcenia i samokształcenia przez Polki studiujące poza granicami Królestwa Polskiego; poświęciła temu obszerny cykl *Studentka o studentkach* („Tygodnik Ilustrowany” 1898, nr 12, 13, 14, 17, 18, 19). Przełożyła na język polski rozprawę Artura Schopenhauera *O podstawie moralności* (1901) oraz Wilhelma Wundta *O zagadnieniu kosmologicznym* (1908).

W okresie I wojny światowej prowadziła działalność oświatową w ramach Wydziału Oświecenia KO m. Warszawy, zajmując się m.in. oceną wartości podręczników szkolnych. W l. 1915–1916 prowadziła zajęcia z historii literatury polskiej na Uniwersytecie Powszechnym w Warszawie, utrzymywanym przez sekcję oświaty pozaszkolnej magistratu. W l. 1918–1931 pracowała na stanowisku dyrektorki Państwowego Żeńskiego Gimnazjum im. Anny Jagiellonki w Kaliszu, utworzonym decyzją MWRiOP jako 8-klasowe, o profilu matematyczno-przyrodniczym. To, między innymi, Bassakówna, kierując przez wiele lat szkołą, przyczyniła się do uznania jej za jedną z najlepszych placówek w regionie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, Gabinet Cywilny RR KP w Warszawie, sygn. 7/174; ANK, NKN, sygn. 938; AZHRL, Brzeziński, Geneza, sygn. P-89; Z. Bassak, *W sprawie Przewodnika Bibliograficznego*, „Głos” 1897, nr 16; *Księgozbiór Gimnazjum im. Anny Jagiellonki w zbiorach Książnicy Pedagogicznej im. Alfonsa*

Parczewskiego w Kaliszu. Katalog, red. B. Celer, Kalisz 2008; E. Andrysiak, *Księgozbiory historyczne w zasobach Książnicy Pedagogicznej im. Alfonsa Parczewskiego w Kaliszu*, [w:] *Kolekcje w zbiorach bibliotek pedagogicznych*, red. A. Fludy-Krokos, B. Janik, Kraków 2015.

A. Böldyrew, P. Waingertner

Baumgart Mieczysław (1892–1940), prawnik, działacz socjalistyczny. Pseud. Fryk, Fryk H., Fryk St., Ignis, M.B., Mieczyk.

Urodził się w Warszawie, był synem lekarza stomatologa. Studiował na Uniwersytecie Paryskim, gdzie uzyskał stopień doktora praw. Specjalizował się w prawie pracy. Od 1917 r. pracował w Departamencie Pracy przy TRS, które po późniejszych przekształceniach stało się podstawą utworzenia MPiOS. Już w okresie studiów należał do PPS. Po powrocie z Francji do Warszawy z ramienia PPS prowadził wykłady o tematyce społeczno-ekonomicznej. Cieszył się opinią znakomitego mówcy i ofiarnego działacza społecznego, wrażliwego na problemy ludności robotniczej. Opublikował broszurę *Prawda ludu robotczego* (wydana w 1916 r., po uzupełnieniach ponownie opublikowana w 1919 r.), która miała formę wykładu popularyzującego wiedzę o zasadach socjalizmu i celach PPS. W okresie I wojny światowej pisał teksty publicystyczne do periodyków wydawanych przez PPS: „Robotnika”, „Jedności Robotniczej”, „Do Czynu”. W okresie II RP opublikował m.in. pracę *Rozwój ustawodawstwa pracy po wojnie światowej*. W l. 1918–1919 był kierownikiem Wydziału Prasowo-Bibliotecznego w MPiOS. Od 1921 r. pracował jako wolno praktykujący adwokat. Współpracował z Międzynarodowym Biurem Pracy oraz z Instytutem Gospodarstwa Społecznego. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

Kalendarz informator sądowy na 1939 rok, oprac. J. Kirkczenko, M. Kraczkiewicz, K. Rudzisz, Warszawa 1939; Ż. Kormanowa, *Materiały do bibliografii druków socjalistycznych na ziemiach polskich w latach 1866–1918*, Warszawa 1949; T. Szturm de Sztrem, *Baumgart Mieczysław, SBDPRR*, t. 1, Warszawa 1978.

Bibliografia podmiotowa:

Prawda ludu robotczego, Kraków 1916; *Wpływ zachodu na młodzież polską*, „TP” 1916, nr 28.

A. Böldyrew

Baumgarten-Tramer Franciszka (1883–1970), psycholożka.

Urodziła się w Łodzi, w rodzinie Rafała, przedsiębiorcy żydowskiego, i Liby z Lubline-
rów. Uczęszczała do gimnazjum żeńskiego w Łodzi, uczyła się także na dodatkowych lekcjach prywatnych oraz poprzez samokształcenie. Czytała rozprawy filozoficzne i historyczne oraz dzieła literackie, korzystając z bogatego księgozbioru ojca (sięgała m.in. po dzieła Immanu-
ela Kanta, Barucha Spinozy, Heinricha Heinego, Williama Shakespeare’a). Interesowała się
sprawami społecznymi, w tym sytuacją robotników, czytała nielegalne pisma socjalistyczne.

W 1905 r. podjęła studia na UJ, następnie przeniosła się do Paryża i tam przez dwa semestry studiowała na Sorbonie. W 1907 r. wróciła do Krakowa, gdzie współpracowała z Władysławem Heinrichem, założycielem pierwszej w tej części Europy Pracowni Psychologii Doświadczalnej. W 1908 r. rozpoczęła studia w Zurychu, gdzie w r.akad. 1910/1911 obroniła przygotowany pod kierunkiem Gustawa W. Störringa doktorat, poświęcony epistemologii francuskiego filozofa Maine'a de Birana. W 1910 r. jako słuchaczka podyplomowa w Bonn uczyła na wykłady i pokazy wyników prac laboratorium psychologii eksperymentalnej Oswalda Külpego. W tym samym roku uczestniczyła w Berlinie w wykładach Hugona Münsterberga, pioniera psychotechniki, która była później obszarem jej badań.

Po powrocie do Królestwa Polskiego prowadziła badania empiryczne w Warszawie i Łodzi. Była autorką prekursorskiego opracowania dotyczącego teorii snu Zygmunta Freuda, poparte go badaniami własnymi prowadzonymi wśród pacjentów Żydowskiego Szpitala na Czystem w Warszawie. W 1912 r. wśród uczniów łódzkich szkół realizowała nowatorski program badań nad kłamstwem u dzieci i młodzieży; ich wyniki opublikowała w 1917 r. w języku niemieckim, a w 1927 r. w języku polskim. Działała na rzecz upowszechnienia wiedzy psychologicznej, dając otwarte wykłady w Łodzi i Warszawie. Wygłaszała odczyty na spotkaniach Towarzystwa Krzewienia Oświaty w Łodzi; w grudniu 1912 r. wystąpiła z referatem *Co to jest psychologia?* Współpracowała z Anielą Szycówną (zob.), była współorganizatorką założonego w 1912 r. Oddziału Łódzkiego Towarzystwa Badań nad Dziećmi, pełniła w nim następnie funkcję sekretarki zarządu. W ramach Oddziału Łódzkiego Towarzystwa na posiedzeniach wiosną 1912 r. przedstawiła szereg wykładów z psychologii i pedagogiki, a także referat *O zadaniach i celach Towarzystwa Badań nad Dziećmi*. Kolejny cykl systematycznych wykładów z psychologii wychowawczej wygłosiła jesienią 1912 r. W marcu 1914 r. na posiedzeniu Towarzystwa Badań nad Dziećmi w Warszawie zaprezentowała odczyt *O kłamstwie*. Opublikowała wiele artykułów popularyzujących podstawy wiedzy psychologicznej w periodyku „Nauka i Życie”, dodatku do „Nowej Gazety”. Wybuch I wojny światowej zaskoczył ją w Sopocie, z którego została deportowana do Berlina, gdzie mieszkała przez kolejne 10 lat i gdzie nawiązała kontakty naukowe z gronem wybitnych psychologów. Nadal utrzymywała kontakty z polskimi uczonymi i działaczami oświatowymi. Przetłumaczyła na język polski pracę Édouarda Claparède'a *Psychologia dziecka i pedagogika eksperymentalna*, opublikowaną w 1918 r.

W 1924 r., po zamążpójściu, przeprowadziła się do Szwajcarii, gdzie kontynuowała prace badawcze, a w 1929 r. habilitowała się. Wykładała na Uniwersytecie Berneńskim. Mimo licznych trudności ze strony nieprzychylnych jej władz uczelni była bardzo aktywna naukowo. Prowadziła badania m.in. z zakresu psychotechniki, poradnictwa zawodowego, etyki zawodowej. Brała udział w międzynarodowym życiu naukowym, publikowała prace naukowe po niemiecku, francusku i polsku. Napisała w sumie 40 monografii i ponad 100 artykułów w periodykach fachowych i pracach zbiorowych. Jako wybitna specjalistka w zakresie psychologii pracy cieszyła się dużym uznaniem na arenie międzynarodowej. Nie została jednak profesorem, co było wynikiem deprecjonowania jej działalności przez władze Uniwersytetu Berneńskiego. Wspominała, że jej kolejne petycje, dotyczące m.in. rozszerzenia zakresu nauczania psychologii i opracowania naukowego programu studiów psychologicznych, przyjmowane były z niechęcią. „W odpowiedzi na moją uwagę, że przy takim nastawieniu nie są możliwe ani reformy, ani postęp, postawiono mi ultimatum: albo swoje pismo wycofam, albo na tym uniwersytecie nie będę nigdy profesorem. Pisma nie wycofałam”. Zmarła w Bernie.

Bibliografia przedmiotowa:

Schweizerisches Literaturarchiv, Nachlass Franziska Baumgarten-Tramer, <http://ead.nb.admin.ch/html/baumgarten.html> (dostęp: 9.06.2023); E. Daub, *Franziska Baumgarten. Eine Frau zwischen akademischer und praktischer Psychologie*, Frankfurt am Main 1996; M. Sinatra, *A female applied psychologist. Franziska Baumgarten*, [w:] *European pioneer women in psychology*, ed. H. Gundlach, R. Roe, M. Sinatra, G. Tanucci, Milano 2010; E. Daub, *Franziska Baumgarten-Tramer: o naukowość psychologii praktycznej*, [w:] *Najwybitniejsze kobiety w psychologii XX wieku*, red. S. Volkmann-Rauc, H.E. Lück, tłum. i red. wyd. polskiego W. Zeidler, Sopot 2015; W. Zeidler, *Franciszki Baumgarten empiryczne badania kłamstwa u dzieci i młodzieży*, „SPsych” 2016, nr 16; P. Dybel, *Psychoanaliza – ziemia obiecana? Z dziejów psychoanalizy w Polsce 1900–1989*, cz. 1: *Okres burzy i naporu. Początki psychoanalizy na ziemiach polskich okresu rozbiorów 1900–1918*, Kraków 2016; C. Domański, *Ambitna łodzianka*, „Charaktery” 2019, nr 11; S. Richebächer, *Franziska Baumgarten (1883–1970). Psychotechnikerin, Pionierin, Professorin, Pazifistin*, https://www.richebaecher.com/pdf/Punktum_Baumgarten.pdf (dostęp: 9.06.2023).

Bibliografia podmiotowa:

VI-ty międzynarodowy kongres psychologiczny, „NiŻ” 1909, nr 15, 16; *Die Erkenntnislehre von Maine de Biran. Eine Historische Studie*, Kraków 1911; *Zagadkowe zjawisko w świetle psychologii*, „NiŻ” 1911, nr 2; *Badania psychologiczne nad skojarzeniami*, „NiŻ” 1911, nr 14, 15, 16; *Podświadomość*, „NiŻ” 1912, nr 16; 1913, nr 2, 4, 5; *Teoria snu Freuda*, „NeurP” 1912, nr 2; *„Psychologiczny” wybór zawodu*, „NiŻ” 1913, nr 9, 10; *Z psychologii ogłoszenia*, „NiŻ” 1914, nr 2; *Die Lüge bei Kindern und Jugendlichen. Eine Umfrage in den polnischen Schulen von Lodz*, Leipzig 1917.

A. Bóldyrew

Bazgier Józef (1887–1942), nauczyciel, działacz Polskiej Macierzy Szkolnej, działacz samorządowy. Pseud. Jan Lemiesz.

Urodził się w Wierchowisku k. Wolbromia w pow. miechowskim, był synem Piotra, nauczyciela ludowego, i Jadwigi z Urbańskich. Około 1897 r., gdy Piotr został zwolniony z pracy za nielegalne nauczanie języka polskiego, Bazgierowie musieli opuścić rodzinną miejscowość i osiedlić się w Grodźcu. Uczęszczał do seminarium nauczycielskiego w Jędrzejowie, a w 1905 r. brał udział w strajku szkolnym, który wybuchł pod hasłami spolszczenia szkolnictwa w Królestwie Polskim. Następnie, już jako nauczyciel w Opatowie i na Suwalszczyźnie oraz dyrektor sosnowieckiego gimnazjum w Zagłębiu Dąbrowskim, był działaczem Polskiej Macierzy Szkolnej. Wygłaszał odczyty, publikował na łamach „Wspólnej Pracy”, „Ziemi Kieleckiej”, „Polski” i sosnowieckiej „Iskry” oraz kolportował pismo „Górnik”.

W okresie II RP nadal pracował w Polskiej Macierzy Szkolnej. Został naczelnikiem TSK Okręgu Grodzieńskiego. Uczestniczył w organizacji plebiscytu na Warmii i Mazurach w 1920 r. Redagował tygodnik „Rolnik Suwalski”. W Sejnach pełnił funkcję burmistrza i prezesa Zarządu OSP. Po 1935 r. osiadł w Pabianicach. W czasie II wojny światowej mieszkał w Krakowie. Za działalność konspiracyjną został aresztowany przez Gestapo i osadzony w więzieniu przy ulicy Montelupich, a w 1942 r. wywieziony do obozu koncentracyjnego Auschwitz, w którym zmarł.

Bibliografia przedmiotowa:

A. Krachalo, *Monografia Straży Pożarnej w Sejnach 1875–1975*, Sejny 1975; K. Rędziński, *Robotnicza oświata pozaszkolna w Zagłębiu Dąbrowskim na początku XX wieku*, „PNWSPCzP” 1994, nr 5; P. Waingertner, *Towarzystwo Straży Kresowej i Związek Rad Ludowych. Postulaty badawcze*, „PNH” 2003, nr 1; *Rada Miejska w Sejnach w okresie międzywojennym*, „RAS” 2003, t. 3; *Kochaj ideały. Dzieje rodziny Bazgierów w opracowaniu Marii Perlak*, Bytom Odrzański 2005, mps w zbiorach M. i A. Perlaków; I. Staniewicz, *Administracja Sejny w okresie międzywojennym*, „AS” 2006, t. 3; H. Markiewiczowa, *Rzecz o Polskiej Macierzy Szkolnej*, Warszawa 2016; L. Kędziora, *Praca dla Polski. Józef Franciszek Bazgier (1887–1942)*, „BIPN” 2019, nr 1–2.

Bibliografia podmiotowa:

O szkoły dla głuchoniemych i ociemniałych, „ZK” 1916, nr 28; *Centralne Biuro Szkolne w Piotrkowie*, „ZK” 1916, nr 35; *Szkola i życie*, „WP” 1917, nr 16–17; *Cele wychowawcze*, „WP” 1917, nr 12–13; *Praca oświatowa na usi*, „Polska” 1918, nr 6.

P. Waingertner

Bączkiewicz Jan (1862–1932), lekarz pediatra, działacz społeczny.

Urodził się w Olszowcu k. Sochaczewa. Był synem Wojciecha, księgowego, i Eleonory z Piórczyńskich. Po ukończeniu gimnazjum w Warszawie w 1881 r. studiował medycynę na UW. Po zdobyciu dyplomu w 1886 r. dokszałcał się w Krakowie, Wiedniu, Berlinie i Paryżu. Specjalizował się w pediatrii. Po powrocie do Warszawy pracował w ambulatorium Szpitala św. Ducha, założył także kilka prywatnych zakładów leczniczych dla dzieci. W kierowanej przez niego przez 17 lat placówce przy ulicy Ogrodowej ponad 80 proc. leczonych dzieci pochodziło z niezamożnych rodzin robotniczych i rzemieślniczych.

Pracę lekarską łączył z prowadzeniem badań medycznych, ich wyniki publikował w „Gazecie Lekarskiej”, „Medycynie” i „Zdrowiu”. Upowszechniał wiedzę medyczno-higieniczną wśród szerokiego grona odbiorców – artykuły jego autorstwa wydawano w postaci nadbitek. Prowadził niedzielne kursy pediatryczne dla lekarzy i studentów medycyny. Popularyzował wiedzę na temat zdrowia i pielęgnacji dzieci, ochrony dzieci przed gruźlicą, publikując adresowane do rodziców i wychowawców poradniki. Wielokrotnie krytykował mamczarstwo jako zjawisko niekorzystne ze zdrowotnego i społecznego punktu widzenia, czynnik przyczyniający się do wzrostu porzuceń dzieci i dzieciobójstwa. Propagował wiedzę o znaczeniu wychowania fizycznego dzieci i młodzieży, podkreślał wagę troski społeczeństwa o higienę i oświatę zdrowotną. Należał do wielu organizacji medycznych i higienicznych, m.in. TLW oraz Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego, którego był wieloletnim wiceprezesem. Uczestniczył w zjazdach i konferencjach lekarzy i higienistów, np. w I Zjeździe Neurologów, Psychiatrów i Psychologów Polskich w Warszawie w 1909 r. Był aktywnym społecznikiem – należał do wielu organizacji zajmujących się opieką, wychowaniem i kształceniem dzieci. Był członkiem Gniazda Centralnego Towarzystwa Opieki nad Dziećmi, Polskiej Macierzy Szkolnej, Towarzystwa Badań nad Dziećmi, Towarzystwa Kolonii Letnich, Towarzystwa Gniazd Sierocych. Należał do założycieli i opiekunów IHD. W czasie I wojny światowej, po wkroczeniu Niemców do Warszawy, działał w Komitecie Sanitarnym. Wspierał działalność KO m. Warszawy.

W okresie II RP brał udział w organizowaniu szpitalnictwa, lecznictwa otwartego, samorządu lekarskiego. Był członkiem Najwyższej Rady Zdrowia przy MZ, prezesem Stowarzyszenia Lekarzy Polskich, Zarządu Głównego Związku Lekarzy RP oraz Naczelnej Izby Lekarskiej. Należał do wielu organizacji społecznych, w tym Towarzystwa Polsko-Japońskiego, któremu prezesował. Wiele organizacji, jak Towarzystwa Lekarskie w Lublinie, Częstochowie i Lwowie, nadało mu honorowe członkostwo. Za swoją działalność był wielokrotnie nagradzany. Według jego biografów otrzymał Komandorię Orderu Polonia Restituta, francuską Legię Honorową, Order św. Sawy, Order Papieski św. Grzegorza Wielkiego, a w 1922 r. papież Pius XI nadał mu godność szambelana honorowego. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, RGO w Warszawie, sygn. 833; APW, ZK, sygn. XI/98; GBL, DSKM, KOL [Bączkiewicz Jan]; L. Zembrzusi, *Bączkiewicz Jan Witalis (1862–1932)*, PSB, t. I, Kraków 1935; M. Demel, *Pedagogiczne aspekty warszawskiego ruchu higienicznego (1864–1914)*, Wrocław 1964; M. Hanecki, *Z dziejów warszawskiej służby zdrowia w latach 1863–1900*, [w:] *Warszawa powojeniowa 1864–1918*, z. 1, red. S. Kalabiński, R. Kołodziejczyk, Warszawa 1968; A. Tulczyński, *Bączkiewicz Jan Witalis*, SBZP, z. 1, Warszawa 1985; P. Szarejko, *SLP XIX w.*, t. 1, Warszawa 1991; *Lekarze i izby lekarskie w Drugiej Rzeczypospolitej: szkice dokumentalne i historyczne*, red. Z. Wiśniewski, Warszawa 2007; A. Kierzek, J. Kuciel-Lewandowska, M. Paprocka-Borowicz, *Jan Witalis Bączkiewicz (1862–1932) oraz jego dokonania w otorynolaryngologii dziecięcej*, „PedPol” 2011, nr 2.

Bibliografia podmiotowa:

O żywieniu niemowląt, Warszawa 1903; *Jak ochraniać zdrowie niemowląt*, Warszawa 1906; *Jak ochraniać dzieci od chorób zakaźnych*, Warszawa 1906; *Walka ze śmiertelnością dzieci*, Warszawa 1908; odb. z czasopisma „Zdrowie” 1908, nr 10–11; *Jak uchronić dzieci od gruźlicy*, Warszawa 1912; *Szkoła jako krzewicielka higieny praktycznej*, „Zdrowie” 1913, nr 3; *Sprawa opieki nad dziećmi na kongresie międzynarodowym w Brukseli*, Warszawa 1914; odb. z czasopisma „WDS” 1914; *Walka ze śmiertelnością dzieci*, „Zdrowie” 1914, nr 7; *Organizacja „Kropki Mleka”*, „Zdrowie” 1915, nr 1, 2; *Wychowanie fizyczne młodzieży jako zadanie społeczne*, Warszawa 1916; odb. z czasopisma „Zdrowie” 1916, nr 6, 7.

A. Boldyrew, M.M. Krakowiak

Bąkowska Aleksandra (1851–1926), tłumaczka, właścicielka szkoły.

Urodziła się w Ślubowie k. Ciechanowa jako córka Aleksandra, zamożnego hrabiego, właściciela majątków ziemskich w pow. pułtuskim, i Karoliny z Dembińskich. Otrzymała staranne wykształcenie. Uczyla się za granicą, głównie we Francji, dobrze знаła język angielski i francuski. Początkowo życie zawodowe związała z Warszawą. Publikowała wówczas na łamach czasopisma „Głos”, które nawoływało do walki z nędzą chłopów poprzez rozwój oświaty i kultury. Była tłumaczką dzieł antropologa i socjologa Lewisa H. Morgana (*Społeczeństwo pierwotne*) i prac Edwarda B. Taylora (*Antropologia*). W 1880 r. kupiła majątek ziemski w Gołotczyźnie k. Ciechanowa, gdzie w 1909 r. założyła szkołę rolniczą dla dziewcząt. Szkoła była pierwszą tego typu placówką na północnym Mazowszu, cieszyła się opinią prowadzonej zgodnie z postępowymi ideami pozytywizmu przez starannie dobrane grono pedagogiczne. Bąkowska z pomocą Aleksandra Świętochowskiego (zob.) zalegalizowała

działalność szkoły przez władze petersburskie jako Fermy Praktycznej Gospodarstwa Domowego dla Dziewcząt Wiejskich. W 1912 r. z inicjatywy fundacji Świętochowskiego i Bąkowskiej powstała Ferma Praktyczna dla Chłopców Wiejskich. Placówkę tę nazywano „fermą rolniczą Bratne”, ponieważ każdy absolwent miał ją opuszczać jako „syn dla ziemi i brat dla ludu”. To dzięki Bąkowskiej i Świętochowskiemu do nieznanego na początku XX w. zakątka Mazowsza po naukę przybywała młodzież wiejska z całego zaboru rosyjskiego. Poza prowadzeniem szkoły Bąkowska wspomagała finansowo Towarzystwo Kultury Polskiej. W 1920 r. fundatorzy przekazali majątek i budynki szkolne państwu pod warunkiem utworzenia szkoły ogrodniczej. Bąkowska zmarła w Gołotczyźnie.

Bibliografia przedmiotowa:

M. Brykalska, *Aleksander Świętochowski: biografia*, t. 1, 2, Warszawa 1987; *Działaczki społeczne, feministki, obywatelki. Samoorganizowanie się kobiet na ziemiach polskich do 1918 roku (na tle porównawczym)*, red. A. Janiak-Jasińska, K. Sierakowska, A. Szwarz, Warszawa 2008; *Działaczki społeczne, feministki, obywatelki. Samoorganizowanie się kobiet na ziemiach polskich po 1918 roku (na tle porównawczym)*, red. A. Janiak-Jasińska, K. Sierakowska A. Szwarz, Warszawa 2009; A. Zawiszewska, *Tłumaczka Tylora i Morgana. O Aleksandrze Bąkowskiej i jej działalności społecznej*, „Przekładaniec” 2010, nr 24.

J. Falkowska

Bąkowska (Jaxa-Bąkowska) Józefa (1861–1933), poetka, literatka, publicystka, redaktorka periodyków, działaczka społeczna. Pseud., krypt. Es, Peri, S., S..., Szczęśna, Szczęśna Cybulska.

Urodziła się we Wrocławiu, była córką Wojciecha Cybulskiego, byłego powstańca listopadowego, profesora filologii słowiańskiej na uniwersytetach w Berlinie i Wrocławiu i krytyka literackiego, oraz Józefy z Machczyńskich. Wstępną edukację odebrała pod kierunkiem nauczycielek w domu rodzinnym. W 1881 r. ukończyła żeńskie Seminarium Nauczycielskie w Krakowie, zdobywając patent nauczycielki z wykładowym językiem polskim i niemieckim. W l. 1882–1883 przebywała w Dreźnie, często odwiedzając tamtejsze muzea i galerie (informacje w biogramach, że studiowała tam literaturę niemiecką i estetykę, błędnie sugerują regularne studia). W l. 1890–1892 uczyła języków i historii w domach arystokratycznych. Od ok. 1880 r. publikowała teksty publicystyczne i poezję w czasopismach, m.in. „Ateneum”, „Bluszczu”, „Echu Muzycznym, Teatralnym i Artystycznym”, „Gazecie Narodowej”, „Kłosach”, „Kraju”, „Kronice Rodzinnej”, „Naszych Kłosach”, „Ognisku Domowym”, „Świecie”, „Świcie”, „Tygodniku Ilustrowanym”. Od 1905 r. jej teksty ukazywały się w periodykach: „Chwila”, „Dobra Gospodyni”, „Pogoń”, „Tygodnik Mód i Powieści”, „Zgoda”. W l. 1896–1901 redagowała „Bluszcz”, a od 1903 do 1905 r. dział wstępny i kronikę *Z życia kobiet* w „Dobrej Gospodyni”. Publikowała m.in. teksty publicystyczne związane z wychowaniem dzieci, edukacją dziewcząt i pracą zawodową kobiet. Była autorką wierszy i prozy poetyckiej, a także popularyzujących twórczość Juliusza Słowackiego, Adama Mickiewicza i Zygmunta Krasińskiego antologii ich sentencji. Brała czynny udział w życiu literackim, przyjaźniła się z Jadwigą Łuszczewską (Deotymą).

Propagowała emancypację kobiet, prowadziła akcje społeczne, np. kursy dokształcające dla ziemianek, pracownic biurowych i telefonistek. Popierała działalność Towarzystwa Zupełnej Wstrzemięźliwości od Napojów Alkoholowych „Przyszłość”. Organizowała opiekę nad sierotami i dziećmi z zaniedbanych rodzin. Na początku XX w. nabyła z mężem pensjonat „Gryf” w Konstancinie, gdzie odbywały się spotkania działaczek ruchu kobiecego, społeczników, literatów. Wspierała działalność Towarzystwa Opieki nad Ubogimi Matkami i Ich Dziećmi. Przed I wojną światową była główną ofiarodawczynią na rzecz ochronki prowadzonej przez Koło św. Trójcy, działające w ramach Towarzystwa Przytulisk Niedoli Dziecięcej. Od 1910 r. należała do komitetu Towarzystwa. W okresie I wojny światowej ofiarowała swoje warszawskie mieszkanie na Powiślu na Ochronę im. Ludwika Bąkowskiego (swojego nieżyjącego męża). Zorganizowała ją pod egidą Towarzystwa Przytulisk Niedoli Dziecięcej i prowadziła przez 16 lat. Następnie przekazała mieszkanie centrali Bratnich Pomocy w Warszawie na ognisko dla studentów, wciąż zajmując się opieką nad dziećmi i ich nauczaniem. Zmarła w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

BN, DR, [Dokumenty osobiste, majątkowe i varia z papierów Józefy z Cybulskich Bąkowskiej (Szczęsnej)]: [1891–1933 r.], sygn. 9868 IV; BN, DR, [Korespondencja Józefy z Cybulskich Bąkowskiej (Szczęsnej)]: [1880–1932], sygn. 9871 IV; P. Chmielowski, *Cybulska Józefa Szczęsna*, [w:] *Wielka encyklopedia powszechna ilustrowana*, t. 13, Warszawa 1894; T. Kończyc [A. Grot-Bęczkowski], *Szczęsna i Gawalewicz*, „Bluszc” 1935, nr 50–51; Red., *Bąkowska Józefa (1861–1933)*, PSB, t. I, Kraków 1935; J. Rudnicka, *Fragment archiwum Wojciecha Cybulskiego w papierach Józefy Bąkowskiej*, „PL” 1959, nr 3–4; *Zbiór poetów polskich XIX w.*, ks. 4, oprac. P. Hertz, Warszawa 1965; *Cybulska-Bąkowska Józefa*, BLPNK, t. 13, Warszawa 1970; *Bąkowska Józefa*, [w:] *Literatura polska. Przewodnik encyklopedyczny*, t. 1, Warszawa 1984; Z. Krajewska, *Katalog rękopisów Biblioteki Narodowej*, t. 13, *Rękopisy z końca XVIII – połowy XX wieku*, Warszawa 1997; J. Franke, *Polska prasa kobieca w latach 1820–1918. W kręgu ofiary i poświęcenia*, Warszawa 1999; I. Teresińska, *Cybulska-Bąkowska Józefa*, DPP, t. 1, Warszawa 2000.

Bibliografia podmiotowa:

Zabawki dla dzieci, „Bluszc” 1899, nr 50; *Przed wysłaniem dziewczynek na pensję*, „Bluszc” 1900, nr 38; *Elżbieta Blackwell w 50-tą rocznicę doktoratu medycznego*, „Bluszc” 1900, nr 21; *W sprawie uświadamiania młodzieży*, „DG” 1904, nr 27; *Złote myśli Zygmunta Krasieńskiego, zebrane przez Szczęsną*, Warszawa [1912]; BN, DR, J. z Cybulskich Bąkowska (Szczęsna), *Pamiętnik*: [I I 1891 – 21 XII 1892], sygn. 9873 II.

M.M. Kacprzak

Bem Janina (1877–1961), nauczycielka.

Urodziła się w Kielcach w rodzinie Antoniego, nauczyciela, krytyka i historyka literatury polskiej, i Walentyny z Dobrowolskich. Jako córka nauczyciela gimnazjalnego od najmłodszych lat była związana z życiem szkolnym. Początkowo uczyła się pod kierunkiem ojca, a następnie uczęszczała do szkół. W 1899 r. uzyskała uprawnienia nauczycielskie i rozpoczęła pracę jako nauczycielka języka polskiego i wychowawczyni w utworzonej wówczas

szkole żeńskiej Karoliny Strzezińskiej w Warszawie (później pracowała także w tajnej szkole Strzezińskiej i na pensji Antoniny Walickiej). Związana z Uniwersytetem Łatającym. Udzielała równocześnie korepetycji. W l. 1907–1913 pełniła obowiązki sekretarki Towarzystwa Kultury Polskiej, centralnego ośrodka kształtującego formy i metody pracy kulturalnej w Polsce. Działała w nim w komisji oddziałowej, której podporządkowano istniejące na terenie Królestwa Polskiego oddziały Towarzystwa. Do 1917 r. pracowała w szkołach warszawskich: Marii Grochowskiej, Anny Jasieńskiej, Kazimiery Kochanowskiej, Heleny Skłodowskiej-Szalay. Następnie na zaproszenie Aleksandry Bąkowskiej (zob.) wyjechała na Gołotczyzną pod Ciechanów, gdzie pracowała również jako nauczycielka w utworzonej przez Bąkowską placówce. We wspomnieniach swoich uczennic została zapamiętana jako nauczycielka nie tylko niesłychanie pracowita i obowiązkowa, ale przede wszystkim bardzo zdolna, pasjonatka swojego przedmiotu.

W 1918 r. wróciła do Warszawy i prowadziła lekcje m.in. w Seminarium Nauczycielskim Strumpfówny. Kolejną placówką, w której znalazła zatrudnienie, było I Gimnazjum Żeńskie im. Królowej Jadwigi w Warszawie. W 1919 r. została w nim etatową nauczycielką. W czasie II wojny światowej brała udział w tajnym nauczaniu organizowanym przez I Gimnazjum. Po 1945 r. pracowała jako nauczycielka języka polskiego, rosyjskiego i angielskiego w Liceum Pedagogicznym i Gimnazjum Koedukacyjnym w Solcu nad Wisłą, a następnie uczyła w szkołach średnich w Starachowicach. Była jedną z założycielek Związku Nauczycielstwa Polskiego. Odznaczona Złotym Krzyżem Zasługi. Zmarła w Wieluniu.

Bibliografia przedmiotowa:

APAN, Janina Bemówna (1877–1976), sygn. 479; APW, WGUdsS, sygn. 172; C. Walewska, *Ruch kobiecy w Polsce*, cz. II, Warszawa 1909; A. Morzkowska, *Tak było*, „Niepodległość” 1934, t. X; I. Chrzanowski, *Bem Antoni Gustaw (1848–1902)*, PSB, t. I, Kraków 1935; M. Kmita, P. Michałowski, J. Stasiak, *Materiały Janiny Bemówny (1877–1961)*, „BAPAN” 2011, nr 52.

J. Falkowska

Benni Karol (1843–1916), lekarz laryngolog, działacz społeczny, gospodarczy i kulturalny.

Urodził się w Tomaszowie Mazowieckim. Był synem Jana Jakuba, pastora luterańskiego, i Angielki Marii Anny z d. White. Po ukończeniu gimnazjum w Piotrkowie, studiował medycynę w Paryżu. W 1863 r. przedostał się do kraju i brał udział w walkach powstania styczniowego, po kilku miesiącach wrócił nad Sekwanę, gdzie udzielał się w życiu polskiej emigracji politycznej. W Paryżu w 1865 r. uzyskał dyplom lekarski, a dwa lata później stopień doktora medycyny i chirurgii. Pracował najpierw w klinice chirurgicznej SGW, a następnie na UW. Praktykował też w Szpitalu Dzieciątka Jezus w Warszawie jako ordynator oddziałów chirurgicznego i kobiecego oraz w fabryce Lilpopa, Raua i Loewensteina jako lekarz, wreszcie we własnej lecznicy laryngologicznej. Prowadził też praktykę w Nałęczowie, gdzie wykupił pensjonat i przejął znaczne udziały w tamtejszym Zakładzie Lecznicznym. Od 1870 r. był członkiem TLW. Publikował w periodykach lekarskich. W 1873 r. założył tygodnik „Medycyna” i przez pierwsze lata był redaktorem naczelnym tego czasopisma. Był członkiem rzeczywistym Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego.

Udzielał się również jako społecznik, organizował m.in. kolonie dla dzieci oraz pomoc dla rodzin powstańców styczniowych i zesłańców powracających z Rosji. Dał się poznać jako organizator działań edukacyjnych i oświatowych. Przez kilkadziesiąt lat urządzał regularnie spotkania elity intelektualnej w Warszawie i innych ziem polskich, poświęcone wypracowaniu wspólnego stanowiska w zakresie działań na polu oświaty, kultury, życia społecznego i polityki. Były to tzw. piątki Benniego. W nekrologu napisano, że jego dom „rozbrzmiewał nieraz przyciszonymi głosami *długich, nocnych rozmów rodaków*, z których w następstwie wyłoniło się niejedno doniosłe poczęcie [...] zbierali się tam co najprzedniejsi ludzie [...] spotykały się tam różne odłamy myśli, a panowała nigdy niezamącona harmonia i zgoda”. Był inicjatorem utworzenia Muzeum Rzemiosła i Sztuki Stosowanej w Warszawie, w którym odbywały się wykłady dla młodzieży. W instytucji tej zajmował się m.in. działem biblioteki. Od 1891 r. do końca życia był członkiem Komitetu Muzeum Przemysłu i Rolnictwa w Warszawie. W l. 1899–1904 piastował funkcję wiceprezesa i prezesa Towarzystwa Zachęty Sztuk Pięknych, urzeczywistniając ideę wybudowania jego siedziby w Warszawie. W 1907 r. został prezesem Towarzystwa Popierania Przemysłu Ludowego, propagującego wśród włościan przemysł chałupniczy oraz prowadzącego w tym zakresie działania edukacyjne. Rok później doprowadził do otwarcia w kilku miejscowościach Mazowsza warsztatów koszykarskich i tkackich. Był członkiem Towarzystwa Kursów Naukowych. Zainicjował też akcję zakładania szkół uczących bednarstwa, kołodziejstwa, koronkarstwa i plecionkarstwa. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, RGO w Warszawie, sygn. 274; AAN, WWP – zbiór akt, sygn. 3; APW, ZK, sygn. XI/111; GBL, DSKM, KOL [Benni Karol]; Z.D., *Śp. dr Karol Benni*, „TI” 1916, nr 9; „Zdrowie” 1916, nr 4; *Pięćdziesięciolecie Muzeum Przemysłu i Rolnictwa w Warszawie 1875–1925*, Warszawa 1926; J. Wojniłowicz, *Karol Benni – wybitny tomaszowianin*, [w:] *Materiały sesji „Z dziejów Tomaszowa Maz.”*, Tomaszów Mazowiecki 1988; J. Góral, R. Kotewicz, *Dwa wieki Tomaszowa Mazowieckiego. Zarys dziejów miasta 1788–1990*, Tomaszów Mazowiecki 1992; A. Kierzek, *Co pozostawił po sobie Karol Benni?*, „AHiFM” 1994, nr 4; A. Kędzierski, *Wybitni lekarze rodem z Tomaszowa*, „BDRP” 2006, z. 5; K.T. Witczak, *Benni Karol Abraham Henryk (1843–1916)*, *TSB*, z. 6, Tomaszów Mazowiecki 2010.

P. Waingertner

Benni Tytus (1877–1935), językoznawca, fonetyk, pedagog.

Urodził się w Warszawie w rodzinie Fryderyka Benniego, pastora ewangelickiego i redaktora czasopism, i Olgi z d. Moes. Edukację zdobywał zarówno w kraju, jak i za granicą. Doskonale znał języki obce. Uczęszczał do gimnazjów w Dorpacie, Warszawie i Halle. W 1897 r. rozpoczął studia z językoznawstwa w Lipsku. Edukację uzupełniał w Monachium i Hamburgu. W l. 1903–1905 studiował we Fryburgu, gdzie uzyskał doktorat w zakresie filozofii. Kilka lat później, w 1914 r., otrzymał tytuł docenta fonetyki ogólnej na UJ.

W l. 1907–1912 pracował jako nauczyciel języka polskiego w gimnazjum męskim w Starej Wsi k. Warszawy, a w l. 1912–1914 w szkole żeńskiej w Klarysewie. W r.akad. 1911/1912

był wykładowcą fonetyki w WWP, w następnym roku z tej funkcji zrezygnował. Od 1914 do 1919 r. uczył języków obcych oraz podstaw fonetyki w warszawskich szkołach średnich. Oprócz prowadzenia działalności dydaktycznej w 1915 r. pełnił funkcję sekretarza Komisji Szkół Wyższych. Nie zrezygnował z kariery naukowej, w 1916 r. brał udział m.in. w Międzynarodowym Kongresie Fonetyki w Hamburgu. Nieprzerwanie ogłaszał wyniki swoich badań w artykułach i innych publikacjach (*Samogłoski polskie: analiza fizjologiczna i systematyka*, 1912; *Formuły analityczne dźwięków polskich*, 1913; *Istota artykulacji syczenia i szumu*, 1913; *Klasyfikacja dźwięków języka polskiego*, 1913; *O akcencie polskim: spostrzeżenia i pomiary*, 1916 i inne). Był prekursorem fonetyki opisowej i eksperymentalnej. Dzięki publikacjom i działalności dydaktycznej przyczynił się do upowszechnienia wiedzy z tej dziedziny. Jego badania koncentrowały się również na dydaktyce języków obcych. Warta uwagi jest jego działalność na rzecz osób głuchoniemych oraz stała współpraca z surdopedagogami. W 1917 r. zorganizował pierwszy w Polsce Kurs Fonetyczny, przekształcony w 1920 r. w Państwowy Instytut Fonetyczny im. Jana Sierstrzyńskiego. W 1917 r. przetłumaczył i opracował *Zasady fonetyki ogólnej* Léonce'a Roudeta. W l. 1918–1920 współpracował z MWRiOP, zajmował się szkolnictwem specjalnym, dopiero się w Polsce rozwijającym. Należał do komitetu redakcyjnego wychodzącego od 1917 r. „Przeglądu Pedagogicznego”.

W okresie II RP pojawił się problem ustalenia zasad poprawnej wymowy, dlatego zaangażował się ortofonią. W 1920 r. przyznano mu na UW tytuł profesora zwyczajnego oraz Katedrę Fonetyki, którą kierował do 1924 r. Dzięki jego zaangażowaniu w 1921 r. powstała w Polsce pierwsza Poradnia Ortofoniczna przy Instytucie Głuchoniemych i Ociemniałych. W 1922 r. doprowadził do wcielenia Poradni Ortofonicznej w strukturę PIPS. Dzięki jego staraniom w 1929 r. założono na UW Instytut Fonetyczny. W l. 20. XX w. zajął się dydaktyką i pedagogiką osób niesłyszących. Zmarł w Warszawie. Na nagrobku podpisany został jako „Tytus White Benni”. White to nazwisko rodowe jego babki, matki ojca.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, TRS w Warszawie, sygn. 10/83; ZNiO, S. Pieńkowski, Ludzie moich czasów. I. Rodzina i jej środowisko. Wspomnienia, sygn. 15416/II; *Dziesięciolecie WWP TKN*, Warszawa 1917; J.T. Kania, *Sylwetki naukowe pionierów logopedii i dyscyplin pokrewnych: Tytus Benni*, „Logopedia” 1971, t. 10; *BUP*, cz. I, z. 1, Wrocław 1983; A. Śródka, *UPol*, t. 1, Warszawa 1994.

Bibliografia podmiotowa:

Gramatyka angielska dla początkujących na podstawie fonetycznej, Warszawa 1909.

Z. Hałęza

Berbecki Ludwik (1879–1949), działacz ruchu robotniczego.

Urodził się w miejscowości Chmielita w pow. włodawskim. Był synem Feliksa, urzędnika. W l. 1898–1904 uczył się na Wydziale Miernictwa w Szkole Górniczej w Dąbrowie Górniczej. Wstąpił do PPS, zajmował się kolportowaniem nielegalnych pism partyjnych. Po skończeniu szkoły krótko pracował w kopalniach w Rosji, a następnie w Zagłębiu Dąbrowskim. Brał udział w wydawaniu i dystrybuowaniu czasopisma „Górnik”. Był współzałożycielem

Uniwersytetu dla Wszystkich w Dąbrowie Górniczej w 1906 r., w tym utworzonych przy nim biblioteki i czytelnicy czasopism (Józef Miąso podaje błędną wersję nazwiska: Berdecki). Uniwersytet prowadził wieczorowe wykłady z nauk przyrodniczych, historycznych i społecznych. Księgozbiór placówki liczył w 1906 r. 455 woluminów. Berbecki pełnił funkcję członka zarządu organizacji do momentu jej delegalizacji w 1908 r. W 1915 r. wraz z pozostałymi współzałożycielami Uniwersytetu opracował statut Towarzystwa Biblioteki dla Wszystkich im. Hugona Kołłątaja w Dąbrowie Górniczej, któremu przekazano księgozbiór. Po I wojnie światowej pracował jako mierniczy, działał w ruchu spółdzielczym, prowadził także wykłady w Szkole Górniczej w Dąbrowie Górniczej. Zmarł w Dąbrowie Górniczej.

Bibliografia przedmiotowa:

Tow. Biblioteki dla Wszystkich imienia Hugona Kołłątaja w Dąbrowie Górniczej. Sprawozdanie za lata 1906–1927 i za rok 1928, Dąbrowa Górnicza 1929; S.A. Radek, *Rewolucja w Zagłębiu Dąbrowskim 1894–1905–1914. Z licznymi ilustracjami*, Sosnowiec 1929; J. Miąso, *Uniwersytet dla Wszystkich*, Warszawa 1960; J. Dąbski, *Berbecki Ludwik, SBDPRR*, t. 1, Warszawa 1978.

A. Bołdyrew

Bergson Ludwik (1863–1940), inżynier chemik, przemysłowiec, działacz społeczny.

Urodził się w Warszawie, w rodzinie pochodzenia żydowskiego. Był synem Michała, przedsiębiorcy, filantropa, prezesa warszawskiej gminy żydowskiej, i Julii z Baumanów. W l. 1881–1889 studiował na Wydziale Chemicznym Politechniki Ryskiej. W czasie studiów był członkiem, a później wiceprezesem i prezesem korporacji Arkonia – stowarzyszenia studenckiego, stawiającej sobie cele ideowo-wychowawcze i samokształceniowe. Po zakończeniu studiów wrócił do Warszawy, gdzie od 1891 r. był właścicielem firmy węglowej. Po I wojnie światowej założył fabrykę „Kabel”. W pracy społecznej wspierał rozwój oświaty. Był jednym z założycieli zarejestrowanego w 1908 r. Towarzystwa Higieny Praktycznej im. Bolesława Prusa, którego celem było promowanie higieny i wychowania fizycznego poprzez urządzenie odczytów, pogadanek, koncertów i widowisk, a także wydawanie i rozpowszechnianie broszur i książek propagujących wiedzę na temat higieny praktycznej. Organizacja prowadziła również rozdawnictwo odzieży, przyborów higienicznych, wejściówek do zakładów kąpielowych. Należał do Gniazda Centralnego Towarzystwa Opieki nad Dziećmi oraz Rady Opiekuńczej Szkół Zgromadzenia Kupców m. Warszawy. Był członkiem Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego.

W czasie zaborów i II RP prowadził aktywną działalność filantropijną na niwie opiekuńczej. Pełnił m.in. funkcję prezesa Fundacji Tanich Mieszkań im. Ludwika i Hipolita Wawelbergów oraz kuratora Głównego Domu Schronienia Ubogich Starców i Sierot Starozakonnych. Należał do wielu organizacji społecznych, jak PCK i LOPP oraz STP. Był członkiem licznych żydowskich organizacji, m.in. Stowarzyszenia Subiektów Handlowych Wyznania Mojżeszowego oraz Komitetu Wielkiej Synagogi. W czasie II wojny światowej został przesiedlony do warszawskiego getta, gdzie razem z żoną, Dorą z Landauów, popełnił samobójstwo.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, RGO w Warszawie, sygn. 833; APW, WGUdsS, sygn. 545; *Statut Towarzystwa p.n. „Higiena praktyczna im. Bolesława Prusa”*, Warszawa 1908; A. Janicki, *Studenci polscy na Politechnice Ryskiej w latach 1862–1918*, t. I: *Rys historyczny*, Gdańsk 2005, t. II: *Album Academicum Polonorum*, Gdańsk 2005; W. Jaworski, *Zapomniane warszawskie stowarzyszenia oświatowe i wychowawcze (1866–1914)*, „PHO” 2009, nr 1–2; H. Węgrzynek, *Bergson Ludwik*, [w:] *Żydzi polscy: historie niezwykłe*, red. M. Prokopowicz, Warszawa 2010.

A. Böldyrew

Bernsztok Albert (1891–1919), działacz polityczny. Pseud. Robert.

Urodził się w Warszawie, w kupieckiej rodzinie pochodzenia żydowskiego. Uczęszczał do szkoły miejskiej, następnie do założonego w 1905 r. prywatnego gimnazjum Skrinnikowa. Brał udział w strajku szkolnym 1905 r. Już w gimnazjum współorganizował kółka młodzieżowe, a następnie socjaldemokratyczną młodzieżową organizację żydowską Cukunft. Był jednym z kierowników tej organizacji. W 1912 r. został aresztowany za działalność społeczno-polityczną. W więzieniu przebywał do 1915 r. Po jego opuszczeniu doprowadził do reaktywacji Cukunftu, działał jednocześnie w szeregach Bundu. Po uzyskaniu matury w 1916 r. podjął studia medyczne na UW. Współorganizował świeckie szkolnictwo żydowskie. Był współzałożycielem Domu Dziecka im. Bronisława Grossera w Warszawie. W 1918 r. przez kilka miesięcy był więziony przez władze niemieckie w twierdzy modlińskiej. Po zwolnieniu organizował demonstracje uliczne. Po uzyskaniu przez Polskę niepodległości chciał przedostać się do Rosji. Zginął w czasie przekraczania granicy w okolicy Białej Podlaskiej.

Bibliografia przedmiotowa:

Rady Delegatów Robotniczych w Polsce 1918–1919. Materiały i dokumenty, t. 1: *Warszawska Rada Delegatów Robotniczych*, oprac. H. Buczek, Z. Szczygielski, Warszawa 1962; J. Minkowski, *Bernsztok Albert*, SBDPRR, t. 1, Warszawa 1978.

A. Böldyrew

Biedrzycki Stefan (1876–1936), agronom, popularyzator wiedzy rolniczej.

Urodził się w Gorzędowie w Piotrkowskiem. Po ukończeniu w 1895 r. gimnazjum filologicznego w Warszawie studiował w Instytucie Gospodarstwa Wiejskiego i Leśnictwa w Puławach. W 1899 r. uzyskał stopień agronoma. W 1904 r. zdobył stopień inżyniera mechanika na PW. Następnie podjął pracę w fabryce maszyn i narzędzi rolniczych w Lublinie. Od 1907 r. pracował w Towarzystwie Kursów Rolniczych. Gdy w 1916 r. przekształciły się one w Wyższą Szkołę Rolniczą, został jej dyrektorem, a po przemianowaniu w 1918 r. na SGGW piastował stanowisko prorektora, a także dziekana Wydziału Rolniczego. W okresie I wojny światowej po wycofaniu się Rosjan z Warszawy w 1915 r. i utworzeniu polskiej Straży Obywatelskiej został komisarzem XI Okręgu. W okresie przedwojennym, a następnie w II RP z powodzeniem popularyzował maszynoznawstwo i mechanikę rolnictwa, był

autorem wielu prac naukowych i podręczników. Brał udział w przygotowaniu wielotomowej *Praktycznej Encyklopedii Gospodarstwa Wiejskiego*, wydawanej z inicjatywy działaczy skupionych wokół Towarzystwa Oświaty Rolniczej. W publikacji tej zamieścił kilka haseł swojego autorstwa, prowadził także prace redakcyjne. W 1919 r. uzyskał tytuł profesora zwyczajnego mechaniki rolniczej. Rok później zorganizował na SGGW Zakład Maszynoznawstwa Rolniczego. W 1921 r. został dziekanem Wydziału Ogrodniczego SGGW. W l. 1921–1922 i 1929–1932 pełnił funkcję rektora SGGW. Prowadził wykłady także na PW oraz na uniwersytetach w Poznaniu i Wilnie. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

J. Kamprowski, *Kolekcja prof. Stefana Biedrzyckiego łącznikiem pomiędzy Muzeum Przemysłu i Rolnictwa w Warszawie a Muzeum Narodowym Rolnictwa i Przemysłu Rolno-Spożywczego w Szreniawie*, „RMNRPRS” 2016, t. 31; S. Krasowicz, *145 lat Puławskiego Ośrodka Badań Rolniczych*, Puławy 2007.

Bibliografia podmiotowa:

Ochronniki niezbędne przy maszynach rolniczych, Warszawa 1909; *Wobec braku rąk roboczych*, Warszawa 1910 [współautor S. Moszczeński]; *Nadzór nad młócką (wskazówki dla praktykantów i pracowników rolnych oraz właścicieli młóczarni)*, Lwów 1911; S. Biedrzycki, *Rolnik geometrą*, Lwów 1911; *Zarys mechanicznej uprawy roli wraz z dodatkiem: O orce parowej*, Warszawa 1911; *Walka z suszą*, Lwów 1912; *Zarys mechanicznej uprawy z roli. O uprawie motorowej*, Warszawa 1912; *Podręcznik gospodarstwa wiejskiego*, cz. 1–2, oprac. S. Biedrzycki et al., Warszawa 1916; *Wyrabianie ludzi jako zadanie kółek rolniczych*, Warszawa 1918.

P. Waingertner

Biegańska Mieczysława (1866–1954), nauczycielka, działaczka społeczna.

Urodziła się w Gołaszewie w pow. włocławskim, w rodzinie pochodzenia żydowskiego. Była córką Henryka Rozenfelda, inżyniera, i Ludwiki z Płoskich. Po ukończeniu gimnazjum w Warszawie wyjechała do Krakowa, gdzie uczyła się na Wyższe Kursy dla Kobiet im. Adriana Baranieckiego. Później przeprowadziła się do Częstochowy, gdzie pracowała jako nauczycielka języka polskiego na pensji dla dziewcząt. Po zawarciu w 1885 r. związku małżeńskiego z dr. Władysławem Biegańskim podejmowała wraz z nim szereg inicjatyw społecznych. Brała udział w spotkaniach działającego w l. 1903–1904 kółka naukowego o charakterze samokształceniowym, skupiającego częstochowską inteligencję. Należała do Towarzystwa Szerzenia Wiedzy. Była dyskusantką w toczącej się w tej organizacji polemice dotyczącej tzw. książek żargonowych, krytykowała gromadzenie w bibliotece Towarzystwa księgozbioru w jidysz. Brała udział w organizacji Wystawy Przemysłu i Rolnictwa w Częstochowie w 1909 r. Uczestniczyła w prowadzonej w l. 1908–1911 akcji odczytowej Oddziału Częstochowskiego Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego; wygłosiła odczyt *O wychowaniu charakteru*. Była członkinią Oddziału Częstochowskiego Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, występując z odczytami na zebraniach organizacji; w l. 1908–1909 prowadziła bibliotekę Oddziału. Od 1909 r. należała do Zarządu Towarzystwa Opieki Szkolnej w Częstochowie. Była aktywna w komisji zajęć pozaszkolnych tej organizacji, wygłaszała też

odczyty dla nauczycieli, poruszała w nich m.in. problem kar szkolnych oraz mówiła o charakterach dzieci. Wraz z mężem zaangażowała się w działania na rzecz organizacji biblioteki publicznej w Częstochowie. Po jego śmierci w 1917 r. kontynuowała te starania. Była członkinią Zarządu Towarzystwa Biblioteki Publicznej w tym mieście. Po otwarciu Biblioteki Miejskiej przekazała do niej 100 tomów z księgozbioru męża.

W czasie I wojny światowej prowadziła wykłady w ramach kursów samokształceniowych oraz na wyższym kursie przyrodniczym w Częstochowie. Należała do Stowarzyszenia Spółdzielczego „Jedność”, od 1918 r. pełniła w nim funkcję wiceprzewodniczącej Komisji Rewizyjnej. Była zwolenniczką równouprawnienia kobiet. O położeniu kobiet mówiła podczas wykładów w ramach kursów oświatowych; w czerwcu 1916 r. wygłosiła wykład *Z historii ruchu kobiecego we Francji w II połowie XVIII w.* Na łamach „Gońca Częstochowskiego” w grudniu 1918 r. zamieściła artykuł *Z powodu ciągłych dyskusji nad równouprawnieniem politycznym kobiet*, w którym podkreślała: „prawa polityczne kobiet należy dzisiaj uważać za wyraz konieczności społecznej i – co najważniejsze – za fakt dokonany, którego tymczasem nikt i nic nie zmieni”. W grudniu 1918 r. weszła do Zarządu Narodowej Organizacji Wyborczej Kobiet, związanej z ND.

Biegańska wspierała w działalności naukowej swojego męża. Przygotowywała i segregowała materiały potrzebne do pracy badawczej, sporządzała notatki, wykonywała korektę jego tekstów. Biegański zadedykował jej wydane w 1903 r. *Zasady logiki ogólnej*, pisząc we wstępie: „Żonie mojej Mieczysławie, najzyczliwszemu krytykowi i najlepszemu korektorowi moich prac naukowych, dzieło to poświęcam”. W 1930 r. w ramach Wydawnictwa Kasy im. Józefa Mianowskiego Instytutu Popierania Nauki opublikowała pracę *Władysław Biegański. Życie i praca*. Zmarła w Częstochowie.

Bibliografia przedmiotowa:

S. Nowak, *Z moich wspomnień*, cz. II: *Częstochowa (lipiec 1902 – lipiec 1914)*, Częstochowa 1933; W. Palus, *Życie społeczno-polityczne w Częstochowie w latach rewolucji 1905–1907*, Częstochowa 2003; J. Sętowski, *Cmentarz Kule. Przewodnik biograficzny*, Częstochowa 2005; E. Surma-Jończyk, *Książka – wspólna pasja Władysława i Mieczysławy Biegańskich*, [w:] *Władysław Biegański (1857–1917). Częstochowski lekarz, naukowiec i społecznik. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej 27 kwietnia 2007 roku w Muzeum Częstochowskim*, red. J. Sętowski, Częstochowa 2007; H. Tadeusiewicz, *Wspomnienie o lekarzu, właścicielu biblioteki w Częstochowie*, „AULFLib” 2014, nr 1; M. Bauchrowicz-Tocka, *Udział kobiet w wyborach do Sejmu Ustawodawczego na łamach prasy lokalnej. Wybrane przykłady*, „CNISK” 2019, nr 1.

A. Bołdyrew

Biegański Władysław (1857–1917), lekarz, filozof, działacz społeczny.

Urodził się w Grabowie, w pow. ostrzeszowskim w Wielkim Księstwie Poznańskim. Był synem Tomasza, ślusarza pochodzenia włościańskiego, i Bibiany z Danielewiczów. W 1862 r. rodzina przeniósła się do Piotrkowa, gdzie w l. 1867–1875 Biegański uczył się w gimnazjum. Następnie w l. 1875–1880 studiował medycynę w Warszawie, a także słuchał wykładów Henryka Struvego (zob.) z filozofii. Później pracował w Rosji, w Kcyni

w gub. kałuskiej, a następnie od 1881 do 1883 r. kontynuował naukę w Berlinie i Pradze. Od 1883 r. mieszkał w Częstochowie, pracując do 1897 r. w szpitalu, gdzie zorganizował pracownię mikroskopowo-chemiczną. Urządzał wiele wykładów klinicznych, przeprowadzał sekcje i przez cały czas sam się dokształcał. Był także lekarzem miejskim, fabrycznym i kolejowym.

Miał bardzo szerokie zainteresowania medyczne: interna, neurologia, choroby zakaźne, kardiologia, hematologia, ortopedia, traumatologia, higiena i medycyna społeczna, co znalazło odbicie w jego publikacjach; są wśród nich nie tylko przyczynki lekarskie, ale również prace, które uważał za istotne uzupełnienie nauk medycznych. Poruszał też zagadnienia dotyczące kwestii oświatowych i zawodowych: popularyzował najnowsze wiadomości medyczne i pisał podręczniki: *Diagnostyka różniczkowa chorób wewnętrznych* (1891), *Wykłady o chorobach zakaźnych ostrych*, t. 1 i 2 (1900–1901), *Zasady logiki ogólnej* (1903).

Praktykę lekarską łączył z działalnością społecznikowską i aktywnością w ruchu naukowym. W 1901 r. założył w Częstochowie Towarzystwo Lekarskie i do śmierci pozostał na stanowisku jego prezesa. Został pierwszym prezesem TDdChCz, był twórcą lokalnego Oddziału Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego. Stworzył również oddział regionalny Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego w 1908 r. Należał do Towarzystwa Naukowego Warszawskiego i AU w Krakowie. W 1905 r. obchodził jubileusz 25-lecia pracy zawodowej. Za swoje osiągnięcia otrzymał nagrody przyznane m.in. przez AU i Kasę im. Józefa Mianowskiego. Należał do Komisji Spraw Krajowych Towarzystwa Popierania Pracy Społecznej. W 1909 r. brał udział w I Zjeździe Neurologów, Psychiatrów i Psychologów.

Szczególne miejsce w jego piśmiennictwie mają zagadnienia etyki i filozofii w pracy lekarza. Powinien on zajmować się rozpoznawaniem nie tylko i wyłącznie fizycznych dolegliwości pacjenta, ale próbować go jak najlepiej poznać, traktować indywidualnie, okazując mu szacunek i współczucie. Autor podkreślał jednocześnie, że obowiązkiem lekarza jest walka z przesądami i szerzenie zasad higieny w społeczeństwie. Uważał, że lekarz ma obowiązek dokształcać się przez całe życie, korzystać z bibliotek, współpracować z kolegami po fachu (np. działając w towarzystwach) i nawet jeśli pracuje na prowincji, powinien zajmować się działalnością naukową i społeczną, o czym pisał w tekstach publicystycznych (m.in. *O zadaniach towarzystw lekarskich prowincjonalnych*, „Czasopismo Lekarskie” 1901, nr 10). Uważał, że aktywność medyków w dziedzinach niezwiązanych *stricto* z medycyną, jak etnografia, obserwacje fauny i flory, pozwala ćwiczyć umysł, chroni przed popadnięciem w rutynę. Za ważne dla lekarza uznawał także pogłębianie wiadomości z zakresu filozofii, gdyż pomagają one w wyrobieniu w sobie postawy krytycznej i pozwalają lepiej poznać metodykę naukową.

Biegański pracował też jako nauczyciel logiki w częstochowskim gimnazjum w 1906 r., a w roku 1914 UJ proponował mu objęcie Katedry Logiki, ale odmówił ze względu na zły stan zdrowia. W czasie I wojny światowej wycofał się z życia publicznego, nie uczestniczył także w konsyliach organizowanych przez lekarzy niemieckich. W r.szk. 1915/1916 prowadził zajęcia w szkole średniej i na kursach dla inteligentów. W tym okresie, pomimo pogarszającego się stanu zdrowia, rozpoczął pracę nad swoją ostatnią publikacją *Etyka ogólna* (1918). Zmarł w Częstochowie. W testamencie zamieścił zapis przekształcający jego prywatny księgozbiór w bibliotekę.

Bibliografia przedmiotowa:

APŁ, RzGP, sygn. 5/54, 5/1099; AZHRL, Brzeziński, Geneza, sygn. P-89; GBL, DSKM, Spuścizna Władysława Biegańskiego, sygn. 10; *Prace wydane ku uczczeniu 25-letniej działalności lekarskiej Władysława Biegańskiego*, „CzL” 1905, nr 7/10; M. Biegańska, *Władysław Biegański: życie i praca*, Warszawa 1930; T. Bilikiewicz, *Biegański Władysław (1857–1917)*, PSB, t. II, Kraków 1936; J. Jadacki, *Władysław Biegański: między Logiką Medycyny a Etyką ogólną*, „FN” 1998, nr 3–4; *Władysław Biegański (1857–1917): częstochowski lekarz, naukowiec i społecznik. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej 27 kwietnia 2007 roku w Muzeum Częstochowskim*, red. J. Sętowski, Częstochowa 2007; A. Raniszewska-Wyrwa, *Mysł etyczno-medyczna Władysława Biegańskiego (1857–1917)*, „SPCh” 2013, nr 3; R. Polak, P. Tarkowski, *Częstochowski lekarz i filozof: osiągnięcia w dziedzinie sztuki lekarskiej oraz filozofia medycyny i etyka Władysława Biegańskiego (1857–1917)*, Warszawa–Radzymin 2018.

Bibliografia podmiotowa:

Podręcznik logiki i metodologii ogólnej dla szkół średnich i dla samouków, Warszawa 1907; *Co i jak lekarz czytać powinien?*, „CzL” 1908, nr 10; *Logika medycyny, czyli krytyka poznania lekarskiego*, Warszawa 1908; *O pracy naukowej lekarza prowincjonalnego*, „PLek” 1911, nr 22; *Kilka uwag w sprawie etyki lekarskiej*, „Medycyna” 1914, nr 49; *Etyka ogólna*, oprac. na podstawie spuścizny rękopiśmiennej W. Tatariewicz, Warszawa 1918.

E. Pętkowska-Grabowska

Biehler Matylda (1879/1881–1953), lekarz pediatra.

Urodziła się w Warszawie, w rodzinie Kobrynerów. Dyplom uzyskała w Kazaniu w 1903 r. W l. 1897–1902 kształciła się w Genewie i Paryżu. W l. 1905–1911 była asystentką na oddziale dziecięcym u dr. Korybuta Daszkiewicza. W tym czasie pracowała także w Domu Wychowawczym ks. Gabriela Piotra Baudouina i pełniła funkcję nadetatowego ordynatora w Klinice Terapeutycznej u prof. Aleksandra Szczerbakowa. Od 1908 do 1935 r. pracowała jako pediatra w ambulatorium Szpitala św. Ducha. Do kwietnia 1915 r. nie pobierała wynagrodzenia, następnie „pozostawała na służbie miejskiej w charakterze kontraktowego lekarza”. W czasie I wojny światowej była zatrudniona także na oddziale wewnętrznym w Lazarecie Kolei Warszawsko-Wiedeńskiej. Później pracowała w Wydziale Zdrowia Publicznego oraz Zarządzie m. Warszawy, w sekcji finansowej Komisji Gospodarczej.

Praktykę lekarską łączyła z prowadzeniem badań naukowych w zakresie pediatrii oraz higieny społecznej i higieny szkolnej. Wydała drukiem wiele prac naukowych we Francji; publikowała na łamach czasopisma „Archives de Médecine des Enfants”, w książkach wieloautorских, wydała także kilka broszur. Artykuły naukowe zamieszczała również w niemieckim periodyku „Jahrbuch für Kinderheilkunde” oraz na łamach polskich czasopism medycznych: „Medycyny i Kroniki Lekarskiej”, „Warszawskiego Czasopisma Lekarskiego”, „Zdrowia”, „Przeglądu Pediatrycznego”. Współpracowała także z „Przeglądem Pedagogicznym”. Od 1917 r. była członkinią TLW. Uczestniczyła w polskich i międzynarodowych kongresach i zjazdach lekarzy i higienistów, m.in. w I Międzynarodowym Kongresie Pediatrów w Paryżu w 1912 r. oraz w II Zjeździe Higienistów Polskich.

Aktywnie działała w warszawskich organizacjach społecznych. Była wiceprezeską Towarzystwa Higieny Praktycznej im. Bolesława Prusa; w ramach tej organizacji przewodniczyła

Wydziałowi Wydawniczo-Redakcyjnemu, który odpowiadał za upowszechnianie wiedzy higienicznej poprzez odczyty, publikowanie broszur oraz plakatów. Była także zastępczynią przewodniczącego Wydziału Zająć i Zabaw Letnich dla Dzieci tej organizacji. Prowadziła kursy dla lekarzy szkolnych przy Wydziale Przyrodniczym Towarzystwa Kursów Naukowych. Była członkinią rzeczywistą Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego, pełniła funkcję sekretarza Wydziału Wychowawczego organizacji. Wchodziła w skład Wydziału Lekarzy Szkolnych, utworzonego w grudniu 1917 r. w ramach Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego. Należała do Warszawskiego Towarzystwa Opieki nad Dziećmi Więźniów. Była członkinią Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. Popularyzowała wiedzę dotyczącą chorób zakaźnych, zdrowia dzieci i młodzieży, higieny, aktywności fizycznej i sportu. Wygłaszała poświęcone tym zagadnieniom odczyty i wykłady, publikowała adresowane do szerokiego grona czytelników broszury, w czasopismach „Dziecko” i „Bluszcz” zamieszczała artykuły popularyzujące wiedzę o higienie i wychowaniu fizycznym dzieci. Istotną rolę w upowszechnianiu nowoczesnej wiedzy pediatrycznej wśród matek odegrał poradnik jej autorstwa *Higiena dziecka*, wydany po raz pierwszy w 1908 r. i kilkakrotnie wznawiany. Książka została nagrodzona na Wystawie higienicznej w Lublinie w 1908 r. Również inne poradniki Biehler były wielokrotnie wznawiane. Ważnym obszarem jej badań i działań na rzecz upowszechniania wiedzy były także problemy stanu zdrowia lekarzy, higienistów i nauczycieli oraz sytuacja społeczno-bytowa przedstawicieli tych grup zawodowych.

W okresie II RP kontynuowała działalność naukową, zawodową i społeczną. Opublikowała wiele rozpraw naukowych, m.in. na łamach polskich czasopism medycznych i we francuskim „Archives de Médecine des Enfants”. Była współautorką książki *Higiena szkolna. Podręcznik zbiorowy dla kierowników szkół, nauczycieli i lekarzy szkolnych*, wydanej w 1921 r. pod redakcją Stanisława Kopczyńskiego (zob.). Zajmowała się zagadnieniami *stricte* medycznymi, ale też problematyką rozwoju dzieci w wieku przedszkolnym i szkolnym. Badała aspekty dojrzewania dziewcząt oraz ich funkcjonowanie w środowisku szkolnym. Pisała na temat higieny szkolnej, a także działalności organizacji społecznych na rzecz propagowania higieny i wychowania dzieci. Należała do Polskiego Komitetu Opieki nad Dzieckiem oraz pierwszego komitetu redakcyjnego periodyku „Opieka nad Dzieckiem: czasopismo poświęcone ochronie macierzyństwa, opiece nad dziećmi i młodzieżą”. Podczas powstania warszawskiego w swoim mieszkaniu prowadziła punkt ratowniczo-sanitarny. Zmarła w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

GBL, DSKM, ILWB, sygn. PL\327\1\0\229; *Towarzystwo Higieny Praktycznej im. Bolesława Prusa. Pamiętnik za rok 1916*, Warszawa 1917; *Delegacja lekarzy szkolnych przy Warsz. Tow. Hig.*, „Zdrowie” 1918, nr 3; A. Bołdyrew, *Matka i dziecko w rodzinie polskiej. Ewolucja modelu życia rodzinnego w latach 1975–1918*, Warszawa 2008; H. Bojczuk, *Lekarze – członkowie TLW, uczestnicy Powstania Warszawskiego*, „PTLW” 2014; M. Nawrot-Borowska, A. Małek, *Wychowanie zdrowotne i higiena dzieci i młodzieży w świetle poradników dla rodziców z lat 1850–1970 – zarys problematyki*, „PP” 2015, nr 2; A. Bołdyrew, *Rola poradników lekarzy i higienistów w upowszechnianiu wiedzy o zdrowiu matki i dziecka na ziemiach polskich w XIX i na początku XX w.*, [w:] *Wybrane problemy historii medycyny: pięć perspektyw*, red. A. Magowska, K. Pękacka-Falkowska, Poznań 2017; M. Nawrot-Borowska, *Seksualność dziecka i „tajemne grzechy młodości” w świetle poradników z drugiej połowy XIX i początku XX wieku. Zarys problematyki*, „LC” 2017, nr 3.

Bibliografia podmiotowa:

Higiena nauczycieli i nauczycielek, Warszawa 1906: odb. z czasopisma „Zdrowie” 1906, nr 1; *W kwestii lekarzy domowych*, Warszawa 1906: odb. z czasopisma „Zdrowie” 1906; *Higiena dziecka*, Warszawa 1908; *Kilka słów w sprawie kalendarza szkolnego*, Warszawa 1909: odb. z czasopisma „Zdrowie” 1909, nr 6 [współautor W. Biehler]; *O wychowaniu fizycznym dzieci (kąpiele słoneczno-powietrzne, sporty)*, „Dziecko” 1914, z. 6, 7, 8–9; *Jak walczyć z chorobami zakaźnymi*, Warszawa 1915; *Podręcznik higieny*, Warszawa 1916; *Opieka higieniczno-lekarska oraz wykład higieny w szkole średniej u nas i na Zachodzie*, Warszawa 1917; *Choroby zakaźne a szkoła*, Warszawa 1917: odb. z czasopisma „MiKL” 1917; *Higienistki szkolne*, Warszawa 1917: odb. z czasopisma „MiKL” 1917.

A. Boldyrew

Bielecki Marian (1879–1912), działacz socjalistyczny, publicysta. Pseud. i krypt. Zdzisław, Raudonas, A.M.B., B.M., Emka, Kow-ski M., K-wski M., Kmicic, M. Kowieński, m.b., M.B., Mk.

Urodził się w Czerwonym Dworze k. Kowna, pochodził z rodziny ziemiańskiej. Uczęszczał do gimnazjum w Lipawie, w tym czasie działał w kółkach socjalistycznych. Po ukończeniu gimnazjum rozpoczął studia chemiczne na Politechnice w Rydze, prowadząc równocześnie działalność w ruchu robotniczym. Skazany na trzy lata zesłania, zbiegł do Kowna, a następnie do Krakowa, gdzie kontynuował działalność socjalistyczną. Uczestniczył w pracach oświatowych, m.in. wygłaszał odczyty na Uniwersytecie Ludowym im. Adama Mickiewicza. Po krótkim pobycie w Katowicach w 1905 r. przeniósł się do Królestwa Polskiego. Wielokrotnie przemawiał na wiecach, zebraniach związkowych, na jednym ze zgromadzeń w Filharmonii Warszawskiej, przedstawiając założenia i cele ruchu socjalistycznego. Był redaktorem „Robotnika”, współredagował także „Kurier Codzienny”. Publikował na łamach wielu periodyków, w tym „Przedświtu”, „Myśli Socjalistycznej”, wychodzącej w Wilnie „Wiedzy”. W artykułach oraz broszurach przedstawiał zagadnienia polityczne, ideologiczne i społeczne. W 1911 r. wyjechał do USA, gdzie prowadził działalność wśród Polonii i skąd przysyłał korespondencje do krajowej prasy robotniczej. Zmarł śmiercią samobójczą w okolicach Bremy. W 1938 r. został pośmiertnie odznaczony Krzyżem Niepodległości.

Bibliografia przedmiotowa:

W.T., *Marian Bielecki (pseud. Zdzisław) (1879–1912), Księga życiorysów*, Warszawa 1939; J. Myśliński, *Bielecki Marian, SBDPRR*, t. 1, Warszawa 1978; W. Potkański, *Terroryzm na usługach ugrupowań lewicowych i anarchistycznych w Królestwie Polskim do 1914 roku*, Warszawa 2014; A. Ossibach-Budzyński, *Pawiak. Więzienie polityczne 1880–1915*, Warszawa 2016; J. Kantyka, *Spojrzenie na genezę i ocenę koncepcji dróg do niepodległości państwa polskiego. Kilka refleksji w 100. rocznicę odzyskania niepodległości*, „ChSP” 2018, nr 15.

Bibliografia podmiotowa:

Nasza taktyka i hasła programowe w chwili obecnej, Warszawa 1906; *Hasło niepodległości dawniej i dziś*, „MS” 1907, nr 1; *Przesady antysemickie w świetle cyfr i faktów: przyczynek do kwestii żydowskiej*, Wilno 1909.

A. Boldyrew

Bielińska Maria (1876–1934), działaczka społeczna.

Urodziła się w Winiarach, była córką Augusta Jasieńskiego i Zofii z Ośniałowskich. Odebrała gruntowne wykształcenie w zakresie literatury i historii Polski oraz literatury i historii Francji. Doskonale знаła język francuski. W 1895 r. wyszła za mąż za Antoniego Bielińskiego (zob.) i po kilku latach życia w Warszawie przeniosła się wraz z mężem do Bidzin w gub. kieleckiej, gdzie została jego czynną współpracowniczką zarówno na polu społecznym, jak i politycznym. Zainicjowała i prowadziła ubezpieczenia społeczne pracowników dworskich. Założyła bibliotekę w Bidzinach, ochronkę dla dzieci pracowników i gospodarzy z Bidzin, organizowała tajne kursy dla analfabetów. Rozwijała działalność kulturalno-oświatową, m.in. w Macierzy Szkolnej, a po jej rozwiązaniu tajnie kontynuowała podjęte prace. Aktywnie pracowała również w kole ziemianek.

W czasie I wojny światowej zorganizowała dla rannych żołnierzy rosyjskich przewożonych przez Bidziny punkt żywnościowy. Była działaczką LKPW i Koła Polek. Publikowała artykuły na łamach takich pism jak „Życie Polskie”, „Tygodnik Polski”, „Gazeta Radomska”, „Głos Lubelski”, „Kurier Warszawski”. Zmarła w Bidzinach.

Bibliografia przedmiotowa:

M. Kiniorski, *Bielińska Maria (1876–1934)*, PSB, t. II, Kraków 1936; S. Cieplowska, *Bielińska Maria, ZP XX w.*, cz. 2, Warszawa 1994; S. Wiśniewski, *Z syberyjskich przeżyć i obserwacji spisowca lubelskiego: Aleksander Bieliński na swym pierwszym zesłaniu (1839–1841)*, „RL” 1989–1990, R. 31–32.

Bibliografia podmiotowa:

Dwaj przyjaciele, Warszawa 1907; *Dwa pokolenia*, Kraków 1909.

J. Falkowska

Bieliński Antoni (1864–1930), polityk, działacz społeczny.

Urodził się w majątku Turka k. Lublina. Jego ojcem był Aleksander, sybirak, a matką Maria z Hynke-Piotrowskich. Uczęszczał do szkoły średniej w Lublinie, gdzie należał do tajnych kół młodzieżowych. Ukończył prawo na UW, a następnie kontynuował studia na Wydziale Polityczno-Ekonomicznym Uniwersytetu Genewskiego. W l. 1886–1894 współzakładał i był działaczem Związku Młodzieży Akademickiej „Zet”. Po poślubieniu w 1895 r. Marii Jasieńskiej (zob.) przeniósł się do majątku żony do Bidzin. Rozpoczął tam na szeroką skalę działalność społeczną i oświatową. Był również prezesem Towarzystwa Rolniczego w Radomiu oraz radcą komitetu Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego w Warszawie. W 1905 r. został wójtem gminy Wojciechowice. Po zalegalizowaniu w 1906 r. Polskiej Macierzy Szkolnej, został jej przewodniczącym w Opatowie i założył ognisko w Bidzinach. Przy współpracy żony utworzył bibliotekę i ochronkę dla dzieci ze wsi i służby folwarcznej, gdzie prowadzona była nauka czytania i pisania. Po rozwiązaniu Macierzy przez władze rosyjskie zarówno biblioteka, jak i tajne nauczanie były prowadzone dalej. W 1907 r. wybrano go do II Dumy w Petersburgu. W 1918 r. został prezesem Związku Budowy Państwa Polskiego, wchodził też w skład organu legislacyjnego zwanego Radą Stanu, powołanego przez RR. W 1919 r.

wszedł w skład Stronnictwa Budowy Zjednoczonej Polski. Ze względu na zły stan zdrowia musiał wycofać się z czynnego życia społecznego i politycznego. Zmarł w Bidzinach.

Bibliografia przedmiotowa:

M. Kiniorski, *Bieliński Antoni (1864–1930)*, *PSB*, t. II, Kraków 1936; S. Cieplowska, *Bieliński Antoni, ZP XX w.*, cz. 2, Warszawa 1994.

J. Falkowska

Biernacki Mieczysław (1862–1948), lekarz, redaktor i publicysta. Pseud. St. Poraj.

Urodził się w Giżycach nad Prosną w pow. kaliskim. Był synem Kwiryna, ziemianina, oraz Melanii z Bojanowskich. W 1882 r. ukończył Królewskie Gimnazjum w Ostrowie Wielkopolskim i w tym samym roku rozpoczął studia na Wydziale Lekarskim Uniwersytetu w Berlinie. Studia medyczne ukończył w 1885 r., uzyskując dyplom doktora medycyny i chirurgii, który trzy lata później nostryfikował na Uniwersytecie Dorpackim. Pod koniec 1889 r. osiedlił się w Lublinie, gdzie rozpoczął praktykę prywatną. W 1891 r. we współpracy z Kazimierzem Jaczewskim otworzył laboratorium analityczne. Rok później rozpoczął pracę w Szpitalu św. Jana Bożego, gdzie od 1903 r. był naczelnym lekarzem, a później dyrektorem placówki.

Działalność społeczną rozpoczął już w okresie studiów medycznych w Berlinie, gdzie piastował funkcję prezesa Zrzeszenia Studentów Polskich. W kolejnych latach angażował się w wiele inicjatyw służących głównie ochronie zdrowia i poprawie warunków higieniczno-sanitarnych (w tym budowie urządzeń wodociągowych i kanalizacyjnych). Był założycielem i członkiem licznych stowarzyszeń i organizacji. Od 1890 r. należał do LTL, był jednym z założycieli Lubelskiego Pogotowia Ratunkowego i Towarzystwa Walki z Gruźlicą, inicjatorem powstania Oddziału Lubelskiego Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego, w którym przez lata pełnił wiele funkcji, m.in. sekretarza zarządu i kierownika Wydziału Higieny m. Lublina. Jako członek Towarzystwa Biernacki wszedł w skład komisji powołanej do przygotowania sekcji higieny Wystawy Rolniczo-Przemysłowej odbywającej się w Lublinie w 1891 r. Wygłaszał odczyty i prelekcje służące popularyzacji higieny i kultury zdrowotnej szczególnie wśród ludności wiejskiej, ponadto aktywnie uczestniczył w pracach naukowych Towarzystwa.

Działania na rzecz poprawy warunków higienicznych, sytuacji służby zdrowia i szkolnictwa prowadził także jako członek władz samorządowych Lublina, zasiadając kolejno w Przybocznej Radzie Miejskiej przy austriacko-węgierskim komisarzu rządowym, gdzie pełnił ponadto funkcję przewodniczącego Komisji Sanitarnej, w Radzie Miasta i magistracie. Należał do grona założycieli Lubelskiego Towarzystwa Szerzenia Oświaty „Światło” w 1906 r.; był członkiem i wiceprezesem Komisji Naukowej, pełnił funkcję prezesa Koła Lubelskiego. Jako prelegent brał udział w działalności Uniwersytetu dla Wszystkich – organu Towarzystwa upowszechniającego wiedzę wśród osób pracujących. Był też wykładowcą na zorganizowanym przez „Światło” w 1907 r. kursie dla chłopów przygotowującym do nauczania na wsi. Po połączenia Zarządu Głównego z Kołem Lubelskim w 1907 r. Biernacki został prezesem

tej jednostki. Funkcję tę sprawował do 1911 r., kiedy na własny wniosek odszedł ze stanowiska, pozostając nadal w Zarządzie Koła, w którym działał do jego likwidacji w 1917 r.

Ponadto był członkiem założonego w 1906 r. Koła Polskiej Macierzy Szkolnej w Lublinie, Towarzystwa Przyjaciół Uczącej się Młodzieży, Rady Szkolnej Ziemi Lubelskiej. Angażował się w działalność kulturalną miasta – współinicjował Towarzystwo Biblioteki Publicznej im. Hieronima Łopacińskiego w 1907 r., był członkiem Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości, Towarzystwa Przyjaciół Teatru Polskiego w Lublinie, Towarzystwa Literacko-Naukowego, któremu również przesował.

Ważną część jego działalności stanowiła aktywność publicystyczna i redakcyjna. Współpracował (jako autor i redaktor) z „Kurierem Lubelskim”, a po jego zawieszeniu od 1906 r. redagował i wydawał własny „Kurier”. Z pismem tym związany był aż do jego zamknięcia w 1913 r. Ponadto współpracował jako wydawca i redaktor z „Codziennym Kurierem Lubelskim”, również do czasu jego likwidacji w 1914 r. Pisał artykuły o tematyce medycznej, społecznej, ekonomicznej i politycznej oraz teksty literackie i poruszające problematykę teatru i muzyki. W okresie II RP kontynuował działalność społeczną i publicystyczną oraz był działaczem BBWR i Obozu Zjednoczenia Narodowego. Zmarł w Lublinie.

Bibliografia przedmiotowa:

APL, Akta ze zbiorów Muzeum Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, sygn. 62; APL, LTD w Lublinie, sygn. 1.3/36; GBL, DSKM, KOL [Biernacki Mieczysław]; NAE, Tartu Keiserlik Ülikool, Isiklikud toimikud, Üliõpilased, sygn. EAA.402.2.1947; W. Hahn, *Ze wspomnień dra Mieczysława Biernackiego o Henryku Sienkiewiczu*, „RH” 1949, t. 1; M. Gawarecka, *Lubelskie Towarzystwo szerzenia oświaty pod nazwą „Światło” (1906–1917)*, „RL” 1973, nr 16; S. Michałowski, *Działalność polityczna Mieczysława Biernackiego w latach 1906–1914 w świetle własnej publicystyki*, „AUMCSH” 1978/1979, vol. XXXIII/XXXIV; L. Kowieski, *Oddział Lubelski Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego w latach 1902–1915*, „ZPubl” 1981, t. 12; M. Derecki, *O doktorze [Mieczysławie] Biernackim*, „Medicus” 1992, nr 6–7; S. Wiśniewski, *Biernacki Mieczysław Józef Franciszek, SBML*, t. 1, Lublin 1993; *Mieczysław Biernacki 1862–1948*, „Scriptores” 2006, nr 30.

Bibliografia podmiotowa:

Wodociągi lubelskie, „Zdrowie” 1901, nr 4; *O higienie służby folwarcznej*, „Zdrowie” 1904, nr 11; *Wczorajsze walki*, Lublin 1916.

A. Małek

Biernacki Wiktor (1869–1918), fizyk, eksperymentator, prekursor badań radiotechnicznych.

Urodził się w Opocznie, był synem Adolfa Poraja-Biernackiego, urzędnika, i Joanny z Baranowskich. Najpierw uczył się w szkole elementarnej w Opocznie, następnie uczęszczał do gimnazjum w Kielcach i Lublinie. Studia matematyczno-fizyczne odbył w l. 1886–1888 w Petersburgu, kontynuował je na Wydziale Fizyczno-Matematycznym UW. W trakcie studiów angażował się w inicjatywy Pracowni Fizycznej przy Muzeum Przemysłu i Rolnictwa pod kierunkiem prof. Józefa Jerzego Boguskiego (zob.). Prowadził eksperymenty z dziedziny elektromagnetyzmu, powtarzał także doświadczenia Hertza z falami elektromagnetycznymi. Udział w jego pokazach brali m.in. Bolesław Prus (zob.) i Henryk Sienkiewicz (zob.).

Po ukończeniu studiów od 1891 r. pracował jako asystent w Katedrze Fizyki UW kierowanej przez prof. Piotr Ziłowa. Po uzyskaniu stypendium naukowego wyjechał do Berlina, gdzie dokształcał się w Instytucie Fizycznym w zespole prof. Augusta Kundta i prof. Hermana L. Helmholtza. W 1895 r. rozpoczął wykłady z fizyki w Szkole Mechaniczno-Technicznej im. Hipolita Wawelberga i Stanisława Rotwanda. Gromadził jednocześnie literaturę fachową i pomoce naukowe, które wykorzystywał podczas wykładów. Utworzył w szkole pracownię fizyczną. Prowadził pionierskie badania nad promieniami Röntgena i popularyzował ich wyniki, m.in. w 1896 r. na posiedzeniu TLW, gdzie wygłosił, ilustrowany autorskimi zdjęciami, wykład na temat promieniowania rentgenowskiego. W 1898 r. – jako jeden z nielicznych polskich wykładowców – podjął pracę w PW. Był współtwórcą i kierownikiem Zakładu Fizyki – urządził laboratoria badawcze, audytorium i pracownię studenckie. Opracowywał ćwiczenia laboratoryjne, kompletował przyrządy naukowe oraz wydał podręcznik z dokładnym opisem ćwiczeń laboratoryjnych z fizyki. W 1898 r. opublikował *Nowe dziedziny widma: promienie Roentgena, promienie elektryczne, telegrafia bez drutów*. Opracował ponad 1500-stronicowy podręcznik akademicki do fizyki w języku rosyjskim *Физика [Fizyka]*, cz. 1 i 2 (1899), a także *Курс практической физики [Kurs Praktyczny Fizyki]*, cz. 1, 2, 3 (1903, 1904). Przełożył dzieło Charlesa Vernona Boya *Bańki mydlane: wykład początkowy o zjawiskach włoskowatości* (1894) oraz z angielskiego książkę *Fizyka* (1895, 1906), autorstwa Balfoura Stewarta. Przetłumaczył także *Sześć wykładów o świetle* (1899) Johna Tyndalla, wygłoszonych w Stanach Zjednoczonych w l. 1872–1873. Publikował w serii *Poradnika dla samouków*, w części o *Matematyce i naukach przyrodniczych* napisał rozdział *Fizyka i Mechanika* (1901).

W 1904 r. w liście do Władysława Natansona podsumowywał pracę w PW: „[...] byłem tak pochłonięty obowiązkami zawodowymi, że wstyd mi przyznać nawet z literatury bieżącej nienaukowej sprawy sobie zdać nie mogę. 10 wykładów tygodniowo, 18 godzin zajęć praktycznych przy 2 asystentach, a 300 z górą praktykantów”. W okresie rewolucji 1905 r. kontynuował pracę naukową i oświatową. Był współzałożycielem Towarzystwa Naukowego Warszawskiego oraz członkiem STP w Warszawie. W 1905 r. działalność PW została zawieszona. W tym czasie Biernacki prowadził wykłady z fizyki na kursach rolniczych powstałych przy Towarzystwie Kursów Naukowych. W l. 1906–1909 był członkiem zwyczajnym Towarzystwa. W l. 1906–1910 należał do Koła Matematyczno-Fizycznego, założonego w Warszawie w 1906 r. Od 1912 r. prowadził wykłady z fizyki w Wyższej Szkole Rolniczej utworzonej przy Muzeum Przemysłu i Rolnictwa, przekształconej później w SGGW. Wykładał fizykę także na Kursach Pedagogicznych dla Kobiet pod kierunkiem Jana Miłkowskiego. Obok pracy dydaktycznej popularyzował wiedzę o zjawiskach fizycznych. W 1906 r. w STP w Warszawie referował zjawisko Zeemana, a w 1913 r. prowadził wykłady dla inżynierów m.in. o zasadzie względności i budowie materii.

W 1915 r. PW wraz z kadrą naukową została przeniesiona do Moskwy, a następnie do Niżnego Nowogrodu. Biernacki również został zmuszony do wyjazdu. Kilka razy w tygodniu prowadził wykłady, pracował jednocześnie w szkołach Polskiego Towarzystwa Pomocy Ofiarom Wojny w Moskwie. Po ewakuacji PW pozostawiona w Warszawie część przyrządów dydaktycznych i urządzeń laboratoryjnych została wykorzystana do wyposażenia pracowni fizycznej na UW, a zajęcia na uczelni były prowadzone na podstawie podręcznika do fizyki praktycznej autorstwa Biernackiego.

Miał znaczący wpływ na upowszechnianie wiedzy ścisłej w Królestwie Polskim na początku XX w. W artykułach prasowych popularyzował dydaktykę zajęć z fizyki i organizację szkolnictwa technicznego w Europie. Publikował m.in. w „Pracach Matematyczno-Fizycznych”, „Wiadomościach Matematycznych”, „Przeglądzie Technicznym”, na łamach których przedstawiał zjawiska fizyczne i zagadnienia matematyczne oraz możliwość zastosowania doświadczeń i eksperymentów do ich wyjaśniania. Zmarł w Moskwie. W 1929 r. jego prochy przewieziono na warszawskie Powązki. Mieczysław Pożaryski w „Przeglądzie Elektrotechnicznym” napisał wówczas: „W przedwojennych dziejach Kongresówki śp. Wiktor Biernacki zaznaczył się jako wybitny fizyk – przede wszystkim pedagog, który wykształcił wielki zastęp młodzieży, szczególnie kształcącej się w technice. Obok zdolności popularyzatorskich, miał poczucie właściwego poziomu wiedzy, a pracując wiele z młodzieżą, niejednokrotnie znajdował sposobność, aby ją uczyć głębszego ujmowania zjawisk przyrody; chronił ją zarazem od dyletantyzmu i nieuctwa”.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, WWP – zbiór akt, sygn. 3; APL, Gimnazjum Męskie Lubelskie, sygn. 1/799; BJ, DR, Korespondencja Władysława Natansona z lat 1884–1937, t. 1, Abbe – Birkenmajerowa, sygn. 9002 III; *Dziesięciolecie WWP TKN*, Warszawa 1917; M. Pożaryski, *Prof. Wiktor Biernacki*, „PEtech” 1929, t. 4; S. Kalinowski, *Biernacki Wiktor wspomnienie pośmiertne*, „SPPTF” 1929, z. 1; S. Kalinowski, *Biernacki Wiktor (1869–1918)*, PSB, t. I, Kraków 1936; J. Miąso, *Trudne narodziny Politechniki Warszawskiej (przyczynek do dziejów polityki naukowej w Królestwie polskim)*, „KHNT” 1989, nr 4; J. Kubiawski, A. Jakubowska, *Biernacki Wiktor (1869–1918)*, SBTP, t. 2, Warszawa 1992; J. Piłatowicz, *Stowarzyszenie Techników Polskich w Warszawie 1898–1939*, cz. 1: 1898–1918, Warszawa 1993; P.A. Budziński, *Sylwetka Profesora Wiktora Biernackiego*, [w:] *Opoczno: studia i szkice z dziejów miasta*, red. M. Meducka, Kielce 2003; *Fizyka na Politechnice Warszawskiej – od Zakładów i Katedr przez Instytut do Wydziału*, red. J.E. Garbarczyk, Warszawa 2015; A. Urbanik, S. Leszczyński, *Radiologia polska w XIX i XX w.*, Kraków 2019.

Bibliografia podmiotowa:

Zwierciadłko żelazne otrzymane przez rozpylanie żelaza prądem, Warszawa 1905: odb. z czasopisma „PMF” 1905, t. 16; *Przyrząd do demonstrowania składu dwu ruchów obrotowych*, Warszawa 1905: odb. z czasopisma „WM” 1905, t. 9; *Wahadło wykładowe*, Warszawa 1905: odb. z czasopisma „WM” 1906, t. 10; *Zjawisko Zeemana*, „PTech” 1906, nr 13, 15, 17, 19, 21, 23, 25, 27; *Cisnienie energii promiennej*, „PTech” 1912, nr 4, 5, 7; *Poglądy tegoczesne na budowę materii*, „PTech” 1913, nr 38, 39, 41; *Zasada względności*, „PTech” 1913, nr 47, 48, 49, 50, 52.

A. Krawczyk, M.M. Krakowiak

Blay Julia (1886–1943), dermatolożka i wenerolożka.

Urodziła się w Warszawie, w rodzinie Rabinowiczów, pochodzenia żydowskiego. W l. 1903–1908 studiowała medycynę w Zurychu. W 1910 r. odbyła specjalizację w Hamburgu i Berlinie w klinice Lessera. Po powrocie do Warszawy od końca 1910 do 1913 r. praktykowała w Szpitalu św. Łazarza. Była zatrudniona także jako lekarz ambulatoryjny w gminie żydowskiej. W 1913 r. brała udział w Kongresie Lekarskim w Londynie. Popularyzowała

wiedzę na temat zdrowia i higieny. Była zdecydowaną przeciwniczką reglamentaryzmu prostytucji, podkreślała jego szkodliwość w wymiarze zdrowotnym, społecznym i etycznym. Pisała o tym m.in. na łamach „Steru”. Brała udział w zorganizowanej w Warszawie w lutym 1914 r. przez ZRKP konferencji poświęconej problemowi prostytucji. W działaniach zapobiegających prostytucji i handlowi żywym towarem za najważniejsze uważała zwalczanie analfabetyzmu, ciemnoty i nieprzygotowania do życia dorastających dziewcząt. Propagowała odczyty dla kobiet o metodach działania stręczycieli oraz akcje informacyjne w miejscach publicznych, jak fabryki, dworce, hotele, biura pośrednictwa pracy. Postulowała prowadzenie wychowania seksualnego w żeńskich szkołach średnich – zajęcia te nazywała wykładami z „pedagogiki seksualnej”. Zabierała głos w dyskusji na temat eugeniki – była jej zdecydowaną przeciwniczką. Równie krytyczny stosunek miała do postulowanego przez niektórych entuzjastów eugeniki wprowadzenia świadectw przedślubnych; uznawała je za nieetyczne i bezcelowe. W okresie międzywojennym na łamach „Lekarza Polskiego” i „Nowin Społeczno-Lekarskich” pisała o działalności ubezpieczalni w kontekście finansowania porad medycznych i środków leczniczych oraz ubezpieczeń lekarzy. W 1921 r. została nagrodzona w konkursie Żydowskich Towarzystw Ochrony Zdrowia za pracę popularnonaukową poświęconą zasadom utrzymania dobrego zdrowia. Zmarła w getcie warszawskim.

Bibliografia przedmiotowa:

GBL, DSKM, ILWB, sygn. PL\327\1\0\286; R. Zabłotniak, *Dzieje Polskiego Towarzystwa Eugenicznego*, „KHNT” 1971, nr 4; M. Gawin, *Rasa i nowoczesność. Historia polskiego ruchu eugenicznego (1880–1952)*, Warszawa 2003; J. Sikorska-Kulesza, *Zło tolerowane. Prostytucja w Królestwie Polskim w XIX wieku*, b.m.w. 2004; M. Gawin, *Seksualność i prokreacja w polskiej publicystyce eugenicznej 1905–1939*, [w:] *Kobieta i małżeństwo. Społeczno-kulturowe aspekty seksualności. Wiek XIX i XX. Zbiór studiów*, red. A. Żarnowska, A. Szwarc, Warszawa 2004; M. Zaremba Bielawski, *Higienisci. Z dziejów eugeniki*, Wołowiec 2011; M. Gawin, *Early Twentieth-Century Eugenics in Europe's Peripheries: The Polish Perspective*, „ECE” 2011, nr 1; A. Bołdyrew, *Społeczeństwo Królestwa Polskiego wobec patologii społecznych w latach 1864–1914*, Łódź 2016; M. Ciesielska, A. Grzybowski, *Jewish Dermatologists in Warsaw during the Second World War*, „CD” 2016, nr 34.

Bibliografia podmiotowa:

O czym kobiety nie mówią, „Ster” 1914, nr 3; *Przemówienie*, „Ster” 1914, nr 4–5.

A. Bołdyrew

Bliziński Wacław (1870–1944), ksiądz, działacz społeczny.

Urodził się w Warszawie, w rodzinie drobnomieszczańskiej pochodzenia szlacheckiego. Był synem Mateusza i Magdaleny z Warychowskich. W 1879 r. ukończył szkołę początkową w Warszawie. Po zakończeniu nauki w III Gimnazjum im. Jana Kazimierza w Warszawie wstąpił w 1887 r. do Seminarium Duchownego we Włocławku, święcenia kapłańskie otrzymał w 1892 r. Wraz z kilkoma alumnami wydawał humorystyczne piśmiśko „Lustro”; wspominał, że z tego powodu „o małośmy wespół z kilkoma niefortunnymi redaktorami nie wylecieli z seminarium”. Ukończył także kursy akademickie wyższej administracji kościelnej. Do 1900 r. był prefektem 6-klasowej szkoły rzemieślniczej we Włocławku i sekretarzem

generalnym miejscowego konsystorza. Następnie od 1900 r. był proboszczem w Liskowie w gub. kaliskiej i poprzez swoją działalność na polu gospodarczym, oświatowym, społecznym i kulturalnym przyczynił się do uczynienia jej „wsią wzorową”. Dążył do aktywizowania mieszkańców i wspierał ich działania społeczne, jednocześnie podkreślając, jak pisał we wspomnieniach, potrzebę uwolnienia mieszkańców „od wyzysku Żydów”. Dystansował się od ruchu zaraniarskiego i socjalistycznego, sympatyzował z ND. Założył wiele placówek gospodarczych, organizacji spółdzielczych oraz pożyczkowo-oszczędnościowych Kas Stefczyka. O zorganizowanej przez Blizińskiego Spółce Rolno-Handlowej „Gospodarz” pisano, że była „rozsadnikiem kultury wśród ludu”. Organizował tajne komplety, ochronki i szkółki na terenie całej parafii. Był inicjatorem powstania wielu szkół oraz placówek opiekuńczych (Gniazda Sieroce, Sierociniec im. św. Wacława, Dom Opieki dla Starców i Kalek) i społeczno-oświatowych (warsztaty tkackie i zabawkarskie kształcące młodzież do zawodu). Z jego inicjatywy CTR od 1907 r. prowadziło kursy rolnicze, w 1913 r. zostały one przekształcone w Szkołę Rolniczą. Był członkiem Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego.

Wspierał działalność utworzonego w sierpniu 1914 r. Polskiego Komitetu Pomocy Sanitarnej. W 1916 r. dzięki staraniom ks. Blizińskiego założono Gimnazjum im. ks. Piotra Skargi. Należał do Zarządu Koła Polskiej Macierzy Szkolnej w Liskowie. Organizował dla kobiet kursy prowadzenia gospodarstwa oraz kroju i szycia. W Liskowie założył także kółko rolnicze, kółka różańcowe i parafialne kółko kobiece działające na rzecz pracy społecznej i popularyzacji wiedzy. Przyczynił się do powstania Domu Ludowego, chóru, orkiestry parafialnej i grupy teatralnej. Wspierał liskowskie bractwo trzeźwości, OSP, koło ziemianek, kąpiele ludowe. O jego osiągnięciach pisano w licznych artykułach i broszurach. Podczas I wojny światowej za swoją działalność był szykanowany przez władze niemieckie. Należał do grona czołowych działaczy PZL i innych organizacji ludowych (Zjednoczenia Ludowego i Polskiego Zjednoczenia Ludowego). Publikował w czasopiśmie „Wyzwolenie”, „Zorza”, „Lud Polski”. Był członkiem Komitetu Ofiary Narodowej powołanego w kwietniu 1917 r. przy TRS „w celu ujednostajnienia akcji zbierania ofiar na różne cele z państwowością związane”. Komitet koordynował zbiórki od osób prywatnych, organizacji społecznych, szkół itd. W l. 1918–1919 pracował w MPiOS na stanowisku kierownika sekcji opieki społecznej, a do 1924 r. dyrektora Departamentu Opieki Społecznej.

W okresie II RP utworzył w Liskowie m.in. Szkołę Rzemieślniczo-Przemysłową, Zawodową Szkołę Żeńską, sierociniec, szpital, ośrodek zdrowia, OSP, bibliotekę, teatr ludowy. Z jego inicjatywy ukazywało się też czasopismo „Liskowianin”. W 1925 r. zorganizował w Liskowie wystawę „Wieś polska”, w 1937 r. wystawę „Praca i kultura wsi”. Był posłem do SU. Jego artykuły ukazywały się w „Ateneum Kapłańskim”, „Liskowianinie”, „Społem”, „Wsi i Państwie”, „Zjednoczeniu”. W 1928 r. opublikował rozprawę *Działalność spółdzielni i organizacji rolniczych w Liskowie*. We wspomnieniach jego współpracownicy i krewni podkreślali oddanie i wytrwałość Blizińskiego w pracy społecznej. Zygmunt Bliziński, jego bratanek, pisał: „Pociągała go działalność społeczno-publicystyczna, która była zawsze wyrazem mądrego racjonalizmu – rozumu kierowanego współczuciem dla ludzkiej nędzy i niedoli – oraz ofiarnej służby społecznej”. Ksiądz Henryk Weryński po latach wspominał Blizińskiego: „Widziałem w nim wzór działacza katolickiego, który na dziesiątki lat przed II Soborem Watykańskim zrozumiał konieczność praktycznej obecności Kościoła katolickiego we współczesnym świecie i praktycznego zastosowania społecznej nauki Kościoła katolickiego

w konkretnych warunkach polskiej rzeczywistości na najbardziej wówczas zaniedbanym odcinku zacofanej wsi polskiej”. Bliziński zmarł w Częstochowie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, TRS w Warszawie, sygn. 1/17, 2/26; AP Kalisz, NaczPK, sygn. 11/232, 18/334; APW, ZK, sygn. X.8/369, XI/154; AZHRL, Wasilewski, Ocena, sygn. P-229; BN, Archiwum Instytutu Literackiego Kultura: Wiszące teczki – Teczka Wacław ks. Bliziński, sygn. WT B 063; WBP im. Marszałka Józefa Piłsudskiego w Łodzi, Materiały ks. Wacława Blizińskiego, Rps I/1-I/9; ZNiO, J. Zmitrowicz, W przeddzień wielkich przewrotów i na progu ich. Wspomnienia do 1918 r., sygn. 15350/II; M. Moczydłowska, *Wieś Lisków*, Kalisz 1913; *Bliziński Wacław ks., SBDRŁ*, Warszawa 1989; A. Szwarz, *Bliziński Wacław, SBKSwP*, t. 1, Lublin 1994; J. Socha, *Działalność Centralnego Towarzystwa Rolniczego w dziedzinie oświaty rolniczej 1907–1929*, Łódź 1994; G. Waliś, *Bliziński Wacław, SBWPWZK*, t. 2, Kalisz 2003; S. Kęszka, *Źródła o pracy i życiu ks. prałata Wacława Blizińskiego*, Kalisz 2006; S. Kęszka, *Życie i dzieło ks. prałata Wacława Blizińskiego 1870–1944*, Kalisz 2008; Ż. Marszałek-Trzebińska, *Ksiądz Wacław Bliziński i jego dzieło na rzecz rodziny wiejskiej w Liskowie (1870–1944)*, „WR” 2018, t. XVIII; M. Podkowski, *Działalność księdza Wacława Blizińskiego w Sejmie Ustawodawczym (1919–1922)*, [w:] *Zgromadzenia stanowe i organy przedstawicielskie w dziejach. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Marianowi Józefowi Ptakowi*, red. J. Koredczuk, P. Wiązek, Wrocław 2020.

Bibliografia podmiotowa:

W sprawie utrzymania księży, „Zaranie” 1909, nr 36; *Wieczory zimowe*, „LPol” 1912, numer wstępny; *Obchód rocznicy kościuszkowskiej*, „Wyzwolenie” 1917, nr 37; *Kooperatywa w Liskowie*, „Zorza” 1918, nr 1; *Przyszedłem wam przychylić nieba i chleba: listy, rękopisy, wystąpienia*, oprac. S. Kęszka, Kalisz 2005; *Wspomnienia z mego życia i pracy*, oprac. G. Waliś, Szczesne 2017.

A. Böldyrew, K. Kaczmarek

Błędowski Zygmunt (1886–1971), nauczyciel, organizator szkolnictwa.

Urodził się w Grodztwie k. Kowala w pow. włocławskim, w rodzinie Maksymiliana, dzierżawcy folwarku, i Leokadii z Jaworskich. Naukę początkową pobierał w szkole powszechnej w Lubrańcu, po drugiej klasie kontynuował naukę we Włocławku. W 1900 r. rozpoczął edukację w 8-klasowym Gimnazjum Klasycznym w Płocku; został z niego wydany z powodu udziału w strajku szkolnym 1905 r. Przyjęto go ponownie po przekształceniu szkoły w polskie gimnazjum prywatne utrzymywane przez Polską Macierz Szkolną. Świadeństwo dojrzałości uzyskał w 1907 r.

Jako absolwent polskiej szkoły nie miał możliwości podjęcia studiów na uniwersytetach rosyjskich. Brak pieniędzy nie pozwolił mu wyjechać na studia do Galicji lub na uczelnie zagraniczne. Śmierć ojca, obowiązek utrzymywania matki i pięciorga młodszego rodzeństwa zmusiły go do podjęcia pracy zarobkowej. W l. 1907–1912 uczył geografii w młodszych klasach Włocławskiej Szkoły Handlowej, po czym przeniósł się do Żeńskiego Gimnazjum w Suwałkach. W okresie I wojny światowej pracował w szkołach we Włocławku – w Gimnazjum Żeńskim Władysławy Aspisówny, następnie był zatrudniony we Włocławskiej Szkole Handlowej. Od 1917 r. pomagał jej dyrektorowi Wacławowi Biernackiemu w organizowaniu przy szkole koedukacyjnego seminarium nauczycielskiego. W 1919 r. nastąpiło

rozdzielenie szkół. Błędowskiemu powierzono funkcję dyrektora koedukacyjnego seminarium; sprawował ją do likwidacji placówki w 1933 r. W kolejnych latach uczył w innych szkołach, ciesząc się sympatią i uznaniem uczniów. Pracę nauczycielską wykonywał przez ponad 60 lat w różnych typach placówek, w tym na stanowiskach dyrektorskich. Pasją Błędowskiego była praca społeczna we Włocławskim Towarzystwie Wioślarskim. Popularyzował idee sportu i jego znaczenia w wychowaniu młodzieży. W okresie II RP sprawował w tej organizacji wiele funkcji, m.in. był jej prezesem. Zmarł we Włocławku.

Bibliografia przedmiotowa:

Spis nauczycieli, Lwów–Warszawa 1924; M. Pawlak, *Z dziejów kształcenia nauczycieli we Włocławku w latach 1916–1969*, „ZKD” 1980; T. Sławiński, *Zygmunt Błędowski (1886–1971)*, „WIKT” 1981, nr 11; M. Pawlak, *Zygmunt Błędowski (1886–1971)*, *ZdW*, Włocławek 1991; M. Pawlak, *Zygmunt Błędowski (1886–1971), nauczyciel, dyrektor szkół średnich*, *WSB*, t. 3, Włocławek 2005.

Bibliografia podmiotowa:

Łomża–Włocławek (sprawozdanie z wycieczki wioślarskiej, odbytej na łodzi „Pilica” z Łomży do Włocławka przez 4-ch członków Włocławskiego Towarzystwa Wioślarskiego w dniu 4 lipca 1912 roku), „WP” 1913, nr 4–5.

A. Czajkowska

Bochenek Włodzimierz (1879–1931), działacz społeczny.

Ukończył gimnazjum w Suwałkach, w trakcie nauki był aktywnym działaczem kółek samokształceniowych. W 1898 r. rozpoczął studia na Wydziale Przyrodniczym UW. Włączył się w działalność Związku Młodzieży Polskiej „Zet”. Był jednym z najbardziej zaangażowanych „zetowców”, wraz z innymi aktywistami założył konspiracyjną organizację uczniowską „Czerwona Róża”, później organizację „X”, wreszcie Związek Młodzieży Polskiej „Przyszłość” („Pet”). Pełnił funkcję wiceprezesa Bratniej Pomocy UW. Podczas tajnego zjazdu delegatów uczniowskich kółek samokształceniowych z całego zaboru rosyjskiego, który odbył się w 1900 r., został aresztowany i jednocześnie relegowany z UW. Po roku więzienia wyjechał na studia do Lwowa, gdzie był działaczem „Zetu” i prezesem Bratniej Pomocy UL. Z ramienia „Zetu”, jako członek Komitetu Centralnego do 1904 r., zajmował się „całokształtem pracy uczniowskiej we wszystkich trzech zaborach, a zwłaszcza rosyjskim i austriackim”. Delegowano go do Warszawy, gdzie pod przybranym nazwiskiem miał organizować dalsze działania „Zetu”. W 1907 r. wyjechał do Lublina, tam przez krótki czas współpracował z LN. Od 1908 r. działał z ramienia „Zetu” na polu społecznym i kulturalnym. Założył Towarzystwo Literacko-Naukowe w Lublinie i przewodniczył mu. Współpracował z młodzieżą uczącą się w Seminarium Nauczycielskim im. Stanisława Konarskiego w Lublinie. W l. 1912–1916 kierował w okręgu lubelskim tajnym skautingiem. W czasie I wojny światowej wspierał działania proniepodległościowe. W 1917 r. został mianowany inspektorem szkolnym w Lubartowie, „należąc do najczynniejszych pionierów narodowych na Podlasiu”. W lutym 1918 r. współorganizował TSK, w 1919 r. był przejściowo sekretarzem generalnym organizacji.

W okresie II RP kontynuował działalność społeczną i oświatową. W 1920 r. został powołany na funkcję kierownika wydziału w Kuratorium Warszawskiego Okręgu Szkolnego, następnie pracował w MWRiOP. Był współzałożycielem i członkiem władz Związku Obrony Kresów w Warszawie. Uczestniczył w zjeździe z okazji 50-lecia „Zetu” w 1936 r. w Warszawie. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, TSK w Warszawie, sygn. 237; BN, DR, ASS, Życiorysy ZET, sygn. akc. 16268; ZNiO, Wykaz członków „Zet” i „Pet”, sygn. 15956/II; *Wykaz poległych i zmarłych uczestników ruchu niepodległościowego młodzieży narodowej*, oprac. T. Piskorski, Warszawa 1936; *ZET w walce*, Warszawa 1996; J. Gierowska-Kałuża, *Straż Kresowa w drodze do Niepodległości*, „ZNMW” 2009, nr 22; P. Waingertner, *Konspiracja trzech pokoleń. Związek Młodzieży Polskiej „Zet” i ruch zetowy (1886–1996)*, Łódź 2018.

AB

Boguski Józef Jerzy (1853–1933), chemik, fizyk.

Urodził się w Warszawie, był synem Henryka i Izabelli z Kłossowiczów. W 1873 r. ukończył rządowe gimnazjum realne, następnie studiował na Wydziale Fizyko-Matematycznym UW, początkowo w sekcji matematycznej, następnie przyrodniczej. W czasie studiów wykonał i opisał pierwszą pracę doświadczalną *O ketonie dwubromobenzylowym*. Wspólnie z Bronisławem Znatowiczem przetłumaczył również podręcznik Carla Schorlemmera *Wykład chemii organicznej, czyli chemii związków węgla*. W 1875 r. uzyskał stopień kandydata nauk przyrodniczych i został powołany na stanowisko asystenta w pracowni chemicznej Uniwersytetu Petersburskiego, kierowanej przez Dmitrija Iwanowicza Mendelejewa. Kontynuował badania rozpoczęte jeszcze w Warszawie, których zwieńczeniem była jedna z najwybitniejszych jego prac – *O szybkości, z jaką zachodzą przemiany chemiczne*, opublikowana po polsku, niemiecku i rosyjsku. Rozprawa ta zapoczątkowała w skali światowej nową specjalność w ramach chemii fizycznej – kinetykę chemiczną. Wykonywał doświadczenia nad elektroлизą stopionego kriolitu. Otrzymał na ketodzie miedzianej brąz o znacznej zawartości aluminium. Metodę tę opatentował w 1884 r., a następnie zaprezentował na londyńskiej wystawie wynalazków. W 1899 r. uzyskał stopień magistra chemii na Uniwersytecie Kazańskim. Jednocześnie prowadził działania na rzecz popularyzacji wiedzy z zakresu fizyki; opublikował m.in. *Najnowsze odkrycia z dziedziny fizyki* (1879).

Od 1887 r. kierował Muzeum Przemysłu i Rolnictwa w Warszawie, gdzie w laboratorium fizycznym prowadziła doświadczenia jego cioteczna siostra, Maria Skłodowska-Curie. W l. 1878–1903 razem ze współpracownikami przetłumaczył na język polski podręczniki fizyki teoretycznej: Silvanusa Phillipa Thompsona *Elektryczność i magnetyzm*, Alfreda Daniella *Podręcznik zasad fizyki*, a także wiele innych publikacji naukowych i popularnonaukowych z zakresu nauk przyrodniczych, m.in. Emila du Bois-Reymonda *Historia cywilizacji i nauki przyrodnicze*, Josepha Davida Everetta *Jednostki i stałe fizyczne*, Adolphe’a Wurtza (et al.) *Historia poglądów chemicznych od Lavoisiera do dni naszych* oraz Paula Berta *Pierwszy rok kształcenia naukowego, książka dla młodzieży* i *Pierwszy rok kształcenia naukowego*,

czyli początkowa nauka przyrody: nauki przyrodnicze. Tłumaczenia te były inspiracją dla Boguskiego do uzupełnienia wiedzy w dziedzinie fizyki teoretycznej, a jednocześnie stały się fundamentem edukacji fizycznej w języku polskim na różnych etapach kształcenia. Wykorzystał te podręczniki we własnej działalności nauczycielskiej, m.in. w Szkole Mechaniczno-Technicznej im. Hipolita Wawelberga i Stanisława Rotwanda, gdzie prowadził wykłady z chemii oraz kierował pracownią chemiczną. Wygłaszał odczyty popularyzujące wiedzę, część z nich wydał drukiem, jak np. *Wstęp do elektrotechniki: odczyty wygłoszone na posiedzeniach Sekcji 1-ej technicznej Warszawskiego Tow. Popierania przemysłu i handlu* (1892). Po otwarciu w 1898 r. PW Boguski otrzymał w niej najpierw stanowisko nauczyciela kontraktowego, następnie wykładowcy technologii chemii ogólnej i nieorganicznej. Jednocześnie był wykładowcą Uniwersytetu Latającego. W l. 1906–1907 przebywał w Łodzi, gdzie objął stanowisko dyrektora szkoły handlowej. Pobyt w Łodzi stał się okazją do nawiązania kontaktów z wielkim przemysłem i przystąpienia do eksploatacji opatentowanej przez siebie metody ługowania rud galmanowych dwudziestoprocentowym wodnym roztworem amoniaku. Współpraca Boguskiego z przemysłem trwała do 1914 r. W 1908 r. wrócił do Warszawy, prowadził zajęcia w PW oraz na Wydziale Technicznym Towarzystwa Kursów Naukowych. Wykładał także w Seminarium dla Nauczycieli Ludowych w Ursynowie.

W czasie I wojny światowej prowadził prace w zakresie chemii wojskowej. Podczas przymusowej ewakuacji PW do Rosji przebywał w Mińsku Litewskim. Kierował znajdującymi się na froncie północno-zachodnim pracowniami chemiczno-bakteriologicznymi i zaopatrywał je, przeprowadzał kontrole higieniczne żywności oraz szkolił żołnierzy w zakresie obrony przeciwgazowej. Latem 1918 r. powrócił do kraju i wstąpił na służbę do III Departamentu MSWoj. Zorganizował pierwsze w Polsce kursy przeciwpożarowe dla oficerów, a następnie od 1919 r. przez kolejne 10 lat kierował pracownią chemiczną PW. Za prace w dziedzinie uzbrojenia został odznaczony w 1922 r. Orderem Odrodzenia Polski. W maju 1920 r. Wydział Chemii PW powołał Boguskiego na profesora honorowego technologii chemicznej. Objął wykłady z dziedziny prochów i materiałów wybuchowych. W 1926 r. otrzymał tytuł doktora filozofii *honoris causa* UJ oraz doktora chemii *honoris causa* PW. Był jednym z założycieli Polskiego Towarzystwa Chemicznego. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, WWP – zbiór akt, sygn. 3; ZNiO, R. Petrykowski, 50 lat służby oświatowej 1911–1961, sygn. 15516/II; „RNLA” 1905; L. Staniewicz, *Politechnika Warszawska 1915–1925. Księga pamiątkowa*, Warszawa 1925; T. Estreicher, *Boguski Józef (1853–1933)*, PSB, t. II, Kraków 1936; J. Zawidzki, *Szkice biograficzne*, Warszawa 1959; N.J. Pawłowa, J. Róziewicz, *Kontakty Józefa Jerzego Boguskiego z Dymitrijem Mendelejewem*, „KHNT” 1978, t. 23; M. Pawłowska, *Kobieta wszech czasów na wystawie w Bibliotece Instytutu Fizyki Uniwersytetu Jagiellońskiego*, „BBJ” 2011, t. 61; R. Sioda, *Maria Skłodowska Curie uczona, którą znamy*, „WCh” 2011, t. 65; E. Owczarczyk, *Józef Jerzy Boguski (1853–1933)*, [w:] *Piśmiennictwo profesora Józefa Boguskiego – zestawienie bibliograficzne i pełne teksty wybranych publikacji*, oprac. E. Owczarczyk, Warszawa 2014.

A. Sęderecka

Bogusławski Aleksander (1887–1963), nauczyciel, publicysta i działacz społeczno-polityczny. Pseud. J. Kowalski, Piński, Poleski, A. Butkowiak, Jan Młot.

Urodził się we wsi Budków k. Piotrkowa, w rodzinie chłopskiej. Był synem Baltazara i Józefy z Gajdów. Po ukończeniu szkoły elementarnej w Woźnikach w l. 1900–1905 kształcił się w Aleksandryjskiej 3-klasowej Szkole Miejskiej w Piotrkowie w 1907 r. był słuchaczem Warszawskich Kursów Pedagogicznych. W l. 1912–1914 studiował w Polskiej Wyższej Szkole Nauk Politycznych w Krakowie. Już jako uczeń został członkiem Związku im. Jana Kilińskiego, brał udział w strajku szkolnym 1905 r. w Piotrkowie. Kolportował nielegalne czasopisma niepodległościowe, za co został aresztowany – po raz pierwszy w 1906 r., a później w 1912 r. Od 1907 r. pracował w placówkach Polskiej Macierzy Szkolnej i należał do związków nauczycielskich – Towarzystwa Nauczycieli Królestwa Polskiego i Litwy oraz Związku Nauczycieli Ludowych. W późniejszych latach pracował jako nauczyciel w szkolnictwie ludowym, prywatnym i rządowym. Prowadząc w tym okresie nielegalną działalność niepodległościowo-oświatową w pow. piotrkowskim, wstąpił do NZCh. Od 1912 r. należał do Organizacji Młodzieży Niepodległościowej „Zarzewie” i Oddziału Krakowskiego Towarzystwa „Znicz”, w którym przewodniczył sekcji wiejskiej. Na przełomie 1911 i 1912 r. uczestniczył w formowaniu się pisma dla młodzieży wiejskiej „Drużyna”, w którym był członkiem komitetu redakcyjnego, a później redaktorem. W czasopiśmie tym publikował wskazówki dla samouków, prowadził też stałą rubrykę wiadomości politycznych, pisał na temat historii Polski i w sprawie „wsi wzorowej”. Był działaczem Związku Konarszczyków, Związku Młodzieży Narodowej, Tajnego Towarzystwa Nauczycieli i Nauczycielek Ludowych Królestwa Polskiego. Działał także na rzecz rozwoju spółdzielczości, współzakładając lokalne spółdzielnie i propagując ideę spółdzielczości w tekstach prasowych. Jeszcze przed wybuchem I wojny światowej wstąpił do PDS, a w czasie wojny brał udział w organizacji akcji werbunkowej do LP oraz uczestniczył w pracach POW, m.in. redagując tajne pismo „Do Broni”. W 1917 r. wraz z działaczami skupionymi wokół pisma „Drużyna” w Warszawie współorganizował Zjazd Delegatów Kół Młodzieży Wiejskiej i został powołany na członka Zarządu Związku Młodzieży Wiejskiej. Związany z PSL, pełnił funkcję redaktora organu prasowego tej partii – „Polski Ludowej”, a następnie jego kontynuacji – „Wyzwolenia”. Współpracował z pismami „Zorza”, „Zarzewie”, „Samorząd”, „Lud Polski”, „Tygodnik Polski”, „Wiadomości Codzienne”, „Gazeta Ludowa”. Był redaktorem czasopisma „Polak”.

W okresie II RP prowadził dalszą działalność społeczną i polityczną, był m.in. współorganizatorem powstałego w 1918 r. Centralnego Związku Młodzieży Wiejskiej i wiceprezesem oraz członkiem jego Zarządu Głównego. Pracował w Biurze Pracy Społecznej. Był wieloletnim posłem do SU z ramienia PSL. Był aktywny na szczeblu samorządowym. Należał do zarządu i uczestniczył w pracach m.in. Związku Sejmików Powiatowych, Zrzeszenia Samorządów Powiatowych, Rady Zjazdów Samorządu Ziemińskiego i Związku Powiatów RP. Kontynuował propagowanie idei spółdzielczości, publikując w piśmie „Samorząd”. Był autorem licznych broszur i książek na tematy społeczno-polityczne, m.in. *Jaką reformę rolną uchwalił Sejm Ustawodawczy w Warszawie* (1919), *Jak się rządzą narody* (1919), *O samorządzie* (1921), *Sprawa szkolnictwa powszechnego* (1930). Został odznaczony m.in. Krzyżem Komandorskim Orderu Odrodzenia Polski i Medalem Niepodległości. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AZHRL, Wasilewski, Stanisław Thugutt, sygn. P-68; AZHRL, Brzeziński, Geneza, sygn. P-89; AZHRL, A. Pasiak, [Rękopis], sygn. P-132; AZHRL, Wasilewski, Wspomnienia, sygn. P-221; AZHRL, Koźmiński, Wspomnienia, P-229; AZHRL, Klub Seniorów ZSL, [List do Prezydium Naczelnego Komitetu ZSL], sygn. P-229; AZHRL, Wasilewski, ZMW, sygn. P-229; AZHRL, sygn. Ż-88, sygn. Ż-50; BN, DR, W. Bogusławski, *Aleksander Bogusławski: zarys życia i działalności publicysty i działacza ruchu ludowego 1887–1963*, sygn. akc. 10207; BN, DR, K. Bagiński, *Życiorysy działaczy*, sygn. akc. 18082; MHPRL, sygn. AN-167, W-1350, W-3456, W-5245, W-5338, W-5391, W-9491; WBH CAW, APO, Bogusławski Aleksander, sygn. 17.03.1938, MN; A. Garlicka, *Zarzewie 1909–1920: wspomnienia i materiały*, Warszawa 1973; M. Mioduchowska, *Centralny Związek Młodzieży Wiejskiej 1912–1928*, Warszawa 1984; J. Borkowski, *Aleksander Bogusławski – współtwórca wiejskiego ruchu młodzieżowego*, „RRM” 1987, nr 2; *Bogusławski Aleksander*, SBDRL, Warszawa 1989; *Bogusławski Aleksander*, PiS RP, t. 1, Warszawa 1998; M. Wichmanowski, *Działalność i myśl polityczna Aleksandra Bogusławskiego (1887–1963)*, *polityka ruchu ludowego*, Lublin 2010; M. Wichmanowski, *Koncepcje kształtowania świadomości patriotycznej chłopów w myśli politycznej Aleksandra Bogusławskiego – polityka polskiego ruchu ludowego*, „ML” 2015, nr 7.

Bibliografia podmiotowa:

Nauczanie domowe, „Zorza” 1909, nr 43, 45; *Oświata na wsi*, „Zorza” 1910, nr 2, 4; *Poszukiwanie nowych dróg*, „Drużyna” 1912, nr 14; *Rozwój czytelnictwa na wsi*, „TP” 1913, nr 10; *Pamiętajmy o przyszłości swych dzieci*, „GazLud” 1914, nr 13; *Polska Macierz Szkolna*, „PLud” 1916, nr 28; *Z ruchu oświatowo-politycznego na wsi*, „SPol” 1916, nr 25; *O Konstytucji 3 maja*, Lublin 1916; *W sprawie zakładania bibliotek*, „Wyzwolenie” 1918, nr 9; *O ordynacji wyborczej*, Warszawa 1918; AAN, Zbiór monografii, sygn. 1/76/I-1; BN, DR, A. Bogusławski, *Wspomnienia (1887–1939)*, sygn. akc. 13202.

K. Kaczmarek

Bohowiczowa Emilia (1860/1862–1954), nauczycielka, publicystka, pisarka. Pseud. A.M.

Urodziła się w Smotryszewie na ziemi radomskiej. Była córką Edmunda Chrzanowskiego i Zofii z Zaborzeckich. Ukończyła Warszawski Instytut Muzyczny w klasie fortepianu. Prowadziła aktywną działalność kulturalno-oświatową w Kaliszu (wraz z mężem Władysławem Bohowiczem oraz siostrą Marią Gałczyńską [zob.]). Udzielała się w towarzystwie dobroczynności, higienicznym, muzycznym, opieki nad zwierzętami, Polskim Towarzystwie Krajoznawczym i Polskiej Macierzy Szkolnej, pełniąc w nich różne funkcje. Była członkinią Zarządu KTD oraz Muzeum w Kaliszu. Kiedy w 1903 r. powstał Oddział Kaliski Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego, prowadziła w nim sekcję wychowawczą z tajną szkołą, wypożyczalnią książek i biblioteką dla dzieci. Uczestniczyła w kaliskich „piątkach literackich” – łączyły one funkcje kółka samokształceniowego oraz wszechnicy dla kobiet z wyższych warstw społecznych.

Od 1905 r. angażowała się w rozdawnictwo mleka ubogim matkom i ich dzieciom w „Kropki Mleka” (założonej przez sekcję biologiczną przy Warszawskim Towarzystwie Higienicznym), nadzorowała działalność biura pośrednictwa pracy dla robotników (otwartego w 1904 r.) uczestniczyła w pracach sekcji rozdawnictwa odzieży (założonej w 1900 r. przy Wydziale Wsparć KTD). Pracowała w Zarządzie Schroniska Dziennego św. Antoniego dla najbiedniejszych i najmłodszych dzieci zorganizowanym w klasztorze poreformackim. W 1909 r. założyła i prowadziła Stowarzyszenie Sług św. Zyty – biuro pośrednictwa pracy

dla służących. Należała do głównych propagatorek „święta stokrotek” – kiermaszu kwiatów zasilającego fundusz na rzecz budowy kąpieli ludowych (działających od 1911 r.), organizowanych przez lokalny oddział Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego. W 1910 r. otworzyła Kursy Muzyczne im. Chopina dla dziewcząt, młodzieży i dorosłych, na których prowadziła klasę fortepianu i zajęcia umuzykalniające.

Należała do Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. Była zwolenniczką rozwoju terenów zielonych w Kaliszu, na III Zjeździe Higienistów w Kaliszu w 1911 r. postulowała konieczność przebudowy przestrzennej miasta z uwzględnieniem terenów na place zabaw dla dzieci. Działała w ruchu antyalkoholowym, pełniła funkcję skarbniczki w kaliskim Towarzystwie Antyalkoholycznym „Przyszłość”. Okres I wojny światowej spędziła w Wilnie, w 1915 r. otworzyła tam szkołę, w której nauczała śpiewu i gry na fortepianie. Regularnie organizowała popisy uczniów swojej szkoły. Uczestniczyła też w przygotowaniu wielkanocnej kwesty dla biednych.

Należała do Oddziału Kaliskiego PSRK, gdzie zasiadała w zarządzie. Brała też udział w ogólnopolskim ruchu emancypacyjnym, np. w 1907 r. uczestniczyła w warszawskim Zjeździe Kobiet oraz w Jubileuszu Elizy Orzeszkowej, na którym wygłosiła referat poświęcony wychowaniu dzieci, przedstawiła także kulturalno-oświatową pracę kobiet w Kaliszu. Reprezentując „kwestię kobiecą” w piśmiennictwie kaliskim, przez wiele lat współpracowała z „Gazetą Kaliską”. Na jej łamach publikowała artykuły, reportaże, recenzje (w tym muzyczne), sprawozdania z odczytów (często sygnowane jej inicjałami E.B.). Była autorką opowiadań, nowel, felietonów, nekrologów, relacji z podróży. Współpracowała też z piotrkowskim „Tygodniem” oraz prasą warszawską, gdzie pisywała o ważniejszych wydarzeniach w Kaliszu, związanych głównie z akcjami na cele dobroczynne. Zmarła w Piasecznie.

Bibliografia przedmiotowa:

AP Kalisz, Naczelnik Powiatu Kaliskiego, sygn. 11/226; AP Kalisz, ZDU, sygn. 1312; *Zakłady dobroczynne w Kaliszu*, [w:] *Kalendarz na Szkołę Rzemiosł w Kaliszu na rok zwyczajny 1909*, Kalisz 1909; C. Walewska, *Ruch kobiecy w Polsce*, cz. II, Warszawa 1909; *Towarzystwo „Przyszłość” antyalkoholiczne*, [w:] *Kalendarz Kaliski na rok 1914*, Kalisz 1913; *Spis alfabetyczny uczestniczek „piątków” 1891–1912*, „ZKal” 1931, nr 1–3; *Spis alfabetyczny uczestniczek „piątków” 1925–1931*, „ZKal” 1931, nr 1–3; A. Walczak, *Bohowiczowa Emilia z d. Chrzanowska*, SBWPWZK, t. 2, Kalisz 2003; A. Tomaszewicz, *Dobroczynność w guberni kaliskiej 1864–1914*, Łódź 2010; E. Andrysiak, E. Karolewska, *Kaliskie „piątki literackie” jako przejaw ruchu emancypacyjnego kobiet (koniec XIX – początek XX wieku)*, [w:] *Obywatelki na obcasach. Kobiety w życiu publicznym (XIX–XXI w.)*, t. 2, red. U. Kozłowska, T. Sikorski, A. Wątor, Radzymiń–Warszawa 2016; W. Tabaka, *Siostry: Maria Galczyńska (1857–1930) i Emilia Bohowiczowa (1860–1954) jako animatorki życia kulturalnego i gospodarczego Kalisza na przełomie XIX i XX stulecia*, „ZKTPN” 2019, nr 19; M. Górzynski, *Miasto, społeczeństwo, przyszłość: architektura i przestrzeń nowoczesności Kalisza przełomu XIX i XX wieku*, Warszawa 2019.

Bibliografia podmiotowa:

Biuro pośrednictwa pracy, „GK” 1905, nr 81; *Teatry amatorskie*, „GK” 1906, nr 300; *Nasza bieda i nasza dobroczynność*, „GK” 1907, nr 270; *Stowarzyszenie opieki nad dziećmi*, „GK” 1908, nr 101, 103, 112; *O pracę dla ludu*, „GK” 1909, nr 132, 259; *O budowę szkół ludowych*, „GK” 1910, nr 33; *Głos w sprawie szkoły w Kruszynku*, „GK” 1910, nr 64; *Luźne uwagi ze Zjazdu Higienicznego w Kaliszu*, „GK” 1911, nr 214; *Organizacyjne posiedzenie Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego w Kaliszu*, „GK” 1917, nr 7; *Kilka słów z prac społecznych „Ratujcie dzieci”*, „GK” 1917, nr 56.

Bojanowska Józefa (1873–1945), feministka, działaczka społeczna, wydawczyni, publicystka.

Urodziła się w Gostyniu, w rodzinie Wincentego, urzędnika Banku Polskiego, i Katarzyny z Kuczmerowiczów, nauczycielki. Średnie wykształcenie uzyskała w gimnazjum rosyjskim, następnie kształciła się na konspiracyjnym Uniwersytecie Latającym. Uczyla się introligatorstwa, po zdaniu egzaminu mistrzowskiego założyła pierwszą w Warszawie introligatornię, zapewniając fachowe przygotowanie zleceń i pracę dla kobiet. Wejście w sferę pracy rzemieślniczej pozwoliło jej podjąć działalność społeczną. Zapoznała się ze stylem życia pracowników fizycznych. Potrafiła odnaleźć się w środowisku robotników i rzemieślników, przekonując ich do swoich poglądów. W czasie rewolucji 1905 r. należała do Komitetu Obywatelskiego Pomocy dla Robotników i Ich Rodzin. Prowadziła biuro i kasę tego Komitetu. Była szczególnie aktywną działaczką ruchu kobiecego. We współpracy z Pauliną Kuczalską-Reinschmit (zob.) w 1907 r. zakładała lokalne oddziały ZRKP. Tematykę praw kobiet podejmowała w tekstach publicystycznych. Współpracowała z czasopismami: „Ster”, „Kurier Codzienny”, „Kurier Warszawski”, „Nowa Gazeta”, „Ogniwo”. Od 1910 r. przejęła funkcję wydawczyni „Steru”. Zorganizowała w Warszawie czytelnię dla kobiet, w której udostępniano krajowe i zagraniczne czasopisma i książki, a także organizowano odczyty i dyskusje. Tę placówkę przejęły Maria i Jadwiga Zaborowskie, kiedy Bojanowska, wspólnie z Kuczalską-Reinschmit, założyła Czytelnię Naukową dla Kobiet, w której czytelniczki mogły korzystać z rozpraw i czasopism naukowych, zyskując tym samym szansę dokończenia się, przygotowania się do pracy zawodowej i społecznej. Z inicjatywy, między innymi, Bojanowskiej w czytelni odbywały się zebrania grupy kobiet ze środowiska inteligencji. Była współorganizatorką niedzielnych kursów rysunkowych oraz ogólnokształcącej szkoły niedzielnej dla dziewcząt i kobiet pracujących. Zaangażowała się również w organizację tzw. wakacji dla szwaczek. W 1915 r. rozpoczęła organizację kursów maturalnych dla kobiet przy ZRKP. Miały one ułatwić maturzystkom wstęp na uniwersytety. Wraz z Kuczalską-Reinschmit walczyła o przyjmowanie kobiet na wyższe uczelnie.

Podczas I wojny światowej pełniła służbę ochotniczą, kierując kobiecą szwalnią dla żołnierzy. W okresie II RP nadal prowadziła działalność oświatową na rzecz dziewcząt i kobiet. Kontynuowała organizowanie kursów maturalnych dla dziewcząt. Od 1919 r. kierowała Państwową Szkołą Przemysłową, pierwszą w Polsce szkołą średnią tego typu dla dziewcząt. Placówka kształciła kadry do „samodzielnej pracy kierowniczej w zakresie swego zawodu”. W r.szk. 1928/1929 utworzono tam klasę introligatorską. W 1926 r. współtworzyła stowarzyszenie Służba Obywatelska, którego celem była działalność kobiet na rzecz społeczeństwa obywatelskiego i wyszkolenie kobiecych kadr do służby państwowej. Zmarła w Zielonce.

Bibliografia przedmiotowa:

BN, DR, Życiorysy kobiet, sygn. 9374; C. Walewska, *W walce o równe prawa. Nasze bojownice*, Warszawa 1930; R. Pachucka, *Pamiętniki 1886–1914*, oprac. J. Hulewicz, Wrocław 1958; D. Wawrzykowska-Wierciochowa, *Udział kobiet w tajnym i jawnym ruchu społeczno-kulturalnym w Warszawie w latach 1880–1914*, [w:] *Z dziejów książki*, Warszawa 1961; D. Wawrzykowska-Wierciochowa, *Bojanowska Józefa, SPKP*, Warszawa–Łódź 1972; K. Czajkowska, *Wzorce roli społecznej kobiety propagowane przez Związek Równouprawnienia Kobiet w Królestwie Polskim na początku XX wieku*, [w:] *Kobieta i edukacja na ziemiach polskich w XIX i XX w. Zbiór studiów*, red. A. Żarnowska, A. Szwarc, t. II,

cz. 1, Warszawa 1992; E. Pokorzyńska, *Emancypacja kobiet w zawodzie introligatorskim w Warszawie w końcu XIX i na początku XX wieku*, „BPod” 2014, nr 28; M. Gawin, *Spór o równouprawnienie kobiet (1864–1919)*, Warszawa 2015; D. Domarańczyk, *Od emancypacji do feminizmu. „Ster” jako postępowe pismo kobiece przełomu XIX i XX wieku*, Łódź 2016; A. Böldyrew, A. Wałęga, *Edukacja zawodowa młodzieży a wyzwania modernizacji w dyskursie prasowym w Królestwie Polskim w latach 1905–1918*, „KPeD” 2022, nr 1.

Bibliografia podmiotowa:

Samorząd a kobiety, „Ster” 1909, nr 2–3; *Walka o ducha kobiety*, „Ster” 1910, nr 3; *Skauting dla dziewcząt*, „Ster” 1913, nr 11–12.

R. Bednarz-Grzybek

Bojanowski Michał (1865–1932), ziemianin, działacz społeczno-polityczny, parlamentarzysta II RP.

Urodził się we wsi Włóki, był synem Paulina i Julii ze Świętochowskich. Naukę rozpoczął w domu, kontynuował ją w gimnazjum filologicznym w Płocku, które ukończył w 1884 r. W czasie nauki należał do kółek samokształceniowych. Studia rozpoczął w Instytucie Politechnicznym i Rolniczo-Leśnym w Puławach, skąd został relegowany za organizowanie strajków studenckich i działalność w demokratycznych kółkach młodzieżowych. W czasie studiów urządzał odczyty i otwierał tajne biblioteki. Od 1887 r. był członkiem Związku Młodzieży Polskiej „Zet”. W 1889 r. z Władysławem Płoskim (zob.) i Antonim Hemplem (zob.) wydzierżawił folwark we Wrogocinie. Prowadzili tam gospodarstwo rolne oparte na zasadach spółdzielczości, angażowali się w życie kulturalno-oświatowe, podejmowali działania na rzecz społeczności lokalnej, założyli m.in. tajną szkołę, w której uczono po polsku. Zwróciło to uwagę władz zaborczych i stało się powodem skazania ich na półroczne więzienie, wyrok odbyli w Petersburgu. Po powrocie do kraju w 1891 r. Bojanowski osiedlił się w majątku ojca w Klicach (ziemia ciechanowska). Kontynuował działalność wśród włościan, zakładał kółka rolnicze, w 1902 r. powołał Spółkę Handlową „Łączność” i tajną szkołę, organizował wystawy rolnicze. Był członkiem Rady Naczelnej LN i Towarzystwa Oświaty Narodowej. Zakładał tajne koła oświatowe i gminne szkoły, ochronki, kolportował nielegalną prasę i druki, w tym krakowskiego „Polaka”. W czasie rewolucji 1905 r. agitował na rzecz walki o język polski w urzędach i szkołach, za co został ukarany grzywną i nakazem opuszczenia Królestwa Polskiego. Wykorzystał amnestię carską i powrócił do Warszawy, gdzie stanął na czele delegacji kół Towarzystwa Oświaty Narodowej i zorganizował wiec włościański. Od 1905 r. należał do Rady Nadzorczej Polskiej Macierzy Szkolnej. Działal czynnie na rzecz rozwoju szkolnictwa w ziemi płockiej do czasu zamknięcia Macierzy i po jej wznowieniu. Był zaangażowany w pracę Wydziału Kółek Rolniczych Gubernialnego Towarzystwa Rolniczego w Płocku (później CTR w Warszawie). Jako przewodniczący Wydziału organizował instruktaże rolniczo-handlowe, kursy gospodarstwa rolnego i domowego, a także pogadanki i prezentacje sprzętu rolniczego. Prowadził również zajęcia w szkołach gospodarczych (Sokołówek i Chruszczów), co przyczyniło się do powołania nowych kółek rolniczych – za jego namową powstało ich na ziemiach polskich kilkadziesiąt. W 1907 r. został posłem do

II Dumy Państwowej. W 1910 r. był członkiem Rady Głównej – doradczego organu CTR. Z własnych funduszy wspierał szkołę handlową w Mławie. Od 1916 r. ponownie działał w Polskiej Macierzy Szkolnej. W Regiminie był inicjatorem powołania 10 nowych szkół początkowych.

W czasie I wojny światowej i II RP podejmował akcje dobroczynne; w czasie okupacji niemieckiej był członkiem – jako przedstawiciel pow. mławskiego – Gubernialnego KO. Działał także w Radzie Opiekuńczej pow. ciechanowskiego. Po wojnie był członkiem Okręgowej Rady Szkolnej i Sejmiku Powiatowego w Mławie. Od 1919 r. z ramienia ZLN został posłem na SU, w l. 1922–1928 sprawował mandat senatora. W 1928 r. wycofał się z życia politycznego, pozostał aktywny w pracy społecznej. Zmarł w Klicach.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, CTR i inne organizacje rolnicze, sygn. 3; AAN, RGO w Warszawie, sygn. 3.3/416, 3.7/652; ATNP, BiZ, A. Maciesza, Materiały dotyczące Marii i Władysława Płoskich, sygn. R 355; W. Łapiński, *Bojanowski Michał Ignacy (1865–1932)*, PSB, t. II, Kraków 1936; S. Zożicki, *Historia Ligi Narodowej*, Londyn 1964; *Bojanowski Michał, ZdM*, Ciechanów 1977; T. Wolsza, *Towarzystwo Oświaty Narodowej (1899–1905)*, „KH” 1987, nr 2; J. Lutyńska, *Bojanowski Michał Ignacy h. Junosza, ZP XX w.*, t. 3, cz. 1, Warszawa 1999; A.J. Papierowski, J. Stefański, *PZiN*, Płock 2002; J. Socha, *SBDCTR*, Łódź 2003; M.M. Mysiakowski, *Spolecznik z Klic, czyli rzecz o Michale Ignacym Bojanowskim (1865–1932)*, „RMaz” 2006, nr 18; M.M. Mysiakowski, *Ustawieni do Boga i ludzi – Bojanowscy dwóch pokoleń*, [w:] *Aktywność kulturalno-oświatowa ziemian mazowieckich w XIX i XX wieku: materiały z I konferencji naukowej z cyklu Ziemiańskie Mazowsze, Gotyczyna 20.06.2007*, red. B. Umińska, Ciechanów 2007; A.J. Papierowski, *OISPP*, Płock 2010.

M.M. Krakowiak

Borkowski Julian (1887–1964), sędzia, notariusz, nauczyciel, działacz społeczny i niepodległościowy.

Urodził się w Pogonowie, był synem Tomasza, rolnika, i Teofili z Pogonowskich. Szkołę elementarną ukończył w rodzinnej wsi, następnie kształcił się w gimnazjach w Warszawie, Białej Podlaskiej i Siedlcach. Z siedleckiej szkoły, w której aktywnie działał m.in. jako bibliotekarz koła samokształcenia, został wydalony za udział w strajku szkolnym w 1905 r. W 1906 r. eksternistycznie zdał egzamin dojrzałości w gimnazjum klasycznym w Rewlu. Otrzymał stypendium carskie i w l. 1906–1912 studiował prawo na Uniwersytecie Petersburskim. W trakcie studiów uczęszczał również na wykłady z historii i matematyki.

Po powrocie do kraju osiadł w Lublinie, gdzie odbył aplikację adwokacką, a w l. 1912–1915 pracował jako pomocnik adwokata przysięgłego. W 1913 r. otworzył własną kancelarię adwokacką. Jako prawnik piastował różne stanowiska w sądownictwie. Od 1914 r. poza aktywnością prawniczą prowadził działalność społeczną i oświatową, uczył m.in. historii w gimnazjach lubelskich: im. Stanisława Staszica, im. Jana Zamoyskiego (tutaj także ekonomii i prawoznawstwa), Augusta i Juliusza Vetterów (również ekonomii politycznej) i Heleny Czarnieckiej. Był współzałożycielem (wraz z ks. Kazimierzem Gostyńskim, Stanisławem Janiszewskim, Cezarym Rummelem) Gimnazjum im. Jana Zamoyskiego w 1914 r. W 1915 r.

z inicjatywy Koła Lublinianek uczestniczył w powołaniu Kursów Pedagogicznych dla Kobiet, jedynej w tym czasie szkoły pedagogicznej w Lublinie, w której prowadził zajęcia z historii Polski, a od 1916 r. był dyrektorem Kursów. W pracy nauczycielskiej wykazywał się dużymi uzdolnieniami pedagogicznymi, był znanym i cenionym działaczem społeczno-oświatowym. Prowadził również aktywną działalność kulturalną i społeczną. Od 1916 r. brał czynny udział w działalności Towarzystwa Przyjaciół Uczącej się Młodzieży.

W okresie II RP był sędzią SO w Lublinie i Wilnie oraz wiceprezesem SA. W 1919 r. został wybrany na członka Rady Szkolnej, której później był wiceprezesem oraz prezesem. Od 1922 r. przewodniczył Komisji Powszechnego Nauczania (zajmował się realizacją obowiązku szkolnego w Lublinie). Angażował się w prace PCK. Podczas okupacji pracował w notariacie w Lublinie, związał się z ruchem oporu i działał w AK. Po wojnie kontynuował karierę adwokacką, prowadził także zajęcia na KUL-u, był wiceprezesem i prezesem Rady Naczelnej Towarzystwa Przyjaciół KUL. Działał ponadto w wielu stowarzyszeniach zawodowych. Został odznaczony Krzyżem Niepodległości i Złotym Krzyżem Zasługi. Zmarł w Lublinie.

Bibliografia przedmiotowa:

J. Marczuk, *Szkolnictwo średnie w Lublinie w latach 1918–1939*, „PHO” 1973, nr 4; J. Marczuk, *Rada Miejska i Magistrat Lublina 1918–1939*, Lublin 1984; J. Marczuk, *Borkowski Julian*, *SBML*, t. 1, Lublin 1993; J. Doroszewski, *Kształcenie nauczycielek w Lublinie podczas pierwszej wojny światowej*, „PHO” 2000, nr 3–4; J. Doroszewski, *SBNML*, Lublin 2007; M. Jaszak, *Sagi Lubelszczyzny: Julian Borkowski wpisał się w historię Lublina*, „LK” 25.11.2012; W. Okniński, *Borkowski Julian (1887–1964)*, *SBPPiWM*, t. 2, Siedlce 2018; M. Surmacz, B. Szczerbińska-Budzyńska, *Uczniowie Szkoły Zamoyskiego w walkach o niepodległość i granice państwa*, „SML” 2020, t. 22.

Bibliografia podmiotowa:

Wspomnienia (1900–1905), [w:] *Księga pamiątkowa Siedlczan (1844–1905) wraz z pamiątkami zjazdów z r. 1920 i 1925*, Warszawa 1927.

K. Kabacińska-Łuczak

Bornstein-Łychowska Melania (1874–1962), prawniczka, polityk społeczna. Pseud. i krypt. B.-Ł.M., M.B., M.B. dr, M.B.Ł. dr, dr Tadeusz Łychowski. Do 1920 r. używała nazwiska Bornstein, później – po zmianie nazwiska przez syna – Bornstein-Łychowska, od 1940 r. – Łychowska.

Pochodziła ze zasymilowanej rodziny żydowskiej, była córką Wincentego i Justyny z Bergsonów (w okresie II wojny światowej podawała fikcyjne nazwisko panienskie: Bzowiecka). Studiowała nauki prawne na Uniwersytecie Żuryskim, ukończyła go ze stopniem doktora w 1899 r. W l. 1902–1907 pracowała w Wydziale Czytelni WTD na etacie zarządzającej. Prowadziła wykłady w tajnych kółkach samokształceniowych. Od 1907 do 1917 r. należała do Zarządu Towarzystwa Czytelni m. Warszawy. Pracowała w komisji kwalifikującej książki i układającej katalog. Należała do Towarzystwa Kultury Polskiej oraz do działającej w jego ramach Komisji do Spraw Kobięcych, której celem było propagowanie emancypacji kobiet oraz organizowanie i prowadzenie kształcenia na drodze kursów dziewcząt i kobiet

ze środowisk rzemieślniczych. Wygłaszała wykłady z ekonomii politycznej w ramach sekcji społecznej Uniwersytetu dla Wszystkich. Od momentu powstania PSRK należała do jego zarządu, aktywnie uczestniczyła w posiedzeniach Wydziału Wychowawczego, Społecznego i Literackiego, wygłaszała także liczne odczyty z zakresu ekonomii społecznej, podkreślając rolę kobiet w życiu społecznym. Była jedną z założycielek utworzonego w 1915 r. Towarzystwa Zawodowego Kształcenia Kobiet, które wspierało kobiety zatrudnione w handlu i biurowości poprzez kursy doszkalające, stypendia i zapomogi.

Bornstein-Łychowska interesowała się problematyką społeczną, a zwłaszcza warunkami życia ludności robotniczej oraz sytuacją kobiet. Prowadziła w tym zakresie badania, popularyzowała je na łamach periodyków sympatyzujących z PPS–Lewicą, choć sama nie była członkinią partii. Recenzowała obcojęzyczne publikacje dotyczące kwestii robotniczej oraz pozycji społecznej kobiet. W 1905 r. przetłumaczyła z języka niemieckiego na polski pracę Gustava Maiera *Prądy i teorie społeczne*. W okresie po I wojnie światowej kontynuowała badania nad zagadnieniami polityki społecznej. W 1917 r. uczestniczyła w Zjeździe Kobiet Polskich w Warszawie, przedstawiając na nim kwestię ekonomicznych warunków pracy kobiet. Od 1918 do 1938 r. pracowała w Referacie Kobiet i Młodocianych MPiOS, zaczynając od stopnia pomocnika referenta do kierownika wydziału. Należała do założonego w 1924 r. Polskiego Towarzystwa Polityki Społecznej. Pod szyldem tej organizacji opublikowała kilka wartościowych rozpraw z dziedziny polityki społecznej. Cecylia Walewska (zob.) pisała o niej: „pracą swoją społeczną, licznymi pogadankami dla inteligencji, półinteligencji i analfabetów, a także przykładem życia własnego torowała i toruje drogi tej nowej kobiecie, która musi zrozumieć, że liczyć może tylko na samą siebie, nie szukać w nikim oparcia, być podporą moralną i materialną rodziny”. Zmarła w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

C. Walewska, *Ruch kobiecy w Polsce*, cz. I i II, Warszawa 1909; C. Walewska, *O równe prawa. Nasze bojownice*, Warszawa 1930; *Nasza walka*, t. 2, Warszawa 1934; H. Kiepuska, *Inteligencja zawodowa Warszawy 1905–1907*, Warszawa 1967; T. Szturm de Sztrem, *Instytut Gospodarstwa Społecznego 1920–1944*, Warszawa 1959; J. Miąso, *Działalność oświatowa Uniwersytetu dla Wszystkich*, „RDO” 1959, t. 2; Z. Landau, *Melania Łychowska (1874–1962)*, PSB, t. XVIII, Wrocław 1973; W. Winclawski, SBSP, t. 1, Warszawa 2001; D. Kałwa, *Kobieta aktywna w Polsce międzywojennej. Dylematy środowisk kobiecych*, Kraków 2001; A. Boldyrew, *Merited, (Un)Appreciated, (Un)Remembered: Women in Educational and Social Policy Sciences as a Scholarly Discipline in Poland, 1900–39*, „APH” 2018, nr 117.

Bibliografia podmiotowa:

Kwestia kobieca, „Ogniwo” 1903, nr 28, 29; *Jeszcze w sprawie kobiecej*, „Ogniwo” 1903, nr 14; *Syndykaty robotnicze we Francji*, „Wiedza” 1907, nr 51, 52, 53, 54; *Pierwszy Zjazd kobiet w Rosji*, „Wiedza” 1909, nr 5; *Place i ruchy robotnicze w Warszawie w roku 1917 i 18 na tle czynności niemieckiej komisji plac*, Warszawa 1919.

A. Boldyrew

Borsukiewicz Piotr (1872–1918), lekarz, działacz społeczny.

Urodził się w Hrubieszowie w rodzinie rzemieślniczej. Po ukończeniu szkoły podstawowej i gimnazjum w miejscowości rodzinnej uczył się w liceum w Chełmie. W 1895 r. ukończył studia na Wydziale Lekarskim UW. Następnie w 1895 r. pracował w Uściługu nad Bugiem i w Porycku na Wołyniu. W 1909 r. przeniósł się do Lublina. Od 1911 r. był ordynatorem lubelskiego Szpitala Dzieciątka Jezus. Należał do LTL oraz komisji walki z epidemiami na Lubelszczyźnie. Działał w Towarzystwie Walki z Gruźlicą, propagując także na tym polu działania profilaktyczne i edukację zdrowotną młodzieży szkolnej i dorosłych. Udzielał się zwłaszcza w pracach powołanej do życia przez Oddział Lubelski Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego instytucji „Kropla Mleka”, zajmującej się opieką nad niemowlętami. Kierował powołaną w 1911 r. komisją do urządzenia poradni przeciwgruźliczej. Był propagatorem samokształcenia wśród młodzieży i dorosłych, upowszechniania oświaty i wiedzy prozdrowotnej.

W latach I wojny światowej zorganizował w Lublinie Koło Pomocy Dzieciom. Równocześnie angażował się w działalność patriotyczną i niepodległościową, wspierając ideę LP i popularyzując czyn legionowy wśród lubelskiej młodzieży. Zmarł po zarażeniu się od pacjenta tyfusem plamistym.

Bibliografia przedmiotowa:

J.S., *Nad trumną dr. Piotra Borsukiewicza*, „ZL” 1918, nr 165; G. Bogaczyk, *Niezwykły pediatra sprzed wieku*, „KLub” 2018, nr 204; M. Parol, *Pamięci lekarza z Hrubieszowa*, „KTyg” 2018, nr 36; *Pamięci lekarza z Hrubieszowa*, „KTyg” 2018, nr 45; A. Urbanowicz, *Judym z Hrubieszowa*, „TZ” 2018, nr 51.

P. Waingertner

Borzęcka Celina (1833–1913), zakonnica, błogosławiona Kościoła katolickiego, działaczka społeczna.

Urodziła się w Antowilu k. Orszy, na obszarze dzisiejszej Białorusi, w zamożnej rodzinie ziemiańskiej, była córką Ignacego Chłudzińskiego i Klementyny z Kossowów. Odebrała edukację domową. Ulegając rodzicom, zrezygnowała z planów wstąpienia do zakonu wizytek i wyszła za mąż za Józefa Borzęckiego, właściciela majątku nieopodal Grodna. Zajmowała się pracą charytatywną wśród ludności wiejskiej. Za wspomaganie powstańców trafiła do więzienia w Grodnie. Po śmierci męża w 1874 r. wraz z córkami zamieszkała w Rzymie. Pod wpływem generała zakonu zmartwychwstańców ks. Piotra Semeneki razem z córką Jadwigą założyła zakon zmartwychwstańców (Zgromadzenie Sióstr Zmartwychwstania Pana Naszego Jezusa Chrystusa), który został zatwierdzony w 1891 r. Celem tego kontemplacyjno-czynnego zgromadzenia było chrześcijańskie wychowywanie i nauczanie dziewcząt, religijno-moralne odrodzenie kobiet, zakładanie szkół, przedszkoli i internatów. W 1891 r. złożyła śluby wieczyste i założyła pierwszą placówkę w Kętach k. Bielska-Białej, w której oprócz nowicjatu otworzyła ochronkę dla dzieci, szkołę dla dziewcząt oraz różnorakie kursy popołudniowe dla dziewcząt i kobiet. Zainicjowała także naukę katechizmu i przygotowanie dzieci do Pierwszej Komunii. Kolejne zgromadzenia powstały m.in. w Częstochowie w 1899 r. i Warszawie w 1901 r.

W 1903 r. zdecydowała się na podjęcie pracy dydaktyczno-wychowawczej w Warszawie. Z jej inicjatywy od 1917 r. siostry zmartwychwstanki prowadziły w Częstochowie 7-letnią szkołę przemysłowo-handlową z internatem. Wcześniej zorganizowały szwalnię i pracownię haftu, w których dziewczęta przygotowywały się do zawodu oraz pobierały nauki katechetyczne i były wychowywane w duchu patriotycznym.

Do postulatów pedagogicznych Borzęckiej należały: harmonijny i wszechstronny rozwój, konsekwentne wychowanie religijne, patriotyczne i społeczne. Jej metody wychowawcze opierały się na obserwacji, nabywaniu i wzbogacaniu doświadczeń, rozmowie, wielokierunkowej aktywności. W swojej pracy przestrzegała zasad autorytetu, wychowania w prawdzie oraz oddziaływania na przekonania. Zmarła w Krakowie. 27 października 2007 r. została beatyfikowana przez papieża Benedykta XVI.

Bibliografia przedmiotowa:

Rys dziejów Zgromadzenia Sióstr Zmartwychwstania Pańskiego, Warszawa 1929; Z. Olszamowska, *Borzęcka z Chłudzińskich Celina (1833–1913)*, PSB, t. II, Kraków 1936; T. Kalkstein, *Sługa Boża Matka Celina Borzęcka – fundatorka Zgromadzenia Sióstr Zmartwychwstania Pana Naszego Jezusa Chrystusa*, b.m.w. 1951; L. Dudkiewicz, *Boże dzieło matki i córki*, „Niedziela” 2007, nr 43; I. Skubiś, *Przez krzyż i śmierć do zmartwychwstania i chwały*, „Niedziela” 2007, nr 43; J. Pyszna, *Prymat miłości w duchowości Zgromadzenia Sióstr Zmartwychwstania Pańskiego*, „KMT” 2014, nr 19; *Celina i Jadwiga Borzęckie. Inspiracje duchowe i działalność społeczna matki i córki*, red. W. Mleczek, M.T. Opryńska, W. Misztal, Kraków 2017; <https://siostryzmartwychwstanki.pl/historia-zgromadzenia/> (dostęp: 9.06.2023); <http://www.zmartwychwstanki.org.pl/o-nas/zalozycielki/bl-matka-celina/zyciorys/> (dostęp: 9.06.2023).

E. Magiera

Bouffał Bronisław (1867–1949), prawnik, dyplomata, instruktor harcerski.

Urodził się w Jurewiczach. Pochodził z rodziny ziemiańskiej o korzeniach litewsko-ruskich. Był synem Juliana i Pauliny z Wińskich. W 1886 r. ukończył gimnazjum w Warszawie. W l. 1887–1896 odbył studia prawnicze w Petersburgu, Heidelbergu, Paryżu i Oksfordzie, zakończone w 1898 r. otrzymaniem docentury prawa rzymskiego na Uniwersytecie Petersburskim. W l. 1906–1907 występował przed sądami warszawskimi jako adwokat, broniąc oskarżanych w procesach politycznych. W 1910 r. został członkiem Towarzystwa Naukowego Warszawskiego. Był nie tylko naukowcem, ale również poetą i podróżnikiem – podczas swoich wypraw na przełomie XIX i XX w. odwiedził Azję, Afrykę i Amerykę Południową, a wrażenia z podróży opisał w książce *Listy z podróży* (1902).

Interesował się równocześnie osiągnięciami Wielkiej Brytanii w zakresie organizacji szkolnictwa (również uzupełniającego) oraz przysposobienia wojskowego młodzieży. Artykuły poświęcone tym zagadnieniom publikował w periodyku „Biblioteka Warszawska”, natomiast w 1908 r. wydał opracowanie *Szkolnictwo średnie w Anglii*, w którym, wskazując sukcesy brytyjskie, analizował prace nad tworzeniem szkolnictwa polskiego w Królestwie Polskim po strajku szkolnym 1905 r. W 1908 r. brał udział w zorganizowanej w Wilnie wystawie „Dziecko”, przedstawił tam referat o moralnym wychowaniu nieletnich. Angażował

się w nielegalny patriotyczny, samokształceniowy ruch polskiej młodzieży w Królestwie Polskim. Został aresztowany i był represjonowany przez władze rosyjskie za utworzenie i prowadzenie konspiracyjnej struktury skautowej. Publikował w lwowskim periodyku „Skaut”, a od stycznia 1913 r. rozpoczął wydawanie pisma „Skaut. Dwutygodnik sportowy ilustrowany dla młodzieży polskiej”. W 1912 r. wydał podręcznik *Boy Scouts. Indianizm w wychowaniu*, mający służyć pomocą dla organizatorów i członków drużyn skautowych na ziemiach polskich. W prezentowaniu idei skautowej i praktycznej działalności akcentował konieczność łączenia patriotyzmu, wartości wychowawczych i samokształceniowych. W innej publikacji, własnym przekładzie z angielskiego książki *Skauting dla młodzieży* (1913) Roberta Baden-Powella – było to pierwsze tłumaczenie z upoważnienia autora – wysunął tezę o niemieckich i austriackich korzeniach polskiego skautingu. W 1913 r. wziął udział w III Wszechbrytyjskim Zlocie Skautowym w Birmingham i został uhonorowany medalem „Za Zasługę”. W l. 1905–1907 prowadził wykłady z ekonomii politycznej dla uczniów szkoły Edwarda Rontalera. W okresie I wojny światowej, w l. 1915–1917, wykładał prawo rolne i ekonomię polityczną na zajęciach organizowanych przez Towarzystwo Kursów Naukowych w Warszawie. Był członkiem komitetu oraz członkiem honorowym TORPR. W czasie I wojny światowej służył początkowo w wojsku rosyjskim jako oficer huzarów, później w 2 pułku ułanów korpusu gen. Józefa Dowbor-Muśnickiego.

W okresie II RP brał udział w walkach o granice jako oficer w 5 armii gen. Władysława Sikorskiego. W 1920 r. został mianowany chargé d'affaires przy rządzie lotewskim. Po powrocie do kraju został profesorem KUL-u, na którym wykładał prawo międzynarodowe publiczne i filozofię prawa. Pracował też w warszawskiej WWP, a w l. 30. XX w. nauczał języka angielskiego w prywatnej szkole handlowej w Mińsku Mazowieckim. Zmarł w Gdańsku.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, WWP – zbiór akt, sygn. 3; APW, ZK, sygn. XI/200; *Wolna Wszechnica Polska*, [w:] *Szkoły wyższe Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 1930; B. Leonhard, *Warszawski „Skaut”*, „HIH” 1983, nr 4; A. Śródka, *UPol*, t. 5: *Suplement*, Warszawa 2002; A. Dębiński, W.Sz. Staszewski, M. Wójcik, *Dziekani Wydziału Prawa, Prawa Kanonicznego i Administracji Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II*, Lublin 2008; A. Szarek, *Bronisław Bouffał, PPKUL*, Lublin 2008; M. Miszczuk, *Bronisław Bouffał (1867–1949)*, [w:] B. Bouffał, *Boy Scouts. Indianizm w wychowaniu*, Kraków 2015; *HSB*, t. 4, Warszawa 2016.

Bibliografia podmiotowa:

Samorząd ziemski i towarzystwa rolnicze, Warszawa 1902; *Szkolnictwo średnie w Anglii*, Warszawa 1908; *Szkoły pod bronią*, Warszawa 1911; *Teoria odpowiedzialności organów władzy administracyjnej we współczesnym prawie politycznym*, Warszawa 1911; *Boy scouts. Indianizm w wychowaniu*, Warszawa 1912; *Szkolnictwo uzupełniające na Zachodzie*, „BW” 1912, t. 1; *Brygady Chłopców w Anglii*, „BW” 1912, t. 2.

P. Waingertner

Bregman Ludwik (1865–1941), lekarz neurolog, działacz społeczny, propagator trzeźwości.

Urodził się w Wilnie. Studiował medycynę na Uniwersytecie Dorpackim, w 1890 r. uzyskał stopień doktora medycyny. W 1892 r. przeniósł się do Warszawy, gdzie praktykę zawodową łączył z pracą naukową. Specjalizował się w neurologii. Był ordynatorem oddziału neurologicznego w Szpitalu na Czystem. Należał do wielu organizacji lekarskich i naukowych, w tym Warszawskiego Towarzystwa Neurologicznego (był prezesem tej organizacji), Polskiego Towarzystwa Szpitalnictwa, Polskiego Towarzystwa Medycyny Społecznej, Zrzeszenia Lekarzy Rzeczypospolitej Polskiej. Był założycielem i członkiem redakcji czasopism „Neurologia Polska” i „Warszawskie Czasopismo Lekarskie”. Opublikował ponad 100 prac naukowych; artykuły zamieszczał głównie w polskim, niemieckim i francuskim czasopiśmiennictwie medycznym. Wiele uwagi poświęcał nauczaniu studentów. Z myślą o studentach i lekarzach napisał podręcznik *Diagnostyka chorób nerwowych*, wydany w 1910 r. (praca zawierała 143 ryciny i 2 tablice). Opracowanie to uchodziło za znakomite, przetłumaczono je również na język francuski i niemiecki. Brał udział w spotkaniach naukowych środowiska lekarskiego, w tym w I Zjeździe Neurologów, Psychiatrów i Psychologów Polskich w Warszawie w 1909 r. Podczas IX Zjazdu Lekarzy i Przyrodników w Krakowie wygłosił referat dotyczący padaczki, opublikowany następnie w postaci artykułu wraz z odbitkami ilustracji w „Kronice Lekarskiej”.

Wiele czasu poświęcał pracy społecznej. Należał do grona inicjatorów i współzałożycieli sanatorium dla niezamożnych nerwowo i umysłowo chorych, pełnił funkcję prezesa tej instytucji od 1912 r. do wybuchu II wojny światowej. Był znanym działaczem abstynentkim, inicjatorem i organizatorem wielu inicjatyw na rzecz propagowania trzeźwości. Działał w środowisku Towarzystwa Zupelnej Wstrzemięźliwości od Napojów Alkoholowych „Przyszłość”. Był członkiem rzeczywistym Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego, kierował Wydziałem Przeciwalkoholicznym tej organizacji. Poprzez liczne odczyty i wykłady popularyzował wiedzę o szkodliwości alkoholizmu; w grudniu 1906 r. wygłosił odczyt o propagowaniu wstrzemięźliwości i leczeniu alkoholików w Niemczech i Szwajcarii, który wywołał ożywioną dyskusję na łamach „Zdrowia”. Był także autorem artykułów i broszur poświęconych uwarunkowaniom i skutkom alkoholizmu. Jego teksty promowano w periodykach wydawanych przez organizacje trzeźwościowe.

Był inicjatorem wystawy antyalkoholowej w 1909 r. i przewodniczącym jej komitetu organizacyjnego. Przygotował część materiałów prezentowanych w czasie wystawy. Jednym z eksponatów była broszura Bregmana *Przeciw alkoholizmowi*, która przedstawiała degradację rodziny robotniczej na skutek alkoholizmu męża i ojca. Opiekował się wystawą w czasie jej prezentowania w Częstochowie. W swoich publikacjach i odczytach dążył do upowszechniania wiedzy o konsekwencjach spożywania alkoholu w szerokich kręgach społeczeństwa. Wiele uwagi poświęcał skutkom podawania alkoholu dzieciom oraz picia trunków przez matkę w okresie ciąży. Kwestie te analizował z perspektywy teorii dziedziczenia. Prócz konsekwencji indywidualnych opisywał społeczne skutki alkoholizmu. Uznawał go za jedną z najważniejszych przyczyn wzrostu chorób umysłowych i nerwowych, samobójstw, przepępczości, prostytucji, ubóstwa, degeneracji i zagrożeń demograficznych społeczeństwa.

Pisał także o problemach opieki socjalnej oraz zagadnieniach oświaty medycznej. Należał do wielu organizacji społecznych, m.in. do warszawskiej loży B'nai B'rith. Był prezesem Towarzystwa Opieki nad Nerwowo i Umysłowo Chorymi Żydami. Zmarł w getcie warszawskim.

Bibliografia przedmiotowa:

GBL, DSKM, KOL [Bregman Ludwik]; NAE, Tartu Keiserlik Ülikool, Isiklikud toimikud, Üliõpilased, sygn. EAA.402.2.2889; EAA.402.2.2890; ZNiO, Album, sygn. 15950/II; Ignotus [S. Hłasko], *Z Towarzystwa Higienicznego*, „Ogniwo” 1905, nr 29; *Z literatury*, „MPRW” 1906, nr 2; *Dyskusja nad odczytem D-ra Bregmana „W kwestyi propagandy wstrzeźliwości”*, „Zdrowie” 1906, nr 4; *Stowarzyszenie humanitarne „Braterstwo B'nai B'rith” w Warszawie 1922–1932*, Warszawa 1932; S. Nowak, *Z moich wspomnień*, cz. II: *Częstochowa (lipiec 1902 – lipiec 1914)*, Częstochowa 1933; E. Herman, *Neurologzy polscy*, Warszawa 1958; A. Bołdyrew, *Spółczesność Królestwa Polskiego wobec patologii społecznych w latach 1864–1914*, Łódź 2016; I. Krasieńska, *Polskojęzyczne czasopisma abstynenckie w latach 1843–1914*, Kraków 2018; *Pijaństwo i alkoholizm w piśmiennictwie Królestwa Polskiego w XIX i na początku XX wieku. Aspekty społeczne, pedagogiczne i kulturowe*, wybór źródeł i oprac. A. Bołdyrew, Łódź 2019.

Bibliografia podmiotowa:

Pierwsze sanatorium dla niezamożnych chorych nerwowymi, „Zdrowie” 1901, nr 6; *Leczenie pijaków i walka z alkoholizmem*, Warszawa 1902; odb. z czasopisma „Zdrowie” 1901, nr 11, 12; 1902, nr 4; *O przymusowym leczeniu alkoholików*, „KLeK” 1903, nr 1; *O celach i zadaniach propagandy wstrzeźliwości*, „Zdrowie” 1906, nr 4; *Przeciw alkoholizmowi*, Warszawa 1909; *W sprawie wystawy antyalkoholicznej*, „Zdrowie” 1909, nr 2; *Alkoholizm a zwyrodnienie potomstwa*, „Zdrowie” 1912, nr 8; *W sprawie zakazu przez gminy sprzedaży napojów wysokokowych*, „Zdrowie” 1915, nr 7; *Alkohol a choroby zakaźne*, [w:] *Pamiętnik wystawy „Walka z chorobami zakaźnymi”*, Warszawa 1915; *Szpitala a szkoły pielęgniarstwa*, „MiKL” 1916, nr 50.

A. Bołdyrew

Brinckenhoff Edmund (1860–1926), przedsiębiorca, działacz społeczny i samorządowy.

Urodził się w Warszawie. Szkołę powiatową ukończył w Tukum w Kurlandii, następnie uczył się w Szkole Zgromadzenia Kupców m. Warszawy. Poglębieniu zdobytej wiedzy handlowej i technicznej służyły jego podróże do Londynu i Paryża. Po powrocie pracował w Warszawie i Markach, a następnie w Widzewie k. Łodzi na samodzielnym stanowisku w fabryce Heinzla i Kunitzera, a później naczelnego dyrektora w Niciarni Widzewskiej. Od 1900 r. związany był z Towarzystwem Akcyjnym WYROBÓW Bawełnianych Ludwika Geyera, gdzie najpierw zatrudniono go na stanowisku prokurenta, a następnie dyrektora i członka zarządu. Od 1902 r. należał do Parafii Ewangelicko-Reformowanej w Łodzi, od 1908 r. przez wiele lat pełnił funkcję prezesa Kolegium Zboru Ewangelicko-Reformowanego. Zaszłuził się zwłaszcza w organizacji budowy domu modlitwy z salą szkolną i mieszkaniem dla nauczyciela oraz świątyni ewangelicko-reformowanej, sprawując funkcję skarbnika Komitetu Budowy Kościoła i Szkoły dla Filiału Ewangelicko-Reformowanego w Łodzi. Był współzałożycielem Towarzystwa Popierania Pracy Społecznej w Łodzi w 1913 r. Należał do wielu organizacji społecznych: Łódzkiej Okręgowej Rady Opiekuńczej, Stowarzyszenia Pracowników Przemysłu Włóknistego „Praca”, Stowarzyszenia Wzajemnej Pomocy Pracujących w Przemysle i Handlu m. Łodzi, Łódzkiego Komitetu Giełdowego, Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego, Sądu Handlowego, Stowarzyszenia Techników w Łodzi. Uczestniczył w pracach organizacyjnych i merytorycznych w łódzkich placówkach oświatowych.

Pełnił funkcję wiceprezesa Zarządu Szkoły Rzemiosł przy ŁChTD. Był także założycielem oraz prezesem Zarządu Towarzystwa Opieki Szkoły im. Elizy Orzeszkowej. W l. 1915–1919 należał do łódzkiej RGO i Rady Miejskiej. Od początku 1919 r. uczestniczył również w pracach Rady Opiekuńczej Szkoły Zgromadzenia Kupców m. Łodzi. Zmarł w Łodzi, został pochowany w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

Sprawozdanie Komitetu Budowy Kościoła i Szkoły dla Filiału Ewangelicko-Reformowanego w Łodzi, „Rozwój” 1910, nr 171; *U handlowców*, „Rozwój” 1913, nr 130; *Z sali obrad*, „NKŁ” 1913, nr 288; *Notatka z posiedzenia Rady Miejskiej*, „GŁódź” 1915, nr 340; „GŁódź” 1916, nr 219, 303; 1917, nr 58; *Ogólne zebranie przedstawicieli rad opiekuńczych*, „NKŁ” 1917, nr 58; S., *Z parafii ewang. reform. w Łodzi*, „Jednota” 1926, nr 2; Ks. Zaunar, *Śp. Edmund Brinckenhoff, Wspomnienie pośmiertne*, „Jednota” 1926, nr 2; *Leksykon uczniów i nauczycieli Gimnazjum Zgromadzenia Kupców w Łodzi 1898–1939*, oprac. J. Strzałkowski, Łódź 2010; H. Krajewska, *Protestanci w Łodzi 1815–1914. Między edukacją a ewangelizacją*, Warszawa 2014.

Bibliografia podmiotowa:

Sprawozdanie z podróży do Turkiestanu podjętej w kwestii plantacji bawełny, Łódź b.r.w.

B. Szczepańska

Brokmanowa Melania Felicja (1884–1958), nauczycielka, działaczka społeczna.

Urodziła się w Warszawie, była córką Maurycego Mamrotha, przemysłowca żydowskiego, filantropa i społecznika, właściciela banku w Kaliszu, i Ernestyny z Lewenbergów. W 1889 r. zdała egzamin w zakresie treści programu gimnazjalnego w męskim gimnazjum filologicznym w Kaliszu. Studiowała w Krakowie, Wiedniu i Bernie (Szwajcaria), gdzie w 1908 r. uzyskała stopień doktora filozofii ze specjalnością ekonomii politycznej z wyróżnieniem *magna cum laude*. Od młodości sympatyzowała z ruchem socjalistycznym. Od 1902 r. aktywnie działała w strukturach PPS, za co w kolejnym roku została aresztowana przez władze rosyjskie i uwięziona. Brała także udział w tajnym nauczaniu, uczyła języka polskiego i historii.

Była uczestniczką kaliskich „piątków literackich” (kobiecego kółka samokształcącego), zainicjowanych przez Felicję Łączkowską (zob.) w 1891 r. w celu wzajemnego kształcenia, wspólnego czytania zakazanych książek, opracowywania referatów dotyczących różnych zagadnień. Według Brokmanowej „zebrania były platformą, łączącą różne dążenia, w imię wyrozumiałości i jedynie z punktu widzenia wartości moralnych i intelektualnych”. Zadaniem uczestniczek „piątków” był także czynny udział „we wszystkich prawie społecznych i oświatowych instytucjach” oraz uczestniczenie w jubileuszach i obchodach patriotycznych (nie tylko w czasach niewoli). Brokmanowa widnieje w spisach uczestniczek za lata 1891–1912 i 1925–1931. Udzielała się w różnych stowarzyszeniach, organizacjach i instytucjach. Wchodziła w skład Zarządu PSRK w Kaliszu, przekształconego w 1908 r. ze Związku Pracy Kobiet (założonego w grudniu 1905).

Podczas I wojny światowej, razem z Haliną Kozuchowską (zob.), także uczestniczką „piątków”, ratowała księgozbiór Biblioteki Publicznej im. Adama Mickiewicza przed

rozgrabieniem, udało jej się przechować część książek do powrotu z Rosji Łączkowskiej, głównej opiekunki biblioteki. Od 1916 do 1920 r. uczyła w Kaliszu w 8-klasowym Miejskim Gimnazjum Humanistycznym Związku Nauczycielstwa Polskich Szkół Średnich. Była też nauczycielką w szkole żeńskiej Wandy Motylewskiej prowadzonej od 1909 r.; uczyła tam w 1918 r., nie można wykluczyć, że także wcześniej i później. Pracę zawodową nauczycielki szkół średnich i zawodowych kontynuowała w okresie II RP. Działała wówczas w Towarzystwie Biblioteki Publicznej im. Adama Mickiewicza, wchodziła w skład jego zarządu.

Była członkinią LKPW oraz Przynależności Wojskowej i Rolniczego w Kaliszu, później w Brześciu. W 1918 i 1920 r. pracowała w kaliskim szpitalu wojskowym, współorganizowała świetlice wojskowe, angażowała się także w prace świetlic ZS. Podczas II wojny światowej uczyła na tajnych kompletach przy Państwowym Gimnazjum im. Klementyny Hoffmanowej. Po wojnie pracowała w warszawskich szkołach średnich, w l. 1945–1947 była urzędniczką ministerialną. Do majątku rodzinnego w Białej Królikowskiej (Kaliskie) zapraszała na letnie obozy harcerzy. Odznaczona została Medalem Dziesięciolecia Odyzyskiej Niepodległości, Złotym Krzyżem Zasługi, Krzyżem Oficerskim Orderu Odrodzenia Polski. Zmarła w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, MWRiOP w Warszawie, sygn. 6/1842; Biblioteka cyfrowa – Ośrodek Karta. AW V/06.05. Materiały dotyczące kobiet należących do Związku Syndykalistów Polskich, B. Brokman-Kulesza, Życiorys Melanii Brokman, www.dlibra.karta.org.pl/publication?id=58519&tab=3 (dostęp: 9.06.2023); „DUKOSB” 1932, nr 9; *Spis alfabetyczny uczestniczek „Piątków” 1891–1912*, „ZKal” 1931, nr 1–3; *Spis alfabetyczny uczestniczek „Piątków” 1925–1931*, „ZKal” 1931, nr 1–3; *Czy wiesz*, Warszawa 1938; [Notka o wypadku Brokmanowej], „ŻW” 1960, nr 108; T. Pniewski, *Kalisz z oddali*, Kalisz 1988; J. Werner, J. Żardecki, *To oni nas uczyli*, „KwW” 1993, nr 4; E. Andrysiak, *Brokmanowa Melania z d. Mamroth, SBWPWZK*, t. 1, Kalisz 1998; E. Andrysiak, H. Karolewska, *Kaliskie „piątki literackie” jako przejaw ruchu emancypacyjnego kobiet (koniec XIX – początek XX wieku)*, [w:] *Obywatelki na obcasach. Kobiety w życiu publicznym (XIX–XX w.)*, t. 2, red. U. Kozłowska, T. Sikorski, A. Wątor, Radzymin–Warszawa 2016.

Bibliografia podmiotowa:

Das Dictionnaire universel de commerce der Gebrüder Savary als Spiegelbild des Übergangs der ökonomischen Theorien vom Merkantilismus zum physiokratischen System, Wittenberg 1908.

E. Andrysiak

Brudziński Józef (1874–1917), lekarz, działacz społeczny, profesor i rektor UW.

Urodził się w Bolewie, w rodzinie ziemiańskiej, był synem Feliksa Mateusza i Cecylii Katarzyny z Myślińskich. Gimnazjum ukończył w Warszawie, studia medyczne zaczął w UW, kontynuował je w Dorpacie. Dyplom lekarski otrzymał w 1897 r. na Wydziale Lekarskim Uniwersytetu Moskiewskiego pod kierunkiem Niła Fiedorowicza Filatowa – pioniera rosyjskiej pediatrii. Stopień doktora medycyny otrzymał w 1909 r. na UJ. W trakcie studiów brał udział w działalności społecznej i samokształceniowej kółek młodzieżowych. Po studiach w l. 1898–1900 zdobywał doświadczenie zawodowe w placówkach szpitalnych

w Warszawie, Krakowie, Grazu, Paryżu, Londynie. W tym czasie zapoznawał się z działalnością szpitali dziecięcych w Europie Zachodniej, m.in. w Wiedniu, Innsbrucku, Zurychu, Bazylei, Kolonii, Styrii i Tyrolu. W 1900 r. powrócił do Warszawy i rozpoczął pracę w Domu Wychowawczym im. ks. Gabriela Piotra Baudouina. Kontynuował badania nad bakteriologią przewodu pokarmowego niemowląt, prowadził tajne wykłady z pediatrii dla studentów UW. Jeden z nich, Tadeusz Mogilnicki, wspominał: „[...] wykladał kilka razy na tydzień, zaznajamiając nas z chorobami dzieci, co było dla nas bardzo rzeczą ważną, ponieważ na Uniwersytecie Warszawskim nie było zupełnie katedry pediatrii [...]”. W tym czasie rozwijał także aktywność naukową. Działal w TLW – pisał artykuły naukowe i prezentował referaty. Od 1903 r. był jednym z organizatorów Szpitala Anny Marii w Łodzi. Pełnił w nim funkcję lekarza naczelnego w l. 1904–1910. Angażował się w działalność ŁTL, z jego inicjatywy w 1908 r. powołano sekcję pediatriczną, w której prowadził posiedzenia kliniczne i odczyty. Współpracował także z Oddziałem Łódzkim Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego. Wspierał w Łodzi akcję prowadzoną przez Towarzystwo Opieki nad Matką i Dzieckiem „Kropla Mleka”, której jednym z zadań było szerzenie oświaty sanitarnej. Należał do Komitetu Ogrodów im. Wilhelma Ellisa Raua w Warszawie.

Niewiele wiadomo o jego poglądach społeczno-politycznych. W 1905 r. wśród łódzkiego środowiska lekarskiego dochodziło do aresztowań za agitację na rzecz języka polskiego w szkołach i urzędach. Brudziński nie został zatrzymany, mimo że popierał te działania. W 1905 r. podpisał odezwę skierowaną do łódzkiej inteligencji. Postulowano w niej walkę z analfabetyzmem i rozwój szkolnictwa powszechnego, pisano: „Żądamy i żądać będziemy wraz z wszystkimi postępowymi partiami politycznymi powszechnego, przymusowego i bezpłatnego nauczania powszechnego”. W tym też roku uczestniczył w powołaniu Towarzystwa Krzewienia Oświaty, a także w działaniach Polskiej Macierzy Szkolnej. Od 1910 r. prowadził prace organizacyjne nad nowo powstającym warszawskim szpitalem fundowanym przez Zofię Szlenkierównę. W Szpitalu Dziecięcym im. Karola i Marii w Warszawie pełnił funkcję lekarza naczelnego. Placówka była ośrodkiem naukowo-dydaktycznym, zajmowano się w niej kształceniem pielęgniarek. Brał udział w opracowaniu planów innych szpitali dziecięcych w Lublinie i Radomiu. Po powrocie do Warszawy działał w sekcji pediatricznej TLW, kontynuował aktywność naukową w Towarzystwie Naukowym Warszawskim od 1910 r., po dwóch latach został wybrany do jego zarządu. W 1914 r. powołano go do Komitetu Zarządzającego Kasą im. Józefa Mianowskiego. Uczestniczył w zjazdach i międzynarodowych posiedzeniach, m.in. w X Zjeździe Polskich Lekarzy i Przyrodników we Lwowie w 1907 r., I Zjeździe Internistów Polskich w Krakowie w 1909 r., I Zjeździe Lekarzy Prowincjonalnych Królestwa Polskiego w 1911 r., I Międzynarodowym Zjeździe Pediatrów w Paryżu w 1912 r., II Międzynarodowym Zjeździe Pediatrów w Brukseli w 1915 r. Czynił starania o utworzenie samodzielnej narodowej sekcji na I Międzynarodowym Zjeździe Pediatricznym w Paryżu w 1912 r. Sekcja ta liczyła przeszło 30 członków, a Brudziński był oficjalnym delegatem ziem polskich. W 1908 r. zainicjował powołanie pisma skupionego na pediatrii – kwartalnika „Przegląd Pediatriczny”, który zasięgiem obejmował trzy zabory. Publikował m.in. w „Medycynie”, „Gazecie Lekarskiej”, „Czasopiśmie Lekarskim”, „Nowinach Lekarskich”, „Przeglądzie Lekarskim” oraz francuskich i niemieckich periodykach fachowych. Był autorem ponad 70 prac naukowych. W artykułach i referatach przedstawiał objawy rozpoznawcze, które nazwano jego nazwiskiem. Angażował się w tworzenie zasad

funkcjonowania i uruchomienia szkół wyższych w Warszawie. W publikacji o wizji UW i uniwersyteckiego Wydziału Lekarskiego uwagę poświęcał programowi studiów, przygotowaniu kadry naukowej, kwestiom finansowania nauki, unowocześnieniu nadawania stopni naukowych i edukacji kobiet. Koncentrował się na wychowawczej roli uczelni i panującej w niej atmosferze. Był zwolennikiem swobody życia studenckiego i zrzeszania się w korporacjach. Podkreślał konieczność wspierania młodzieży akademickiej w aktywnościach sportowo-artystycznych. Wskazywał jednocześnie na skłonność studentów do ryzykownych zachowań, jak gra w karty, nadużywanie alkoholu, palenie tytoniu, zachowania skutkujące chorobami przenoszonymi drogą płciową, czemu chciał przeciwdziałać. Zauważał konieczność zapewnienia opieki zdrowotnej i materialnej dla studentów. Był członkiem Gniazda Centralnego Towarzystwa Opieki nad Dziećmi.

Od sierpnia 1915 r. angażował się w prace Komisji Szkół Wyższych działającej przy Wydziale Oświecenia CKO i w powołanych w niej podkomisjach lekarskiej i uniwersyteckiej. W październiku 1915 r. został wybrany na pierwszego rektora odrodzonego UW. W mowie wygłoszonej podczas uroczystości akademickich w listopadzie 1915 r. zwrócił się m.in. do młodzieży akademickiej: „dla Was pracować pragniemy, dla Was i z Wami. Bez zaufania wzajemnego, bez Waszej pracy, bez Waszego przejęcia się powagą chwili i Waszego stania przy polskim charakterze Wszechnicy i przy jej charakterze czysto naukowym my sami nie podaliśmy. Wzywamy też Was, młodzi towarzysze, abyście pamiętali, iż *kto chce naród jaki zgładzić, niech w nim zgasi oświecenia pochodnię* (Staszic)”. Na UW realizował zadania dydaktyczne, prowadził zajęcia z propedeutyki lekarskiej. Wykraczał poza ramy kierowania uczelnią, oddziaływał na młodzież w duchu patriotycznym. Patronował powstającym na uczelni stowarzyszeniom studenckim, był opiekunem Bratniej Pomocy i Sarmacji. Zachęcał do działalności społecznej, wspierał organizację spotkań, odczytów literackich i historycznych, wydarzeń artystycznych i sportowych oraz uroczystych obchodów świąt. W trakcie zarządzania uczelnią stanął przed problemami natury politycznej, próbując łagodzić stosunki pomiędzy władzami okupacyjnymi a demonstrującą swoją postawę patriotyczną społecznością studentów. Romana Pachucka (zob.), studentka UW, pisała o nim jako rektorze: „mądry i taktowny, poważny, dobry pedagog umiał wytworzyć atmosferę pracy, spokoju i koleżeństwa”. Na początku 1917 r. zrezygnował z funkcji rektora, odrzucił też proponowane mu stanowisko referenta w sekcji szkół wyższych w MWRiOP. Zmarł w Warszawie. W nekrologu młodzież akademicka uczciła rektora: „Budował w dniach zamętu i zwątpienia. Sercem gorącym obejmował Wczoraj, Dziś i Jutro Narodu. Hołd wiecznej Jego Pamięci”.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, RGO w Warszawie, sygn. 833; AAN, TRS w Warszawie, sygn. 10/83; ANK, NKN, sygn. 938; APW, ZK, sygn. XI/220; AUW, Spuścizna prof. Józefa Brudzińskiego, sygn. 8; GBL, DSKM, KOL [Brudziński Józef]; GBL, DSKM, Spuścizna Władysława Szenajcha, sygn. 994/27; 994/32; 994/37; ZNiO, Album, sygn. 15950/II; ZNiO, Pachucka, Pamiętniki, sygn. 13976/II; M. Handelsman, *Brudziński Polikarp Józef (1874–1914)*, PSB, t. III, Kraków 1937; J. Kapłańska, *Zasługi Józefa Brudzińskiego na polu pediatrii*, „AHiFM” 1948, t. 19; W. Szenajch, *Józef Brudziński pierwszy rektor i organizator wskrzeszonego Uniwersytetu Warszawskiego*, „AHM” 1967, z. 1; A. Chrościcki, *Brudziński Polikarp Józef (1878–1917)*, SBZP, z. 1, Warszawa 1985; A. Milanowski, *Józef Polikarp Brudziński (1874–1917): założyciel i patron Polskiego Towarzystwa Pediatrycznego*, „PedPol” 2008, nr 6; M. Nowakowska-Zamachowska, *Józef Brudziński*, „NeuriNP” 2010, nr 3;

M. Nowakowska-Zamachowska, *Józef Brudziński: pionier nowoczesnej pediatrii*, „MT” 2011, nr 10; *Poczet Rektorów Uniwersytetu Warszawskiego. Monumenta Universitatis Varsoviensis 1816–2016*, red. R. Gawkowski, Warszawa 2016; T.P. Rutkowski, *Józef Polikarp Brudziński (1874–1917)*, Warszawa 2017.

Bibliografia podmiotowa:

Przepisy dla matek chorych dzieci: na wzór przepisów doc. d-ra Neumana, Łódź 1905; *Szpital Anny-Marii dla dzieci w Łodzi*, Łódź 1906: odb. z czasopisma „CzL” 1906; *I-y Zjazd międzynarodowy pediatrów w Paryżu (od 6-go do 10-go października b.r.)*, „GL” 1912, nr 44; *W sprawie organizacji ogólnej Uniwersytetu, a Wydziału Lekarskiego w szczególności*, Warszawa 1915; *Otwarcie Uniwersytetu Warszawskiego, dnia 15 listopada 1915 roku. Mowa rektora, doktora medycyny Józefa Brudzińskiego*, Warszawa 1916; *Wykłady propedeutyki lekarskiej w Uniwersytecie Warszawskim w przeszłości i zadania ich w chwili obecnej: wykład wstępny z propedeutyki lekarskiej w dn. 1 kwietnia 1916 r.*, Warszawa 1916: odb. z czasopisma „GL” 1916.

M.M. Krakowiak

Brzezińska Rozalia (Róża) (1859–1923), publicystka, działaczka społeczna. Pseud. R.M., R.M.B.

Urodziła się w Lachowicach na Wołyniu. Była córką Juliana Morzyckiego i Marii z Obuchowskich. W 1863 r. za udział w przygotowaniach do powstania styczniowego ojciec ziemianin stracił majątek i został wraz z rodziną zesłany na katorgę. Dzieciństwo spędziła na Syberii w Usolu i Irkucku, wychowywana przy udziale ciotki Faustyny Morzyckiej (entuzjastki). Po powrocie do kraju kształciła się na Wyższych Kursach dla Kobiet im. Adriana Baranieckiego w Krakowie. Po osiedleniu się w Warszawie, zetknęła się z działaczkami oświatowymi, m.in. Wandą Umińską. Związała się z kręgiem Konrada Prószyńskiego (zob.) i założonym w 1882 r. tajnym Kołem Oświaty Ludowej. Była współzałożycielką Kobiecego Koła Oświaty Ludowej w 1883 r., którym przez lata współkierowała, stojąc na czele sekcji bibliotecznej, angażowała się w publikowanie tajnych wydawnictw i nauczanie, zakładanie bibliotek, opiekę nad rodzinami działaczy. Od 1885 do 1911 r. prowadziła bardzo aktywną, także nielegalną, działalność oświatową, najpierw z mężem Mieczysławem Brzezińskim (zob.), a następnie samodzielnie. W początkach XX w. zbliżyła się do obozu narodowego, ale podczas I wojny światowej zdystansowała się wobec niego. Przy redagowanym przez męża periodyku „Zorza” założyła pismo „Rozrywki” – pierwszy periodyk dla dzieci wiejskich, wydawany do wybuchu I wojny światowej. W 1913 r. wraz z Adamem Chętnikiem (zob.), Józefem Niećką (zob.) i Aleksandrem Bogusławskim (zob.) zainicjowała i współredagowała czasopismo dla młodzieży wiejskiej „Drużyna”. W 1915 r. jako kontynuację „Rozrywek” założyła czasopismo „Płomyk”. Była autorką wielokrotnie wydawanych podręczników dla dzieci wiejskich i tajnych szkółek, poradników służących samokształceniu, a także licznych publikacji popularnooświatowych, w tym zbiorów pieśni i opowieści oraz adaptacji polskich i obcych dzieł literackich na potrzeby dzieci, młodzieży i ludu. W 1916 r. została wybrana do sekcji katalogowej Wydziału Opieki nad Dziećmi i Młodzieżą RGO. W 1917 r. złożyła na cele państwowe w TRS obrączki – swoją i zmarłego męża. Zmarła w Piotrowicach.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, RGO w Warszawie, sygn. 9; AAN, TRS w Warszawie, sygn. 1/17; ANK, SJJ, sygn. 10/131; AZHRL, A. Pasiak, [Rękopis], sygn. P-132; W. Nagórska, *Rozalia z Mokrzyckich Brzezińska*, „Niepodległość” 1933, t. VII; H. Radlińska, *Brzezińska Rozalia (1859–1923)*, PSB, t. III, Kraków 1937; D. Wawrzykowska-Wierciochowa, *Z dziejów kobiety wiejskiej*, Warszawa 1961; J.M. Soldek, *Faustyna Morzycka. Siłaczka Żeromskiego*, Nałęczów 2010.

Bibliografia podmiotowa:

Pierwsze początki poprawnego pisania. Stopień pierwszy, Warszawa 1905; *Mały elementarz dla dzieci i samouków według najnowszych metod*, Warszawa 1907; *Snopek. Książka do czytania i nauki dla dzieci*, Warszawa 1907; *Kłosy. Książka do czytania dla starszej dziatwy*, Warszawa 1910; *Piosenki z dziejów naszych*, Warszawa 1910; *Bronek. Obrazek z warszawskiego bruku dla dzieci i młodzieży*, Warszawa 1912; *Pierwsze czytanki*, Warszawa 1914; *Gdzie prawda?*, Warszawa 1916; *Początki poprawnego pisania. Stopień drugi*, Warszawa 1916; *Ziarna. Czytanki pierwsze dla dorosłych*, Warszawa 1916 [współautorka J. Porazińska].

M.M. Kacprzak

Brzeziński Aleksander (1878–1940/1941), wychowawca młodzieży, opiekun robotników, redaktor i wydawca, społecznik.

Urodził się w Dzierżynie k. Sieradza, był synem Antoniego i Marii z Kobyleckich. Edukację początkową odbywał w domu, następnie kształcił się w 4-klasowym progimnazjum w Sieradzu oraz w seminarium we Włocławku, które ukończył w 1902 r. Był wikarym w Rozprzy, Tuszynie i Liskowie, administratorem parafii i rektorem w Koninie. W 1908 r. został przeniesiony do Sieradza, gdzie pełnił funkcję rektora kościoła poddominikańskiego, będąc jednocześnie prefektem szkół oraz kapelanem w szpitalu i w więzieniu. W 1916 r. z jego inicjatywy został założony Chrześcijański Związek Zawodowy „Dźwignia”, przy którym powstały warsztaty stolarskie, ciesielskie, betoniarskie i budowlane. W ramach Związku działał też chór i kółko teatralne. „Dźwignia” propagowała wartości patriotyczne, jej członkom bliska była idea niepodległościowa. Wielu spośród nich należało do POW.

Bezpośrednio po odzyskaniu przez Polskę niepodległości prowadził działalność redakcyjno-wydawniczą, organizując na przedmieściu Sieradza własny ośrodek wydawniczy w Brzezianach. Poza drukarnią uruchomioną w l. 1919–1920 znajdowały się tam zakłady wychowawcze dla ubogiej młodzieży oraz warsztaty rzemieślnicze. Pełna nazwa ośrodka brzmiała: Ziemia Sieradzka. Zakłady Wychowawczo-Zawodowe Grafiki i Sztuki Stosowanej. Drukarnia, Intro-ligatorka i Wyroby z Drewna. Wraz z powstaniem ośrodka Brzeziny stały się miejscem prowadzonej na szeroką skalę działalności społecznej, oświatowej i wydawniczej. Przy zakładach powstała szkoła zawodowa dla chłopców, organizowano również doksztalcanie uzupełniające z zakresu szkoły powszechnej, a dla chętnych kursy buchalteryjne i handlowe. Organizowano także kursy Ligi Obrony Powietrznej Państwa, kursy przeciwwagowe, a w okresie wakacyjnym – kolonie Akcji Katolickiej dla biednych dzieci robotników łódzkich. W l. 1918–1939 Brzeziński wydawał tygodnik o charakterze informacyjno-społecznym „Ziemia Sieradzka” z dodatkami: „Dodatek Ilustrowany” i „Robotnik Chrześcijański”. W 1930 r. założył Towarzystwo Apostolstwa Dobrej Książki. Działalność ta nakierowana była na popularyzację oświaty poprzez czytelnictwo. Zmarł w Sieradzu (w innych źródłach – w Rumunii lub na Węgrzech).

Bibliografia przedmiotowa:

W. Pogorzelski, *Sieradz*, Włocławek 1927; W. Pogorzelski, *43 lata w kapłaństwie*, Sieradz 1935; S. Librowski, *Ks. Brzeziński Aleksander (1878–1940)*, [w:] *Encyklopedia Katolicka*, t. 2, kol 1133, Lublin 1979; A. Tomaszewicz, *Książdz Aleksander Brzeziński (12 III 1878 – 20 VI 1941)*, „NSSz” 1993, nr 3.

A. Królikowska

Brzeziński Józef Kalasanty (1868–1937), lekarz, higienista, działacz społeczny.

Urodził się w Gaszynie k. Wielunia (według niektórych źródeł – w Częstochowie), był synem Leopolda i Józefy z Noreykowiczów. Ukończył gimnazjum w Kaliszu, następnie studiował medycynę na UW. W czasie studiów brał udział w tajnych kółkach samokształceniowych, został członkiem Związku Młodzieży Polskiej „Zet” oraz LN. Później sympatyzował z ND. Po uzyskaniu dyplomu w 1891 r. praktykował w Częstochowie, w l. 1892–1894, a następnie przez prawie 40 lat pracował w Zawierciu jako lekarz fabryczny przy fabryce Towarzystwa Akcyjnego „Zawiercie”. Badał warunki życia robotników, ich sytuację mieszkaniową, stan higieny i zdrowotności. Pisał teksty omawiające działania na rzecz poprawy higieny i opieki medycznej robotników fabrycznych. Podejmował także problematykę socjalną i etyczną w zawodach lekarskich. Był popularyzatorem oświaty zdrowotnej. Wygłaszał liczne pogadanki i prelekcje, publikował adresowane do szerokiego grona odbiorców książki, broszury i artykuły, upowszechniające wiedzę o problemach zdrowotnych i społecznych. Publikował m.in. w „Zdrowiu” i „Czasopiśmie Lekarskim”. Uznaniem cieszyła się jego praca *O trunkach czyli napojach wysokowych* – wydana po raz pierwszy w 1904 r., została wznowiona w 1912 r. Działał w Polskiej Macierzy Szkolnej i Towarzystwie Opieki nad Dziećmi, pełniąc funkcję przewodniczego lokalnego Gniazda. Należał do Zarządu Oddziału PCK. Był członkiem Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół”. W czasie I wojny światowej był jednym z organizatorów pomocy dla ubogich w ramach Komitetu Doraźnej Pomocy, wydającego ciepłe posiłki. W okresie II RP przewodniczył Kołu Przyjaciół Harcerstwa. Zmarł w Warszawie, pochowany został w Zawierciu.

Bibliografia przedmiotowa:

GBL, DSKM, KOL [Brzeziński Józef Kalasanty]; K. Łokczewski, *Śp. Dr Józef Brzeziński*, „PGL” 1937, nr 42; P. Szarejko, *SLP XIX w.*, t. 3, Warszawa 1995.

Bibliografia podmiotowa:

Poglądy obecnego prawodawstwa na sprawę wynagradzania robotników uległych wypadkom nieszczęśliwym, „KLek” 1902, nr 10; *O ambulatoriach fabrycznych*, „CzL” 1903, nr 7; *O trunkach czyli napojach wysokowych*, Warszawa 1904; *O strajkach lekarzy*, „CzL” 1905, nr 7–10; *Ochędostwo jako główny warunek zdrowia*, Częstochowa 1908; *O gruźlicy i środkach przeciw niej zaradczych*, Częstochowa 1910; *O działalności kulturalno-higienicznej lekarza fabrycznego*, Warszawa 1910: odb. z czasopisma „Zdrowie” 1910, nr 9; *Kąpiele przy fabryce tow. Akcyjnego „Zawiercie”*, „Zdrowie” 1914, nr 2; *Dziecko robotnika fabrycznego w Zawierciu w świetle pomiarów antropometrycznych*, „Zdrowie” 1914, nr 7.

A. Boldyrew

Brzeziński Mieczysław (1858–1911), nauczyciel, popularyzator wiedzy przyrodniczej, publicysta. Pseud. M.B., K.B., K. Bystrzycki, Wk. Ol., W. Olszewski, Wiktor Olszewski.

Urodził się w Warszawie. Był synem Romualda i Marii z Miśkiewiczów (Miszkiewiczów), pochodził z niezamożnej, zdeklasowanej szlachty. Najmłodsze lata spędził na wsi lubelskiej, we Wronowie i Bełżycach, resztę życia związał z Warszawą. Początkowo uczył się w domu pod kierunkiem rodziców. Zapewne w 1870 r. rozpoczął naukę w III Gimnazjum Filologicznym w Warszawie. Po jego ukończeniu w 1876 r. wstąpił na Wydział Matematyczno-Fizyczny UW. Po studiach (przerwywanych przez więzienie w Cytadeli Warszawskiej i twierdzy w Brześciu Litewskim) w 1884 r. złożył egzaminy nauczycielskie, nieupoważniające jednak do pracy w szkolnictwie rządowym. Od 15. r.ż. zarabiał, dając lekcje, był m.in. korepetytorem w internacie Adolfa Dygasińskiego. Po studiach pracował jako prywatny nauczyciel w rodzinach kupieckich i przemysłowych Warszawy; uczył przyrody na kompletach wyrównawczych, przygotowujących uczniów szkół prywatnych do wyższych klas gimnazjów państwowych; wykładał botanikę na tajnych kompletach. Uchodził za niezależnego od partii i sporów politycznych; sympatyzował z ruchem narodowym. Przykładał wagę do wychowania religijnego. W czasie studiów należał do nielegalnego Towarzystwa Oświaty Narodowej Konrada Prószyńskiego (zob.). W 1882 r. założył w Warszawie Koło Oświaty Ludowej, prowadzące legalnie i nielegalnie działalność wydawniczo-oświatową. Od 1885 r. działania te podejmował wspólnie z żoną Rozalią z Morzyckich (zob.). Prowadził, ze względu na cenzurę nie będąc formalnie redaktorem ani wydawcą, tygodnik dla ludu „Zorza” (przekształcany w „Przegląd Polski”, „Zorzę Warszawską”, „Pobudkę”), od chwili nabycia periodyku przez Koło w 1892 r. aż do końca życia. Należał do inicjatorów powstania Polskiej Macierzy Szkolnej, w l. 1905–1907 był jej wiceprezesem (trzykrotnie nie przyjął funkcji prezesa), przewodniczącym jej Wydziału Oświaty Ludowej, kierownikiem sekcji szkolnej. W znacznej mierze stworzył wprowadzone przez Macierz ustawy i programy szkół elementarnych wiejskich i miejskich, program dla nauczycieli szkół elementarnych, wskazówki i program nauczania dorosłych analfabetów, dla kółek nauczania domowego, kursów dla domowych nauczycieli wiejskich, wychowawczyń w ochronkach i inne. Na kursach pedagogicznych Macierzy wykładał przyrodę nieożywioną. Był sygnatariuszem dokumentów założycielskich Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego, a następnie, w l. 1905–1906, pełnił funkcję prezesa organizacji i redaktora jej organu prasowego (w l. 1906–1907 była to „Szkoła Polska”, od 1908 r. „Sprawy Szkolne”, a od 1909 r. „Wychowanie w Domu i Szkole”). W l. 1905–1906 czynnie uczestniczył w organizowaniu Stowarzyszenia Kursów dla Analfabetów Dorosłych, Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, Uniwersytetu Ludowego, Seminarium dla Nauczycieli Ludowych, Spółdzielni Pracy „Urania”. Jego poglądy na kwestie nauczania i wychowania oddziaływały na proces przygotowania kadr pedagogicznych w zakładach kształcenia nauczycieli – seminariach nauczycielskich w okresie II RP. Był autorem licznych, publikowanych w czasopiśmie, artykułów i rozpraw z zakresu przyrodznawstwa, szkolnictwa, oświaty, pedagogiki, socjologii. Opracowywał projekty programów nauczania. Wydawał kalendarz „Gospodarz”. Zastąpił jako popularyzator wiedzy z dziedziny krajoznawstwa, geografii, techniki, przyrody ożywionej i nieożywionej, również z działów związanych z edukacją patriotyczną (tematy bogactw naturalnych i dziedzictwa materialnego Polski). Jego wielokrotnie wznawiane publikacje służyły samokształceniu, stawały się także podręcznikami i pomocami w szkolnictwie początkowym. Wiele prac zostało włączonych

pod nazwą *Wydawnictwo im. M. Brzezińskiego* do wydawnictw Księgarni Polskiej Towarzystwa Polskiej Macierzy Szkolnej w Warszawie. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, Zbiór monografii, sygn. 1/76/I-1; APB, KGL, sygn. 833; APL, UGSdsS, sygn. 98; APW, WGUDsS, sygn. 4; *Działalność pedagogiczna śp. M. Brzezińskiego*, „WDS” 1911, z. 2; „Zorza” 1911, nr 8 (numer poświęcony M. Brzezińskiemu); A. Chętnik, *Mieczysław Brzeziński i jego rola w Polskiej Macierzy Szkolnej i w rozwoju szkolnictwa polskiego (Wspomnienia i materiały z lat 1905–1908)*, „OP” 1930, nr 1; A. Chętnik, *Mieczysław Brzeziński. Jego życie i praca*, Warszawa 1930; P. Sosnowski, *Dzieje Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego (1905–1919)*, Warszawa 1930; J. Stemler, *Brzeziński Mieczysław (1858–1911)*, PSB, t. III, Kraków 1937; M. Jurczyszyn, *Mieczysław Brzeziński (1858–1911) – zasłużony pedagog i przyrodnik z Lubelszczyzny*, „LRP” 2011, t. 30; M. Jurczyszyn, *Mieczysław Brzeziński. Pedagog – społecznik*, Lublin 2012; M. Jurczyszyn, *Mieczysław Brzeziński jako propagator czytelnictwa w Polsce*, [w:] *Wzory i wzorce osobowe w biografistyce pedagogicznej*, red. R. Skrzyniarz, M. Gajderowicz, T. Wach, Lublin 2013; M. Jurczyszyn, *Rola Mieczysława Brzezińskiego w rozwoju Polskiej Macierzy Szkolnej w latach 1905–1908*, „PHO” 2013, nr 3–4.

Bibliografia podmiotowa:

Projekt szkoły ludowej prywatnej, Warszawa 1905; *Projekt ustawy i programu szkoły początkowej wiejskiej prywatnej*, Warszawa 1906; *Rośliny, zwierzęta i ludzie na kuli ziemskiej: z licznymi rysunkami*, Warszawa 1907; *Ustawa i program szkół początkowych miejskich prywatnych (projekt)*, Warszawa 1907; *Wskazówki, jak zakładać i prowadzić kółka nauczania po wsiach*, Warszawa 1907; *Jak zbudowane jest ciało człowieka i do czego różne części ciała ludzkiego służą?*, Warszawa 1909; *Wstępna nauka rachunków z liczbami całkowitymi i ułamkami w zakresie od 1-go do 10-ciu*, Warszawa 1909; *Podarunek dla młodzieży. Książka do czytania i nauki dla tych, co nie chcą być ciemnymi*, Warszawa 1910; *Krótką nauka o ciałach przyrody martwej ich własnościach, przemianach i znaczeniu*, Warszawa 1912; *Jak wychowywać dzieci na zdrowych i silnych ludzi?*, Warszawa 1916.

M.M. Kacprzak

Brzeziński Stefan Julian (1879–1963), inżynier, działacz społeczny, publicysta. Pseud. Kuba.

Urodził się w Częstochowie, jego rodzicami byli Ignacy, urzędnik kolejowy, oraz Nicefora z Kulejowskich. Po ukończeniu szkoły elementarnej w rodzinnym mieście kontynuował edukację w gimnazjum w Piotrkowie w l. 1888–1895, a w l. 1895–1900 uczył się w warszawskiej Średniej Szkole Mechaniczno-Technicznej Maurycego Mittego (później Szkoła Inżynierska im. Hipolita Wawelberga i Stanisława Rotwanda). Kształcił się również w Paryżu na Wydziale Prawa i Administracji, na uniwersytetach w Wiedniu i Krakowie. Na Uniwersytecie Zuryskim ukończył studia w zakresie nauk prawno-państwowych. Już w latach gimnazjalnych prowadził ożywioną działalność oświatową. Od 1892 r. w szkołach, do których uczęszczał, zakładał Koła Oświaty Ludowej. Popularyzował wśród rówieśników idee samokształcenia młodzieży, oświaty ludowej oraz czytelnictwa na wsi. Zakładał tajne wypożyczalnie książek dla szkolnych kolegów i rzemieślników, organizował kursy dla nauczycieli ludowych. W Żyrardowie prowadził akcje oświatowe wśród robotników. W późniejszym

okresie był inicjatorem i twórcą pierwszych nielegalnych stowarzyszeń uczniowskich w seminariach nauczycielskich, m.in. w Łęczycy i Wejwerach. Organizował obchody rocznic narodowych, brał udział w demonstracjach patriotycznych i politycznych. W l. 1898–1899 wraz z grupą postępowych nauczycieli organizował ruch nauczycielski na prowincji. Opublikował na łamach pisma „Polak” cykl artykułów zatytułowany *Carskie ukazy*, w których zawarł swój program pracy społeczno-politycznej wśród ludu; cykl ten został wydany także w postaci odrębnej broszury. W l. 1900–1905, będąc już inżynierem Drogi Żelaznej Warszawsko-Wiedeńskiej, pracował w Bibliotece Kolejowej i Czytelniach Bezpłatnych WTD. W 1900 r. zorganizował pierwszy wakacyjny kurs dla nauczycieli ludowych; w 1904 r. jego uczestnicy założyli Ludowe Koło Oświaty walczące o polską szkołę. Uczestniczył w zjazdach nauczycieli w Królestwie Polskim. Utrzymywał kontakty z inteligencją warszawską, m.in. Stefanią Sempołowską (zob.), Ludwikiem Krzywickim (zob.), Stanisławem Posnerem (zob.), Stanisławem Michalskim (zob.); od 1903 r. w tym gronie brał udział w wydawaniu prac popularnonaukowych w serii *Biblioteka Współczesna*, przeznaczonej dla nauczycieli ludowych i chłopów. Był współzałożycielem TK i ZTSS. W 1904 r. założył PZL i aktywnie w nim działał. Redagował i wydawał jego organy prasowe – „Głos Gromadzki”, „Snop”, „Wieś Polska”, „Zagon” i „Życie Gromadzkie”.

Aresztowany przez władze carskie w końcu 1905 r., w 1906 r. uciekł z zesłania. Do 1911 r. przebywał w Krakowie, Wiedniu i Zurychu. W l. 1911–1918 pracował zawodowo jako inżynier. W l. 1915–1917 był aktywny w sekcji VI KO m.st. Warszawy. Organizował kursy specjalne przy UW. Po 1918 r. pracował w MSW, później w GUS. Był posłem na sejm. Zgromadził cenny zbiór materiałów z historii ruchu nauczycielskiego, ludowego czasopiśmiennictwa i bibliotek oraz czytelnictwa w Królestwie Polskim. Został odznaczony m.in. Krzyżem Niepodległości. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AZHRL, sygn. Ż-89, Ż-50; MHPRL, sygn. W-3472, W-5257, W-5502; WBH CAW, APO, sygn. 12.03.1931 KN; Cz. Wyczech, *Wstęp*, [w:] S.J. Brzeziński, *Polski Związek Ludowy. Materiały i dokumenty*, wybór i wstęp Cz. Wyczech, Warszawa 1957; B. Radlak, *Polski Związek Ludowy w rewolucji 1905–1907*, Warszawa 1962; K. Klimek, *Stefan Julian Brzeziński*, „ODor” 1964, nr 3; W. Stankiewicz, *Brzeziński Stefan Julian, SPKP*, Warszawa 1972; J. Socha, *Z dziejów ruchu ludowego w Piotrkowskiem*, „AULFH” 1981, nr 7; *Brzeziński Stefan Julian, SBDRL*, Warszawa 1989; *Brzeziński Stefan Julian, PiS RP*, t. 1, Warszawa 1998; J. Górecki, *Brzeziński Stefan Julian (1879–1963)*, SBZCZ, t. 1, Częstochowa 1998.

Bibliografia podmiotowa:

Carskie ukazy, Kraków 1901; AZHRL, Brzeziński, Geneza, sygn. P-89.

K. Kaczmarek

Bucholc Bernard (1886–1966), nauczyciel, polonista, działacz polityczny. Pseud. Wiktor.

Urodził się we Włocławku, był synem Aleksandra Kazimierza, aktora, i Pelagii Augusty z d. Franke. Edukację zdobywał w Gimnazjum im. Stanisława Staszica w Lublinie. W 1905 r.

zaangażował się w strajk szkolny, za co został aresztowany przez policję carską. By uniknąć dalszych represji i móc kontynuować edukację, wyjechał do Lwowa. Tam w 1907 r. ukończył gimnazjum i zdał maturę. Zapisał się na studia polonistyczne na Wydziale Filozoficznym i Filologicznym UL. W 1910 r. przeniósł się na UJ. Ze względu na problemy finansowe przerwał naukę i rozpoczął pracę zarobkową. Od 1914 r. pracował jako recenzent w dziale teatralnym i książkowym „Gazety Lubelskiej”. Od 1915 do 1916 r. był nauczycielem w Prywatnym Gimnazjum im. Stanisława Staszica w Lublinie. W l. 1916–1918 uczył języka polskiego i historii w dopiero utworzonym Gimnazjum im. Władysława Jagiełły w Krasnymstawie. Był zaangażowany w powstawanie szkoły, pełnił także funkcję wychowawcy klas. W l. 1918–1922 mieszkał w Radomiu, gdzie pracował w Miejskiej Szkole Realnej. Pracę nauczyciela kontynuował w kolejnych latach w Łowiczu oraz w Siedlcach. Był członkiem Towarzystwa Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych w okręgu lubelskim. W czasie II wojny światowej pełnił funkcję prezesa Tymczasowej Narodowej Rady Politycznej Ziemi Wschodnich oraz angażował się w organizowanie tajnego nauczania w Siedlcach. Brał udział w spotkaniach Siedleckiego Towarzystwa Literackiego im. Adama Mickiewicza, gdzie wygłaszał odczyty. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

APS, Zbiór Bernarda Bucholca, nauczyciela siedleckich szkół średnich (1886–1966), sygn. 1–6; S. Rutkowski, *Oddział Siedlecki (1951)*, „PL” 1962, nr 3; K. Stołeczki, *Bernard Bucholc*, „NCa” 2017, nr 4; W. Charczuk, *Bucholc Bernard, SBPPiWM*, t. 1, Siedlce 2009; Biogram B. Bucholca: <https://laliny.sabak.info.pl/semin.htm> (dostęp: 9.06.2023); J. Wilczyński, biogram B. Bucholca: <http://zol-kiewski172lata.blogspot.com/2014/08/zokiewszczacy-bernard-bucholc.html> (dostęp: 9.06.2023).

Z. Hałęza

Budzińska-Tylicka Justyna (1867–1936), lekarka, działaczka społeczna i działaczka kobieca.

Urodziła się w Suwałkach, była córką Alfonsa, lekarza weterynarii, który za udział w powstaniu styczniowym został zesłany na Syberię, i Justyny z Gąsiorowskich. Ukończyła cztery klasy warszawskiej pensji swojej ciotki Heleny Budzińskiej, następnie przeszła do gimnazjum rządowego, z którego została wydalona za publiczny sprzeciw wobec rosyjskiego nauczyciela „urągającego Polsce”. Naukę dokończyła na pensji, po czym eksternistycznie zdała maturę i przez kolejne lata pracowała jako prywatna nauczycielka w Ukrainie. Tam też około 1885 r. rozpoczęła działalność społeczną, prowadząc tajną szkołkę dla dzieci wiejskich. W 1891 r. wyjechała do Francji, zdała egzaminy wstępne i w 1892 r. podjęła studia medyczne w Paryżu, które ukończyła w 1899 r. W tym okresie działała w związku młodzieży akademickiej „Spójnia”, będąc w nim również skarbniczką. Po uzyskaniu dyplomu przez siedem lat prowadziła praktykę internistyczną w Étrépyilly k. Meaux, gdzie udzielała się też w robotniczej kasie pomocy i organizowała pogadanki o zdrowiu i higienie.

Do kraju wróciła na wieść o rewolucji 1905 r., początkowo zamieszkała w Krakowie, gdzie nawiązała kontakty m.in. z Kazimierą Bujwidową i Marią Turzymą. Pracowała na rzecz Towarzystwa Opieki nad Dziećmi i w Towarzystwie Szkoły Ludowej. Rozpoczęła współpracę z pismem „Nowe Słowo” i Czytelnią dla Kobiet, gdzie należała do grona naj-

aktywniejszych prelegentek. W l. 1908–1916 pracowała w Szpitalu św. Ducha – początkowo jako wolontariuszka w charakterze asystentki medycznej, a po nostryfikacji dyplomu w 1909 r. w Petersburgu – jako lekarka. Prowadziła własną praktykę, pracując jednocześnie jako lekarka szkolna na pensji Janiny Popielewskiej i Janiny Roszkowskiej. Była pierwszą lekarką w dziejach polskiego szkolnictwa żeńskiego. Poświęciła szereg artykułów instytucji lekarza szkolnego oraz reformie wychowania fizycznego dziewcząt. Mimo dyplomu i praktyki w 1911 r. odmówiono jej członkostwa w TLW.

Pracę zawodową łączyła z działalnością społeczną w ruchu higienicznym oraz na rzecz prawnej i medycznej ochrony macierzyństwa, kontroli urodzin, zwalczania alkoholizmu i biedy. Jej podręcznik dotyczący higieny kobiety i jej społecznego znaczenia wyznaczył nowe podejście wobec higieny, zdrowia i roli kobiet w życiu społecznym. Wiele tekstów popularyzujących ideały nowoczesnego macierzyństwa oraz postępowego wychowania dzieci i młodzieży publikowała w „Bluszczu”, „Sterze”, „Czystości”, „Dziecku”. Zalecając rodzinie i szkole przygotowanie dorastających dziewcząt do małżeństwa i rodzicielstwa, podkreślała, że od poziomu wiedzy i kompetencji kobiety w zakresie higieny zależy zdrowotność rodziny, a w rezultacie – całego społeczeństwa. Pisała: „Prawie wszystkie matki i gospodynie nie tylko nie mają pojęcia o higienie, ale wprost nie odczuwają, co zdrowe, a co niezdrowe, co normalne, a co przesadzone i zbyt wiele; w domowej działalności popelnia kobieta szereg wykroczeń przeciwko zasadom higieny, wywołanych i usankcjonowanych przesadami i tradycją, które przechodzą z matki na córkę, z pokolenia na pokolenie”. Przekonywała, że rozwój nauki na przełomie XIX i XX w., a szczególnie postęp wiedzy medycznej, powinien wyznaczać nowoczesne prawno-lekarskie regulacje w zakresie życia rodzinnego. Oczekiwała kontrolowania zdrowia kandydatów do małżeństwa w imię troski o zdrowie dzieci, a w konsekwencji jakość populacji. Za konieczne uważała wprowadzenie precyzyjnych dyspozycji prawnych dotyczących zawierania małżeństwa, podobnie jak odpowiednie przepisy szczegółowo określały prawa majątkowe i spadkowe. Przy okazji zwracała uwagę na nieuprzywilejowaną pozycję kobiety w zakresie praw cywilnych, ograniczenia jej swobody i niezależności „jako żony, jako matki i jako obywatelki swego narodu”. Oczekując wprowadzenia obowiązkowych świadectw przedślubnych, przekonywała, że ochroni to kobiety przed zarażeniem przez mężów chorobami wenerycznymi. Za jedno z najważniejszych zadań nowoczesnego społeczeństwa uznawała zapewnienie wsparcia kobietom w godzeniu licznych obowiązków, a przede wszystkim w łączeniu pracy zawodowej z macierzyństwem. Zwracała także uwagę na konieczność respektowania prawa kobiet do kontrolowania prokreacji i decydowania o liczbie dzieci, w przekonaniu, że nowoczesne macierzyństwo musi być macierzyństwem świadomym. Jej teksty i działalność praktyczna przełamowały stereotypy kultury patriarchalnej i monopol męskich profesjonalistów w dziedzinie medycyny. Utrzymywała stałe kontakty ze środowiskiem skupionym wokół pisma „Czystość”, działała w Warszawskim Towarzystwie Higienicznym i Warszawskim Towarzystwie Przeciwgruźliczym. Była sygnatariuszką dokumentów założycielskich i aktywną członkinią Towarzystwa Higieny Praktycznej im. Bolesława Prusa. Współpracowała z Towarzystwem Zupełnej Wstrzemięźliwości od Napojów Alkoholowych „Przyszłość” i Towarzystwem Wstrzemięźliwości „Eleuteria – Wyzwolenie” oraz z innymi organizacjami społecznymi. Była współzałożycielką Towarzystwa Kolonii Letnich dla Kobiet Pracujących i członkinią Towarzystwa Opieki nad Dziećmi. Do l. 20. XX w. uczestniczyła jako referentka w Zjazdach

Higienistów Polskich, Zjazdach Eugenicznych oraz Zjazdach Lekarzy i Działaczy Sanitarnych. W 1908 r. brała udział w zorganizowanej w Wilnie wystawie „Dziecko”.

Na niwie ruchu emancypacyjnego działała w legalnym od 1907 r. ZRKP. W czasie I wojny światowej prowadziła działalność społeczną i oświatową. Była jedną z prelegentek na wykładach sanitarno-chirurgicznych organizowanych od sierpnia 1914 r. przez ZRKP. W 1917 r. włączyła się do prac LKPW. W 1917 r. uczestniczyła w Zjeździe Kobiet Polskich w Warszawie, była przewodniczącą jego Komitetu Wykonawczego. Otwierając zjazd, podkreślała rolę kobiet w działaniach propaństwowych: „My Polki nie chcemy być biernymi widzami, lecz chcemy czynu, chcemy wziąć bezpośredni udział w akcie zmartwychwstania państwowości polskiej. Wszak przeszłość kobiety polskiej świetlanym zaznaczyła się szlakiem w dziejach naszego narodu, a w okresie stułetniej niewoli, jako też teraz podczas tej wojny kobieta polska dała i daje niezbite dowody energii, samodzielności i głębokiego umiłowania Ojczyzny”. W autorskim referacie przedstawiła kwestię udziału kobiet w samorządzie miejskim. Postawiła także wniosek dotyczący „utworzenia bloku politycznego kobiet, którego głównym zadaniem ma być walka o prawa wyborcze kobiet”. W dyskusji dotyczącej wychowania mówiła na temat warunków higienicznych szkół i konieczności zorganizowania racjonalnego wychowania fizycznego dla dziewcząt. Była zdania, że upaństwowienie szkolnictwa średniego jest szansą na poprawienie sytuacji w szkołach średnich. W nawiązaniu do wystąpienia Wandy Szczawińskiej (zob.) postawiła wniosek dotyczący prawnego obowiązku przedstawiania świadectw zdrowia przy zawieraniu małżeństwa. Była redaktorką *Pamiętnika Zjazdu Kobiet Polskich w Warszawie w roku 1917* (1918). Pełniła funkcję przewodniczącej Warszawskiego Klubu Wioślarek.

Od 1918 r. stała na czele Centralnego Komitetu Politycznego Równouprawnienia Kobiet Polskich. Ta działalność dała początek utworzonemu z jej inicjatywy w 1919 r. KPKP, któremu przez lata przewodniczyła. Była wiceprzewodniczącą prezydium Centralnego Wydziału Kobiecego PPS, utworzonego w 1918 r. Równocześnie organizowała kursy sanitarne dla kobiet, prowadziła szpital polowy dla żołnierzy i rozwijała własną praktykę lekarską. Od 1919 r. przez kolejne 15 lat pełniła funkcję radnej m.st. Warszawy. Utrzymywała się z prywatnej praktyki, rozwijała swoją działalność emancypacyjną i społeczno-oświatową. W okresie II RP była aktywna w europejskim ruchu kobiecym. W 1931 r. założyła i prowadziła w Warszawie pierwszą w Polsce Poradnię Świadomego Macierzyństwa. Zmarła w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

- AGAD, KGGW, sygn. 7843; APW, WGUDsS, sygn. 545; BN, DR, Życiorysy kobiet, sygn. 9374; GBL, DSKM, ILWB, sygn. PL\327\1\0\483; ZNiO, Pachucka, Pamiętniki, sygn. 13976/II; S. Woszczyńska, *Pamięci Justyny Budzińskiej-Tylickiej*, „Robotnik” 1936, nr 123; P. Szarejko, *SLP XIX w.*, t. 2, Warszawa 1994; K. Sierakowska, *Budzińska-Tylicka, Justyna (1867–1936)*, [w:] *A Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminisms. Central, Eastern, and South Eastern Europe, 19th and 20th Centuries*, red. F. de Haan, K. Daskalova, A. Loutfi, Budapest 2006; R. Bednarz-Grzybek, *Justyna Budzińska-Tylicka (1867–1936). Poglądy na odżywianie*, „LRP” 2013, t. XXXII; I. Mrzyglód, *Justyna Budzińska-Tylicka. Na czele kobiet świadomych i postępowych*, [w:] *Krakowski szlak kobiet. Przewodniczka po Krakowie emancypantek*, t. 5, red. E. Furgał, Kraków 2014; U. Kozłowska, *Justyna Budzińska-Tylicka (1867–1936) – lekarka, działaczka społeczna, emancypantka (Wstęp)*, [w:] U. Kozłowska, *Justyna Budzińska-Tylicka. Przyczynek do biografii*, Szczecin 2020; A. Böldyrew, *Działalność lekarek i pedagożek w Królestwie Polskim na początku XX w. na rzecz popularyzacji wiedzy o nowoczesnym macierzyństwie*, „PP” 2021, nr 1.

Bibliografia podmiotowa:

Higiena dziecka czyli o zdrowym chowaniu dziecka, „Przodownica” 1905, nr 1, 2, 3, 5, 6, 7–8, 9–10, 11; *Poradnik dla dobrych matek*, „Przodownica” 1905, nr 9–10; *O fizycznym wychowaniu kobiety*, „NR” 1907, nr 84; *Higiena kobiety i kwestie społeczne z nią związane*, Warszawa 1909; *Zadania kobiety w higienie życia codziennego*, „Bluszcz” 1910, nr 9, 10; *O konieczności zreformowania fizycznego wychowania dziewcząt*, „Ster” 1910, nr 1; *Macierzyństwo wobec równouprawnienia kobiety*, „Ster” 1911, nr 7; *Idea abstynencka na międzynarodowym kongresie higieny szkolnej w Paryżu w sierpniu r. z.*, „Przyszłość” 1911, nr 2–3; *Z higieny małżeństwa*, „Ster” 1912, nr 9; *W sprawie naszego bytu*, Warszawa [1916].

A. Bołdyrew, K. Cybulska

Budzyński Stanisław (1894–1937), działacz robotniczy i polityczny. Pseud. Henryk, T. Stabuński i inne.

Urodził się w Warszawie, był synem Jana, szewca. Po ukończeniu szkoły początkowej pracował jako rzemieślnik i robotnik, uczęszczał jednocześnie na kursy wieczorowe, co pozwoliło mu na zdobycie wykształcenia średniego. Następnie przez rok uczył się w ramach wyższych kursów handlowych. Od 1908 r. działał w młodzieżowym ruchu robotniczym, organizując koła samokształceniowe. Prowadził działalność kulturalno-oświatową w stowarzyszeniach „Przyszłość” i „Kultura”. Był członkiem SDKPiL, później działał aktywnie w ruchu komunistycznym. W ramach SDKPiL w okresie przed I wojną światową zajmował się m.in. kolportażem nielegalnej literatury socjalistycznej. W 1926 r. wydał pracę *O roku 1905*, napisaną z okazji 20-lecia rewolucji. Aresztowany w okresie wielkiej czystki przez NKWD, zmarł w Moskwie.

Bibliografia przedmiotowa:

Księga Polaków, uczestników Rewolucji Październikowej 1917–1920: biografie, oprac. L. Kalestyńska, Warszawa 1967; L. Dubacki, *Budzyński Stanisław, SBDPRR*, t. 1, Warszawa 1978; M. Wrzosek, A. Pacholczyk, Z. Strzyżewska, *Dokumenty do dziejów lewicy polskiej w Rosji w latach 1919–1921*, „NiP” 1995, nr 2; *Pamiat’ o bespravii*, www.sakharov-center.ru/asfcd/martirolog/?t=page&tid=4148 (dostęp: 9.06.2023).

Bibliografia podmiotowa:

Współczesna „Niepodległa” Polska: sprawozdanie wygłoszone przez towarzysza S. Budzyńskiego na Ogólnej Konferencji Komunistów Polskich 5 maja 1920 r., Moskwa 1920.

A. Bołdyrew

Bukowiecka Zofia (1844–1920), pisarka, autorka książek dla dzieci, tłumaczka. Pseud. Jaskółka.

Urodziła się we wsi Brzozawa w pow. opatowskim. Pochodziła z rodziny ziemiańskiej. Była córką Konstantego Konarskiego i Aleksandry z Jasięskich. Odebrała edukację domową, uzupełnianą w późniejszych latach samokształceniem, szczególnie w zakresie historii literatury i pedagogiki. Opanowała biegle język francuski i niemiecki. Przed powstaniem

styczniowym brała udział w pracy oświatowej i manifestacyjnej. Realizując hasło oświaty ludu, uczyła dzieci wiejskie, w l. 1857–1861 prowadziła szkołkę elementarną we dworze, włączała się w działania polityczne. Od 1865 r. mieszkała i pracowała społecznie (wraz z mężem Ludwikiem Bukowieckim) w Opatowie. Po śmierci męża zmuszona była podjąć pracę nauczycielską, uczyła dzieci z rodziny. Po przeniesieniu się do Radomia kierowała wychowaniem siostrzeńców – gimnazjalistów, udzielała też lekcji historii i literatury polskiej na komplecie dla dziewcząt. W 1885 r. przeniosła się do Warszawy, gdzie podjęła współpracę z Marią Zaleską, redaktorką „Wieczorów Rodzinnych”, pisma dla dzieci i młodzieży. Angażowała się w prace redakcyjne, tłumaczyła i przerabiała powieści dla dzieci i młodzieży, rozbudowała na łamach czasopisma korespondencję z czytelnikami (*Skrzynka do listów*), czyniąc z niej – mimo cenzury zaborcy – arenę szerzenia wiedzy o ojczystym kraju i życiu narodowym. Właściwą działalność literacką rozpoczęła po 1891 r., gdy przeniosła się do Dąbrowy Górniczej. Z zainteresowania górnictwem powstała pierwsza oryginalna publikacja dla młodzieży *Historia o Janku Górniku. Opowiadanie dla młodzieży* (1896) oraz inne opowiadania o tematyce górniczej (*Młotem i kielnią. Opowiadanie dla młodzieży*, 1899). W 1897 r. wróciła do Warszawy i rozpoczęła intensywną działalność literacką. Po 1905 r. zajęła się popularyzowaniem dziejów ojczystych w książkach dla dzieci i dla ludu. Pedagogiczna wartość tych utworów polegała na ukazaniu młodemu pokoleniu faktów z przeszłości i teraźniejszości narodu polskiego, zapoznawaniu z tradycjami, ideami, legendami, szerzeniu wiedzy krajoznawczej, historii rzemiosł, ojczystej kultury i zagadnień moralno-społecznych. Kształtowały one tożsamość narodową.

Przez całe dorosłe życie pracowała jako prywatna, domowa nauczycielka. Współpracowała też, obok „Wieczorów Rodzinnych”, z innymi czasopismami kobiecymi i dziecięcymi, jak „Przyjaciel Dzieci”, „Rozrywki dla Dzieci i Młodzieży”, „Świat Kobiecy”, „Ziarno”. Aktywnie uczestniczyła w pracach Polskiej Macierzy Szkolnej. Na potrzeby koła ziemianek wygłaszała odczyty dla kobiet z miast i wsi, o dążeniach i obowiązkach kobiet, poświęcone wychowaniu rodzinnemu, powinnościom macierzyńskim, obowiązkom względem społeczeństwa, wychowaniu moralnemu, które zostały opublikowane najpierw jako dodatek do „Wieczorów Rodzinnych”, następnie, w 1905 r., jako osobna publikacja. W tym samym roku na łamach „Wieczorów Rodzinnych” ukazał się cykl listów pomiędzy ciotką a siostrzenicą Zosią – *Nasze prawa i obowiązki*, w których opisywała zadania i powinności dziewcząt po ukończeniu pensji; poświęcone też miłości i małżeństwu, stanowiły uzupełnienie wiedzy o życiu rodzinnym i społecznym. Tłumaczyła z języka niemieckiego powieści, publikowane w wydawnictwie Gebethnera i Wolffa. Była członkinią Gniazda Centralnego Towarzystwa Opieki nad Dziećmi.

Julia Kisielewska tak pisała o Bukowieckiej: „Poprzez dzieje trzech najwybitniejszych epok życia narodowego przejawia się dusza kobieca niepospolita, silna, miłująca, bogata we wszystkie dary rozumu i serca, która cichą a niezmordowaną pracą całego żywota spełnia olbrzymie zadania, wnosi z sobą bezcenne wartości, przemaga zapory nieprzewyciężone, trudy ponad siły, bóle ponad miarę, dokonywa dzieła wychowawczego pierwszorzędnej wagi, a czyni to wszystko z taką prostotą, z taką skromnością, z tak szlachetnym wdziękiem i ciepłym serdecznym, że jej postać staje się wprost uosobieniem polskiego ideału kobiety – obywatelki, promieniuje mądrością, patriotyzmem i cnotą wielkiej miary”. Zmarła w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, RGO w Warszawie, sygn. 833; I. Baliński, *Zofia Bukowiecka*, „WRodz” 1905, nr 43; J. Kisielewska, *Śp. Zofia z Konarskich Bukowiecka*, „TI” 1920, nr 19; *Śp. Zofia Bukowiecka*, „GW” 1920, nr 80; J. Kisielewska (J. Oksza), *Z Konarskich Zofia Bukowiecka*, „Bluszcz” 1922, nr 2, 10, 11; J. Kisielewska, *Z Konarskich Zofia Bukowiecka: życie i prace*, Warszawa 1923; J. Kisielewska, *Bukowiecka Zofia z Konarskich (1844–1920)*, PSB, t. III, Kraków 1937; K. Kuliczowska, *Literatura dla dzieci i młodzieży w latach 1864–1918*, Warszawa 1975; M. Bolińska, *Prostota mądrości – Zofia Bukowiecka*, [w:] tejsze, *Kobiet trzy portrety. Pisarki z regionu świętokrzyskiego: Zofia Bukowiecka, Agnieszka Bartłogowa, Halina Snopkiewicz*, Kraków 2009; E. Mikinka, *Zofia Bukowiecka (1844–1920) i Jadwiga Chrzęszczewska (1853–1935). W kręgu mniej znanych twórczyni literatury dziecięcej XIX wieku*, „Literaturoznawstwo” 2019, nr 13.

Bibliografia podmiotowa:

Obowiązki młodych dziewcząt: odczyty Zofii Bukowieckiej wygłoszone w sali Muzeum na posiedzeniach delegacji gospodyń wiejskich, Warszawa 1905; *Nasze prawa i obowiązki*, „WRodz” 1905, nr 1, 2, 3, 4, 5–6, 7, 11, 12, 15, 16, 19, 23, 27, 31, 37, 45–46, 50, 52; *Mała historia Polski*, Kraków 1906; *Jak Piastowie budowali Polskę: opowiadania*, Warszawa 1907; *Legendy górnicze. O górze Gólonoskiej. O skarbniku. O Piotrze Wydzdze*, Warszawa 1908; *Opowiadania i obrazki z dziejów Polski*, z rys. J. Matejki, Warszawa 1909; *Jak Polska za Jagiellonów urosła od morza do morza. Opowiadania*, Warszawa 1909; *Osiem opowiadań o różnych zuchach, którzy serce mając dzielnie wspomogli Ojczyznę w potrzebie*, Warszawa 1918.

M. Nawrot-Borowska

Bukowiński Władysław (1871–1927), poeta, krytyk, nauczyciel, wydawca. Pseud. Selim.

Urodził się w Święcicy, w rodzinie Cypriana, ziemianina, i Emilii z Gozdawa-Lipińskich. Ukończył gimnazjum w Radomiu, następnie studiował na Wydziale Prawa UW. Był uczestnikiem młodzieżowego ruchu konspiracyjno-patriotycznego, w l. 1892–1893 zorganizował wśród młodzieży akademickiej UW nielegalne kółko samokształceniowe. Po skończeniu studiów pracował w prokuraturze, a następnie uczył historii i literatury polskiej w prywatnych szkołach warszawskich. W 1905 r. brał udział w organizacji strajku szkolnego. Pełnił funkcję dyrektora prywatnej szkoły realnej Zdzisława Majewskiego, działającej pod szyldem Szkoły Zrzeszenia Nauczycieli. W 1907 r. został skazany na trzy miesiące więzienia za organizację wiecu w budynku szkoły, która z tego powodu została zamknięta przez władze carskie. Był jednym z założycieli Związku Nauczycielstwa Polskiego. W l. 1906–1913 angażował się w prace Towarzystwa Kultury Polskiej. W l. 1908–1917 wykladał literaturę polską w Towarzystwie Kursów Naukowych w Warszawie. Był założycielem i wydawcą miesięcznika literacko-artystycznego „Sfinks”, współpracował z czasopismami: „Biblioteka Warszawska”, „Gazeta Polska”, „Głos”, „Prawda”, „Nowe Tory”, „Tygodnik Ilustrowany”. Zmarł w Tworkach k. Warszawy.

Bibliografia przedmiotowa:

APW, WGUDs, sygn. 172; „RNLA” 1905; *Zamknięcie szkoły Zrzeszenia nauczycieli*, „TI” 1907, nr 16; *Kalendarzyk polityczno-historyczny miasta stoł. Warszawy na rok 1917*, Warszawa 1916–1917; A. Lange, *Władysław Bukowiński*, „WL” 1927, nr 32; *Śp. Władysław Bukowiński*, „GW” 1927, nr 170;

Śp. Władysław Bukowiński, „PP” 1927, nr 26; Z. Dębicki, *Władysław Bukowiński*, „KW” 1927, nr 167; J. Baranowska-Borowa, *Bukowiński Władysław (1871–1927)*, PSB, t. III, Kraków 1937; L. Krzywicki, *Wspomnienia*, t. 3, Warszawa 1959.

Bibliografia podmiotowa:

Na nową szkołę. Książka zbiorowa zawierająca utwory Władysława Bukowińskiego (Selima) [et al.], Kraków 1907.

R. Bednarz-Grzybek

Buyno-Arctowa (Bujno) Maria (1877–1952), pisarka, autorka i redaktorka wydawnictw dla dzieci i młodzieży. Pseud., krypt. B.-A., Bambaju, Ciocia Mania, J. Brzostek, Jagmin, M., (M.), M.B., M.B.A.A., Ma-ja-bu, Ma.-Ja.-Bu, Maria B.-A., Myśliwi z Dobrzanowa, Wasza Redaktorka, Zbysław z Dobrzanowa, Zbysław z Dobrzanowa.

Urodziła się w Brzezinach k. Łodzi, była córką Adolfa Buyno i Walerii ze Szczuków. Ukończyła Aleksandryjsko-Maryjski Instytut Wychowania Panien w Warszawie oraz Wyższe Kursy dla Kobiet im. Adriana Baranieckiego w Krakowie (Wydział Historyczno-Literacki). Studiowała też języki obce za granicą. W Lipsku zapoznawała się z problemami drukarstwa. Pracowała w rodzinnej firmie – wydawnictwie Michała Arcta, gdzie m.in. kierowała działem literatury dla dzieci i młodzieży. Jej debiut prasowy to wiersz ku czci Adama Mickiewicza w piśmie „Światełko” (1890, nr 3), a książkowy – *John Ruskin i jego poglądy na sztukę* (1901), wydała także pracę *Narcyza Żmichowska (Gabriela) i jej dzieła* (1902). Napisała około 80 książek dla dzieci i młodzieży o tematyce podróżniczej, wiejskiej, narodowej, społecznej i wojennej oraz utworów o charakterze dydaktycznym – bajek, baśni, powiastek, opowiadań, powieści dla dziewcząt, obyczajowych, fantastycznych i przygodowo-sensacyjnych, adaptacji dzieł polskich (m.in. Józefa Ignacego Kraszewskiego) i obcych (m.in. Karola Dickensa). Publikowała, zwykle pod pseudonimami, głównie w seriach wydawniczych *Moje Książeczki* i *Zajmujące Czytanki*, ogłaszanych przez Wydawnictwo M. Arcta i w pewnych okresach przez nią redagowanych, w serii *Książki dla Wszystkich* Arcta oraz na łamach „Mojego Pisemka”. Jej twórczość cieszyła się szczególną popularnością w okresie II RP.

Była redaktorką czasopism dla dzieci i młodzieży wydawanych przez firmę Arctów: „Moje Pisemko”, w l. 1902–1905 z Anielą Szycówną (zob.), samodzielnie w l. 1905–1936 z przerwami, i „Nasz Świat” w l. 1910–1915. Współpracę z różnorakimi czasopismami kontynuowała także w okresie II RP (m.in. redagowała „Małe Pisemko”). W l. 1905–1914 działała w Lidze Abstynentów. Angażowała się w akcje społeczne dla ubogich, opiekowała się ochronką powstałą z fundacji Michała Arcta. W okresie I wojny światowej należała do oddziału opieki nad dziećmi szkół początkowych i ochronek w sekcji pomocy dla szkolnictwa Wydziału Oświecenia KO m. Warszawy. Była współorganizatorką wystawy szkolnej powołanej przez Komitet Wielkiej Kwesty Majowej 1916 r. na Szkołę Polską. Zmarła w Dobrzaniowie k. Siedlec.

Bibliografia przedmiotowa:

ANK, NKN, sygn. 938; C. Walewska, *Ruch kobiecy w Polsce*, cz. 1, Warszawa 1909; S. Arct, *Okruchy wspomnień*, Warszawa 1962; K. Kuliczowska, *Literatura dla dzieci i młodzieży w latach*

1864–1918. *Zarys monograficzny. Materiały*, Warszawa 1981; Z. Arct, *Tak pamiętam moją matkę. Wspomnienie o Marii Buyno-Arctowej*, „KPol” 1983, nr 154; A. Szalagan, *Buyno Arctowa Maria, WPPiBL*, t. 1, Warszawa 1994; J. Kowalczykówna, *Buyno-Arctowa Maria*, [w:] *Słownik literatury dziecięcej i młodzieżowej*, red. B. Tylicka, G. Leszczyński, Wrocław 2002; *Powrót Marii Buyno-Arctowej? Proza dla dzieci z pozycji wczoraj i dziś*, red. A. Książek-Szczepanikowa, Siedlce 2007; M. Nadolna, *Dzielna opiekunka, czyli „Kocia mama i jej przygody” Marii Buyno-Arctowej*, „GKkd” 2009, nr 4; R. Bryzek, K. Łupińska, *Dydaktyczny charakter prozy Marii Buyno-Arctowej*, „NMRDL” 2013, nr 1/2.

Bibliografia podmiotowa:

Kocia Mama i jej przygody. Z własnych wspomnień, Warszawa 1905; *Książniczka-chrabąszczek. Powiastka dla dzieci od 6 do 9 lat*, Warszawa 1905; *Grześ z Sanoka, opowiadanie historyczne z czasów Władysława Jagiełły, podług J.I. Kraszewskiego*, Warszawa 1908; *Czytajmy sami. Powiastki*, Warszawa [1916]; *Baśnie greckie. Opracowane z francuskiego*, Warszawa 1917; *Co się zdarzyło w pokoju dziecięcym oraz inne powiastki*, Warszawa 1918; *Mały Tim. Powiastka podług Dickensa*, Warszawa–Lublin 1918; *Dumny smerek. Duch burzy. Baśnie górskie*, Lublin 1918; *Dzwonek. Wspomnienia z życia pensjonarek*, Lublin 1918; *Podpalacz. Opowiadanie na tle zdarzeń prawdziwych*, Lublin 1918.

M.M. Kacprzak

Bzowski Konstanty (1878–1960), nauczyciel, działacz społeczny.

Urodził się w majątku Gorzyczany w pow. sandomierskim. Był synem Stefana i Emilii z Hemplów. W 1897 r. skończył gimnazjum w Kielcach, a w 1902 r. studia na Wydziale Fizyczno-Matematycznym Uniwersytetu Petersburskiego z tytułem kandydata nauk przyrodniczych. Pracę nauczycielską rozpoczął w 1903 r. jako nauczyciel nauk przyrodniczych w Szkole Handlowej w Kielcach. W l. 1908–1910 nauczał w 7-klasowej prywatnej męskiej Szkole Handlowej w Łomży. Następnie uczył geografii i przyrodznawstwa w Szkole Handlowej w Kaliszu. W czasie I wojny światowej, po zniszczeniu miasta, uczył dzieci w jednym z podkaliskich folwarków włościańskich. Do Kalisza wrócił w 1915 r., założył tam wyższą szkołę realną o profilu matematyczno-przyrodniczym, został też jej dyrektorem.

Był członkiem wielu organizacji, w tym Związku Unarodowienia Szkół, działał w Zarządzie Polskiej Macierzy Szkolnej w Kielcach, należał do grupy inicjatorów powstania Zrzeszenia Polskich Nauczycieli Geografii. Angażował się w funkcjonowanie powstałego w 1909 r. Oddziału Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego w Łomży, którego był prezesem i aktywnym działaczem, wygłaszając odczyty popularnonaukowe i udzielając się w sekcji wycieczkowej. Organizował wyprawy krajoznawcze oraz wykłady dla uczniów, aktywnie działał na polu życia społeczno-kulturalnego miasta, publikował w czasopiśmie łomżyńskim „Wspólna Praca”. W l. 1910–1913 i w 1916 r. pełnił funkcję sekretarza oddziału tego Towarzystwa w Kaliszu, zaś w 1914 r. był kustoszem tamtejszego muzeum. W czasie pobytu w Kaliszu działał też w Zarządzie Kaliskiego Towarzystwa Muzycznego (od 1914 do prawdopodobnie 1922 r.); w 1916 r. został wybrany zastępcą przewodniczącego zarządu. W l. 1916–1917 należał do władz lokalnego oddziału Polskiej Macierzy Szkolnej. Udzielał się w Towarzystwie Przyrodniczym i Polskim Towarzystwie Geograficznym, którego został członkiem honorowym.

W okresie II RP i w latach powojennych działał na polu szkolnictwa i oświaty, m.in. na stanowisku wizytatora szkół średnich w Kuratorium Okręgu Szkolnego w Łodzi i Krakowie. Popularyzował metodykę geografii w Polsce i na świecie, uczestnicząc w konferencjach i międzynarodowych kongresach geograficznych. Uznany za jednego z najwybitniejszych metodyków geografii okresu międzywojennego, propagował poglądy Wacława Nałkowskiego (zob.), Eugeniusza Romera, Ludomira Sawickiego. We wspomnieniach uczniów zapisał się jako życzliwy, wyrozumiały pedagog: „Przyrodnik, gorliwy wielbiciel natury [...] Wykładał jasno i zwięźle [...] Nie ciążył młodzieży ani ją przytłaczał profesorskim autorytetem, zżywał się z klasą prędko i nawzajem sam stawał się wkrótce dobrym znajomym i bliskim klasie. Był powszechnie lubiany dzięki temu, że otaczała go zawsze pogodna, beztraska atmosfera”. Opublikował 77 opracowań z zakresu metodyki i dydaktyki geografii, w tym m.in. podręczniki; niektóre doczekały się kilku wydań, jak *Nauka o Polsce współczesnej: podręcznik dla szkół powszechnych, kursów dokształcających, uniwersytetów ludowych: dostosowany do programu Ministerstwa W.R. i O.P.* oraz podręcznik z zakresu geologii i mineralogii. Zmarł w Krakowie.

Bibliografia przedmiotowa:

AP Kalisz, NaczPK, sygn. 11/226; *Kalendarz na szkołę Rzemiosł w Kaliszu na rok zwyczajny 1911*, Kalisz 1910; T.N., *Sprawozdanie szkolne. Prywatna VII-o klasowa Szkoła Handlowa w Łomży. Krótkie sprawozdanie naukowo-wychowawcze za rok szkolny 1909–10*, „WP” 1910, nr 20, 21, 22; *Szkoły z wkładem polskim*, [w:] *Kalendarz Kaliski na rok 1914*, Kalisz 1913; *Kaliski Oddział Polskiego Tow. Krajoznawczego*, [w:] *Kalendarz Kaliski na rok 1914*, Kalisz 1913; *Pamiętnik Zjazdu b. Wychowanków Szkoły Handlowej w latach 1906–1916 i późniejszego Gimnazjum im. Tad. Kościuszki w Kaliszu, 11–12 października 1947 r.*, Kalisz 1948; *Słownik biograficzny polskich dydaktyków geografii*, oprac. S. Piskorz, M. Tracz, Kraków 1999; G. Waliś, *Bzowski Konstanty (1878–1960)*, SBWPWZK, t. 3, Kalisz 2007; *Polskie Towarzystwo Krajoznawcze w Łomży do 1918 r. Część I*, historialomzy.pl (dostęp: 9.06.2023); *PTK w Łomży do 1918 r. (część II)*, historialomzy.pl (dostęp: 9.06.2023).

Bibliografia podmiotowa:

Ziemia łomżyńska pod względem przyrodniczo-geograficznym, „WP” 1910, nr 4, 6; *Zarys geologii i mineralogii: dla uczniów klas starszych szkół średnich*, Kalisz 1914; *Geografia Polski w dawnych granicach: podręcznik szkolny dla młodzieży w wieku powyżej 15 lata z licznymi rysunkami i mapkami, z mapą prof. Romera*, Kalisz 1918; *Dla przyszłości*, „GK” 1918, nr 49.

M. Nawrot-Borowska

C

Centnerszwer Gabriel (1841–1917), wydawca, księgarz. Pseud. A.T.

Urodził się w Warszawie, był synem Jakuba, matematyka i pedagoga. Edukację na poziomie średnim odbył w Warszawskiej Szkole Rabinów, gdzie jego ojciec uczył matematyki, ukończył ją w 1859 r. W l. 1863–1866 studiował na Wydziale Filologiczno-Historycznym UW, studiów tych nie ukończył ze względów politycznych.

Od 1867 r. prowadził w Warszawie księgarnię, która stała się jednym z najważniejszych wydawnictw publikujących literaturę popularną i ludową, rozpowszechniała również w Warszawie wydawnictwa z Lublina, Krakowa, a także książki w językach obcych, ogłoszone przez wydawców angielskich, niemieckich i francuskich. Przy księgarni funkcjonowała wypożyczalnia. Własną działalność wydawniczą prowadził stale od 1870 r. Zawód księgarza i wydawcy traktował jako służbę społeczną. Podejmował działania zmierzające do szerzenia oświaty, zwłaszcza wśród społeczności żydowskiej. Firmował publikacje nielegalnego warszawskiego Koła Oświaty Ludowej, m.in. prace jego założyciela Mieczysława Brzezińskiego (zob.), Rozalii Brzezińskiej (zob.), Władysławy Weychertówny (zob.), Heleny Radlińskiej (zob.), Faustyny Morzyckiej (zob.), Władysława Umińskiego (zob.). Był jednym z nielicznych wydawców polskich książek dla dzieci żydowskich; jego nakładem ukazał się pierwszy elementarz polski dla dzieci żydowskich. Wśród jego wydawnictw przeważała literatura piękna i książki dla dzieci i młodzieży, dbał także o publikacje popularnonaukowe z zakresu nauk przyrodniczych i stosowanych. Po sprzedaży firmy w 1903 r. Jakubowi Mortkowiczowi (zob.) od 1907 r. rozpoczął działalność społeczną w Towarzystwie Biblioteki Publicznej w Warszawie, gdzie pełnił funkcję sekretarza, a także pracował m.in. przy porządkowaniu darów książkowych w dziale oceny książek. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

„RNLA” 1905; Redivicus, *Biblioteka Publiczna w Warszawie*, „Świat” 1908, nr 7; *Gabriel Centnerszwer*, „TI” 1917, nr 40; *Z dziejów książki*, Warszawa 1961; J. Cygańska, *Centnerszwer Gabriel, SPKP*, Łódź 1972; *Gabriel Centnerszwer*, [w:] H. Kroszczor, *Kartki z historii Żydów w Warszawie XIX–XX w. Sylwetki. Szkice*, Warszawa 1979; M. Mlekicka, *Wydawcy książek w Warszawie w okresie zaborów*, Warszawa 1987; R. Żebrowski, *Centnerszwer Gabriel, PSJ*, t. 1, Warszawa 2003; K. Kowalczyk, *Księgarstwo warszawskie w drugiej połowie XIX wieku*, Warszawa 2006.

Bibliografia podmiotowa:

Elementarz dla dzieci żydowskich do nauki czytania i pisania po polsku, Warszawa 1907.

M.M. Kacprzak

Centnerszwerowa Róża (1867–1940), publicystka, tłumaczka, pedagoga, działaczka ruchu kobiecego. Pseud. C-owa, R.C., R. C-owa, R. C...owa.

Pochodziła ze zasymilowanej rodziny żydowskiej Tetzów. Otrzymała staranne wykształcenie językowe. Pracowała jako tłumaczka z języka angielskiego, niemieckiego, francuskiego

i włoskiego. Przełożyła wiele utworów literackich dla dorosłych i młodzieży, a także teksty naukowe, głównie z zakresu socjologii, filozofii i religioznawstwa. Niektóre pozycje były nie tylko tłumaczone, ale także uzupełniane i poprawiane przez Centnerszwerową, jak np. dwie książki dotyczące kwestii edukacyjnych: Ellis Ethelmer *Skąd się wziął twój braciszek?* (1905) oraz Karola Fulpiusa *Zarys moralności społecznej oparty na prawie rozwoju: podręcznik przeznaczony do kształcenia dzieci od lat 9–15* (1907). Na łamach prasy recenzowała także wydawane w Królestwie Polskim popularne poradniki tłumaczone z innych języków, jak opublikowane w 1905 r. wademekum Rudolfa Penziga, *Jak odpowiadać na pytania dziecięce*.

Podjęmowała również działalność quasi-naukową; w 1907 r. wydała drukiem rozprawę będącą pokłosiem jej samodzielnych badań nad językiem Żydów zamieszkujących ziemie Polski, Litwy i Rusi. Cennym opracowaniem było jej studium dotyczące inspektorek fabrycznych, w którym wykorzystwała raporty inspekcji fabrycznej z roku 1885 i 1897. W pracy tej podkreślała konieczność poszerzenia kompetencji inspekcji i zwiększenia ochrony prawnej pracujących kobiet i młodzieży. Tekst, zamieszczony najpierw w czasopiśmie „*Ekonomista*”, wydano także w postaci odrębnej broszury.

Publikowała prace z zakresu publicystyki społecznej i publicystyki naukowej na łamach wielu periodyków społeczno-kulturalnych, m.in. „*Ogniwa*”, „*Przeglądu Tygodniowego*”, „*Nowego Słowa*”, „*Niwy Polskiej*”, „*Izraelity*”, a także w czasopiśmiennictwie fachowym – prócz wspomnianego wyżej „*Ekonomisty*” pisała także do „*Zdrowia*”. W 1910 r. należała do redakcji „*Izraelity*”. Była członkinią Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego oraz Towarzystwa Badań nad Dziećmi, należała do Gniazda Centralnego Towarzystwa Opieki nad Dziećmi. Brała udział w posiedzeniach Wydziału Higieny Wychowawczej Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego, wygłaszając odczyty w czasie tych posiedzeń. Uczestniczyła w I Zjeździe Kobiet Polskich w Krakowie w 1905 r., gdzie wygłosiła referat *Reforma wychowania dziewcząt*. Przekonywała, że dziewczęta i chłopcy powinni być wychowywani według tych samych zasad, podkreślała, że nierzadko „same kobiety – matki wpajają synom pogardę dla kobiet”, choćby przez stwierdzenia „wstydz się płakać, jesteś mężczyzną lub czyś ty baba?”. Wiele jej wystąpień i artykułów dotyczyło koedukacji, którą uważała za ważny i korzystny czynnik w procesie emancypacji kobiet. Oceniała, że wprowadzenie szkół koedukacyjnych służyłoby polepszeniu relacji w społeczeństwie. Przekonywała, że koedukacja powinna być jednym z elementów szerokiej reformy oświatowej. W tekstach publicystycznych popularyzowała także wiedzę o zagadnieniach pedagogicznych i społecznych, omawiała nowe metody nauczania i pomoce dydaktyczne. Rozważała kwestie wychowania estetycznego, zwracała uwagę na kształtowanie poczucia piękna poprzez literaturę dla dzieci oraz prace ręczne młodzieży wykonywane w ramach zajęć szkolnych. Propagowała popularyzację wiedzy przyrodniczej wśród młodzieży szkolnej. Pisała o nowych poglądach pedagogów i psychologów na temat relacji między matką a dzieckiem. Charakteryzowała koncepcje reform systemu oświatowego w kontekście sytuacji ludności żydowskiej. Postulowała wspólne nauczanie dzieci chrześcijańskich i żydowskich. Przedstawiała działalność instytucji oświatowych i opiekuńczo-wychowawczych gminy żydowskiej w Warszawie. Podjęmowała problematykę sytuacji robotnic oraz młodocianych robotników, prawodawstwa ochronnego i pomocy społecznej. Na łamach „*Ogniwa*” opublikowała także wartościowy cykl artykułów historyczno-pedagogicznych poświęcony działalności Izby Edukacyjnej w dobie Księstwa Warszawskiego. W czasie I wojny światowej należała do Komisji Ochrony Pracy przy TRS.

W okresie II RP przeniosła się wraz z chorym mężem z Warszawy do Śródborowa. Wypożyczała książki ze swojego księgozbioru, prowadząc w domu prywatną bibliotekę. W czasie II wojny światowej nie przeniosła się do getta. Po zadenuncjowaniu przez szmalcownika została zastrzelona we własnym domu przez żołnierza SS.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, RGO w Warszawie, sygn. 833; AAN, TRS w Warszawie, sygn. 10/83; ANK, SJJ, sygn. 3/25; BN, DR, Życiorysy kobiet, sygn. 9374; J. Sikorska-Kulesza, „Skąd się wziął twój braciśzek?” *Początki dyskusji o wychowaniu seksualnym dzieci i młodzieży na ziemiach polskich*, [w:] *Kobieta i małżeństwo. Społeczno-kulturowe aspekty seksualności. Wiek XIX i XX. Zbiór studiów*, red. A. Żarnowska, A. Szwarc, Warszawa 2004; K. Dormus, *Koedukacja – teoria i praktyka na ziemiach polskich na początku XX wieku*, „RDO” 2004, t. 43; J. Sikorska-Kulesza, „W niewoli ciała i ducha” – organizacje kobiece wobec problematyki seksualności na początku XX wieku, [w:] *Kobieta i rewolucja obyczajowa. Społeczno-obyczajowe aspekty seksualności. Wiek XIX i XX. Zbiór studiów*, red. A. Żarnowska, A. Szwarc, Warszawa 2006; J. Sikorska-Kulesza, *Trójzaborowe zjazdy kobiet na ziemiach polskich na przełomie XIX i XX wieku*, [w:] *Działaczki społeczne, feministki, obywatelki... Samoorganizowanie się kobiet na ziemiach polskich do 1918 roku (na tle porównawczym)*, red. A. Janiak-Jasińska, K. Sierakowska, A. Szwarc, Warszawa 2008; W. Winclawski, *SBSP*, t. 4, Toruń 2011; Z. Kołodziejska, „Izraelita” (1866–1915). *Znaczenie kulturowe i literackie czasopisma*, Kraków 2014; A. Boldyrew, *Społeczeństwo Królestwa Polskiego wobec patologii społecznych w latach 1864–1914*, Łódź 2016; A. Szudarek, *Berliński międzynarodowy zjazd działaczek ruchu kobiecego w 1904 r. w świetle tygodników warszawskich*, „CNISK” 2018, nr 1.

Bibliografia podmiotowa:

Z zakresu pedagogii, „PT” 1904, nr 28; *Międzynarodowy zjazd kobiecy*, „NPol” 1904, nr 30; *W sprawie koedukacji w szkole średniej*, „Zdrowie” 1904, nr 2; *O wspólnym obu płci kształceniu w Polsce*, „RS” 1904, z. 1–2; *Prawodawstwo ochronne a pomoc społeczna*, „Ognió” 1904, nr 29; *O wspólnym obu płci kształceniu w szkole średniej*, Warszawa 1905; *O reformie wychowania kobiet*, „NS” 1905, nr 19; *Cele i środki Izby Edukacyjnej*, „Ognió” 1905, nr 21, 22, 23, 24; *Kultura i oświata Żydów polskich (szkice dziejowe)*, „Izraelita” 1905, nr 13; *Inspektorki fabryczne wobec wzrostu pracy kobiet w przemyśle Królestwa Polskiego*, Warszawa 1910: odb. z czasopisma „Ekonomista” 1910.

A. Boldyrew

Ceysingerówna Helena (1868/1869–1950), nauczycielka, literatka, publicystka, działaczka społeczna i niepodległościowa. Pseud. H.C., Jan Lipnicki, Wanda.

Urodziła się w Krakowie, była córką Konrada, właściciela majątku w Michalewiczach k. Lublina, i Lucyny ze Smacznińskich. Prowadziła działalność oświatową wśród rodzin robotniczych. W l. 1894–1906 pracowała przy organizacji sieci tajnych szkół elementarnych utworzonych przez Cecylię Śniegocką (zob.) w Warszawie, wraz ze Śniegocką kierowała powołanym wówczas Towarzystwem Tajnego Nauczania. W tym czasie była również jedną z czołowych działaczek tajnego KKKiL. Współpracowała ze Związkiem Młodzieży Polskiej „Zet” oraz Towarzystwem Oświaty Ludowej. W 1900 r. rozpoczęła działalność w Towarzystwie Oświaty Narodowej, jednym z największych towarzystw oświatowych w Królestwie Polskim, powołanym przez ND. Brała udział w organizowaniu NZR i pierwszego Tajnego Uniwersytetu Ludowego, gdzie pracowała jako wykładowczyni. Znalazła się we władzach centralnych i terenowych

organizacji. Pisała artykuły do prasy, broszury, ulotki. Działała także w Towarzystwie Opieki nad Unitami. Była dwukrotnie więziona za swoją pracę oświatową i za udział w manifestacji w 1903 r. Aktywnie uczestniczyła w walkach o szkołę polską w 1905 r. Współtworzyła i zasiadała w Zarządzie Związku Unarodowienia Szkół, wspierającego młodzież w wysiłkach na rzecz walki z rusyfikacją w szkołach i przywrócenia języka polskiego. W 1905 r. współorganizowała Polską Macierz Szkolną, legalną kontynuację sieci szkół Śniegockiej, i była członkinią jej Zarządu Głównego. Pracowała w redakcji czasopisma „Lud Polski”, legalnego organu prasowego NZCh. Publikowała artykuły, recenzje oraz utwory literackie w czasopismach: „Polak”, „Naród”, „Tygodnik Polski”, „Tygodnik Mód i Powieści”. Do 1911 r. aktywnie działała w LN. Pracowała w warszawskim podkomitecie redakcyjnym czasopisma tej organizacji – „Polak”. Była współzałożycielką LKPW w 1913 r. Współtworzyła też zręby Zjednoczenia Organizacji Niepodległościowych i wraz z Ludwikiem Abramowiczem redagowała w 1914 r. pismo „Wiadomości Wojenne”, za co władze rosyjskie skazały ją na więzienie w l. 1914–1915. W 1916 r. została ponownie aresztowana, tym razem przez władze niemieckie, trafiła do obozu jeńców w Havelbergu. W l. 1916–1917 przebywała w Berlinie, kierując Polskim Biurem Opieki nad Jeńcami Polakami, redagowała wówczas kolportowane wśród jeńców pismo „Przyszłość”.

W okresie II RP kontynuowała działalność społeczną i publicystyczną. Zamieszczała artykuły w czasopismach: „Bluszcz”, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, „Kobieta Współczesna”. Działała w Ochotniczej Legii Kobiet, gdzie objęła m.in. referat oświatowy, oraz w Związku Pracy Obywatelskiej Kobiet. Została odznaczona Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski „za zasługi na polu tajnej pracy oświatowej i publicystycznej”, Krzyżem Niepodległości, Srebrnym Wawrzynem Akademickim. Zmarła w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

APL, UGSdsS, sygn. 98; APW, WGUdsS, sygn. 4; AZHRL, A. Pasiak, [Rękopis], sygn. P-132; BN, DR, W. Klawer, Relacja o działalności oświatowej pod zaborem rosyjskim, sygn. akc. 9090; BN, DR, AM, Spis członkiń organizacji kobiecych, sygn. 11479 III; BUW, DR, Szwedowski, „Zet”, t. I, sygn. 1745; WBH CAW, APO, Ceysingerówna Helena sygn. 29.12.1933, KN; *Z dziejów książki*, Warszawa 1961; H. Kiepuska, *Inteligencja zawodowa Warszawy*, Warszawa 1967; T. Wolsza, *Organizatorki ruchu oświatowego na wsi. Królestwo Polskie na przełomie wieków*, [w:] *Kobieta i edukacja na ziemiach polskich w XIX i początku XX wieku*, red. A. Żarnowska, A. Szwarc, t. 2, Warszawa 1992; M. Nietyksza, *Kobiety w ruchu oświatowym. Królestwo Polskie na przełomie wieków*, [w:] *Kobieta i edukacja na ziemiach polskich...*; *ZET w walce*, Warszawa 1996; J. Dufurat, *Kobiety w kręgu lewicy niepodległościowej: od Ligi Kobiet Pogotowia Wojennego do Ochotniczej Legii Kobiet (1908–1918/19)*, Toruń 2002; J. Majchrzyk-Mikula, *Kobiety w edukacji i oświacie polskiej na przełomie XIX i XX wieku*, Lublin 2006.

Bibliografia podmiotowa:

Jan Lipnicki: *powieść historyczna dla młodzieży*, Warszawa 1902; *Legiony*, „NDI” 1906, nr 41, 42; *Kraków*, „NDI” 1906, nr 26; *Czym były dla nas Legiony?*, „NDI” 1907, nr 1; *Obrázky z minionej niedawno przeszłości. Jak król Łokietek...*, „NDI” 1907, nr 8; *Z dziejów tajnej pracy oświatowej*, „TP” 1915, nr 33; *O Sejmie Wielkim i Konstytucji 3-go Maja*, Warszawa 1916; *Ochotnicza Legia Kobiet. Szkic historyczny*, Lwów 1921; *Liga Narodowa i Związek Unarodowienia Szkół w walce o szkołę polską*, [w:] *Nasza walka*, t. 2, Warszawa 1934; *Tajne nauczanie w Warszawie (1894–1906/7)*, [w:] *Nasza walka...*; *Tajna szkoła w Warszawie w epoce caratu*, przedmowa K. Klimek, Warszawa 1948.

Chaniewski Stanisław (1859–1920), agronom, działacz społeczny i rolniczy.

Urodził się w Rowach k. Garwolina, w rodzinie ziemiańskiej. Był synem Aleksandra, powstańca styczniowego, oraz Józefiny z Niedziałkowskich. Początkowo uczęszczał do prywatnej szkoły Leszczyńskiego w Warszawie. W 1877 r. ukończył realną szkołę rządową w Warszawie. Od 1880 r. był studentem Wydziału Rolniczego Politechniki Ryskiej. W czasie studiów należał do patriotyczno-samokształceniowej korporacji studenckiej Arkonia. Po ukończeniu studiów w 1884 r. zaproponowano mu stanowisko docenta hodowli na Uniwersytecie Dorpackim, które odrzucił ze względu na obowiązek wykładania w języku rosyjskim.

Po powrocie z Dorpatu osiadł w majątku Radzimowice, gdzie wśród młodych rolników zorganizował sekcję rolną Oddziału Warszawskiego Towarzystwa Popierania Przemysłu i Handlu. Brał udział w redagowaniu drugiego wydania *Encyklopedii Rolniczej*, która powstała pod auspicjami Muzeum Przemysłu i Rolnictwa w Warszawie. Był także członkiem komitetu redakcyjnego „Gazety Rolniczej”. Od 1901 r. prowadził wykłady hodowli zwierząt w Akademii Rolniczej w Dublanach. W 1904 r. powrócił do Radzimowic, gdzie wraz ze Stanisławem Chełchowskim (zob.) przystąpił do organizowania CTR, którego został prezesem. Od 1906 r. współpracował z Towarzystwem Kursów Naukowych i został powołany na prezesa sekcji rolnej Wydziału Rolnego Towarzystwa. Wkrótce ze względu na złe warunki kadrowe i finansowe Kursy zostały przeniesione pod kuratelę Muzeum Przemysłu i Rolnictwa. Prowadził ponadto wykłady z hodowli na Kursach Przemysłowo-Rolnych. Jego działalność dydaktyczna oraz książki dotyczące gospodarki agrarnej miały istotny wpływ na popularyzację nowoczesnego rolnictwa.

W czasie I wojny światowej był członkiem TRS, a po uzyskaniu przez Polskę niepodległości posłem do SU. W czasie wojny polsko-bolszewickiej został aresztowany w swoim majątku i wywieziony w głąb Rosji. Był więziony w Smoleńsku, a następnie w Jekaterynburgu. Zmarł pod Wołogdą.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, CTR i inne organizacje rolnicze, sygn. 3; S. Leśniowski, *Chaniewski Stanisław (1859–1920)*, *PSB*, t. III, Kraków 1937; A. Janicki, *Studenci polscy na Politechnice Ryskiej w latach 1862–1918*, t. 2, Gdańsk 2005; W. Mierzecka, *Stanisław Antoni Chaniewski – hodowca społecznik*, „RME” 2006, nr 16; H. Biały, *Rola i działalność Centralnego Towarzystwa Rolniczego w procesach modernizacyjnych wsi Królestwa Polskiego w latach 1907–1914*, „ŻW” 2020, z. 26.

Bibliografia podmiotowa:

Projekt organizacji pracy nad podniesieniem hodowli bydła w kraju, Warszawa 1900; *O poprawie hodowli bydła u włościan*, Warszawa 1907; *Nasz ruch agrarny*, Warszawa 1919.

M. Sikorska

Charszewski Zygmunt Henryk (1879–1958), nauczyciel, bibliotekarz, działacz socjalistyczny. Pseud. Cedro, Karol, Zbigniew Molski, Świrski.

Urodził się w Płocku, w rodzinie ziemiańskiej, był synem Franciszka i Emilii z Czerwińskich. Edukację rozpoczął w domu, kontynuował ją w szkole prywatnej Jana Pankiewicza oraz

w Średniej Szkole Technicznej inż. Władysława Piotrowskiego w Warszawie. W l. 1896–1899 był członkiem tajnych kółek i inicjatorem koła samokształceniowego. W 1899 r. przeniósł się do Łodzi, gdzie w l. 1900–1901 pracował w fabryce. Włączył się jednocześnie w działalność PPS, zajmował się kolportowaniem konspiracyjnej prasy, współpracował z „Łodzianinem” – organem tej organizacji. Zagrożony aresztowaniem, wyemigrował z Królestwa Polskiego. W 1901 r. osiedlił się we Lwowie, gdzie rozpoczął studia chemiczne na PL, należał wówczas do Zarządu Bratniej Pomocy. Po roku przeniósł się do Monachium, gdzie kontynuował edukację. Zainicjował tam powołanie placówek kulturalno-oświatowych i naukowych. Zapoczątkował działalność Towarzystwa Polonia, prowadzącego czytelnię i bibliotekę. Równocześnie związany był ze Związkiem Postępowej Młodzieży Polskiej. W 1904 r. powrócił z austriackim paszportem do Królestwa Polskiego i osiedlił się w Lublinie. Zajmował się głównie działalnością agitacyjną wśród włościan, za co został zatrzymany w 1905 r. Po zwolnieniu z półrocznego aresztu podlegał nadzorowi policji. Ponownie zatrzymany został w marcu 1906 r. w Warszawie, odbył wyrok w Ratuszu i na Pawiaku. W l. 1908–1909 był sekretarzem redakcji „Nowych Torów” – organu Polskiego Związku Nauczycielskiego. Prowadził zajęcia na Kursach dla Dorosłych. Od 1911 r. pracował jako kierownik oddziału maszynowego i instruktor w Ziemiańskim Towarzystwie Mleczarskim, pomagał m.in. w zakładaniu spółdzielni mleczarskich. Pracę zawodową kontynuował jako urzędnik magistratu m. Warszawy w IV sekcji oświaty pozaszkolnej. Prowadził jednocześnie zajęcia z matematyki i języka polskiego na Kursach Handlowych Gustawa Chwata-Czyńskiego w Warszawie.

W czasie I wojny światowej został członkiem POW i ZS. Od września 1915 do 1918 r. prowadził zajęcia na Kursach dla Dorosłych. W l. 1918–1920 uczył m.in. w Jaroszewicach, w wiejskich szkołach organizował czytelnie dla dorosłych i biblioteki. Od 1919 r. mieszkał w Kaliszu, gdzie od 1920 r. pracował (z przerwami) w Szkole Powszechnej im. Beniamina Repphana. Zainicjował utworzenie Towarzystwa Przyjaciół Szkoły, biblioteki oraz pierwszej w mieście spółdzielni uczniowskiej. Równoległe prowadził agitację na rzecz PSL „Wyzwolenie”. W l. 1920–1926 kierował biblioteką Towarzystwa Kursów Popularnych im. Adama Asnyka. W l. 1923–1928 był instruktorem kulturalno-oświatowym ZS w Kaliszu. Z ramienia organizacji opublikował pracę *Józef Piłsudski: wódz i wychowawca narodu* (1932). W czasie II wojny światowej przebywał w Warszawie, utrzymując się z pracy na tajnych kompletach. Po wojnie powrócił do Kalisza i kontynuował pracę w szkolnictwie. Od 1948 r., na emeryturze, pracował w Miejskiej Bibliotece Publicznej im. Adama Asnyka. Został odznaczony Krzyżem Niepodległości, Złotym Krzyżem Zasługi. Zmarł w Kaliszu.

Bibliografia przedmiotowa:

APL, Zarząd Żandarmerii Powiatów Lubelskiego i Janowskiego, sygn. 4/149; WBH CAW, APO, sygn. 03.06.1933 KN; *XLI Sprawozdanie roczne wydziału Towarzystwa Bratniej Pomocy słuchaczy Politechniki we Lwowie za rok administracyjny 1901/1902*, Lwów 1902; A. Tarasiuk, *Charszewski Zygmunt Henryk*, SBDPRR, t. 1, Warszawa 1978; J.B. Nyczek, *LiK SB*, Płock 1983; E. Andrysiak, *Charszewski Zygmunt Henryk*, SBWPWZK, t. 1, Kalisz 1998; A.J. Papierowski, J. Stefański, *PZiN*, Płock 2002.

Chelchowski Kazimierz (1858–1917), lekarz, działacz społeczny i polityczny.

Urodził się w Chojnowie w pow. przasnyskim, był synem Teodora, właściciela majątku Chojnowo, i Julii z Obrębskich. W 1875 r. ukończył IV Gimnazjum w Warszawie, a następnie studia na Wydziale Lekarskim UW w 1880 r. i został asystentem w Klinice Chorób Wewnętrznych. Zajmował się anatomią patologiczną pod kierunkiem prof. Włodzimierza Brodowskiego. Od 1881 r. przez kilkanaście lat prowadził letnie konsultacje w Zakładzie Leczniczym w Nałęczowie. W 1882 r. został współwłaścicielem i członkiem redakcji „Gazety Lekarskiej”. W 1886 r. odbył podróż z wizytami studyjnymi w Berlinie, Paryżu i Strasburgu. Cieszył się uznaniem środowiska lekarskiego – w 1891 r. mianowano go ordynatorem Szpitala Dzieciątka Jezus. Od 1885 r. był członkiem TLW. W 1897 r. opublikował pod swoją redakcją *Wykaz oryginalnych prac lekarskich polskich za czas od r. 1831 do 1890 włącznie*. W l. 1889–1916 był współpracownikiem „Przeglądu Piśmiennictwa Lekarskiego Polskiego”, należał również do redakcji pisma „Zdrowie”.

Od 1880 r. aktywnie działał na rzecz oświaty i higieny ludowej. Po ukończeniu studiów był jednym z założycieli – tzw. starszych oświatowców i fundatorów – tajnego Koła Oświatowego, publikującego książki i broszury edukacyjne. W ramach działalności Koła zakupiono pismo „Zorza” i założono Księgarnię Polską (w 1920 r. przekazaną Polskiej Macierzy Szkolnej). Był jednym z inicjatorów powstania Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego w 1898 r. i fundatorem jego gmachu. W Towarzystwie kierował Wydziałem Higieny Ludu, prowadząc szeroko zakrojone badania kwestionariuszowe i edukacyjne wśród lekarzy, duchowieństwa, ziemiaństwa, nauczycieli, włościan i ludności wiejskiej.

Stworzył holistyczny system mający na celu podniesienie poziomu oświaty i higieny całego społeczeństwa (neonatologia i położnictwo, prewencja epidemiologiczna poprzez powszechne szczepienia, systemy żłobków i ochronek, budowanie łaźni i innych miejsc kąpeli, organizacja powszechnej służby zdrowia dla ludności wiejskiej, dietetyka, higiena osobista i otoczenia). Po rewolucji 1905 r. był jednym z głównych organizatorów Polskiej Macierzy Szkolnej, pełnił funkcję sekretarza Zarządu Głównego w l. 1905–1908, wspierał finansowo lokalne placówki oświatowe (np. od 1905 r. szkołę koszykarską w Nałęczowie, od 1909 r. uczniów kursów praktycznych w Pszczelinie). Był członkiem Towarzystwa Popierania Pracy Społecznej; w ramach tej organizacji należał do Komisji Oświatowej, a w sekcji społeczno-ekonomicznej Komisji do Spraw Miejskich, Komisji do Spraw Ziemskich oraz Komisji do Spraw Gminnych. Wchodził także w skład Komisji do spraw Szpitalnictwa. Uczestniczył w I Zjeździe Neurologów, Psychiatrów i Psychologów Polskich w Warszawie w 1909 r.

Zapoczątkował również powstanie Muzeum Higieny w Częstochowie, otwartego w 1909 r. W 1906 r. wszedł do Zarządu Towarzystwa Kursów Naukowych; należał do Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. W 1907 r. pracował w warszawskiej komisji badającej warunki sanitarne szkół miejskich i przygotowującej odpowiednie przepisy. W 1906 r. jako członek LN zainicjował utworzenie niezależnego Stowarzyszenia Lekarzy Polskich, w l. 1912–1913 pełnił funkcję jego prezesa, a następnie członka honorowego. W l. 1914–1916 był zastępcą przewodniczącego Gniazda im. Gabriela Piotra Baudouina przy Towarzystwie Opieki nad Dziećmi. Należał do Warszawskiego Towarzystwa Opieki nad Dziećmi Więźniów.

Wybuch I wojny światowej zatrzymał go w Sosnowcu, gdzie jako pierwszy opisał jednostkę chorobową „puchlinę głodową” (obrzęk głodowy) – przebadał ponad 100 pacjentów,

połowę stanowiły dzieci poniżej 10. r.ż. W 1916 r. opublikował na ten temat unikatowe studium. Łącznie napisał kilkadziesiąt prac naukowych oraz popularyzatorskich dotyczących problematyki higieny społecznej i ludowej. W 1916 r. był jednym z inicjatorów odnowienia Polskiej Macierzy Szkolnej, został członkiem Zarządu Głównego organizacji i mężem zaufania w powołanej wówczas warszawskiej Radzie Miejskiej. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, WWP – zbiór akt, sygn. 3; APL, UGSdsS, sygn. 98; APW, ZK, sygn. XI/284; GBL, DSKM, KOL [Chelchowski Kazimierz]; *Kronika: Towarzystwo Kursów Naukowych*, „GP” 1906, nr 209; *Protokół ogólnego zgromadzenia Polskiej Macierzy Szkolnej odbytego w Warszawie w dniu 25 i 26 listopada 1907 roku*, Warszawa 1908; *Sprawozdanie z Działalności Gniazda im. Boduena przy Towarzystwie Opieki nad Dziećmi utrzymującego szkołę im. Boduena przy ul. Solnej no. 17 za czas od 1 lipca 1914 r. do 1 lipca 1915 r.*, Warszawa 1916; P., *Śp. Kazimierz Chelchowski*, „GP2G” 1917, nr 16; W. Starkiewicz, *Kazimierz Chelchowski*, „GL” 1917, nr 7; J. Stemler, *Dzieło samopomocy narodowej. Polska Macierz Szkolna 1905–1935*, Warszawa 1935; W. Łapiński, *Chelchowski Kazimierz (1858–1917)*, PSB, t. III, Kraków 1937; M. Demel, *Promocja zdrowia – polskie drogi: Kazimierz Chelchowski*, „GL” 2000, nr 2; P. Kaszubowski, *Kazimierz Chelchowski – lekarz i społecznik*, „SMaz” 2008, nr 3; P. Tarkowski, *Działalność Kazimierza Chelchowskiego w dziedzinie medycyny, higieny i oświaty ludu*, [w:] *Historia i tradycje ruchu ludowego*, t. 1: *Ideologia, polityka i jej kreatorzy*, red. J. Gmitruk, A. Indraszczyk, Warszawa–Kielce 2016.

Bibliografia podmiotowa:

Sprostowanie [dot. Polskiej Macierzy Szkolnej], „Słowo” 1907, nr 267 [współautor K. Stawecki]; *Najpilniejsze potrzeby higieniczne ludu polskiego: rzecz czytana na pierwszym Zjeździe Higienistów Polskich we Lwowie*, Warszawa 1916; *Kłęskowe lata na ziemiach polskich (1846–1855): rzecz odczytana na pierwszym Zjeździe Higienistów Polskich we Lwowie oraz w Towarzystwie Lekarskim Warszawskim*, Warszawa 1916: odb. z czasopisma „PTLW” 1916; *Hunger Swelling in Poland*, „Journal of Tropical Medicine and Hygiene” 1916, nr 12 [współautor B. Budzyński].

K. Cybulska

Chelchowski Stanisław (1866–1907), polityk, działacz społeczny.

Urodził się w Chojnowie k. Przasnysza. Był synem Teodora i Julii z Obrębskich. Uczęszczał do szkoły A.L. Pigłowskiego w Mławie w l. 1875–1877, a następnie uczył się w IV Gimnazjum w Warszawie, które ukończył ze złotym medalem. Będąc uczniem szkoły średniej w Warszawie, należał do tajnych kółek oświatowo-samokształceniowych, kierował też zakonspirowaną biblioteką. W 1887 r. ukończył ze złotym medalem Wydział Fizyko-Przyrodniczy na UW, wyróżnienie otrzymał za rozprawę *O grzybach podstawkowo-zarodnikowych okolic Warszawy*. W czasie studiów uniwersyteckich utrzymywał znajomość z Romanem Dmowskim. Po studiach Chelchowski należał do Związku Młodzieży Polskiej „Zet”. Był członkiem Warszawskiej Grupy Braterskiej, stanowiącej elitę „Zetu”, a następnie aktywnym działaczem LN i ND, a także współpracownikiem „Głosu”. Po śmierci ojca w 1891 r. objął prowadzenie majątku. Podejmował wówczas działalność społeczną mającą na celu rozbudzenie postępu społecznego w całej okolicy, wspólnie z Juliuszem Żórawskim organizował sąsiedzkie zjazdy rolnicze. Był także inicjatorem powstania pierwszych w kraju stacji

doświadczalnych rolniczych. Dążył ponadto do podniesienia poziomu gospodarki chłopskiej poprzez urządzenie konkursów gospodarstw, wystaw, pokazów hodowlanych oraz organizowanie kółek rolniczych i związków hodowlano-nasiennych. W 1893 r. z jego inicjatywy w ramach sekcji rolnej Oddziału Warszawskiego Towarzystwa Popierania Rosyjskiego Przemysłu i Handlu utworzono Delegację Ochrony Roślin i Zwierząt Gospodarskich. W 1899 r. władze UJ zaproponowały Chelchowskiemu Katedrę Rolnictwa w Studium Rolniczym (propozycji nie przyjął). Wydał wówczas pracę *Nasze wzorowe gospodarstwa włościańskie* (1899). Od 1900 r. kierował pracami sekcji rolnej przy Muzeum Przemysłu i Rolnictwa w Warszawie.

Za swoją pracę naukową na Zjeździe Przyrodniczo-Lekarskim w Krakowie w 1900 r. otrzymał dyplom honorowy. Działal jako wiceprezes, a następnie prezes sekcji rolnej przy Towarzystwie Popierania Rosyjskiego Przemysłu i Handlu przy Muzeum Przemysłu i Rolnictwa. W 1905 r. został członkiem Komitetu Krajowego na Królestwo Polskie LN, a w 1906 r. wybrano go w gub. płockiej na posła do I Dumy Państwowej w Petersburgu.

Chelchowski walczył o język polski w szkole i gminie w ramach Towarzystwa Oświaty Ludowej. Organizował także polskie szkolnictwo jako działacz Polskiej Macierzy Szkolnej. Był inicjatorem zorganizowanego w 1906 r. Wydziału Rolniczego przy Towarzystwie Kursów Naukowych w Warszawie, stanowiącego zaczątek późniejszej SGGW. Był też współzałożycielem i pierwszym prezesem powstałego w 1907 r. CTR w Królestwie Polskim, organizatorem kółek rolniczych i krzewicielem wiedzy rolniczej wśród ziemian i włościan. Czynił to m.in. poprzez pokazy hodowlane, wystawy i konkursy. Wspierał finansowo pierwsze polskie rolnicze czasopismo naukowe – „Roczniki Nauk Rolniczych”. Przewodniczył zebraniu przedstawicieli nauki i praktyki rolniczej, na którym uchwalono powstanie Towarzystwa dla Popierania Nauki Rolnictwa. Był autorem broszur i kilkudziesięciu artykułów z dziedziny rolnictwa. Pasjonowała go ponadto etnografia, czego wyrazem były badania etnograficzne stosunków Mazowsza Płockiego i Kurpiów. Był współpracownikiem redakcji *Słownika geograficznego Królestwa Polskiego*, autorem i współautorem haseł w *Encyklopedii Rolniczej*. Zmarł w Ciechanowie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, CTR i inne organizacje rolnicze, sygn. 3; ZNiO, Pisma Stanisława Leśniowskiego, sygn. 13264/II; *Śp. Stanisław Chelchowski*, „NŚ” 1907, nr 13; M. Kiniorski, *Chelchowski Stanisław (1866–1907)*, PSB, t. III, 1937; J. Lutyńska, H. Żelechowska, *Chelchowski Stanisław, ZP XX w.*, t. 3, cz. 1, Warszawa 1992; *ZET w walce*, Warszawa 1996; J. Socha, *SBDCTR*, Łódź 2003; P. Kaszubowski, *Stanisław Chelchowski – ziemianin, naukowiec, obywatel*, [w:] *Dziedzictwo kulturowe pograniczy. Drobną szlachetą*, red. I. Kotowicz-Borowy, Warszawa 2007; P. Kaszubowski, *Stanisław Chelchowski – szkic do portretu*, „SMaz” 2007, nr 2; *Stanisław Chelchowski: pionier z Mazowsza*, oprac. P. Kaszubowski, Czernice Borowe 2011; B. Umińska, *Stanisław Chelchowski – działacz społeczno-gospodarczy Królestwa Polskiego i krzewiciel wiedzy*, „CZL” 2016, nr 18; M. Kosieradzki, *Życie i dzieło. Stanisław Chelchowski*, „RME” 2007, nr 19.

Bibliografia podmiotowa:

Podręcznik gospodarstwa wiejskiego, Warszawa 1903; *Rolnictwo w organizacji samorządu: odczyt wygłoszony w Sekcji Rolnej 15 czerwca 1905 r. przez Stanisława Chelchowskiego*, Warszawa 1906.

Chętnik Adam (1885–1967), etnograf, muzealnik, działacz społeczny.

Urodził się w Nowogrodzie Łomżyńskim, był synem Wincentego, rzemieślnika i działacza społeczno-oświatowego, i Stanisławy z Fliszkowskich. Edukację rozpoczął w 1892 r. w Szkole Podstawowej w Nowogrodzie. W 19. r.ż. podjął prywatną naukę w Gimnazjum w Łomży, w 1905 r. uzyskał świadectwo ukończenia czterech klas. W l. 1908–1909 był słuchaczem Warszawskich Kursów Pedagogicznych organizowanych przez Polską Macierz Szkolną (egzamin złożył w 1909 r.). W 1911 r. wyjechał do Petersburga, by zdać egzaminy uprawniające do wykonywania zawodu nauczyciela. Był także słuchaczem Wydziału Humanistycznego Wyższych Kursów Naukowych prowadzonych przez Towarzystwo Kursów Naukowych, które miało charakter polskiej szkoły wyższej (w 1913 r. zdał wymagane egzaminy). W 1946 r. na UAM uzyskał stopień doktora filozofii na podstawie rozprawy *Pożywienie Kurpiów*. W tym samym roku został mianowany docentem etnografii Polski na podstawie pracy *Dawni strzelcy kurpiowscy*.

Pracę zawodową rozpoczął w 1905 r. w charakterze instruktora gimnastyki w Oddziale Łomżyńskim „Sokoła”, uczestniczył jednocześnie w kursie gimnastyki prowadzonym przez Polskie Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół”. W 1909 r. zatrudnił się przy Kursach Pedagogicznych jako pomocnik wychowawcy w internacie. Pracował także w szkole w Pszczelinie. Pracę oświatową rozpoczął już jako uczeń gimnazjum. W 1903 r. założył pierwszą bibliotekę i czytelnię publiczną w Nowogrodzie. Był zaangażowany w działalność społeczności lokalnej (w Łomży i Nowogrodzie) – w miejscowej OSP, spółdzielni spóżywców oraz tajnym Towarzystwie Oświaty Narodowej. W l. 1906–1907 zorganizował bibliotekę Polskiej Macierzy Szkolnej w Nowogrodzie. Prowadził tajne nauczanie w pobliskich wioskach, angażował się w pracę na rzecz polskiej szkoły. W l. 1911–1914 zorganizował i prowadził Warszawskie Kursy Pedagogiczne.

W Warszawie nawiązał kontakty z publicystami i działaczami znanymi mu wcześniej jedynie z kolportowanych przez niego polskich pism. Przez pewien czas współpracował przy wydawaniu tajnej „Polski”. Najbardziej znacząca była dla niego znajomość z redaktorem naczelnym „Zorzy” – Mieczysławem Brzezińskim (zob.). Pod jego wpływem wycofał się z polityki, a zaangażował się w ruch ludowy i działalność dziennikarsko-publicystyczną, podjął też współpracę z redakcją pisma.

Przygotowywał się do prowadzenia drużyn skautowych wśród młodzieży wiejskiej i wziął udział w kursie organizacyjnym ruchu skautowego we Lwowie w 1911 r. prowadzonym przez Andrzeja Małkowskiego. Był założycielem i kierownikiem drużyny skautów, a także rekrutował nowych jej członków. Od 1912 r. pracował jako redaktor w piśmie dla młodzieży wiejskiej „Drużyna”. Periodykowi towarzyszyły broszury naukowe oraz podręczniki przeznaczone dla działaczy ludowych i junackich wydawane pod wspólną nazwą *Biblioteka Drużyny*. Czasopismo ukazywało się z przerwami przez 12 lat. Zaczął też organizować oddziały junactwa wzorowane częściowo na drużynach skautowskich.

Był aktywny także na polu krajoznawstwa, należał do Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. W l. 1909–1913 prowadził działalność mającą na celu gromadzenie i dokumentowanie przedmiotów wytwórczości ludowej na wsi kurpiowskiej. W 1913 r. zaangażował się w realizację podjętej przez Polskie Towarzystwo Krajoznawcze inicjatywy urządzenia punktów muzealnych w Ostrołęce i Łomży. W 1917 r. założył w Nowogrodzie Oddział Kurpiowski Polskiego Towarzystwa Turystycznego, którego prezesem pozostał do 1934 r. Jego

aktywność obejmowała zakładanie młodzieżowych kół krajoznawczych, organizowanie wycieczek dla młodzieży kurpiowskiej, muzealnictwo regionalne i publicystykę krajoznawczą.

Był jednym z twórców statutu nowo powstałego, w 1914 r., Związku Konarszczyków (od pism Szymona Konarskiego) – tajnej organizacji niepodległościowej. Po zakończeniu I wojny światowej skoncentrował się na działalności społecznej w ramach Komitetu Mazurskiego, wydawał prasę i prowadził spotkania i wiece poświęcone sprawom społeczno-gospodarczym Kurpiowszczyzny. Po zamachu majowym wycofał się z życia publicznego i poświęcił się pracy naukowej i organizacyjnej. Znany był jako miłośnik i badacz kultury kurpiowskiej, autor książek poświęconych tej problematyce, założyciel Skansenu Kurpiowskiego w Nowogrodzie. Jego dorobek naukowy liczy ponad 100 prac. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, MEN w Warszawie, sygn. 1/419; AAN, MSZw w Warszawie, sygn. 26.2/2929; AAN, RGO w Warszawie, sygn. 108; AGAD, AGW, sygn. 28/8; AZHRL, Brzeziński, Geneza, sygn. P-89; AZHRL, A. Pasiak, [Rękopis], sygn. P-132; AZHRL, Wasilewski, Wspomnienia, sygn. P-221; AZHRL, Wasilewski, ZMW, sygn. P-229; H. Syska, *Adam Chętnik: działacz, pisarz, badacz kurpiowszczyzny*, Warszawa 1969; *Adam Chętnik – Kurp i Polak: materiały sesji popularnonaukowej w setną rocznicę urodzin doc. dr Adama Chętnika z dnia 19 października 1985 r. w Łomży*, red. C. Brodzicki, Łomża 1987; S. Pajka, *O życiu i twórczości Adama Chętnika – kilka przypomnień i refleksji*, „ZNOTN” 1990, z. 4; J. Kijowski, *Wkład Adama Chętnika w tworzenie i rozwój ruchu młodzieżowego na Kurpiowszczyźnie*, „ZNOTN” 2010, z. 24; *Adam Chętnik: patriota, uczonek, społecznik, polityk*, red. J. Gmitruk, Warszawa 2017.

Bibliografia podmiotowa:

Jak się dzieci na Kurpiach wychowywały?, „Zorza” 1912, nr 38–39; *Młodzi do roboty*, „Drużyna” 1913, nr 2; *Co młodzież może zrobić dla krajoznawstwa?*, „Drużyna” 1913, nr 8; *Jak możemy szerzyć oświatę?*, „Drużyna” 1913, nr 19; *Zakładajmy biblioteki i czytelnie*, „Drużyna” 1913, nr 22; *Harcerstwo w junactwie*, Warszawa 1915; *Obowiązki junaków i junaczek w mieście i na wsi*, Warszawa 1918; *O junactwie*, Warszawa 1918; *Jak się lud budził: przyczynek do dziejów naszej oświaty narodowej: wspomnienia z lat 1904–1906*, Warszawa 1919.

J. Falkowska

Chlebowska Zofia (1852–1932), nauczycielka.

Urodziła się w Warszawie, była córką Jana i Laury z Łaszewskich. Ukończyła pensję Bronisławy Skłodowskiej. W l. 90. XIX w. przebywała na emigracji w Suchedniowie. Tam rozpoczęła działalność oświatową wśród robotników fabrycznych i włościan – włączyła się w walkę z analfabetyzmem i tajne nauczanie w języku polskim. W l. 1890–1903 pomagały jej córki urzędników górniczych: Regina Wędrychowska, Aleksandra i Helena Tuwan oraz Maria i Helena Offert. Dzięki ich pracy duża grupa miejscowej młodzieży wiejskiej otrzymała minimum podstawowego wykształcenia. Pracowała także na pensji pani Peck – prowadziła zajęcia i organizowała akcje podnoszące poziom higieny okolicznych wsi. Stworzyła czytelnię, pomagała mieszkańcom zarówno polskim, jak i żydowskim. Utworzyła również fundusz stypendialny dla niezamożnych uczennic Suchedniowa – z przyznawanego

stypendium jeszcze w okresie II RP korzystały m.in. uczennice Średniej Szkoły Zawodowej Żeńskiej w Suchedniowie. Po powrocie do Warszawy kontynuowała tajną działalność oświatową. W 1903 r. opiekowała się sarami zajęciowymi WTD. Wraz z rodzeństwem, bratem Bronisławem Chlebowskim (zob.) i siostrą Anielą, podejmowała działalność oświatową. Wszyscy należeli do instytutu wydawniczego *Słownika geograficznego Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. Była członkinią Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. Po śmierci brata opiekowała się jego wydawnictwami. Połowę swojego majątku przekazała w spadku Towarzystwu Naukowemu Warszawskiemu. Zmarła w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

W. Parkott, *Chlebowska Zofia (1852–1932)*, PSB, t. III, Kraków 1937; W. Choćko, W. Krogulec, W. Wigura, *Suchedniów. Historia spółdzielni i osiedla*, Warszawa 1958; P. Zubiński, *Życie oświatowe i kulturalne Suchedniowa pod koniec XIX i na początku XX wieku*, „ZSuch” 2016, nr 1; E. Kołomańska, *„Kobieca” strona suchedniowskiej historii*, „ZSuch” 2017, nr 2; M. Medyński, *Dla kraju czy dla siebie? Rola suchedniowskich urzędników górniczych w podtrzymaniu polskości*, „ZSuch” 2019, nr 4.

K. Cybulska, M.M. Krakowiak

Chlebowski Bronisław (1846–1918), historyk literatury, popularyzator nauki, tłumacz.

Urodził się w Warszawie, był synem Jana, lekarza, i Laury z Łaszczewskich. Kształcił się w warszawskim Gimnazjum Realnym, a następnie w Szkole Przygotowawczej do Instytutu Politechnicznego, którą ukończył w 1864 r. Czas jego nauki przerwał wybuch powstania styczniowego, w którym wziął udział. W l. 1864–1868 studiował w SGW na Wydziale Filologiczno-Historycznym. Tytuł magistra uzyskał w 1869 r. na podstawie pracy *Rozbiór Monumentum Ostroroga*. Podczas studiów zdobył także uprawnienia pedagogiczne i po studiach rozpoczął pracę nauczycielską. Uczył historii i literatury polskiej w szkołach prywatnych w Warszawie. Poza pracą pedagogiczną publikował teksty literackie oraz historyczne w czasopiśmie: „Tygodniku Ilustrowanym”, „Wieku”, „Bluszczu”, „Ateneum”, „Przeglądzie Pedagogicznym”, „Życiu”, „Niwie”, „Przeglądzie Historycznym”, „Pamiętniku Literackim”, „Ognisku”, „Przeglądzie Narodowym”. Współpracował także z *Encyklopedią Wychowawczą*, *Encyklopedią Powszechną Orgelbranda*. Ogłaszał swoje teksty także w *Poradniku dla samouków*, m.in. część ogólną *Poetyki* oraz *Wskazówki dla pragnących zapoznać się z literaturą polską w wyższym zakresie* (cz. 2, 1899).

Pod koniec XIX w. zainteresował się geografją historyczną i wspólnie z Filipem Sulimierskim i Władysławem Walewskim przystąpił do opracowania *Słownika geograficznego Królestwa Polskiego*. To monumentalne dzieło (15 tomów) ukazywało się w l. 1880–1902. Wydawnictwo to wymagało drobiazgowych poszukiwań i ogromnego wkładu pracy. Chlebowski wraz ze współpracownikami pozyskiwali informacje o poszczególnych miejscowościach Królestwa Polskiego z różnych źródeł archiwalnych, a także z przekazów społeczności lokalnej. W imieniu redakcji *Słownika* Chlebowski pisał listy do mieszkańców Królestwa Polskiego z prośbą o nadesłanie informacji o dziejach i stanie obecnym wsi, miast i miasteczek. W jednym z listów do nieznanego adresata pisał: „Jeżeliby Pani mogła dostarczyć więcej opisów miejscowości dobrze Jej znanych z podaniem dokładnych danych zarówno

statystycznych, jak archeologicznych lub historycznych, to z wdzięcznością z Jej łaskawej pomocy korzystać będziemy”.

W 1901 r. wszedł w skład komitetu redakcyjnego *Encyklopedii Wychowawczej*, ukazującej się wówczas pod kierunkiem Romana Plenkiewicza. Przy współudziale Chlebowskiego ukazały się tomy 5 (1901) i 6 (1904). W tym samym roku rozpoczął współpracę z czasopismem „Książka. Miesięcznik poświęcony bibliografii krytycznej”. Z okazji jubileuszu 100. rocznicy urodzin Juliusza Słowackiego w 1909 r. wydał pracę *Słowacki i Szekspir*, która została ogłoszona w sprawozdaniach Towarzystwa Naukowego Warszawskiego.

Historia i literatura polska były wiodącymi obszarami jego poszukiwań i analiz badawczych. Ogłaszał prace dotyczące pisarzy i poetów polskich. Przedstawiał ich życie i twórczość na szerokim tle uwarunkowań społeczno-historycznych i kulturowych. Poza intensywną działalnością publikacyjną zajmował się także nauczaniem. W l. 1909/1910–1915/1916 wykładał literaturę polską słuchaczom Towarzystwa Kursów Naukowych. W ramach swoich obowiązków prowadził: Kurs syntetyczny literatury polskiej, kurs Pierwszy rozkwit poezji polskiej w XVI w., Literatura polska w XIX w., Poezja polska po roku 1830 – Adam Mickiewicz. Wykładał także na Kursach Pedagogicznych dla Kobiet pod kierunkiem Jana Miłkowskiego. Od r.akad. 1916/1917 rozpoczął pracę na UW i kierował Katedrą Literatury Polskiej.

Jego aktywność naukowa została doceniona przez Towarzystwo Naukowe Warszawskie, którego był członkiem od 1907 r. Gdy w 1911 r. w Towarzystwie powstała Komisja do Badań nad Historią Literatury, został jej przewodniczącym. W 1914 r. Towarzystwo nadało mu godność członka honorowego, a w 1916 r. został wybrany jego prezesem. Chlebowski przekazał Towarzystwu swój księgozbiór. W 1914 r. otrzymał tytuł członka korespondenta AU w Krakowie. Był też członkiem honorowym Towarzystwa Literatów i Dziennikarzy Polskich oraz jednym z trzech członków honorowych Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, WWP – zbiór akt, sygn. 3; APL, Archiwum rodziny Bartoszewiczów, sygn. 1.7/336; *Dziesięciolecie WWP TKN*, Warszawa 1917; W. Borowy, *Bronisław Chlebowski jako krytyk literatury*, Warszawa 1919; W. Borowy, *Chlebowski Bronisław (1846–1918)*, PSB, t. III, Kraków 1937; J. Krzyżanowski, *Doroczne Zebranie Uroczyste dnia 24 listopada 1946 r. Bronisław Chlebowski (w stulecie urodzin)*, „RTNW” 1947, t. 39; *Chlebowski Bronisław*, BLPNK, t. 13, Warszawa 1970; J. Starnawski, *Bronisław Chlebowski*, Warszawa 1986; E. Wolnicz-Pawłowska, *Bronisław Chlebowski (1846–1918). Trzeci prezes Towarzystwa Naukowego Warszawskiego (w 90. rocznicę śmierci)*, „RTNW” 2008, R. 71; U. Kowalczyk, *Bronisław Chlebowski jako krytyk literatury*, [w:] *Historie literatury polskiej 1864–1914*, red. Ł. Książczyk, U. Kowalczyk, Warszawa 2015; U. Kowalczyk, *Bronisław Chlebowski w kręgu Szkoły Głównej*, [w:] *Szkoła Główna. Kręgi wpływów*, red. U. Kowalczyk, Ł. Książczyk, Warszawa 2017; M. Mikołajczak, *Teoria terytorialności Bronisława Chlebowskiego – niewykorzystany potencjał polskich badań regionalistycznych*, „RLit” 2017, z. 5.

Bibliografia podmiotowa:

Idea, układ i artyzm „Dziadów” kowieńskich i „Fragmentów” pośmiertnych, Warszawa 1907; *Warszawa za Władysława IV*, Warszawa 1909; „Przedświt” – geneza i charakterystyka, Warszawa 1909; *Jak powstały „Dziady” kowieńskie*, Warszawa 1911; *Warszawa za książąt Mazowieckich*, Warszawa 1911; *Pisma Bronisława Chlebowskiego*, t. 1–3, Warszawa 1912; *Stanowisko Kraszewskiego w literaturze*

i życiu społeczeństwa 1812–1912, Warszawa 1912; *Znaczenie Szkoły Głównej warszawskiej w dziejach umysłowości i nauki polskiej. Odczyt wygłoszony na publicznym posiedzeniu Towarzystwa Naukowego Warszawskiego w dniu 25 listopada 1912 r.*, Warszawa 1912; *Współczesna literatura polska (1864–1905)*, „PN” 1913, nr 10/11; *Rozwój kultury polskiej w treściwym zarysie przedstawiony*, Warszawa 1917.

J. Kamińska

Chmielecka Maria (1891–1946), nauczycielka, publicystka.

Urodziła się w Brenicy k. Rawy Mazowieckiej. Pochodziła z rodziny chłopskiej Binieków (Bienieków). W 1906 r. ukończyła szkołę rolniczą w Kruszynku, następnie w l. 1909–1910 studiowała na Kursach Naukowych dla Kobiet w Warszawie. W l. 1907–1913 była instruktorką koła gospodyń i kółek rolniczych, a także członkinią Zarządu i Rady Naczelnej TKR. Pracowała jako nauczycielka, wychowawczyni i instruktorka w szkołach, kółkach rolniczych, kołach gospodyń i Kursach dla Dorosłych. W l. 1909–1912 była wychowawczynią i instruktorką w szkole rolniczej w Gołotczyźnie. Od 1913 r. pracowała także w szkołach rolniczych w Kruszynku i Krasienienie. W 1912 r. wizytowała czeskie szkoły rolnicze dla dziewcząt w zakresie programu i metod nauczania.

Od 1907 r. działała w ZRKP jako reprezentantka kobiet wiejskich. Należała do grupy kobiet wyemancypowanych, wykształconych w szkołach rolniczych, podejmujących działalność społeczno-oświatową na wsi i nie tylko, organizując m.in. koła gospodyń oraz koła młodzieży wiejskiej. Była publicystką, od 1907 r. współpracowała z czasopismami „Zagon”, „Siewba”, „Zaranie” i jego dodatkiem „Świt – Młodzi Idą”. Pracowała jako współredaktorka „Świtu”, była także korespondentką „Steru”. W czasie I wojny światowej pracowała społecznie w Warszawskim KO i Polskim Towarzystwie Pomocy Ofiarom Wojny. W l. 1915–1916 była nauczycielką warszawskich Kursów dla Dorosłych. W 1916 r. w Grodnie współorganizowała i współprowadziła Gimnazjum im. Adama Mickiewicza. Pracowała tam również na kursach dla nauczycieli wiejskich i referentów oświatowych. Po 1918 r. kontynuowała działalność oświatową i publicystyczną, pisała m.in. do „Gazety Gospodarczej” i prowadziła tam rubrykę „Kronika Tygodnia”.

Bibliografia przedmiotowa:

MHPRL, sygn. W-9394; *Przemówienie p. Marii Biniekówny na zebraniu Związku równouprawnienia kobiet polskich*, [w:] *Cała prawda o Kruszynku*, Warszawa 1910; R. Pachucka, *Pamiętniki z lat 1886–1914*, Wrocław 1958; Z. Kmiecik, *Postępowa myśl oświatowa w Królestwie Polskim w latach 1905–1914: wybór materiałów*, Warszawa 1961; D. Wawrzykowska-Wierciochowa, *Z dziejów kobiety wiejskiej: szkice historyczne, 1861–1945*, Warszawa 1961; J. Bartyś, *Kółka rolnicze w Królestwie Polskim*, Warszawa 1974; *Chmielecka Maria*, SBDR, Warszawa 1989; W. Mędrzecki, *W społecznościach lokalnych i w parafii. Kobiety w życiu publicznym wsi polskiej na przełomie wieków*, [w:] *Kobieta i świat polityki. Polska na tle porównawczym w XIX i w początkach XX wieku*, red. A. Żarnowska, A. Szwarz, Warszawa 1994; H. Brodowska, *Chłopi o sobie i Polsce*, Łódź 2001.

Bibliografia podmiotowa:

Głos kobiety w sprawie poziomu umysłowego kobiet wiejskich, „Siewba” 1907, nr 27; *Do braci włościan*, „Siewba” 1907, nr 30; *Ważna sprawa*, „Zaranie” 1908, nr 28; *Wieści z kółek*, „Zaranie” 1909,

nr 33, 34, 35; *W sprawie Kruszyńka*, „Zaranie” 1910, nr 12; *Nie ludźmy się...*, „Zaranie” 1910, nr 35; *Przekleństwo Izom!*, „ŚMI” 1911, nr 3; *Czy kształcić włościanki?*, „Ster” 1911, nr 1; *Rollnicza uczelnia – a kobiety*, „Ster” 1911, nr 8–9; *Kładźmy trwale fundamenty*, „Zaranie” 1912, nr 49, 51.

K. Kaczmarek

Chmieleńska Maria (1869–1945), nauczycielka, działaczka polityczna. Pseud. Klara.

Urodziła się w Kijowie, w rodzinie ziemiańskiej, była córką Antoniego i Walerii z Brzostowskich. Jako uczennica gimnazjum w Kijowie należała do koła samokształceniowego. Po ukończeniu szkoły podjęła pracę prywatnej nauczycielki, kontynuowała ją po przeniesieniu się do Warszawy w 1897 r. Współpracowała, od 1898 r., z PPS, była kolporterką prasy i obsługiwała biuro centralne. Wykładała historię i język polski w kółkach robotniczych. Inicjowała działalność partyjną na rzecz kobiet. Od 1901 r. angażowała się politycznie, za co była wielokrotnie osadzana w więzieniu: w 1901, 1905 i 1906 r. W listopadzie 1915 r. włączyła się w tworzenie Uniwersytetu Ludowego w Warszawie. Weszła w skład pierwszego zarządu i uczestniczyła w pracach organizacyjnych aż do jego zamknięcia w 1924 r. W l. 1916–1918 współpracowała z tygodnikiem „Jedność Robotnicza” – organem PPS. Brała udział w pracach POW. Włączyła się w działania na rzecz równouprawnienia politycznego kobiet – w LKPW oraz Centralnym Komitecie Politycznego Równouprawnienia Kobiet Polskich. Kierowała Centralnym Wydziałem Kobiectw PPS. Z ramienia partii była członkinią CKN i uczestniczyła w działaniach jego Komisji Szkolnej. Od lipca 1919 r. pełniła funkcję urzędniczki w II sekcji ubezpieczeń społecznych w MPiOS, zajmując się sprawami opieki nad dziećmi i młodzieżą. W wydanych w okresie II RP tekstach wspominała okres rewolucji: *Z moich wspomnień*, w: *Księżde Pamiątkowej PPS* (1923); *Wrażenia z rewolucji 1905 r. w „Serbii”* („Niepodległość” 1933, t. 8), a także podejmowała zagadnienia dotyczące ogrodów działkowych oraz urządzania i prowadzenia nowoczesnej kuchni. Została odznaczona Krzyżem Niepodległości oraz Srebrnym Krzyżem Zasługi.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, ZAODRR, sygn. 16210; WBH CAW, APO, sygn. 13.04.1931 KN; M. Chmieleńska, *Początki pracy P.P.S. wśród kobiet*, „GKob” 1926, nr 6–7; A. Próchnik, *Kobieta w polskim ruchu socjalistycznym*, Warszawa 1948; A. Żarnowska, *Geneza rozłamu w PPS 1904–1906*, Warszawa 1965; A. Pacholczykowa, *Chmieleńska Maria*, SBDPRR, t. 1, Warszawa 1978; M. Nartowicz-Kot, *Socjalistki w życiu politycznym i społecznym Polski lat międzywojennych. Łódź i okręg łódzki*, [w:] *Kobieta i świat polityki: w niepodległej Polsce 1918–1939: zbiór studiów*, red. A. Żarnowska, A. Szwarz, Warszawa 1996; J. Dufurat, *Kobiety w kręgu lewicy niepodległościowej. Od Ligi Kobiet Pogotowia Wojennego do Ochotniczej Legii Kobiet (1908–1918/1919)*, Toruń 2001; J.Z. Pająk, *O rząd i armię. Centralny Komitet Narodowy (1915–1917)*, Kielce 2003; J. Dufurat, *Dyskusje wokół działalności Centralnego Wydziału Kobiectw PPS i miejsca kobiet w ruchu socjalistycznym w latach 1918–1939*, [w:] *Drogi kobiet do polityki (na przestrzeni XVIII–XXI wieku)*, red. T. Kulak, M. Dajnowicz, Wrocław 2016.

M.M. Krakowiak

Chmielewski Gracjan (1841–1930), nauczyciel, botanik. Pseud. G.Ch., „G. Chm...”.

Urodził się w Kraśniku, był synem Franciszka i Agnieszki ze Świtanowskich. Naukę początkową pobierał w powiatowej szkole realnej przy gimnazjum w Lublinie, a następnie w gimnazjum męskim (tzw. gimnazjum gubernialnym), które ukończył w 1861 r. Edukację kontynuował w Instytucie Politechnicznym i Rolniczo-Leśnym w Puławach, lecz przerwał ją, by uczestniczyć w powstaniu styczniowym. Następnie studiował na Wydziale Matematyczno-Przyrodniczym SGW, który w 1868 r. ukończył ze stopniem magistra nauk przyrodniczych.

Od 1869 r. pracował w progimnazjum w Warszawie jako nauczyciel przedmiotów przyrodniczych; uczył przyrody, chemii, fizyki i kosmografii. W 1872 r. przeniósł się do Warszawy, gdzie uczył w 3-klasowej miejskiej szkole, przekształconej w kolejnych latach w szkołę 6-klasową. W l. 1869–1905 pracował w różnego typu warszawskich szkołach państwowych i prywatnych, m.in. Jana Pankiewicza, na pensjach żeńskich Jadwigi Sikorskiej (zob.) oraz Leontyny Rudzkiej (zob.) oraz w szkole handlowej. W 1905 r. osiadł w Sadurkach k. Lublina.

Założona w lipcu 1905 r. Spółka Cywilna Szkoły Średniej w Lublinie powierzyła Chmielewskiemu stanowisko dyrektora projektowanej szkoły polskiej. W listopadzie tego roku otrzymał koncesję na otwarcie trzech najniższych klas, które programowo związane były z klasami gimnazjalnymi. Inauguracja placówki odbyła się w styczniu 1906 r., nadała jej imię Stanisława Staszica. Chmielewski wystarał się o ministerialną zgodę na prowadzenie w szkole zajęć w języku polskim (wyjątek stanowiło nauczanie języka rosyjskiego, historii i geografii). Wspierał też działające tam koła: Związek Młodzieży Socjalistycznej i Młodzieży Narodowej oraz Drużynę Skautów im. Waleriana Łukasińskiego. Aby zapewnić młodzieży odpowiednie warunki bytowe, utworzył bursy szkolne. Na łamach czasopisma „Polak–Katolik” apelował o pomoc finansową dla niezamożnych uczniów, czym miało zajmować się utworzone w 1907 r. Towarzystwo Pomocy Szkolnej przy szkole im. Stanisława Staszica w Lublinie.

Organizował dla uczniów wycieczki botaniczne po Lubelszczyźnie i w Góry Świętokrzyskie. Prowadził badania florystyczne, wiele uwagi poświęcał popularyzacji wiedzy botanicznej, szczególnie dotyczącej flory Lubelszczyzny. Stworzył zielnik z roślinami Lubelszczyzny. Wydał klucz do oznaczania roślin, który był przekładem przewodnika Emila Postela (na podstawie rosyjskiego tłumaczenia M. Meliorańskiego). Chmielewski uzupełnił go notatkami dotyczącymi występowania niektórych gatunków w Królestwie Polskim. Ocena tego przekładu była niejednoznaczna: Józef Trzebiński zrecenzował go pozytywnie, natomiast Bolesław Hryniewiecki krytycznie. Publikował w języku polskim i rosyjskim podręczniki szkolne (tzw. kursy przygotowawcze) z zakresu mineralogii i zoologii. Opublikował m.in. *Приготовительный курс зоологии. По сравнительному методу [Prigotovitel'nyj kurs zoologii po sravnitel'nomu metodu]* (1875), *Приготовительный курс ботаники по сравнительному методу [Prigotovitel'nyj kurs botaniki po sravnitel'nomu metodu]* (1876), *Kurs przygotowawczy zoologii podług metody porównawczej z 14 litografowanymi tablicami* (1876), *Приготовительный курс минералогии по наглядному методу [Prigotovitel'nyj kurs mineralogii po nagliadnomu metodu]* (1879), *Kurs przygotowawczy mineralogii podług metody poglądowej* (1879). Publikował teksty popularyzujące wiedzę przyrodniczą m.in. w czasopiśmie „Przyroda i Przemysł” (*Różnica między zwierzętami a roślinami*, 1872, nr 8).

Wbrew podawanym w literaturze informacjom raczej nie publikował w „Wędrowcu”, w periodyku nie znaleziono tekstu podpisanego jego nazwiskiem lub pseudonimem. Jest autorem biogramów zamieszczonych w *Encyklopedii Wychowawczej*. Propagował krajoznawstwo wśród młodzieży i dorosłych. W 1909 r. założył Oddział Lubelski Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, przez kilka lat pełnił funkcję jego prezesa. Po rezygnacji ze stanowiska dyrektora szkoły w 1919 r. zamieszkał w Nałęczowie. Odbywał krajoznawcze wycieczki botaniczne po Lubelszczyźnie i w okolice Biłgoraja, Urzędowa i Kraśnika oraz w Góry Świętokrzyskie. W okresie II RP został awansowany do stopnia podporucznika weterana Wojska Polskiego. Został odznaczony Krzyżem Virtuti Militari oraz pośmiertnie Krzyżem Niepodległości z Mieczami. Zmarł w Wymysłowie Kolonii.

Bibliografia przedmiotowa:

APL, Dyrekcje Szkolne, sygn. 2533; APL, Akta miasta Lublina, sygn. 6.4/105; APL, UGLdsS, sygn. 144; WBP im. Hieronima Łopacińskiego, DZS, Biogramy absolwentów szkoły im. Stanisława Staszica w Lublinie, t. 1, sygn. 2888; *Groby uczestników powstania styczniowego na cmentarzach Lublina*, oprac. Z. Bieleń, Lublin 1985; *Od Kolegium na Korcach do I Liceum im. St. Staszica. I LO im. St. Staszica 1586–1986. 400 lat szkoły*, red. M. Jedenak, A. Grączęwska, S. Klimaszewski, Lublin 1986; G. Brzęk, K. Kowalska, *Chmielewski Gracjan (1841–1930)*, SBP, Warszawa 1987; R. Kucha, *Gimnazjum męskie i szkoła im. Stanisława Staszica w Lublinie w latach 1864–1919*, [w:] *Szkoła czterech wieków. Liceum Ogólnokształcące im. Stanisława Staszica w Lublinie*, red. R. Kucha, Lublin 1992; B. Mikulec, *Chmielewski Gracjan*, SBML, t. 2, Lublin 1996; C.W. Domański, *Leksykon botaników polskich: Gracjan Chmielewski*, „WB” 1999, z. 1/2; A. Przegaliński, *Z historii lubelskiej oświaty: zarys dziejów prywatnej ośmioklasowej filologicznej szkoły męskiej S. Śliwińskiego (tzw. „Szkoły Lubelskiej”) w latach 1906–1914*, „RŁ” 2018, t. LXVIII; M. Okrasa, *Szkoła, opieka, wychowanie na łamach prasy guberni lubelskiej w latach 1864–1914*, Lublin 2019.

Bibliografia podmiotowa:

Jundziłł Stanisław-Bonifacy, [w:] *Encyklopedia Wychowawcza*, t. 6, red. R. Plenkiewicz, Warszawa 1904; *Kluczek Krzysztof*, [w:] *Encyklopedia Wychowawcza*, t. 6, red. R. Plenkiewicz, Warszawa 1904 [współautor R. Plenkiewicz]; *Klucz do oznaczania roślin spotkanych na wycieczkach botanicznych, według Postela*, t. 1, cz. 1–2; t. 2, cz. 2, Lublin 1909–1911; *Klucz do oznaczania roślin spotykanych na wycieczkach botanicznych. Dalszy ciąg części II-ej, według Postela*, Lublin 1911.

R. Bednarz-Grzybek

Chmielewski Zygmunt (1873–1939), inżynier, chemik, działacz i teoretyk spółdzielczości.

Był synem Konrada i Oktawii z Medunieckich. Urodził się w rodzinie inteligenckiej o wielkich tradycjach patriotycznych. Jego dziadkowie brali udział w powstaniu listopadowym, a ojciec, lekarz i renowator uzdrowiska w Nałęczowie – w styczniowym. Dzieciństwo spędził w Nałęczowie. Jego dom rodzinny był jednym z najbardziej znanych w Warszawie salonów towarzyskich, w którym bywali znani pisarze, m.in. Bolesław Prus (zob.) i Stefan Żeromski (zob.), dziennikarze i malarze. W Warszawie ukończył gimnazjum rosyjskie, należał też do kółka socjalistycznego. Po uzyskaniu matury odbył roczną (1892–1893) służbę wojskową w armii carskiej. W 1893 r. wyjechał na studia do Zurychu na Wydziale Chemicznym

tamtejszej Politechniki, uczestniczył w pracach zuryjskiej sekcji Związku Zagranicznego Socjalistów Polskich oraz w Zjednoczeniu Towarzystw Młodzieży. Jesienią 1896 r. przeniósł się do Wyższej Szkoły Technicznej w Charlottenburgu w Niemczech, brał aktywny udział w pracach PPS zaboru pruskiego. W 1898 r. rozpoczął współpracę z „Gazetą Robotniczą” wydawaną w Berlinie, publikując artykuły dotyczące kwestii społecznych, narodowych i politycznych. W okresie berlińskim zdobył doświadczenie w pracy politycznej i publicystycznej. W 1899 r. uzyskał dyplom inżyniera chemika i wrócił do Nałęczowa. Pierwszą pracę otrzymał w fabryce „Elektryczność” w Ząbkowicach, gdzie wstąpił do miejscowej organizacji PPS, prowadził zebrania, uczył i agitował. W obawie przed aresztowaniem wyjechał do Galicji. Dzięki prof. Józefowi Mikułowskiemu-Pomorskiemu (zob.) został zatrudniony jako asystent w Krajowej Stacji Doświadczalnej w Dublanach k. Lwowa. Tam wstąpił do miejscowej PPS, w której założył i prowadził kółko niepodległościowe. W 1902 r. opublikował *Analizę chemiczno-rolniczą* i nagrodzone *Wiadomości z dziedziny przyrody*. Szukał możliwości podniesienia poziomu życia gospodarczego i kulturalnego ludu w ruchu spółdzielczym, z którym zetknął się w Niemczech, obserwując działalność kas Raiffeisena. Na początku XX w. nawiązał współpracę z Franciszkiem Stefczykiem, tworząc podstawy spółdzielczości mleczarskiej w Galicji i w Królestwie Polskim. Uzyskał stypendium na studia w Danii i tam odbył praktykę w duńskich mleczarniach wiejskich. W 1908 r. powrócił do Warszawy, gdzie zajął się organizowaniem spółdzielni rolniczych w Królestwie. Od 1910 r. był członkiem Rady TK, w 1911 wszedł do Rady Naczelnej Związku Kółek Rolniczych im. Stanisława Staszica. W 1910 r. rozpoczął współpracę z Warszawskim Ziemiańskim Towarzystwem Mleczarskim, które przekształciło się w centralę handlową całego ruchu spółdzielczości mleczarskiej w Królestwie Polskim. Kierował Wydziałem Mleczarskim w CTR w Warszawie, w którym w 1913 r. powołał Biuro Drobnych Stowarzyszeń Rolniczych. Z jego inicjatywy w 1917 r. powstały dwie samodzielne organizacje spółdzielczości rolniczej: Związek Rewizyjny Polskich Stowarzyszeń Rolniczych i Kasa Centralnych Rolniczych Stowarzyszeń Pożyczkowych, w których został wybrany na członka zarządów. W lutym 1918 r. brał udział w I Konferencji Przewodników Polskiej Kooperacji w Lublinie, współorganizowanej przez ks. Stanisława Adamskiego. Wygłosił referat *Zadania kooperacji kredytowej w państwie polskim*.

Uczestniczył w działaniach proniepodległościowych. Był działaczem Ligi Państwowości Polskiej, partii politycznej w Królestwie Polskim istniejącej w l. 1915–1918. Wspierał działalność LP, organizując fundusze. W 1917 r. z ramienia RR został dyrektorem Departamentu Rolnictwa i Dóbr Koronnych. W l. 1916–1918 piastował funkcję wiceburmistrza Warszawy.

Był aktywny także w okresie II RP. Należał do, utworzonego w 1919 r., komitetu organizacyjnego Spółdzielczego Instytutu Naukowego w Warszawie, wykładał w SGH i SGGW. W l. 1922–1924 pełnił funkcję dyrektora Centralnej Kasy Spółek Rolniczych oraz kierował Związkiem Rewizyjnym Spółdzielni Rolniczych. Brał udział w tworzeniu pierwszej ustawy spółdzielczej z 1920 r., opracował teoretyczne podstawy spółdzielczości rolniczej w Polsce oraz założył pierwszą Szkołę Spółdzielczą w Nałęczowie w l. 30. XX w., opublikował także klasyczne opracowania z zakresu spółdzielczości, m.in. *Podręcznik spółdzielczości* (1937). Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AZHRL, Koczara, Początki ruchu ludowego, sygn. P-12.A; AZHRL, T. Kazimierowicz, [Wspomnienie o zasłużonych działaczach spółdzielczych], sygn. P-292; *Czy wiesz*, Warszawa 1938; A. Uziębło, *Zygmunt Chmielewski. Życie – praca – myśli*, Warszawa 1939; K. Chmielewski, J. Gójski, *Zygmunt Chmielewski teoretyk i działacz spółdzielczości wiejskiej*, Warszawa 1961; Z. Chyra-Rolicz, *Pod spółdzielczym sztandarem. Z dziejów spółdzielczości polskiej do 1982 r.*, Warszawa 1985; W. Szukiel, *Biografie STM. Zygmunt Chmielewski*, „STM” 1987, nr 9; Z. Chyra-Rolicz, *Z tradycji polskiej spółdzielczości II Rzeczypospolitej*, Warszawa–Poznań 1992; J. Bogusz-Pecio, *Historia szkoły*, [w:] *80-lecie Zespołu Szkół im. Zygmunta Chmielewskiego w Nałęczowie*, oprac. zbiorowe, Nałęczów 2010; E. Magiera, *Spółdzielczość jako forma edukacji w szkolnictwie polskim Drugiej Rzeczypospolitej (1918–1939)*, Szczecin 2011; A. Piechowski, *Zygmunt Chmielewski* (biogram na stronie Krajowej Rady Spółdzielczej – Muzeum Historii Spółdzielczości), <https://krs.org.pl/muzeum/poczytelnia/1605-zygmunt-chmielewski> (dostęp: 9.06.2023).

Bibliografia podmiotowa:

Podręcznik analizy chemiczno-rolniczej, Warszawa 1905; *Mleczarstwo w Galicji*, Lwów 1906; *Wiadomości z przyrody*, Warszawa 1908; *Podręcznik techniki mleczarskiej*, Lwów 1908; *O korzyściach z mleczarni spółkowych*, Warszawa 1910; *Zarys techniki mleczarskiej*, Warszawa 1912; *Korzyści z mleczarni spółdzielczych*, Warszawa 1914; *Instytut Społeczny*, Warszawa 1915; *Lud polski wobec wojny*, „MP” 1915, z. 1.

E. Magiera

Chmieleńska Aniela (1868–1936), działaczka społeczna, krajoznawczyni, popularyzatorka kultury ludowej. Krypt. A.Ch.

Urodziła się w Pułtusku, była córką Józefa Wasiewicza, lekarza i społecznika, i Matyldy ze Skupiewskich. W 1885 r. ukończyła pensję Anny Jasińskiej w Warszawie. Po śmierci ojca musiała zrezygnować z planowanych studiów zagranicznych, ale zdobywała rozległą wiedzę dzięki samokształceniu. Znała kilka języków obcych, studiowała dzieła polskich ekonomistów, teoretyków myśli społecznej oraz ludoznawców, w jej pismach widać także dobrą znajomość literatury naukowej z zakresu pedagogiki i higieny. Od młodości była bardzo zaangażowana w działalność społeczno-oświatową i publicystyczną, później także krajoznawczą. Po wyjściu za mąż za lekarza Jana Chmieleńskiego zamieszkała w Ciechanowie, gdzie prowadziła wypożyczalnię książek oraz tajne nauczanie. W 1897 r. małżonkowie przeprowadzili się do Płocka. Chmieleńska kierowała prężnie działającą sekcją wychowawczą Oddziału Płockiego Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego. Prowadziła kursy pedagogiczne dla członkiń Oddziału, wygłaszała odczyty na jego posiedzeniach; w 1905 r. przedstawiła pięć odczytów (*Skąd pochodzi nieufność ludzi biednych do zamożnych? Skąd ta niechęć, brak życzliwości? Dotarłam do źródła zła – to wyzysk; Kilka słów o prawdziwych biedakach; O potrzebie przeprowadzenia ankiety mieszkań stróżów; O znaczeniu studiów z zakresu pedagogiki, fizjologii i nauk pokrewnych dla pracowników Sekcji Wychowawczej; Słowa pożegnania przewodniczącej Sekcji na temat wyników wspólnej pracy z członkami i o znaczeniu przygotowywania się do pracy społecznej*). Była inicjatorką ankiety na temat warunków życia, stanu zdrowotności i oświaty stróżów w Płocku, opracowała i opublikowała wyniki

badań. Wraz z grupą lokalnych działaczy zorganizowała i prowadziła w miejskim ogrodzie bezpłatne zabawy dla dzieci z najuboższych rodzin, była też inicjatorką i organizatorką kąpieli dla dzieci. Zajmowała się propagowaniem oświaty higienicznej, urzędowała pogadanki dla starszych dzieci, opiekowała się matkami i kobietami w ciąży. Wygłaszała także odczyty na posiedzeniach PTD, w czasie których przedstawiała rozwój tej instytucji oraz potrzebę jej reformy, wskazywała obszary i cele działalności opiekuńczo-wychowawczej, socjalnej i oświatowej. Uczestniczyła w prowadzeniu tajnego nauczania, współpracowała z Towarzystwem Zbiorów Szkolnych, była inicjatorką i główną organizatorką amatorskich przedstawień teatralnych oraz tzw. żywych obrazów. W 1905 r., jak pisał Aleksander Maciesza (zob.), dom Chmielińskich był jednym z miejsc, „gdzie odbywały się narady przedstrajkowe (szkolne), a potem zebrania i narady mające na celu zorganizowanie pomocy dla młodzieży, która opuściła szkoły rosyjskie”.

W 1906 r. wraz z rodziną przeniósł się do Łowicza, gdzie była inspiratorką Towarzystwa Zbiorów Szkolnych, gromadzącego pomoce naukowe dla szkół. Z jej inicjatywy w mieście założono Polską Macierz Szkolną; Chmielińska była przewodniczącą sekcji nauczania. W 1906 r. zorganizowała naukę dla 225 dzieci i ponad 150 dorosłych. Prowadziła wykłady i odczyty w Domu Ludowym w Łowiczu. Organizowała odczyty miejscowych i przyjezdnych prelegentów. Propagowała walkę z analfabetyzmem, rozwijanie szkół ludowych i oświaty pozaszkolnej. Opracowała kwestionariusz ankiety dotyczącej analfabetyzmu i koordynowała badania prowadzone w l. 1910–1911 w 12 wsiach w księstwie łowickim. Przy kościele św. Ducha w Łowiczu zorganizowała bibliotekę i czytelnię. W 1908 r. dzięki zaangażowaniu Chmielińskiej utworzono Oddział Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego w Łowiczu, którego od początku istnienia szczególnym celem była opieka nad młodzieżą szkolną i popularyzacja wśród młodych idei krajoznawstwa. Pod auspicjami Towarzystwa Chmielińska organizowała wycieczki krajoznawcze z udziałem młodzieży i ludności wiejskiej; w 1912 r. wzięło w nich udział prawie 600 uczestników. Wyjeżdżano do Warszawy, Włocławka, Liskowa, do szkół rolniczych, na wystawy kulturalne. Była inicjatorką i główną organizatorką Wystawy Pedagogiczno-Rękodzielniczej w Łowiczu w 1908 r., która miała pokazywać życie oświatowe i społeczno-kulturalne księstwa łowickiego; w ciągu 10 dni zwiedziło ją prawie 20 tys. osób. Prowadziła badania nad folklorem łowickim, zbierała materiały dotyczące kultury ziemi łowickiej, zachęcała Księżaków do kulturywowania folkloru. W 1910 r. doprowadziła do utworzenia w Łowiczu Muzeum Etnograficznego; współpracując z nim, kontynuowała gromadzenie zbiorów etnograficznych oraz upowszechnianie wiedzy o folklorze łowickim.

Opublikowała wiele tekstów poświęconych kwestiom społecznym, kulturalnym, wychowawczym i oświatowym. Artykuły zamieszczała w wielu czasopismach, m.in. „Zdrowiu”, „Gazecie Świątecznej”, „Echach Płockich i Włocławskich”, „Świecie Kobiety”, „Ludzie Polskim”, „Łowiczanie”, „Wieśniaku”. W swoich publikacjach upowszechniała wiedzę na temat działań samopomocowych, popularyzowała idee spółdzielczości, zakładania domów ludowych. Propagowała oświatę szkolną i pozaszkolną, czytelnictwo, rozwijanie kultury czasu wolnego, szerzyła idee wytwórczości i zdobnictwa. Podkreślała rolę kobiet w pracy wychowawczej i oświatowej, pisała o szkodliwości alkoholu. Była autorką wielu prac o tematyce etnograficznej, w tym o strojach, tradycjach i zwyczajach, zabytkach kultury łowickiej. Według zestawienia bibliograficznego zamieszczonego w książce *Życie i działalność Anieli*

Chmielińskiej, twórczyni Muzeum Etnograficznego Ziemi Łowickiej w l. 1899–1935 opublikowała 275 tekstów; bibliografia ta zawiera jednak drobne braki.

Należała do Zarządu Wydziału Kół Gospodyń Wiejskich, utworzonego w 1918 r. W okresie II RP kontynuowała działalność społeczno-oświatową i krajoznawczą, opublikowała szereg artykułów i książek, zbierała eksponaty na potrzeby Muzeum Etnograficznego, organizowała wystawy, propagowała czytelnictwo. Zorganizowała i prowadziła w Łowiczu sekcję pośrednictwa pracy dla włościanek. Józef Stemler pisał o niej „była wzorem działacza–twórcy. Z rzadko spotykanym zapałem i pozornym nadmiarem uczuciowości łączyła konsekwentną i niezłomną wolę w urzeczywistnianiu zamierzonych, głęboko umiłowanych i społecznie pożytecznych dzieł kultury narodowej. Jej postawa życiowa była zawsze czynna, twórcza i bezinteresowna”. Zmarła w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

APW OŁ, Zbiory Gumińskiego, sygn. 511, 512, 1008; APW OŁ, Zbiór rękopisów, sygn. 90; APW OŁ, Zbiór Tarczyńskiego, sygn. 116, 117, 120; J. Belcikowski, *Warszawa kobieca*, Warszawa 1930; *Śp. Aniela Chmielińska*, „KW” 1936, nr 99; A. Maciesza, *Wspomnienia o Anieli Chmielińskiej*, „ŻM” 1937, nr 7–8; A. Maciesza, *Chmielińska Aniela (1868–1936)*, PSB, t. III, Kraków 1937; M. Chmielińska, *Życie i działalność Anieli Chmielińskiej, twórczyni Muzeum Etnograficznego Ziemi Łowickiej*, Warszawa 1963; A. Żebrowska, *Chmielińska Aniela*, SPKP, Warszawa 1972; J. Wegner, *Niestrudzona działaczka Ziemi Łowickiej*, [w:] *Jan Wegner. Serce i umysł – dla Łowicza. Wybór artykułów*, oprac. M. Wojtylak, Łowicz 2009; *Aniela Chmielińska: wybór artykułów. Przyczynek do biografii*, oprac. Z. Kryściak, Łowicz 2016.

Bibliografia podmiotowa:

O bezpłatnych zabawach dzieci ubogich, „Zdrowie” 1905, nr 5; *W sprawie koedukacji*, „KC” 1905, nr 178; *O życiu stróżów w Płocku. Materiał zebrany na zasadzie ankiety*, Warszawa 1906: odb. z czasopisma „Zdrowie” 1906, nr 10; *Co nam dała wystawa w Łowiczu*, Łowicz 1908; *Słów kilka o Polskim T-wie Krajoznawczym*, „Łowiczanie” 1911, nr 1; *Pięć wycieczek po kraju*, „GŚ” 1912, nr 1655, 1656, 1657, 1658, 1659, 1661, 1662; *W jaki sposób dołą naszą poprawić możemy*, „GŚ” 1912, nr 1627, 1628; *Księżacy*, „Ziemia” 1913, nr 15–16; *Oświata i praca społeczna w Galicji*, Warszawa 1914; *Istota krajoznawstwa*, „Wieśniak” 1914, nr 15; *Księżacy*, „GŚ” 1917, nr 1923, 1924, 1925.

A. Böldyrew

Chodecki Władysław (1855–1929), lekarz internista, popularyzator higieny.

Urodził się w Warszawie. Był synem Marcelego, urzędnika. Po ukończeniu II Gimnazjum w Warszawie wyjechał w 1873 r. na studia medyczne na UJ, ale już po roku przeniósł się do Berlina, gdzie w 1880 r. uzyskał dyplom doktora medycyny. W tym samym roku opublikował tam pracę naukową *Über die Hodgkinsche Krankheit*. W okresie studiów był członkiem polskiego akademickiego Towarzystwa Naukowego.

Od l. 80. XIX w., gdy po powrocie ze studiów zagranicznych rozpoczął praktykę lekarza internisty, pisał teksty popularnonaukowe dotyczące zagadnień medycznych i higienicznych, m.in. zwalczania alkoholizmu czy dbania o zdrowie psychiczne (*O pijaństwie. Studium społeczno-higieniczne*, 1887: odb. z czasopisma „Biblioteka Warszawska”; *Jak zapobiegać*

chorobom nerwowym, 1886: odb. z czasopisma „Ateneum”; *Sen i bezsenność*, 1890). Już wówczas uważał, że „[n]igdy nie można dosyć przestrzegać o szkodliwości alkoholu za pomocą pism popularnych, wykładów i tak dalej”. Apelowal, by do tych działań przyłączyły się szkoły ludowe, duchowni oraz władze państwowe: „Popularne nauczanie ludu, że wódka jest trucizną, że w znacznym stopniu skraca życie i prowadzi do obłąkania, a socjalnie do pauperyzmu i nędzy, oto, co masom w uszy kłaść trzeba. Zadanie państwa w celu zmniejszenia pijaństwa polega na szerzeniu prawdziwej oświaty między robotnikami”. W jego ocenie „radikalnymi środkami przeciwko pijaństwu są: prawdziwa oświata, moralność i dobrobyt ludu”. Zwracał uwagę na związki pomiędzy alkoholizmem a chorobami układu nerwowego (*Alkohol a nerwy*, „Wszecławiat” 1904, nr 51).

Na początku XX w., w 1907 r., apelował z kolei do kobiet o zakładanie towarzystw wstrzeźliwości i szerzenie wśród szerokich rzesz społeczeństwa wiedzy na temat zagrożeń związanych z nadużywaniem alkoholu: „Kobiety lekarze, obywatelki wiejskie i nauczycielki ludowe powinny przyjąć czynny udział w walce z pijaństwem [...] powinny koniecznie teoretycznie i praktycznie obznajomić się z kwestią alkoholizmu i na podstawie faktów agitować w jak najszerszych masach”. W adnotacji do tego tekstu redakcja pisma „Przyszłość”, organu ruchu etycznego, podkreślała, że Chodecki choć w swoich publikacjach propaguje abstynencję, sam abstynentem jednak nie jest.

Współpracował z czasopismami: „Biblioteka Warszawska”, „Kurier Warszawski”, „Przegląd Tygodniowy”, „Ateneum”, „Bluszcz”, „Zdrowie”, „Przyroda i Przemysł”. Na łamach „Przeglądu” pisał m.in. o problemach zwalczania prostytucji i konieczności edukacji seksualnej młodzieży (*Ohyda wieku*, 1903, nr 24; *W sprawie uświadamiania młodzieży*, 1904, nr 8). W artykułach publikowanych w „Zdrowiu” analizował różnorakie uwarunkowania patologii społecznych (*Walka z prostytucją*, 1905, nr 4; *Co pcha służące w objęcia prostytucji*, 1906, nr 8; *Alkohol i szkoła*, 1907, nr 6; *Alkoholizm a prostytucja*, 1908, nr 5). Apelowal, by nie potępiać prostytutek, lecz udzielić im pomocy, zapewniając dostęp do lekarza i oświaty: „Prostytutki nie należy wyjmować spod opieki prawa, nie należy uważać jej za zwierzę, ale za nieszczęśliwego człowieka, którego leczyć, poprawiać i oświecać jest świętym obowiązkiem społeczeństwa”. Dotyczyło to zwłaszcza nieletnich prostytutek, dla których zalecał zakładać specjalistyczne ośrodki resocjalizacyjne – „sanatoria moralne”. Pisząc o „uświadamianiu młodzieży”, wymieniał korzyści koedukacji, zerwania z zasadą podwójnej moralności i kształtowania w chłopcach szacunku dla koleżanek oraz upowszechniania w społeczeństwie zasady równości płci. Zalecał wychowanie fizyczne dziewcząt i chłopców jako najlepsze antidotum na zbyt wczesne podejmowanie życia seksualnego.

Pracował też jako lekarz szkolny w jednej ze szkół Polskiej Macierzy Szkolnej, a od 1905 r. w nowo powstałej Szkole Nauk Społecznych i Handlowych w Warszawie, gdzie był nauczycielem higieny społecznej. Propagował zasady higieny szkolnej, w swoich odczytach publicznych, wygłaszanych m.in. w WTL, i w broszurach podejmował tematy problemów zdrowotnych młodzieży szkolnej wynikających z niedożywienia, przeciążenia szkolnego, braku aktywności fizycznej oraz stosowania używek takich jak alkohol czy papierosy. Postulował wprowadzenie zajęć z zakresu wychowania fizycznego w szkołach żeńskich, doświadczenie uczniów na terenie placówek oświatowych oraz szersze uwzględnianie w programach nauczania zagadnień higieny, nie w postaci osobnego przedmiotu, a poprzez włączanie tych zagadnień do zajęć z zakresu przyrody czy fizyki, chemii i biologii w klasach starszych:

„Znajomość i interesowanie się postęпами higieny jest obowiązkiem każdego nauczyciela, bez względu na jego specjalność”.

Należał do grona członków założycieli Towarzystwa Badań nad Dziećmi, był też jego wiceprzewodniczącym, w 1907 r. przekazał na rzecz Towarzystwa dochody ze swojego odczytu, wspierał je ponadto z własnych środków finansowych. Wygłaszał tam odczyty, wydawane następnie drukiem; w jednym z nich mówił *O samobójstwie u dzieci*. Był też członkiem rzeczywistym Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego, działał głównie w ramach jego sekcji przeciwalkoholicznej, opracowując odezwy dla ludu, organizując i wygłaszając na ten temat odczyty publiczne i wewnętrzne dla członków Towarzystwa, często drukowane później m.in. na łamach „Zdrowia” (jak odczyt *Alkohol i szkoła*, przedstawiony na posiedzeniu sekcji antyalkoholicznej 7 lutego 1907 r.). Wygłaszał też referaty w TLW – *Małżeństwo i dziedziczność, Przyczynek do higieny nauczania i wychowania*. Jego broszurę *Znaczenie czystości w higienie życia domowego* (1907), z której dochód autor przeznaczył na rzecz Towarzystwa Higieny Praktycznej im. Bolesława Prusa, Piotr Szarejko uznał za szczególnie cenną. Na łamach „Zdrowia” tak ją polecano: „Broszura powyższa jest równie pożyteczna, jak poprzednio wydane przez tego samego autora, czynnego u nas popularyzatora niektórych ważniejszych zagadnień higieny społecznej i wychowawczej”. Należał do Komitetu Ogrodów im. Wilhelma Ellisa Raua w Warszawie. Uczestniczył w I Zjeździe Neurologów, Psychiatrów i Psychologów Polskich w Warszawie w 1909 r.

Współpracował też z Polskim Towarzystwem Przeciwgruźliczym, wygłaszał odczyty na temat zapobiegania gruźlicy, które następnie ukazywały się drukiem. Dochody ze sprzedaży tych wydawnictw przekazywał na rzecz Towarzystwa. Informował w nich o działalności Towarzystwa, o uruchomieniu specjalistycznej przychodni w Szpitalu św. Ducha. Obalał rozpowszechnione w społeczeństwie mity na temat gruźlicy, przekonywał, że choroba ta jest wyleczalna, podawał jej główne przyczyny i objawy, zachęcał do wykonywania badań. Używał przystępnego dla czytelników języka, obrazowo ukazywał problem rozprzestrzeniania się chorób zakaźnych i konieczność przestrzegania higieny.

Był członkiem Warszawskiego Towarzystwa Opieki nad Dziećmi Więźniów. Należał też do grona członków Zarządu i członków honorowych TORPR. Z własnych funduszy wspierał budowę tanich mieszkań dla warszawskich rzemieślników. W okresie I wojny światowej wygłaszał popularne wśród słuchaczy odczyty na temat *Jak się trzeba odżywiać w czasie wojny*. Tłumaczył też z języka niemieckiego prace *Pedagogika lecznicza* Teodora Hellera, wydaną przez „Przegląd Pedagogiczny” w 1906 r., oraz *Zarys higieny dla lekarzy, studentów, urzędników sanitarnych i administracyjnych* Karola Flüggego (1910). Zauważał brak na rynku wydawniczym tego typu publikacji w języku polskim, dlatego wydał je na własny koszt, a cały dochód ze sprzedaży przekazał na rzecz Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego.

W okresie II RP opublikował m.in. propagującą zasady higieny w wojsku broszurę *Jaki powinien być żołnierz, aby był zdrowy i szczęśliwy?* (1919) oraz *Jak zachować zdrowie i przedłużyć życie: rady i wskazówki dla młodzieży wiejskiej* (1921). Nie ustawał w wygłaszaniu odczytów popularyzujących higienę, wydawanych następnie drukiem, np. w Lidze Pracy w lutym 1920 r. wystąpił z odczytem *Higiena pracy*, zaś w 1922 r. wygłosił *Odczyt dla żołnierzy rolników w dniu 25 listopada w koszarach: higiena wsi*. Nawet jego polemiści, jak Kazimierz Bartoszewicz, pisali o nim jako o „cenionym higieniście”. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AGAD, KGGW, sygn. 7596; APŁ, Archiwum rodziny Bartoszewiczów, sygn. 4.3/1673; APW, WGUDs, sygn. 93; GBL, DSKM, sygn. KOL [Chodecki Władysław]; S.L. Kościński, *Słownik lekarzy polskich obejmujący oprócz krótkich życiorysów lekarzy Polaków oraz cudzoziemców w Polsce osiadłych, dokładną bibliografią lekarską polską od czasów najdawniejszych aż do 1885 r.*, Warszawa 1888; L. Bregman, *Wydział Przeciwalkoholiczny Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego*, „Przyszłość” 1907, nr 1; T. Jaroszyński, *Rec. prac W. Chodeckiego: Co każdy o gruźlicy wiedzieć powinien; O samobójstwie u dzieci*, „Zdrowie” 1909, nr 4; T. Jaroszyński, *Rec. pracy W. Chodeckiego: Znaczenie czystości w higienie życia domowego*, „Zdrowie” 1909, nr 4, 7; M. Demel, *Mogily lekarskie na cmentarzach warszawskich*, „AHM” 1966, t. XXIX; G. Kusztelak, *Polacy na studiach lekarskich w Berlinie (1810–1918)*, „AHM” 1972, t. XXXV; W. Bobrowska-Nowak, *Polskie Towarzystwo Badań nad Dziećmi w świetle dokumentów*, „PHO” 1973, nr 3; P. Szarejko, *SLP XIX w.*, t. 1, Warszawa 1991; A. Böldyrew, *Spółczesność Królestwa Polskiego wobec patologii społecznych w latach 1864–1914*, Łódź 2016; *Pijaństwo i alkoholizm w piśmiennictwie Królestwa Polskiego w XIX i na początku XX wieku. Aspekty społeczne, pedagogiczne i kulturowe*, wybór źródeł i oprac. A. Böldyrew, Łódź 2019.

Bibliografia podmiotowa:

Matężństwo w świetle higieny, „Bluszcz” 1904, nr 7; *Wychowanie i choroba*, „Bluszcz” 1905, nr 4; *O zadaniach lekarza w walce z chorobami wenerycznymi*, „Zdrowie” 1906, nr 8; *Zadania kobiet w walce z alkoholizmem*, Warszawa 1907: odb. z czasopisma „Przyszłość” 1907; *Higiena domowa uczniów szkół średnich; wskazówki dla rodziców i wychowawców*, Warszawa 1907; *Co każdy o gruźlicy wiedzieć powinien*, Warszawa 1909; *O samobójstwie u dzieci*, Warszawa 1909; *Niedole młodzieży szkolnej (Odczyt publiczny)*, Warszawa 1912; *Oszczędna kuchnia: jak się w chwili obecnej trzeba odżywiać*, Warszawa 1916; *Higiena pracy umysłowej*, Warszawa 1917.

A. Wałęga

Chodźko Witold (1875–1954), lekarz psychiatra, neurolog, higienista, społecznik, polityk.

Urodził się w Piotrkowie. Był synem Leonarda, urzędnika skarbowego, i Marii z Jasińskich. Naukę pobierał w gimnazjach w Piotrkowie i Warszawie. W 1894 r. zdał maturę i podjął studia medyczne na Wydziale Lekarskim UW. W 1899 r. uzyskał, z wyróżnieniem, stopień lekarza. Po ukończeniu studiów pełnił funkcję asystenta na oddziale neurologicznym dr. Józefa Babińskiego, pod którego kierunkiem przygotował pracę *Przyczynki do kwestii objawu ruchu paluchowego Babińskiego*. Wyjechał za granicę, do Paryża i Grazu w Austrii, gdzie specjalizował się w zakresie neurologii i psychiatrii. Po powrocie do kraju podjął pracę jako lekarz ogólny wolno praktykujący w miejskiej osadzie w gub. łomżyńskiej – Zrębach Kościelnych k. Małkini.

W 1901 r. przeniósł się do Lublina. Tutaj pracował początkowo na stanowisku asystenta w prywatnej lecznicy dla chorych umysłowo dr. Władysława Olechnowicza. Od 1902 r. zatrudniony był na oddziałach psychiatrycznych dwóch lubelskich szpitali – w Szpitalu św. Jana (jako młodszy ordynator), a także Szpitalu św. Wincentego. Równolegle prowadził też prywatną praktykę lekarską. W l. 1907–1914 zajmował stanowisko dyrektora Szpitala dla Psychicznicy i Nerwowo Chorych w Kochanówce k. Łodzi. W l. 1914–1915 kierował zakładem psychiatrycznym dla psychicznie chorych w Czerwonym Borze k. Radzyna.

Pracował aktywnie w LTL, do 1907 r. pełnił funkcję bibliotekarza, przyczynił się do podniesienia poziomu działalności Towarzystwa nie tylko na gruncie naukowym, ale przede wszystkim społeczno-medycznym. Angażował się w przedsięwzięcia mające na celu poprawę stanu zdrowia ludności. Zainicjował powstanie Komisji Przemysłowo-Lekarskiej i został jej sekretarzem. W 1906 r. opracował memoriał prywatnej lecznicy dla chorych umysłowo dr. Władysława Olechnowicza. Brał udział w organizacji kąpieliska k. Nałęczowa dla ludności włościańskiej. Był inicjatorem ustawodawstwa sanitarnego, organizatorem sieci lekarzy powiatowych, opracował też zakres zadań lekarzy w zakresie higieny wychowawczej (szczególnie lekarzy szkolnych). Był współorganizatorem i członkiem Oddziału Lubelskiego Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego. Kierował pracami organizacji opieki nad matką i dzieckiem „Kropla Mleka”, którą założył w Lublinie w 1905 r. Działal również w ruchu antyalkoholowym, upowszechniał wiedzę o szkodliwości spożywania alkoholu oraz prostytucji jako źródle chorób wenerycznych. Był zwolennikiem eugeniki, odgrywał znaczącą rolę w popularyzowaniu tej idei. W 1909 r. uczestniczył w I Zjeździe Neurologów, Psychiatrów i Psychologów Polskich w Warszawie.

Był współorganizatorem Lubelskiego Towarzystwa Szerzenia Oświaty „Światło”, pracował w Zarządzie Towarzystwa, w 1907 r. został jego wiceprezesem. Od 1916 r. wchodził w skład sekcji higieniczno-lekarskiej oraz sekcji katalogowej Wydziału Opieki nad Dziećmi i Młodzieżą RGO, należał także do Rady Nadzorczej tego Wydziału. Publikował materiały dotyczące higieny i spraw sanitarnych w ramach serii *Kursy Przygotowawcze dla Lekarzy Powiatowych Królestwa Polskiego*. Wydał szereg prac naukowych w języku francuskim. Działal w wielu organizacjach i towarzystwach, zarówno o charakterze społecznym, jak i naukowym, o zasięgu ogólnopolskim i międzynarodowym.

Był aktywny także w okresie II RP, w 1919 r. uzyskał członkostwo honorowe LTL, od 1920 r. był delegatem rządu polskiego w Lidze Narodów. W 1921 r. zdobył dyplom doktora medycyny na UJ. Kierował wieloma instytucjami publicznymi zajmującymi się zdrowiem, higieną i opieką, m.in. w l. 1926–1939 był dyrektorem Państwowej Szkoły Higieny w Warszawie, pełnił też funkcję ministra w MZP. Zajmował się organizacją procesu kształcenia lekarzy higienistów oraz popularyzowania higieny szkolnej, szczególnie na wsi. Po II wojnie światowej wrócił do Lubina, gdzie podjął pracę na Wydziale Lekarskim UMCS. Był autorem bardzo wielu prac z dziedziny psychiatrii, neurologii, higieny (w tym higieny szkolnej – te publikował głównie po 1918 r.) i medycyny publicznej, chorób zakaźnych i zawodowych. Część z nich opracowana została w formie popularnej. Był członkiem honorowym licznych towarzystw lekarskich, otrzymał wiele odznaczeń – zarówno krajowych, jak i zagranicznych. Zmarł w Lublinie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, Gabinet Cywilny RR KP w Warszawie, sygn. 13/239, 16/280; AAN, Kancelaria Cywilna NP w Warszawie, sygn. 5.1/42; AAN, RGO w Warszawie, sygn. 9, 1240; AAN, TRS w Warszawie, sygn. 1/142, 5/137, 10/83; APAN, Witold Chodźko (1875–1954; medycyna, higiena), sygn. 199; GBL, DSKM, ILWB, sygn. PL\327\1\0\606; GBL, DSKM, sygn. KOL [Chodźko Witold]; GBL, DSKM, Spuścizna Witolda Chodźki, sygn. 1102; GBL, DSKM, Teki Konopki, sygn. 180; J. Brzozowski, *Witold Chodźko jako nauczyciel higieny*, „PTL” 1956, nr 8; J. Strojnowski, *Witold Chodźko jako lubelski neurolog i psychiatra w latach 1901–1907*, „KHNT” 1969, nr 14/2; BUP,

cz. 6, z. 1, Wrocław 1983; P. Szarejko, *SLP XIX w.*, t. 3, Warszawa 1995; Witold Chodźko (1875–1954). *Lekarz higienista, społecznik, dydaktyk*, „PrzE” 2014, nr 58; W. Gniadek, *Witold Chodźko – lekarz, polityk, wolnomularz*, „MR” 2014, nr 4; M. Florek-Łuszczki, *Higienizacja polskiej wsi jako ruch socjomedyczny*, Lublin 2015.

Bibliografia podmiotowa:

Zarys programu prac Wydziału Higieny Wychowawczej Filii Lubelskiej Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego, „GazLub” 1904, nr 41, 42, 43; *O instytucjach „Kropla Mleka”, „Zdrowie”* 1907, nr 5; *Zadania lekarza praktyka w dziedzinie psychiatrii* (Referat odczytany na II Zjeździe Lekarzy Prowincjonalnych Królestwa Polskiego w Lublinie, 2 czerwca 1914 r.), Lublin 1914; odb. z: *Pamiętnik II Zjazdu Lekarzy Prowincjonalnych. Punkty wytyczne ustawy szpitalnej dla państwa polskiego*, Warszawa 1915; *Najpilniejsze zadania polskich instytucji samorządowych w zakresie opieki nad umysłowo chorymi*, Warszawa 1915; *Uwagi nad ustrojem wewnętrznym szpitali warszawskich*, Warszawa 1916; *Polskie prawodawstwo sanitarne w rozwoju historycznym*, Warszawa 1917; *Sprawy sanitarne w budżecie miasta stoł. Warszawy na rok 1916*, Warszawa 1917; *Stan opieki nad umysłowo chorymi w Królestwie Kongresowym w ostatnich latach okupacji rosyjskiej i w chwili obecnej*, Warszawa 1918.

M. Nawrot-Borowska

Cholewa Władysław (1892–1962), ekonomista, działacz społeczny. Pseud. Paśnik, Łukasz.

Urodził się w Belczącu, w pow. radzyńskim. Pochodził z rodziny chłopskiej, był synem Łukasza, powstańca styczniowego. Od 10. r.ż. pracował zarobkowo i jednocześnie kształcił się. Ukończył szkołę w Belczącu oraz trzy klasy gimnazjum w Pawlikowicach k. Wieliczki. Od 1911 r. prowadził nielegalną szkołę wiejską w Rudach k. Puław, następnie w rodzinnej wsi zorganizował podobną placówkę oraz wieczorowe kursy dla dorosłych i koła młodzieży wiejskiej. Publikował artykuły o tematyce oświatowej w czasopiśmie „Zaranie”. Podczas I wojny światowej brał udział w walkach. Od 1916 r. skoncentrował się na działalności na rzecz rozwoju ruchu spółdzielczego, którą podejmował przez całe życie. Był członkiem PPS i PSL „Wyzwolenie”.

Po 1918 r. kontynuował działalność społeczno-polityczną i spółdzielczą. W l. 1925–1929 uzupełniał wykształcenie w Szkole Nauk Politycznych w Warszawie oraz w WWP. W trakcie II wojny światowej organizował pomoc dla osób prześladowanych przez hitlerowców. Po wojnie był represjonowany przez władze komunistyczne. Został odznaczony Krzyżem Komandorskim Orderu Odrodzenia Polski. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

W. Cholewa, *Moja walka o spółdzielczość wiejską*, [w:] M. Drozdowicz, *Wspomnienia działaczy spółdzielczych*, t. 1, Warszawa 1963; *Cholewa Władysław, SBDR*, Warszawa 1989; *Cholewa Władysław, SBML*, t. 1, Lublin 1993; M. Mazurek, *Władysław Cholewa. Delegat Rządu Londyńskiego na województwo lubelskie. Sybirak. Biografia*, Czemierniki 2012; P. Kątski, *Władysław Cholewa, ps. „Łukasz Paśnik”: wspomnienie w 50. rocznicę śmierci*, „GWyb” (Lublin) 2012, nr 173; M. Mazurek, *Życiorys Władysława Cholewy*, <https://biblioteka.teatrnn.pl/dlibra/show-content/publication/edition/42671?id=42671&dirids=1> (dostęp: 9.06.2023).

Bibliografia podmiotowa:

Przeciw zaraniarzom, „Zaranie” 1912, nr 14; *Z powodu głosów nauczycieli w „Sprawach Szkolnych”*. *Lud żali się*, „Zaranie” 1912, nr 28; *Sprawy szkolne*, „Zaranie” 1913, nr 7; *Wiosenna sprawa*, „Zaranie” 1913, nr 15.

K. Kaczmarek

Chołoniewska Kamilla (1877–1936) – nauczycielka, działaczka społeczna, pisarka, publicystka.

Urodziła się w Warszawie, pochodziła z rodziny ziemiańskiej, była córką Franciszka Głuchowskiego i Kamilli z Grużewskich. Początkową edukację odebrała w domu. Ukończyła prywatną szkołę średnią Towarzystwa Najświętszego Serca Jezusowego (Sacré-Cœur) w Graz, a następnie podjęła studia z zakresu historii i geografii na UL. Podczas studiów opublikowała swoją pierwszą pracę historyczną *O koronę: z powodu nowych źródeł do dziejów Dymitra Samozwańca* (1899). Jako pierwsza absolwentka UL zdała egzamin na nauczycielkę wyższych szkół średnich. W 1901 r. była inicjatorką i jedną z założycielek pierwszego we Lwowie Żeńskiego Gimnazjum im. Juliusza Słowackiego, w którym przez dwa kolejne lata uczyła społecznie. W 1903 r. przeniosła się do Krakowa, gdzie uczyła historii i geografii w gimnazjach żeńskich, m.in. w Prywatnym Gimnazjum Żeńskim im. Józefa i Marii Lewickich. Będąc zwolenniczką dostępu kobiet do wyższego wykształcenia, Chołoniewska angażowała się w działalność kobiecych stowarzyszeń oświatowych – przede wszystkim jako przewodnicząca Stowarzyszenia Pomocy Naukowej dla Polek im. Józefa Ignacego Kraszewskiego, założonego w 1887 r. przez, między innymi, Kazimierę Bujwidową. Prowadziło ono kampanię społeczną na rzecz kobiecego szkolnictwa średniego i otwarcia kobietom wstępu na uniwersytety oraz udzielało studentkom stypendiów na podjęcie studiów wyższych za granicą. Pracę pedagogiczną na rzecz młodzieży łączyła ponadto z zainteresowaniami naukowymi historyczki, przygotowywała m.in. wypisy do nauki historii i opublikowała popularną broszurę dla młodzieży o przeszłości Polski (1909). Jej publikacje popularyzatorskie cieszyły się uznaniem w Królestwie Polskim. Ponadto przez wiele lat była redaktorką wydawanego w Warszawie pisma „Tygodnik Mód i Powieści – Nasz Dom”, na łamach którego publikowała teksty dotyczące równouprawnienia, edukacji oraz statusu społecznego kobiet.

Była aktywna w ruchu niepodległościowym, jeszcze przed wybuchem I wojny światowej włączyła się w akcję strzelecką w Galicji, a w okresie wojny angażowała się w działalność charytatywną na rzecz uchodźców, ofiar wojny oraz jeńców, działając w Komitecie Doraźnej Pomocy dla Ewakuowanych (badala warunki panujące w obozach uchodźców), brała udział w akcji pomocy więźniom politycznym oraz w pracach Książęco-Biskupiego Komitetu Pomocy Ofiarom Wojny. Zainicjowała uruchomienie i prowadziła szatnię dla ofiar wojny oraz szwalnię i pralnię dla legionistów. W nurcie popularnej w czasie wojny literatury patriotycznej opublikowała szkic o Stanisławie Staszycu.

W okresie II RP została powołana na stanowisko wizytatorki żeńskich szkół zawodowych w MWRiOP. Była też wizytatorką Kuratorium Okręgu Szkolnego Warszawskiego. Zaangażowała się wówczas w rozbudowę sieci żeńskiego szkolnictwa zawodowego. Zmarła w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

ANK, SJJ, sygn. 10/131; I. Kosmowska, D. Milkuszyca, A. Szcycówna, *Kobieta polska jako autorka pedagogiczna. Bibliografia książek z dziedziny teorii wychowania, podręczników i literatury dla młodzieży*, Warszawa 1912; H. Kopia, *Kalendarzyk Profesorski Tow. Naucz. Szkół Wyższych na rok 1918*, Kraków 1918; *Wspomnienie pośmiertne*, „WDN” 1936, nr 352; L. Zakulski, *Choloniewska Kamilla (1877–1936)*, PSB, t. III, Kraków 1937; H. Witkowska, *Pamięci zasłużonej obywatelki*, „IKC” 1937, nr 14; *Nota o autorce*, [w:] K. Choloniewska, *Gospodarstwo domowe i racjonalne żywienie*, Warszawa 2017.

Bibliografia podmiotowa:

Z naszej przeszłości: wyjątki najcelniejszych prac i opowiadań historycznych: książka dla młodzieży, Warszawa 1909; *Z naszej przeszłości: polskie wypisy historyczne*, Warszawa 1910; *Wypisy historyczne polskie dla klas niższych szkół średnich z rysunkami*, Warszawa 1912; *Liga Mężczyzn zawiązana we Lwowie dla wywalczenia praw kobiecie polskiej*, „TMiP – Nasz Dom” 1913, nr 51; *Niewyzyskane siły*, „TMiP – Nasz Dom” 1913, nr 51; *Co mówiły kobiety pracujące o sobie na zorganizowanym „Wieczorze Zawodów Kobietych” w Krakowie*, „TMiP – Nasz Dom” 1914, nr 14; *Stanisław Staszic, jego życie i czyny*, Warszawa 1916; *Wysiedlenie wojenne Krakowa w r. 1914–1915*, Kraków 1916.

K. Cybulska

Chomicz Jadwiga Maria (1883–?), nauczycielka, działaczka społeczna i polityczna.

Urodziła się w Bereźnikach w pow. suwalskim, była córką Konstantego i Anny z Trzeciaków. Po ukończeniu gimnazjum w Wilnie uczestniczyła w kursach Piotra Leshafta w Petersburgu. Następnie studiowała na Wydziale Humanistycznym UW. Już w czasie nauki w gimnazjum uczestniczyła w konspiracyjnej działalności oświatowej i samokształceniowej. W Petersburgu należała do „Sokoła”. Podczas studiów w Warszawie była członkinią organizacji młodzieżowych. Należała także do Stowarzyszenia Patriotyczno-Religijnego „Eleusis”. Była członkinią rzeczywistą KZKP w Warszawie. W l. 1913–1914 prowadziła w Remberowie tajne nauczanie dla nauczycieli szkół ludowych z wykładowym językiem polskim. W czasie I wojny światowej udzielała się społecznie, pracując w NZR oraz komitecie niesienia pomocy rannym. Kontynuowała jednocześnie pracę w szkolnictwie. W 1915 r. pracowała w szkole, najpierw w Grzybowskiej Woli, następnie w Radomsku, gdzie przejęła dawną szkołę Marii Marzantowicz. Przekształciła ją później w gimnazjum żeńskie. W 1915 r. weszła do Tymczasowego Zarządu Patronatu Skauta Męskiego. W 1918 r. współorganizowała oddział NOK.

W okresie II RP prowadziła aktywne życie zawodowe i społeczne. Pracowała w Komitecie Wyborczym do SU. Będąc dyrektorką gimnazjum żeńskiego w Radomsku, założyła pierwszy gimnazjalny Hufiec Przysposobienia Wojskowego i Wychowania Fizycznego Kobiet. W 1930 r. zorganizowała pierwsze w Radomsku zawody strzeleckie kobiet. Należała m.in. do PCK, LOPP oraz LMiK. W lokalnej prasie publikowała teksty dotyczące problemów społecznych i politycznych oraz poezję odwołującą się do historii LP. W czasie II wojny światowej mieszkała w Warszawie, gdzie według niektórych źródeł ukrywała Żydów.

Bibliografia przedmiotowa:

„RKZKP” 1911–1912; *Czy wiesz*, Warszawa 1938; *Relacja Marii Rajbenbach (Janiny Kapcińskiej) o ocaleniu dwóch siostr z getta warszawskiego*, [w:] *Ten jest z ojczyzny mojej. Polacy z pomocą Żydom 1939–1945*, oprac. W. Bartoszewski, Z. Lewinówna, Warszawa 2007; W. Stefani, *Chomicz Jadwiga Maria, RSB*, t. 1, Radomsko 2017.

A. Bóldyrew

Chruścik Józef (1886–1970), działacz polskiego ruchu robotniczego. Pseud. Alojzy, Pączek.

Urodził się w Piotrkowie, był synem Antoniego, robotnika kolejowego, i Anny z Paradeckich. Po ukończeniu edukacji w miejskiej szkole i progimnazjum rozpoczął pracę w tkalni w rodzinnym mieście, kontynuował ją od 1903 r. w Łodzi. Pracując w tkalni Juliusza Kindermanna, wstąpił do PPS i zorganizował partyjne koło samokształceniowe. Angażował się w działalność polityczną i społeczną na rzecz proletariatu. Po rozłamie w partii prowadził działalność polityczną w PPS–Lewicy, z jej ramienia był współorganizatorem i członkiem Zarządu Związku Zawodowego Robotników Przemysłu Włókienniczego w Królestwie Polskim. W czasie I wojny światowej należał do Zarządu Robotniczego Stowarzyszenia Oświatowego „Światło” w Łodzi, które prowadziło bibliotekę, wypożyczalnię książek, czytelnię czasopism. W Stowarzyszeniu organizowano pracę kulturalno-oświatową – koła teatralne i chóry, a także prowadzono herbaciarnie robotnicze. Był aktywny społecznie, angażował się w działalność spółdzielni robotniczych, oraz politycznie, kierował nielegalną drukarnią partyjną w Warszawie. Został odznaczony Krzyżem Komandorskim Orderu Odrodzenia Polski. Zmarł w Łodzi.

Bibliografia przedmiotowa:

APŁ, KŁ PZPR, sygn. 18/4319, 23/11088; F. Tych, *PPS Lewica 1914–1918*, Warszawa 1960; W.L. Karwacki, *Łódzka organizacja PPS–Lewica 1906–1918*, Łódź 1964; I. Orzechowski, *Zarys dziejów ruchu zawodowego*, Warszawa 1964; A. Szczerkowski, *Z dziejów ruchu robotniczego w Łodzi i okręgu łódzkim w latach 1914–1918*, [w:] *Wspomnienia działaczy spółdzielczych*, t. II, red. D. Mieszkowska, Warszawa 1965; J. Chruścik, *Wspomnienie robotnika – działacza PPS–Lewicy, KPRP i PPR*, „ZPW” 1970, nr 4; A. Kwiatkowska, *Chruścik Józef, SBDPRR*, t. 1, Warszawa 1978.

M.M. Krakowiak

Chrystowski Ignacy (1882–1938), ziemianin, spółdzielca, polityk obozu narodowego, poseł.

Urodził się w Tłokini k. Kalisza, w rodzinie ziemiańskiej. Jako uczeń kaliskiego gimnazjum zakładał młodzieżowe kółka samokształceniowe i patriotyczne. Studiował nauki rolnicze na UJ. Jako właściciel majątku w Tłokini inicjował działalność domów ludowych i spółdzielni rolniczych w okolicznych wsiach oraz edukację rolniczą ludności chłopskiej. W samej Tłokini w początkach XX w. funkcjonowały dom ludowy, ochronka dla dzieci, orkiestra i spółka włościańska, której prezesem był Chrystowski. W majątku prowadzone były też praktyki rolnicze. Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości w 1918 r. prezesował

Oddziałowi Kaliskiemu Związku Ziemiaków. Należał też do czołowych działaczy obozu narodowego – był posłem na Sejm III kadencji, prezesem Zarządu Okręgowego Stronnictwa Narodowego i członkiem jego Komitetu Głównego, prezesem okręgowym Akcji Katolickiej, a także współpracownikiem i donatorem pisma „Myśl Narodowa”. Zmarł w Poznaniu.

Bibliografia przedmiotowa:

Czy wiesz, Warszawa 1938; C. Brzoza, *Chrystowski Ignacy, Kbk II RP*, Warszawa 1994; J. Miluńska-Stasiak, *W kręgu Miasteczka Róży Wiatrów. Gmina Opatówek wczoraj i dziś*, Opatówek 2011; *Słownik Biograficzny polskiego obozu narodowego*, red. K. Kawęcki, t. 4, Warszawa 2022.

P. Waingertner

Chrzanowski Ignacy (1866–1940), historyk literatury.

Urodził się w Stoku w pow. radzyńskim, był synem Bolesława i Heleny z Dmochowskich. W l. 1876–1883 uczył się w V Gimnazjum w Warszawie, następnie w l. 1883–1888 studiował na Wydziale Historyczno-Filologicznym UW. Wykształcenie na poziomie wyższym uzupełniał także we Wrocławiu i Berlinie, w l. 1890–1891 oraz w 1894 r. w Paryżu, na Sorbonie i w Collège de France.

Pracę nauczycielską rozpoczął zaraz po ukończeniu studiów na UW, początkowo na tajnych kompletach Marii Chomętowskiej oraz w ramach tajnych kursów Uniwersytetu Łatającego, późniejszego Towarzystwa Kursów Naukowych, gdzie w l. 1906–1907 prowadził wykłady w ramach Wydziału Humanistycznego. Na przełomie XIX i XX w. wspierał działania Związku Młodzieży Polskiej „Zet” na rzecz krzewienia polskiej oświaty na Górnym Śląsku. W l. 1894–1910 pracował w szkołach warszawskich (Pauliny Hewelke [zob.], Antoniny Walickiej, w Szkole Handlowej im. Leopolda Kronenberga), by w 1910 r. na kolejne 20 lat związać się z UJ – objął tam kierownictwo Katedry Historii Literatury Polskiej po Stanisławie Tarnowskim. Katedrę, ze względów politycznych, utracił w 1931 r., ale jeszcze do 1936 r. prowadził wykłady na tej uczelni.

Był aktywnym współpracownikiem kilku czasopism, m.in. „Przeglądu Pedagogicznego”, „Książek” oraz „Ateneum”. Sceptycznie podchodził do strajku szkolnego 1905 r. Jak wspomina Izabela Moszczeńska (zob.), miał jednak odwagę zabrać głos podczas publicznego zgromadzenia rodziców, które 19 lutego 1905 r. odbyło się w Sali Muzeum Przemysłu i Rolnictwa w Warszawie: „Jego przemówienie, bardzo spokojne, ale bardzo mocne, zrobiło wrażenie znakomite”. Kolejna jednak „[...] rosyjska mowa umundurowanego dygnitarza podrażniła słuchaczy. Chrzanowski odpowiedział mu po polsku i użył zwrotu: »ja – nauczyciel polski – oświadczam panu kuratorowi...«. Sam fakt tego odważnego wystąpienia nauczyciela wobec jego władzy zwierzchniej, uznawanej dotąd za tak groźną, dodał ducha obecnym, a pełen godności i spokojnej mocy dalszy tok mowy znalazł oddźwięk w sercach najmniej nawet rozgorączkowanych”.

W 1905 r. należał do grona założycieli Polskiej Macierzy Szkolnej, wchodził w skład jej pierwszego Zarządu Głównego. Dla słuchaczy Uniwersytetu Ludowego Macierzy wygłaszał popularne odczyty, m.in. w 1907 r. *Za co powinniśmy kochać „Pana Tadeusza”?*, które następnie wydawano drukiem (wydanie odczytu o epopei Mickiewicza wznawiano kilkakrotnie).

Jego wykłady o charakterze popularyzacyjnym dotyczyły także reformatorów polskiego szkolnictwa – Hugona Kollątaja i Stanisława Konarskiego (odczyt o Konarskim został wydany w serii *Książki dla Wszystkich*). W 1916 r. wygłosił serię odczytów z okazji powstania Towarzystwa Literackiego im. Adama Mickiewicza.

Był członkiem zarządu Seminarium dla Nauczycieli Ludowych w Ursynowie, jego wielokrotnie wznawiane podręczniki z zakresu historii literatury polskiej, wydane pierwotnie w l. 1906–1908, obejmujące okres od 965 do 1795 r. i zatytułowane *Historia literatury niepodległej Polski*, zalecano dla prowadzonych przez Polską Macierz Szkolną bibliotek, uważano je jednak za odpowiednie raczej dla inteligencji niż początkujących czytelników. W l. 1907–1911 był członkiem zwyczajnym Towarzystwa Kursów Naukowych, od maja 1906 r. członkiem Zarządu tego Towarzystwa. W okresie I wojny światowej przekazał książki na potrzeby biblioteki seminarium polonistycznego na UW. Należał do licznych towarzystw naukowych, od 1899 r. do Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, od 1906 r. był korespondentem AU w Krakowie, a od 1914 r. jej członkiem czynnym, od 1907 r. był również członkiem Warszawskiego Towarzystwa Naukowego. W l. 1905–1906 działał w Komitecie Muzeum Przemysłu i Rolnictwa w Warszawie. Należał do Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego.

Pozostawił bogaty dorobek naukowy w zakresie historii literatury, był także autorem licznych recenzji, edytorem źródeł filologicznych oraz popularyzatorem literatury. Jego zainteresowania naukowe obejmowały szeroki zakres: historię literatury polskiego odrodzenia, oświecenia i romantyzmu oraz historię kultury. Wraz z Tadeuszem Korzonem (zob.), Piotrem Drzewieckim (zob.), Karolem Duninem i Pawłem Sosnowskim (zob.) był autorem sprawozdania dotyczącego polskich gimnazjów klasycznych i realnych działających w Królestwie Polskim po 1905 r. Pozostawił wspomnienia obejmujące okres dzieciństwa i młodości (*Wspomnienia lat młodych*, „Przegląd Humanistyczny” 1966, nr 3). Zmarł w obozie koncentracyjnym w Sachsenhausen k. Oranienburga.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, WWP – zbiór akt, sygn. 3; AGAD, Papiery Stefana Rygla, sygn. 51; APL, UGSdsS, sygn. 98; APŁ, Archiwum rodziny Bartoszewiczów, sygn. 2542; APW, WGUDsS, sygn. 4; BJ, DR, Fragment papierów prof. Ignacego Chrzanowskiego (1866–1940), sygn. akc. 177/87-192/87; BUW, DR, Szwedowski, „Zet”, t. I, sygn. 1745; ZNiO, M. Władzka-Niklewiczowa, Wspomnienia do 1967 r., sygn. 15435/II; *Pięćdziesięciolecie Muzeum Przemysłu i Rolnictwa w Warszawie 1875–1925*, Warszawa 1926; *Księga zbiorowa ku czci Ignacego Chrzanowskiego*, Kraków 1936; M. Łojek, *Ignacy Chrzanowski jako badacz literatury i profesor*, cz. I i II, Bydgoszcz 1991; A. Śródka, *UPol*, t. 1, Warszawa 1994; M. Wyka, *Ignacy Chrzanowski (1866–1940)*, [w:] *Złota Księga Wydziału Filologicznego*, red. J. Michalik, W. Walecki, Kraków 2000; R. Polak, *Chrzanowski Ignacy (1866–1940)*, *SBPPiWM*, t. 5, Siedlce 2020; H. Markiewiczowa, *Rzecz o Polskiej Macierzy Szkolnej*, Warszawa 2016; *Izabela Moszczeńska. Wspomnienia i listy*, wstęp i oprac. A. Fijałkowski, M. Rzepka, Warszawa 2022.

Bibliografia podmiotowa:

Dlaczego Rej jest ojcem literatury naszej?, „KW” 1905, nr 35, 36; *Historia literatury polskiej. Książka dla młodzieży (z wypisami)*, cz. 1: *Literatura niepodległej Polski*, Warszawa 1906; *Nauka historii literatury polskiej jako czynnik wychowania moralnego młodzieży*, „SP” 1907, nr 21; *Wielka reforma szkolna Konarskiego. Odczyt popularny*, Warszawa 1908; *Historia literatury niepodległej Polski (z wypisami)*, Warszawa 1908; *Program nauki języka polskiego*, Kraków 1909 [współautorka C. Niewiadomska]; *Za co powinniśmy kochać „Pana Tadeusza”*, Warszawa–Kraków 1908; *Hugo Kollątaj: przemówienie*

w auli Uniwersytetu Jagiellońskiego podczas uroczystego obchodu setnej rocznicy śmierci Kollątaja przez młodzież akademicką dnia 28 II 1912 r., Lwów 1912; Wypisy polskie dla klas wyższych szkół średnich, cz. 1 (do roku 1822), Lwów 1918 [współautor K. Wojciechowski].

A. Wałęga

Chrząszczewska-Trzeciakowa Jadwiga (1853–1935), pisarka, pedagogka. Pseud., krypt. Jadwiga Ch.

Urodziła się w Kowalu w pow. wrocławskim. Od 1891 r. prowadziła ożywioną działalność pedagogiczną i oświatową na łamach czasopism warszawskich. Publikowała przede wszystkim w „Przeglądzie Pedagogicznym” w l. 1891–1903, od 1897 r. była członkinią jego komitetu redakcyjnego. Pisała także dla „Przyjaciela Dzieci” od 1903 do 1905 r., „Tygodnika Ilustrowanego”, a także jednodniówki „Na wpisy szkolne” (1915).

Propagowała freblowskie zasady wychowania przedszkolnego i metody pogładowego nauczania dzieci. Stosowała je w przedszkolu (freblówce) i szkole w Warszawie, których była właścicielką. Tym samym założeniom pedagogicznym służyła jej twórczość pisarska, zarówno skierowana do pedagogów publicystyka na łamach m.in. „Przeglądu Pedagogicznego” (np. *Rysunek jako czynnik kształcący*, 1901; *O rozwijaniu pojęć liczbowych u dzieci*, 1903; *Pogadanki o niektórych zajęciach freblowskich*, 1903), literackie materiały dydaktyczne, jak i realistyczne, i fantastyczne utwory literackie dla dzieci. Wydawała, wraz z Jadwigą Warnkówną, Wandą Haberkantówną (zob.), Felicją Ginejko, Janiną Porazińską (zob.), często wznawiane, elementarze i zbiory pomocnicze do nauczania początkowego zawierające materiał dydaktyczny do pracy w przedszkolu (zbiory piosenek, opowiadań, podań, zabaw). W okresie II RP współpracowała z pismem „Płomyk”. Zmarła w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

C. Walewska, *Ruch kobiecy w Polsce*, cz. I, Warszawa 1909; S. Kossuthówna, *Autorka „Z biegiem Wisły”. Wspomnienie pośmiertne*, „Iskry” 1935, nr 29; N. Rettowa, *Działalność Jadwigi Chrząszczewskiej na łamach „Przeglądu Pedagogicznego”*, „RFil” 1955/1957, z. 4; *Chrząszczewska Jadwiga*, BLPNK, t. 13, Warszawa 1970; *Zbiór poetów polskich XIX w.*, ks. 6, oprac. P. Hertz, Warszawa 1975; I. Teresińska, *Chrząszczewska Jadwiga*, DPP, t. 1, Warszawa 2000; K. Jakubiak, *Początki polskiej pedagogiki przedszkolnej*, „EETP” 2015, nr 38; P. Koprowski, *Ideowo-postępowe i wychowawcze konteksty edukacji humanistycznej na łamach „Przeglądu Pedagogicznego” w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XIX w.*, „SHG” 2019; A.E. Mikinka, *Zofia Bukowiecka (1844–1920) i Jadwiga Chrząszczewska (1853–1935). W kręgu mniej znanych twórczyń literatury dziecięcej XIX wieku*, „Literaturoznawstwo” 2019, nr 13.

Bibliografia podmiotowa:

Pogadanki z dziećmi. Podręcznik dla matek, nauczycielek, wychowawczyń, Warszawa 1904; *Lutnia dziecięca. Marsze, zabawy, piosenki*, Warszawa 1907; *Opowiadania przyrodnicze*, cz. 1: *Staw*, Warszawa 1907; cz. 2: *Łąka*, Warszawa 1909 [współautorka W. Haberkantówna]; *Moja pierwsza książeczka. Wierszyki, powiastki i opowiadania różnej treści*, Warszawa 1908 [współautorka J. Warnkówna]; *Znani i nieznani. Opowiadania przyrodnicze*, Warszawa 1910; *Opowiadania ciotuni*, Warszawa 1911; *O tym, co się niedgdyś działo. Opowiadania z historii Polski*, Warszawa 1911; *Mój skarb. Powiastki*

prawdziwe, Warszawa 1912; *Na wieczornicy. Podręcznik dla ochroniarek*, Warszawa 1913 [współautorka J. Warnkówna]; *Z biegiem Wisły. Obrazki o kraju*, Warszawa 1913 [współautorka J. Warnkówna].

M.M. Kacprzak

Chudzyńska Józefa (1836–1914), nauczycielka, działaczka społeczna, zakonnica. Imię zakonne Józefa Maria od Krzyża.

Była córką Józefa i Józefy z Ostrowskich. Urodziła się w Łuczniczy (ziemia siedlecka), w rodzinie ziemiańskiej. W 12. r.ż. rozpoczęła naukę na pensji Sławińskiej w Warszawie. Gdy miała 17 lat, straciła matkę. Dwa miesiące wcześniej, po pożarze domu rodzinnego, ojciec nabył folwark k. Zakrocymia. Po ukończeniu szkoły wróciła do ojca, żeby się nim opiekować, przez kolejne lata prowadziła podupadłe gospodarstwo rodzinne. W czerwcu 1860 r. zmarł ojciec, a zarząd folwarkiem przejął jeden z braci. Przez kilka lat Chudzyńska była nauczycielką domową w rodzinie ziemiańskiej. Po powrocie do domu zajęła się wychowaniem dzieci swojego brata. Mieszkając k. Zakrocymia, zetknęła się z trudną sytuacją społeczności wiejskiej, a przede wszystkim kobiet robotnic i ich dzieci. Zainteresowanie problemami społecznymi i spotkanie z ojcem Honoratem Koźmińskim, który stał się jej przewodnikiem w życiu, sprawiły, że wybrał ją w 1874 r. na współzałożycielkę bezhabitowego zgromadzenia zakonnego – Posłanniczek Królowej Serca Jezusowego (od 1906 r. Posłanniczek Serca Jezusowego). W 1880 r. podczas podróży do Rzymu w celu zatwierdzenia zgromadzenia spotkała Cecylię Plater-Zyberkównę (zob.) i wraz z nią zorganizowała szereg inicjatyw społecznych: uczestniczyła w tworzeniu szkoły ochroniarskiej w 1882 r. w Warszawie, która w 1918 r. przekształciła się w Gimnazjum Żeńskie, oraz współtworzyła w Chyliczkach żeńską Szkołę Gospodarstwa Wiejskiego. Współpracując z Plater-Zyberkówną, uczestniczyła też m.in. w powołaniu i tworzeniu Towarzystwa Przyjaciół Młodzieży Męskiej. Dzięki jej aktywności w l. 1874–1908 powstało na terenie Królestwa Polskiego około 20 placówek dla dzieci, takich jak ochronki i szkoły. Członkinie jej zgromadzenia rekrutowały się ze środowisk nauczycielskich, a ich celem była szeroko pojęta działalność dydaktyczno-wychowawcza wśród młodzieży żeńskiej. Chudzyńska funkcję przełożonej generalnej zgromadzenia pełniła przez 37 lat. Ze względu na stan zdrowia w 1910 r. zrzekła się funkcji przełożonej. Zmarła w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

M.H. Mazurek, *Działalność oświatowo-wychowawcza Zgromadzenia Sióstr Posłanniczek Maryi od Najświętszego Serca Jezusa w latach 1874–1908*, „NPrz” 1990, t. 74; J. Duchniewski, *Chudzyńska Józefa*, SBKSwP, t. 1, Lublin 1994; *Chudzyńska Józefa*, [w:] *Inspiratorki – liderki – założycielki: aktywność przedstawicielek katolickich wspólnot i ruchów kobiecych w Polsce (1805–1963). Leksykon biograficzny*, red. M. Waluś, K. Pek, Lublin 2013; R. Prejs, *Katolicki feminizm? Kilka uwag o zgromadzeniach honorackich*, „TKHPAN” 2016, t. XIII; *Józefa Chudzyńska*, [w:] *Posłanniczki. Instytut świeckiego życia konsekrowanego. Historia. Założyciele*, <http://poslanniczki.blogspot.com/p/duchowosc.html> (dostęp: 9.06.2023).

S. Walasek

Churski Kazimierz (1890–1959), nauczyciel.

Urodził się we wsi Piastowo (Piaskowice), w rodzinie chłopskiej. W 1905 r. angażował się w działalność strajkową na terenie Płocka, m.in. w kolportaż nielegalnego „Robotnika”, mobilizował rówieśników do akcji strajkowej. W l. 1907–1911 przebywał na emigracji zarobkowej w USA. W 1911 r. zdał egzamin nauczycielski i podjął pracę w szkołach w Ciachcinie, Trzepowie, Płocku, Radziwiu. Od 1917 r. był jednym ze współorganizatorów Zrzeszenia Nauczycielstwa Polskich Szkół Początkowych w Płocku, działał także w Związku Nauczycielstwa Polskiego. Od 1918 r. należał do PPS. W 1926 r. ukończył wyższy kurs nauczycielski. Angażował się w życie polityczne Płocka, w 1929 r. został wybrany z listy PPS do Rady Miejskiej, pełnił także funkcję wiceprezydenta miasta. Działał w Lidze Obrony Praw Człowieka i Obywatela w Płocku. W l. 1931–1939 należał do opozycji demokratycznej w szeregach Towarzystwa Oświaty Demokratycznej „Nowe Tory”. Był związany z harcerstwem, pełnił funkcję szefa Sztabu Okręgu Polskiej Organizacji Zbrojnej. Zmarł w Płocku.

Bibliografia przedmiotowa:

W. Polkowski, *Kazimierz Churski*, „GN” 1959, nr 14; J. Świecik, *Oświata w Płocku w latach 1945–46 (początkowy okres rozwoju)*, „NPI” 1969, nr 1; B. Gadomski, *Churski Kazimierz*, SBDPRR, t. 1, Warszawa 1978; A. Panek, *Niektóre uwagi o rozwoju organizacyjnym i działalności odrodzonej PPS w Płocku w latach 1945–1948*, „NPI” 1979, nr 1; A.J. Papierowski, J. Stefański, *PZiN*, Płock 2002; *Dzieje harcerstwa*, Płock 2012.

M.M. Krakowiak

Chwalewik Edward (1873–1956), bibliotekarz, bibliograf, historyk kultury polskiej, badacz ekslibrisów. Pseud. E. Chw., T. Illewicz, Świder.

Urodził się w Warszawie, był synem Edwarda i Joanny z Kopystyńskich – uczestników powstania styczniowego. Edukację rozpoczął w domu pod opieką matki. Po 1880 r. jego rodzina przeniósł się do Siedlec, gdzie w 1895 r. ukończył gimnazjum. W czasie nauki gimnazjalnej należał do tajnych kół samokształceniowych, opiekował się nielegalną biblioteką uczniowską, współpracował przy redagowaniu uczniowskiego pisma „Promień”. Na drodze samokształcenia zdobył dużą wiedzę o problematyce społecznej, czytał teksty Bolesława Limanowskiego, Ludwika Krzywickiego (zob.), Edwarda Abramowskiego (zob.), Elizy Orzeszkowej (zob.), a także Edwarda B. Taylora i Fryderyka Engelsa. Rozpoczął studia medyczne, po roku przeniósł się na prawo na UW. W trakcie studiów działał w nielegalnej organizacji akademickiej o charakterze socjaldemokratycznym. W 1898 r. jako członek zarządu organizacji angażował się w działalność Towarzystwa Bratniej Pomocy Studentów UW, był inspiratorem manifestacji studenckich, należał do studenckiego Koła Przekonaniowo-Politycznego. Był zapalonym bibliofilem, pisał: „Do książek żywiłem gorącą miłość od wczesnej młodości, kiedy wraz z Matką rozczytywałem się w dziełach wieszczów naszych [...]. Podczas studiów uniwersyteckich rzetelny odpoczynek od wrzawy życia studenckiego czy sporów partyjnych znajdowałem jedynie w obcowaniu z książką w bibliotece”. Jako słuchacz Uniwersytetu Latającego brał udział w wykładach m.in. Krzywickiego i Władysława Smoleńskiego (zob.). Edukację akademicką kontynuował w Moskwie i Tomsku. W l. 1895–1900

prowadził działalność w czytelniach WTD. Angażował się w prace SDKPiL, współpracował z „Ogniwem”. Z powodu działalności politycznej został aresztowany i osadzony w Cytadeli Warszawskiej, a następnie na trzy lata zesłany na Syberię. Przebywał w Krasnojarsku, gdzie pracował w lokalnej bibliotece. Zajmował się także pośrednictwem i wyceną prywatnych księgozbiorów przez Bibliotekę Kongresu w Waszyngtonie. Do Warszawy wrócił w 1906 r. i rozpoczął tam pracę w Antykwaracie Polskim Hieronima Wildera, którą kontynuował z przerwami do 1922 r. W tym czasie opublikował kilkanaście katalogów wydawniczych i katalogów wystaw. Szczególnie cennym osiągnięciem publikacyjnym było kompendium dotyczące zbiorów polskich, wydane w 1916 r., które do dziś jest opracowaniem cenionym przez badaczy kultury polskiej. Uznanie cieszyły się jego metody badania i katalogowania zbiorów bibliologicznych.

Brał udział w Zjeździe Kobiet Polskich w 1907 r. w Warszawie, podczas którego przedstawił referat o organizacjach zawodowych. Od 1907 r. był prezesem Związku Młodzieży Postępowej. Angażował się politycznie i współpracował z „Czerwonym Sztandarem”; ponownie aresztowany, został zmuszony do opuszczenia Królestwa Polskiego. Wyjechał do Krakowa, skąd wrócił po 13 miesiącach. Publikował w „Nowej Gazecie” i „Wiedzy”. Pisał o problematyce społecznej, w tym o zagadnieniach socjalnych, strukturze społeczno-zawodowej, sytuacji kobiet, rozmieszczeniu terytorialnym ludności proletariackiej w Królestwie Polskim. Prowadził prekursorskie badania nad fenomenem wielkich miast jako zjawiska nowoczesnej cywilizacji, z pozycji rzecznika kultury wielkomiejskiej analizował ich funkcje społeczne i kulturowe. Jego książka o miastach z 1907 r. rozpoczęła rozwój polskiej socjologii miasta. Uważał, że wielkie miasto „przedstawia sobą wyższą formę współżycia społecznego i przyczyniając się potężnie do wyrobienia w obywatelach swoich głębszego poczucia dobra, sprawiedliwości i piękna, jest pionierem szczerze kulturalnego postępu”. Był współtwórcą *Wielkiej Encyklopedii Ilustrowanej*, w której zamieszczał hasła historyczne i biograficzne.

W okresie II RP pracował jako urzędnik w MPiOS, od 1921 r. był redaktorem czasopisma „Praca i Opieka Społeczna”. Współuczestniczył w tworzeniu Biblioteki Publicznej w Warszawie, w l. 1920–1932 pełnił funkcję kierownika biblioteki MPiOS. Należał do grona założycieli i wiceprezesów Towarzystwa Bibliofilów Polskich w Warszawie i Towarzystwa Miłośników Ekslibrisu. Zmarł w Skolimowie k. Warszawy.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, ZAODRR, sygn. 948; APW, ZK, sygn. XI/329; BN, DR, Archiwum Edwarda Chwalewika, sygn. 10500 III; BUŁ, DZS, Maria Michalczyk, Edward Chwalewik jako bibliofil. Praca magisterska pod kierunkiem dra Stanisława Gruczyńskiego, Uniwersytet Wrocławski 1976, sygn. 6656; *Walka młodzieży polskiej o wielkie ideały: wspomnienia z czasów gimnazjalnych i uniwersyteckich: Siedlce, Kielce, Warszawa, Kijów, Berlin, Paryż (1881–1900)*, Warszawa 1928; A. Ryszkiewicz, *Edward Chwalewik (1873–1956)*, „BHSz” 1956, nr 1; E. Szczawińska, *Edward Chwalewik (1873–1956)*, „PBib” 1957, z. 2–3; B. Radlak, *Chwalewik Edward, SBDPRR*, t. 1, Warszawa 1978; *Chwalewik Edward, LHP*, Warszawa 1995; W. Winclawski, *SBSP*, t. 1, Warszawa 2001; H. Łaskarzewska, *Wielcy nieobecni. Pierwsze generacje liderów Stowarzyszenia Bibliotekarzy Polskich*, Warszawa 2019.

Bibliografia podmiotowa:

Wielkie miasta, ich rozwój, wzrost i przyszłość, Warszawa 1907; *Ekonomiczne czynniki ruchu kobiecego*, Warszawa 1908; *Z badań statystyczno-ekonomicznych nad klasą robotniczą w Królestwie Polskim*:

referat na V. Zjazd prawników i ekonomistów polskich, Lwów 1911: odb. z czasopisma „PPiA” 1911; *O ekslibrisach polskich, ich twórcach i wykonawcach*, „NG” 1914, nr 196, 198, 206; *Księga tęczyowa Polaków: zbiór dokumentów niedyplomatycznych od 8 sierpnia 1914 do 4 kwietnia 1915 r.*, Warszawa 1915 [współautorka S. Waroczewska]; *Zbiory polskie: archiwa, biblioteki, gabinety, galerie, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie w zestawieniu alfabetycznym według miejscowości*, Warszawa 1916; *Moje wspomnienia, 1883–1895*, [w:] *Księga Pamiątkowa Siedlczan*, Warszawa 1927; *Z moich wspomnień o zbieractwie*, oprac. H. Łaskarzewska, M. Figiel, Warszawa 2006; ZNiO, E. Chwalewik, *Moja autobiografia*, sygn. akc. 33/10.

A. Boldyrew, M.M. Krakowiak

Cianciara Jan (1875–1947), rolnik, działacz społeczny.

Urodził się w Kamienicy Polskiej k. Częstochowy. Pochodził z rodziny chłopskiej, był synem Ksawerego i Karoliny. Po ukończeniu szkoły elementarnej kontynuował naukę poprzez samokształcenie. Działal w rodzinnej wsi na rzecz edukacji młodzieży, zachęcał ją do dalszego kształcenia w Szkole Rolniczej w Pszczelinie. W 1897 r. zorganizował czytelnię. Wraz z grupą „pszczeliników” założył w 1905 r. w Kamienicy Polskiej Związek Abstynentów, w 1906 r. oddział Polskiej Macierzy Szkolnej, w 1907 r. OSP, a w 1909 r. lokalne koło TKR, którego został przewodniczącym. Był także współorganizatorem Stowarzyszenia im. Antoniego Osuchowskiego w 1909 r., które w 1917 r. utworzyło we wsi szkołę. Prowadził rodzinną tkalnię, brał udział w wystawach przemysłu ludowego w Częstochowie i Warszawie. W 1910 r. zainicjował zbiórkę na fundusz stypendialny dla kształcącej się młodzieży. Działal w ruchu zaraniarskim, publikował w czasopismach „Zaranie” i „Wyzwolenie”. Propagował oświatę ludową i zawodową, literaturę rolniczą i racjonalne gospodarowanie na wsi. Należał do PSL, był posłem na sejm. Zmarł w Kamienicy Polskiej.

Bibliografia przedmiotowa:

MHPRL, sygn. W-3504, W-9178; W. Kosiakiewicz, *Wystawa w Częstochowie*, „Świat” 1909, nr 34; *Cianciara Jan, SBDRL*, Warszawa 1989; J. Hampel, *Cianciara Jan, Kbk II RP*, Warszawa 1994; *Cianciara Jan, PiS RP*, t. 1, Warszawa 1998.

Bibliografia podmiotowa:

Na uczczenie rocznicy zwycięstwa pod Grunwaldem ofiaruję złotych 100, żeby u nas nie było „niewoli u bydła”, „Zaranie” 1910, nr 33; *Z Kamienicy Polskiej. O korzyściach z wprowadzenia do wsi przemysłu domowego*, „Zaranie” 1911, nr 12; *Zapytanie o szkołę*, „Wyzwolenie” 1918, nr 8.

K. Kaczmarek

Ciastek Franciszek (1880–1934), rolnik, działacz oświatowo-kulturalny.

Urodził się w Garbowie w pow. sandomierskim, pochodził z rodziny chłopskiej. Ukończył szkołę ludową. Prowadził działalność oświatowo-kulturalną na rzecz młodzieży wiejskiej. Organizował kursy rolnicze, kółka rolnicze i oddziały OSP w Garbowie, Górach Wysokich i Dwikozach. Działal na rzecz rozwoju spółdzielczości wiejskiej. Od 1908 r. był współpra-

cownikiem i kolporterem czasopisma „Zaranie”. W czasie I wojny światowej działał w POW. Był założycielem i prezesem koła PSL. W okresie II RP kontynuował aktywność społeczno-polityczną. Był działaczem Centralnego Związku Młodzieży Wiejskiej (od 1928 r. Związku Młodzieży Wiejskiej RP). Był senatorem z ramienia PSL. Zmarł w Górach Wysokich.

Bibliografia przedmiotowa:

AZHRL, sygn. Ż-50; MHPRL, sygn. W-9552; *Ciastek Franciszek, SBDRL*, Warszawa 1989; J. Łaptos, A. Mania, *Ciastek Franciszek, Kbk II RP*, Warszawa 1994; *Ciastek Franciszek, PiS RP*, t. 1, Warszawa 1998; M. Sala, *Ciastek Franciszek (1880–1934), ŚSB*, Kielce 2009.

K. Kaczmarek

Cichińska-Lewicka Jadwiga (1869–1956), publicystyka, działaczka społeczna. Pseud. Siekierz-Cichińska.

Urodziła się w Czerykowie, była córką Józefa. Studiowała w Petersburgu. W 1898 r. została zesłana na Syberię za udzielenie lokum dla konspiracyjnych zebrań studentów. Po powrocie osiedliła się w Warszawie i rozpoczęła pracę społeczno-oświatową. W 1899 r. jej nakładem ukazała się *Księga dla wszystkich*. Cichińska pisała w niej m.in. o prawach i obowiązkach człowieka. Do współpracy zaprosiła pedagogów i działaczy oświatowych: pojęcie pracy i religii omówił Bolesław Prus (zob.), o dobrodziejstwach cywilizacyjnych pisał Stanisław Karłowicz (zob.), o wykształceniu i karierze Izabela Moszczeńska (zob.), pojęcie pedagogiki wyjaśniła Aniela Szcówna (zob.), a tematykę pasierbów i pasierbic omówiła Paulina Kuczalska-Reinschmit (zob.).

Cichińska-Lewicka była propagatorką edukacji pozaszkolnej, w 1905 r. brała udział w tworzeniu Stowarzyszenia Kursów dla Analfabetów Dorosłych, po jego zamknięciu kontynuowała pracę w Uniwersytecie dla Wszystkich. Od 1907 r. publikowała w czasopismach związanych z PPS–Lewicą: „Ludzie Roboczym”, który zainicjowała, ale po wydaniu dwóch numerów został wstrzymany przez cenzurę, i „Rzeszy”, oraz w czasopismach społeczno-kulturalnych: „Ogniwie” (1904), „Bluszczu” (1904), „Sterze”, „Gazecie Polskiej”. Udzielała się w Związku Towarzystw Samopomocy Społecznej, a także była współtwórczynią Towarzystwa „Trzeźwość”. Wraz ze Stefanią Sempołowską (zob.) założyła szkołę dla dzieci więźniów politycznych. W 1907 r. utworzyła w Warszawie 7-klasową koedukacyjną szkołę, która działała do 1909 r. W pracy *W dzwon fizyczno-moralnego odrodzenia społeczeństwa* podejmowała tematykę często tabuizowaną, pisała o handlu żywym towarem, prostytutce, chorobach wenerycznych, alkoholizmie i nikotynizmie młodzieży, samobójstwach i chorobach młodego pokolenia.

W czasie I wojny światowej przebywała za granicą. Po powrocie mieszkała w rodzinnym mieście – Czerykowie i uczyła w miejscowej szkole. W okresie II RP była działaczką Koła Nauczycieli Socjalistów, Towarzystwa Oświaty Demokratycznej „Nowe Tory”, Towarzystwa Świadomego Macierzyństwa, Robotniczego Towarzystwa Przyjaciół Dzieci. Podejmowała problematykę oświatową w publicystyce (*Powszechne nauczanie*, „Dziennik Zarządu m. Łodzi” 1922, nr 19). W 1938 r. należała do komitetu organizacyjnego Ogólnopolskiego Kongresu Dziecka. Zmarła w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, ZAODRR, sygn. 959; PAN – Biblioteka Gdańska, DR sygn. akc. 1417, 1419, 1441, 1462, 1465, 1479, 1495, 1496, 1499, 1505, 1520, 2189; *Nowa szkoła*, „EK” 1907, nr 45; N.J. [N. Jastrzębska], *Szkoła p. Jadwigi Cichińskiej*, „Bluszcz” 1907, nr 39; *Szkoła koedukacyjna Jadwigi Cichińskiej*, „NT” 1907, nr 7; I. Grabowski, *Chłopcy z dziewczynami. Wrażenia z pierwszej warsz[awskiej] szkoły koedukacyjnej*, „Świat” 1908, nr 4; *Nasza walka*, t. 2, Warszawa 1934; J. Miąso, *Uniwersytet dla Wszystkich*, Warszawa 1960; J.S. Kalabiński, F. Tych, *Czwarte powstanie czy pierwsza rewolucja: lata 1905–1907 na ziemiach polskich*, Warszawa 1976; *Cichińska-Lewicka Jadwiga*, SBDPRR, t. 1, Warszawa 1978; J. Niklewska, *Prywatne szkoły średnie w Warszawie 1905–1915*, Warszawa 1987; K. Dormus, *Koedukacja – teoria i praktyka na ziemiach polskich na początku XX wieku*, „RDO” 2004, t. 43.

Bibliografia podmiotowa:

Obciążenie dziedziczne, „DM” 1905, nr 41; *Zwyrodnienie*, „DM” 1905, nr 42; *Wychowanie jako środek zapobiegawczy ochrony zdrowia społecznego*, „DM” 1905, nr 49; *Kto ma to robić?*, „DM” 1905, nr 50; *W dzwon fizyczno-moralnego odrodzenia społeczeństwa*, Warszawa 1906; *Sprawa kobieca*, „Bluszcz” 1907, nr 4; *Nowa szkoła (szkoła koedukacyjna Jadwigi Cichińskiej)*, Warszawa 1907.

M.M. Krakowiak

Cichy Wawrzyniec (1899–1982), rolnik, działacz społeczny, pisarz.

Urodził się we wsi Bardo w pow. opatowskim, pochodził z rodziny chłopskiej. Jego rodzicami byli Józef i Balbina z Masternaków. Po przedwczesnej śmierci ojca od najmłodszych lat był zmuszony pomagać matce i bratu w prowadzeniu gospodarstwa. Ukończył cztery klasy szkoły powszechnej w rodzinnej wsi. Edukację kontynuował poprzez samokształcenie, czemu sprzyjały jego szerokie zainteresowania czytelnicze. Uczestniczył także w kursach wieczorowych w rodzinnej wsi. Od wczesnej młodości był zaangażowany w działalność społeczno-oświatową. Od 1916 r. współpracował z czasopismami adresowanymi do ludności wiejskiej. W tym samym roku został sekretarzem oświatowego koła młodzieży wiejskiej w rodzinnej wsi, zajmującego się zarówno pracą oświatową, jak i działalnością gospodarczą. Współorganizował w nim sekcję przysposobienia wojskowego. Był współzałożycielem Polskiej Macierzy Szkolnej w 1918 r. oraz sekretarzem utworzonej w tym samym roku Czytelni Ludowej w Bardzie. Brał udział w ruchu spółdzielczym, był członkiem Gminnej Spółdzielni „Społem” w Rembowie oraz jednym z założycieli kółka rolniczego w Bardzie. Współpracował z KO gm. Rembów.

W okresie II RP kontynuował działalność oświatową, ludową i spółdzielczą. Należał do Centralnego Związku Młodzieży Wiejskiej i Związku Młodzieży Wiejskiej „Wici”. Organizował młodzieżowe kursy spółdzielcze i występy teatralne. Zainicjował budowę domu ludowego w Bardzie. Współpracował z kółkami rolniczymi, propagował nowoczesne metody uprawy. Był członkiem Stowarzyszenia Twórców Ludowych. Działal w PSL. Napisał wspomnienia. Został odznaczony m.in. Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski. Zmarł w rodzinnym Bardzie.

Bibliografia przedmiotowa:

MHPRL, sygn. W-3509, W-9351; T. Gajda, *Wawrzyniec Cichy (1899–1982). Nekrolog*, „Przemiany” 1982, nr 4; *Cichy Wawrzyniec*, SBDRL, Warszawa 1989; I. Szpakowska-Mądzik, *Nauczyciel patriotyzmu*, „Ikar” 1995, nr 4; *Cichy Wawrzyniec*, SBPRM, t. 4, Warszawa 2018.

Bibliografia podmiotowa:

Listy od naszych Czytelników, „Polska” 1918, nr 21; *Wspólnymi siłami: wspomnienia chłopskiego działacza*, Warszawa 1959; *Wspomnienia wiciarza*, Warszawa 1980.

K. Kaczmarek

Ciekot Szczepan (1885–1964), rolnik, nauczyciel, publicysta, działacz niepodległościowy.

Urodził się w Skokowie w pow. puławskim, w rodzinie chłopskiej, był synem Andrzeja i Marianny z Bartosiów. Na początkowym etapie edukacji był samoukiem. Od 1898 r. terminował u cieśli i rozpoczął pracę w tym zawodzie. W 1906 r. dostał nakaz stawienia się na komisję poborową armii carskiej, chociaż był jedynym dorosłym synem w rodzinie, co zwalniało go ze służby wojskowej. Żeby uniknąć poboru, wyjechał nielegalnie do Chicago w Stanach Zjednoczonych, gdzie pracował w fabryce. Po powrocie do ojczyzny w 1907 r. rozpoczął działalność w ruchu niepodległościowym oraz kolportował nielegalne czasopisma. W 1908 r. ukończył pod Siedlcami tajny kurs dla nauczycieli wiejskich Polskiej Macierzy Szkolnej. W tym samym roku zorganizował tajną szkołę polską oraz jako nauczyciel prowadził kursy dla młodzieży i dorosłych w Czuryłach k. Siedlec. Organizował dla ich uczestników prenumeratę czasopism ludowych, m.in. „Zorzy”, „Gazety Świątecznej”, „Zarania”, „Ludu Polskiego”. Pożyczał także własne książki i pisma. W 1909 r. w porozumieniu z Okręgowym Towarzystwem Rolniczym w Siedlcach współorganizował kółko rolnicze we wsi Cielemęc, które zajmowało się m.in. organizacją kursów i edukacją. Zainicjował powstanie kółka młodzieży i koła gospodyń wiejskich. Rozwijał działalność spółdzielczą, kontynuował pracę z młodzieżą i animowanie życia kulturalnego wsi, przygotowując wraz z uczniami przedstawienia amatorskie. W 1910 r., po ukończeniu kursów rolniczych organizowanych przez Okręgowe Towarzystwo Rolnicze w Siedlcach, założył własną mleczarnię w Czuryłach. W l. 1912–1914 był instruktorem Wydziału Mleczarskiego CTR w Warszawie. Praktykował w Szkole Mleczarskiej w Liskowie. Później był nauczycielem w szkole w Smolance, w pow. łukowskim, tam również organizował kursy dla młodzieży i dorosłych, a także przygotowował przedstawienia amatorskie. Zasiadał w Radzie Gminnej, a w 1917 r. został prezesem OSP. Działał w POW, PSL, Wydziale Kółek Rolniczych CTR, TKR i innych organizacjach spółdzielczych i oświatowych. Publikował m.in. w czasopismach „Lud Polski” i „Ludowiec”.

W okresie II RP prowadził dalszą działalność społeczno-polityczną, oświatową i publicystyczną. Był aktywny w Centralnym Związku Młodzieży Wiejskiej, Związku Młodzieży Wiejskiej RP „Wici”, Centralnym Związku Kółek Rolniczych i wielu innych organizacjach oświatowych, rolniczych i spółdzielczych. Był posłem na sejm. Publikował artykuły o tematyce społeczno-politycznej, rolniczej i spółdzielczej, nagrywał także pogadanki radiowe dla rolników. Był jednym z założycieli Spółdzielni Księgarskiej „Świt” w Siedlcach. W l. 20. XX w. jego gospodarstwo w Chodowie było ośrodkiem kultury rolniczej, przyczyniając się do upowszechnienia warzywnictwa w okolicznych wsiach, stanowiło także centrum kulturalne wsi. W czasie II wojny światowej działał w RGO w gm. Niwiski. Został odznaczony m.in. Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski i Srebrnym Krzyżem Zasługi. Zmarł w Chodowie.

Bibliografia przedmiotowa:

AZHRL, T. Kazimierowicz, [Wspomnienie o zasłużonych działaczach spółdzielczych], sygn. P-292; AZHRL, sygn. Ż-50; T. Kazimierowicz, *Wspomnienia o Szczepanie Ciekocie*, „ZSz” 1965, nr 5; J. Chałasiński, *Tradycje i perspektywy przyszłości kultury polskiej*, Warszawa 1970; T. Kazimierowicz, *Moja droga życia: wspomnienia*, Warszawa 1976; *Ciekot Szczepan*, SBDR, Warszawa 1989; J. Hampel, *Ciekot Szczepan, Kbk II RP*, Warszawa 1994; *Ciekot Szczepan*, PiS RP, t. 1, Warszawa 1998; W. Mędrzecki, *Młodzież wiejska na ziemiach Polski centralnej 1864–1939: procesy socjalizacji*, Warszawa 2002; D. Grzegorzczuk, *Ciekot Szczepan (1885–1964)*, SBPPiWM, t. 4, Siedlce 2019.

Bibliografia podmiotowa:

Kursy mleczarskie – rachunkowe, „LPol” 1914, nr 2; *Dla przykładu*, „LPol” 1914, nr 8; *Jedność narodowa*, „Ludowiec” 1918, nr 2; *Wspomnienia 1885–1964*, oprac. H. Ciekotowa, Warszawa 1970.

K. Kaczmarek

Ciszkiewicz Teresa (1844–1921), lekarka, działaczka społeczna i polityczna, pionierka ruchu emancypacyjnego.

Urodziła się w majątku Poskirdumie w okręgu poniewieskim gub. kowieńskiej. Była córką Jarosława, obywatela ziemskiego, i Zofii z Wołodków (Wołodków). Naukę początkową oraz w zakresie materiału ze szkoły średniej pobierała w domu rodzinnym, a później podeszła do egzaminu eksternistycznego w Rydze – w ten sposób zdobyła świadectwo uprawniające do dalszej nauki. Szczególnie dużo uwagi poświęcała na opanowanie materiału z nauk matematycznych, fizycznych i przyrodniczych. Ta wiedza stała się podstawą do ubiegania się o przyjęcie na studia medyczne w Bernie. Studia lekarskie rozpoczęła w 1873 r. Dyplom lekarza otrzymała w 1879 r. Po zakończeniu studiów pracowała jako asystentka prof. Marcellego Nenckiego w Katedrze Chemii Fizjologicznej Uniwersytetu Berneńskiego. Potem przeniosła się do Drezna, gdzie pod kierunkiem prof. Franza Wilkena poszerzała swoją wiedzę z zakresu ginekologii i położnictwa. Do Rygi wróciła najprawdopodobniej w 1881 r., ale ze względu na konieczność nostryfikacji dyplomu udała się do Petersburga, gdzie spędziła kolejne dwa lata, praktykując i jednocześnie ubiegając się o przyznanie uprawnień lekarskich; udało jej się to uzyskać w 1883 r. Całe dalsze życie związała z Warszawą. Od 1883 r. była lekarką chorób wewnętrznych i kobiecych. Oprócz płatnych wizyt udzielała darmowych porad lekarskich dla najuboższych, świadczyła także pomoc medyczną uczniom pobierającym lekcje języka polskiego w ramach zorganizowanego przez Cecylię Śniegócką (zob.) Towarzystwa Tajnego Nauczania.

Poza pracą lekarską była zaangażowana w działalność patriotyczną, narodowowyzwoleńczą i społeczną. Po osiedleniu się w Warszawie w swoim domu udzielała wsparcia kobietom pochodzącym z Litwy, Żmudzi i Białorusi, przyjeżdżającym do Warszawy w celu podjęcia dalszej nauki czy zdobycia pracy, pomagała materialnie weteranom powstania styczniowego, organizowała imprezy charytatywne, odczyty, spotkania, a uzyskane z nich pieniądze przeznaczała na pomoc więźniom w Cytadeli Warszawskiej, tajne nauczanie, wydawnictwa propagandowe i narodowe oraz wsparcie zasłużonych dla kraju osób, które już nie mogły pracować. Jej mieszkanie było ponadto miejscem zebrań członków różnych

organizacji społecznych i patriotycznych, magazynem do przechowywania niepodległościowych wydawnictw, broszur i odezw. W 1886 r. wraz z Walerią Marrené-Morzkową założyła tajną trójzaborową organizację – KKKiL. Do organizacji tej przyjmowane były kobiety chcące prowadzić pracę propagandową wśród ludności wiejskiej. W ramach Koła organizowano odczyty, wykłady, kursy mające na celu obudzenie i rozwój świadomości narodowej kobiet wiejskich, udzielano też pomocy i opieki dla działaczy patriotycznych prześladowanych przez zaborców, zapewniano ponadto materiały do samokształcenia. W 1899 r. Ciszkieviczowa stała się rzeczniczką włączenia KKKiL do działającego pod auspicjami LN Towarzystwa Oświaty Narodowej. Większość członkiń była przeciwna temu pomysłowi, co zaowocowało rozłamem i odejściem Ciszkieviczowej w 1901 r. do Towarzystwa Oświaty Narodowej. Jej dalsza działalność społeczno-patriotyczna była związana z tą właśnie organizacją, okresowo należała do jej Zarządu Głównego. Podlegały mu tzw. koła pośrednie powołane dla sprawniejszej organizacji tajnej działalności w poszczególnych guberniach. Ciszkieviczowa stała na czele koła litewskiego z siedzibą w Warszawie. W ramach tej organizacji zajmowała się dostarczaniem nielegalnych pism (przede wszystkim jej organu prasowego o nazwie „Polak”), prasy i broszur propagandowych, tworzeniem bibliotek na prowincji, zbieraniem pieniędzy na tajną działalność oświatową. Zakładała również jej lokalne struktury (koła miejskie, gminne i wiejskie) na podległym jej terenie, wielokrotnie wyjeżdżała na Litwę w celu koordynacji działań i dostarczenia propagandowej prasy i literatury. Należąc do Związku Unarodowienia Szkół, rozpowszechniała broszury agitacyjne o treściach narodowych i niepodległościowych nawołujące do poparcia strajku szkolnego; okresowo należała do zarządu tej tajnej organizacji. Od chwili ujawnienia się Towarzystwa Oświaty Narodowej i utworzenia Polskiej Macierzy Szkolnej kontynuowała działalność w ich ramach. Uczestniczyła w I Zjeździe Neurologów, Psychiatrów i Psychologów Polskich w Warszawie w 1909 r.

W przededniu I wojny światowej zaczęła aktywnie działać w utworzonej przez Izabelę Moszczeńską (zob.), Jadwigę Marcinowską (zob.) i Helenę Ceysingerównę (zob.) LKPW, której celem było udzielanie wsparcia moralnego i materialnego wszystkim podejmującym z zaborcą rosyjskim walkę o niepodległość. Udział Ciszkieviczowej w działalności Ligi sprowadzał się do organizowania wsparcia materialnego, udostępniania swojego mieszkania do przechowywania zakazanej bibuły i do dawania schronienia działaczom niepodległościowym. Była ponadto członkinią organu doradczego Zarządu Głównego LKPW. W okresie II RP kontynuowała pracę zawodową jako lekarka. Zmarła w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

ANK, SJJ, sygn. 10/131; BUW, DR, Szwedowski, „Zet”, t. I, sygn. 1745; GBL, DSKM, sygn. KOL [Ciszkievicz Teresa]; C. Walewska, *Kobieta polska w nauce*, „Bluszcz” 1908, nr 52; C. Walewska, *Ruch kobiecy w Polsce*, cz. I, Warszawa 1909; *Album zasłużonych lekarzy polskich*, Warszawa 1925; H. Ceysingerówna, *Liga Narodowa i Związek Unarodowienia Szkół w walce o szkołę polską*, [w:] *Nasza walka*, t. 2, Warszawa 1934; P. Szarejko, *SLP XIX w.*, t. 1, Warszawa 1991; L. Zembrzusi, *Ciszkieviczowa Teresa (1844–1921)*, PSB, t. IV, Kraków 1938.

M. Stawiak-Ososińska

Colonna-Walewska Maria (1895–1980), działaczka społeczna i kobieca. Pseud. konspiracyjny Sławka Kowalska.

Była córką Władysława i Marii z Suligowskich. Ojciec był dzierżawcą majątku Jezowa Wola k. Radomia, a następnie dóbr donacyjnych Mirzec. Wcześniej, jako 2-letnie dziecko, osierocona przez matkę, była wychowywana przez babkę, Bronisławę Suligowską, w Radomiu. Tam uczęszczała na tajne komplety szkolne prowadzone przez Marię Gajl (zob.), a od 1907 r. do pierwszej polskiej żeńskiej szkoły w Radomiu, założonej przez tę nauczycielkę. W 1912 r. wyjechała do Krakowa na Wyższe Kursy dla Kobiet im. Adriana Baranieckiego, a rok później zapisała się na Wydział Rolniczy UJ i odbyła praktykę jako asystentka gospodarcza Marii Holder-Eggerowej w Korytnicy, gdzie miała okazję poznać nowoczesne techniki hodowli roślin i chowu zwierząt gospodarczych. W czasie studiów zgłosiła się do oddziału PDS i do organizacji „Zarzewie”. Używała wówczas pseudonimu Sławka Kowalska. W 1918 r. powróciła do Radomia i zapisała się do Ligi Kobiet, prowadzonej przez Marię Kelles-Krauzową, oraz do radomskiego koła ziemianek, od 1924 r. była jego przewodniczącą. Od 1919 r. pracowała w dozorze szkolnym, zajmującym się organizacją i kontrolą szkolnictwa podstawowego w pow. radomskim, wydzierżawiła bezpłatnie gminie w Kowali dawną dworską karcznię dla powstającej tam szkoły powszechnej. Publikowała artykuły, m.in. w „Gazecie Radomskiej”, „Przeglądzie Sejmikowym”, „Ziemiance Polskiej”. Pracowała ponadto społecznie w ramach organizacji, do których należała. Uczestniczyła m.in. w urządzaniu wystaw rolniczych, kursów, np. oświaty pozaszkolnej. Była przewodniczącą kół gospodyń wiejskich w pow. radomskim, zorganizowała w Kowali Stowarzyszenie Niewiast Katolickich, w ramach którego inicjowała pogadanki religijne, kursy z zakresu higieny i gospodarstwa domowego, oraz współpracowała ze Stowarzyszeniem Młodzieży Katolickiej. W czasie II wojny światowej organizowała tajne nauczanie. W powojennej Polsce pracowała jako nauczycielka w Radomiu. Spisała wspomnienia z ostatnich lat wojny *W cieniu ustawy o reformie rolnej. Wspomnienia 1944–45* (2007). Za działalność społeczną została odznaczona Medalem Dziesięciolecia Odzyskanej Niepodległości i Srebrnym Krzyżem Zasługi. Zmarła w Radomiu.

Bibliografia przedmiotowa:

BN, DR, M. Walewska, Pamiętniki z okresu pierwszej wojny światowej, sygn. akc. 11019; BN, DR, M. Walewska, Moje wspomnienia o rodzinie Suligowskich, sygn. akc. 12887; E. Słodkowska, *Colonna-Walewska Maria Sylwia z Kuźnickich, ZP XX w.*, cz. 5, Warszawa 2006; R. Bielecki, *Kowala – historia*, http://www.kowala.pl/asp/pl_start.asp?typ=14&sub=33&menu=65&strona=1 (dostęp: 9.06.2023).

Bibliografia podmiotowa:

Rok 1918. Wspomnienia, Warszawa 1998.

Cukierwar Edmund (Szmul) (1887–1953), organizator kółek samokształceniowych. Pseud. Biały, Edmund, Poszukiwacz, Sam., K. Słodkowski, Szanecki.

Urodził się w Warszawie, był synem Icka. Działalność organizacyjną w kółkach młodzieży socjaldemokratycznej rozpoczął w 1904 r. Jako uczeń warszawskiego gimnazjum Wojciecha Górskiego (zob.) brał udział w strajku szkolnym 1905 r., za co został relegowany. Edukację gimnazjalną dokończył w 1906 r. w Kownie. Należał do SDKPiL, za działalność agitacyjną w 1907 r. został zatrzymany i otrzymał nakaz opuszczenia Kongresówki. Wyjechał do Belgii, gdzie studiował na politechnice w Liège. Angażował się w działalność tamtejszych organizacji młodzieżowych związanych z SDKPiL. Współpracował jednocześnie z jej organem „Przeglądem Socjaldemokratycznym”. W 1912 r. uczestniczył w zjeździe „Spójni” – socjalistycznej organizacji młodzieży polskiej studiującej za granicą. Do Królestwa Polskiego powrócił w 1914 r. W okresie I wojny światowej współpracował z organizacjami kulturalno-oświatowymi, m.in. Towarzystwem Abstynentów „Przyszłość” i Towarzystwem Szerzenia Wiedzy Handlowej i Przemysłowej (od 1916 r. Towarzystwo Wiedza Robotnicza), na jego posiedzeniach wygłaszał odczyty dotyczące m.in. cech charakterystycznych współczesnego życia kulturalnego. Od 1916 r. należał do zarządu tej organizacji. Działalność polityczną łączył z pracą nauczyciela w szkołach średnich. W 1916 r. został aresztowany za działalność partyjną i skazany na dwa lata, karę odbył w Havelbergu i Modlinie. Po wyjściu z obozu kontynuował działalność polityczną i społeczną, był członkiem Wydziału Kulturalno-Oświatowego, Wydziału Kooperatyw i Wydziału Żydowskiego Komitetu Centralnego Partii Robotniczej Polski. Po kolejnym aresztowaniu w 1920 r. zbiegł z więzienia i udał się do Moskwy, tam zmienił dane osobowe na Jerzy Jelicz. Zmarł w Moskwie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, ZAODRR, sygn. 10860; AGAD, KGGW, sygn. 2914; *Sprawy oświatowe. „Wiedza”, „NTryb”* 1916, nr 4; B. Radlak, *Cukierwar Edmund (Szmul)*, SBDPRR, Warszawa 1978.

M.M. Krakowiak

Cynarski-Krzyszowski Jan (1882–1943), historyk, działacz polityczny. Pseud. Br., Bronisław Bronicki, J. Krz., Jak, Krzysztof, J.S., Jan Sawicz.

Urodził się w Warszawie, był synem Jana i Antoniny Marii z Żurkowskich. Działalność społeczną rozpoczął jako student Wydziału Historyczno-Filologicznego UW, od 1901 r. działał w „Spójni”, a od 1904 r. w Kole Studenckim PPS. Był uczestnikiem strajków młodzieży 1905 r., równoległe angażował się w prace robotniczego kółka partyjnego, w którym prowadził działalność samokształceniową. Na polecenie partii wyjeżdżał do Lublina i Nałęczowa, gdzie brał udział w okolicznościowych wiecach organizowanych przez Stefana Żeromskiego (zob.). W 1906 r. został aresztowany i osadzony w Cytadeli Warszawskiej, brak dowodów doprowadził do jego uniewinnienia. Do początku 1907 r. kontynuował studia w Kazaniu, następnie rozpoczął pracę jako nauczyciel w szkołach średnich w Warszawie. W 1907 r. zaangażował się w działalność PPS–Lewicy, w tym też czasie został ponownie aresztowany i zmuszony do opuszczenia granic Królestwa Polskiego. Podczas pobytu

w Galicji podejmował aktywności społeczno-polityczne, współpracował z „Krytyką”, „Myślą Socjalistyczną”, „Wiedzą”, „Nowym Życiem”. W 1908 r. uczestniczył w Zjeździe Młodzieży Postępowej w Zurychu. Rok później powrócił do Warszawy, kontynuował współpracę z PPS i pracę w szkole. Z ramienia partii prowadził nielegalną działalność wśród młodzieży gimnazjalnej. W 1910 r. zaangażował się w organizację Centralnego Komitetu Związku Młodzieży Postępowo-Niepodległościowej oraz prace wydawnicze organu „Jutro”. Był jednym ze współorganizatorów I Zjazdu tej organizacji. W tym samym roku został ponownie aresztowany, po kilku miesiącach więzienia otrzymał administracyjną decyzję o konieczności opuszczenia Kongresówki. W 1911 r. osiedlił się we Lwowie, gdzie kontynuował współpracę z PPS, co pozwoliło utrzymać łączność z polską młodzieżą w Królestwie, działał w Stowarzyszeniu Młodzieży Niepodległościowej „Promień”. Na początku I wojny światowej brał udział w walkach na terenie Kielecczyzny. W 1915 r. objął redakcję łódzkiego „Łodzianina” – organu PPS. W połowie roku przeniósł się do Warszawy, gdzie przyjął posadę nauczyciela historii w gimnazjach. Tam też kontynuował działalność polityczną, redagował pismo „Do Czynu” i współpracował z „Jednością Robotniczą”. Został jednocześnie członkiem Wydziału Szkolnego CKN, co od 1916 do 1917 r. umożliwiło mu pracę redakcyjną w piśmie „Przegląd Szkolny”. W l. 1917–1919 pełnił funkcję inspektora szkolnego w okręgu łomżyńskim i szczuczyńskim. Po odzyskaniu niepodległości był pracownikiem MSZ, kontynuował współpracę z PPS, aktywnie działał w Towarzystwie Uniwersytetu Robotniczego. Zmarł w Auschwitzu.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, Zbiór monografii, sygn. 1/76/I-17; AGAD, KGGW, sygn. 3031; M. Szulkin, *Związek Polskiego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych (1919–1930)*, [w:] *Szkice z dziejów Związku Nauczycielstwa Polskiego*, Warszawa 1939; J. Kasprzakowa, *Ideologia i polityka PPS–Lewicy 1907–1914*, Warszawa 1965; A. Pacholczykowa, *Krzysztof Jan (właściwe nazwisko Jan Cynarski) (1882–1943)*, PSB, t. XV, Warszawa 1970; T. Głowacki, *Cynarski Jan, SBDPRR*, t. 1, Warszawa 1978; A. Gosławska-Hrychorczuk, *Działalność polityczna i organizacyjna Jana Cynarskiego-Krzysztofskiego w Łodzi i okręgu w latach 1915–1916*, „RŁ” 2004; A. Gosławska-Hrychorczuk, *Jan Cynarski-Krzysztofski w walce o polską szkołę w Królestwie Polskim (1916–1918)*, „AULFH” 2005, z. 79.

Bibliografia podmiotowa:

Dzieje PPS od 1904 do wybuchu wojny światowej, [w:] *Księga jubileuszowa PPS 1892–1932*, red. A. Krieger, L. Maliniak, L. Wasilewski, Z. Zaremba, Warszawa 1933.

M.M. Krakowiak

Cyran Emil (1886–1966), lekarz psychiatra, działacz niepodległościowy.

Urodził się w Bogunicach k. Raciborza, w rodzinie górniczej Edmunda i Marii Cyranów. Wczesne dzieciństwo spędził w Westfalii, dokąd rodzina wyemigrowała za pracą. Szkołę powszechną ukończył w Niewiadomiu k. Rybnika. Następnie uczył się u ojców franciszkanów w Karłowicach i w katolickim gimnazjum w Głubczycach. W 1909 r. zdał maturę i rozpoczął studia we Wrocławiu – najpierw teologiczne, później medyczne. Podczas studiów medycznych związał się z Kołem Braterskim Związku Młodzieży Polskiej „Zet”.

zorganizował też na terenie Wrocławia pierwszą drużynę harcerską. Stał się wówczas jednym z liderów utworzonego w Królestwie Polskim w 1886 r. konspiracyjnego Związku Młodzieży Polskiej „Zet”, angażując się w jego ogólnopolską działalność samokształceniową i oświatową oraz kierując referatem przysposobienia wojskowego i wychowania fizycznego dla wrocławskich studentów. Delegowany przez „Zet”, był jednym z instruktorów Towarzystw Tomasza Zana, których zadaniem była praca ideowa i samokształceniowa, oraz Towarzystw Czytelni Ludowych.

W czasie I wojny światowej w 1917 r. współorganizował w Opolu Towarzystwo Oświaty na Śląsku im. św. Jacka. W 1918 r. uzyskał stopień doktora nauk medycznych, opuścił wówczas Wrocław i przeniósł się do Bytomia, gdzie organizował konspiracyjne kursy sanitarne i pracował jako lekarz specjalista chorób nerwowych. W listopadzie 1918 r. w Poznaniu na Zjeździe Polskich Lekarzy Wielkopolski, Prus i Śląska reprezentował śląskie środowiska lekarskie. W okresie II RP organizował PCK na Górnym Śląsku, redagował i wydawał „Gońca Śląskiego”, będąc jednocześnie dyrektorem szpitala psychiatrycznego w Lublińcu. W latach II wojny światowej był internowany. Po wojnie wrócił do Lublińca i ponownie objął kierownictwo szpitala. Zmarł w Katowicach.

Bibliografia przedmiotowa:

GBL, DSKM, sygn. KOL [Cyran Emil]; F. Szymiczek, *Stowarzyszenia akademickie polskiej młodzieży górnośląskiej we Wrocławiu 1863–1918*, Wrocław 1963; S. Cwynar, *Doktor medycyny Emil Cyran*, „PsPol” 1967, nr 1; Z. Podbielski, I. Krupka-Matuszczyk, A. Grabowski, *Historia lecznictwa psychiatrycznego w Lublińcu*, [w:] *Pamiętnik jubileuszowy. Materiały konferencji naukowej. Tworci*, 16–17 września 1991, Pruszków 1992; A. Tokarska, *Emil Cyran – lekarz i społecznik*, „SL” 1992, nr 3; *ZET w walce*, Warszawa 1996; K. Brożek, *Emil Cyran (1886–1966): w trzydziestą rocznicę śmierci lekarza*, „SL” 2000, t. 5.

P. Waingertner

Czacka Róża (1876–1961), specjalistka w zakresie tyflogologii, zakonnica. Imię zakonne: siostra Elżbieta od Ukrzyżowania Pana Jezusa (Matka Elżbieta).

Urodziła się w Białej Cerkwi, w rodzinie arystokratycznej, była córką Feliksa, przyrodnika, i Zofii z Ledóchowskich. W 1882 r. rodzina przeniosła się do Warszawy. W domu rodzinnym Czacka otrzymała gruntowne i wszechstronne wykształcenie od rodziców i zatrudnianych przez nich nauczycieli. Od dzieciństwa zmagiała się z wadami wzroku – krótkowzrocznością wysokiego stopnia oraz postępującą jaskrą, a w konsekwencji upadku z konia w 22. r.ż. zupełnie oślepla. Po utracie wzroku, za namową warszawskiego okulisty Bolesława Ryszarda Gepnera (późniejszego prezesa Towarzystwa Opieki nad Ociemniałymi), zainteresowała się możliwościami opieki i edukacji osób niewidomych. Opanowała alfabet Braille’a, studiowała prace naukowe poświęcone niewidomym, a wykorzystując biegłą znajomość kilku języków obcych, odbyła podróże po Europie w celu pogłębienia wiedzy tyflogicznej. We Francji zapoznała się z działalnością ociemniałego francuskiego arystokraty Maurice’a de la Sizeranne’a, którego koncepcja nowoczesnego i kompleksowego programu wspierania osób z wadami wzroku stała się twórczą inspiracją dla zakładanych przez nią placówek.

W 1908 r. podjęła działania zmierzające do powołania Towarzystwa Opieki nad Ociemniałymi w Królestwie Polskim, mającego oficjalnie charakter świecki, którego statut został zatwierdzony przez władze carskie w 1911 r. Jeszcze przed oficjalnym zarejestrowaniem Towarzystwa w 1910 r. założyła z własnych funduszy niewielki zakład dla niewidomych dziewcząt w Warszawie, w którym podopieczne miały zapewnione utrzymanie, uczyły się czytania i pisania alfabetem Braille'a oraz pracy zawodowej, m.in. koszykarstwa, wyplatania krzeseł i trykotarstwa ręcznego. Jedną z pierwszych inicjatyw Czackiej w ramach nowo powołanego Towarzystwa było zorganizowanie w 1911 r. biura przepisywania książek dla niewidomych, z czym wiązało się wydanie broszury *Objaśnienie pisowni dla ociemniałych*, zawierającej porady dotyczące prawidłowego powielania książek w brajlu. W l. 1912–1913 powołała do życia kolejne instytucje dla osób niewidomych, m.in. patronat wspierający w formie otwartej dorosłych niewidomych i ich rodziny, ochronkę dla dzieci, szkołę powszechną z internatem, w której nauczano brajla w języku polskim, bibliotekę brajlowską, warsztat koszykarski dla chłopców i mężczyzn, z internatem dla chłopców. Założyła także pierwszą w Królestwie Polskim regularną szkołę dla niewidomych chłopców z wykładowym językiem polskim, gdzie uczono metodami specjalnymi dla niewidomych i wprowadzono naukę czytania i pisania pismem Braille'a po polsku. Działalność Towarzystwa została znacząco ograniczona wskutek wybuchu I wojny światowej.

W 1915 r. wyjechała na Wołyń na uroczystości rodzinne, skąd z powodu działań wojennych nie mogła wrócić do Warszawy przez trzy lata. W tym czasie przygotowała koncepcję utworzenia pierwszego na ziemiach polskich zgromadzenia zakonnego wspierającego osoby niewidome. W 1917 r. przyjęła habit franciszkański, złożyła śluby wieczyste i jako Matka Elżbieta w 1918 r. otrzymała od prymasa Aleksandra Kakowskiego zgodę na przyjmowanie kandydatek do nowego Zgromadzenia Sióstr Franciszkanek Służebnic Krzyża. Koncepcja pracy z niewidomymi zaproponowana wówczas przez Czacką polegała na oparciu działalności Towarzystwa na moralności i światopoglądzie katolickim, przy pełnym wykorzystaniu najnowszych osiągnięć naukowych z zakresu tyflogologii. Była członkinią rzeczywistą KZKP w Warszawie.

W okresie II RP Czacka poświęciła się budowie, a następnie rozwojowi zakładu w podwarszawskich Laskach, który stał się centralną instytucją Towarzystwa, skupiając w jednym miejscu organizacje dla niewidomych rozproszone wcześniej w wielu lokalizacjach. Nadrzędnym celem rozwijanego przez nią dzieła było wypracowanie systemu kompleksowego wsparcia ociemniałych, w tym możliwie pełne usamodzielnienie wychowanków poprzez przygotowanie zawodowe. Zmarła w Laskach.

Bibliografia przedmiotowa:

Sprawozdanie 25-lecia działalności Towarzystwa Opieki nad Ociemniałymi, Laski Różana 1935; A. Gościmska, *Torowała nowe drogi niewidomym. Róża Czacka – Matka Elżbieta jako tyflog i wychowawca*, Laski 1983; J. Stabińska, *Matka Elżbieta Róża Czacka*, Laski 1986; E. Jabłońska-Deptuła, *Matka Elżbieta Czacka i Dzieło Lasek*, Lublin 2002; Z. Wyrzykowska, *Historia 50-letniej działalności 1910–1960 Towarzystwa Opieki nad Ociemniałymi w Laskach*, Laski 2002; M. Żóltowski, *Blask prawdziwego światła. Matka Elżbieta Róża Czacka i jej dzieło*, Lublin 2005; J. Kuczyńska-Kwapisz, *Wkład Matki Elżbiety Róży Czackiej w rozwój tyflogologii w kontekście współczesnej recepcji jej myśli*, Warszawa 2011; *Środowisko Lasek w perspektywie historii i chrześcijańskiej myśli pedagogicznej*,

red. J. Placha, Warszawa 2011; T. Jankowska, *Niewidoma a widząca tak wiele. Sługa Boża Matka Elżbieta Czacka*, Warszawa 2012; E. Przybył-Sadowska, *Triuno. Instytucje we wspólnocie Lasek 1911–1961*, Kraków 2015.

Bibliografia podmiotowa:

Objaśnienie pisowni dla ociemniałych, Warszawa 1913.

M. Brenk

Czarnowski Stefan (1879–1937), socjolog, profesor UW. Pseud. C., n., N., Niger., St. Cz.

Urodził się w Kroczewie, w rodzinie ziemiańskiej. Był synem Kazimierza i Teresy ze Zbyszewskich. Ukończył Gimnazjum Rządowe w Warszawie, w 1898 r. wyjechał do Niemiec. Podjął studia w WSH w Lipsku. Po przeniesieniu się do Berlina studiował do 1901 r. psychologię i filozofię (m.in. u Wilhelma Wundta), a w r.akad. 1901/1902 socjologię i języki klasyczne. W trakcie studiów działał w Związku Młodzieży Polskiej „Zet” i studenckim stowarzyszeniu patriotycznym „Techne”, za aktywność polityczną został relegowany (manifestował przeciw antypolskiej postawie niektórych niemieckich wykładowców). Po opuszczeniu Niemiec kontynuował studia socjologiczne w Paryżu, m.in. na Sorbonie w l. 1902–1905, w Collège de France i École Pratique des Hautes Études w l. 1905–1911. Wiedzę zdobywał pod kierunkiem m.in. Émile’a Durkheima, Henriego Huberta i Marcela Maussa. Działalność kontynuował w organizacjach politycznych, był członkiem Zjednoczenia Młodzieży Polskiej „Zet”. Na spotkaniach organizacji wygłaszał referaty dotyczące m.in. filozofii społecznej w Polsce XVIII i na początku XIX w. We Francji przebywał do 1911 r.

Po powrocie do Królestwa Polskiego od 1912 r. z Gustawem Simonem (zob.) objął kierownictwo literackie w „Tygodniku Polskim” – organie Polskiego Zjednoczenia Narodowego „Secesja”. Zamieszczał w nim teksty o charakterze społecznym, naukowym, politycznym. Jego zainteresowania badawcze koncentrowały się na historii kultury i socjologii, filozofii społecznej i religioznawstwie. Popularyzował socjologię, jego odczyt o roli państwa i społeczeństwa wygłoszony w 1918 r. był polecany przez sekcję odczytową przy Wydziale Pedagogicznym Polskiej Macierzy Szkolnej oraz został nagrodzony w Konkursie Koła Pracy Społecznej przy Towarzystwie Wzajemnej Pomocy Pracowników Handlowych i Przemysłowych m.st. Warszawy. W artykułach naukowych i popularyzujących wiedzę (publikowanych w szczególności w „Wiedzy i Życiu”) pisał o zmianach w zakresie definiowania i postrzegania kultury. Podejmował także problematykę historii ruchów i myśli społecznej, nacjonalizmu, a także zagadnienia ruchu robotniczego i kultury religijnej włościan. Jego teksty ukazały się w zbiorach *Społeczeństwo – Kultura. Prace z socjologii i historii kultury* (1939) i *Dzieła*, t. 1–5 (1956).

W 1915 r. odrzucił nominację na profesora UW; ukrywał się w Warszawie, unikając wcielenia do armii rosyjskiej. Podejmował jednocześnie działania w organizacjach popierających Józefa Piłsudskiego – wstąpił do LP. W wojsku pełnił funkcję rzeczoznawcy do spraw strategicznych i demograficzno-geograficznych. Był jednym z inicjatorów Ligi Państwowości Polskiej. W czasie I wojny światowej pełnił funkcję instruktora na Kursach Wyszczolenia w Zambrowie i Rembertowie.

W okresie II RP do 1923 r. prowadził wykłady z geografii wojskowej w Wyższej Szkole Wojennej w Warszawie. Współpracował z WWP – prowadził wykłady z religioznawstwa, oraz ze Szkołą Dramatyczną w Warszawie – wykladał historię kultury i socjologię. W l. 1923–1930 pełnił funkcję kierownika Katedry Regionalistyki w WWP. W 1925 r. uzyskał habilitację na UW, a w 1930 r. objął kierownictwo Katedry Historii Kultury. Współtworzył studia socjologiczne na Wydziale Humanistycznym UW, pierwsze wykłady z socjologii poprowadził w r.akad. 1928/1929. Był też członkiem towarzystw naukowych. Należał do grona założycieli Institut Français de Sociologie we Francji w 1924 r., l. 1928–1929 wykladał w École Pratique des Hautes Études w Paryżu. Od 1930 r. prowadził zajęcia z socjologii w PIP, wykladał także w Towarzystwie Uniwersytetu Robotniczego. Został odznaczony Krzyżem Walecznych. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

Album socjologów polskich: Stefan Czarnowski, „RPEiS” 1929, z. 1; *Stefan Czarnowski*, „RTNW” 1932, R. 25; S. Kot, *Czarnowski Stefan Zygmunt (1879–1937)*, PSB, t. IV, Kraków 1938; N. Assorodobraj, *Czarnowski Stefan (1879–1937)*, FuPSP, Wrocław 1971; T. Sierocki, *Czarnowski Stefan*, SBDPRR, t. 1, Warszawa 1978; M. Małowist, *Stefan Czarnowski*, [w:] *Historycy warszawscy ostatnich dwóch stuleci*, red. A. Gieysztor, J. Maternicki, H. Samsonowicz, Warszawa 1986; W. Winclawski, *S BSP*, t. 1, Warszawa 2001; E. Tarkowska, *Niedocenione dzieło Stefana Czarnowskiego*, [w:] *Klasyczna socjologia polska i jej współczesna recepcja*, red. J. Mucha, W. Winclawski, Toruń 2006; *Stefan Czarnowski z perspektywy siedemdziesięciolecia*, red. M. Jabłonowski, Warszawa 2008; S. Ossowski, T. Nałęcz, *Stefan Zygmunt Czarnowski 1879–1937*, PUPUW, t. A–L, Warszawa 2016.

Bibliografia podmiotowa:

Socjologiczne określenie faktu religijnego, „TP” 1912, nr 2, 3; *O potrzebie życia duchowego*, „TP” 1912, nr 9; *Nacjonalizm*, „TP” 1912, nr 11; *Wpływ państwowości rosyjskiej na psychikę polską*, „WPoPol” 1915, nr 49.

M.M. Krakowiak

Czartkowski Adam (1881–1958), botanik, historyk kultury, tłumacz, publicysta, nauczyciel.

Urodził się w Borszczach w gub. kijowskiej, w rodzinie o tradycjach patriotycznych. Był synem Juliana, uczestnika powstania listopadowego, odnanzonego Krzyżem Złotym Orderu Virtuti Militari, i Maryli z Nowickich. Po ukończeniu gimnazjum w Białej Cerkwi i studiów przyrodniczych na UW, uzupełnionych w Pradze i Wiedniu, od 1905 r. pracował jako nauczyciel przyrody w szkołach warszawskich. Działał również w Towarzystwie Kultury Polskiej na rzecz upowszechniania oświaty i popularyzacji ruchu samokształceniowego wśród polskiej młodzieży. Publikował teksty naukowe, ale także popularyzujące wiedzę i edukację oraz publicystyczne m.in. w periodyku „Wszechświat” oraz artykuły w *Wielkiej Encyklopedii Powszechnej* Saturnina Sikorskiego. W 1911 r. objął stanowisko profesora anatomii i fizjologii roślin w WWP i warszawskiej Wyższej Szkole Ogrodniczej. Ponadto w l. 1911–1918 wykladał anatomię i fizjologię roślin na Wydziale Przyrodniczym Towarzystwa Kursów Naukowych w Warszawie.

W okresie II RP w 1919 r. podjął pracę w warszawskim Państwowym Gimnazjum im. Tadeusza Reytana. W 1928 r. został delegowany przez MWRiOP do gimnazjum Polskiej

Macierzy Szkolnej w Gdańsku. Tam przewodniczył Komitetowi dla Popierania Sztuki Polskiej, zorganizował spis druków Biblioteki Miejskiej z XV–XVIII w. i był współinicjatorem publikacji *Monumenta Poloniae Maritima (Pomniki Spraw Morskich Polskich)*. W 1929 r. wstąpił do Towarzystwa Przyjaciół Nauk. W l. 1931–1939 był korespondentem „Kuriera Warszawskiego”. Po wojnie zamieszkał w Łodzi, gdzie organizował Wydział Farmaceutyczny UŁ, później pracował w Akademii Medycznej i wykładał w Towarzystwie Wiedzy Powszechniej. Zmarł w Warszawie, pochowany został w Łodzi.

Bibliografia przedmiotowa:

B. Broda, *Profesor Adam Czartkowski jako przyrodnik i humanista*, „Wszechświat” 1968, nr 9; B. Janik, *Adam Czartkowski, sekretarz generalny i inicjator wielu przedsięwzięć*, „RG” 1972, z. 1; H. Stępiak, *Adam Marian Czartkowski, DPPRPwG*, Gdańsk 1974; H. Stępiak, *Czartkowski Adam Marian, SBPN*, Gdańsk 1992.

Bibliografia podmiotowa:

Doświadczenia z fizjologii roślin, Warszawa 1910; *Ćwiczenia z anatomii roślin z atlasem*, Warszawa 1912.

P. Waingertner

Czekalski Józef (Apolinary Antoni) (1865–1906), prawnik, tłumacz, literat. Pseud. Adam A. Smyk, CE.ZET.E.KA.A.EN, Czekan, ...icz, P.S.

Urodził się w Radomsku, był synem Antoniego i Józefy z Tucholskich. Po skończeniu szkoły Feliksa Fabianiego w Radomsku kontynuował naukę w Rządowym Gimnazjum Męskim w Piotrkowie, które ukończył w 1882 r. Następnie studiował na Wydziale Prawa UW. Był aktywnym działaczem nieformalnych kółek studenckich oraz warszawskiego Koła Oświaty Ludowej. Należał do Związku Młodzieży Polskiej „Zet”. Po ukończeniu studiów w 1888 r. został zatrudniony jako pomocnik sekretarza Sądu Okręgowego w Piotrkowie. Należał do LN. Już w czasie nauki w gimnazjum i podczas studiów publikował wiersze i utwory satyryczne na łamach prasy społeczno-kulturalnej, m.in. w piotrkowskim „Tygodniu”, „Kurierze Świątecznym”, „Kolcach”, „Musze”. Wydał litografowany tomik poezji *W kajdanach*.

Mieszkając w Piotrkowie, angażował się wraz z żoną Józefą Nimfą z Zawadzkich w działalność społeczną i oświatową. Należał do założonego w Piotrkowie w 1889 r. konspiracyjnego stowarzyszenia oświatowego, które organizowało tajne kursy wieczorowe popularyzujące wiedzę na poziomie wyższym. Zwano je Uniwersytetem Latającym. Czekalski wykładał historię Polski, założył także bibliotekę dla słuchaczy. Organizował kółka młodzieży w Piotrkowie i okolicach. Za kolportowanie nielegalnych publikacji w 1896 r. został aresztowany i skreślony z listy adwokatów. W l. 1898–1902 przebywał wraz z żoną na zesłaniu. W styczniu 1903 r. wrócił z zsyłki i zamieszkał w Łodzi, gdzie pełnił funkcję prezesa Towarzystwa Pożyczkowo-Oszczędnościowego. Był tłumaczem literatury rosyjskiej (przełożył m.in. dzieła Antoniego Czechowa, Wsiewołoda Garszyna, Dmitrija Mereżkowskiego) i angielskiej (m.in. dzieła Rudyarda Kiplinga i Thomasa Mayne’a Reida). Część tłumaczonych przez niego utworów literackich ukazała się w serii *Biblioteka dla*

Młodzieży, która odegrała ważną rolę w upowszechnianiu obcej literatury pięknej wśród młodego pokolenia. Zmarł w Łodzi, pochowany został w Piotrkowie.

Bibliografia przedmiotowa:

ZNiO, Wykaz członków „Zet” i „Pet”, sygn. 15956/II; M. Rawicz-Witanowski, *Skorowidz przedmiotów w XXV rocznikach „Tygodnika Piotrkowskiego” z lat 1873–1898*, Piotrków 1907; J. Offenberg, *Stan umysłów wśród młodzieży akademickiej Uniwersytetu Warszawskiego w latach 1885–1890. Ze wspomnień kresowca*, Warszawa 1929; W. Karwasiński, *Czekalski Apolinary Antoni Józef (1865–1906)*, PSB, t. IV, Kraków 1938; *Dzieje Piotrkowa Trybunalskiego*, red. B. Baranowski, Łódź 1989; *Słownik pseudonimów pisarzy polskich XV w. – 1970 r.*, red. E. Jankowski, t. IV, Wrocław 1996; *ZET w walce*, Warszawa 1996; *Wspomnienie Stanisława Bukowieckiego o Lidze Narodowej*, [w:] *Liga Narodowa (1893–1928). Wybór relacji*, wybór, wstęp i oprac. T. Sikorski, A. Wątor, Warszawa 2015; G. Mieczyski, *Czekalski Apolinary Antoni Józef, RSB*, t. 1, Radomsko 2017.

A. Boldyrew

Czeraszkievicz Jan (1867–1924), adwokat, nauczyciel.

Urodził się w Juborku nad Niemnem. Nauki pobierał w gimnazjum częstochowskim. Wcześniej zaczął udzielać korepetycji, które stały się dla niego źródłem doświadczeń dydaktycznych i pedagogicznych. Po zdaniu matury podjął na UW studia prawnicze, które ukończył w 1896 r. Po odbyciu praktyk i aplikacji w 1900 r. rozpoczął pracę adwokata, a dwa lata później otworzył własną kancelarię w Zgierzu. Praktykę adwokacką łączył z pracą nauczyciela w zgierskiej męskiej szkole handlowej (przekształconej w 1904 r. w szkołę koedukacyjną), utworzonej z inicjatywy Zgromadzenia Kupców m. Zgierza. Wykładał prawo handlowe i ekonomię polityczną. W 1906 r. objął stanowisko dyrektora zgierskiej szkoły, angażując się w prace nad tworzącym się polskim szkolnictwem w rezultacie wydarzeń rewolucji 1905 r. i towarzyszącego jej strajku szkolnego. Równocześnie stopniowo rezygnował z praktyki adwokackiej. W 1907 r. w kierowanej przez niego placówce zainaugurowano nauczanie w języku polskim, co wiązało się z uzyskaniem zgody na status szkoły prywatnej. Poza pracą pedagogiczną Czeraszkievicz angażował się w działalność utworzonego w 1906 r. Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, którego celem było gromadzenie i upowszechnianie wiedzy z zakresu geografii, przyrody i historii ziem polskich. W 1907 r. został członkiem Oddziału Warszawskiego Towarzystwa, a dwa lata później Oddziału Łódzkiego. W 1912 r. przeniósł się do Łodzi i objął stanowisko dyrektora miejscowego Gimnazjum Polskiego, utrzymywanego z funduszy społecznych gromadzonych przez Towarzystwo „Uczelnia”. Włączył się też w działalność Towarzystwa Muzeum Nauki i Sztuki, sprawującego opiekę nad powstałym w 1911 r. Muzeum Nauki i Sztuki w Łodzi. Był czynny w założonym w 1910 r. Łódzkim Towarzystwie Entomologicznym, należał do redakcji „Entomologa Polskiego”. Pomimo ogromnego zubożenia społeczeństwa spowodowanego I wojną światową, a skutkującego zmniejszaniem się możliwości gromadzenia funduszy, dzięki staraniom „Uczelni” i osobistemu zaangażowaniu Czeraszkievicza, który od 1914 r. łączył obowiązki dyrektora Gimnazjum Polskiego z funkcją prezesa Oddziału Łódzkiego Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, szkoła kontynuowała zajęcia w okresie wojny. Równocześnie działał on w reaktywowanej w 1916 r. Polskiej Macierzy Szkolnej.

W okresie II RP pozostawał na stanowisku prezesa Oddziału Łódzkiego Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego (w 1921 r. założył w Łodzi Krajoznawcze Koło Młodzieży, do której należeli uczniowie i uczennice wyższych klas szkół średnich) i dyrektora gimnazjum Towarzystwa „Uczelnia”, którym kierował do końca życia w 1924 r. Zmarł w Miłowodach.

Bibliografia przedmiotowa:

APW, ZK, sygn. X.8/342; *Gimnazjum Polskie Tow. „Uczelnia” – Państwowe Gimnazjum im. M. Kopernika w Łodzi 1906–1936. Zjazd Koleżeński w Łodzi 8 grudnia 1936*, Łódź 1936; W. Szczygielski, *Czeraszkiwicz, Jan (1867–1924)*, PSB, t. IV, Kraków 1938; *Kronika I Liceum im. M. Kopernika (b. Gimn. Tow. „Uczelnia”) w Łodzi 17 X 1906 – 17 X 1956*, b.m.w., b.r.w.; T. Nowicki, *Historia Oddziału Łódzkiego PTTK*, cz. 1: *Polskie Towarzystwo Krajoznawcze. Oddział Łódzki 1909–1918*, Łódź 1984; *Gimnazjum i Liceum im. M. Kopernika w Łodzi 1906–1986. Wybór źródeł*, oprac. H.W. Skorek, Łódź 1987; J. Romański, *Czeraszkiwicz Jan (1867–1924)*, SBAP, t. 2, Warszawa 1988; *75-lecie Gimnazjum i Liceum im. St. Staszica w Zgierzu 1918–1993. Biuletyn okolicznościowy 13 listopada 1993*, b.m.w.; M. Bandurka, *Oświata i kultura*, [w:] *Zgierz. Dzieje miasta do 1988 roku*, red. R. Rosin, Łódź–Zgierz 1995.

Bibliografia podmiotowa:

Szkola a harcerstwo, „NKŁ” 1918, nr 68, 69, 70, 71.

P. Waingertner

Czernicki Tomasz (1886–1947), prawnik, działacz społeczny.

Urodził się w Zamościu, w rodzinie mieszczańskiej. Był synem Józefa i Władysławy z Nowickich. W 1902 r., będąc uczniem IV Gimnazjum w Zamościu, uczestniczył w strajku szkolnym w obronie nauczania religii w języku polskim. Z tego powodu musiał przenieść się do szkoły w Warszawie, gdzie w 1905 r. brał udział w kolejnym strajku szkolnym. Po zakończeniu nauki w gimnazjum w 1907 r. rozpoczął studia prawnicze na Uniwersytecie Kijowskim, z którego został wydalony za wystąpienie na wiecu przeciw karze śmierci. Studia kontynuował w l. 1908–1912 na uczelniach w Dorpacie i Petersburgu oraz na UW. W trakcie studiów w Petersburgu działał w ruchu młodzieży niepodległościowo-postępowej, był prezesem kasy studenckiej. Po zdobyciu dyplomu pracował jako prawnik, prowadząc jednocześnie działalność społeczną. Propagował rozwój oświaty pozaszkolnej oraz aktywność obywatelską. W rodzinnym Zamościu zainicjował budowę domu ludowego, był jego współtwórcą, domu noclegowego, parku miejskiego, drukarni i innych instytucji. Przyczynił się do otwarcia dwóch szkół rolniczych – w Janowicach i Sitnie w okolicach Zamościa. W 1918 r. wystąpił z propozycją utworzenia uniwersytetu w Zamościu. Służył w LP, pełnił funkcję naczelnika Straży Obywatelskiej. Po 1918 r. kontynuował działalność społeczno-polityczną. Działał w PSL „Wyzwolenie” i SCH. Był posłem na Sejm oraz członkiem Rady Miejskiej, Sejmiku i Wydziału Powiatowego w Zamościu. Jako adwokat bronił chłopów oskarżonych o udział w strajkach. Został odznaczony Złotym Krzyżem Zasługi. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

MHPRL, sygn. W-9514; Z. Klukowski, *Dziennik z lat okupacji Zamojszczyzny (1939–44)*, Lublin 1958; F. Rymarz, *Czernicki Tomasz*, SBAP, t. 2, z. 1, Warszawa 1988; *Czernicki Tomasz*, SBDRL,

Warszawa 1989; A. Kędziora, *Zamość od A do Z*, Zamość 1991; J. Hampel, *Czernicki Tomasz, Kbk II RP*, Warszawa 1994; *Czernicki Tomasz, PiS RP*, t. 1, Warszawa 1998.

K. Kaczmarek

Czerwijowski Faustyn (1873–1944), bibliotekarz, wykładowca, działacz polityczny.

Urodził się w Karabczyjówce (Karabczyjów Mały) k. Kamieńca Podolskiego. Był synem Franciszka, administratora majątku rolnego, i Julii z Buszyńskich. Uczył się w Gimnazjum Klasycznym w Kamieńcu Podolskim, ale nie ukończył szkoły, gdyż został z niej wydalony w 1892 r. za udział w tajnej organizacji uczniowskiej. Po tym wydarzeniu zapisał się do Szkoły Górniczej w Dąbrowie Górniczej. Wtedy też rozpoczęła się jego działalność polityczna – został wybrany delegatem SDKPiL na zjazd w Warszawie, ale wobec trwających aresztowań musiał zacząć się ukrywać. Przyjechał do Ukrainy, gdzie pracował fizycznie, wykonując różne zawody. W l. 1899–1900 administrował majątkiem rolnym i organizował tajne nauczanie dla ludu. W 1901 r. pracował w Londynie w PPS-owskiej drukarni „Przedświt”. W l. 1901–1902 podróżował do Francji, Niemiec, Szwajcarii i Austrii, odwiedzał tam biblioteki i starał się poznać jak najlepiej ich funkcjonowanie i organizację; w Paryżu przez kilka miesięcy uczył się w Szkole Nauk Politycznych. W 1904 r. wyjechał do Rygi, gdzie pracował w tajnej drukarni. W tym samym roku przybył do Warszawy, w której pozostał do końca życia, pracował w tajnej drukarni PPS i był korektorem „Kuriera Codziennego”.

Od 1906 r. poświęcił się wyłącznie pracy bibliotecznej. Został kierownikiem X Wypożyczalni Wydziału Czytelni WTD. Od stycznia 1913 r. pełnił funkcję dyrektora Biblioteki Publicznej. W 1914 r. jej zbiory zostały przeniesione do nowego budynku, ufundowanego przez Eugenię Kierbedziową. W czasie I wojny światowej biblioteka znalazła się w bardzo trudnej sytuacji finansowej. Od 1916 r. należał do Rady Nadzorczej Wydziału Opieki nad Dziećmi i Młodzieżą RGO. Przewodniczył także sekcji katalogowej, powołanej w ramach Wydziału w maju 1916 r., przekształconej następnie w Komisję Katalogową. Działająca pod kierownictwem Czerwijowskiego Komisja ustaliła zasady kwalifikowania książek do bibliotek szkolnych i ludowych. Jeszcze w tym samym roku został jednym z założycieli Związku Bibliotekarzy Polskich, prowadził sekcję bibliotek powszechnych. W 1918 r. uczestniczył w Zjeździe Instytucji Społecznych pow. warszawskiego. Nie publikował dużo, ale jego książki poświęcone celom, zadaniom i misji pracy bibliotekarza były wręcz pionierskimi publikacjami na gruncie polskim w tamtym czasie, gdyż nie istniało wtedy jeszcze systemowe kształcenie w tym zawodzie ani nowoczesna literatura na ten temat w języku polskim. W publikacji *Bibliotekarz: krótkie wskazówki dla pracujących w bibliotekach* pisał, że „im więcej pieniędzy będziemy wydawali na biblioteki, tym mniej będzie nas kosztowało utrzymanie więzień”.

O pracy bibliotekarza na ziemiach polskich pisał: „U nas biblioteki – zwłaszcza ludowe – dla bardzo wielu czytelników zastępują i szkołę, i uniwersytet ludowy, i odczyty lub pogadanki systematyczne i wiele, wiele innych instytucji pokrewnych. Praca bibliotekarza w tych warunkach staje się szczytną misją, promieniem ożywczym, nie pozwalającym skostnieć

i zdętwieć duchowi naszemu pod wpływem zimnych i szarych warunków społecznych, w jakich żyjemy”. Stawiał wysokie wymagania przed bibliotekarzami, których uważał nie tylko za opiekunów księgozbioru, lecz także przewodników intelektualnych dla korzystających ze zbiorów oraz reprezentantów swoich placówek w społeczeństwie, którzy powinni zawsze dążyć do zwiększania liczby czytelników biblioteki.

W okresie II RP kontynuował wcześniej rozpoczętą pracę. Jego głównym celem była rozbudowa sieci bibliotecznej. Wykładał bibliotekarstwo i politykę biblioteczną na WWP, był też założycielem Szkoły Bibliotekarskiej przy Bibliotece Publicznej m.st. Warszawy. Dzięki jego inicjatywie zaczęły się ukazywać periodyki fachowe: jako pierwszy „Biuletyn Biblioteki Publicznej”, przekształcony później w „Bibliotekarza”. W 1937 r. obchodził jubileusz 35-lecia pracy bibliotekarsko-oświatowej, wtedy też przeszedł na emeryturę. Został odznaczony Krzyżem Oficerskim Orderu Odrodzenia Polski i Złotym Wawrzynem Akademickim. Zmarł podczas powstania warszawskiego.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, RGO w Warszawie, sygn. 108; AGAD, AGW, sygn. 28/8; APW, ZK, sygn. X.8/342; *80-lecie bibliotek publicznych w Warszawie*, Warszawa 1938; K. Świerkowski, *Faustyn Czerwijowski. Szkic biograficzny*, „Bibliotekarz” 1937/1938, nr 7–9; S. Tazbir, *Faustyn Czerwijowski*, „Bibliotekarz” 1957, nr 2; P. Maślankiewicz, *Faustyn Czerwijowski (1873–1944): szkic biograficzny*, [w:] *Z dziejów książki*, Warszawa 1961; *Czerwijowski Faustyn (1873–1944)*, [w:] *Encyklopedia wiedzy o książce*, red. A. Birkenmajer, B. Kocowski, J. Trzynadłowski et al., Wrocław–Warszawa 1971; E. Szczawińska, *Czerwijowski Faustyn, SPKP*, Łódź 1972; U. Bugaj, *Faustyn Czerwijowski i jego koncepcja bibliotekarstwa powszechnego*, „RBib” 1981, R. 25; F. Bursowa, *Faustyn Czerwijowski (1873–1944)*, [w:] *Żyją w naszej pamięci. Wspomnienia o pracownikach Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy*, przedmowa i red. J. Jagielska, T. Jedynek, Warszawa 2006; H. Łaskarzewska, *Czerwijowski, Faustyn (1873–1944)*, [w:] *Wielcy nieobecni: pierwsze generacje liderów Stowarzyszenia Bibliotekarzy Polskich*, Warszawa 2019.

Bibliografia podmiotowa:

Bibliotekarz: krótkie wskazówki dla pracujących w bibliotekach, Warszawa 1912; *Towarzystwo Biblioteki Publicznej w Warszawie*, „PrzB” 1913, nr 6; *Biblioteki powszechne: podręcznik dla zakładających i prowadzących biblioteki*, Warszawa 1919.

E. Pętkowska-Grabowska

Czerwiński Kazimierz (1869 – po 1945), krajoznawca.

W l. 1898–1899 wyjeżdżał do zagranicznych stacji badawczych we Francji, Algierze i na Helgolandzie (wyspa na Morzu Północnym). Wraz z Kazimierzem Kulwieciem (zob.), dzięki subsydium Kasy im. Józefa Mianowskiego, latem 1901 r. założył pierwszą w Polsce stację biologiczną. W 1906 r. jako kustosz wszedł w skład Zarządu Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. W Towarzystwie tym działał, wraz z Kulwieciem i Stanisławą Rychterówną, w podsekcji zoologicznej i botanicznej. Wchodził też w skład komitetu redakcyjnego *Encyklopedii Wychowawczej* (t. 7 i 8, 1909). W okresie II RP uczestniczył w walnych zjazdach Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego i wchodził w skład Komisji Rewizyjnej Towarzystwa.

Bibliografia przedmiotowa:

A. Matusiewicz, *Początki węgierskiego krajoznawstwa*, „WKWPN” 2004, nr 2.

Bibliografia podmiotowa:

Projekt programów nauk przyrodniczych dla szkół średnich, Warszawa 1907 [współautorzy W. Jezierski, T. Męczkowska, B. Miklaszewski, S. Rychter]; *Zoologia dla klas wyższych szkół średnich*, Warszawa 1914.

J. Falkowska

Czerwiński Sławomir (1885–1931), działacz niepodległościowy, nauczyciel. Pseud. Brodzki.

Urodził się w Sompolnie, był synem Ludwika, zastępcy notariusza, i Walentyny z Rudnickich. Uczył się w Męskim Gimnazjum Klasycznym w Kaliszu. Uczestniczył jednocześnie w pracach kół samokształceniowych, udzielał m.in. korepetycji z języka rosyjskiego Marii Dąbrowskiej (zob.) i działał w tajnych organizacjach młodzieżowych. Był przewodniczącym koła Organizacji Młodzieży Niepodległościowej „Pet”, stał na czele organizacji narodowej „Przyszłość”. Należał do przywódców strajku szkolnego 1905 r., był przewodniczącym komitetu strajkowego. Za udział w strajku i wręczenie dyrektorowi petycji z żądaniem spolszczenia szkoły został z niej wydalony. Przeniósł się do Krakowa, gdzie rok później zdał maturę w IV Gimnazjum, a następnie podjął studia na UJ w zakresie filologii polskiej, filozofii i pedagogiki. Studia filozoficzne uzupełniał na Uniwersytecie Wiedeńskim. Od 1906 r. był członkiem Związku Młodzieży Polskiej „Zet”, a potem, w l. 1909–1910, pierwszym przewodniczącym tzw. niezależnego „Zetu” w Krakowie. Kontynuował również swoje zaangażowanie w ruch niepodległościowy – był jednym z inicjatorów i pierwszych członków Polskiego Związku Wojskowego w 1908 r., należał do PDS w Krakowie. Od 1910 r. należał do Legii Niepodległości, kierownictwa krakowskiego „Zarzewia”.

Po zdaniu egzaminu nauczycielskiego w l. 1910–1912 uczył języka polskiego w Szkole Handlowej w Koninie, a następnie w gimnazjum prywatnym i dwóch szkołach żeńskich w Piotrkowie od 1912 r. do 1915 r. W Piotrkowie przewodniczył Kołu Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych, w l. 1915–1916 był zaangażowany w prace Centralnego Biura Szkolnego, kierowanego przez Ksawerego Praussa (zob.). Następnie, w okresie między 1915 a 1918 r., był dyrektorem Gimnazjum im. Joachima Chreptowicza w Ostrowcu Świętokrzyskim. Należał do Komisji Szkolnej przy Radzie Miejskiej, w l. 1915–1917 był jednym z założycieli i działaczy Ostrowieckiego Towarzystwa Nauczycielskiego, prezesem Stowarzyszenia Nauczycieli Polskich Szkół Średnich, od 1917 r. do 1918 r. należał też do oddziału Związku Nauczycielstwa Polskiego Szkół Powszechnych. W l. 1918–1919 przebywał w Krakowie, gdzie przygotowywał rozprawę doktorską *Elżbieta z Krasieńskich Jaraczewska. Studium z dziejów powieściopisarstwa polskiego*, doktorat obronił w 1923 r. na UJ.

W 1919 r. rozpoczął pracę w MWRiOP, w którym przeszedł kolejne szczeble awansu, w 1929 r. wybrany został ministrem i na tym stanowisku pozostał do końca życia. Jako minister dążył do usprawnienia i scalenia administracji szkolnej, popierał rozwój szkolnictwa powszechnego, oświaty pozaszkolnej i szkolnictwa zawodowego, dążył do podniesienia poziomu wykształcenia nauczycieli szkół powszechnych i średnich za pomocą systemu kursów

dokształcających. Był twórcą programu „nauczania państwowego”. Napisał m.in. *O nowy ład wychowawczy* (1931). Był parlamentarzystą z ramienia BBWR. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, Akta Franciszka Potockiego, sygn. 1/4; *Pamiętnik Zjazdu Wychowawców Szkół kaliskich 8–9 wrzesień 1923*, Kalisz [1923]; *Mowa Ministra Czerwińskiego w Kaliszu na zjeździe 25-lecia walki o szkołę*, „GK” 1930, nr 143, 144, 145; *Nasza walka*, t. 2, Warszawa 1934; B. Nawroczyński, *Czerwiński Sławomir (1885–1931)*, PSB, t. IV, Kraków 1938; J. Mizielski, *Dzieje zawodowego ruchu nauczycielskiego w województwie kieleckim w okresie międzywojennym*, Kielce 1989; *Czerwiński Sławomir*, PiS RP, t. 1, Warszawa 1998; M. Dąbrowska, *Dzienniki 1914–1965*, t. II: 1926–1934, Warszawa 2009; J.Z. Pająk, *Czerwiński Sławomir (1885–1931)*, ŚSB, t. 2, Kielce 2009; P. Gołdyn, *Sławomir Czerwiński (1885–1931). Minister oświaty, przyjaciel Kalisza*, Kalisz 2013.

K. Cybulska, P. Pająk

D

Dargielowa Aleksandra (1890–1959), organizatorka oświaty, nauczycielka. Pseud. Teresa.

Była córką Aleksandra Kucia i Teresy z Jastrzębskich. Gdy w 1905 r., w wyniku strajków szkolnych i zrzeszenia się kół aktywnie działających przeciwko caratowi, powstała Organizacja Nauczycieli Niepodległościowych, weszła w skład jej zarządu. Należała do grupy aktywnych politycznie nauczycieli warszawskich, o poglądach lewicowych, którzy pragnęli budować także formalne struktury polskiej oświaty. Przed I wojną światową pracowała w szkole Towarzystwa Kultury Polskiej na Pelcowiznie pod Warszawą. O jej szczególnie zaangażowaniu w pracę w tej placówce wspominał Karol Klimek (zob.).

W czasie I wojny światowej grupa ta próbowała doprowadzić do zalegalizowania i sformalizowania swoich działań, zmieniając zarząd i ogólny charakter jednej z istniejących już organizacji. Dargielowa wraz z resztą działaczy weszła wówczas w szeregi Towarzystwa Wzajemnej Pomocy Nauczycieli Polskich Szkół Początkowych. Pracowała także w Zarządzie Głównym Komisji Kursów Wakacyjnych, która działała od 1916 r. Celem Kursów było kształcenie nauczycieli oraz zrzeszanie pracowników oświaty. Działała również w sekcji Kursów dla Dorosłych i bibliotek powszechnych w ramach Wydziału Oświecenia KO m. Warszawy. W 1917 r. weszła w skład Wydziału Wykonawczego Zarządu Głównego Zrzeszenia Nauczycielstwa Polskich Szkół Początkowych. Jednocześnie aktywnie pracowała jako nauczycielka, była dyrektorką jednej ze szkół na warszawskiej Pradze. Wspólnie z Anną Oderfeldówną napisała elementarz *Chcę czytać*, który w l. 1916–1933 doczekał się 13 wydań. Od 1927 r. podręcznik ten był polecany dla uczniów szkół powszechnych przez MWRiOP. Dargielowa zaangażowała się także w edukację dorosłych, była współautorką podręcznika *Nauka czytania i pisania dla dorosłych*. Została jedną z wykładowczyń pierwszego kursu pedagogicznego, organizowanego przez MWRiOP w r.szk. 1917/1918. Prowadziła 15-godzinny kurs z metodyki języka polskiego, czytania i pisania. Współpracowała z Muzeum Pedagogicznym w Warszawie, prowadziła tam wieczory dyskusyjne i wygłaszała referaty. W 1927 r. wraz z grupą warszawskich nauczycieli otworzyła Spółdzielnię Mieszkaniową Nauczycieli Szkół Powszechnych w Warszawie. W czasie II wojny światowej pracowała w warszawskiej szkole podstawowej. Od 1943 r. była kierowniczką referatu dziecięcego Rady Pomocy Żydom oraz kierowniczką biura RGO. Po zakończeniu wojny nadal pracowała jako nauczycielka. Zmarła w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

ANK, NKN, sygn. 938; AZHRL, K. Klimek, Pamiętniki, P-190; AZHRL, sygn. Ż-159; *Odczyty*, „KPol” 1919, nr 318; *Nasza walka*, t. 2, Warszawa 1934; P. Wysocki, *Spółdzielnia mieszkaniowa Nauczycieli Szkół Powszechnych w Warszawie*, „GłW” 1934/1935, nr 3; T. Szczuchura, *Związek Nauczycielstwa Polskiego. Zarys dziejów 1919–1939*, Warszawa 1957; F. Pilarczyk, *Elementarze polskie od ich XVI-wiecznych początków do II wojny światowej: próba monografii księgoznawczej*, Zielona Góra 2003; J. Dzieniakowska, *Książka i buty dla nauczyciela... czyli kwestie organizacyjne pierwszego kursu pedagogicznego Departamentu Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (1917/1918)*, „PHO” 2005, nr 1–2; H. Kossowski, W. Janczewski, T. Kulbicki, *Warszawska Praga w latach 1939–1945*, Warszawa 2008.

Bibliografia podmiotowa:

Chcę czytać, Warszawa 1916 [współautorka A. Oderfeldówna]; *Nauka czytania i pisanie dla dorosłych*, Warszawa 1916 [współautorki H. Radwanowa i A. Oderfeldówna]; *O nauce czytania i pisanie: książka nauczyciela uczącego z elementarza „Chcę czytać”*, Warszawa 1916 [współautorka A. Oderfeldówna].

Z. Hałęza

Daszyńska-Golińska Zofia (1866–1934), ekonomistka, specjalistka w zakresie polityki społecznej, socjalistka.

Urodziła się w Warszawie, w rodzinie Damiana Bożowoli-Poznańskiego, agronoma, administratora dóbr ziemskich, i Anieli z Puternickich. Po okresie nauki pobieranej w domu uczyła się w gimnazjum w Warszawie, później w Lublinie. Następnie pracowała jako nauczycielka języka francuskiego na warszawskiej pensji. Należała do jednego z działających w Warszawie kobiecych kółek samokształceniowych. W 1885 r. wyjechała do Zurychu, gdzie na Wydziale Filozoficznym rozpoczęła studia z zakresu ekonomii i historii gospodarczej, a w 1891 r. uzyskała stopień doktora na podstawie rozprawy *Zürichs Bevölkerung im XVII Jahrhundert* (Ludność Zurychu w XVII wieku). W l. 90. XIX w. kontynuowała zagraniczne studia, zdobywając szeroką wiedzę z zakresu m.in. socjologii, ekonomii, statystyki, demografii, filozofii. Brała udział w berlińskich seminariach Georga Simmela i Adolpha Wagnera (w l. 1894–1896), poznając najnowsze prądy metodologiczne, zwłaszcza w kręgu utworzonego w 1872 r. Verein für Sozialpolitik. Po powrocie do Warszawy była aktywną publicystką i działaczką społeczno-oświatową. Ogłaszała wówczas artykuły, recenzje, omówienia w periodykach społeczno-kulturalnych, m.in. w „Przeglądzie Tygodniowym”, „Ateneum”, „Głosie”, „Prawdzie”. Jej teksty upowszechniały ustalenia nauki zachodnioeuropejskiej, popularyzowały wiedzę na temat problemów społecznych, ekonomii, demografii, statystyki, filozofii. Należała do Związku Młodzieży Polskiej „Zet”. Prowadziła wykłady w ramach Uniwersytetu Latającego, przekazała w depozycie część swojego księgozbioru Czytelni Naukowej, zorganizowanej przez Jadwigę Szczawińską-Dawidową (zob.) na potrzeby słuchaczek Uniwersytetu Latającego oraz osób pracujących na niwie nauki. Była inwigilowana; aresztowana przez policję carską, podjęła decyzję o opuszczeniu Królestwa Polskiego. Z listów pisanych do Jana Gwalberta Pawlikowskiego wynika, że planowała osiedlenie się w Galicji także z powodów naukowych. W lutym 1895 r. pisała: „Od dawna już miałam na myśli przeniesienie się do Galicji, gdyż jakkolwiek Warszawa przedstawia duży ruch umysłowy i każdemu daje choć mały kawałek chleba [...], dziedzina ekonomii jest niemal zupełnie zaniedbaną, co jest zresztą naturalnym następstwem braku autonomicznego życia. Ja zaś, zajmując się tym przedmiotem, nie rada bym się przerzucać na inne pole”.

W 1897 r. przybyła do Krakowa, gdzie mieszkała do 1918 r. W czerwcu 1906 r. ubiegała się na Wydziale Filozoficznym UJ o uzyskanie stopnia doktora habilitowanego – jej wnioski oddalono. Wykładała na Uniwersytecie Ludowym im. Adama Mickiewicza w Krakowie, w Szkole Gospodarstwa Domowego we Lwowie oraz na Wyższych Kursach dla Kobiet im. Adriana Baranieckiego. Prowadziła działalność oświatową i społecznikowską także w ramach Towarzystwa Wyższych Kursów Wakacyjnych, Stowarzyszenia „Czytelnia dla Kobiet”, Towarzystwa Szkoły Nauk Społeczno-Politycznych, Stowarzyszenia Pomocy

Naukowej dla Polek im. Józefa Ignacego Kraszewskiego. Zajmowała się jednocześnie działalnością naukową i publicystyczną. W czasie 20-letniego pobytu w Galicji gromadziła materiały pozwalające na budowanie teorii w zakresie wiedzy społecznej oraz realizowała liczne badania empiryczne. W badaniach naukowych podejmowała zagadnienia socjalne, jak położenie ludności robotniczej, rzemieślniczej i chłopskiej oraz problemy alkoholizmu. Wiele uwagi poświęcała także kwestii kobiecej oraz problemom młodzieży. Jej badania terenowe dotyczyły głównie skali alkoholizmu oraz warunków bytowych i perspektyw życiowych ludzi z środowisk niezamożnych, a szczególnie młodego pokolenia. Zwraçała uwagę na uwąrunkowania demoralizacji młodzieży wynikające z ubóstwa, marginalizacji i wykluczenia. Pionierski charakter miały jej studia nad młodzieżą w środowiskach ubogich i zaniedbanych oraz badania jakości życia pracujących adolescentów.

W działalności oświatowej i naukowej współpracowała z wybitnymi uczonymi, nauczycielami i aktywistami o postępowych poglądach społecznych, m.in. z Heleną Radlińską (zob.). Uczestniczyła w przygotowaniu cennego zbiorowego opracowania *Praca oświatowa, jej zadania, metody, organizacja* (1913); opublikowała w nim dwa teksty (*Domy ludowe* oraz *Walka z alkoholizmem w służbie oświaty i etyki*). W 1914 r. współorganizowała Ligę Kobiet Galicji i Śląska. Utrzymywała stałe kontakty z redakcjami czasopism oraz działaczami oświatowymi w Królestwie Polskim. Okresowo przebywała w Warszawie, angażując się w akcje oświatowe. Była wykładowniczą w ramach kilkutygodniowego kursu na działającym na początku 1907 r. w Warszawie Uniwersytecie Chłopskim oraz prelegentką PSRK. W 1909 r. została członkinią Towarzystwa Kursów Naukowych, w r. 1909/1910 wykladała ekonomię polityczną na Wydziale Humanistycznym Towarzystwa. Do 1918 r. w Galicji i Kongresówce opublikowała wiele książek naukowych i popularnonaukowych oraz artykułów naukowych i tekstów publicystycznych w czasopismach społeczno-kulturalnych oraz fachowych, w tym w „*Ekonomiście*” i „*Czasopiśmie Prawnym i Ekonomicznym*”. Pisała także omówienia, streszczenia, recenzje, tłumaczenia prac zachodnich intelektualistów. W l. 1917–1919 była redaktorką organu prasowego NKN i Ligi Kobiet Galicji i Śląska „*Na Posterunku*”. Tygodnik kobiecy poświęcony sprawom społecznym, ekonomicznym, pedagogicznym i etycznym”, na łamach którego propagowała konsolidację celów niepodległościowych z postulatami ruchu kobiecego.

W 1918 r. przeprowadziła się do Warszawy. Kontynuowała działalność naukową, oświatową i społeczną. Pisała prace naukowe i popularyzujące wiedzę na temat problemów społeczno-gospodarczych, socjologii i ustawodawstwa pracy, praw kobiet oraz polityki populacyjnej. W l. 1918–1921 pracowała jako referentka resortu spraw kobiet i młodocianych MPiOS. Od 1919 r. wykladała na Wydziale Nauk Politycznych i Społecznych WWP. Była wiceprezeską założonego w 1924 r. Polskiego Towarzystwa Polityki Społecznej i jedną z głównych organizatorek jego działalności. Reprezentowała tę organizację na międzynarodowych kongresach poświęconych polityce społecznej. W l. 1928–1930 z ramienia BBWR zasiadała w Senacie. Jej prace empiryczne i teoretyczne przyczyniły się do rozwoju teorii i praktyki polityki społecznej oraz pokrewnych dziedzin wiedzy: ekonomii, socjologii, demografii, historii gospodarczej, pedagogiki społecznej. Miała duży udział w popularyzowaniu tych dziedzin wiedzy poprzez działalność edukacyjną i publicystyczną. Zmarła w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, WWP – zbiór akt, sygn. 3; ANK, C.K. Dyrekcja Policji w Krakowie, sygn. 1232; ANK, SJJ, sygn. 4/57, 10/131; AUJ, Akta Wydziału Filozoficznego, sygn. WF II 121; AZHRL, Brzeziński, Geneva, sygn. P-89; AZHRL, K. Jaworowska, Związek Chłopski, sygn. P-105; BJ, DR, Korespondencja Jana Gwalberta Pawlikowskiego z lat 1860–1938, sygn. 11304 IV; BN, DR, Życiorysy kobiet, sygn. 9374; BP m.st. Warszawy, Spuścizna Zofii Daszyńskiej-Golińskiej; ZNiO, Wykaz członków „Zet” i „Pet”, sygn. 15956/II; J. Orka, *Kobiety na katedrze. Dr Zofia Daszyńska-Golińska*, „TI” 1907, nr 7; H. Radlińska, *Śp. Prof. Zofia Daszyńska-Golińska*, „RPEiS” 1934, z. 1; M. Marcinkowska-Gawin, *Jadwiga Szczawińska-Dawidowa, Iza Moszczeńska, Helena Landau i Zofia Daszyńska-Golińska. Publicystki z kręgu radykalnej inteligencji* („Głos” 1900–1905), [w:] *Kobieta i kultura. Kobiety wśród twórców kultury intelektualnej i artystycznej w dobie rozbiorów i w niepodległym państwie polskim. Zbiór studiów*, red. A. Żarnowska, A. Szwarc, Warszawa 1996; W. Winclawski, *SBSP*, t. 1, Warszawa 2001; R. Owadowska, *Zofia Daszyńska-Golińska: o nurt reformistyczny w polityce społecznej*, Poznań 2004; A. Böldyrew, *Próba popularyzacji zachodnioeuropejskich teorii i wzorców kulturowych w piśmiennictwie naukowym i publicystyce Zofii Daszyńskiej-Golińskiej*, [w:] *Aktywność publiczna kobiet na ziemiach polskich. Wybrane zagadnienia*, red. T. Pudłocki, K. Sierakowska, Warszawa 2013; A. Böldyrew, *Zofia Daszyńska-Golińska (1866–1934) i jej badania nad młodzieżą ubogą i zaniedbaną*, [w:] *Nauczyciele: zastużeni – niedocenieni – zapamiętani*, red. W. Szulakiewicz, Toruń 2018; U. Kozłowska, T. Sikorski, *Wstęp*, [w:] Z. Daszyńska-Golińska, *Socjalizm i kwestia kobieca: wybór pism*, oprac. U. Kozłowska, T. Sikorski, Kraków 2018; A. Böldyrew, *Merited, (Un)Appreciated, (Un)Remembered: Women in Educational and Social Policy Sciences as a Scholarly Discipline in Poland, 1900–39*, „APH” 2018, nr 117.

Bibliografia podmiotowa:

Pijaństwo nasz wróg, Warszawa 1905; *Największy wróg szczęścia kobiety*, „Ster” 1907, nr 3; *Ekonomia społeczna*, t. 1–2, Warszawa 1906–1907; *Z badań nad zagadnieniem ludności*, „Ekonomista” 1908, t. I; *Ochrona dzieci we Francji*, „Prawda” 1908, nr 47, 48; *Mysli o przyszłym ustroju rodziny*, „Bluszcz” 1910, nr 13; *Alkoholizm w Galicji i jego zwalczanie*, Lwów 1912; *Robotnicy młodociani w rzemiośle i rękodzielnictwie w Krakowie*, Kraków 1913; *Przyszła Polska: ekonomiczne znaczenie połączenia Galicji i Królestwa Polskiego*, Piotrków 1917; *Prawo wyborcze kobiet*, Warszawa 1918.

A. Böldyrew

Dawid Jan Władysław (1859–1914), psycholog, pedagog, filozof, tłumacz, popularyzator wiedzy. Krypt. J. Wł. D., J.W.D., J. Włady., Wł., D., Ł., et.

Urodził się w Lublinie. Był synem Wincentego, nauczyciela i publicysty, oraz Amelii z Witkowskich. Po uzyskaniu matury w 1877 r. w gimnazjum lubelskim studiował na Wydziale Prawa UW. Studia prawnicze ukończył w 1882 r.; krótko był słuchaczem Wydziału Przyrodniczego. Po roku wyjechał do Niemiec. W Halle i Lipsku studiował nauki psychologiczne i pedagogiczne. Poznał wówczas prace i poglądy filozoficzne Wilhelma Wundta, założyciela pierwszego na świecie laboratorium psychologii doświadczalnej, oraz Hermana Ebbinghaus, profesora psychologii eksperymentalnej. Dzięki studiom zagranicznym i biegłej znajomości języka niemieckiego, angielskiego i francuskiego zyskał bardzo dobrą znajomość piśmiennictwa, nowych teorii i kierunków badań eksperymentalnych w obszarze psychologii, pedagogiki i innych nauk społecznych i humanistycznych. Już w tym okresie wyróżniał się wysoką kulturą metodologiczną. Po powrocie do Warszawy prowadził

pracę naukowo-badawczą i oświatową, zajmował się także redagowaniem czasopism społeczno-kulturalnych i fachowych. W 1884 r. należał do członków założycieli Warszawskiej Spółki Nakładowej. Był aktywny w życiu społecznym i politycznym, sympatyzował z partiami lewicowymi, zawsze za priorytet uznając walkę o niepodległość Polski. Z powodu swojej działalności był kilkakrotnie aresztowany i więziony w Cytadeli Warszawskiej.

Przez wiele lat zajmował się nauczaniem na warszawskich pensjach żeńskich. Był także wykładowcą na Uniwersytecie Latającym; po zalegalizowaniu uczelni w 1905 r. i nadaniu jej nazwy Towarzystwa Kursów Naukowych w dalszym ciągu pozostał z nią związany. Prowadził wykłady z psychologii ogólnej, psychologii stosowanej, psychologii różnic indywidualnych, psychologii doświadczałnej, psychologii wychowawczej i psychologii dziecka. Równocześnie wygłaszał prelekcje i odczyty na licznych kursach, a także pogadanki dla nauczycieli. Wraz ze swoją żoną, Jadwigą Szczawińską-Dawidową (zob.), należał do grona organizatorów publicznych bibliotek i czytelni w Warszawie. W l. 90. XIX w. wspierał żonę w prowadzeniu Czytelni Dziel i Pism Naukowych, po przekształceniu tej instytucji w Czytelnię Naukową złożył w depozycie swój księgozbiór, udostępniając go do użytku publicznego. Wraz z żoną zajmował się wyborem i prenumeratą zagranicznych czasopism naukowych. W tym samym okresie wspólnie organizowali też koła mające za zadanie zakładanie szkół elementarnych i opiekę nad dziećmi. W 1910 r. zmuszony był opuścić Warszawę i wyjechać do Krakowa, by uniknąć wykonania wyroku więzienia zasądzonego przez władze carskie jeszcze w 1906 r. za naruszenie prawa prasowego. Prowadził wykłady w Uniwersytecie Ludowym im. Adama Mickiewicza. Jako członek krakowskiego Towarzystwa Polskiej Szkoły Nauk Politycznych na tworzonych przez tę organizację kursach kształcił nauczycieli w zakresie psychologii społecznej. W zmienionej i rozszerzonej formie zagadnienia te przedstawiał także na wykładach dla nauczycieli we Lwowie i Zakopanem. W ramach odczytów i wykładów w Galicji mówił również o filozofii, zwłaszcza o poglądach Henriego Bergsona. Część tych odczytów została następnie wydana drukiem. Wykładał także pedagogikę na Kursach Pedagogicznych dla Kobiet pod kierunkiem Jana Miłkowskiego. W 1909 r. uczestniczył w I Zjeździe Neurologów, Psychiatrów i Psychologów Polskich w Warszawie.

W twórczości naukowej Dawida widać pewne wiodące tematy, wyróżnić też można kilka jej okresów. Marek Nowak zakwestionował tradycyjny podział biografii Dawida na okres pozytywistyczny do 1910 r. i mistyczny po 1910 r. Wydzielił trzy główne etapy: l. 1882–1899 psychologiczno-pedagogiczny, l. 1900–1910 społeczny, l. 1910–1914 mistyczny. Nowak przekonująco dowodzi, że w życiu Dawida „dokonywał się ciągły progres i że każda kolejna jego faza w naturalny sposób wynikała z poprzedniej. Śmierć żony nie spowodowała zerwania z wcześniejszą linią rozwoju poglądów psychologa, choć trzeba przyznać, że wpłynęła na nią w sposób modyfikujący i intensyfikujący dotychczas występujące tendencje”. Wiele prac Dawida miało oryginalny, nowatorski charakter. Rozprawa *O zarazie moralnej. Studium psychologiczno-społeczne* (1886) była pierwszą w polskim piśmiennictwie próbą spojrzenia z perspektywy psychologii społecznej na problem naśladownictwa zachowań patologicznych. Jego prace z zakresu psychologii i pedagogiki dotyczyły głównie planowania i prowadzenia badań empirycznych nad rozwojem dzieci i młodzieży. Opublikował m.in. *Program postrzeżeń psychologiczno-wychowawczych nad dzieckiem od urodzenia do 20 roku życia* (1887), *Zasób umysłowy dziecka. Przyczynek do psychologii doświadczałnej* (1895) oraz obszerne dzieło *Inteligencja, wola i zdolność do pracy* (1911). Kolejna grupa publikacji

dotyczyła zagadnień dydaktycznych, w tym ogólnej teorii nauczania początkowego; wydał m.in. książkę *Nauka o rzeczach. Rys jej historycznego rozwoju, podstawy psychologiczne, metoda oraz wzory lekcji* (1892). Na początku XX w. kilka tekstów poświęcił problematyce pedeutologicznej, przedstawiając wizję ideału nauczyciela oraz koncepcje kształcenia nauczycieli. Działalność badawczą i popularyzację wiedzy specjalistycznej prowadził także w ramach Towarzystwa Psychologicznego i Towarzystwa Badań nad Dziećmi; należał do obu tych organizacji. Był dobrym organizatorem psychologicznych badań zespołowych nad dziećmi; opracował oryginalne metody badawcze i kwestionariusz do tych badań. W ostatnich latach życia przygotował pracę opublikowaną dopiero 20 lat po jego śmierci – *Psychologia religii* (1933).

Posiadał znakomitą orientację w zachodnim piśmiennictwie naukowym. Wielką rolę w popularyzacji w Królestwie Polskim wiedzy o problemach społecznych, teoriach naukowych i politycznych odegrały książki tłumaczone przez Dawida z języka angielskiego, niemieckiego i francuskiego. Jego dorobek w tym zakresie jest obfity i bardzo istotny. Pod koniec XIX w. przełożył szereg książek i artykułów dotyczących głównie kwestii psychologiczno-pedagogicznych, m.in. Paula Gibiera *Spirytyzm: studium historyczno-krytyczne i doświadczalne objaśnione drzeworytami w tekście* (1889), Roberta Heberta Quicka *Reformatorzy wychowania: zasady wychowania nowoczesnego* (1896), George'a Thomasa White'a i Patricka *Psychologia kobiety w świetle nowych faktów i teorii* (1896), Friedricha Scholtza *Wady charakteru dziecięcego i ich leczenie* (1892). Na początku XX w. przetłumaczył prace dotyczące ogólnych problemów nauki i kultur, m.in. pracę Hugona Münsterberga *Nauka w stosunku do życia i sztuki* (1900) oraz Haralda Höffdinga *Zasady etyki* (1901). Po 1905 r. wydał tłumaczenia kilku prac z zakresu problematyki społecznej, ekonomicznej i politycznej, w tym m.in. Ferdinanda Lassalle'a *Program robotniczy* (1905) oraz Aleksandra Bogdanowa *Zarys nauki ekonomii politycznej* (1906). Niektóre książki tłumaczył *in extenso*, część także uzupełniał, jak rozprawę Friedricha Paulsena *I. Kant i jego nauka* (1902).

Ważne miejsce w działalności Dawida zajmowała współpraca z czasopismami oraz prace redakcyjne nad tekstami publikowanymi w periodykach. Artykuły naukowe zamieszczał na łamach „Przeglądu Pedagogicznego”, „Ateneum”, „Życia”, „Prawdy”, „Wędrowca”, „Przeglądu Filozoficznego”, „Wychowania w Domu i Szkole”, „Ruchu Pedagogicznego”, „Nowych Torów”, „Krytyki”. Poprzez publicystykę naukową popularyzował wśród nauczycieli, wychowawców i rodziców wiedzę na temat psychologii dziecka, nowych metod wychowawczych i dydaktycznych, filozofii i socjologii wychowania. W okresie od 1890 do 1897 r. pełnił funkcję redaktora „Przeglądu Pedagogicznego”, przystosowując ten periodyk do potrzeb odbiorców, nadał mu charakter bardziej praktyczny. Aniela Szycówna (zob.) pisała, że Dawid tworzył to pismo z wielkim zaangażowaniem, „myśl jego bezustannie była zajęta wprowadzaniem nowych działów, układaniem każdego kolejnego zeszytu, śledzeniem ruchu pedagogicznego, studiowaniem literatury pedagogicznej i wyszukiwaniem ludzi, współpracowników, którzy mogli mu być pomocni w jego pomysłach”. W początkach XX w. zaangażował się czynnie w sprawy społeczno-polityczne, kierując kolejno: „Głosem”, „Przeglądem Społecznym” i „Społeczeństwem”. Był nie tylko redaktorem wyznaczającym ich ideowy i tematyczny profil, ale również aktywnym publicystą. Na łamach tych periodyków popularyzował wiedzę o aktualnych teoriach z zakresu nauki, polityki, kultury i sztuki. Pisał i redagował teksty o bieżących wydarzeniach politycznych, ekonomicznych i społecznych, krajowych

i zagranicznych. Wiele miejsca poświęcał międzynarodowemu ruchowi socjalistycznemu, którego był sympatykiem. Swoje zaangażowanie w prace wykraczające poza obszar badań pedagogiczno-psychologicznych w jednym z listów wyjaśniał następująco: „Wielu miało mi za złe, że zajmowałem się polityką, społecznymi sprawami i publicystyką, ubolewali, że odciąga to mię od pracy naukowej, w której mógłbym być użyteczniejszy i więcej zrobić. Ale inaczej być nie mogło. Miałem zawsze nadzwyczajną wrażliwość na wszelki fałsz, niesprawiedliwość, krzywdę i ona to pchała mię do odreagowania i buntu – czy to w wypadkach osobistych z otoczenia, czy w sprawach ogólnych. Były zawsze rzeczy, wobec których nie mogłem się zachowywać spokojnie, obojętnie powstrzymać się od jakiegoś protestu. Nie ma w tym żadnej zasługi, po prostu nie mogłem, nie umiałem inaczej postępować wtedy nawet, kiedy chciałem”. Ludwik Krzywicki (zob.) pisał, że Dawid należał do grupy inteligencji „usiłującej rozjaśnić świat nędzy i krzywd złotymi snami o innej, lepszej przyszłości. Gdyby oddał się całkowicie pedagogice, czułby się jak zbrodniarz, który gwoli osobistej przyjemności zapomniał o głodnych i pokrzywdzonych. Walczył więc o prawa ludu do człowieczeństwa, ale w głębi swojej pozostał pedagogiem”.

W tekstach naukowych i publicystycznych, podczas wykładów i odczytów przedstawiał koncepcje edukacji, w których podkreślał szczególne znaczenie wychowania społeczno-moralnego mającego na celu przygotowanie wychowanka do udziału w życiu społecznym. Podkreślał znaczenie wychowania moralnego i kształtowanie postaw obywatelskich. Za konieczne uważał zachowanie w edukacji szkolnej równowagi między naukami humanistycznymi i przyrodniczymi. W 1913 r. przedstawił projekt utworzenia PIP, który miał być ośrodkiem wyższego kształcenia nauczycieli oraz instytucją badań naukowych. Program nauczania miał obejmować trzy grupy przedmiotów: 1) przedmioty dotyczące dziecka i jego rozwoju w ujęciu psychologii i medycyny; 2) przedmioty dotyczące metod i technik nauczania i wychowania; 3) przedmioty służące rozwijaniu i kształtowaniu osobowości nauczyciela i etosu nauczycielstwa. Należał do powołanego w tym samym roku w Krakowie Komitetu Wykonawczego, obok m.in. Ignacego Chrzanowskiego (zob.), Heleny Radlińskiej (zob.), Antoniego Karbowiaka i Henryka Rowida. Otwarcie Instytutu uniemożliwił wybuch I wojny światowej.

Zmarł w Warszawie. Oddanie pracy społecznej Dawida doceniali także ci, którzy nie podzielali jego poglądów politycznych. W „Tygodniku Ilustrowanym” po jego śmierci pisano: „Ubył nauce naszej pracownik zasłużony, dla swych przekonań szczerych a niezłomnych budzący szacunek nawet u przeciwników”. W nekrologu zamieszczonym na łamach „Nowych Torów” wspomniano Dawida jako człowieka, „który nie żył ani dla majątku, ani dla powodzenia, ani dla sławy, lecz dla nauki, dla osiągnięcia większej sprawiedliwości społecznej. Co więcej – nie chciał uczynić swych zdolności, swego talentu, swej wiedzy środkiem do wyniesienia własnej swej osoby”.

Bibliografia przedmiotowa:

- AAN, WWP – zbiór akt, sygn. 3, 12; AGAD, KGGW, sygn. 288; ANK, Varia szkolne, sygn. 17; BN, DR, W. Gacki, Fragmenty wspomnień, sygn. akc. 12461; A. Szycówna, *Jan Władysław Dawid (Wspomnienia współpracowniczk)*, „NT” 1914, z. 1–2; H. Lukrec, *Jan Władysław Dawid (schyłek jego życia 1910–1914)*, [w:] J.W. Dawid, *Ostatnie myśli i wyznania*, Warszawa 1935; L. Krzywicki, S. Szuman, *Dawid Jan Władysław (1859–1914)*, PSB, t. IV, Kraków 1938; W. Bułat, T. Sarnecki, *J. Wł. Dawid 1859–1814*, Warszawa 1963; W. Winclawski, *SBSP*, t. 1, Warszawa 2001; I. Michalska,

Jan Władysław Dawid [1959–1914]. *Życie, główne kierunki pracy naukowej i związki z „Ruchem Pedagogicznym”*, „RP” 2014, nr 3; *W stulecie śmierci Jana Władysława Dawida*, red. H. Markiewicz, Warszawa 2014; A. Bołdyrew, *Znaczenie pedagogicznych i społecznych koncepcji Jana Władysława Dawida w budowaniu etosu polskiej inteligencji na przełomie XIX i XX w.*, [w:] *Recepcja myśli pedagogicznej Jana Władysława Dawida w XX i XXI wieku*, red. S. Walasek, K. Gandecka, Wrocław 2015; J. Szczawińska-Dawidowa, *Listy do Jana Władysława Dawida (marzec–kwiecień–maj 1905)*, oprac. J. Myszkowska, Warszawa 2017; M. Nowak, *Mistyka Jana Władysława Dawida – zerwanie czy ciągłość?*, „KTG” 2020, nr 2.

Bibliografia podmiotowa:

Złudzenia i fakty, „Głos” 1905, nr 9; W. Sombart, *Psychologia proletariatu*, „PSPoł” 1907, nr 3, 4, 5, 6, 7, 8, 10, 13–14; *Mózg i dusza*, Warszawa 1908; *Inteligencja, wola i zdolność do pracy*, Warszawa 1911; *O intuicji w filozofii Bergsona*, Kraków 1911: odb. z czasopisma „Krytyka” 1911; *O lenistwie i jego leczeniu*, „WDS” 1911, z. 7; *O duszy nauczycielstwa*, Kraków 1912; *Polski Instytut Pedagogiczny*, „RP” 1913, nr 3; *O intuicji w mistyce, filozofii i sztuce*, Kraków 1913; *O filozofii Bergsona: odczyt miany we Lwowie d. 9 marca 1913 r. w Sali Muzeum Przemysłu*, Warszawa 1914.

A. Bołdyrew, I. Michalska

Dąbrowska Maria (1889–1965), pisarka, tłumaczka, działaczka niepodległościowa, społeczna. Pseud. Jan Stęka, Marek Cichy, Maria Nowa, Brat Jan, M., M.N., M.D., M.W., J. St., J.S.

Urodziła się w Russowie k. Kalisza jako córka Józefa Szumskiego, byłego powstańca 1863 r. i administratora majątków ziemskich, oraz Ludomiry z Gałczyńskich. Pochodziła ze zubożałej rodziny ziemiańskiej. W l. 1901–1905 uczyła się w prywatnej szkole Heleny Semadeniowej w Kaliszu, a następnie w rosyjskim gimnazjum żeńskim. W l. 1906–1907 kontynuowała naukę w Warszawie w szkole Pauliny Hewelke (zob.), gdzie zdała maturę, a następnie studiowała nauki przyrodnicze na Uniwersytecie Lozańskim w Szwajcarii. W l. 1908–1912 kontynuowała studia przyrodnicze na Uniwersytecie Brukselskim oraz uczęszczała na wykłady z nauk społecznych i filozoficznych w Université Nouvelle tamże, otwartym przez belgijskich socjalistów. W czasie studiów od 1910 r. zaangażowała się w działalność Stowarzyszenia Polskiego im. Joachima Lelewela, zorganizowanego w ramach tzw. Filarecji, która integrowała związane z ruchem robotniczym i niepodległościowym polskie związki studenckie poza krajem. Była autorką Odezwy I Zjazdu Niepodległościowo-Postępowej Młodzieży Polskiej, przyjętej przez Stowarzyszenie Polskie, u podstaw której leżała idea niepodległościowa, dbałość o rozwój kultury polskiej i idea kooperatywu. Poznała wówczas Edwarda Abramowskiego (zob.), filozofa i teoretyka spółdzielczości, który wywarł ogromny wpływ na jej twórczość, aktywność i poglądy społeczne. Młodzi Polacy należący do Stowarzyszenia Polskiego poznawali zasady spółdzielczości w powołanej, z inicjatywy Marii Orsetti (zob.), sekcji kooperatystycznej, która organizowała kursy z zakresu spółdzielczości dla polskich studentów i propagowała zasady spółdzielczości, zachęcając do studiowania literatury spółdzielczej. W Belgii Dąbrowska zainteresowała się życiem społeczno-ekonomicznym tego kraju i instytucjami społecznymi, w tym spółdzielczymi, oraz możliwością wykorzystania doświadczeń belgijskich na ziemiach polskich. Wstąpiła

w szeregi belgijskiej spółdzielni spożywców Maison du Peuple. Zdobyte tam doświadczenia popularyzowała na łamach prasy wydawanej w kraju. Publikowała artykuły i korespondencje o tematyce społecznej w takich pismach, jak „Gazeta Kaliska”, „Zaranie”, „Prawda”, „Przedświt”, „Kurier Lwowski”, „Tygodnik Polski”, „Chłopska Droga”, „Polska Ludowa”, „Społem”. W 1910 r. powróciła do Kalisza, gdzie podjęła pracę nauczycielki geografii na pensji Wandy Mohylewskiej.

Rozpoczęła jednocześnie działalność w polskim ruchu spółdzielców i ruchu ludowców. W 1912 r. podjęła współpracę z czasopismem „Społem”, redagowanym wówczas przez Stanisława Wojciechowskiego (zob.). W 1913 r. wyjechała do Londynu na 8-miesięczne stypendium TK w celu zbadania rozwoju ruchu spółdzielczego w Anglii oraz studiowania teorii i praktyki komparatywizmu. Powróciła do Kalisza i od 1915 r. związała się z ruchem niepodległościowym, współpracując w redagowaniu pism o problematyce ludowej i niepodległościowej. W 1914 r. została wybrana do Zarządu Towarzystwa Kooperatystów. Jeżdżąc po kraju jako jego przedstawicielka, wygłaszała prelekcje na tematy spółdzielcze. W końcu 1915 r. została członkinią komitetu redakcyjnego dwutygodnika „Polska Ludowa”, organu PSL „Wyzwolenie”. Zamieszkała w Lublinie, publikowała artykuły na tematy spółdzielcze, wygłaszała odczyty dla słuchaczy uniwersytetów ludowych, prelekcje z zakresu historii ruchu spółdzielczego. W 1917 r. przeniosła się do Warszawy, aktywnie uczestniczyła w pracy publicystycznej. Popularyzowała naukę i wykladała na kursach dla analfabetów, współpracując z sekcją Kursów dla Dorosłych Wydziału Oświecenia Publicznego KO m.st. Warszawy. Przebywała głównie w środowisku wybitnych społeczników, intelektualistów i pisarzy.

W okresie II RP pracowała kolejno w MRiDP, w Urzędzie Ziemskim, w MRR oraz w Komisji Książek i Pomocy Szkolnych przy MWRiOP, zajmującej się wyborem książek zalecanych dla szkół. Uczestniczyła w organizowaniu oświaty ludowej i robotniczej, w ruchu spółdzielczym i innych formach aktywności społecznej, współpracowała m.in. ze „Społem” Związkiem Spółdzielni Spożywców RP, jeżdżąc po Polsce z odczytami i wykładami. Kontynuowała też pracę literacką, pisała do czasopism dziecięcych. W okupowanej Warszawie brała udział w podziemnym życiu kulturalno-oświatowym. Po II wojnie światowej pisała opowiadania. Zmarła w Warszawie. W 1957 r. UW przyznał jej tytuł doktora *honoris causa*.

Bibliografia przedmiotowa:

ANK, SJJ, sygn. 10/131; Z. Bilek, *Bibliografia publicystyki społeczno-politycznej Marii Dąbrowskiej w latach 1910–1962*, [w:] *Pięćdziesiąt lat twórczości Marii Dąbrowskiej. Referaty i materiały sesji naukowej*, red. E. Korzeniewska, Warszawa 1963; E. Korzeniewska, *Maria Dąbrowska*, Warszawa 1976; T. Drewnowski, *Rzecz russowska. O pisarstwie Marii Dąbrowskiej*, Kraków 1981; J. Wojciechowska, *Maria Dąbrowska – jej związki ze spółdzielczością*, Warszawa 1984; C. Świątlicki, *Wież polska w publicystyce prasowej Marii Dąbrowskiej w latach 1910–1920*, „DN” 2001, nr 2; E. Magiera, *Maria Dąbrowska (1889–1965) jako propagatorka spółdzielczości w II Rzeczypospolitej*, [w:] *Kobieta a patriotyzm. Konteksty historyczno-pedagogiczne XVI–XX wieku*, red. E.J. Kryńska, Ł. Kalisz, A. Konopacki, Białystok 2012; K.E. Bendkowski, *Maria Dąbrowska – Pionierka „Społem”*, „SW” 2012, nr 5; E. Magiera, *Twórcy i propagatorzy wychowania spółdzielczego w Polsce międzywojennej*, „EH” 2014, nr 1.

Bibliografia podmiotowa:

Nowa książka, „Zaranie” 1912, nr 30; *Rola kobiety w kooperatyźmie*, „Bluszc” 1913, nr 40; *Kooperatyźm we wsi belgijskiej*, Warszawa 1913; *Nowa książka o kooperatywach*, „Społem” 1913, nr 3;

O odpowiedzialności społecznej, „Zaranie” 1913, nr 13; *Znaczenie kobiety w ruchu spółdzielczym*, „Zaranie” 1913, nr 22; *Wojna i oświata*, „DzN” 1915, nr 74; *O bibliotekach ruchomych*, „PLud” 1916, nr 18; *Zakładajmy spółki rolne*, „PLud” 1916, nr 29; *Kobieta w ruchu spółdzielczym*, [w:] *Kalendarz „Społem” na rok 1919*, Warszawa 1918.

E. Magiera

Dąbrowski Franciszek (1886–1952), nauczyciel, działacz społeczny.

Urodził się w pow. suwalskim, pochodził z rodziny chłopskiej. Ukończył Seminarium Nauczycielskie w Wejwerach. Podczas nauki szkolnej uczestniczył w tajnym kółku samokształceniowym. Po zakończeniu edukacji podjął pracę nauczycielską we wsi Michałowka w pow. garwolińskim. Był działaczem Ludowego Koła Oświaty, organizował kursy dla nauczycieli ludowych. Działal aktywnie w ruchu spółdzielczym, propagował idee kooperatywy, upowszechniał zasady spółdzielczości wśród młodzieży i dorosłych. W tekstach publicystycznych zamieszczanych w prasie dla ludu pisał o problemach edukacji ludowej oraz trudnościach we współpracy nauczycieli z rodzicami. Podejmował także kwestię znaczenia działalności pozaszkolnych organizacji oświatowych w upowszechnianiu nauczania dzieci, młodzieży i dorosłych. Podkreślał rolę edukacji pozaszkolnej w demokratyzacji życia społecznego. Od 1917 r. pracował jako kierownik kursów spółdzielczych w Ołtarzewie. Działal także w PZL, pracował w drukarni tajnego „Głosu Gromadzkiego” i kolportował nielegalne pisma Związku.

Po 1918 r. kontynuował aktywność na rzecz rozwoju spółdzielczości i prowadził działania edukacyjne w tym zakresie. Był członkiem Zarządu Związku Młodzieży Wiejskiej Ziemi Wileńskiej oraz Związku Młodzieży Wiejskiej, przewodził także jego Komisji Spółdzielczej. Prowadził liczne wykłady i kursy przysposobienia spółdzielczego, wspierał tworzenie spółdzielni uczniowskich w różnych typach szkół. Do 1930 r. przewodniczył Wydziałowi Społeczno-Wychowawczemu przy „Społem”, propagował spółdzielczość w szkołach. Napisał podręcznik *Spółdzielnie uczniowskie* (1925), jest autorem licznych publikacji z zakresu spółdzielczości, m.in. *Polska bibliografia spółdzielcza* (1921), *Wychowanie spółdzielcze w wojsku* (1933), *Spółdzielcze szkolnictwo zawodowe w Polsce* (1939). Podczas II wojny światowej brał udział w tajnym nauczaniu oraz organizowaniu pomocy dla walczących z okupantem. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AZHRL, Brzeziński, Geneva, sygn. P-89; M. Mioduchowska, *Centralny Związek Młodzieży Wiejskiej 1912–1928*, Warszawa 1984; Dąbrowski Franciszek, *SBDR*, Warszawa 1989; T. Piesio, *Historia ruchu ludowego w powiecie garwolińskim 1864–1949*, Warszawa 2001.

Bibliografia podmiotowa:

Oddział Towarzystwa Kultury Polskiej w Garwolinie, „Zagon” 1907, nr 19; *W sprawie szkolnej*, „Zaranie” 1911, nr 25.

K. Kaczmarek

Dąbrowski Jan Ignacy (1882–1940), publicysta, działacz polityczny. Pseud. Bielak, Demokrata, D. DICK, Igrek, J.D., Jota, Prawnik, Pablicjusz.

Urodził się w Białej Podlaskiej, był synem Jana. Edukację rozpoczął w rodzinnym mieście, kontynuował ją na studiach prawniczych na UW. Współpracował jednocześnie z konspiracyjną organizacją młodzieżową „Spójnia”, za co w 1900 r. został aresztowany. Od 1901 r. angażował się w działalność PPS. Jego publiczne wystąpienia doprowadziły do skreślenia go z listy studentów. Prawo ukończył w 1904 r. jako wolny słuchacz, w tym też roku prowadził zajęcia na tajnym Warszawskim Uniwersytecie Robotniczym. W l. 1905–1906 współpracował z Marianem Falskim (zob.), Zofią Wortman-Posnerową i Stanisławem Posnerem (zob.), prowadził działalność partyjną w Warszawie. W 1906 r. został aresztowany, po odbyciu kary więzienia przeniósł się do Galicji. Do Warszawy wrócił rok później i zaangażował się w działalność oświatową Uniwersytetu dla Wszystkich. Kontynuował także aktywność polityczną w PPS–Lewicy, za którą ponownie został na krótko aresztowany. Opuścił Królestwo Polskiej i do 1909 r. przebywał w Krakowie. Po powrocie w l. 1910–1911 pracował jako nauczyciel w szkołach warszawskich oraz kontynuował praktykę adwokacką. W 1915 r. zamieszkał w Piotrogradzie, gdzie prowadził działalność publicystyczną, społeczną, niepodległościową i związkową. Do Warszawy wrócił w 1918 r., pracował jako adwokat i publicysta. Współpracował z „Ogniwem”, „Robotnikiem”, „Dziennikiem Polskim”, „Co Tydzień”, „Myślą Polską” i innymi. Aresztowany przez hitlerowców, zmarł na Pawiaku.

Bibliografia przedmiotowa:

Red., *Dąbrowski Jan Ignacy Marian*, SBDPRR, t. 1, Warszawa 1978; *Dąbrowski Jan Ignacy*, LHP, Warszawa 1995.

M.M. Krakowiak

Dąbrowski Józef (1876–1926), nauczyciel, działacz polityczny. Pseud. Grabiec, Comber, Bohdan Czerski, E-ste, Estede, I-icz, I-wicz (z Warszawy), J., J.D., K. Este, Koroniarz, Kółkowicz, Stefan, K. Stefański.

Urodził się w Radomiu, był synem Leona Leopolda i Gabrieli z Zejmów. Edukację rozpoczął w rodzinnym mieście. Już wtedy angażował się w działalność kółek samokształceniowych (pełnił funkcję bibliotekarza i łącznika z radomskim komitetem PPS). W 1897 r. rozpoczął na UW studia prawnicze, historyczne, a także z zakresu literatury. Jako student należał do Zarządu Bratniej Pomocy i przyczynił się do wyłonienia z niej w 1899 r. półjawnej radykalno-demokratycznej organizacji studenckiej „Spójnia”. Angażował się także w działalność PPS, próbował włączać w jej szeregi członków kółek uczniowskich należących do Komitetu Centralnego Organizacji Uczniowskich. Brał udział w zjazdach kółek młodzieżowych, publikował odezwy kierowane do młodego pokolenia, redagował jednodniówki. Współpracował z „Promieniem”, pisał tam o ideologii organizacji młodzieżowych. Należał do Zarządu Koła Demokratycznego Młodzieży Polskiej, starał się podporządkować jej członków PPS. W l. 1902–1903 uczestniczył w założeniu Związku Młodzieży Socjalistycznej. Obraz działalności organizacji młodzieżowych opisał w swoich wspomnieniach *Czerwona Warszawa przed ćwierć wiekiem* (1925) oraz *Uczniowskie kółka tajne w Radomiu*

w latach 1889–1904 (1924). Wskazywał na rozwój ideologii socjalistycznej wśród inteligencji warszawskiej, zwłaszcza młodzieży akademickiej na przełomie w. XIX i XX. Z ramienia PPS organizował wykłady w kołach robotniczych, a także kursy dla wykładowców, składał nielegalne wydawnictwa. Prowadził również wykłady, m.in. na organizowanych przez Stefana Juliana Brzezińskiego (zob.) kursach wakacyjnych dla nauczycieli ludowych. Jego działalność zwróciła uwagę władz zaborczych, w obawie przed aresztowaniem często zmieniał miejsca zamieszkania. Kontynuował jednocześnie działalność publicystyczno-polityczną. Przebywał w Zakopanem i Sosnowcu, a w 1904 r. podjął pracę nauczyciela języka polskiego i literatury polskiej w szkole handlowej w Pabianicach.

W 1905 r. powrócił do Warszawy, wszedł w skład redakcji „Kuriera Codziennego”; za działalność polityczną w strukturach PPS został aresztowany, wyrok odbył na Pawiaku i w Cytadeli Warszawskiej. Po wyjściu z więzienia udał się do Krakowa. Po powrocie do Królestwa Polskiego w 1907 r. osiedlił się w Kaliszu, gdzie pracował jako nauczyciel historii i literatury polskiej, pełnił także funkcję wicedyrektora gimnazjum. Powołał Towarzystwo Oświaty im. Adama Asnyka w Kaliszu. W tym czasie zmienił swoje sympatie polityczne, opowiedział się za radykalnym odłamem ruchu ludowego. Angażował się w działalność TKR. Współpracował z „Zaraniem”, był jego współredaktorem i publicystą, zamieszczał artykuły historyczne, społeczne i polityczne. Publikował w „Prawdzie”, „Krytyce”, „Promieniu”, „Przedświcie”, „Robotniku” i „Naprzód”.

Po zakończeniu I wojny światowej przeniósł się do Łodzi, podjął pracę nauczyciela historii w gimnazjach żeńskich. Kontynuował działalność polityczną, doprowadził do powstania w 1915 r. Ligi Państwowości Polskiej. Działał jako prelegent w Towarzystwie Krzewienia Oświaty. Wciąż był aktywny jako pedagog, wykladał w WWP historię XIX i XX w. Został odznaczony Krzyżem i Medalem Niepodległości. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AZHRL, Brzeziński, Geneza, sygn. P-89; AZHRL, K. Jaworowska, Związek Chłopski, sygn. P-105; J. Feldman, *Dąbrowski-Grabiec Józef (1876–1926)*, *PSB*, t. V, Kraków 1939–1946; J.W. Gomulicki, *Trzysta lat książki o Warszawie (1643–1944)*, [w:] *Z dziejów książki*, Warszawa 1961; S. Reymont, *Warszawskie wydawnictwa popularne w latach 1880–1914*, [w:] *Z dziejów książki...*; J. Myśliński, *Prasa Polskiej Partii Socjalistycznej 1893–1906*, „RHCzP” 1974, nr 13; S. Kalabiński, *Józef Dąbrowski*, *SBDPRR*, t. 1, Warszawa 1978; S. Zieliński, *Józef, Marian i Waclaw Dąbrowscy*, [w:] *80. rocznica odzyskania niepodległości przez Polskę*, „BKRTN” 1999, z. 2; J. Wojciechowski, *Dylematy polskiego inteligenta: działalność i poglądy społeczno-polityczne Józefa Dąbrowskiego „Grabca” 1876–1926*, Piotrków Trybunalski 2010; J. Kolbuszewska, M. Sikorska-Kowalska, *Historycy a socjalizm. Polska lewica niepodległościowa spod znaku Klio: wybór tekstów*, Łódź 2014; P. Waingertner, *Udział polskiej młodzieży w życiu politycznym Królestwa Kongresowego w latach 1905–1918 w świetle relacji z epoki*, „DN” 2021, nr 3.

Bibliografia podmiotowa:

O polityce ludowej, „Zaranie” 1913, nr 28, 29, 30, 32, 33, 34, 36, 38, 40, 41, 42, 44, 47, 49, 51, 52; *Dzieje Polski niepodległej*, Warszawa–Poznań 1916; *Dzieje porozbiorowe narodu polskiego*, Warszawa–Poznań 1916; *Uczniowskie kółka tajne w Radomiu w latach 1889–1904*, [w:] *Jednodniówka zjazdu koleżeńkiego Radomiaków w dn. 6, 7 i 8 maja 1923 r.*, Radom 1924; *Czerwona Warszawa przed ćwierć wiekiem*, Poznań 1925.

Dąbrowski Włodzimierz (1881–1958), wydawca, społecznik, działacz polityczny. Pseud. Bezimienny, Dziadek, Douglas, Mieczysław Morus, Wujek.

Urodził się we wsi Morusy w rodzinie chłopskiej, był synem Wincentego i Eugenii z Rutkowskich. Po ukończeniu 3-oddziałowej szkoły wiejskiej w Tykocinie w 1895 r. rozpoczął pracę w kancelarii hipotecznej w Łomży. W tym samym czasie, z pomocą starszych kolegów, zdobywał wiedzę ogólną z zakresu 6-letniego gimnazjum. Działał w Towarzystwie Śpiewaczym „Lutnia”, był współorganizatorem stowarzyszenia o charakterze rewolucyjno-narodowym „Orzeł Biały”. Na zebraniach tej organizacji kolportowano nielegalnego „Polaka” i wygłaszano referaty historyczno-polityczne. Od 1903 r. przeniósł się do Pułtuska, pracował jako zastępca notariusza, tam też w 1904 r. zorganizował oddział PPS i organizację młodzieży rzemieślniczej „Krety”. Prowadził pracę wśród uczniów gimnazjum, sprzyjał ich aktywności politycznej i udziałowi w strajku szkolnym 1905 r. Po krótkim pobycie w areszcie w 1906 r. rozwijał działalność oświatowo-społeczną na terenach wiejskich. Organizował kółka rolnicze, przedszkola, kółka dramatyczne, dom ludowy, a także Oddział Pułtuski Towarzystwa Kultury Polskiej. Uzasadniając cel swoich działań, podkreślał, że placówki są „ośrodkami postępu i kultury”. Od 1911 r. rozpoczął redagowanie i wydawanie dwutygodnika „Zarzewie”, skonfiskowanego i zawieszono go przez cenzurę, za tę działalność wytoczono mu proces. Po przeprowadzce do Warszawy w 1913 r. angażował się w działalność PPS–Lewicy, był także członkiem Zarządu Towarzystwa Wiedzy Handlowej i Przemysłowej. W l. 1914–1916 należał do prezydium Robotniczego Komitetu Gospodarczego, wchodził w skład Zarządu Robotniczej Spółdzielni Spożywców „Samopomoc”, organizował kuchnie robotnicze. Od listopada 1916 r. przez rok przebywał w więzieniu. W tym czasie zmienił poglądy polityczne i rozpoczął działalność w SDKPiL, kierował Wydziałem Rolnym Zarządu Głównego. W 1917 r. podejmował próby wydawania „Gromady” – organu SDKPiL. Został ponownie aresztowany w 1919 r. Po odzyskaniu wolności prowadził w okresie II RP działalność publicystyczną i związkową m.in. w Białymstoku, Przedborzu, Warszawie. Należał do KPRP, a później PPR, był sekretarzem początkowo w obwodzie m.st. Warszawy, później w siedleckim, a następnie lubelskim Komitecie Obwodowym PPR. W 1942 r. został aresztowany i przewieziony do obozu koncentracyjnego w Majdanku, a następnie w Buchenwaldzie. Zwolniono go w 1945 r. Działalność społeczno-polityczną z przedednia I wojny światowej opisał we wspomnieniach. W 1947 r. został odznaczony Srebrnym Krzyżem Zasługi. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, ZAODRR, sygn. 7345; M. Wilusz, *Dąbrowski Włodzimierz, SBDPRR*, t. 1, Warszawa 1978; E. Gronczewski, *Walczyli o Polskę Ludową*, Warszawa 1982; N. Kołomejczyk, M. Malinowski, *Polska Partia Robotnicza 1942–1948*, Warszawa 1986; *Dąbrowski Włodzimierz, LHP*, Warszawa 1995; P. Gontarczyk, *Polska Partia Robotnicza. Droga do władzy 1941–1944*, Warszawa 2013.

Bibliografia podmiotowa:

Praca warta naśladowictwa, „Siewba” 1908, nr 12; *Z wycieczki Kruszynianek*, „Zaranie” 1908, nr 39 [współautor W. Warda]; *Z Tow[arzystwa] Kółek Roln[iczych] im. Staszica. Trzydniowe kursy rolnicze w Pułtusku*, „Zaranie” 1913, nr 10; *Wspomnienia z lat 1900–1918*, „ZPW” 1958, nr 2; *Wspomnienia działacza PPR*, „ZPW” 1961, nr 4.

Dębski Jan (1889–1976), nauczyciel, działacz społeczny i polityczny. Pseud. Dębowski, Dąbrowski.

Urodził się w Mircu w pow. ilżeckim. Jego rodzicami byli Michał, sekretarz urzędu gminnego, i Felicja z Kwiatkowskich. Uczył się w domu, a następnie w prywatnym gimnazjum w Radomiu i Radomskiej Miejskiej Szkole Handlowej; ukończył ją w 1909 r. Od czwartej klasy pracował jako korepetytor i opiekował się młodszymi uczniami na stacji. Studiował w Belgii na Wydziale Matematyczno-Przyrodniczym i Technicznym Uniwersytetu w Liège (Leodium). Stopień kandydata inżynierskiego sztuk i rzemiosł uzyskał w 1914 r., ukończył tam również kurs pedagogiczny. Jego edukację dopełniło odbycie w 1917 r. półrocznego kursu pedagogicznego, dającego mu uprawnienia nauczyciela szkół średnich. Już w młodości był zaangażowany w działalność społeczną. W okresie nauki szkolnej i w czasie studiów zagranicznych aktywnie działał w organizacjach młodzieżowych. Uczestniczył w strajku szkolnym 1905 r. W l. 1908–1914 należał do Grupy Narodowej, Koleżeńskie Grupy „Zet”, a następnie Koła Braterskiego Związku Młodzieży Polskiej „Zet”. Brał udział w działalności samokształceniowej i propagowaniu czytelnictwa. Należał do Organizacji Młodzieży Narodowej Szkół Średnich, współpracował z Drużynami Polowymi „Sokoła”. Był członkiem Zjednoczenia Towarzystw Młodzieży Polskiej Zagranicą i prezesem Zjednoczenia Młodzieży Polskiej w Liège oraz Bratniej Pomocy Studentów Polskich w Belgii. Od 1914 r., po powrocie do Królestwa Polskiego, należał do warszawskiego okręgu „Zetu”. W 1915 r. rozpoczął działalność na rzecz rozwoju szkolnictwa radomskiego. Był członkiem Komisji Szkolnej Ziemi Radomskiej. W jej ramach współpracował z komisjami oświatowymi w Lublinie, Kielcach i Piotrkowie. W 1915 r. został sekretarzem Wydziału Seminarium Nauczycielskiego Komisji, a następnie nauczycielem gimnazjum i inspektorem Seminarium Nauczycielskiego w Radomiu. W placówce tej przygotowywał program zajęć i przeprowadzał egzaminy wstępne, uczył przyrody oraz chemii. Wykładał także podczas dodatkowych szkoleń wakacyjnych dla nauczycieli. Zajmował się oświatą pozaszkolną, organizował wycieczki szkolne i kolonie dla biednych uczniów, podczas których pełnił również funkcję wychowawcy. Na koloniach przeprowadzał odczyty oraz pogadanki dla okolicznych włościan, prowadził czytelnię i szkółkę dla dzieci. W 1916 r. został przewodniczącym Wydziału Nauki Pozaszkolnej Komisji Szkolnej Ziemi Radomskiej, organizował zajęcia pozalekcyjne dla młodzieży, wspierał jej stowarzyszenia i pisma „Znicz” oraz „Świt”. Zaangażował się w organizację ruchu harcerskiego, był opiekunem drużyn radomskich. Pracował także w oddziale wykładowym Uniwersytetu Ludowego i Wydziale Szkół Średnich Komisji Szkolnej Ziemi Radomskiej. Był członkiem zarządu związkowej organizacji nauczycieli szkół średnich. Współorganizował zjazd nauczycieli Królestwa Polskiego w Radomiu w grudniu 1916 r. Następnie pracował jako nauczyciel i dyrektor Seminarium Nauczycielskiego w Chełmie. Podczas I wojny światowej współpracował z organizacjami niepodległościowymi. Działał w ZP oraz PSL.

W okresie II RP angażował się głównie w działalność polityczną, jako wieloletni parlamentarzysta należał do licznych komisji, m.in. oświatowej. Był redaktorem i publicystą wielu periodyków, pisał książki i broszury na tematy spółdzielcze, jak *Ogólne zasady księgowania* (1922), *O konsolidację ruchu spółdzielczego w Małopolsce* (1928), i popularnonaukowe: *Chemia na usługach człowieka* (1953), *Ignacy Łukasiewicz: narodziny przemysłu naftowego* (1955). Podczas II wojny światowej uczestniczył w organizowaniu tajnego nauczania

w Kieleckiem i Tarnowskiem, był żołnierzem AK. Został odznaczony m.in. Krzyżem Oficerskim Orderu Odrodzenia Polski oraz Krzyżem Walecznych. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

APR, Komisja Szkolna Ziemi Radomskiej, sygn. 1, 2, 3, 4, 5, 7, 17, 18, 20; AZHRL, sygn. Ż-198, sygn. Ż-50; MHPRL, sygn. AN-176, W-3550, W-3551; WBH CAW,teczka personalna J. Dębskiego, sygn. I. 481.D.2344; ZNiO, Papiery Jana Dębskiego, sygn. akc. 214/32, 215/82; ZNiO, Wykaz członków „Zet” i „Pet”, sygn. 15956/II; J. Salkowski, *Jan Dębski (1889–1976)*, „RDRL” 1977–1978, nr 17; S. Podrygallo, *Nauczyciel z urodzenia: wspomnienia*, Warszawa 1981; *Dębski Jan, SBDRL*, Warszawa 1989; J. Łaptos, A. Mania, *Dębski Jan, Kbk II RP*, Warszawa 1994; *Dębski Jan, PiS RP*, t. 1, Warszawa 1998; A. Rybak, *Jan Michał Dębski (1889–1976)*, „SBChSP” 2012, nr 1; M. Ratyński, *Młodość i pierwsze kroki w działalności politycznej Jana Dębskiego (1889–1919)*, [w:] *Państwo, demokracja, chłopci: studia z historii społeczno-politycznej Polski (XVII–XX w.)*, red. S. Pastuszka, J. Szejnbis-Zdyb, Warszawa 2016; M. Ratyński, *Działalność oświatowa Jana Dębskiego podczas I wojny światowej*, „RHMHPRL” 2018, nr 34; M. Ratyński, *Jan Dębski (1889–1976). Polityk kompromisu*, Warszawa 2019.

Bibliografia podmiotowa:

ZNiO, J. Dębski, Wspomnienia z lat 1889–1973, sygn. 15354/I.

K. Kaczmarek

Dickstein Samuel (1851–1939), matematyk, nauczyciel, historyk nauki.

Urodził się w Warszawie, w rodzinie żydowskiej. Był synem nauczyciela szkół rabinackich Rafała (Rafała) i Małgorzaty z Waldenburgów. W l. 1866–1869 studiował w SGW. W 1876 r. otrzymał stopień magistra matematyki. Równocześnie od 1870 r. pracował na stanowisku nauczyciela matematyki w gimnazjum i Szkole Handlowej im. Leopolda Kronenberga. W l. 1878–1888 prowadził szkołę realną w Warszawie. Pracę dydaktyczną łączył z aktywną działalnością naukową, społeczną i oświatową. Był jednym z najbardziej zasłużonych popularyzatorów wiedzy oraz organizatorem działań upowszechniających naukę w Królestwie Polskim w ostatnich dekadach XIX i pierwszych XX w. Współtworzył wówczas wielotomowe wydawnictwo *Poradnik dla samouków*, wychodzące pod redakcją Stanisława Michalskiego (zob.) i Aleksandra Heflicha (zob.), przeznaczone dla pragnących poszerzyć swoją wiedzę i kompetencje drogą samokształcenia. W 1884 r. współorganizował serię wydawniczą *Biblioteka Matematyczno-Fizyczna*, w ramach której publikowano podręczniki akademickie dla studiującej młodzieży. W 1888 r. wraz z Władysławem Gosiewskim i Władysławem Natansonem zainicjował i wydawał pierwsze na ziemiach polskich czasopismo naukowe „Prace Matematyczno-Fizyczne”; do końca swojego życia wydał 46 tomów tego periodyku. W 1897 r. założył, wydawał i samodzielnie finansował periodyk „Wiadomości Matematyczne”, na łamach którego publikowano artykuły naukowe oraz popularyzowano matematykę i prowadzono edukację matematyczną młodzieży. W 1907 r. utworzył Koło Matematyczno-Fizyczne, przekształcone później w Oddział Warszawski Polskiego Towarzystwa Matematycznego.

Należał do grona założycieli i redaktorów wielu innych czasopism i serii wydawniczych. W l. 1872–1874 współzakładał i współredagował tygodnik „Przyroda i Przemysł”,

w l. 1890–1901 należał do komitetu redakcyjnego „Wszehświata”, był redaktorem działu matematycznego miesięcznika „Książka”. Założył i redagował „Rocznik Pedagogiczny”, czasopismo wychodzące między 1881 a 1882 r., następnie w l. 1885–1887 był członkiem komitetu redakcyjnego „Przeglądu Pedagogicznego”. Od roku 1899 do 1910 wchodził w skład komitetu redakcyjnego *Encyklopedii Wychowawczej*. W 1882 r. założył, a później współwydawał serię *Książeczki dziesięciogroszowe*. W l. 1898–1913 był współorganizatorem i współwydawcą serii *Materiały i opracowania, dotyczące historii wyższych zakładów naukowych w Polsce*. Od 1900 r. pełnił funkcję przewodniczącego komitetu wydawniczego serii *Podręczniki z Dziedziny Handlowej i Ekonomicznej*, która wychodziła nakładem byłych Wychowawców Szkoły Handlowej im. Leopolda Kronenberga. Był członkiem rzeczywistym Towarzystwa Badań nad Dziećmi oraz Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego. Należał do Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego.

Podjął wiele starań na rzecz upowszechniania instytucji muzealnych na ziemiach polskich, podkreślając ich walory edukacyjne. Propagował ideę utworzenia w Warszawie muzeum szkolnego. W 1889 r. z Tadeuszem Chałubińskim i Stanisławem Witkiewiczem współtworzył zakopiańskie Muzeum Tatrzańskie. Był współzałożycielem Muzeum Przemysłu i Rolnictwa w Warszawie, współorganizował i współfinansował w nim Pracownię Fizyczną, na rzecz której przeznaczył także część swojego księgozbioru. Przygotował ekspozycję otwartą w Muzeum w 1897 r. w ramach wystawy intrologatorskiej. Był pomysłodawcą sieci stacji meteorologicznych, od 1902 r. kierował Centralną Stacją Meteorologiczną przy Muzeum Przemysłu i Rolnictwa. Był współorganizatorem Muzeum Rzemiosła i Sztuki Stosowanej w Warszawie, zajmując się w nim m.in. działem biblioteki. Należał do założonego w 1885 r. Towarzystwa Ogrodniczego Warszawskiego, ważnej, egalitarnej organizacji społecznej, o której pisano, że stanowiła „od początku istnienia jedyną arenę, na której można było przemawiać i polemizować publicznie po polsku”; zaznaczano, że „do 1898 r. było to jedyne powszechnie dostępne stowarzyszenie o charakterze naukowym na obszarze Kongresówki” (Leszek Zasztowt). Był także jednym z członków założycieli Towarzystwa Biblioteki Publicznej i prezesem jego Komitetu od 1907 do 1913 r. Bibliotekę tę wspierał od początku istnienia, ofiarował jej pokaźną liczbę książek i czasopism. Większość swoich zbiorów przekazał w 1914 r. Towarzystwu Naukowemu Warszawskiemu. Wygłaszał wykłady i odczyty podczas posiedzeń towarzystw społecznych. Prowadził wykłady w ramach Uniwersytetu Latającego. W 1905 r. współorganizował Towarzystwo Kursów Naukowych i objął funkcję prezesa Rady Naukowej tej organizacji. Wykładał tam przez 10 lat matematykę wyższą. Należał do grona organizatorów Towarzystwa Urządzeń Szkolnych i Pomocy Naukowych „Urania”. W 1915 r. rozpoczął pracę na stanowisku profesora UW w Katedrze Algebry Wyższej, prowadząc badania, wykładając, publikując i opracowując podręczniki dla uczniów szkół średnich.

Jako uczyony i popularyzator wiedzy zajmował się teorią i historią matematyki i dziejami polskich instytucji naukowych. Prowadził badania w zakresie historii nauki, wydawał źródła historyczne, publikował teksty dotyczące działalności wybitnych uczonych doby nowożytnej, opracowywał i publikował zestawienia bibliograficzne. Teksty *stricte* naukowe zamieszczał w polskich, niemieckich, francuskich czasopismach specjalistycznych. Pisał artykuły popularyzujące wiedzę matematyczną, metodykę nauczania matematyki, sprawozdania z zagranicznych zjazdów i kongresów matematyków. Na łamach czasopism fachowych,

popularnonaukowych i społeczno-kulturalnych opublikował wiele tekstów upowszechniających wiedzę. Pisał m.in. do „Przyrody i Przemysłu”, „Biblioteki Warszawskiej”, „Ateneum”, „Wszechświata”, „Świata”, „Kosmosu”, „Niw”, „Kłosów”, „Prawdy”, „Tygodnika Ilustrowanego”, „Przeglądu Filozoficznego”, „Przeglądu Technicznego”, „Przeglądu Pedagogicznego”. Należał do redakcji *Wielkiej Encyklopedii Powszechnej Ilustrowanej*, wydawanej nakładem Saturnina Józefa Sikorskiego; w l. 1891–1914 był redaktorem działu matematycznego, opublikował w tym wydawnictwie wiele haseł. Tłumaczył na język polski prace zagranicznych uczonych.

Cieszył się wielkim uznaniem jako człowiek nauki, popularyzator wiedzy, członek polskich oraz międzynarodowych towarzystw naukowych. Należał do założonego we Lwowie Polskiego Towarzystwa Historycznego. W 1890 r. został członkiem Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Poznaniu, trzy lata później – członkiem korespondentem PAU w Krakowie. Należał do grona założycieli Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, powstałego w 1907 r., był jego pierwszym wiceprezesem, oraz do Polskiego Towarzystwa Przyrodników im. Mikołaja Kopernika. Był także członkiem korespondentem Towarzystwa Nauk w Liège, członkiem Towarzystwa Naukowego w Pradze, Związku Czeskich Matematyków i Fizyków, Międzynarodowej Komisji Nauczania Matematyki. Pełnił funkcję wiceprezesa Międzynarodowej Akademii Historii Nauk Ścisłych. W 1909 r. uczestniczył w odbywającym się w Warszawie I Zjeździe Neurologów, Psychiatrów i Psychologów Polskich. Podejmował działania na rzecz równouprawnienia i oświaty ludności żydowskiej, współzakładał żydowską asymilatorską partię Zjednoczenie. Andrzej Mostowski uważał go za ostatniego z pozytywistów polskich, pisał o nim: „Wierny ideałom swej młodości, był on całe życie niestrudżonym organizatorem, popularyzatorem nauki i entuzjastą pracy od podstaw, pracy nieraz nieefektywnej, ale owocnej w skutki”. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, MWRiOP w Warszawie, sygn. 6/2203; AAN, WWP – zbiór akt, sygn. 3; AGAD, Papiery Stefana Rygla, sygn. 51; ANK, NKN, sygn. 938; APAN, Towarzystwo Naukowe Warszawskie, sygn. 2; APW, WGUsS, sygn. 9; BN, DR, Archiwum Samuela Dicksteina, sygn. 2752 III, 2753 III, 2936 IV; BUW, DR, Szwedowski, „Zet”, t. I, sygn. 1745; F. Kierski, *Podręczna encyklopedia pedagogiczna*, t. 1, Lwów 1923; F. Papée, *Towarzystwo Historyczne 1886–1900*, „KH” 1937; *Życie i dzieło Samuela Dicksteina*, „PMF” 1949, t. XLVII; A. Wachulka, *S. Dickstein a historia matematyki w Polsce w świetle korespondencji z E. Stammem*, „RPTM”, seria 2: „WM” 1964, t. VII; J. Piskurewicz, *Onaukowych kontaktach warszawskich instytucji popierających rozwój nauki na przełomie XIX i XX wieku*, „KHNT” 1983, nr 2; L. Zasztowt, *Popularyzacja nauki w Królestwie Polskim 1864–1905*, Wrocław 1989; R. Duda, *Stulecie Wiadomości Matematycznych*, „WM” 1997, t. XXXIII; B. Gleichgewicht, *Wspomnienie o Samuelu Dicksteinie*, [w:] *Matematyka czasów Weierstrassa. Materiały z XV Ogólnopolskiej Szkoły Historii Matematyki*, red. S. Fudala, Szczecin 2002; W. Więśław, *Samuelowi Dicksteinowi w sto pięćdziesiątą rocznicę urodzin*, [w:] *Matematyka czasów Weierstrassa...*

Bibliografia podmiotowa:

Matematyka XIX wieku, Warszawa 1901; *Perspektywy samouctwa*, „Ogniwo” 1903, nr 25; *Przedmowa*, [w:] E. Lebon, *Krótki zarys dziejów astronomii*, tłum. S. Bouffal, Warszawa 1903; *O najnowszych badaniach nad podstawami matematyki*, „Kosmos” 1905, R. XXX; *Arytmetyka w zadaniach w trzech częściach*, cz. 1: *Liczby całkowite*, Warszawa 1906; *Arytmetyka w zadaniach w trzech częściach*, cz. 2: *Ułamki*, Warszawa 1906; *Arytmetyka w zadaniach w trzech częściach*, cz. 3: *Stosunki, proporcjonalność*,

kwadraty, sześciiany, zadania różne, Warszawa 1906; *Zarys arytmetyki politycznej*, Warszawa 1910 [współautor A.B. Danielewicz]; *Uwagi o reformie nauczania matematyki w szkołach średnich*, Warszawa 1911: odb. z czasopisma „WM” 1911.

A. Böldyrew, P. Waingertner

Dickstein-Wieleżyńska Julia (1881–1943), publicystka, tłumaczka, filozofka, poetka, działaczka społeczna.

Urodziła się w Warszawie, była córką Samuela Dicksteina, matematyka, i Pauliny z Nantansonów. Ukończyła pensję Zuzanny Morawskiej i 3-letnie kursy dokształcające. Kontynuowała naukę za granicą, studiowała filozofię ścisłą w Berlinie w l. 1907–1908 i w Rzymie w l. 1913–1914. W 1929 r. obroniła na UL pisaną pod kierunkiem Juliusza Kleina rozprawę doktorską *Konopnicka. Dzieje natchnienia i myśli*. W swojej działalności i twórczości podejmowała tematy związane z ruchem emancypacyjnym, miejscem i rolą kobiety w społeczeństwie oraz kulturze. W l. 1906–1913 działała w Towarzystwie Kultury Polskiej, należała do sekcji etycznej i Komisji do Spraw Kobiety. Organizowała wieczory odczytowe, sama także wygłaszała prelekcje, jak *Orzeszkowa a wyzwolenie kobiety*. W 1912 r. zorganizowała wieczór na temat emancypacji; w tym samym roku wraz z Cecylią Walewską (zob.) przeprowadziły ankietę dotyczącą wpływu postaci Elizy Orzeszkowej (zob.) i jej książek na ewolucję postaw kobiet i ich zaangażowanie w kwestie emancypacyjne, a wyniki badań opublikowały w formie książki.

W 1906 r. na łamach „Nowego Słowa” ukazał się jej debiut publicystyczny, a w 1910 r. literacki *Romans i powieść* w formie dodatku do tygodnika „Świat”. Teksty i recenzje jej pióra były publikowane w czasopismach takich jak „Literatura i Sztuka”, „Nowa Gazeta”, „Krytyka”, „Książka”. W tekstach publicystycznych, prelekcjach i recenzjach popularyzowała wiedzę na temat rozwoju ruchu kobiecego i współczesnej kondycji kobiet. Także w pracach krytyczno-literackich poruszała tę problematykę, zajmując się zagadnieniami dotyczącymi kobiecej psychologii, roli społecznej kobiety w literaturze, nie tylko współczesnej, ale też epok dawniejszych. Analizowała przedstawienia kobiet i stosunek do kwestii kobiecej w twórczości m.in. Adama Mickiewicza, Zygmunta Krasińskiego i Juliusza Słowackiego, odwołując się do myśli filozoficznej. Popularyzowała wiedzę o kobietach pisarkach (Orzeszkowej, Narcyzie Żmichowskiej, Marii Konopnickiej [zob.]). Młodym czytelnikom wskazywała jako wzory do naśladowania ważne postaci kobiece z historii starożytnej i dziejów kultury. Tworzyła także przekłady literatury, m.in. z włoskiego, niemieckiego, angielskiego. W l. 1915–1926 uczyła literatury polskiej i włoskiej na Kursach Pedagogicznych dla Kobiet pod kierunkiem Jana Miłkowskiego.

Od początku swojej aktywności była zaangażowana w pomoc więźniom: w 1905 r. utworzyła w Arsenale bibliotekę więzienną, która była jej osobistym darem i pozwalała na przekazywanie więźniom wiadomości. W 1917 r. po kryzysie przysięgowym działała na rzecz pomocy osadzonym w Szczyplornie i Beniaminowie oraz włoskim jeńcom w Cytadeli Warszawskiej.

W okresie II RP kontynuowała działalność naukową, publicystyczną i społeczną. Była członkinią komitetów utworzonych dla uczczenia pamięci pisarzy: Adama Asnyka, Konopnickiej i Kornela Ujejskiego. Publikowała w czasopismach polskich, m.in. „Bluszczu”, „Kobiecie

Współczesnej”, „Wolnomyślicielu Polskim”, a także zagranicznych, jak „L'Europe Orientale”, „Inostri Quaderni”. Pełniła funkcję przewodniczącej Koła Polsko-Włoskiego im. Leonarda da Vinci, które popularyzowało wiedzę o literaturze włoskiej, oraz wiceprezeski Polskiego Towarzystwa Przyjaciół Narodu Serbo-Łużyckiego, działała na rzecz popularyzacji dziejów, kultury i literatury serbołużyckiej i pomagała przedstawicielom tego narodu. Zmarła w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AGAD, Warszawskie Komitety Cenzury, sygn. 8/084; BN, DR, Życiorysy kobiet, sygn. 9374; *Pamiętnik Zjazdu Kobiet Polskich w Warszawie w r. 1917*, red. J. Budzyńska-Tylicka, Warszawa 1918; C. Walewska, *Dr Fil. Julia Dickstein-Wieleżyńska*, [w:] *też*, *W walce o równe prawa. Nasze bojownice*, Warszawa 1930; J. Kleiner, *Julia Wieleżyńska*, „PL” 1946, z. 3–4; J.E. Płomiński, *Między warsztatem twórczym a namiętnością czynu społecznego (Julia Dickstein-Wieleżyńska)*, [w:] *tenże*, *Twórcy bez masek. Wspomnienia literackie*, Warszawa 1956; B. Tyszkiewicz, *Dickstein-Wieleżyńska Julia*, WPPiBL, t. 2, Warszawa 1994; M. Wilczak, „*Feministka Starego Kroju*” – *Julia Dickstein-Wieleżyńska wobec kwestii kobiecej*, „BPod” 2014, nr 1; M. Wilczak, *Julia Dickstein-Wieleżyńska (1881–1943) – zapomniana rzeczniczka narodu serbołużyckiego*, [w:] *Przestrzenie, których już nie ma. Pamięć w południowej i zachodniej Słowiańszczyźnie*, red. nauk. R. Sendek, K. Popek, M. Maszkiewicz, Kraków 2015; M. Wilczak, *Listy Julii Dickstein-Wieleżyńskiej do Adolfa Chybińskiego. Wokół monografii Mieczysława Karłowicza*, „PL” 2016, nr 2; M. Wilczak, *Julii Dickstein-Wieleżyńskiej drogi emancypacji*, [w:] *Kobiece dwudziestolecie 1918–1939*, red. R. Sioma, B. Czarnecka, Toruń 2018.

Bibliografia podmiotowa:

Ewolucja kwestii kobiecej, „NS” 1906, nr 1; *O kobiecości*, „NS” 1906, nr 5; *Ich spowiedź: wyniki ankiety dla uczczenia Orzeszkowej*, Warszawa 1912 [współautorka C. Walewska]; *Wtedy i dziś*, [w:] *Ich spowiedź...*; *Prometeusz–Paraklet. Studia, szkice, głosy*, Warszawa [1913]; *Męczennice myśli*, [w:] *Dziewczę polskie*, red. A. Szcycówna, Warszawa 1914; *Idee i twórcy*, t. 1, Warszawa 1918.

E. Pętkowska-Grabowska

Dobrowolski Stanisław (1883–1978), nauczyciel.

Urodził się w Puławach. Dzieciństwo spędził w Łęczycy, skończył miejscową szkołę przy seminarium nauczycielskim. Później pobierał nauki w szkole realnej w Sosnowcu. Tam znalazł się w kręgu oddziaływań konspiracyjnego akademickiego Związku Młodzieży Polskiej „Zet” i został wciągnięty w prace Związku Młodzieży Polskiej „Przyszłość” („Pet”), któremu patronowali studenci zrzeszeni w „Zecie”. Jako działacz „Petu” zaangażował się w prace lokalnego koła samokształceniowego, wykazując się w organizowaniu i kierowaniu aktywnością samokształceniową uczniów. W 1902 r. uzupełnił maturę w Piotrkowie. Tam też stał się liderem miejscowego koła samokształceniowego uczniów, propagując literaturę zakazaną przez władze carskie i opiekując się tajną biblioteką. W tym samym roku został ustanowiony emisariuszem Komitetu Organizacji Uczniowskich, miał pod opieką koło samokształceniowe w Sosnowcu. W 1903 r. podjął studia na Wydziale Historyczno-Filozoficznym UW (studia uzupełniał na UL). W trakcie studiów wstąpił do „Zetu”, był delegatem akademickiej konspiracji do nadzorowania tajnych struktur uczniowskich i ich działalności samokształceniowej w szkołach warszawskich. W 1904 r. został przewodniczącym Komitetu Okręgowego ZMP „Zet”. Po ukończeniu studiów podjął pracę jako nauczyciel – najpierw

w gimnazjum w Piotrkowie, później w szkole w Zwierzyńcu. W l. 1911–1915 kierował szkołą rolniczą w Mieczysławowie. W 1917 r. objął stanowisko kierownika referatu kształcenia nauczycieli w Komisji Oświecenia.

W okresie II RP w 1930 r. został dyrektorem Państwowego Wyższego Kursu Nauczycielskiego. Podczas II wojny światowej zaangażował się w tajne nauczanie na terenie Warszawy. Po wojnie od 1948 r. pracował w Liceum Pedagogicznym im. Elizy Orzeszkowej w Warszawie, a później w Liceum im. Władysława Spasowskiego.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, MWRiOP w Warszawie, sygn. 6/2224; AAN, TRS w Warszawie, sygn. 10/83; AZHRL, T. Kazimierowicz, *Moje wspomnienia z młodych lat (do r. 1914-go)* [Początki ruchu ludowego w Łowickiem], P-71; BUW, DR, Szwedowski, „Zet”, t. I–II, sygn. 1745; ZNiO, Wykaz członków „Zet” i „Pet”, sygn. 15956/II; S. Dobrowolski, *Związek Młodzieży Polskiej (Zet) 1886–1906*, [w:] *Nasza walka*, t. 1, Warszawa 1932; T. Jałmużna, *Stanisław Marian Dobrowolski pedagog i oświatowiec 1883–1978*, Łódź 1992; *ZET w walce*, Warszawa 1996; L. Tuross, *Stanisław Dobrowolski (poglądy pedagogiczne i pedeutologiczne)*, Warszawa 2003; P. Waingertner, *Konspiracja trzech pokoleń. Związek Młodzieży Polskiej „Zet” i ruch zetowy (1886–1996)*, Łódź 2017.

Bibliografia podmiotowa:

Poradnik przy wyborze zawodu. Rolnictwo, ogrodnictwo, leśnictwo, mleczarstwo, melioracje rolne, mierznictwo, oprac. St. Leśniowski et al., red. S. Dobrowolski, Warszawa 1914; *Nauczyciel ludowy jako główny czynnik rozwoju szkolnictwa*, Lwów 1918.

P. Waingertner

Dobrzycki Henryk (1843–1914), lekarz, społecznik, filantrop, kompozytor, muzykolog, pionier lecznictwa klimatycznego i sanatoryjnego w Polsce. Pseud. Henryk Leszczyc.

Urodził się w Kaliszu. Był synem Hipolita i Barbary z Lipskich. Uczęszczał do gimnazjum kaliskiego, po jego ukończeniu w 1858 r. podjął studia na Wydziale Budownictwa w Szkole Sztuk Pięknych w Warszawie. Z powodu wady wzroku przeniósł się w 1859 r. na medycynę w Akademii Medyko-Chirurgicznej w Warszawie, a w 1861 r. na Uniwersytet Wrocławski, który po roku opuścił. Dyplom lekarski otrzymał w SGW w 1864 r.; w tym samym czasie brał udział w powstaniu styczniowym, niosąc pomoc medyczną ludności wiejskiej na terenach walk. W 1866 r. rozpoczął pracę zawodową w Szpitalu św. Józefa we wsi Mienia k. Mińska Mazowieckiego, gdzie zainicjował powstanie pierwszego w Polsce zakładu (szpitala/uzdrowiska) przeciwgruźliczego dla niezamożnych chorych, które funkcjonowało w l. 1879–1882.

Chcąc przyczynić się do zmniejszenia analfabetyzmu, opublikował w 1862 r. w Warszawie elementarz *Zupełnie nowa i ułatwiona nauka czytania polskiego, czyli abecadnik polski*. Popularyzował odczyty publiczne w Warszawie – już w 1866 r. wygłosił 10 odczytów z zakresu anatomii i fizjologii na rzecz ofiar pożaru w dzielnicy Praga. „Odczyty objaśniane były własnoręcznie wykonanymi rysunkami i niektórymi eksperymentami; odbywały się one w sali Resursy Obywatelskiej i cieszyły się wielką frekwencją, tak że potem na katedrę występowali liczni prelegenci z różnych sfer fachowych i niefachowych”.

W 1879 r. wraz z Tytusem Chałubińskim i Franciszkiem Sokalskim założył towarzystwo wspierające badania medyczne prowadzone przez polskich uczonych. W tym też roku, na polecenie Rady Miejskiej Dobroczyńności Publicznej, wyjechał za granicę, by zapoznawać się z organizacją zakładów leczenia chorób płuc. W 1882 r. przeniósł się do Warszawy, tam aktywnie zajmował się pracą medyczną i społeczną. W 1884 r. jako znany lekarz chorób płucnych wyjechał do Sławuty na Wołyniu, gdzie w Zakładzie Wodoleczniczo-Klimatycznym i Kumysowym objął funkcję dyrektora oraz głównego lekarza kurortu. Pracował tu w okresach letnich do 1914 r. Opublikował książeczkę *Sławuta. Klimatyczna stacja leśna oraz zakład kumysowy. Wskazówki dla leczących się kumysem* (1889). Na podstawie zyskanego tam doświadczenia wygłaszał odczyty, wydawał broszury popularyzujące walkę z suchotami płucnymi za pomocą leczenia klimatycznego.

Zajmował się badaniem polskich źródeł mineralnych, m.in. w Sławinku i Nałęczowie. Należał do czołowych badaczy i popularyzatorów lecznictwa uzdrowiskowego i klimatycznego, popierał rozwój zdrojowisk krajowych, opracował przewodnik *Zdrojowiska, zakłady lecznicze i stacje klimatyczne w guberniach Królestwa Polskiego i najbliższych guberniach Cesarstwa oraz prywatne zakłady lecznicze w Warszawie, z planem chromolitografowanym, 9 tablicami, 16 cyfrotypami i 3 wykazami* (1896). W ramach walki z hakatyzmem propagował zastąpienie popularnych wyjazdów do zdrojów pruskich pobytami w lecznicach na terenie Królestwa Polskiego.

Od połowy l. 80. XIX w. kierował „Domem Zdrowia” w Warszawie, w którym leczono wodą, błotem i powietrzem. W 1909 r. otworzył tam nowoczesną przychodnię przyrodolecznictwa. W licznych odczytach poświęconych walce z suchotami postulował zakładanie szkół średnich, np. gimnazjów, w okolicach zamiejskich, w jak najlepszych warunkach klimatycznych. Uważał, że zapobieganie suchotom rozpoczynać należy we wczesnym dzieciństwie; należał do inicjatorów i propagatorów organizowania obozów letnich dla dzieci pochodzących z ubogich warstw mieszczaństwa. Opracował projekt kolonii zdrowotnej dla słabowitych dzieci w Brzegach k. Otwocka. Stał na czele Towarzystwa Aukcyjnego, które dążyło do wykupienia zamku w Pieskowej Skale, by urządzić tam letnisko.

Uczestniczył w licznych konferencjach naukowych za granicą i w międzynarodowych zjazdach lekarskich, na których poszerzał swoją wiedzę medyczną. Działal w wielu towarzystwach naukowych. Był członkiem Towarzystwa Naukowego Warszawskiego oraz Towarzystw Lekarskich: Warszawskiego, Wileńskiego, Krakowskiego, Kijowskiego, Towarzystwa Lekarzy Czeskich w Pradze. W l. 1898–1908 pełnił funkcję prezesa Wydziału Higieny Zdrojowisk Departamentu Klimatycznego i Uzdrowisk Wodnych w Warszawskim Towarzystwie Higienicznym. W 1909 r. otrzymał członkostwo honorowe tegoż Towarzystwa, zaś w 1911 r. członkostwo honorowe TLW. W 1908 r. został wybrany do Rady Towarzystwa Opieki nad Dziećmi.

Zasiadał w Zarządzie Warszawskiego Towarzystwa Muzycznego. Przewodniczył organizacji obchodów 50. rocznicy śmierci Fryderyka Chopina; zainicjował utworzenie muzeum kompozytora, organizując pierwszą wystawę pamiątek chopinowskich, stał na czele komitetu budowy pomnika Chopina w Warszawie – rozpoczął zbiórkę funduszy na ten cel. Zasiadał również w Zarządzie Towarzystwa Biblioteki Publicznej i Towarzystwa Krzewienia Sztuk Pięknych. Interesował się sztuką polską, wydał album z rycinami swojego przyjaciela Michała Andriollego (*Andriolli w sztuce i życiu społecznym*, 1904).

Był inicjatorem powstania na łamach prasy medycznej rubryk z najnowszymi doniesieniami o światowych osiągnięciach medycyny, założycielem czasopisma „Klinika Warszawska” oraz redaktorem naczelnym czasopisma „Medycyna i Kronika Lekarska”. Napisał liczne prace o charakterze naukowym oraz popularnym poświęcone m.in. kołtunowi, gruźlicy, lecznictwu klimatycznemu, sanatoriom leśnym. W pracy *O kołtunie pospolicie plica polonica zwanym* (1877) zaprzeczył polskiemu pochodzeniu tej choroby. Publikował na łamach wielu czasopism, zarówno higienicznych i medycznych, np. „Przyjaciel Zdrowia”, „Medycyna”, „Zdrowie”, „Krytyka Lekarska”, jak i pism kulturalno-społecznych, jak „Kurier Codzienny”, „Kurier Warszawski”, „Kłosa”, „Gazeta Warszawska”, „Tygodnik Ilustrowany”, „Biesiada Literacka”, „Prawda”.

Zajmował się higieną wsi i rzemiosła – zaprojektował wzorcowy dom wiejski dla jednej rodziny umożliwiający przestrzeganie elementarnych zasad higieny (projekt został zaprezentowany podczas Wystawy Higienicznej w 1896 r., w opracowanym przez Dobrzyckiego dziale higieny ludowej), zainicjował tworzenie statystyk wypadków przy pracy z udziałem maszyn rolniczych, interesował się dostępem ludności wiejskiej do szpitali.

Opracował historię edukacji medycznej w Królestwie Polskim (*Szkoła Główna Warszawska [1862–1869]*, t. II: *Cesarsko-Królewska Warszawska Medyko-Chirurgiczna Akademia [1857–1862] i Wydział Lekarski Szkoły Głównej Warszawskiej [1862–1869]*, 1901). Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

GBL, DSKM, sygn. KOL [Dobrzycki Henryk]; GBL, DSKM, Teki Konopki, sygn. 535; Red., *Henryk Dobrzycki. Z powodu 50. lecia Jego pracy naukowej i społecznej*, „MiKL” 1910, nr 22; *Spis prac D-ra Dobrzyckiego*, „MiKL” 1910, nr 22; *Słowo o działalności artystycznej d-ra H. Dobrzyckiego*, „MiKL” 1910, nr 22; J. Jaworski, *Śp. Dr Henryk Dobrzycki*, „NL” 1914, z. 4; L. Zembrzuski, *Dobrzycki Henryk (1843–1914)*, PSB, t. 5, Kraków 1939; I. Kwaśniewska, *Wielcy synowie Ziemi Kaliskiej 2-giej połowy XIX wieku. Znakomici lekarze i społecznicy – Henryk Dobrzycki (5 I 1843 – 7 III 1914) i Józef Emilian Peszke (19 VII 1845 – 6 IX 1916)*, „ZNKTL” 1984, z. 3; Z. Kledecki, *Dobrzycki Henryk (1843–1914)*, SBWPWZK, t. 1, Kalisz 1998; M. Boratyn, *Polscy lekarze a kurort w Sławucie*, „SiPol”, <https://slowopolskie.online/polscy-lekarze-a-kurort-w-slawucie/> (dostęp: 9.06.2023); E. Sakalauskaitė-Juodeikienė, *Plica Polonica Through the Centuries the Most „Horrible, Incurable, and Unsightly”*, „World Neurology”, worldneurologyonline.com (dostęp: 9.06.2023); *Narodziny wilegiatury nadświdrzańskiej pod koniec XIX wieku. Rzecz o Michale Elwiro Andriollim, Józefie Marianie Geislerze i Henryku Dobrzyckim, czyli słów kilka o popularyzatorach podwarszawskich „kąpieli powietrznych”*, „Mazovian villeggiatura’s. Eseje historyczne, kartki z dziejów”, <https://villeggiatura.wordpress.com/2010/03/25/narodziny-wilegiatury-nadswidrzanskiej-pod-koniec-xix-w/> (dostęp: 9.06.2023).

Bibliografia podmiotowa:

Kolonia zdrowotna dla słabowitych dzieci w Brzegach, „Zdrowie” 1903, nr 4; *Obchód 50-jej rocznicy założenia Akademii Medyko-Chirurgicznej w Warszawie*, Warszawa 1907: odb. z czasopisma „Medycyna”; *Przyczyny niepowodzeń naszych miejscowości leczniczych w ostatnim roku*, „Zdrowie” 1907, nr 1; *Zdrojowiska i miejscowości lecznicze w Niemczech oraz nasze względem ich stanowisko*, Warszawa 1908; *Narodowość Chopina. Sprawa sprowadzenia prochów jego do kraju*, Warszawa 1908; *Polskie zdrojowiska lecznicze w porównaniu z zagranicznymi, głównie niemieckimi*, Warszawa 1910.

Doliński Gustaw (1846/1847–1906), lekarz, działacz społeczny, popularyzator kultury fizycznej i higieny.

Urodził się w Polichnie Górnej k. Kraśnika w pow. janowskim. W 1865 r. ukończył Gimnazjum Gubernialne w Lublinie i podjął studia na Wydziale Matematycznym SGW. Po roku zmienił wydział na lekarski. Studiował do 1871 r., a później uzupełniał swoją wiedzę medyczną za granicą – w Paryżu, Berlinie i Wiedniu. W 1873 r. powrócił do kraju i podjął pracę w warszawskim Szpitalu św. Ducha (na oddziale cholerycznym), jeszcze w tym samym roku przeniósł się do Lublina, gdzie otworzył własny gabinet. Był cenionym pediatrą i położnikiem. Oprócz prowadzenia prywatnej praktyki leczył także społecznie dzieci w Szpitalu św. Wincentego á Paulo. W okresie letnim pracował dodatkowo w uzdrowisku w Nałęczowie, zwykle na stanowisku ordynatora, w 1883 r. był jego dyrektorem.

Od 1869 r. współpracował z kilkoma periodykami, jak „Kurier Lubelski”, „Przegląd Tygodniowy”, „Tygodnik Ilustrowany”. Podczas studiów uzupełniających poza granicami kraju, w l. 1872–1873, publikował artykuły m.in. na łamach „Opiekuna Domowego”, poruszał w nich zagadnienia choroby i zdrowia czy też problemy wychowania fizycznego dzieci. W specjalistycznych pismach lekarskich („Przegląd Lekarski”, „Medycyna”) drukował natomiast swoje wrażenia z podróży, zwłaszcza te dotyczące poziomu medycyny i ochrony zdrowia w innych krajach.

Oprócz publikowania artykułów wygłaszał także odczyty, zarówno za granicą – w Wiedniu (*Tradycja i postęp*, 1872) i Paryżu (*Obecne stanowisko fizjologii i jej stosunek do innych nauk*, 1873), jak i w kraju – m.in. w Warszawie (*Skąd się biorą choroby i jak się od nich chronić, odczyt popularny wypowiedziany dnia 4 maja 1873 r.*) i Lublinie (*Jędrzej Śniadecki jako naturalista i pedagog*, 1875).

Był założycielem i czynnym członkiem LTL, sprawował m.in. obowiązki sekretarza w l. 1876–1878, 1881–1882 oraz bibliotekarza w l. 1874–1877. W 1898 r. otrzymał godność członka honorowego. W ramach współpracy z LTL wygłaszał odczyty, jak *O wychowaniu oraz o konieczności rozpowszechniania w społeczeństwie wiadomości z zakresu dietetyki i higieny praktycznej*. Zabiegał o właściwą organizację służby zdrowia w gminach wiejskich (*Sprawa lekarzy gminnych guberni lubelskiej*, „Medycyna” 1883, nr 7), przygotował kilka projektów dotyczących tego zagadnienia (*Projekt urzędu służby zdrowia w gminach guberni lubelskiej*, wspólnie z Julianem Kwaśniewskim, 1882). Troszczył się również o poprawę stanu higienicznego miasta, m.in. poprzez budowę wodociągów w Lublinie (*O wodociągach lubelskich, I. W przeszłości, II. W Przyszłości*, „Słowo” 1897, nr 279, 281). Z jego inicjatywy Towarzystwo wydało publikację *Dla sierot. Książka zbiorowa* (1897), całkowity dochód z jej sprzedaży przeznaczono na budowę domu Sala Sierot w Lublinie, gdzie planowano m.in. naukę rzemiosła. Był członkiem Zarządu TORPR. Organizował również koncerty na cele dobroczynne.

Doliński propagował ćwiczenia fizyczne oraz zabiegał o upowszechnianie kultury fizycznej w szerszych kręgach społeczeństwa. Wydał w tym celu *Łatwy przewodnik do ćwiczeń gimnastycznych bez nauczyciela i przyrządów dla dzieci i dorosłych obojga płci oraz rekonwalescentów, ozdobiony 30 figurami, z dodatkiem nowych ćwiczeń z piłką* (1885). Dzięki jego staraniom w Lublinie w 1891 r. otwarto szkołę pływacką, a także Kasę Pomocy Naukowej dla Dziewcząt im. Królowej Jadwigi. W 1899 r. wydał pracę *Jak u nas chowano dzieci? Zarys dziejów pedagogii polskiej*, w której podjął próbę przedstawienia syntetycznego obrazu

dziejów wychowania wraz z omówieniem prac czołowych reprezentantów myśli pedagogicznej od czasów średniowiecza do początku wieku XIX. W 1906 r. dla „Kuriera Lubelskiego” przygotował studium o szkole polskiej. Jego spuścizna pisarska obejmuje także utwory literackie. Zmarł w Lublinie.

Bibliografia przedmiotowa:

APL, Akta ze zbiorów Muzeum Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, sygn. 62; GBL, DSKM, sygn. KOL [Doliński Gustaw]; J. Ochorowicz, *Przedmowa*, [w:] G. Doliński, *Jak u nas chowano dzieci? Zarys dziejów pedagogii polskiej*, Warszawa 1899; J. Peszke, *Śp. Gustaw Doliński*, „GL” 1906; L. Zembrzusi, *Doliński Gustaw (1846–1906)*, PSB, t. V, Kraków 1939–1946; E.R., *Gustaw Doliński*, „Klub” 1968, nr 19; H. Gawarecki, *O dawnym Lublinie: szkice z przeszłości miasta*, Lublin 1986; S. Wiśniewski, *Doliński Gustaw, SBML*, t. 1, Lublin 1993; W. Bobrowska-Nowak, *Doliński Gustaw*, [w:] *Słownik pedagogów polskich*, red. W. Bobrowska-Nowak, D. Drynda, Katowice 1998; J. Meissner-Łozińska, *Doliński Gustaw (1846–1906)*, SBPHW, Toruń 2008; A. Wałęga, *Polskie podręczniki i wydawnictwa pomocnicze do historii wychowania okresu zaborów i II Rzeczypospolitej*, Toruń 2012.

Bibliografia podmiotowa:

WBP im. Hieronima Łopacińskiego, G. Doliński, Rękopisy prac ogłoszonych: artykuły literackie i historyczne – korespondencje – sprawozdania (1886–1906), oprac. W. Doliński, sygn. 590.

A. Wałęga

Dołęga-Zakrzewski Jan (1866–1936), geodeta, działacz społeczno-polityczny, publicysta.

Urodził się w Białyszewie w pow. sierpeckim. Był synem Szczepana, ziemianina, uczestnika powstania styczniowego, i Józefy ze Smoleńskich, działaczki społeczno-oświatowej. Pierwsze nauki pobierał w domu od guwernerów, następnie rozpoczął edukację w Gimnazjum Klasycznym w Płocku, które ukończył w 1884 r. Należał w tym czasie do tajnego Koła Młodzieżowego Miłośników Historii i Literatury Ojczyzny. Organizował również kółka samokształceniowe na terenie gm. białyszewskiej. W 1885 r. rozpoczął studia w Instytucie Rolno-Geodezyjnym w Pskowie, które ukończył w 1889 r. z dyplomem geometry. Pod koniec studiów wstąpił do Związku Młodzieży Polskiej „Zet”, organizacji przygotowującej działaczy dla LN. Po powrocie do Polski pracował jako geometra w Ciechanowie, a od kwietnia 1892 r. jako geometra powiatowy w Ostrowi Mazowieckiej (Ostrowi Łomżyńskiej).

Od momentu przybycia do Ostrowi czynnie włączył się w działalność społeczną. Należał do lokalnego Towarzystwa Dobroczynności, Polskiej Macierzy Szkolnej, OSP, Stowarzyszenia Spożywczego „Spółka”, Koła Miłośników Sceny Polskiej. Wchodził w skład zarządów tych organizacji. Był również inicjatorem powstania Ostrowskiego Towarzystwa Oszczędnościowo-Pożyczkowego. Dołęga-Zakrzewski był specjalistą od komasacji wsi polskiej, pisał na ten temat książki i artykuły. Publikował m.in. w „Gazecie Ostrowskiej” oraz pismach stołecznych: „Gazecie Rolniczej”, „Ognisku” i „Gazecie Warszawskiej”. Obok działalności jawnej prowadził również tajną pracę narodową. Rozpowszechniał „Przegląd Wszechpolski”, „Polaka”, a także dzieła Marii Konopnickiej (zob.), Adama Mickiewicza, Bolesława Prusa (zob.) czy *Elementarz* Konrada Promyka Prószyńskiego (zob.). Około 1905 r. wstąpił do LN, pełnił tam m.in. funkcję zastępcy komisarza Ligi na ziemię łomżyńską.

W 1913 r. rozpoczął pracę jako główny rzeczoznawca instruktor do spraw komasacji wsi w CTR w Warszawie. Po wybuchu I wojny światowej został działaczem CKO Królestwa Polskiego, zajmującego się opieką nad ludnością cywilną. Wywieziony w 1915 r. wraz z rodziną do Rosji, otrzymał zadanie tworzenia komitetu w Rohaczewie w gub. mohylewskiej. Jako zarządzający oddziałem położył duże zasługi w organizowaniu pomocy i opieki dla tysięcy rodzin polskich uchodźców. Zakładał również ochronki dla dzieci i dbał o edukację najmłodszych.

Do Ostrowi powrócił wraz z rodziną w czerwcu 1918 r. W październiku tegoż roku został mianowany podkomisarzem, a w grudniu komisarzem ziemskim na pow. ostrowski. W listopadzie 1918 r., kierując ludnością cywilną razem z dr. Wacławem Szaykowskim, brał czynny udział w rozbrajaniu żołnierzy niemieckich stacjonujących w mieście. W 1930 r. został ostatnim z wyboru burmistrzem Ostrowi Mazowieckiej. Całe swoje wynagrodzenie, ze względu na panujący kryzys i złą sytuację finansów miejskich, ofiarował na rzecz miasta. Prowadził badania nad przeszłością Ostrowi Mazowieckiej, nazwą i herbem miasta. Zebrane materiały, które uniknęły zniszczenia w czasie II wojny światowej, zostały opublikowane przez jego syna i wnuka. Dbał o studentów pochodzących z Ostrowi, za co otrzymał tytuł Honorowego Członka Akademickiego Koła Ostrowian w Warszawie. Zmarł w Ostrowi Mazowieckiej.

Bibliografia przedmiotowa:

M. Bartniczak, *Jan Dołęga-Zakrzewski 7 XI 1866 – 3 XII 1936*, „ZapC” 1977, nr 3; E. Zielińska, *Wpisani w historię. Słownik biograficzny województwa ostrołęckiego*, Ostrołęka 1990; A. Zakrzewski, *Wstęp, Noty biograficzne Jana Zakrzewskiego*, [w:] J. Zakrzewski, *Zbiór materiałów do monografii miasta Ostrowi Mazowieckiej*, zebrał A. Zakrzewski, przygotował do druku i przedmowę napisał L.S. Zakrzewski, Warszawa 2004; E. Lewandowski, *Ciechanowski słownik biograficzny*, Ciechanów 2008; L.S. Zakrzewski, *Dołęga-Zakrzewscy. Informator historyczny, genealogiczny i socjologiczny*, Warszawa 2010; *Rody i rodziny Mazowsza: Dołęga-Zakrzewscy*, cz. 1 i 2 [Wywiad przeprowadzony z prawnukiem Jana Dołęgi-Zakrzewskiego, prof. Leszkiem Zakrzewskim], <https://www.rdc.pl/podcast/rody-i-rodziny-mazowsza-dzieje-jana-zakrzewskiego/>; <https://www.rdc.pl/podcast/rody-i-rodziny-mazowsza-dolega-zakrzewscy-cz-2/> (dostęp: 9.06.2023).

Bibliografia podmiotowa:

O scalaniu gruntów, czyli znoszeniu szachownic: podręcznik dla wsi włościańskich i szlacheckich, Warszawa 1913 [współautor J. Nowicki].

W. Partyka

Domaniewski Bolesław (1857–1926) pianista, kompozytor, publicysta.

Urodził się w Gronówku k. Sieradza. Pierwsze umiejętności muzyczne rozwijał w domu. Wyższe wykształcenie artystyczne zdobył w Warszawie, jednym z jego nauczycieli był Józef Wieniawski. Od 1879 r. studiował w Konserwatorium Petersburskim, m.in. u Antona Rubinsteina, Anatolija Ładowa i Nikołaja Sołowiowa. Studia ukończył ze złotym medalem w 1882 r. W l. 1890–1900 był nauczycielem gry na fortepianie w Krakowie i Astrachaniu, udzielał także lekcji prywatnych, prowadził koncerty z prelekcjami.

W 1897 r. wydał zbiór ćwiczeń pianistycznych *Vade mecum pour pianistes modernes*, które wielokrotnie wznawiano. Po powrocie do Królestwa Polskiego w 1900 r. osiedlił się w Warszawie i podjął współpracę z Warszawskim Towarzystwem Muzycznym. Jego znaczącym osiągnięciem była reforma działającej od 1902 r. Szkoły Muzycznej (od 1919 r. Wyższa Szkoła Muzyczna im. Fryderyka Chopina). Był jej dyrektorem oraz kierownikiem klasy fortepianu. Od 1905 r. pełnił funkcję dyrektora muzycznego Warszawskiego Towarzystwa Muzycznego. Popularyzował wiedzę o kompozytorach oraz o własnej metodzie gry na fortepianie w trakcie odczytów. W publicystyce podejmował zagadnienia muzyczne.

Ważnym obszarem jego działalności było redagowanie w l. 1905–1907 wraz z Juliuszem Kosińskim „Lutnisty: ilustrowanego tygodnika literacko-muzycznego poświęconego szerzeniu zamiłowania do muzyki i śpiewu zbiorowego”. Periodyk był organem Szkoły Warszawskiego Towarzystwa Muzycznego. W słowie wstępnym do pierwszego numeru Domaniewski wskazywał, że „Lutnista” ma za zadanie przybliżać sztukę muzyczną szerszemu odbiorcy, wpływać na kształtowanie zainteresowania i zamiłowania do muzyki, a także podnosić kulturę muzyczną. W czasopiśmie zamieszczano informacje o bieżącej działalności towarzystw, stowarzyszeń i szkół muzycznych. Publikował także jako krytyk w „Nowościach Muzycznych” i „Kurierze Codziennym”. Przed I wojną światową wycofał się z życia zawodowo-artystycznego z powodów zdrowotnych. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

Kartki ilustrowane. Warszawskie Towarzystwo Muzyczne, „BPol” 1907, nr 2; F. Kęcki, *Domaniewski Bolesław Marian (1857–1926)*, PSB, t. V, Kraków 1939–1946; J. Reiss, *Domaniewski Bolesław*, SMP, t. 1, Kraków 1964; A. Spóz, *Warszawskie Towarzystwo Muzyczne*, Warszawa 1971; A. Spóz, *Kultura muzyczna Warszawy drugiej połowy XIX wieku*, Warszawa 1980; I. Poniatowska, *Domaniewski Bolesław*, EM PWM, t. 2, Kraków 1984; M. Kosińska, *Domaniewski Bolesław*, KP, t. 2, Gdańsk–Warszawa 2005; M. Grusiewicz, *Wkład czasopisma „Wychowanie Muzyczne” w rozwój praktyki i teorii powszechnej edukacji muzycznej w Polsce*, Lublin 2015; *Domaniewski Bolesław*, MPL, Warszawa 2018.

Bibliografia podmiotowa:

Słowo wstępne, „Lutnista” 1905, nr 1.

M.M. Krakowiak

Domosławski Stanisław (1858–1926), agronom, propagator kształcenia rolniczego.

Urodził się w Pińczowie. Po ukończeniu w 1880 r. gimnazjum kieleckiego, odbył studia w Instytucie Rolniczym (Instytucie Gospodarstwa Wiejskiego i Leśnictwa) w Puławach. Jako agronom zdobył stanowisko rządcy w majątku Sobieszyn. Został następnie dyrektorem otwartej w 1896 r. tzw. Szkoły Rolniczej Niższej Pierwszego Rzędu w Sobieszynie, którą utworzono dzięki sumom przeznaczonym w testamencie przez Kajetana Jana Kantego Konstantego hrabiego Kickiego. W wyniku starań patronującego jej Zarządu Fundacji Kickich oraz zaangażowaniu organizacyjnemu i dydaktycznemu Domosławskiego szkoła była znakomicie wyposażona w pomoce dydaktyczne i laboratoria, prowadzono ją według najnowocześniejszych ówczesnie wzorców. Funkcjonowało też przy niej gospodarstwo pogładowe, w którym prowadzono uprawę roli oraz hodowlę koni, bydła, owiec, świń,

jedwabników i pszczół. Uczniowie mieli nie tylko otrzymywać wiedzę z zakresu przedmiotów ścisłych i humanistycznych, ale także fachową, zawodową związaną z prowadzeniem gospodarstwa i pracą na roli. Celem placówki było podniesienie poziomu życia na wsi polskiej przez propagowanie wiedzy rolniczej i nowoczesnych metod gospodarowania. Domoślowski obok pełnienia obowiązków dyrektora, a stanowisko to piastował przez wiele lat, wykładał też w szkole prawo włościńskie i rolnictwo oraz prowadził kancelarię. W latach I wojny światowej placówka przerwała działalność. W okresie II RP funkcjonowała jako 2-letnia szkoła rolnicza. Zmarł w Kątach w pow. zamojskim.

Bibliografia przedmiotowa:

Pamięci zmarłych. Stanisław Domoślowski, „PKK” 1925–1927, t. 1; C. Lechicki, *Kicki Kajetan Jan Kanty (1858–1926)*, PSB, t. XII, Wrocław 1966–1967; S. Krasowicz, *145 lat Puławskiego Ośrodka Badań Rolniczych*, Puławy 2007.

P. Waingertner

Drabczyk Teodor (1865–1837), lekarz, lekarz szkolny, nauczyciel, działacz społeczny.

Urodził się w Radomiu, był synem Józefa i Bronisławy z Zaleskich. Naukę pobierał w gimnazjum radomskim, które ukończył w 1889 r. W 1895 r. został absolwentem Wydziału Lekarskiego UW. W l. 1894–1896 pracował na bezpłatnym stanowisku asystenta, w ambulatorium laryngologicznym prowadzonym przez dr. Alfreda Sokołowskiego (zob.) na oddziale wewnętrznym męskim Szpitala św. Ducha w Warszawie, doksztalcając się tam w zakresie laryngologii. Od 1896 r. pracował w Zakładzie Leczniczym dla Dzieci dr. Jana Bączkiewicza w Warszawie jako lekarz laryngolog, a także w laboratorium analitycznym dr. Leona Nenckiego. Swoją pierwszą pracę medyczną ogłosił w 1896 r. Po dwóch latach stażu pod kierunkiem dr. Sokołowskiego wyjechał do Wiednia i Heidelbergu kontynuować praktykę laryngologiczną, opublikował w tym zakresie kolejną pracę. W 1898 r. przeniósł się do Częstochowy, gdzie do 1905 r. pracował jako lekarz. Zaangażował się tu w działania społeczne, szczególnie na gruncie spółdzielczości, założył kasę zapomogowo-oszczędnościową, a także wspierał materialnie przytułek położniczy, któremu poświęcił osobną notatkę prasową (*Przytułek położniczy miejski w Częstochowie*, „Gazeta Lekarska” 1900, nr 8). W 1905 r. przeniósł się na stałe do Warszawy, gdzie w l. 1905–1908 kontynuował podjętą wcześniej współpracę z dr. Sokołowskim. Przez kolejne lata prowadził praktykę lekarską, pracował na stanowisku lekarza szkolnego, wygłaszał też wykłady z higieny dla uczniów szkół średnich.

Aktywnie działał w wielu stowarzyszeniach naukowych (np. TLCz), organizacjach i towarzystwach społecznych. Był długoletnim członkiem rzeczywistym Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego. Należał do Zarządu Związku Unarodowienia Szkół. Wiele lat działał w Towarzystwie Gimnastycznym „Sokół” i zasiadał w Zarządzie Oddziału Warszawskiego. W 1905 r. był „lekarzem ogrodowym” w ramach Ogrodów im. Wilhelma Ellisa Raua. Był także wieloletnim zaangażowanym działaczem harcerskim. Zasiadał w Zarządzie m.st. Warszawy. Angażował się też w KO m. Warszawy.

Uznawany za teoretyka wychowania fizycznego, był autorem wielu prac z zakresu higieny szkolnej. Zajmował się badaniem stanu zdrowia uczniów szkół średnich, m.in. na łamach

czasopisma „Ruch” opublikował wyniki badań prowadzonych wśród uczniów Gimnazjum i Liceum Towarzystwa Szkoły Mazowieckiej. W 1914 r. pełnił funkcję redaktora tego czasopisma. Współpracował z czasopismami: „Dziecko”, „Dobra Matka”, „Biesiada Literacka”, „Tydzień Podlaski”, na łamach których publikował teksty poświęcone zdrowiu dzieci i młodzieży, oświacie zdrowotnej. W czasopiśmie „Dobra Matka” z 1905 r. w dziale *Lekarz domowy* opublikował kilkanaście popularnonaukowych tekstów z zakresu zdrowia i higieny wieku dziecięcego. Współredagował także rubrykę *Rady i przestrogi higieniczne* oraz *Odpowiedzi lekarza* w tym roczniku czasopisma. Należał do sekcji dnia sportowego młodzieży szkół średnich wystawy szkolnej powołanej przez Komitet Wielkiej Kwesty Majowej 1916 r. na Szkołę Polską.

W 1923 r. uzyskał dyplom doktora wszech nauk lekarskich, przyznany przez Wydział Lekarski Uniwersytetu Poznańskiego. Przez wiele lat pracował jako lekarz szkolny w Szkole Budowy Maszyn im. Hipolita Wawelberga i Stanisława Rotwanda. Pełnił też funkcję naczelnego lekarza Warszawskich Tramwajów Miejskich. Od 1929 r. prowadził wykłady z historii wychowania fizycznego w Centralnym Instytucie Wychowania Fizycznego w Warszawie. Zmarł w Lublinie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, MWRiOP w Warszawie, sygn. 6/2260; ANK, NKN, sygn. 938; APŁ, RzGP, sygn. 5/2167; BUW, DR, Szwedowski, „Zet”, t. I, sygn. 1745; GBL, DSKM, sygn. KOL [Drabczyk Teodor]; GBL, DSKM, ILWB, sygn. PL\327\1\0\950; *Dziennik Komitetu Obywatelskiego Miasta Warszawy*, Warszawa 1916; *Sprawozdanie Towarzystwa Szkoły Mazowieckiej za r.szk. 1916/17*, Warszawa 1917; *Teodor Wojciech Drabczyk*, [w:] A. Kierzek, *Otolaryngolodzy warszawscy XIX wieku*, Wrocław 1998; P. Szarejko, *SLP XIX w.*, t. 5, Warszawa 2000; J. Kosiewicz, Z. Krawczyk, L. Jaczynowski, Z. Dziubiński, J. Żyśko, *Filozofia, socjologia i organizacja kultury fizycznej na AWF w Warszawie. Działalność naukowo-dydaktyczna*, „WFiS” 2007, z. 3.

Bibliografia podmiotowa:

Przepisy higieniczne w chorobach zakaźnych, „DM” 1905, nr 41, 42, 43, 44/45, 46/48; *Z higieny trawienia*, „DM” 1905, nr 38, 39, 40; *Troska o zdrowie. Odżywianie*, „BL” 1906, nr 42; *Troska o zdrowie. Higiena snu*, „BL” 1906, nr 19; *Stan zdrowia młodzieży w uczelni S. Łebkowskiego*, „Ruch” 1914, nr 10, 11; *Stan zdrowia młodzieży na podstawie 1856 badań dokonanych w szkołach im. E. Konopczyńskiego (746) i T. Łebkowskiego (1110): rzecz odczytana w Stowarzyszeniu Nauczycielstwa Polskiego dnia 27 kwietnia 1914 r. na posiedzeniu Sekcji wychowania fizycznego*, Warszawa 1914; *Stanowisko lekarza szkolnego wobec zagadnień higieniczno-pedagogicznych*, Warszawa 1916; *Sprawozdanie lekarza szkolnego Dr. Teodora Drabczyka za rok 1916/17*, [w:] *Sprawozdanie Towarzystwa Szkoły Mazowieckiej za r.szk. 1916/17*, Warszawa 1917; *Wychowanie fizyczne jako zadanie społeczne*, Warszawa 1917; *Rozwój fizyczny a stan zdrowia młodzieży szkół średnich (4956 badań) za czas 1910 i 1911, 1916 i 1917 rok szkolny w cyfrach*, [w:] *Pamiętnik II Zjazdu Higienistów Polskich*, red. J. Bączkiewicz, J. Furuhielm, H. Gromadzki, Warszawa 1918.

M. Nawrot-Borowska

Dratwa Dominik (1889–1941), nauczyciel, działacz społeczny i samorządowy, polityk.

Urodził się w Milejowie w pow. piotrkowskim. Był synem Józefa, właściciela ziemskiego, i Anny z Gumiennych. Ukończył Gimnazjum w Piotrkowie. W czasach szkolnych aktywnie działał w kołach niepodległościowych i pomocowych, z tego okresu wyniósł późniejsze zainteresowanie sprawami samorządowymi i społecznymi. W gimnazjum przez krótki okres pracował również jako korepetytor, udzielając prywatnych lekcji. Kwalifikacje zawodowe zdobył na kursach nauczycielskich w Piotrkowie, podjął pracę jako nauczyciel w Szkole Męskiej nr 1 w Wolborzu. Od 1913 r. był kierownikiem szkoły powszechnej w Wolborzu, gdzie prowadził działalność wychowawczą wśród młodzieży wiejskiej, organizował ruch spółdzielczy i współtworzył podwaliny pod działalność OSP.

Od wczesnej młodości angażował się w ruch oświatowy wśród ludności wiejskiej i poprawę jej sytuacji życiowej, głównie poprzez walkę z analfabetyzmem, jak i starania o modernizację gospodarstw wiejskich. Założył pierwsze organizacje młodzieży wiejskiej w pow. piotrkowskim, brzezińskim i rawskim, których zadaniem było zbudowanie wychowawczego ruchu młodzieży. Prowadził szeroką akcję popularyzatorsko-informacyjną. Należał do Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego, w ramach którego wygłaszał odczyty i wykłady o tematyce wychowawczo-oświatowej, społecznej czy z zakresu samorządności.

Od 1914 r. organizował Związek Chłopski – organizację o charakterze patriotyczno-oświatowym. Koncentrował się na działaniach edukacyjnych, których celem było wychowywanie młodzieży wiejskiej, wdrażanie nauczania elementarnego, prowadzenie kursów zawodowych dla dorosłych oraz kursów dla analfabetów. Podczas I wojny światowej werbował ochotników do LP w Wolborzu. Od 1918 r. pracował jako inspektor samorządu gminnego w pow. piotrkowskim. Pełnił funkcje: prezesa oddziału Związku Pracowników Samorządowych RP, Centralnego Związku Młodzieży Wiejskiej „Siew”, członka Rady Nadzorczej Związku Spożywców, Spółdzielni „Praca”, lokalnych organizacji rolniczych w pow. piotrkowskim. Należał też do wielu organizacji społecznych.

W okresie II RP jako podstawowy postulat polityki społecznej propagował sprawę powszechności nauczania, w dużej mierze z jego inicjatywy Rada Miasta Piotrkowa powołała w 1921 r. Komisję Powszechnego Nauczania. Kontynuował pracę społeczną i oświatową poprzez działalność polityczną – został wybrany posłem na Sejm II, III i IV kadencji. Nieprzerwanie współpracował też z piotrkowskim środowiskiem nauczycielskim, angażując się w akcje dożywiania dzieci w szkołach. Po wybuchu II wojny światowej w listopadzie 1939 r. został aresztowany przez Gestapo. Zmarł w Auschwitz-Birkenau.

Bibliografia przedmiotowa:

APŁ, Dyrekcja Szkolna w Łodzi, sygn. 897–898; AS, Spuścizna Posła na Sejm II RP Dominika Dratwy; *Szkola powszechna w Piotrkowie Trybunalskim. Jednodniówka*, Piotrków 25 IX 1921; *Z Piotrkowa*, „KŁ” 22 V 1928; *Album skorowidz Senatu i Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej oraz Sejmu Śląskiego. Kadencja 1935/1940*, Kraków 1936; L. Zieleniewski, *Sejm i Senat 1935–1940 IV kadencja*, Warszawa 1936; *Czy wiesz*, Warszawa 1938; K. Więch, *Polska Partia Socjalistyczna 1918–1921*, Warszawa 1978; J. Motylski, *Szkolnictwo w latach 1918–1939*, [w:] *Dzieje Piotrkowa Trybunalskiego*, red. B. Baranowski, Łódź 1989; B. Wachowska, *Życie polityczne w latach 1918–1939*, [w:] *Dzieje Piotrkowa Trybunalskiego...*; *Dratwa Dominik, PiS RP*, t. 1, Warszawa 1998; M.Ł. Majewski, *W cieniu*

dominacji socjalistów i endecji. Działalność Obozu Zjednoczenia Narodowego w powiecie piotrkowskim w latach 1937–1939, „PZH” 2019, z. 2.

Bibliografia podmiotowa:

Udział młodzieży w organizacji straży pożarnej, „Jednodniówka Strażacka. 1878–1918” 21 grudnia 1918; *Wychowanie młodzieży wiejskiej*, Piotrków 14 III 1919.

K. Szymczyk

Drobniewska Maria (?–?), nauczycielka.

Podczas trwania strajku szkolnego 1905 r. była członkinią Zarządu Związku Unarodowienia Szkół. Przygotowywała odezwy i komunikaty dla rodziców uczniów skupionych w tzw. kołach rodzicielskich. Miały one na celu umacnianie oporu rodziców wobec szkolnictwa rosyjskiego i kontynuowanie bojkotu tych szkół. Po zamknięciu w lutym 1905 r. szkół rosyjskich z ramienia Związku, m.in. z Klotyldą Lewandowską, organizowała dla uczniów tajne komplety na terenie Warszawy. W 1911 r. w ramach tzw. secesji wystąpiła z LN.

W 1913 r. wzięła udział w tajnym zebraniu kobiet dyskutujących nad zorganizowaniem LKPW i po spotkaniu założycielskim w kwietniu tego roku została członkinią jej koła warszawskiego, działającego pod kierownictwem Izabeli Moszczeńskiej (zob.). Gdy we wrześniu 1915 r. w organizacji ujawnił się rozłam stanowisk wobec akcji werbunkowej do legionów Józefa Piłsudskiego, Drobniewska weszła w skład Rady powołanego wówczas organu doradczego Zarządu LKPW. W listopadzie tego samego roku po ostatecznym rozłamie koła warszawskiego na dwa niezależne od siebie została wraz z Moszczeńską w kole popierającym politykę Departamentu Wojskowego NKN, a przeciwnego planom Piłsudskiego.

W tamtym okresie postanowiła także wziąć udział w konkursie im. dr. Alfreda Sokołowskiego, przygotowała wówczas szkic poświęcony obowiązkom wychowawczym rodziców, który został doceniony i ukazał się drukiem. Wskazywała w nim religię i patriotyzm jako dwa główne filary pracy pedagogicznej: „Miłość Boga i Ojczyzny – to dwie niezbędne podwaliny wychowania. Obie nierozłączne, niczym nie dające się zastąpić. – Obie fundamentem przyszłości! W naszym położeniu – warunkiem bytu lub niebytu! Lekarstwem na wybrnięcie z rozpaczliwego chaosu pojęć i przekonań [...]. Upragnionym drogowskazem [...] religia i patriotyzm zapewnią nam potęgę jedności, uspokoją rozwichrzone umysły, a jednocześnie uczynią nas odpornymi na obniżenie naszego polskiego lotu. Nie zwalajmy tego na szkołę, w której dziecko tylko część dzieciństwa spędza”. Na łamach pisma „Wychowanie w Domu i Szkole” polecano lekturę jej pracy: „Jest to broszura, w której autorka w słowach jędrnych, krótko a dobitnie wypowiada prawdy niby znane, ale zawsze godne przypomnienia, którymi winni rodzice kierować się w wychowaniu dzieci [...] daje szereg wskazówek – przykazań, którymi należy się kierować w pracy wychowawczej nad ciałem i duchem dziecka. Wobec tego broszurka godną jest jak najszerzego rozpowszechnienia”.

W okresie II RP była nauczycielką, należała do Zjednoczonego Komitetu Nauczycielstwa Polskiego m.st. Warszawy. Zasiadała też w jury konkursów literackich dla dzieci organizowanych przez Koło Polskiej Macierzy Szkolnej im. Zofii Bukowieckiej w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

BN, DR, W. Klawer, *Relacja o działalności oświatowej pod zaborem rosyjskim*, sygn. akc. 9090; P.S., *Recenzja pracy M. Drobniewskiej, co rodzice własnym dzieciom dać mogą i powinni*, „WDS” 1914, z. 5; H. Ceysingerówna, *Liga Narodowa i Związek Unarodowienia Szkół w walce o szkołę polską*, [w:] *Nasza walka*, t. 2, Warszawa 1934; Z.L. Zaleski, *Z dziejów walki o szkołę polską*, [w:] *Nasza walka...*; „DUMWRiOP” 1936, nr 3, poz. 79; J. Dufurat, *Kobiety w kręgu lewicyniepodległościowej. Od Ligi Kobiet Pogotowia Wojennego do Ochotniczej Legii Kobiet (1908–1918/1919)*, Toruń 2001; B. Tyszkiewicz, *Stachowicz Izabela (1889–1969)*, *PSB*, t. XLI, Kraków 2002; H. Markiewiczowa, *Rzecz o Polskiej Macierzy Szkolnej*, Warszawa 2016; *Relacja Stanisława Bukowieckiego o Lidze Narodowej*, [w:] *Liga Narodowa (1893–1928). Wybór relacji*, wybór, wstęp i oprac. T. Sikorski, A. Wątor, Warszawa 2015.

Bibliografia podmiotowa:

Co rodzice własnym dzieciom dać mogą i powinni, Warszawa 1914.

A. Wałęga

Drzewiecki Józef (1860–1907), lekarz, homeopata.

Urodził się w Smykowie w gub. kieleckiej, w rodzinie ziemiańskiej Leopolda i Karoliny ze Stojanowskich. Po ukończeniu gimnazjum w Piotrkowie studiował medycynę na UW. Po zakończeniu studiów w 1885 r. pracował w Szpitalu św. Ducha w Warszawie. Ogłaszał artykuły w polskich i zagranicznych czasopismach lekarskich, m.in. w „Gazecie Lekarskiej”, „Medycynie”, „Pamiętniku Towarzystwa Lekarskiego Warszawskiego”, „Nowinach Lekarskich”, „Wiener Medizinische Wochenschrift”, „Medical Record”, „Revue de l’Hypnotisme et de la Psychologie Physiologique”. Zamieszczał streszczenia angielskich, francuskich i włoskich publikacji w polskiej prasie lekarskiej, był sprawozdawcą polskich prac w periodykach zagranicznych. Tłumaczył na język polski prace poświęcone homeopatii i naukom ezoterycznym. Brał udział w polskich i zagranicznych zjazdach lekarskich, m.in. w X Międzynarodowym Kongresie Lekarskim w Berlinie w 1890 r.

Interesował się alternatywnymi metodami leczenia i terapii. Był propagatorem homeopatii, dzięki jego wysiłkom powstało Towarzystwo Homeopatii, zalegalizowane przez władze zaborcze w 1892 r. (używano także nazwy Warszawskie Towarzystwo Zwolenników Homeopatii); przez wiele lat pełnił funkcję prezesa tej organizacji. Założył w Warszawie aptekę homeopatyczną. Będąc zwolennikiem wegetarianizmu, Drzewiecki utworzył Towarzystwo Jaroszów oraz jadłodajnię jarską w Warszawie. Utrzymywał regularne kontakty z zagranicznymi organizacjami medycznymi, homeopatycznymi i teozoficznymi. Od 1893 r. był członkiem Towarzystwa Teozoficznego w Wielkiej Brytanii. W 1894 r. uczestniczył w międzynarodowym zjeździe teozofów w Londynie (sfinansował także wyjazd na ten zjazd Władysława Reymonta), zabierając głos podczas obrad. Założył i redagował miesięcznik „Lekarz Homeopata”, który ukazywał się w l. 1902–1907. Interesowały go zagadnienia przyrodolecznictwa, okultyzmu, alchemii, hipnotyzmu. Był erudyta, posiadał bogaty księgozbiór. Najbardziej cenne w jego bibliotece były starodruki alchemiczne, w tym wiele białych kruków. W ostatnim 20-leciu XIX i na początku XX w. opublikował wiele adresowanych do szerokiego grona odbiorców książek i broszur upowszechniających wiedzę z zakresu wegetarianizmu, diety jarskiej, homeopatii, zjawisk okultystycznych. Zagadnienia te popularyzował także w czasie

odczytów; na tym polu współpracował z wieloma instytucjami społecznymi. I tak np. odczyt *O jarstwie (wegetarianizmie), czyli o sposobie naturalnego odżywiania się* wygłosił w ramach cyklu wykładów zorganizowanych przez komitet damski przy Towarzystwie Opieki nad Zwierzętami „na zakup lub wydawnictwo książeczek popularnych dla rozdawania ich bezpłatnie między ludem miejskim i wiejskim”. Niektóre jego wystąpienia wydano drukiem, jak *O homeopatii: rzecz wypowiedziana na korzyść Towarzystwa Osad Rolnych i Przytułków Rzemieślniczych w sali Ratusza d. 13 kwietnia 1889 r.* (1889).

Wiele jego prac opublikowanych po raz pierwszy w XIX w. było wznawianych także na początku XX w. Był redaktorem i wydawcą dwutygodnika naukowego, literackiego i artystycznego „Niwa” (od 1898 r. „Niwa Polska”). W 1898 r. wydał broszurę dotyczącą filozofii Józefa Marii Hoene-Wrońskiego. Piotr Szarejko pisał o nim: „Przyswoił sobie angielskie maniere bycia, czym wyróżniał się od otoczenia. Miał łatwość pióra, był czytany i zamieszczał artykuły w różnych czasopismach na najrozmaitsze tematy”. Krakowski „Naprzód” określał go mianem antysemitę. Zmarł w Warszawie, w wyniku ulicznego ataku dwóch napastników, zapewne z powodu konfliktów osobistych.

Bibliografia przedmiotowa:

Zamach na lekarza, „NI” 1907, nr 16; *Zabójstwo d-ra Drzewieckiego*, „Świat” 1907, nr 16; „TI” 1907, nr 16; *Z karty żałobnej*, „GKiel” 1907, nr 30; „Naprzód” 1907, nr 102, 105, 112, 113, 115; W. Szumowski, *Drzewiecki Józef (1860–1907)*, PSB, t. V, Kraków 1939–1945; *Bolesław Prus 1847–1912. Kalendarz życia i twórczości*, oprac. K. Tokarżówna, S. Fita, red. Z. Szweykowski, Warszawa 1969; L. Zasztowt, *Popularyzacja nauki w Królestwie Polskim 1864–1905*, Wrocław 1989; L. Hass, *W ujarzmionej stolicy: bez łoża (1831–1905)*, „AR” 1994, nr 3; P. Szarejko, *SLP XIX w.*, t. 3, Warszawa 1995; K.M. Hess, *Drzewiecki Józef*, [w:] *Internetowy Leksykon Polskiego Enoteryzmu 1890–1939*, <http://www.tradycjiezoteryczna.ug.edu.pl/node/855> (dostęp: 9.06.2023).

Bibliografia podmiotowa:

Wstęp, [w:] M. Głotz, *Kucharz jarski, czyli zbiór przepisów, jak przyrządzać zarówno potrawy smaczne i zdrowe, jak i tanie, i wykwinne, pod redakcją i według wskazówek D-ra Józefa Drzewieckiego*, Warszawa 1903; *Terapia homeopatyczna czyli Podręcznik obejmujący ważniejsze wskazówki lecznicze według zasad homeopatii*, Warszawa 1904; *Mięso czy pokarmy roślinne? Wskazówki dietetyczne odżywiania się*, Warszawa 1904; *Jarstwo podstawą nowego życia w zdrowiu, piękności i szczęściu*, Berlin 1904; *Przedmowa*, [w:] *Życie płciowe i jego znaczenie ze stanowiska zdrowotno-obyczajowego wedle rozm. źródeł zebr. i ułożył Czarnowski*, Berlin 1904; *Główne zarysy jarstwa*, [w:] M. Czarnowska, *Jarska kuchnia zawierająca wypróbowane przepisy przyrządzania smacznych a zdrowych potraw roślinnych oraz naukowe uzasadnienie jarstwa*, Berlin 1904.

A. Bóldyrew

Drzewiecki Piotr (1865–1943), inżynier, ekonomista, przedsiębiorca, działacz społeczny, prezydent Warszawy.

Urodził się w Warszawie, w rodzinie Stanisława, kupca, oraz Józefy z Hintzów. Po ukończeniu gimnazjum realnego w Warszawie w 1883 r. wyjechał do Petersburga, gdzie studiował na Wydziale Mechanicznym Instytutu Technologicznego; studia na tej uczelni ukończył ze złotym medalem w 1888 r. Studiował także w Instytucie Inżynierów Cywilnych

w Petersburgu. W tym czasie był bibliotekarzem księgozbioru polskich studentów Instytutu Technologicznego oraz przewodniczącym ogólnej samopomocowej kasy studentów polskich w Petersburgu. Po studiach wrócił do Królestwa Polskiego, po krótkim okresie pracy w fabryce w Sosnowcu w 1890 r. wyjechał za granicę dla pogłębienia wiedzy fachowej. Po powrocie do Warszawy pracował jako inżynier technolog. W 1893 r. wraz z kolegą ze studiów, inż. Janem Jeziorańskim, założył świetnie prosperujące przedsiębiorstwo zajmujące się produkcją urządzeń wentylacyjnych, sanitarnych i grzewczych. Firma prowadziła szeroką działalność budowlano-montażową na ziemiach polskich i w Cesarstwie Rosyjskim, główną siedzibę miała w Warszawie, filie we Lwowie, Krakowie, Moskwie, Kijowie i Sewastopolu, działała do wybuchu II wojny światowej. W następnych latach zakładał także inne przedsiębiorstwa przemysłowe i handlowe. W 1904 r. po raz pierwszy pojechał do USA, na międzynarodową wystawę powszechną w Saint Louis (następne wyjazdy do USA w 1927 i 1933 r.).

Był zasłużonym propagatorem nauki, techniki, przemysłu oraz działaczem oświatowym. Należał do redakcji „Przeglądu Technicznego”, finansował wydawanie tego periodyku oraz publikował na jego łamach. W 1899 r. został członkiem STP. Sprawował tę funkcję przez 20 lat. Był członkiem Komitetu Budowlanego powołanego przez Urząd Starszych Zgromadzenia Kupców w celu budowy gmachu Szkoły Zgromadzenia Kupców w Warszawie. Dzięki jego zaangażowaniu organizacyjnemu i wsparciu materialnemu wzniesiono gmach Stowarzyszenia przy ulicy Czackiego oraz gimnazjum realnego im. Stanisława Staszica przy ulicy Polnej. Drzewiecki należał także do Rady Opiekuńczej tej szkoły. W l. 1898–1902 był wykładowcą budowy maszyn w Szkole Mechaniczno-Technicznej im. Hipolita Wawelberga i Stanisława Rotwanda. Współorganizował Polską Macierz Szkolną, był członkiem jej Rady Nadzorczej. Był współautorem – wraz z Ignacym Chrzanowski (zob.), Tadeuszem Korzonem (zob.), Karolem Duninem i Pawłem Sosnowskim (zob.) – krótkiego sprawozdania na temat polskich gimnazjów klasycznych i realnych działających w Królestwie Polskim po 1905 r. Należał do grupy społeczników, którzy w 1906 r. w mieszkaniu Henryka Sienkiewicza (zob.) podpisali akt notarialny dotyczący założenia prywatnego seminarium nauczycielskiego k. Warszawy; otworzyło to drogę do zorganizowania Seminarium dla Nauczycieli Ludowych w Ursynowie. Należał do grona założycieli Towarzystwa Kursów Naukowych. Przez kilkanaście lat był członkiem zarządu organizacji, współfinansował wykłady dla inżynierów prowadzone w ramach Wydziału Technicznego. Był inicjatorem i organizatorem wielkiego cyklu odczytów ekonomicznych poświęconych warunkom życia gospodarczego na ziemiach polskich, odbywały się one w 1915 r. w STP. Był współzałożycielem Towarzystwa Przyjaciół Politechniki Warszawskiej. Należał do Komisji do Spraw Miejskich w sekcji społeczno-ekonomicznej Towarzystwa Popierania Pracy Społecznej. Działał w charakterze członka rzeczywistego w Warszawskim Towarzystwie Higienicznym.

W czasie I wojny światowej był członkiem i wiceprezesem KO Warszawy. W sierpniu 1915 r., podczas niemieckiej okupacji miasta, został zastępcą prezydenta miasta i pierwszym burmistrzem w ustanowionym przez władze okupacyjne w 1916 r. Zarządzie Miasta na prawach magistratu. Należał do Gniazda Centralnego Towarzystwa Opieki nad Dziećmi i Zarządu Pogotowia Opiekuńczego dla Dzieci w Warszawie. Brał udział w posiedzeniach RGO. W marcu 1918 r. wybrany przez Radę Miejską na prezydenta Warszawy, urząd ten pełnił do listopada 1921 r.

W okresie II RP nadal był zaangażowany w działalność na rzecz rozwoju Warszawy oraz propagowanie przedsiębiorczości, postępu technicznego, samorządności oraz tzw. wycho-

wania gospodarczego. Opublikował na ten temat wiele książek i broszur. W 1919 r. założył Ligę Pracy i stanął na jej czele. W 1906 r. oraz w l. 1909–1924 należał do Komitetu Muzeum Przemysłu i Rolnictwa w Warszawie. Wspierał finansowo studiującą młodzież. Po śmierci Antoniego Ossuchowskiego (zob.) przejął patronat nad utworzonym przez niego Towarzystwem Opieki Kulturalnej nad Polakami Zamieszkałymi za Granicą im. Adama Mickiewicza, pełniąc funkcję prezesa Zarządu Głównego. Został odznaczony Krzyżem Komandorskim *Orderu Polonia Restituta*, francuską Legią Honorową i szwedzkim Orderem azów. Aresztowany przez Niemców w 1942 r. zmarł w berlińskim więzieniu Moabit.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, Akta Piotra, Ludwika i Wiesława Drzewieckich, sygn. 92; AAN, RGO w Warszawie, sygn. 9, 833; AAN, WWP – zbiór akt, sygn. 3; AGAD, Papiery Stefana Rygla, sygn. 51; APL, UGSdsS, sygn. 98; APŁ, Archiwum rodziny Bartoszewiczów, sygn. 2542; APW, WGUdsS, sygn. 4; APW, ZK, sygn. X.8/369; *Kalendarzyk polityczno-historyczny miasta stoł. Warszawy na rok 1917*, Warszawa 1916; *Czy wiesz*, Warszawa 1938; *Księga pamiątkowa inżynierów technologów Polaków wychowawców Instytutu Technologicznego w Petersburgu*, Warszawa 1933; *Dziesięciolecie WWP TKN. Sprawozdanie z działalności Towarzystwa Kursów Naukowych 1906–1916*, Warszawa 1917; J. Samójło, *Drzewiecki Piotr Stanisław (1865–1943)*, PSB, t. V, Kraków 1939–1946; W. Pruss, *Rozwój przemysłu warszawskiego w latach 1864–1914*, Warszawa 1977; J. Pilatowicz, *Kadra techniczna w zaborze rosyjskim do 1918 r.*, [w:] *Inżynierowie polscy w XIX i XX wieku*, t. III: *Kształcenie i osiągnięcia*, red. B. Orłowski, J. Pilatowicz, Warszawa 1994; *Piotr Drzewiecki: działacz społeczno-gospodarczy, prezydent Warszawy 1918–1921*, red. E. Wodzyńska, wstęp, wybór tekstów, opieka merytoryczna M.M. Drozdowski, Warszawa 2018; A.P. Kierzum, S. Ciara, *Drzewiecki Piotr*, <http://www.polskipetersburg.pl/hasla/drzewiecki-piotr> (dostęp: 9.06.2023).

A. Bołdyrew

Duczymińska Aurelia (1847 – po 1931), ziemianka, działaczka społeczna.

Urodziła się w Bełchatowie, była córką Piotra Pawła Pisarzewskiego, farmaceuty i nauczyciela, oraz Stanisławy z Kiedrowskich. W 1887 r. wyszła za mąż za Ludwika Duczymińskiego i wraz z nim prowadziła działalność patriotyczną, społeczną i oświatową. Ich majątek w Szumsku w ziemi płockiej był przed wybuchem rewolucji 1905 r. jednym ze składów nielegalnych wydawnictw, tzw. bibuły, które przerzucano na teren Prus Wschodnich. Jak wspominał Kasper Wojnar: „Stałe i poważne transporty szły przez majątek Szumsk (pow. Przasnysz), własność Ludwika i Aurelii z Pisarzewskich Duczymińskich. Nad transportami czuwała głównie Aurelia Duczymińska, wysyłała je dalej w głąb kraju, a jeśli czasami transport był ważny i pilny, to Duczymiński odstawał go osobiście powozem do Warszawy”.

Na początku XX w. Duczymińska zorganizowała w Szumsku tajną polską szkołę, którą z czasem zalegalizowała. Okoliczności tej legalizacji przybliżył Wojnar: „Również na prowincji było wiele tajnych szkół. Np. Aurelia z Pisarzewskich Duczymińska zorganizowała takie tajne nauczanie [...]. Następnie udało jej się uzyskać zezwolenie na jawną szkołę, dzięki temu, że mąż jej, będący sędzią pokoju w wyboru, pewnego razu w czasie wizytacji gubernatora urządził mu sute przyjęcie i w stosownej chwili przymówił się o koncesję na szkołę z pomyślnym wynikiem”. Zaangażowała się również w działalność lokalnych powiatowych kół Polskiej

Macierzy Szkolnej, działających w Przasnyszu i Dzierzgowie. Od 1908 r. aktywnie włączała się w inicjatywy oświatowe podejmowane w nowo powstałym Domu Ludowym w Duczynie, wygłaszała pogadanki z dziedziny wychowania oraz przygotowywała przedstawienia amatorskie, w których brała udział służba dworska z Szumska. Była członkinią KZKP.

W okresie I wojny światowej, w 1916 r., organizowała w rodzinnym majątku przytułek z upoważnienia Powiatowej Rady Opiekuńczej w Przasnyszu, była też członkinią Zarządu Specjalnego Wydziału Ochrony uruchomionych w ramach tej Rady. W przytułku, z całodziennym utrzymaniem i posiłkami, przyjmowała dzieci od 4. do 12. r.ż., deklarowała możliwość zapewnienia 30 miejsc, w szczytowym momencie w drugiej połowie 1916 r. miała pod opieką aż 60 podopiecznych. Angażowała się jednocześnie w organizację ogólnopolskiej kwesty „Ratujcie Dzieci”, była członkinią odpowiedzialnej za jej realizację komisji gminnej w Dzierzgowie. Po ponownej legalizacji Polskiej Macierzy Szkolnej w 1917 r. została przewodniczącą jej zarządu okręgowego.

Bibliografia przedmiotowa:

Uczestnik, *Dom Ludowy*, „WC” 1908, nr 68; K. Wojnar, *Ze wspomnień i przeżyć (1888–1908)*, „Niepodległość” 1938, z. 3; T. Wolsza, *Towarzystwo Oświaty Narodowej (1899–1905)*, „KH” 1987, nr 2; M.W. Kmoch, *Rewolucja lat 1905–1907 na Północnym Mazowszu i jej następstwa*, „RPrz” 2019, R.6; M.W. Kmoch, *Między ideą a rzeczywistością. Rady Opiekuńcze w czasie I wojny światowej na przykładzie powiatu przasnyskiego*, „BZH” 2018, nr 32.

A. Wałęga

Dulęba Kazimierz (1858–1932), agronom, nauczyciel.

Urodził się w Kleczanowie w pow. sandomierskim, w rodzinie ziemiańskiej Juliana Dulęby i Petronelli z Mazurkiewiczów. Po śmierci rodziców opiekę nad nim przejął wuj, z którym zamieszkał we wsi Ostrów k. Kraśnika. Uczęszczał do Gimnazjum Męskiego w Lublinie, następnie do Wyższej Szkoły Rolniczej w Żabikowie, studiował w Akademii Rolniczej w Dublinach k. Lwowa. Po studiach zajął się zarządaniem majątku ziemskiego krewnych. Współpracował z partią Proletariat i agitował w środowisku wiejskim na rzecz socjalistów. W 1905 r. został członkiem PZL.

Angażował się w sprawy oświaty ludowej, zajmował się organizacją tajnych kół samokształceniowych. Dążąc do podniesienia poziomu oświaty ogólnej i rolniczej na wsi, przewoził z Galicji i kolportował nielegalną literaturę. Ukrywał skazanego na zesłanie F. Kowalskiego. Po 1900 r. zmuszony został do opuszczenia Królestwa Polskiego i wyjechał do Lwowa, gdzie pracował jako inspektor rolny. Trzy lata później powrócił do Królestwa Polskiego i osiedlił się w Pszczelinie, został kierownikiem tamtejszej szkoły rolniczej. Z powodu złego stanu zdrowia opuścił stanowisko w 1905 r. i za namową Stefana Żeromskiego (zob.) przeniósł się do Piotrowic k. Nałęczowa, gdzie kontynuował działalność oświatową. Prowadził lekcje w tajnej szkole Faustyny Mokrzyckiej (zob.), zorganizował uniwersytet niedzielny, był preregentem na kursach dla analfabetów, wygłaszał wykłady i odczyty. W Nałęczowie aktywnie współpracował z Żeromskim, Julią Rudzką, Gustawem Daniłowskim, kontynuował inicjatywy oświatowe, zakładał tajne szkoły, organizował bibliotekę, popularyzował

i rozwijał czytelnictwo. W 1905 r. został członkiem Lubelskiego Towarzystwa Szerzenia Oświaty „Światło”. Zajmował się upowszechnianiem wiedzy i kultury rolniczej wśród drobnych rolników, prowadził pogadanki i odczyty, angażował się w tajne nauczanie ludności wiejskiej, promował potrzebę unowocześnień zasad prowadzenia gospodarstwa wiejskiego. Podejmował działania oświatowe i gospodarcze wśród ludności wiejskiej, zakładał kółka rolnicze, mleczarnie, spółdzielnie. Związał się z ruchem zaraniarskim oraz TKR. Współpracował z „Gazetą Świąteczną” oraz czasopismami „Zorza”, „Życie Gromadzkie” i „Zaranie”. Był członkiem Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego.

Po wybuchu I wojny światowej należał do Oddziału Lubelskiego POW. Rozpowszechniał czasopisma niepodległościowe, jak „Sprawa Chłopska”, „Na Naszej Ziemi”, „Już Blisko”, „Niepodległość”, przechowywał broń. W 1915 r. został aresztowany i osadzony w więzieniu na Zamku w Lublinie za związki z ruchem niepodległościowym. Przewieziono go do Moskwy i więziono w Butyrkach. Po zwolnieniu przebywał pod nadzorem policji w Charkowie, Penzie, Woroneżu. Do kraju powrócił w 1918 r. i kontynuował działalność społeczną i oświatową. Pełnił funkcję komisarza lubelskiego Rządu Ludowego w Puławach, pracował także w MPIOS. W l. 1919–1921 był kierownikiem szkoły gospodarczej dla dziewcząt w Krasieninie. Był członkiem Stowarzyszenia Byłych Więźniów Politycznych. Pracował na Uniwersytecie Ludowym im. Stefana Żeromskiego, otwartym w 1930 r. w Nałęczowie. Prowadził także wykłady z przyrody na kursach dla analfabetów w nałęczowskiej ochronce. Jego działalność, choć nieznaną szerzej, była wysoko ceniona przez współpracowników; pisano o „światlanej postaci tego społecznika oświatowca”, podkreślano jego ofiarność i wytrwałość. Zmarł w Niezabitowie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, ZAODRR, sygn. 1345; AZHRL, AIK, sygn.109; AZHRL, Koczara, Początki ruchu ludowego, sygn. P-12.A; WBP im Hieronima Łopacińskiego, DZS, Biogramy absolwentów szkoły im. Stanisława Staszica w Lublinie, t. 1, sygn. 2888; I. Kosmowska, *Kazimierz Dulęba*, „Niepodległość” 1933, z. 2; K. Wycech, *Życie i praca Kazimierza Dulęby w Lubelszczyźnie*, „ON” 1934, nr 5; J.D., *Dulęba Kazimierz (1858–1932), Księga życiorysów*, Warszawa 1939; I. Kosmowska, *Dulęba Kazimierz (1858–1932), PSB*, t. V, Kraków 1939–1946; H. Brodowska, *Żeńska Szkoła Gospodarstwa Wiejskiego w Krasieninie*, „PHO” 1961, nr 2; K. Gawarecka, *Z dziejów inteligencji postępowej*, „Kamena” 1961, nr 23; S. Kalbiński, *Dulęba Kazimierz (1858–1932), SBDPRR*, t. 1, Warszawa 1978; M. Mironowicz-Panek, *Działalność Lubelskiego Towarzystwa Oświatowego „Światło”, [w:] Ziemiaństwo na Lubelszczyźnie III. Panie z dworów i pałaców. Materiały III sesji naukowej zorganizowanej w Muzeum Zamoykich w Kozłowie 11–13 października 2006*, t. II, red. H. Łaszkiwicz, Lublin 2007; A. Przegaliński, *W kręgu Stanisława Śliwińskiego i nałęczowskiej oświaty rolniczej na przełomie XIX i XX wieku*, „RL” 2009, t. XXXV.

Bibliografia podmiotowa:

Maszyny i narzędzia rolnicze, bez których żaden gospodarz obchodzić się nie powinien, Warszawa 1906; *Łąki, ich osuszanie, nawożenie i podsiewanie. Dla drobnych gospodarzy*, Warszawa 1906; *Ratowanie bydłęcia odętego*, Warszawa 1907; *Warunki opłacalności nawozów sztucznych*, Warszawa 1911; *Jak sobie radzić w roku mokrym?*, Warszawa–Lwów 1913.

R. Bednarz-Grzybek

Dulny Kasper (Kacper) (1867–1920), rolnik, działacz społeczny.

Urodził się w Krzczonowicach w pow. opatowskim, w rodzinie chłopskiej. Po ukończeniu czterech klas szkoły początkowej zdobywał wiedzę w znacznym stopniu poprzez samokształcenie. Uczestniczył w rewolucji 1905–1907 r., był dwukrotnie aresztowany przez władze carskie za organizowanie tajnych zebrań oraz rozpowszechnianie prasy i ulotek PZL i PPS. Związany z ruchem zaraniarskim, współpracował z Maksymilianem Malinowskim (zob.) oraz Ireną Kosmowską (zob.). Publikował artykuły w czasopiśmie „Zaranie”. Propagował rozwój oświaty pozaszkolnej. Był współzałożycielem szkoły elementarnej w Brzeziu w pow. opatowskim w 1906 r. W swoim domu zorganizował tajną szkołę. Podczas I wojny światowej walczył w LP. W l. 1914–1915 zajmował się udzielaniem pomocy ściganym w zaborze rosyjskim oraz przetrzucaniem prasy i ulotek z Galicji do Królestwa Polskiego. Był członkiem PSL. Po 1918 r. kontynuował działalność społeczną, polityczną i samorządową. Zmarł w Brzeziu.

Bibliografia przedmiotowa:

MHPRL, sygn. W-9680; *Dulny Kasper, SBDRL*, Warszawa 1989; M. Krisań, *Chłopi wobec zmian cywilizacyjnych w Królestwie Polskim w drugiej połowie XIX – początku XX wieku*, Warszawa 2008; M. Sala, *Dulny Kasper (1867–1920), ŚSB*, t. 2, Kielce 2009.

Bibliografia podmiotowa:

Kochany nasz pisarzu!, „Zaranie” 1908, nr 1; *Z Brzezia pod Opatowem w guberni radomskiej*, „Zaranie” 1909, nr 6; *W sprawie Pojałowic*, „Zaranie” 1909, nr 38; *O dom ludowy*, „Zaranie” 1914, nr 21; *W sprawie, która boli*, „Zaranie” 1914, nr 27; *Jak ono bywa, a jak być powinno*, „Zaranie” 1915, nr 7/8.

K. Kaczmarek

Dunin Teodor (1854–1909), lekarz internista i fizyjatra, działacz społeczny.

Urodził się w Wygnanowie w pow. jędrzejowskim w gub. kieleckiej. Był synem Bolesława i Marii z Wolskich. Po ukończeniu gimnazjum w Pińczowie studiował na Wydziale Lekarskim UW, gdzie w 1876 r. uzyskał dyplom. W 1881 r. otrzymał stopień doktora medycyny. Pracował jako lekarz m.in. w Szpitalu Dzieciątka Jezus w Warszawie, gdzie pełnił także funkcję ordynatora na oddziale chorób wewnętrznych. Utworzył przy nim pracownię naukową do badań chemicznych i bakteriologicznych, którą z własnych funduszy zaopatrzył w sprzęt potrzebny do przeprowadzania obserwacji i doświadczeń. Asystenci prowadzili w niej pod jego kierunkiem badania i przygotowywali opracowania naukowe. Wygłaszał nieformalne wykłady dokształcające dla młodzieży uniwersyteckiej. Usunięty z oddziału w 1884 r. z powodu konfliktu z prawosławnym duchownym, wyjechał do Paryża, gdzie dokształcał się w klinice neurologicznej prof. Jeana-Martina Charcota. Po powrocie do Warszawy w 1886 r. kontynuował pracę lekarską i badawczą; wyniki swoich badań naukowych publikował w polskiej i zagranicznej prasie fachowej. W czasie odczytów oraz w adresowanych do szerokiego grona odbiorców opracowaniach popularyzował wiedzę na temat gruźlicy. Należał do TLW oraz Stowarzyszenia Lekarzy Polskich, którego był pierwszym prezesem. Należał też do Towarzystwa Naukowego Warszawskiego. Wyrazem

uznania ze strony środowiska lekarskiego było powierzenie Duninowi funkcji przewodniczącego X Zjazdu Lekarzy i Przyrodników Polskich w Krakowie w 1900 r.

Równolegle angażował się w działalność społeczną. Był pomysłodawcą i współorganizatorem sanatorium przeciwgruźliczego w Rudce; z własnych środków wspomagał również jego budowę. Należał do Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego oraz Polskiej Macierzy Szkolnej. Był wiceprezesem Koła Lekarskiego Macierzy, sprawował opiekę nad szkołą im. Tytusa Chałubińskiego, utrzymywaną przez to Koło. W nekrologu Wacław Męczkowski (zob.) pisał o Duninie: „umysł lotny, twórczy, szeroki, posiadał dar sięgania daleko naprzód śmiało rzutami twórczego ducha [...] szczery, otwarty, wróg frazesu, wypowiadał śmiało swe poglądy [...] Uczony i działacz społeczny jednoczyli się w nim, tworząc piękny typ obywatela, który przez całe życie pełnił czynną, mądrą i czujną służbę własnemu społeczeństwu i nauce”. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AGAD, KGGW, sygn. 7596; GBL, DSKM, Kolekcja dokumentów do historii polskiej fizjologii, sygn. I-1208/26; GBL, DSKM, Teki Konopki, sygn. 184; „RNLA” 1905; W. Męczkowski, *Nekrologia*, „Zdrowie” 1909, nr 4; *Lekarz-obywatel*, „TI” 1909, nr 12; *Album zasłużonych lekarzy polskich*, Warszawa 1925; M.M. Zweigbaum, *Dunin Teodor (1854–1909)*, PSB, t. VI, Kraków 1948; P. Szarejko, *SLP XIX w.*, t. 3, Warszawa 1995; K. Brożek, *Ruch na rzecz podnoszenia kwalifikacji zawodowych polskich lekarzy w latach 1805–1952. Towarzystwa i kursy*, „MN” 2003, nr 1–2.

Bibliografia podmiotowa:

Parę uwag w sprawie praktykowania wśród ludu wiejskiego, „Czł” 1902, nr 11; *Projekt ustawy sanatorium dla suchotników*, „Zdrowie” 1902, nr 4 [współautor S. Libicki]; *Suchoty płuc i jak skutecznie z nimi walczyć można. Odczyt D-ra Teodora Dunina*, Warszawa 1903; *O zadaniach Stowarzyszenia Lekarzy Polskich*, „KrLek” 1906, nr 23; *O zadaniach Stowarzyszenia Lekarzy Polskich*, „Medycyna” 1906, nr 49, 50.

A. Boldyrew

Dunin-Szpott Józef (1852–1932), adwokat, działacz społeczny i polityczny.

Urodził się w Wyganowie w pow. jędrzejowskim, w rodzinie ziemiańskiej. Był synem Bolesława i Marianny z Wolskich. W 1870 r. ukończył gimnazjum w Pińczowie. Po zdaniu matury przez dwa lata pracował w Dyrekcji Szczegółowej Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego w Kielcach. W l. 1872–1876 studiował prawo na UW. Po ukończeniu studiów powrócił do Kielc i rozpoczął pracę w SO. W 1881 r. zaczął praktykować w Kielcach jako adwokat przysięgły.

Należał do ND i w jej ramach angażował się społecznie. Był organizatorem Towarzystwa Kredytowego Miasta Kielc w 1898 r. W l. 1898–1927 pełnił w nim funkcję prezesa. Z ramienia ND, wraz z Wiktorem Jarońskim (zob.) i Marianem Grzegorzewskim, współtworzył w Kielcach Towarzystwo Oświaty Narodowej w 1899 r. W tym samym roku brał również aktywny udział w tworzeniu pierwszego w Królestwie Polskim kółka rolniczego o nazwie „Jutrzenka”, które powstało w Woli Bukowskiej w pow. miechowskim. Funkcjonowało ono pod pozorem spółki usługowo-komandytowej dla obsługi drobnych rolników. Dunin

opracował statut, a kółko to, poza statutowymi celami związanymi z rozwojem rolnictwa i kooperatywy chłopskiej, prowadziło także szeroką działalność oświatową. W 1900 r. zainicjował działalność Kasy Pożyczkowo-Oszczędnościowej przy Towarzystwie Kredytowym. Był również członkiem Kasy Pożyczkowej Przemysłowców Kieleckich. Od 1903 r. należał do Rady Opiekuńczej Kieleckiej Męskiej Szkoły Handlowej. Przekazał Radzie znaczną kwotę na budowę gmachu szkoły. W 1909 r. wszedł w skład Towarzystwa Opieki Żeńskiej Szkoły Handlowej Jadwigi Wolanowskiej, którą również wspierał finansowo.

W lipcu 1906 r. brał udział w zebraniu organizacyjnym Koła Kieleckiego Polskiej Macierzy Szkolnej. W tym też roku stał się głównym fundatorem biblioteki tego Koła Macierzy, do której przekazał tysiąc tomów własnych książek. W 1907 r. stanął na czele Okręgu Kieleckiego Polskiej Macierzy Szkolnej. W l. 1906–1907 kandydował bez powodzenia do I i II Dumy Państwowej.

Był współorganizatorem wielu kieleckich przedsięwzięć społecznych i oświatowych, członkiem Towarzystwa Śpiewaczego „Lutnia”, Towarzystwa Cyklistów oraz Resursy Kieleckiej, której celem było organizowanie wolnego czasu i życia kulturalnego dla jej członków. Od 1908 r. należał do Oddziału Kieleckiego Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, wspierał również inicjatywę powołania przez tę organizację Muzeum Krajoznawczego. W 1910 r. zainicjował utworzenie Kieleckiego Towarzystwa Opieki Szkolnej, które miało swoją siedzibę w jego domu. Od 1912 r. był członkiem Zarządu Oddziału Kieleckiego Towarzystwa Prawniczego.

W czasie I wojny światowej kontynuował działalność społeczną w Kielcach. Od 1914 r. kierował miejscowym KO, który w 1916 r. został przemianowany na Komitet Ratunkowy. W tym okresie był przewodniczącym sekcji pożyczkowej Komitetu oraz opiekunem ochronny w mieście. Wspierał finansowo ochronki i z własnych funduszy organizował dożywianie dzieci, często we własnym domu. W okresie II RP ograniczył swoją działalność, w 1926 r. obchodził jubileusz 50-lecia pracy zawodowej. W uznaniu zasług Dunina krąg prawników utworzył fundusz stypendialny jego imienia dla uczących się dzieci adwokatów kieleckich. Zmarł w Kielcach.

Bibliografia przedmiotowa:

S. Borkiewicz, *Historia organizacji społeczno-rolniczych w województwie kieleckim (1898–1933)*, Kielce 1934; S. Borkiewicz, *Dunin-Szpott Józef (1852–1932)*, PSB, t. V, Kraków 1939–1946; B. Szabat, *Walka o szkołę polską w okresie rewolucji 1905–1907 w guberni kieleckiej*, Kielce 2001; M. Obara, B. Szabat, „Jutrzenka” – pierwsze kółko rolnicze w Królestwie Polskim, „RS” 2005, t. 29; B. Szabat, *Obóz narodowy w Kielcach przed I wojną światową*, [w:] *Kielczanie w życiu miasta i regionu w XIX i XX wieku*, red. U. Oettingen, Kielce 2006; M. Ruskowska, *Działalność zawodowa prawników kieleckich*, [w:] *Kielczanie w życiu miasta...*; B. Szabat, *Biblioteki Polskiej Macierzy Szkolnej w guberni kieleckiej w latach 1906–1907*, [w:] *Spółczesność i kultura w regionie świętokrzyskim w XIX i XX wieku*, red. U. Oettingen, J. Szczepański, Kielce 2009; B. Szabat, *Kielce i Kielczanie w czasie rewolucji 1905–1907 roku*, Kielce 2009; B. Szabat, *Dunin-Szpott Józef (1852–1932)*, ŚSB, t. 2, Kielce 2009; M. Czapska, B. Szabat, *Józef Dunin-Szpott (1852–1932) – kielecki adwokat i działacz społeczny*, „PŚ” 2010, nr 13–14.

Dzierzbicka Wanda (1882–1977), nauczycielka.

Urodziła się we wsi Święte w pow. niezawskim, była córką Stanisława i Walerii z Bajkowskich. W wieku kilku lat wraz z rodzicami przeniosła się na stałe do Warszawy, gdzie w 1898 r. ukończyła 6-klasową pensję Leonii Rudzkiej (zob.). Złożyła następnie egzamin do klasy siódmej w II Rosyjskim Gimnazjum Żeńskim, które ukończyła w 1899 r. Podczas nauki szkolnej uzyskała tytuł domowej nauczycielki i zaangażowała się w tajne nauczanie. W 1906 r. otworzyła w Warszawie 2-klasową szkołę elementarną z językiem polskim. Szkoła była bezpłatna, utrzymywana z funduszu społecznego. Jako właścicielka i nauczycielka dbała o polski charakter placówki i prowadziła dodatkowe tajne lekcje. Szkołę zamknięto w 1911 r., z uwagi na nieprawomyślny charakter placówki i odmowę wprowadzenia nowych zarządzeń władz szkolnych. Od tej chwili miała kłopoty ze znalezieniem posady nauczycielskiej – ostatecznie we wrześniu 1912 r. została zatrudniona w szkole dla dzieci pracowników tramwajowych, która podlegała bezpośrednio MK. Po roku pracy wyjechała za granicę do Niemiec i Szwajcarii, by uzupełnić wykształcenie, szczególnie w zakresie edukacji elementarnej. Była słuchaczką Międzynarodowego Fakultetu Pedagogicznego prowadzonego przez Józefę Joteyko w Brukseli.

Wybuch I wojny światowej uniemożliwił jej kontynuowanie nauki i zmusił do pozostania w Warszawie. We wrześniu tego roku została kierowniczką 2-letnich Kursów dla Nauczycielek Ludowych. W czasie wojny kursy zostały przekształcone w 3-letnie Seminarium Nauczycielskie im. Elizy Orzeszkowej. Z uwagi na dobre wyniki uczennic i renomę placówki w 1918 r. szkoła została upaństwowiona, a jej kierowniczka otrzymała nominację na stanowisko dyrektorki wówczas już Państwowego Seminarium Nauczycielskiego Żeńskiego. Przez cały okres wojny Dzierzbicka działała aktywnie na polu pomocy społecznej i oświaty. Należała do Komisji Opieki nad Młodzieżą Szkolną, organizowała pomoc finansową i kursy dokształcające, np. kursy czytania i pisania dla analfabetów. Od 1915 r. była członkinią sekcji szkół elementarnych przy Wydziale Oświecenia KO m. Warszawy. Udzielała się także w Wydziale Opieki nad Dziećmi i Młodzieżą RGO.

W okresie II RP często publikowała w prasie pedagogicznej i zyskała uznanie władz ministerialnych – m.in. rozpoczęła stałą współpracę z Wydziałem Kształcenia Nauczycieli MWRiOP i zasiadała w różnych komisjach. Prowadziła ponadto liczne państwowe kursy dokształcające i zawodowe dla nauczycieli. Opublikowała pracę *O uzdolnieniach zawodowych nauczyciela-wychowawcy* (1926). Podczas II wojny światowej angażowała się w akcje wspierania przesiedlonych nauczycieli oraz organizowała konspiracyjne nauczanie dla młodzieży i nauczycieli. Zmarła w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, Akta Rodziny Dzierzbickich, sygn. 2.1/103, 2.1/113, 2.1/136; ANK, NKN, sygn. 938; ZNiO, Wykaz członków „Zet” i „Pet”, sygn. 15956/II; *Wanda Dzierzbicka – nekrolog*, „GN” 1977, nr 13; *Dzierzbicka Wanda*, *HWŚB*, Olsztyn 2002.

Dzierżanowska Maria (1861–1908), nauczycielka, działaczka społeczna.

Urodziła się na Wołyniu, była córką Franciszka Prażmowskiego, lekarza i ziemianina, oraz Teresy z Wysockich Prażmowskiej-Wołowskiej (zob.), literatki. Wykształcenie odebrała w Warszawie, na pensji Izabeli Smolikowskiej. Pracę zawodową rozpoczęła od prowadzenia pensji żeńskiej w Lublinie. Po wyjściu za mąż przeniósła się do Warszawy, gdzie utrzymywała rodzinę, dając prywatne lekcje i współpracując z innymi nauczycielkami nad wydawnictwami pedagogicznymi. Jej zainteresowanie polityką, a także udział w tzw. procesie odeskim sprawiły, że w 1894 r. została aresztowana i skazana na 3-letni pobyt w Rydze. Po powrocie do kraju wstąpiła w szeregi LN i z jej ramienia stworzyła tajny Uniwersytet Ludowy dla młodzieży robotniczej i rzemieślniczej Warszawy, prowadziła w nim także wykłady. W 1905 r. czynnie poparła strajk młodzieży szkolnej. Wówczas to LN powołała do życia Związek Unarodowienia Szkół, w którym Dzierżanowska obok Aleksandra Zawadzkiego (zob.) pełniła funkcję kierowniczą. Należała do grona członków założycieli Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego. Była organizatorką wieców, które odbywały się w Warszawie, a których celem było zachęcanie słuchaczy do tworzenia organizacji mających pomóc młodzieży w walce o polską szkołę. Od 1906 r. była członkinią Zarządu Głównego Polskiej Macierzy Szkolnej. W tym samym roku została członkinią powołanego przez Macierz koła zwanego Uniwersytetem Ludowym, które prowadziło wykłady popularne wśród robotników i rzemieślników w Warszawie. W 1907 r. została wydalona przez władze rosyjskie z Królestwa Polskiego za nieprzychylnie stanowisko w sprawie języka rosyjskiego (po czterech miesiącach uzyskała pozwolenie powrotu). Była członkinią rzeczywistą Towarzystwa Badań nad Dziećmi. Publikowała podręczniki szkolne, głównie do nauczania języka polskiego i historii ojczyzny. Zmarła w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

APL, UGSdsS, sygn. 98; APW, WGUdsS, sygn. 4; BN, DR, W. Klawer, Relacja o działalności oświatowej pod zaborem rosyjskim, sygn. akc. 9090; BUW, DR, Szwedowski, „Zet”, t. I, sygn. 1745; *Śp. Maria Dzierżanowska*, „Siewba” 1908, nr 18; *Maria Dzierżanowska*, „Lechita” 1908, nr 20; P. Sosnowski, *Dzieje Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego (1905–1919)*, Warszawa 1930; T. Dybczyński, *Wspomnienia z moich prac konspiracyjnych w latach 1899–1913*, „Niepodległość” 1933, t. VIII; H. Ceysingerówna, *Dzierżanowska Maria (1861–1908)*, PSB, t. VI, Kraków 1946–1948; J. Konefał, *Powstanie i działalność Towarzystwa Nauczycieli Szkół Ludowych (1905–1909) i Narodowej Organizacji Nauczycielskiej (1909–1914) w Królestwie Polskim*, „RDO” 1997, t. 38.

Bibliografia podmiotowa:

Kilka słów z powodu broszury p. Askenazego pt. Bezrobocie szkolne, Warszawa 1905; *Gramatyka języka polskiego z ćwiczeniami: podręcznik szkolny na klasę 1, 2 i 3*, Warszawa–Kraków 1906 [współautorki C. Niewiadomska, J. Warnkówna]; *Jak się utworzył i czym był Sejm Polski? Szkic popularny*, Warszawa 1907; *Skrót dziejów państwa polskiego: do użytku szkolnego*, Warszawa 1908; *Pisownia polska w ćwiczeniach (według uchwał Krakowskiej Akademii Umiejętności)*, cz. 2, Warszawa 1912; *Dzieje ojczyzny: podręcznik do nauki na klasę I i II*, Warszawa 1916.

J. Falkowska

Dzikowski Błażej (1881–1940), rolnik, działacz społeczny. Pseud. Kropidło, Stary.

Urodził się w Urzędowie, w pow. janowskim, w rodzinie chłopskiej. Jego rodzicami byli Andrzej i Rozalia z Tomaszewskich. Po ukończeniu szkoły ludowej edukację kontynuował w ramach kursów pszczelarско-ogrodniczych Towarzystwa Pszczelniczno-Ogrodniczego w Warszawie; uczestniczył w nich w 1903 r. Dalszą wiedzę zdobywał poprzez samokształcenie. Współpracował z Maksymilianem Malinowskim (zob.), rozpowszechniając tajne wydawnictwa niepodległościowe i ulotki. Uczestniczył w rewolucji 1905–1907, od 1904 r. współorganizował akcje chłopów na rzecz wprowadzenia języka polskiego do szkół, sądów i urzędów. Za swoją działalność został aresztowany. Od 1908 r. pełnił funkcję członka Zarządu Głównego TKR. Wprowadzał i upowszechniał w środowisku chłopskim nowe metody stosowane w pszczelarstwie. W pow. janowskim i krańskim prowadził działalność kulturalno-oświatową i gospodarczo-społeczną, zakładał spółki spożywczo-handlowe i mleczarskie, kółka rolnicze, kasy oszczędnościowe, oddziały OSP. Organizował tajne polskie szkolnictwo i ochronki dla dzieci, popularyzował nowe sposoby gospodarowania. Był członkiem PSL. W czasie I wojny światowej działał w POW i był prezesem Towarzystwa „Piechur”.

W okresie II RP kontynuował działalność społeczno-gospodarczą, oświatową i polityczną. Był posłem na sejm, działaczem samorządowym, wójtem gminy Urzędów, członkiem sejmiku i Wydziału Powiatowego. Upowszechniał wiedzę rolniczą, wygłaszał pogadanki. Z jego inicjatywy powstał w Urzędowie Dom Ludowy. Był członkiem Zarządu Związku Kółek Rolniczych w Janowie. Został odznaczony Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski i Złotym Krzyżem Zasługi. Zmarł podczas egzekucji w Rurach Jezuickich k. Lublina.

Bibliografia przedmiotowa:

AZHRL, sygn. Ż-300, Ż-50; MHPRL, sygn. W-9640; B. Dzikowski, *Z przeżyć chłopskich (1903–1915)*, „Niepodległość” 1931, t. III; J. Molenda, *Polskie Stronnictwo Ludowe w Królestwie Polskim (1915–1918)*, Warszawa 1965; *Dzikowski Błażej*, SBDRL, Warszawa 1989; T. Moch, *Błażej Dzikowski 1881–1940 – wybitny działacz chłopski II Rzeczypospolitej*, Urzędów 1992; J. Hampel, *Dzikowski Błażej, Kbk II RP*, Warszawa 1994; *Dzikowski Błażej, PiS RP*, t. 1, Warszawa 1998.

Bibliografia podmiotowa:

Rozbijacze, „Zaranie” 1912, nr 2; *Dwa bliźniaki w plewach i zbożu*, „Zaranie” 1914, nr 15.

K. Kaczmarek

Dziuba Józef (1888–1946), nauczyciel, działacz niepodległościowy i samorządowy. Pseud. Profesor.

Urodził się w Nieżynie k. Kijowa, w rodzinie Mikołaja i Ewy z Demidowiczów. W 1899 r. rozpoczął naukę w gimnazjum rządowym w Częstochowie. W 1905 r. został z niego wydalony za udział w strajku szkolnym. Kontynuował naukę na tajnych kompletach, a następnie w gimnazjum prywatnym. W 1908 r. zdał maturę. Należał do wielu organizacji społecznych i politycznych. Od 1903 r. działał w tajnej organizacji „Promieniści”.

Był członkiem Związku Młodzieży Polskiej „Przyszłość” („Pet”). W 1905 r. wstąpił do PPS, następnie do PPS–Frakcji Rewolucyjnej. W 1908 r. wstąpił do Związku Młodzieży Postępowej, w ramach którego prowadził działalność oświatową wśród robotników. Był także członkiem Towarzystwa Szerzenia Wiedzy. W organizacji tej należał do zarządu, a przejściowo pełnił funkcję prezesa. Od 1908 r. pracował jako nauczyciel w szkołach w Częstochowie – w szkole Emilii Jurkowskiej, później w gimnazjum Gustawa Kościńskiego, następnie w Gimnazjum Żeńskim Wacławy Golczewskiej-Chrzanowskiej oraz w Gimnazjum im. Henryka Sienkiewicza. Uczył przedmiotów humanistycznych. W 1918 r. rozpoczął studia na Wydziale Filozoficznym UJ, które ukończył w 1923 r. W okresie II RP pracował jako nauczyciel i organizator szkolnictwa. Angażował się w działalność polityczną i samorządową, pełnił funkcję wiceprezidenta Częstochowy. Był także działaczem sportowym oraz spółdzielczym. Zmarł w Częstochowie.

Bibliografia przedmiotowa:

Kronika, „GCz” 1913, nr 233; *Spis nauczycieli*, Lwów–Warszawa 1924; P. Olstowski, *PET i Organizacja Młodzieży Narodowej w Częstochowie w latach 1904–1914: przyczynek do ruchu zetowego w Królestwie Polskim przed I wojną światową*, „DN” 2001, t. X (XI); J. Sętowski, *Cmentarz Kule w Częstochowie. Przewodnik biograficzny*, Częstochowa 2005.

A. Böldyrew

Dziubińska Jadwiga (1874–1937), działaczka ruchu ludowego, założycielka szkół rolniczych, autorka nowatorskich programów pedagogicznych, posłanka.

Urodziła się w Warszawie w zamożnej rodzinie inteligenckiej Apolinarego i Zofii z Grunwaldów. Naukę początkowo pobierała w domu, edukację kontynuowała na pensji Henryki Czartoryskiej, która w wychowaniu podopiecznych dużą wagę przywiązywała do poszanowania tradycji narodowej. Z kolei szóstą i siódmą klasę ukończyła na pensji Zuzanny Morawskiej (zob.). Następnie w l. 1893–1897 studiowała na Uniwersytecie Łatającym, a jednocześnie pracowała w warszawskich czytelniach. Przełomowym momentem w życiu Dziubińskiej był rok 1897, kiedy po ukończeniu nauki razem z rodziną przeprowadziła się na wieś Chwaliboskie (Kieleccyzna). Pobyt ten przedłużył się do wiosny 1898 r. W tym czasie prowadziła tajne zajęcia dla dzieci chłopskich oraz poznawała „potrzeby oświatowe i gospodarcze rolników”. Chcąc zgłębić zagadnienia pracy na roli, zapisała się na 2-letni kurs prowadzony przez Towarzystwo Pszczelniczo-Ogrodnicze w Warszawie. W 1900 r. organizacja ta otworzyła pierwszą w Królestwie Polskim szkołę rolniczą dla młodzieży męskiej w Otrębusach k. Warszawy pod nazwą „Ferma Ogrodnicza” (potocznie nazywana „Pszczelinem”). W jej powstaniu niemalą rolę odegrała Dziubińska, której powierzono funkcję kierowniczą. Rok później zdobytą wiedzę i doświadczenie nauczycielskie uzupełniała podczas zagranicznych wyjazdów m.in. do Danii i Czech, gdzie zapoznawała się z funkcjonowaniem wyższych szkół ludowych i towarzystw ludowych. Była członkinią Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego.

W 1903 r. opuściła Pszczelin i do 1905 r. razem z Marią Weryho-Radziwiłłowiczową (zob.) prowadziła w Pruszkowie szkołę dla ochraniarek „Mariadwinek” (nazwa pochodzi

od połączenia imion założycielek). Pod auspicjami Warszawskiego Towarzystwa Przeszkolnego Dziubińska wspólnie z Weryho-Radziwiłłowiczową organizowała kursy dla przyszłych nauczycielek. Opracowała także program szkoły gospodarczej dla dziewcząt, która została utworzona w Kruszynku k. Włocławka i funkcjonowała do 1914 r. Uzasadniając potrzebę jej powstania, podkreślała: „Wspólnymi siłami do wspólnego dobra dążymy, szczególnie tych, którzy najbardziej są upośledzeni, najbardziej ciemni. Światła, światła dla nich pragniemy, a czynem wykażemy, że lud szkoły mieć będzie staraniem tych z ludu, którzy już należycie ocenili skarb wiedzy i są obywatelami kraju”. Do placówki przyjmowano dziewczęta powyżej 16. r.ż., program zaś był zbliżony do tego realizowanego w Pszczelinie. Dziewczęta uczyły się tkactwa, szycia, gotowania, pszczelnictwa, ogrodnictwa oraz pielęgniarstwa połączonego z możliwością odbywania praktyk we włocławskim szpitalu. Przekazywano im praktyczną wiedzę z zakresu wychowania przedszkolnego w ramach przyszkolnej ochrony. Istotną formą kształcenia były wyjazdy do pobliskich zakładów pracy (m.in. spółdzielni, mleczarni, cukrowni) oraz wycieczki krajowe i zagraniczne. Początkowo nauka trwała 11 miesięcy, a od 1912 r. wydłużono ją o kolejne 7 miesięcy. Dziubińska, dostrzegając efekty upowszechniania wiedzy wśród ludu, pisała: „śpieszyć się trzeba, bo szkoda każdej chwili opóźnionej w rozwoju, a my lata całe marnujemy. Z wiarą w swe własne siły bierzemy się do dzieła odrodzenia ojczyzny przez szkołę”. Przy jej współudziale w l. 1909–1914 utworzono kolejno szkoły rolnicze w Sokołówkę, Gołotczyźnie, Bratnem i Krasieninie. Maksymilian Malinowski (zob.) wspominał: „Te pierwsze nasze szkoły: Pszczelin, Kruszynek, potem Sokołówek i Gołotczyzna, prowadzone były twórczym duchem budowania nowej przyszłej Polski i ludu. Dziubińska była praktycznym wyrazicielem tego ducha i metody działania”.

Osią jej działań społecznych była oświata na wsi. Uczestnicząc w pracach PZL, miała wpływ na kształtowanie się chłopskiego ruchu ludowego i jego ideologii. Współpracowała z TKR, zajmując się przede wszystkim kształceniem młodych rolników. Publikowała artykuły w periodykach dla ludu: „Siewba”, „Zaranie” oraz jego dodatkach „Świt – Młodzi Idą”, „Już Blisko”. Po wybuchu I wojny światowej przybyła do Warszawy i pracowała w Towarzystwie Opieki nad Więźniami. Od maja 1915 do października 1918 r. organizowała na rzecz Polaków przebywających w Rosji pomoc żywnościową i lekarską, dostarczała odzież. Więźniów przebywających w obozach na Syberii zachęcała do zakładania kół samopomocy.

Po powrocie do Warszawy w 1918 r. zaangażowała się w działalność polityczną. Z ramienia PSL „Wyzwolenie” weszła do SU i współtworzyła Ustawę z dnia 9 lipca 1920 r. o ludowych szkołach rolniczych, a następnie razem z przedstawicielami komisji sejmowej jeździła po całym kraju i wskazywała miejsca do zakładania placówek. Ponadto w 1919 r. brała udział w powstaniu Instytutu Oświaty i Kultury im. Stanisława Staszica w Warszawie, a także w tworzeniu Centralnego Związku Młodzieży Wiejskiej. Po zakończeniu działalności poselskiej prowadziła wykłady w szkołach rolniczych oraz kursy dla nauczycieli szkół rolniczych. Dzięki jej staraniom w 1920 r. powstało Zrzeszenie Nauczycieli Szkół Gospodarstwa Wiejskiego, zaś w 1927 r. w Sokołówkę zostały otwarte Seminarium dla Nauczycielek Szkół Rolniczych, Uniwersytet Ludowy, przedszkole, biblioteka oraz muzeum ludowe. Została odznaczona Krzyżem Zasługi, Krzyżem Niepodległości i Orderem Polonia Restituta. Zmarła w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AZHRL, ZJD, sygn. 1-4, 8, 11; AZHRL, Koczara, Początki ruchu ludowego, sygn. P-12.A; AZHRL, P. Koczara, Wspomnienia o ruchu zaraniarskim w pow. pułtuskim, sygn. P-69; AZHRL, T. Kazmierowicz, Moje wspomnienia z młodych lat (do r. 1914-go) [Początki ruchu ludowego w Łowickiem], P-71; AZHRL, Brzeziński, Geneza, sygn. P-89; AZHRL, K. Jaworowska, Związek Chłopski, sygn. P-105; AZHRL, S. Osiecki, Wspomnienia o „Zaraniu” i likwidacji PZL, sygn. P-181A; AZHRL, Koźmiński, Wspomnienia, P-229; AZHRL, Wasilewski, Ocena, sygn. P-229; AZHRL, Klub Seniorów ZSL, [List do Prezydium Naczelnego Komitetu ZSL], sygn. P-229; AZHRL, Wasilewski, ZMW, sygn. P-229; BN, DR, A. Bogusławski, Wspomnienia (1887–1939), sygn. akc.13202/1; ZNiO, Malinowski, Z moich wspomnień, sygn. 12733/II; G. Kempa, *Teoretyczno-praktyczne przesłanki podróży Jadwigi Dziubińskiej do andragogiki rolniczej*, „ED” 2010, nr 2; I. Kosmowska, *Dziubińska Jadwiga (1874–1937)*, PSB, t. VI, Kraków 1948; S. Kowalczyk, J. Kowal, W. Stankiewicz, M. Stański, *Zarys historii polskiego ruchu ludowego 1864–1918*, t. 1, Warszawa 1963; S. Michalski, *Wiedza rolnicza w walce o postęp na wsi: rzecz o Jadwidze Dziubińskiej*, Warszawa–Poznań 1981; E. Pokrzywa, *Zarys życia i działalności Jadwigi Dziubińskiej*, [w:] *Pamięć boru: wspomnienia o Jadwidze Dziubińskiej i wybór Jej przemówień, artykułów, listów: praca zbiorowa*, red. Z. Mazurkowa, L. Wyszomirska, Warszawa 1968; M. Wawrzyński, *Życie publiczne i społeczne Pruszkowa do roku 1921: dynamika rozwoju peryferyjnego*, Pruszków 2017; „*Podkreślić żądania kobiet*”: *przemówienia posłanek na posiedzeniach plenarnych Sejmu Ustawodawczego (1919–1922): teksty źródłowe*, wstęp, oprac. i edycja nauk. P. Żukiewicz, Wrocław 2021.

Bibliografia podmiotowa:

Kursy dla młodzieży rolniczej, [w:] *Praca oświatowa: jej zadania, metody, organizacja: podręcznik*, red. T. Borowski et al., Kraków 1913; *Położenie jeńców wojennych w Rosji za dawnego rządu. Odczyt wygłoszony w Piotrogradzie przez delegatkę warszawską p. J. Dziubińską, objeżdżającą obozy jeńców wojennych*, Piotrogród 1917; *Sami stwórzmy moc Kruszyńka*, „Zaranie” 1912, nr 21; *Tego nam potrzeba*, „Zaranie” 1912, nr 43–45; *W sprawie Kruszyńka*, „Zaranie” 1910, nr 9; *Z inicjatywy zaraniarzy w 1909 roku*, „Zaranie” 1910, nr 7.

D. Grabowska-Pieńkosz

Dzwonkowski Włodzimierz (1880–1954), historyk, wydawca źródeł do dziejów powszechnych i historii Polski.

Urodził się w Krasilowie w gub. wołyńskiej, był synem Stanisława i Władysławy ze Skłodowskich. Studiował prawo na UW i Cesarskim Uniwersytecie Noworosyjskim w Odessie oraz historię we Lwowie, Lozannie i Paryżu. Był uczniem słynnego polskiego historyka Szymona Askenazego. Działał równocześnie w Socjaldemokratycznej Partii Robotniczej Rosji, kolportując rewolucyjną literaturę, za co został w 1902 r. aresztowany i skazany na wygnanie w głąb Rosji. Uciekł do Galicji, skąd przeniósł się do Paryża, a później w 1912 r. do Warszawy. Tam wykładał na tajnych kursach, propagując zarazem idee upowszechnienia oświaty i samokształcenia. W okresie II RP nauczał w WWP w Warszawie i Łodzi, w l. 1929–1935, oraz w Szkole Nauk Politycznych, prowadził badania i publikował prace historyczne i źródła z zakresu historii Polski i Rosji. Po zakończeniu II wojny światowej w l. 1945–1949 kierował Katedrą Historii Powszechnej UŁ. Zmarł w Łodzi.

Bibliografia przedmiotowa:

BN, DR, Archiwum Jana Kochanowskiego / Biblioteka Ordynacji Zamojskiej w Warszawie, Korespondencja Jana Kochanowskiego, t. 5, sygn. 9665 III; BN, DR, Archiwum Józefa Korzeniowskiego, Korespondencja Józefa Korzeniowskiego, t. 17, sygn. 7351/17 III; BN, DR, Archiwum Zuzanny Rabskiej, Korespondencja Zuzanny Rabskiej, sygn. 2723 III; A. Grześkowiak-Krawawicz, *Dzwonkowski Włodzimierz, SHP*, Warszawa 1994.

Bibliografia podmiotowa:

Akty powstania Kościuszkii. Protokoły i dzienniki Rady Zastępczej Tymczasowej i Rady Najwyższej Narodowej, t. 1–2, wyd. Sz. Askenazy, W. Dzwonkowski, Kraków 1918.

P. Waingertner

E

Elwertowski Kazimierz (1877–1961), nauczyciel, urzędnik celny, pamiętnikarz.

Urodził się w Osówce k. Lipna. Był synem Łukasza, nauczyciela, i Leokadii z Bartkowskich. W 1888 r. ukończył szkołę początkową u swojego ojca, z wykładowym językiem rosyjskim. Miał wówczas 11 lat, a do seminarium nauczycielskiego przyjmowano kandydatów po ukończeniu 15. r.ż. Dlatego ten czas spędzał w szkole w charakterze pomocnika ojca, który potajemnie uczył go języka polskiego i historii ojczystej. Czytał prace m.in. Józefa Ignacego Kraszewskiego, Walerego Przyborowskiego, Henryka Sienkiewicza (zob.) oraz wiersze Stanisława Jachowicza. W 1893 r. zdał egzaminy do Seminarium Nauczycielskiego w Wymyślinie k. Lipna, w którym nauczanie odbywało się w języku rosyjskim. Naukę w seminarium ukończył w 1896 r. „z odznaczeniem”, a następnie rozpoczął pracę jako nauczyciel. Początkowo, w l. 1896–1898, pracował w szkole w Chraponi k. Skrwilna w pow. rypińskim. We wrześniu 1898 r. przeniósł się do Mławy, gdzie przez pięć lat był urzędnikiem w rosyjskiej komorze celnej. Następnie w 1903 r. wyjechał do Warszawy, gdzie podjął pracę w komorze celnej. Do pracy pedagogicznej powrócił po zakończeniu rewolucji w Królestwie Polskim. W l. 1907–1915 był nauczycielem w Szkole Technicznej Kolei Warszawsko-Wiedeńskiej, która posiadała sześć klas ogólnokształcących i trzy klasy zawodowe. W czasie I wojny światowej, w l. 1915–1918, przebywał w Moskwie, gdzie uczył w szkole kolejowej, ewakuowanej w 1915 r. z Warszawy. Włączył się w organizację szkolnictwa dla dzieci polskich uchodźców. Do kraju wrócił w 1918 r. i zamieszkał w Brwinowie k. Warszawy, gdzie kontynuował pracę pedagogiczną, łącząc ją z działalnością samokształceniową.

W okresie nauki w seminarium zaangażował się w działalność samokształceniową i patriotyczną. Mimo obowiązujących zakazów razem z Lechem Orłowskim, Władysławem Chojnackim, Tadeuszem Ziemkiewiczem i Bolesławem Serejko uczestniczył w przygotowaniu potajemnych obchodów rocznic narodowych. Zwyczajem było organizowanie rocznicy uchwalenia Konstytucji 3 maja, podczas której wygłaszano referat i śpiewano pieśni patriotyczne. Uczęszczał ponadto na spotkania Towarzystwa Śpiewaczego „Lutnia” w Mławie, które zajmowało się upowszechnianiem wśród młodzieży śpiewania pieśni patriotycznych i krzewieniem kultury artystycznej. Podczas jednego z takich zebrań Elwertowski recytował wiersze Adama Mickiewicza. W 1906 r. został członkiem Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego oraz Warszawskiego Towarzystwa Krajoznawczego. W l. 20. XX w. zorganizował w Warszawie spółdzielnię mieszkaniową, która przyjęła nazwę „Znicz” – Spółdzielnia Budowlano-Mieszkaniowa Nauczycieli Szkół Średnich miasta stoł. Warszawy, oraz przyczynił się do budowy domu dla nauczycieli. Był korespondentem kilku pism.

W czasie rewolucji 1905–1907 włączył się do walki o polską oświatę oraz popularyzację wiedzy wśród osób dorosłych. Na tajnych kursach wieczorowych w kilku grupach nauczał robotników matematyki i geografii, natomiast na kursach technicznych uczył rzemieślników arytmetyki i geometrii. Prowadzone one były przy Szkole Inżynierskiej im. Hipolita Wawelberga i Stanisława Rotwanda. Z kolei podczas pobytu w Moskwie współpracował z CKO i Polskim Towarzystwem Pomocy Ofiarom Wojny. Podjął się zorganizowania w okresie 18 czerwca – 25 września 1916 r. wakacyjnych kursów uzupełniających dla nauczycieli pracujących w szko-

łach elementarnych, cieszyły się one dużym zainteresowaniem. Przed południem odbywały się pokazy, wycieczki i zajęcia praktyczne, po południu zaś wykłady. Podczas wakacji 1916 r. prowadził ponadto zajęcia na dwutygodniowych kursach uzupełniających dla czynnych nauczycieli polskich szkół elementarnych, których celem było podniesienie ich wiedzy ogólnej i fachowej.

W czasie II wojny światowej pracował jako nauczyciel w Warszawie, we wrześniu 1940 r. uzyskał pozwolenie na prowadzenie szkoły pod nazwą Prywatna Polska Szkoła Powszechna Kazimierza Elwertowskiego w Warszawie, z końcem roku szkolnego została ona zamknięta. W l. 1943–1944 uczył młodzież na tajnych kompletach, rozmieszczonych w prywatnych mieszkaniach w Warszawie. W l. 1947–1950 pełnił obowiązki dyrektora Publicznej Średniej Szkoły Zawodowej w Brwinowie. Następnie przez krótki czas pracował w MO.

Bibliografia przedmiotowa:

P. Dzianisz, *Okolica Chopina*, Gdańsk 1964; Z. Bieńkowski, *Zarys dziejów zakładu kształcenia nauczycieli w Wymyślinie 1867–1969*, Lipno 1970; M. Krajewski, *Słownik biograficzny ziemi dobrzyńskiej (do 1945 r.)*, Lipno 1992; M. Krajewski, *U źródeł wiedzy i patriotyzmu: Seminarium i Liceum Pedagogiczne w Wymyślinie (1867–1969): szkice do monografii*, Rypin 2001; M. Krajewski, *Wymyślińska Alma Mater: Seminarium i Liceum Pedagogiczne (1867–1969)*, Rypin–Wymyślin 2007; J. Krukowski, *Ideowe i wychowawcze wartości wyposażenia izby szkolnej*, „ZNMWSET” 2011, nr 1; M. Krajewski, *Nowy słownik biograficzny ziemi dobrzyńskiej*, t. 1: A–E, Rypin 2014.

Bibliografia podmiotowa:

Szkola i życie. Ze wspomnień nauczyciela, tekst oprac. A. Gozdawa-Reutt, wstęp M. Kozakiewicz, Warszawa 1962.

D. Grabowska-Pieńkosz

Erdman Alfons (1886–1943), nauczyciel, działacz niepodległościowy. Pseud. Janusz, Alutek.

Urodził się w Grodzisku w pow. kaliskim (inne źródła podają też w Grodźcu k. Konina). Pochodził z rodziny inteligenckiej o tradycjach ziemiańskich, jego rodzicami byli Karol i Melida z Jarneckich. Po ukończeniu szkoły handlowej w Warszawie w l. 1907–1909 studiował historię na Wydziale Filologicznym Uniwersytetu Żuryskiego. Po powrocie do Królestwa Polskiego pracował w szkolnictwie, m.in. jako kierownik i nauczyciel przedmiotów ogólnokształcących na kursach rolniczych w szkole w Sokołówku k. Ciechanowa. Pełnił także funkcję inspektora szkolnego, nadzorującego liczne placówki w kilku powiatach. Od 1916 r. pracował jako nauczyciel historii w Seminarium Nauczycielskim w Siennicy k. Mińska Mazowieckiego. Działal w ruchu niepodległościowym i ludowym. Propagował oświatę ludową i zawodową, upowszechniał zasady spółdzielczości oraz inicjował rozwój ruchu spółdzielczego na wsi, zakładając spółdzielnie mleczarskie i rolnicze. Był członkiem Rady Głównej TKR. Należał do PPS–Frakcji Rewolucyjnej. Podczas I wojny światowej działał w POW, CKN oraz pomocniczym Komitecie Wojennym. Z powodu aktywności niepodległościowej był internowany.

Po 1918 r. kontynuował działalność oświatową, spółdzielczą, samorządową i polityczną. Był burmistrzem Bielska Podlaskiego, gdzie w 1934 r. założył Publiczną Męską Szkołę Doksztalającą Zawodową i w 1935 r. zainicjował utworzenie domu społecznego. Wspierał zjazdy organizacji młodzieży wiejskiej, współorganizował wystawy rolnicze,

propagował tworzenie wiejskich bibliotek i zakładanie oddziałów OSP. Był posłem na sejm i senatorem z ramienia PSL. Zasiadał w Zarządzie Polskiego Towarzystwa Opieki nad Kresami oraz we władzach Oddziału Towarzystwa Opieki Społecznej „Przystań” w Siemiatyczach. Został odznaczony Orderem Polonia Restituta i Złotym Krzyżem Zasługi. W czasie II wojny światowej działał aktywnie w ruchu oporu. Został rozstrzelany przez hitlerowców podczas masowej egzekucji w Pilikach k. Bielska Podlaskiego.

Bibliografia przedmiotowa:

AZHRL, sygn. Ż-50; MHPRL, sygn. W-3588; ZNiO, Malinowski, Z moich wspomnień, sygn. 12733/II; *Ferma w Sokolówku*, „Zaranie” 1913, nr 32; B. Olszewicz, *Lista strat kultury*, Warszawa 1947; S. Janucki, *Alfons Erdman (1886–1943)*, „Białostoczyna” 1986, z. 1; Henryk Kosieradzki, *Bielsk Podlaski. Dzieje miasta*, Bielsk Podlaski 1987; *Erdman Alfons, SBDRL*, Warszawa 1989; K. Jasiewicz, *Lista strat ziemiaństwa polskiego 1939–1956*, Warszawa 1995; *Erdman Alfons, PiS RP*, t. 2, Warszawa 2000; Z. Romaniuk, *Wojtkowski, Żarniewicz, Erdman – burmistrzowie Bielska Podlaskiego w latach 1922–1939*, „BAH” 2017, nr 2.

K. Kaczmarek

Esse Stefania Łucja (1876–1959), nauczycielka, działaczka społeczna.

Urodziła się w Koninie w rodzinie mieszczańskiej czeskiego pochodzenia. Była córką Jana Augusta Petschkego, właściciela ziemskiego, i Emilii z Domników. Ukończyła Gimnazjum Żeńskie w Kaliszu, następnie studiowała w Instytucie Kształcenia Nauczycieli Szkół Średnich w Petersburgu. Do Konina wróciła w 1895 r., posiadając uprawnienia prywatnej nauczycielki. W l. 1897–1901 uczyła na pensji Heleny Semadeniowej. W 1901 r. wyjechała do Kalisza, gdzie przez kilka lat pracowała na pensji. Następnie powróciła do Konina, gdzie w l. 1908–1913 uczyła na pensji Janiny Komornickiej, a w l. 1915–1918 w Męskiej Szkole Handlowej. Nauczała też języków obcych w Żeńskim Gimnazjum Matematyczno-Przyrodniczym powstałym w miejscu zlikwidowanej pensji Komornickiej.

Od 1916 r. była członkinią POW. Kierowała drużyną harcerek. Prowadziła różne akcje oświatowo-kulturalne, współorganizowała wiele obchodów rocznicowych, w tym patriotyczno-religijną manifestację związaną z 100. rocznicą śmierci Tadeusza Kościuszki, naczelnika powstania 1794 r., czy akcję zbierania środków na wybudowanie w Ignaciewie pomnika na symbolicznym grobie powstańca 1863 r. Każdego roku z okazji Dni Chopinowskich występowała z okolicznościowymi referatami. Działała w Polskim Towarzystwie Krajoznawczym, CTRT, Towarzystwie Wioślarskim. Na balkonie jej kamienicy odbywały się koncerty kwartetu smyczkowego i występy uczniów szkoły. W okresie II RP kontynuowała prace w Męskiej Szkole Handlowej przekształconej w Gimnazjum Humanistyczne. W czasie II wojny światowej prowadziła tajne nauczanie i była represjonowana, gdyż czuła się Polką i odmówiła podpisania volkslisty. Zmarła w Koninie.

Bibliografia przedmiotowa:

J. Gluczyński, *Stefania Łucja Esse – konińska nauczycielka*, „KrW” 2012, nr 2; P. Pęcherski, *Stefania Łucja Esse, SBNWW*, t. 1, Konin 2012.

P. Gołdyn

F

Falkowski Stefan Feliks (1879–1958), lekarz, działacz społeczny.

Urodził się w Koźminku k. Kalisza. Pochodził z rodziny ziemiańskiej. Był synem Piotra i Eweliny z Gosławskich. Do szkoły powszechnej uczęszczał w Koźminku, a następnie uczył się w Gimnazjum Filologicznym w Kaliszu. Po maturze w l. 1899–1904 studiował medycynę na UW. Następnie przez dwa lata odbywał praktykę lekarską w szpitalach warszawskich. Jako uczeń należał do kółka samokształcącego, a podczas studiów związał się z ruchem narodowym. Działał w organizacjach młodzieżowych znajdujących się pod patronatem LN. Należał do Koła Braterskiego Związku Młodzieży Polskiej „Zet”, był także członkiem sekcji akademickiej w Zarządzie Głównym Towarzystwa Oświaty Narodowej, a w 1903 r. pełnił funkcję wiceprezesa Bratniej Pomocy. W 1906 r. przeniósł się z Warszawy do Zagłębia Dąbrowskiego, a następnie do Sosnowca. Pracował w szpitalu Towarzystwa Górniczo-Przemysłowego, a w 1910 r. w szpitalu Towarzystwa Kopalń i Zakładów Hutniczych Sosnowieckich.

Obok pracy zawodowej Falkowski rozwijał aktywną działalność społeczną i polityczną. W Czeladzi założył Koło Polskiej Macierzy Szkolnej i wszedł w skład jego zarządu. Koło zainicjowało budowę szkoły w mieście, prowadziło kursy dla analfabetów i organizowało odczyty. Był też współzałożycielem i długoletnim prezesem gniazda „Sokoła” w Czeladzi oraz członkiem Zarządu Głównego Polskiego Towarzystwa „Sokół” w Warszawie. Angażował się w prace o charakterze oświatowo-wychowawczym. Prowadził tajne kółka samokształceniowe dla młodzieży, wygłaszał odczyty i pogadanki w zagłębiowskich domach ludowych. Jako wiceprezes Zarządu Głównego Towarzystwa Zupelnej Wstrzemięźliwości „Przyszłość” w Warszawie był inicjatorem ruchu abstynenckiego. Pracował społecznie w zarządach OSP, w kasach pożyczkowo-oszczędnościowych. Należał do współzałożycieli TLZD. Z jego inicjatywy w 1911 r. powstał w Sosnowcu Oddział Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego, w którym objął funkcję sekretarza.

Falkowski prowadził odczyty i pogadanki, zajmował się również organizacją higieny szkolnej. Był współwłaścicielem „Kurierza Zagłębia”, od 1913 r. uczestniczył w redagowaniu „Gazety Zagłębia”, a w 1915 r. „Głosu Polskiego”, który współtworzył. W czasie I wojny światowej brał udział w organizowaniu Komitetu Bezpieczeństwa Obywatelskiego. Uczestniczył ponadto w działalności powołanej przez Komitet Komisji Zdrowia Publicznego. W 1915 r. należał do organizatorów Zjednoczenia Narodowego. Wchodził w skład Zarządu Głównego partii, a na terenie Zagłębia Dąbrowskiego tworzył jej oddziały. Pracował na rzecz dotkniętych wojną mieszkańców Zagłębia. Z jego inicjatywy rozpoczęła działalność Rada Powiatowa Opiekuńcza niosąca pomoc najbardziej potrzebującym. W lipcu 1917 r. powołał nową sekcję Rady „Ratujcie dzieci”. Współpracował z Radą Miejsową Opiekuńczą w Sosnowcu, która w połowie 1916 r. utworzyła „Kroplę Mleka”, instytucję opiekującą się niemowlętami i dziećmi do 2. r.ż. W maju 1917 r. został wybrany do Rady Miejskiej Sosnowca. Pełnił tam funkcje wiceprezesa Rady i przewodniczącego Koła Demokratycznego. W efekcie jego działań ukształtował się sojusz endecji, pilsudczyków i NZR. Ugrupowania te poparły RR, która w październiku 1918 r. ogłosiła manifest o odbudowie niepodległego państwa polskiego.

W okresie II RP Falkowski angażował się w działalność polityczną. Był m.in. przedstawicielem Rządu Ludowego w Warszawie, otrzymał też od RR nominację na komisarza. W 1919 r. został wybrany posłem w okręgu obejmującym powiat będziński. W Sejmie interpelował do rządu o pomoc dla Zagłębia. Był czynny w ruchu zawodowym. Od 1919 r. wchodził w skład Zarządu Związku Zawodowego Lekarzy Zagłębia Dąbrowskiego. W 1925 r. powrócił do Warszawy, gdzie pracował jako lekarz. Po przewrocie majowym wycofał się z życia politycznego. Kontynuował jedynie działalność związkową, w l. 1927–1930 był prezesem Zarządu Głównego Związku Lekarzy Państwa Polskiego. Podczas okupacji hitlerowskiej współpracował z PCK. Brał udział w powstaniu warszawskim. Po wojnie osiedlił się w Katowicach i pracował jako lekarz zakładowy różnych instytucji oraz organizował przemysłową służbę zdrowia. Zmarł w Katowicach.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, RGO w Warszawie, sygn. 332; GBL, DSKM, ILWB, sygn. PL\327\1\0\1147; K. Brożek, *Falkowski Stefan Feliks (1879–1958) – lekarz, społecznik, działacz Narodowej Demokracji na terenie Zagłębia Dąbrowskiego*, [w:] *Śląski słownik biograficzny*, t. 2, red. J. Kantyka, W. Zieliński, Katowice 1979; K. Brożek, *Falkowski Stefan Feliks (1879–1958) – działacz społeczny, lekarz internista*, [w:] *Encyklopedia powstań śląskich*, red. F. Hawranek et al., Opole 1982; K. Brożek, *Falkowski Stefan Feliks (1879–1958), lekarz, społecznik*, [w:] *Słownik medycyny i farmacji Górnego Śląska*, t. 1: *Biograficzny (A–Ż)*, red. A. Puzio, Katowice 1993; A. Karpiel, *Stefan Feliks Falkowski (1879–1958) lekarz, działacz społeczno-narodowy w Sosnowcu*, „RS” 1993, t. 2; E. Kocot, *Lekarze Zagłębia Dąbrowskiego. Wstęp do słownika biograficznego*, Sosnowiec 1997; M. Śmiałek, *Sosnowieckie ABC*, t. V, Muzeum w Sosnowcu, Sosnowiec 2006.

J. Falkowska

Falski Marian (1881–1974), działacz społeczny, pedagog. Pseud. Rafał Praski.

Urodził się w Naczy k. Nowogródka w pow. śluckim w gub. mińskiej, pochodził z rodziny ziemiańskiej. Był synem Józefa i Stanisławy z Jeżykowiczów. Pierwsze nauki pobierał pod kierunkiem matki. W 12. r.ż. zdał egzamin kwalifikacyjny i rozpoczął naukę w trzeciej klasie szkoły realnej w Mińsku, gdzie zaangażował się w działalność tajnego kółka samokształceniowego. W 1899 r. podjął studia na Wydziale Mechanicznym w Warszawskim Instytucie Politechnicznym, gdzie w 1904 r. uzyskał tytuł inżyniera. Podczas studiów uczestniczył w tajnych wykładach, m.in. Ludwika Krzywickiego (zob.) z historii kultury, antropologii i nauk społecznych oraz Adama Mahrburga (zob.) z psychologii, organizowanych przez Uniwersytet Latający. Brał udział w ruchu oświatowym, angażując się w prace kółek samokształceniowych dla młodzieży szkół średnich, był współzałożycielem i sekretarzem Centralnego Komitetu Kółek Uczniowskich, wspierającego działalność kół z ziem litewskich, białoruskich i ukraińskich. Z jego wspomnień wynika, że opiekował się dwudziestoma kilkoma szkołami na wsi, często oddalonymi od większych miejscowości. Celem tej działalności było krzewienie oświaty i polskiej tożsamości narodowej. W tym okresie nawiązał kontakty i podejmował współpracę z wybitnymi działaczami oświatowymi i pedagogami, m.in. Stanisławem Michalskim (zob.), Mieczysławem Brzezińskim (zob.), Janem

Władysławem Dawidem (zob.), Heleną Radlińską (zob.), Marią Gomolińską (zob.), Janiną Dziubińską (zob.). W 1903 r. wstąpił do PPS, z ramienia której prowadził w Warszawie koła uczniowskie. Po uzyskaniu dyplomu był prywatnym nauczycielem. Jako reprezentant PPS brał udział w organizowaniu i prowadzeniu strajku szkolnego 1905 r. Był przywódcą grupy studenckiej kierującej strajkiem, współorganizował m.in. manifestacje wzywające do unarodowienia i upowszechnienia szkoły elementarnej. Współpracował z Kołem Wychowawców organizującym tajne nauczanie dla strajkującej młodzieży. Za działalność polityczną w PPS został aresztowany w 1906 r., a następnie zmuszony do opuszczenia Królestwa Polskiego.

Osiedlił się w Krakowie, gdzie dalej pracował jako nauczyciel domowy, poza tym jako kurier partyjny dojeżdżał do Zakopanego, gdzie doręczał powierzone mu przez Stefanię Sempołowską (zob.) dokumenty partyjne współpracującej z PPS–Lewicą Reginie Oxnerównie, którą później poślubił. Był członkiem Krakowskiego Związku Pomocy dla Więźniów Politycznych. W czasie pobytu w Krakowie poproszono go, by zastąpił inną nauczycielkę przy uczniu, który przez godzinę miał głośno czytać. Właśnie wtedy – „...przysłuchując się temu czytaniu, zwróciłem uwagę na to, że dzieciak niektóre wyrazy odczytywał od razu gładko i szybko, nad innymi mozolił się, składał, z trudem sobie radził...” – postanowił opracować nowy system nauczania czytania i napisał swój słynny elementarz, wydany po raz pierwszy w 1910 r. Od 1912 r. stale współpracował z pismem „Ruch Pedagogiczny”, na łamach którego przedstawiał wyniki swoich badań nad problemami nauczania początkowego. Podjął studia psychologiczne na UJ. Pod kierunkiem Władysława Heinricha, filozofa i psychologa, przygotował rozprawę doktorską, poświęconą psychologicznym aspektom procesu czytania, którą obronił w 1917 r. Przygotowując się do objęcia Katedry Pedagogiki na UJ, uzupełniał studia w Genewie, Wiedniu i Lipsku. Z uwagi na pogarszający się stan zdrowia żony w 1918 r. zrezygnował z przedłużonego stypendium naukowego, nie objął również proponowanej mu Katedry Pedagogiki. Po wojnie zaangażował się w prace nad organizacją szkolnictwa w niepodległej Polsce. Problematykę organizacji i funkcjonowania systemów oświatowych poruszał już w 1918 r. na łamach „Ruchu Pedagogicznego” w artykule podnoszącym kwestie organizacji polskiego szkolnictwa państwowego.

W 1919 r. opuścił Kraków i zamieszkał na stałe w Warszawie. Uczestniczył w obradach Sejmu Nauczycielskiego w 1919 r., angażował się w prace Związku Nauczycielstwa Polskiego. Był przeciwnikiem tzw. reformy jędrzejewiczowskiej, krytykował utrudniony dostęp niezamożnej młodzieży do szkół, a swój polemiczny głos opublikował w 1936 r. w broszurze *Walczy my o szkołę*. W czasie II wojny światowej działał w konspiracji. Na niwie oświaty opracowywał program odbudowy szkolnictwa po wojnie. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, WWP – zbiór akt, sygn. 12; ANK, Krakowski Związek Pomocy dla Więźniów Politycznych, sygn. 1/14; BUW, DR, Szwedowski, „Zet”, t. I, sygn. 1745; ZNiO, M. Skrzetuski (Jan Gordys), Republika studencka. Opowieści studentów warszawskich z dawnych czasów (1890–1905). Opracowanie oparte na wspomnieniach osobistych autora, relacjach innych osób oraz pracach opublikowanych, sygn. 15379/II; M. Falski, *Elementarz*, „NSz” 1960, nr 7–8; J. Miąso, *Droga Mariana Falskiego do pedagogiki*, „PHO” 1981, nr 4; I. Peczańska, *Bibliografia prac Mariana Falskiego wydanych w latach 1906–1975*, „PHO” 1981, nr 4; R. Wroczyński, *Studia i działalność Mariana Falskiego w Galicji w latach pierwszej wojny światowej*, „PHO” 1986, nr 4; W. Szulakiewicz, *Falski Marian*

Ignacy, SBPHW, Toruń 2008; A. Boldyrew, Edukacja – demokratyzacja – modernizacja. Koncepcje reform systemu oświatowego Mariana Falskiego i ich aktualność, „RP” 2014, nr 3; R. Piwowarski, Koncepcje i dorobek Mariana Falskiego nadal są przydatne, „PMP” 2019, nr 5.

Bibliografia podmiotowa:

Niektóre dane z życia młodzieży szkół średnich, „NT” 1906, nr 8, 9; Konieczna reforma w metodzie nauki czytania, „NT” 1909, nr 19; Nauka czytania i pisanie dla dzieci – ze wskazówkami dla nauczycieli, „NT” 1910, nr 2; Nauka czytania i pisanie dla dzieci, Kraków 1910; Kwestia reformy elementarza, „PSz” 1912, R. XI; Ważniejsze wytyczne do reformy elementarza. Metoda elementarza, „RP” 1913, nr 1–4; Wskazówki praktyczne i lekcje próbne z nauki czytania i pisanie, „RP” 1913, nr 8–10; W sprawie nowego projektu organizacji polskiego szkolnictwa państwowego, „RP” 1918, nr 2, 6; W sprawie nowego projektu organizacji polskiego szkolnictwa państwowego, „GN” 1918, nr 7, 8; Fragmenty prac z zakresu oświaty 1900–1944, „SPed” 1974, t. XXXI; Z okolic wspomnień (fragmenty), „PHO” 1981, nr 4; Z okruchów wspomnień, Bydgoszcz 2007.

K. Cybulska

Fidler Henryk (1861–1916), lekarz, działacz społeczny.

Urodził się w Radomiu, w rodzinie żydowskiej. Był synem Maurycego, felczera, oraz Anny. Studiował medycynę na UW. W czasie studiów był aktywnym uczestnikiem spotkań młodzieży akademickiej, organizatorem inicjatyw samopomocowych i samokształceniowych. Po ukończeniu studiów w 1885 r. wrócił do Radomia, gdzie prowadził prywatną praktykę lekarską. Od 1889 r. pracował w Szpitalu Starozakonnych, gdzie później pełnił funkcję ordynatora. Równoległe prowadził badania naukowe, których wyniki przedstawiał w prasie fachowej – w „Gazecie Lekarskiej”, „Czasopiśmie Lekarskim” i „Zdrowiu”. Zajmował się problemami chorób zakaźnych, publikował artykuły m.in. na temat gruźlicy i duru brzuszego w Radomiu. Pisał do prasy lekarskiej o organizacji szpitalnictwa, zgłaszał projekty dotyczące gminnej pomocy lekarskiej. Wśród lokalnej społeczności popularyzował wiedzę na temat sytuacji szpitali w Radomiu. Swoje kwalifikacje medyczne uzupełniał podczas pobytu w Berlinie w 1894 r., skąd przywiózł szczepionkę przeciw błonicy. Zaszczepił nią bezpłatnie dzieci w Radomiu. Należał do grona założycieli RTL, działającego oficjalnie od 1902 r. Był członkiem zarządu, a następnie prezesem Towarzystwa; w czasie posiedzeń wielokrotnie wygłaszał referaty. Uczestniczył w zjazdach lekarzy i higienistów. Należał do Komitetu Organizacyjnego I Zjazdu Lekarzy Prowincjonalnych Królestwa Polskiego w Łodzi. Jako lekarz szkolny pracował również w Szkole Handlowej w Radomiu od jej założenia w 1901 r. Ogłaszał sprawozdania z działalności szkoły, pisał na temat higieny szkolnej. Publikował także na łamach „Gazety Radomskiej”, był współredaktorem i wydawcą „Kuriera Radomskiego”. Po wybuchu rewolucji 1905 r. zaangażował się w działalność PPS.

Brał udział w licznych inicjatywach społecznych w Radomiu. Na jego wniosek utworzono Oddział Radomski Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego. Współorganizował lokalną OSP, od 1902 r. przewodniczył jej radzie. Opracował memoriał dotyczący organizacji straży oraz konieczności ubezpieczenia strażaków od nieszczęśliwych wypadków. Założył także orkiestrę strażacką i orkiestrę amatorską, która później weszła w skład Towarzystwa Śpiewaczego „Lutnia” w Radomiu. Pełnił funkcję prezesa Uniwersytetu Ludowego

Ziemi Radomskiej. W 1913 r. utworzył Niezależne Koło Odczytowe, którego zadaniem była popularyzacja wiedzy o zagadnieniach społecznych i ekonomicznych. Starał się o zarejestrowanie Radomskiego Towarzystwa Sportowego. Gdy w 1910 r. podczas uroczystych obchodów 25-lecia pracy zawodowej Fiedlera zebrano pewną sumę, jubilat zdecydował się dołożyć dodatkowe pieniądze i całość przeznaczył na stypendium dla niezamożnego ucznia Szkoły Handlowej. Był członkiem Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego.

Ubogim chorym udzielał bezpłatnej pomocy medycznej, wspierał ich także finansowo. Pisano o nim: „Z niezmordowanym poświęceniem zwiedza sutereny i poddasza. Zawsze pełen energii i zapału, zjawia się wszędzie tam, gdzie choroba wzmaga się z nędzą, a receptę dość często zastępuje datek pieniężny. Zjednywa też sobie wkrótce powszechne uznanie i gorącą sympatię”. Zmarł w Radomiu podczas epidemii tyfusu, po zarażeniu się chorobą od pacjenta.

Bibliografia przedmiotowa:

GBL, DSKM, KOL [Fiedler Henryk]; *Echa Radomskie. Dr Henryk Fiedler (Sylwetka jubileuszowa)*, „Kurier” 1910, nr 46; „GRad” 1910, nr 18; *Wspomnienie pośmiertne. Śp. Dr Henryk Fiedler*, „Zdrowie” 1916, nr 4; S. Rudzki, *Lekarze–społecznicy w rewolucji 1905 roku*, „KRRwP” 1937, nr 1; P. Szarejko, *SLP XIX w.*, t. 1, Warszawa 1991; M. Banaszek, *Uniwersytet Ludowy Ziemi Radomskiej i jego wkład w upowszechnianie oświaty i kultury wśród robotników i chłopów*, „BKRTN” 1985, nr 1–2; J. Cabaj, *Zjazdy środowisk medycznych Królestwa Polskiego 1908–1914*, „KHNT” 2006, nr 2; J. Reymond, R. Wiraszka, R. Kacprzak, P. Zamaria, *O szpitalnictwie radomskim*, Radom 2018; R. Wiraszka, *Źródła do biografii lekarzy żydowskich w Radomiu*, „RSH” 2018, t. V.

Bibliografia podmiotowa:

Sprawozdanie lekarskie ze stanu miejskiej 7-io klasowej szkoły handlowej w Radomiu i internatu przy niej za rok 1901/2, a pierwszy istnienia szkoły, „Zdrowie” 1904, nr 10; *Stan szpitalnictwa oraz ruch chorych w szpitalach Ziemi Radomskiej w latach 1908–1911*, Radom 1914: odb. z czasopisma „Zdrowie” 1914, nr 1, 2, 3; *Szpital Starozakonnych w Radomiu*, „Kalendarz Radomski na rok przestępny 1916”.

A. Bóldyrew

Fiedler Konrad (1886–1939), działacz społeczny, dziennikarz, propagator krajoznawstwa.

Urodził się w Łęczycy, był synem Krzysztofa i Marii ze Stanisławskich. Po ukończeniu gimnazjum łódzkiego studiował filologię polską na UL. W l. 1907–1917 pracował w Towarzystwie Kredytowym m. Łodzi jako naczelnik kancelarii i kasjer. W 1917 r. był członkiem sekcji rozdziału cukru i mydła oraz sekcji kartoflanej Delegacji Zaprowiantowania Miasta. W 1918 r. pracował w Komisji Podatku Dochodowego oraz w Delegacji Opałowej łódzkiego magistratu, odpowiadając za zorganizowanie stołówki dla zubożałych pracowników Zarządu Miejskiego. Był zaangażowanym społecznikiem i propagatorem wiedzy. Od ok. 1909 r. należał do Koła Dramatycznego Towarzystwa Muzycznego „Lutnia” w Łodzi. Podczas przedstawień organizowanych przez „Lutnię” często wygłaszał słowo wstępne. Ważnym obszarem jego działalności społecznej była popularyzacja idei i wiedzy o krajoznawstwie. Przed wybuchem I wojny światowej działał w Polskim Towarzystwie Krajoznawczym, pełniąc funkcję sekretarza. Po 1915 r., gdy reaktywowano organizację, był aktywny w sekcjach odczytowej i wycieczkowej, a od 1916 r. w sekcjach fotograficznej, muzealnej

i fizjograficznej. Celem tej ostatniej było dokumentowanie okolic Łodzi pod względem geograficznym, przyrodniczym, etnograficznym i antropologicznym.

W okresie I wojny światowej Fiedler odpowiadał za organizację licznych wycieczek, m.in. do Lutomska, Konstantynowa i Rzgowa, gdzie uczestnicy oglądali skutki bitwy łódzkiej. Podczas wycieczek pełnił funkcję przewodnika, wygłaszał prelekcje dotyczące historii odwiedzanych miejsc oraz dziejów Oddziału Łódzkiego Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. Na wykładach, które były organizowane głównie w siedzibie Muzeum Nauki i Sztuki, przedstawiał kwestie krajoznawstwa ziem ojczyźnych; często wykorzystywał przeźroczka. Wygłaszał również pogadanki do najmłodszych. Jego wykłady cieszyły się popularnością i były zwykle kilkakrotnie powtarzane. Miał też odczyty w siedzibach organizacji społecznych, harcerskich lub branżowych, np. Stowarzyszenia Handlowców czy Związku Nauczycieli Szkół Powszechnych. Postulował gromadzenie wszelkich pamiątek związanych z dziejami Łodzi i okolic. Brał udział w organizowaniu obchodów rocznic narodowych, jak 125. rocznica uchwalenia Konstytucji 3 maja, oraz bieżących wydarzeń, jak śmierć Henryka Sienkiewicza (zob.). W 1916 r. wszedł w skład Komisji Akademii przy Komitecie Sienkiewiczowskim, której celem było upamiętnienie pisarza przez organizowanie okolicznościowych odczytów, akademii itp.

Na niwie popularyzacji wiedzy krajoznawczej i ogólnej współpracował z różnymi organizacjami oświatowymi, w tym z Polską Macierzą Szkolną. Wspierał zorganizowanie w Łodzi Koła Uniwersytetu Ludowego. Angażował się w prace Komisji Organizacyjnej Biblioteki Publicznej, dążącej do założenia pierwszej w Łodzi biblioteki z księgozbiorem typowo naukowym. Należał do lokalnych stowarzyszeń organizujących różnego rodzaju kursy i wykłady, głównie dla robotników. Był członkiem Towarzystwa Oświatowego „Wiedza” i jego przewodniczącym na przełomie 1917 i 1918 r. „Wiedza” w dni wolne od pracy organizowała kursy, które obejmowały trzy działy tematyczne: „Nauki społeczne”, „Nauki przyrodnicze” oraz „Rzeczy polskie”; za te ostatnie odpowiadał Fiedler. Był działaczem Towarzystwa Krzewienia Oświaty, zajmował się w nim przygotowaniem kursów naukowych z różnych dziedzin wiedzy. Należał do wielu organizacji społecznych i dobroczynnych. Pełnił funkcję sekretarza Towarzystwa Schronisk św. Stanisława Kostki. W 1916 r. uczestniczył w Wielkiej Ogólnokrajowej Kweście „Ratujcie Dzieci”.

W okresie I wojny światowej popularyzował działalność LP wśród społeczności łódzkiej, w większości obojętnej na tę kwestię. W l. 1917–1920 pracował jako dziennikarz w „Nowym Kurierze Łódzkim” oraz „Kurierze Łódzkim”, gdzie zamieszczał m.in. teksty poświęcone krajoznawstwu. Po zakończeniu I wojny światowej do końca 1919 r. pełnił funkcję referenta w Wydziale Szkolnym łódzkiego magistratu. Był członkiem sekcji propagandowej Dowództwa Okręgu Generalnego Łódź i często wyjeżdżał na prowincję z pogadankami. Około 1921 r. przeniósł się do Bydgoszczy, gdzie kontynuował działalność społeczną, oświatową i publicystyczną. Pracował w organizacjach skupiających byłych działaczy niepodległościowych z terenów Pomorza. Angażował się w działalność Związku Towarzystw Gimnastycznych „Sokół” w Polsce. Po wybuchu II wojny światowej stanął na czele Straży Obywatelskiej mającej za zadanie obronę ludności cywilnej przed Wehrmachtem. Został najprawdopodobniej zamordowany przez hitlerowców we wrześniu 1939 r. Jego symboliczny grób znajduje się na Cmentarzu Bohaterów w Bydgoszczy.

Bibliografia przedmiotowa:

APŁ, AmŁ, sygn. 4.2/14235, 4.2/63002, 4.11.1/23576; APW, ZK, sygn. X.8/342; *Z życia i pracy Bydgoskiej Książnicy. Księga pamiątkowa Biblioteki Miejskiej w Bydgoszczy 1903–1963*, Poznań 1965; J. Kaszubina, *Notatki o prasie łódzkiej*, „RHCzP” 1968, t. 7; W. Jarzębski, *Terror i zbrodnia. Eksterminacja ludności polskiej i żydowskiej w rejencji bydgoskiej w latach 1939–1945*, Bydgoszcz 1974; W. Pepliński, *Prasa pomorska w Drugiej Rzeczypospolitej 1920–1939: system funkcjonowania i oblicze społeczno-polityczne prasy polskiej*, Gdańsk 1987; A. Kempa, *Sylwetki łódzkich dziennikarzy i publicystów*, Łódź 1991; W. Pepliński, *Fiedler Konrad Oktawiusz, SBPN*, t. 1, Gdańsk 1992; A. Bogucki, *Sokoli na Pomorzu nadwiślańskim w latach 1939–1988*, Bydgoszcz 1996; M. Fiedler-Kondek, *Biogram*, „BIBKWMBPE” 2012, nr 7; A. Stawiszyńska, *Konrad Fiedler i jego działalność na rzecz popularyzowania turystyki i krajoznawstwa w Łodzi w latach I wojny światowej*, „ZNWSTJOTR” 2013, z. 12; L. Olejnik, *„Ochotnik” – łódzkie propagandowe wydawnictwo czasów wojny polsko-bolszewickiej*, [w:] *Łódź i łodzianie wobec wojny polsko-bolszewickiej 1920 roku*, red. W. Jarno, P. Waingertner, Łódź 2020.

A. Stawiszyńska

Flatau Edward (1868–1932), lekarz neurolog, psychiatra.

Urodził się w Płocku, w rodzinie Ludwika, żydowskiego kupca, bankiera i działacza społecznego, i Anny z Heymanów. Ukończył gimnazjum w Płocku, następnie studiował na Uniwersytecie Moskiewskim, gdzie w 1892 r. ukończył studia medyczne. W l. 1893–1899 przebywał w Berlinie, gdzie we współpracy z gronem wybitnych niemieckich uczonych prowadził badania naukowe w zakresie neuropatologii, neuroanatomii i neurohistologii. W 1899 r. osiadł w Warszawie, odrzucając wcześniej propozycję objęcia katedry neurologii w Buenos Aires. Pracował w Szpitalu Dzieciątka Jezus, w 1904 r. rozpoczął pracę na oddziale chorób nerwowych w Szpitalu Starozakonnych na Czystem, gdzie utworzył znakomitą szkołę kliniczną. W swoim prywatnym mieszkaniu założył pracownię mikroskopową, w 1911 r. utworzył pracownię neurologiczną przy Towarzystwie Psychologicznym, przeniesioną później do Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, gdzie działała jako pracownia neurobiologiczna. Od 1911 r. kierował pracownią neurobiologiczną w Instytucie Biologii Doświadczalnej im. Marcelego Nenckiego.

Był wybitnym naukowcem, klinicystą i nauczycielem. Jest uznawany za twórcę pierwszej polskiej szkoły neurologicznej, prowadził badania także w zakresie psychiatrii. Jego dorobek naukowy, wysoko ceniony przez polskich i zagranicznych uczonych, jest znaczący pod względem ilościowym i jakościowym. Opublikował atlasy, podręczniki i szereg rozpraw naukowych. Był współredaktorem wielu periodyków naukowych, m.in. „Jahresbericht über die Leistungen und Fortschritte auf dem Gebiete der Neurologie und Psychiatrie”, „Neurologii Polskiej”, „Warszawskiego Czasopisma Lekarskiego”. Współorganizował I Zjazd Neurologów, Psychiatrów i Psychologów Polskich w 1909 r. w Warszawie. Należał do wielu towarzystw naukowych i lekarskich, m.in. PAU, Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, WTL, Warszawskiego Towarzystwa Neurologicznego, Towarzystwa Medycyny Społecznej, Polskiej Akademii Nauk Lekarskich, Polskiego Towarzystwa Przyrodników im. Mikołaja Kopernika. Był członkiem Towarzystwa Neurologicznego w Paryżu, Towarzystwa Psychiatrii i Neurologii w Wiedniu, Towarzystwa Neurologicznego w Moskwie,

Towarzystwa Lekarskiego w Wilnie oraz członkiem rzeczywistym Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego.

Wiele uwagi poświęcał działalności dydaktycznej, kształcąc młodych lekarzy. Podkreślał, że „był urodzonym, predestynowanym nauczycielem”, a sukcesy w dziedzinie edukacji odnosił dzięki „głębokiej wiedzy, niezwykłym zdolnościom pedagogicznym i osobistemu urokowi”. Doceniał wagę oświaty pozaszkolnej i upowszechniania fachowej wiedzy w szerokich kręgach odbiorców. Prócz tekstów naukowych publikował także artykuły popularyzujące wiedzę oraz wygłaszał odczyty, m.in. w Muzeum Przemysłu i Rolnictwa w Warszawie. Komunikaty z działalności naukowej przedstawiał podczas posiedzeń Towarzystwa Naukowego Warszawskiego. W przygotowaniach do odczytów naukowych i popularyzujących naukę pomagał swoim uczniom i współpracownikom. Był także współorganizatorem akcji opiekuńczych na rzecz najuboższych. W pracy *Ustrój nerwowy w świetle najnowszych badań (rzecz przeznaczona na odczyt na VIII. zjeździe lekarzy i przyrodników polskich w Poznaniu)*, wydanej w 1899 r. w Warszawie, krytykował pogląd o mniejszym potencjale intelektualnym kobiet, wykazując jego bezpodstawność z perspektywy anatomii i neurologii. W okresie rewolucji 1905 r. należał do Komitetu Obywatelskiego Pomocy dla Robotników i Ich Rodzin. W czasie I wojny światowej wspierał działalność KO m. Warszawy, wspomagał prace sekcji pomagających osobom bezdomnym.

W okresie II RP nadal był czynnym klinicystą, kontynuował także prace badawcze w dziedzinie neurologii. W 1931 r. przewodniczył polskiej delegacji na pierwszym Międzynarodowym Kongresie Neurologicznym w Bernie. Działał na rzecz założenia Instytutu Neurologicznego, który ostatecznie powstał już po jego śmierci.

W nekrologach pisano o nim: „Stał się symbolem tego, co powinno być ideałem człowieka nauki i obywatela. Marzył zawsze o tym, by nauka łączyła wszystkich tych, którzy jej chcą służyć bez różnicy wyznań i pochodzenia czy poglądów politycznych. Miłował naukę ponad wszystko, był wrażliwy na niedolę ludzką”. Zaznaczano, że „[...] jednego nie cierpiał – to fałszu, karierowiczostwa, nierzetelnego stosunku do nauki i traktowania jej nie jako celu samego w sobie, lecz jako środka do zdobycia stanowiska, jako szczebla do kariery życiowej”. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AGAD, KGGW, sygn. 7119; APP, Akta m. Płocka, sygn. 200/5189, 200/5296, 200/5967, 200/7785; GBL, DSKM, KOL [Flatau Edward]; *Kronika*, „NG” 1914, nr 9; *Dr Edward Flatau*, „Robotnik” 1932, nr 194; T. Simchowicz, *Zmarli członkowie: Śp. Edward Flatau (1869–1932)*, „RTNW” 1932, nr 25; L.E. Bregman, *Twórczość naukowa dr. Edwarda Flataua*, „WCzL” 1932, nr 47; N. Zandowa, *Edward Flatau jako nauczyciel*, „WCzL” 1932, nr 47; S. Konopka, *Flatau Edward (1868–1932)*, PSB, t. VII, Kraków 1948–1958; P. Szarejko, *SLP XIX w.*, t. 3, Warszawa 1995; R. Żebrowski, *Flatau Edward*, PSJ, t. 1, Warszawa 2003; *Polscy lekarze Żydzi w XIX i XX wieku*, red. Z. Podgórska-Kławe, Warszawa 2010; D. Lewera, *Edward Flatau – współtwórca światowej neurologii*, „Polski Przegląd Neurologiczny” 2019, nr 4.

A. Böldyrew

Flaum Maksymilian (1864–1933), lekarz, przyrodnik, publicysta, tłumacz. Pseud. M.F., M.Fl.

Urodził się w Warszawie w żydowskiej rodzinie Stanisława i Heleny. W 1882 r. ukończył II Gimnazjum w Warszawie, a następnie rozpoczął naukę w sekcji przyrodniczej Wydziału Fizyko-Matematycznego UW. Po roku przeniósł się na Uniwersytet Dorpacki, na którym w 1895 r. uzyskał stopień kandydata chemii. Po powrocie do Warszawy podejmował różne zajęcia: pracował w wytwórniach chemicznych, uczył chemii, tłumaczył teksty na język polski z języków niemieckiego i włoskiego. W 1887 r. przetłumaczył z języka niemieckiego pracę Hermana Hagera *Wykład chemii farmaceutycznej*, a w 1889 r. książkę Gustava von Bungego *Wykład chemii fizjologicznej i patologicznej*. W 1890 r. wyjechał do Szwajcarii. W Bernie studiował na Wydziale Lekarskim i równocześnie pracował w Instytucie Fizjologicznym prof. Hugona Kroneckera. W tym czasie powstały jego pierwsze prace naukowe. W 1892 r. przeniósł się do Monachium, gdzie po roku uzyskał stopień doktora medycyny. Doświadczenia w zakresie nauk medycznych zdobywał także w monachijskich placówkach badawczych: w Instytucie Fizjologii i Instytucie Farmakologii, w których pracował do końca 1893 r. W 1894 r. nostryfikował dyplom lekarski na Uniwersytecie Dorpackim. Po powrocie do Warszawy w 1895 r. rozpoczął praktykę lekarską, którą z dużym powodzeniem prowadził przez lata. Pracował także na oddziale chorób wewnętrznych Szpitala Starozaconych w Warszawie.

Oprócz pracy zawodowej angażował się w działalność społeczną i publicystyczną. Zajmował się popularyzacją nauk przyrodniczych i medycznych na łamach wielu czasopism, których był także stałym współpracownikiem, jak „Gazeta Lekarska”, „Kronika Lekarska”, „Wszechświat”, „Wiadomości Farmaceutyczne”, „Pamiętnik Fizjologiczny”. Współpracował ponadto z „Ateneum”, „Biblioteką Warszawską”, „Przeglądem Tygodniowym” i „Kurierem Warszawskim”. W kręgu jego zainteresowań publicystycznych znajdowały się takie problemy jak alkoholizm, higiena żywienia i anatomia człowieka. Większość tekstów poświęconych tym zagadnieniom opublikował w l. 90. XIX w. Teksty jego publicznych wystąpień często ukazywały się drukiem, np. odczyt *Ból* wygłoszony dla TORPR w marcu 1900 r., a opublikowany przez „Kurier Warszawski”. Był członkiem wielu organizacji społecznych, m.in. WTL, Kasy im. Józefa Mianowskiego oraz Towarzystwa Literatów i Dziennikarzy. Prowadził wykłady w ramach działającego w Warszawie w styczniu i lutym 1907 r. Uniwersytetu Chłopskiego. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

GBL, DSKM, ILWB, sygn. PL\327\1\0\1234; NAE, Tartu Keiserlik Ülikool, Isiklikud toimikud, Üliõpilased, sygn. EAA.402.2.6008, EAA.402.2.6009; ZNiO, Album, sygn. 15950/II; „RNLA” 1905; *Nekrolog*, „NP” 1933, nr 225; Z. Srebrny, *Dr Maksymilian Flaum. (Wspomnienie pośmiertne)*, „KW” 1933, nr 225; S. Konopka, *Flaum Maksymilian (1864–1933)*, PSB, t. VII, Kraków 1948–1958; P. Szarejko, *SLP XIX w.*, t. 3, Warszawa 1995.

Bibliografia podmiotowa:

Ból. Odczyt publiczny na dochód Osad Rolnych wygłoszony w dn. 3 b.m., „KW” 1900, nr 34; *Ciało człowieka. Wykład poglądowy anatomii człowieka*, Warszawa 1900.

Fopp Tadeusz Cyprian (1882–1954), nauczyciel, publicysta.

Urodził się w Lublinie w rodzinie Jakuba, cukiernika pochodzącego z Davos w Szwajcarii, i Pauliny z Niewiarowskich. Najpierw uczył się w domu, następnie w r.szk. 1891/1892 uczęszczał do szkoły niemieckiej. W l. 1892–1894 był uczniem Szkoły Konstantina Kapitonowa w Lublinie. W l. 1894–1904 uczył się w lubelskim Gimnazjum Męskim z wykładowym językiem rosyjskim. Świadectwo dojrzałości uzyskał w 1904 r., po czym wstąpił na Wydział Prawa UW, skąd wkrótce przeniósł się na Wydział Medyczny UW. W 1906 r. wyjechał do Krakowa i rozpoczął naukę na Wydziale Filozoficznym UJ. Dzięki bardzo dobrym wynikom na egzaminach został zwolniony z opłat za studia. W 1910 r. uzyskał dyplom ukończenia studiów. W trakcie studiów uniwersyteckich pisał artykuły o tematyce społeczno-religijnej do pism katolickich. Po ukończeniu studiów objął stanowisko sekretarza redakcji dziennika „Polak–Katolik” i zamieszkał w Warszawie. Pod koniec 1912 r. wyjechał do Sosnowca, gdzie do 1916 r. był redaktorem katolickiego dziennika „Kurier Zagłębia”. W 1915 r. objął posadę nauczyciela geografii, historii, języka polskiego i języka łacińskiego w Wyższej Szkole Realnej w Sosnowcu.

W 1917 r. na zaproszenie biskupa Stanisława Zdzitowieckiego przybył do Włocławka, gdzie objął początkowo posadę inspektora, a następnie nauczyciela historii i geografii w Gimnazjum Humanistycznym im. ks. Jana Długosza. Prowadził pogadanki historyczne dla inteligencji, robotników i młodzieży, organizowane przez Oddział Kujawski Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. W r.szk. 1917/1918 wykładał także historię w Liceum im. Piusa X we Włocławku (późniejsze Niższe Seminarium Duchowne), gdzie uczniem był Stefan Wyszyński, przyszły prymas polski, z którym Fopp do 1945 r. utrzymywał kontakty korespondencyjne. Prowadził jednocześnie działalność publicystyczną. W l. 1917–1922 współpracował z pismem katolickim „Głos św. Franciszka Serafickiego”. W l. 1918–1929 prowadził dział literacki w dzienniku „Słowo Kujawskie”.

W okresie II RP kontynuował pracę w szkolnictwie oraz działalność społeczną. Od 1920 r. pracował w dwóch zakładach żeńskich we Włocławku: Gimnazjum Żeńskim Janiny Steinbok (zob.) oraz Gimnazjum Filologicznym Spółdzielczego Stowarzyszenia Szkolnego. Zajmował się popularyzacją wiedzy historycznej, wygłaszając odczyty i współpracując z lokalną gazetą oraz organizacjami oświatowymi. Działał w ugrupowaniach politycznych i stowarzyszeniach społecznych związanych z ND. Należał do PCK, Koła Przyjaciół Harcerstwa, Towarzystwa Przyjaciół Żołnierza oraz stowarzyszeń kościelnych, m.in. Akcji Katolickiej i III Zakonu św. Franciszka z Asyżu. W okresie II wojny światowej brał udział w tajnym nauczaniu. Zmarł we Włocławku.

Bibliografia przedmiotowa:

W. Piasecki, *15-lecie Kujawskiego Oddziału Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego*, „Ziemia” 1923, nr 9; *Spis nauczycieli*, Lwów–Warszawa 1924; R. Ściślak, *Pamiętnik dziennikarza prowincjonalnego (fragmenty)*, „RHCzP” 1972, nr 4; A.L. Ruprecht, *Prof. Tadeusz Cyprian Fopp (1882–1954), zasłużony pedagog dla Kujaw i Polski*, „ZCiech” 2006, nr 8; B. Ziółkowski, *Fopp Tadeusz Cyprian*, WSB, t. 4, Włocławek 2006; R. Kulik, H. Kulik, *Tadeusz Cyprian Fopp, 1882–1954, GSB*, t. 3, www.rodzinaulik.eu/grabowiecki_sownik_biograficzny_t_3_e_j.pdf (dostęp: 9.06.2023).

Foryś Franciszek (1874–?), nauczyciel, wykładowca, publicysta. Pseud. Fors.

Urodził się w Lachensbach w okręgu Oldenburg, w Cesarstwie Niemieckim. Był synem Franciszka, woźnego w gimnazjum w Wadowicach. W 1899 r. ukończył studia teologiczne, a w 1912 r. Wydział Prawny na UJ. Później kształcił się na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu Wiedeńskiego, uzyskując stopień doktora teologii. Przez kilkanaście lat był księdzem katolickim w diecezji krakowskiej. Po wystąpieniu ze stanu duchownego przeniósł się pod koniec 1916 r. lub na początku 1917 r. do Radomia. Zatrudniony został jako nauczyciel historii w tamtejszym gimnazjum. Krótko współpracował z miejscowymi pismami – „Gazetą Radomską” i „Kroniką Radomską”. W tej ostatniej wydał własne opowiadanie *Życie*. Był współzałożycielem Towarzystwa Oświatowego „Światło” w Radomiu – na wzór powstałych już wcześniej w Lublinie czy w Łodzi stowarzyszeń mających w swoich nazwach wyróżnik „światło”. Prowadził odczyty w ramach działalności Uniwersytetu Ludowego Ziemi Radomskiej. Wygłaszał wykłady na kursach organizowanych przez radomską Radę Klasowych Związków Zawodowych. Podejmował zagadnienia społeczne, polityczne, gospodarcze, prawne i moralne.

W 1919 r. uzyskał z ramienia PPS mandat w wyborach lokalnych do Rady Miejskiej. W tym samym roku wybrany został prezydentem Radomia. Po dwóch latach zarządzania miastem zrezygnował z tej funkcji. W 1921 r. wyjechał z Radomia. Dalsze jego losy nie są znane.

Bibliografia przedmiotowa:

W. Macherzyński, *Pierwszy prezydent czerwonego Radomia*, „TR” 1982, nr 26; J. Miąso, *Ruch robotniczy i oświata (1878–1914)*, „RDO” 1983, t. 25; W. Macherzyński, *Foryś Franciszek Ignacy*, SBDPRR, t. 2, Warszawa 1987; W. Macherzyński, *Franciszek Foryś*, ZiNZR, t. 2, Radom 1988; P.A. Tusiński, *Typy lokalnych przywódców politycznych w mieście prowincjonalnym II Rzeczypospolitej (przykład Radomia)*, „PH” 1997, nr 2; *Protokół nr XIII/2019 z trzynastej nadzwyczajnej sesji Rady miejskiej w Radomiu odbytej w dniu 1 kwietnia 2019 roku w Sali Urzędu Stanu Cywilnego w Radomiu przy ul. Moniuszki 9*, <http://bip.radom.pl/download/69/76263/protokolnrXIIInadzwyczajna-1042019.pdf> (dostęp: 9.06.2023).

I. Michalska

G

Gajl (Gail) Maria (1865–1945), nauczycielka.

Urodziła się w podradomskiej wsi Chlewiska, była córką Adolfa i Józefy z Bukowskich. Pochodziła z niezamożnej rodziny inteligenckiej. Ojciec był felczerem i chirurgiem. Po powstaniu styczniowym zwolniono go z posady chirurga Okręgu Górniczego, a rodzina przenieśli się do Radomia. W 1881 r. Gajl ukończyła rządowe gimnazjum w Radomiu, gdzie po zdaniu egzaminów kwalifikacyjnych uprawniających do nauczania, w wieku niespełna 16 lat podjęła pracę w charakterze prywatnej nauczycielki. Podczas trwającej kilka miesięcy fali strajków szkolnych w Radomiu należała do nowo powołanej Polskiej Macierzy Szkolnej, działającej na rzecz zapewnienia ciągłości edukacji młodzieży polskiej.

Po carskim ukazie tolerancyjnym z 1905 r. podjęła pionierską działalność na rzecz polskiego szkolnictwa – wraz z siostrą Aleksandrą wystąpiła do władz o pozwolenie na utworzenie prywatnej szkoły żeńskiej. Władze wyraziły zgodę na utworzenie 3-klasowej szkoły żeńskiej z programem 3-letniego gimnazjum – znaczącą rolę w szybkim powołaniu placówki odegrała renoma znakomitego pedagoga, którą się cieszyła. Zajęcia rozpoczęły się 1 marca 1906 r., sama założycielka uczyła arytmetyki i geografii. Już w 1906 r., ze względu na żądania rodziców, a także większe możliwości finansowe, szkołę przekształcono w 7-klasową z wykładowym językiem polskim. Poza oficjalnym programem konspiracyjnie prowadzono w niej lekcje historii i literatury polskiej. Placówka funkcjonowała pod nazwą Zakłady Naukowe Żeńskie i posiadała internat dla uczennic. Szkołę powszechnie ceniono za wysoki poziom nauczania, jej absolwentki miały prawo wstępu na wyższe uczelnie Krakowa, Lwowa, jak też na niektóre uniwersytety we Francji i Szwajcarii. W skład grona pedagogicznego wchodził także nauczyciele niezatwierdzeni przez władze rosyjskie. Gajl była członkinią Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego.

Po wybuchu I wojny światowej należała do kilku instytucji oświatowych. Od sierpnia 1915 r. była członkinią Komisji Szkolnej KO m. Radomia, następnie od września 1916 r. należała do Zarządu Komisji Szkolnej Ziemi Radomskiej, w której kierowała Wydziałem Wychowania Przedszkolnego, oraz była członkinią Wydziału Szkół Średnich. Najpewniej w związku z tą działalnością dwukrotnie uczestniczyła w zjazdach nauczycielskich, na których podejmowała m.in. kwestię higieny pracy z uczniem oraz niedoboru podręczników szkolnych. W l. 1917–1918 przekształciła szkołę w 8-klasowe gimnazjum żeńskie z prawami szkół publicznych. W tym czasie współorganizowała Seminarium Nauczycielskie Komisji Szkolnej Ziemi Radomskiej w Radomiu, w którym od grudnia 1915 r. uczyła geografii. Na rzecz biblioteki Seminarium ofiarowała część własnego księgozbioru. Przez cały okres wojny użyczała budynku swojej placówki innym szkołom, które w wypadkach wojennych straciły swoje siedziby, m.in. Męskiej Szkole Handlowej. Przyjęła ponadto do swojego gmachu żeńskie oddziały Seminarium Nauczycielskiego i została ich kierowniczką.

Po zakończeniu I wojny światowej rozwinęła działalność charytatywną, by umożliwić naukę również najuboższym dziewczętom. W okresie II RP jej szkoła znakomicie prosperowała. Poświęciła się kształceniu polskiej młodzieży w języku ojczystym. Przez cały okres

pracy pedagogicznej była przekonana, że kobiety nie powinny szukać spełnienia wyłącznie w roli żony czy matki. Za swoją działalność pedagogiczną, oświatową i społeczną została odznaczona Złotym Krzyżem Zasługi. Zmarła w Radomiu.

Bibliografia przedmiotowa:

APR, Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Radomiu, sygn. 4/308; APR, Związek Nauczycielstwa Polskiego Oddział Miejski w Radomiu, J. Cyrańska, Wspomnienia z tajnego nauczania w szkole Marii Gajl, sygn. 43; BU UJK, E. Kruk, Zakłady Naukowe Żeńskie Marii Gajl w Radomiu [Niepublikowana praca dyplomowa]; S. Ośko, *Nauczyciele radomscy w walce o szkołę polską*, „BKRTN” 1968, z. 3–4; J. Cyrańska, *Wspomnienia z tajnego nauczania w szkole M. Gajłówny*, „BKRTN” 1971, z. 1–4; M. Maj, *Zarys dziejów szkolnictwa radomskiego*, [w:] *Radom. Dzieje miasta w XIX i XX w.*, red. S. Witkowski, Warszawa 1985; M. Borudzińska, *Zakłady Naukowe Żeńskie Marii Gajl w Radomiu: 1906–1949*, Radom 1996; A. Dreła, *Szkoła dla kobiet*, [w:] *Ich ślady. Kobiety w historii Radomia*, red. A. Morgan, A. Skubisz-Szymanowska, Radom 2011; M. Soboń, *Gail (Gajl) Maria (1865–1945)*, *ŚSB*, t. 2, Kielce 2009; J. Majsiak, *Legenda radomskiej oświaty*, „Nauczyciel” 2015, nr 2.

K. Cybulska, P. Pająk

Galle Henryk (1872–1948), historyk literatury, krytyk literacki, wydawca. Pseud., krypt. Celsus, g, g., G, g-e, h, h., H., h.g., hg, hg., H.G., H. G-e, Vester.

Urodził się w Warszawie, pochodził z rodziny kupieckiej, był synem Franciszka i Natalii z Cytwiców. Do 1891 r. uczęszczał do II Gimnazjum w Warszawie, gdzie uczyli go m.in. językoznawca Adam Antoni Kryński i historyk literatury Roman Plenkiewicz (zob.). Studia na UW w l. 1891–1896 ukończył ze stopniem kandydata nauk historyczno-filologicznych. Kształcił się pod kierunkiem historyków Adolfa Pawińskiego i Teodora Wierzbowskiego oraz filozofa Henryka Struwego (zob.). Podróżował po Europie, odwiedził Włochy i Szwajcarię.

Stale pracował jako nauczyciel. W l. 1898–1905 uczył literatury polskiej i historii polskiej i powszechnej w samokształceniowych kółkach młodzieży, na tajnych kompletach Uniwersytetu Latającego i w żeńskich gimnazjach (Jadwigi Kotwickiej, Cecylii Plater-Zyberkówny [zob.], Stefanii Tołwińskiej, Józefy Gagatnickiej, Zofii Sierpińskiej), w l. 1905–1918 był wykładowcą Towarzystwa Kursów Naukowych, potem WWP, oraz w gimnazjum Pawła Chrzanowskiego, od 1915 r. im. Jana Zamoyskiego.

Był sekretarzem redakcji „Ateneum” w l. 1898–1901 oraz „Tygodnika Ilustrowanego” od 1905 do 1911 r., w l. 1905–1912 współredagował też „Przegląd Bibliograficzny”. Należał do inicjatorów wydawnictwa *Wiek XIX. Sto lat myśli polskiej*, w l. 1906–1914 był jego współredaktorem, pisał też do niego biografie i portrety literackie. Publikował szkice i recenzje w periodykach, m.in. „Książka”, „Biblioteka Warszawska”, „Dziennik Chicagoski”, „Kurier Warszawski”, „Bluszcz”; pisał do wydawnictw zbiorowych i encyklopedycznych, m.in. *Wielkiej Encyklopedii Powszechnej Ilustrowanej* (1906).

Podzielając postpozytywistyczne poglądy na społeczną funkcję literatury, popularyzował literaturę polską i wiedzę historycznoliteracką. Był doradcą literackim warszawskich firm wydawniczych, wpływając na ich działania w tym zakresie, sam przygotowywał edycje

popularnonaukowe i szkolne polskich dzieł literackich. Z jego inicjatywy powstały publikowane przez Gebethnera i Wolffa serie wydawnicze: *Biblioteczka Uniwersytetów Ludowych* i *Biblioteczka Młodzieży Szkolnej*. Od 1907 r. należał do komitetu redakcyjnego ich kolejnej serii *Wybór Pisarzy Polskich dla Domu i Szkoły*. Od 1907 r. był członkiem komitetu redakcyjnego wydawanych przez Wydawnictwo M. Arcta serii *Biblioteczka Narodowa* i *Książki dla Wszystkich* (z podserią *Arcydzieła Poezji Polskiej i Obcej*), w których ogłoszono wydania szkolne tekstów literackich polskich i obcych w jego opracowaniu. Redagował także cieszące się dużym powodzeniem w zaborze rosyjskim, wielokrotnie wznawiane wypisy i czytanki do użytku szkolnego oraz podręczniki dla szkół średnich z zakresu kształcenia literackiego i językowego. Postulował wprowadzenie zagadnień stylu literackiego do programu nauczania na poziomie gimnazjalnym i wyższym oraz opracowanie nowoczesnego podręcznika stylistyki.

Był silnie związany ze Stowarzyszeniem Nauczycielstwa Polskiego, a w okresie II RP z Towarzystwem Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych (Oddział Warszawski), redagował jego „Kroniki”, przewodniczył Komisji Sekcyjnej i sekcji polonistycznej, był członkiem Zarządu Głównego i wiceprezesem Towarzystwa.

Należał do organizatorów I Ogólnopolskiego Zjazdu Nauczycieli–Polonistów w 1924 r. W l. 1926–1934 współredagował „Przegląd Pedagogiczny”, organ Towarzystwa Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych. Należał także do zarządów Towarzystwa Literatów i Dziennikarzy oraz Kasy Literackiej, współpracował z Komisją Historii Literatury Polskiej przy PAU oraz Komisją do Badań nad Historią Literatury i Oświaty w Polsce przy Towarzystwie Naukowym Warszawskim. Od 1938 r. był członkiem korespondentem Wydziału I (Językoznawstwo i Historia Literatury) tego Towarzystwa. Zmarł w Olszance k. Radziwiłłowa.

Bibliografia przedmiotowa:

Czy wiesz, Warszawa 1938; Z. Szmydtowa, *Śp. Henryk Galle (1872–1948)*, „RTNW” 1948; Z. Rothertowa, *Galle Henryk (1872–1948)*, *PSB*, t. VII, Kraków 1948–1958; *Z dziejów książki*, Warszawa 1961; *Galle Henryk*, *BLPNK*, t. 14, Warszawa 1973; B. Bogolebska, *Henryk Galle jako autor podręczników stylistyki i teorii literatury*, „PPSPL” 1979, nr 35; *BUP*, cz. 1, z. 1; J. Kądziela, *Galle Henryk*, [w:] *Literatura polska. Przewodnik encyklopedyczny*, t. 1, Warszawa 1984; W. Albrecht-Szymanowska, *Galle Henryk*, *DPP*, t. 1, Warszawa 2000; J. Durka, *Wybrane problemy z działalności wydawniczej Towarzystwa Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych w dwudziestoleciu międzywojennym*, [w:] *Działalność instytucji wydawniczych na rzecz oświaty i edukacji w XX i pierwszych latach XXI wieku*, red. I. Michalska, G. Michalski, Łódź 2014.

Bibliografia podmiotowa:

„Balladyna” *Juliusza Słowackiego*, objaśnienia H. Galle, Warszawa 1905; *Wypisy polskie z dziejów literatury do użytku szkolnego*, Warszawa 1905; *Stylistyka i teoria literatury. Wykład systematyczny oraz wypisy i ćwiczenia stylistyczne*, Warszawa 1906; *Czytanki polskie dla uniwersytetów ludowych*, t. 1 i 2, Warszawa 1907; *Słowniczek wyrazów o pisowni wątpliwej wraz z podziałem ich na zgłoski*, Warszawa 1907; K. Brodziński, „*Wiesław*”. *Sielanka krakowska w pięciu pieśniach*, ze wstępem i objaśnieniami H. Gallego, Warszawa 1907; *Teoria prozy i poezji w zarysie*, Warszawa 1910; *Krótką stylistyką wraz z teorią wierszowania*, Warszawa 1911; *Zarys dziejów literatury polskiej*, Warszawa 1913; *Krótką gramatyką języka polskiego w streszczeniu, podług dzieł A.A. Kryńskiego, Ign. Steina i R. Zawilińskiego, i in.*, Warszawa 1914.

Gałczyńska Maria (1857–1930), działaczka społeczna, kulturalna, właścicielka księgarni.

Urodziła się w majątku Smotryszew na ziemi piotrkowskiej. Była córką Edmunda Chrzanowskiego i Zofii z Zabokrzeckich. Odebrała edukację domową. Wraz z siostrą Emilią Bohowiczową (zob.) aktywnie działała w kaliskich organizacjach społecznych i filantropijnych. W KTD wygłaszała odczyty, organizowała i reżyserowała przedstawienia amatorskie. Od 1909 r. działała w Stowarzyszeniu Sług św. Zyty – biurze pośrednictwa pracy dla służących, pełniąc funkcję prezeski zarządu. Była właścicielką znanej kaliskiej księgarni, w której obok podręczników można było nabyć książki dla dzieci i młodzieży, wydawnictwa dla ludu, a także albumy, zabawki i gry dla dzieci. Sklep pod nazwą „Bazar Szkolny” działał od 1890 r. do momentu spalenia śródmieścia Kalisza w 1914 r., zaś Gałczyńską nazywano „szlachcianką za ladą”. Należała do uczestniczek kaliskich „piątków literackich” (łączyły funkcje kółka samokształceniowego oraz wszechnicy dla kobiet z wyższych warstw społecznych), przygotowała szereg odczytów z zakresu historii, literatury i filozofii, popularyzowała najnowsze trendy w wychowaniu dzieci. Angażowała się w ruch emancypacyjny, w 1907 r. należała do delegacji kobiet kaliskich na obchodach jubileuszu pracy literackiej Elizy Orzeszkowej. Od 1907 r. była członkinią Zarządu Biblioteki i Czytelni Publicznej im. Adama Mickiewicza w Kaliszu. W czasie I wojny światowej po opuszczeniu Kalisza znalazła się na terenie Rosji w kurorcie Tarioki (Terjoki w Finlandii), gdzie organizowała pomoc dla ofiar wojny, zakładała ochronki i urządziła kolonie dla osieroconych w czasie wojny dzieci. Przebywała też w Petersburgu. W końcu 1918 r. wróciła do kraju, mieszkała w Warszawie i Piasecznie. Zmarła w Piasecznie.

Bibliografia przedmiotowa:

Reklama Bazaru szkolnego M. Gałczyńskiej, „GK” 1905, nr 54, 128, 273; 1907, nr 297; *Spis alfabetyczny uczestniczek „piątków” 1891–1912*, „ZKal” 1931, nr 1–3; E. Andrysiak, K. Walczak, *Gałczyńska Maria*, SBWPWZK, t. 2, Kalisz 2003; A. Tomaszewicz, *Dobroczynność w guberni kaliskiej 1864–1914*, Łódź 2010; A. Tabaka, M. Błachowicz, *Emancypantka w kapeluszu. Maria z Chrzanowskich Gałczyńska (1857–1930)*, „ŻK” 2011, nr 33; E. Andrysiak, E. Karolewska, *Kaliskie „piątki literackie” jako przejaw ruchu emancypacyjnego kobiet (koniec XIX – początek XX wieku)*, [w:] *Obywatelki na obcasach. Kobiety w życiu publicznym (XIX–XXI w.)*, t. 1., red. U. Kozłowska, T. Sikorski, A. Wątor, Warszawa 2016; A. Tabaka, *Wszystko dla pań. Alternatywny przewodnik po Kaliszu*, ilustrował P. Dunaj, Kalisz 2018; A. Tabaka, *Siostry: Maria Gałczyńska (1857–1930) i Emilia Bohowiczowa (1860–1954) jako animatorki życia kulturalnego i gospodarczego Kalisza na przełomie XIX i XX stulecia*, „ZKTPN” 2019, nr 19; M. Górczyński, *Miasto, społeczeństwo, przyszłość: architektura i przestrzeń nowoczesności Kalisza przełomu XIX i XX wieku*, Warszawa 2019.

M. Nawrot-Borowska

Galecki Włodzimierz (1888–1968), sławista, polonista, nauczyciel, glottodydaktyk.

Urodził się w Warszawie, był synem Edmunda i Marii z Lenczewskich – artystów opery i baletu działających na Syberii. Jego dzieciństwo do 1896 r. upłynęło na wędrownie artystycznej z rodzicami po scenach teatralnych w Rosji. We wspomnieniach z tego okresu pisał: „operę zastępowały mi i świat baśni, i pieśni piastunek, a nieco później i pierwsze

lekcje historii”. Edukację początkową odebrał w domu od rodziców i prywatnych nauczycielek. Do gimnazjum klasycznego uczęszczał w Jekaterynburgu, ukończył je w 1906 r. Brał udział w strajku młodzieży szkół średnich 1905 r., we wspomnieniach szczegółowo relacjonował te wydarzenia i opisywał system wychowania w szkołach rosyjskich. Będąc uczniem gimnazjum, udzielał korepetycji. Studia polonistyczne i sławistyczne odbył na Wydziale Filologicznym UL i UJ w l. 1906–1911. Na seminarium prof. Józefa Tretiaka napisał pracę *Bajki Krasickiego i Kryłowa*. Jako student krakowskiej uczelni należał do Towarzystwa Szkoły Ludowej, prowadził wówczas pogadanki i odczyty wśród włościan. Brał udział w szkoleniach na przewodnika po muzeach i zabytkach Krakowa, które, jak pisał we wspomnieniach, miały na celu nie tylko pokazanie i wyjaśnienie zabytkowej i artystycznej strony miasta, ale były przede wszystkim „poglądową lekcją historii”.

W czasie studiów wielokrotnie wyjeżdżał do Jekaterynburga, gdzie nadal mieszkali jego rodzice. Prowadził tam działalność odczytową dla Polaków. W 1909 r. zorganizował wieczór dla kolonii polskiej o twórczości Juliusza Słowackiego, a w 1912 r. wygłaszał odczyty o literaturze polskiej XVI w. i poezji romantycznej. Był angażowany przez młodzież do udziału w koncertach na rzecz niezamożnych studentów. Wraz z kolegami przyczynił się do rozwoju działalności Towarzystwa Dobroczynności założonego przy parafii rzymskokatolickiej w Jekaterynburgu; mieściły się tam również m.in. biblioteka i czytelnia, a także prowadzono akcje dobroczynne dla Polaków. Gałeczki pisał o sobie w czasie studiów: „Zrusyfikowany nie byłem. Domowe tradycje i opowieści, język z czysto warszawską dzięki rodzicom wymową, częste wycieczki do kraju, wreszcie odrębność religijna, która w ówczesnym wychowaniu grała dużą rolę – wszystko to czyniło mnie w środowisku rosyjskim jeśli nie obcym całkowicie, to w każdym razie innym, odmiennym”. Po ukończeniu studiów rozpoczął pracę nauczyciela języka polskiego w dworach ziemiańskich, co uznawał za ważne doświadczenie, które skłaniało go do przemyśleń nad problemami nauczania i wychowania.

W 1913 r. zdał egzamin nauczycielski i otrzymał uprawnienia do nauczania języka polskiego w szkołach średnich. Przekonywał: „praca dla szkoły polskiej w zaborze rosyjskim, tak niedawno przez społeczeństwo zdobytej, wyrosła w moich oczach do wysokości zadania ze wszech miar ważnego i szczytnego”. Pracował jako nauczyciel w Warszawie w szkole prywatnej Perli Sachs i na pensji Adeli Waligórskiej. Od r.szk. 1913/1914 uczył języka polskiego w szkole handlowej w Pabianicach, a w r.szk. 1914/1915 pracował jako nauczyciel historii w prywatnym gimnazjum Zygmunta Korzeniowskiego w Warszawie. W l. 1915–1919 uczył języka polskiego w gimnazjum Wojciecha Górskiego (zob.) w Warszawie, pełnił także funkcję wicedyrektora do spraw wychowawczych. W przededniu I wojny światowej opracowywał teksty przedstawień teatralnych do użytku szkolnego, m.in. utwory Aleksandra Fredry, Zygmunta Krasickiego, Juliusza Słowackiego, Maksyma Gorkiego. Wydawał je w serii *Biblioteczki Szkolnej* Jakowieckiego. Opublikował także antologię poezji polskiej na potrzeby szkolnej edukacji polonistycznej. Dużą wagę przykładał do wychowawczych i patriotycznych działań szkoły. W gimnazjum Górskiego w 1917 r. przygotował akademię ku czci Stanisława Wyspiańskiego. Interesowały go zasady organizacji szkolnictwa; we wspomnieniach podkreślał walory szkół koedukacyjnych, uznając je za korzystne dla dziewcząt i chłopców.

W okresie II RP pracował jako nauczyciel szkół średnich i organizator szkolnictwa w Warszawie i Wilnie. Był sekretarzem, a następnie prezesem Stowarzyszenia Dyrektorów Polskich Szkół Średnich Państwowych. Od 1929 r. pełnił funkcję wizytatora MWRiOP,

a od 1931 r. obowiązki naczelnika Wydziału Szkół Średnich. W 1934 r. objął stanowisko naczelnika Wydziału Szkół Średnich Okręgu Szkolnego Krakowskiego i wicekuratora. Był twórcą polskiej szkoły metodyki nauczania języka rosyjskiego, autorem licznych prac dla nauczycieli oraz podręczników do nauki literatury i gramatyki języka rosyjskiego dla uczniów. Został odznaczony Złotym Krzyżem Zasługi oraz Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski. We wrześniu 1939 r. kierował ewakuacją Kuratorium w Krakowie. W czasie okupacji organizował tajne nauczanie. W 1950 r. utworzył rusycystykę w WSP w Krakowie, a później Katedrę Języka i Literatury Rosyjskiej w tej uczelni. Zmarł w Krakowie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, MEN w Warszawie, sygn. 1/976; AAN, MSZw w Warszawie, sygn. 26.2/3032; AAN, MWRiOP w Warszawie, sygn. 6/2520; APL, UWL, sygn. 1.1/471; *Galecki Włodzimierz*, [w:] *Wyższa Szkoła Pedagogiczna w pierwszym piętnastoleciu rozwoju, 1946–1961*, red. M. Tyrowicz et al., Kraków 1965; W. Szyszkowski, *Na posterunku ministerialnym*, „RNDWSPK. Prace Rusycystyczne” 1967, z. 2; J. Hulewicz, *Włodzimierz Galecki (1888–1968)*, „PHO” 1968, nr 4; A. Przyboś, *Włodzimierz Galecki (1888–1968)*, „RKNP” 1970, nr 11; *Władysław Galecki*, [w:] J. Chrobaczyński, *Nauczyciele w okupowanym Krakowie 1939–1945*, Kraków 1989; J. Starnawski, *Pokolenie wielkich humanistów polskich*, „Analecta” 1993, z. 2; J. Starnawski, *Galecki Włodzimierz Henryk, SBLP*, t. 6, Łódź 2003; *Leksykon profesorów Akademii Pedagogicznej im. Komisji Edukacji Narodowej 1946–2006*, red. J. Hampel, F. Kirka, I. Pietrkiewicz, Kraków 2006; D. Dziewianowska, *Odzwierciedlenie koncepcji metodycznych Włodzimierza Galeckiego we współczesnej glottodydaktyce*, „Konspekt” 2011, nr 3.

Bibliografia podmiotowa:

„Przedświt” *Zygmunt Krasiniński; do użytku szkolnego oprac.*, Warszawa 1916; „*Monachomachia*” *Ignacy Krasicki, do użytku szkolnego*, Warszawa 1916; „*Pan Geldhab*”: *komedia w trzech aktach wierszem, Aleksander Fredro; do użytku szkolnego oprac.*, Warszawa 1916; „*Mazepa*”: *tragedia w 5 aktach, Juliusz Słowacki; do użytku szkolnego oprac.*, Warszawa 1917; *Antologia szkolna: wybór utworów i urywków poezji polskiej do uczenia się na pamięć w szkole średniej*, Warszawa 1917; *Jeszcze raz przez życie: wspomnienia*, Kraków 1966.

A. Krawczyk, M.M. Krakowiak

Garbaczewski Marcin (1869–1948), lekarz.

Urodził się w Siedlcach, był synem Teofila, właściciela gospodarstwa, i Hieronimy z Grochowskich. W 1890 r. ukończył gimnazjum w Siedlcach i zaczął studia na Wydziale Lekarskim UW. Wówczas rozpoczął społeczną działalność oświatową – za propagowanie czytelnictwa wśród robotników został aresztowany i osadzony w więzieniu w 1894 r. Po uwolnieniu wyjechał do Dorpatu, gdzie w 1897 r. ukończył studia lekarskie na tamtejszym uniwersytecie.

W 1897 r. zamieszkał w Lublinie, pracując jako lekarz w prywatnym gabinecie dla nerwowo chorych w Szpitalu św. Wincentego á Paulo. Był jednym ze współzałożycieli Oddziału Lubelskiego Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego. Dwa lata później osiedlił się w Turobinie, gdzie przez 15 lat prowadził własną praktykę lekarską. Związany z ND, w czasie wyborów do I Dumy w 1906 r. uzyskał mandat pełnomocnika gm. Turobin i delegata

pow. krasnostawskiego na wyborczy zjazd gubernialny. W Turobinie przyczynił się do powstania Kasy Pożyczkowo-Oszczędnościowej, Stowarzyszenia Spożywców „Jurzenka”, kółka rolniczego „Zgoda” w 1906 r. oraz OSP w 1908 r., której był prezesem. Działał w Kole Polskiej Macierzy Szkolnej w Turobinie, a po jego likwidacji doprowadził do powstania Domu Ludowego, który był też siedzibą założonej i kierowanej przez niego czytelnicy. Udostępniano w niej prasę polską, w czasie strajków szkolnych w l. 1905–1907 uczono dzieci czytania i pisania po polsku, organizowano odczyty, za co Garbaczewski był represjonowany przez władze carskie. Był jednym z założycieli i długoletnim kierownikiem pierwszego lubelskiego Żłobka Dziennego dla Dzieci.

W 1914 r. powrócił do Lublina, gdzie w 1916 r. objął posadę lekarza miejskiego. Pełnił także funkcje kierownika Wydziału Zdrowia Publicznego i kierownika Oddziału Sanitarnego przy Zarządzie Miejskim. Był ponadto członkiem Wojewódzkiej Rady Szpitalnej oraz kierownikiem Przychodni Przeciwgruźliczej w Lublinie. Równoległe prowadził działalność społeczną na rzecz ochrony zdrowia. Od 1914 r. był członkiem LTL, a także jednym ze współzałożycieli Towarzystwa Pogotowie Ratunkowe w Lublinie w 1917 r. W l. 1915–1925 pełnił funkcję prezesa Towarzystwa Walki z Gruźlicą i stał na czele Oddziału Lubelskiego PCK oraz Izby Lekarskiej w Lublinie. Angażował się w liczne działania kulturalno-społeczne w Lublinie. Zasiadał w zarządach Stowarzyszenia Przyjaciół Nauk, Biblioteki im. Hieronima Łopacińskiego i Muzeum Lubelskiego, a także we władzach Towarzystwa Krajoznawczego w Lublinie.

W okresie II RP kontynuował działalność zawodową i społeczną, a po II wojnie światowej leczył bezpłatnie studentów Bratniej Pomocy uniwersytetów UMCS i KUL oraz dzieci wychowujące się w Zakładzie św. Marii, jak również wszystkich biednych, pozostających pod opieką Towarzystwa Pań Miłosierdzia i Caritasu. Należał też do grona organizatorów Wydziału Lekarskiego UMCS. Został odznaczony Złotym Krzyżem Zasługi. Zmarł w Lublinie.

Bibliografia przedmiotowa:

Informator Województwa Lubelskiego, Lublin 1925; S. Kowalczyk, *Doktor Marcin Garbaczewski lekarz – społecznik – patriota (30 IX 1869 – 9 I 1948)*, „AHM” 1967, z. 3/4; S. Wiśniewski, *Garbaczewski Marcin*, *SBML*, t. 1, Lublin 1993; J. Garbaczewski, *Marcin Garbaczewski – życiorys*, „DT” 2007, nr 28; Wywiad z Jerzym Garbaczewskim (wywiad przeprowadziła A. Małek, dn. 10.01.2021).

A. Małek

Garlicka Zofia (1874–1942), lekarka, działaczka społeczna i niepodległościowa.

Urodziła się w Niżnym Nowogrodzie, była córką Feliksa Wojtkiewicza i Teofili z Bogórskich, uczestników powstania styczniowego, zesłanych na Syberię. W 1895 r. podjęła studia medyczne w Szwajcarii – w l. 1895–1898 na Uniwersytecie Genewskim, w l. 1898–1900 na Uniwersytecie Zuryskim, gdzie uzyskała dyplom lekarski. W 1901 r. zdała egzamin państwowy na Wydziale Lekarskim Uniwersytetu Kazańskiego. W klinice prof. Henryka Jordana odbyła specjalizację w zakresie położnictwa i ginekologii, po czym podjęła pracę w Zawierciu. Od 1901 r. uczestniczyła w posiedzeniach TLCz, w 1902 r. została jego członkinią. Brała

także udział w posiedzeniach TLW. Od 1903 r. pracowała w ambulatorium i szpitalu Huty „Częstochowa” Bernarda Hantkego w Rakowie k. Częstochowy, a równocześnie w Przytułku Położniczym i Szkole Położniczej w Częstochowie. Następnie przeniosła się do Łodzi, gdzie od 1907 r. była zatrudniona jako lekarka fabryczna w zakładach Karola Scheiblera i Ludwika Grohmana, a także w szpitalu miejskim. W l. 1912–1917 pracowała w I Przytułku Położniczym w Łodzi, brała udział w organizowaniu kolejnego przytułku. Propagowała rozwój opieki nad dziećmi w ramach żłobków przyfabrycznych, działała również w łódzkiej „Kropli Mleka”. Równocześnie prowadziła prace badawcze; gromadziła m.in. dane statystyczne dotyczące śmiertelności niemowląt z łódzkich rodzin robotniczych. Uczestniczyła w I oraz II Zjeździe Lekarzy Prowincjonalnych. Podczas I Zjazdu w Łodzi w 1911 r. przedstawiła referat dotyczący walki z rakiem macicy. Wbrew informacjom podawanym w niektórych opracowaniach podczas II Zjazdu w Lublinie w 1914 r. nie wygłosiła referatu.

Od wczesnej młodości sympatyzowała z ruchem socjalistycznym. W okresie studiów działała w ZZSP. Od 1900 r. należała do PPS. W ramach tej działalności przechowywała i przewoziła broń i amunicję, organizowała także działalność oświatową, prowadziła wykłady w kółkach partyjnych. W 1904 r. wstąpiła do Koła Inteligencji PPS w Częstochowie. W 1905 r. wybrano ją na przewodniczącą sympatyzującego z socjalistami Związku Kobiet w Częstochowie. Należała do grupy założycieli Towarzystwa Szerzenia Wiedzy w Częstochowie, wchodziła też w skład jego zarządu. Po przeniesieniu się do Łodzi odsunęła się od działalności partyjnej, skupiła się na pracy zawodowej i społecznej, propagując rozwijanie instytucjonalnej opieki nad matką i dzieckiem.

W 1918 r. przeprowadziła się do Warszawy, gdzie pracowała w szpitalnictwie, kierowała oddziałami położniczo-ginekologicznymi. Należała do wielu organizacji zawodowych i społecznych, była m.in. współzałożycielką i przewodniczącą Zrzeszenia Lekarek Polskich. Publikowała na łamach fachowych periodyków: „Ginekologii”, „Lekarza Polskiego”, „Opieki nad Dzieckiem”, upowszechniając ideę opieki nad matką i dzieckiem. Odznaczono ją Krzyżem Niepodległości. W czasie II wojny światowej pomagała Żydom. Wraz z córką została wywieziona do obozu koncentracyjnego Auschwitz, gdzie opiekowała się chorymi więźniarkami. Zmarła po zarażeniu się tyfusem.

Bibliografia przedmiotowa:

APŁ, RzGP, sygn. 5/3748; GBL, DSKM, ILWB, sygn. PL\327\1\0\1379; Université de Genève, Archives de l'Université, <https://www.unige.ch/archives/adm/documents-en-ligne/listes-des-autorites-professeurs-etudiants-auditeurs-et-laboratoires/> (dostęp: 9.06.2023); „MonP” 1931, nr 111; S. Nowak, *Z moich wspomnień*, cz. II: *Częstochowa (lipiec 1902 – lipiec 1914)*, Częstochowa 1933; A. Próchnik, *Kobieta w polskim ruchu socjalistycznym*, Warszawa 1948; T. Męczkowska, J. Putowska, A. Wrzosek, *Garlicka Zofia (1874–1942)*, PSB, t. VII, Kraków 1948–1958; W. Palus, *Życie społeczno-polityczne w Częstochowie w latach rewolucji 1905–1907*, Częstochowa 2003; H. Bojczuk, *Kobiety – lekarki w Towarzystwie Lekarskim Warszawskim w latach 1875–1939: (1875–1905 – część pierwsza)*, „MN” 2008, nr 1; M. Ciesielska, *Dr Zofia Garlicka (1874–1942) – lekarz ginekolog, przewodnicząca Zrzeszenia Lekarek Polskich, więźniarka Pawiaka i Auschwitz-Birkenau*, „AMP” 2014, R. 4; J. Sosnowska, *Działalność socjalna i opiekuńczo-wychowawcza Łódzkiego Chrześcijańskiego Towarzystwa Dobroczynności (1885–1940)*, Łódź 2011.

Gawroński Julian (1868–1939), lekarz.

Urodził się w Warszawie, był synem Konstantego, zubożałego szlachcica z Podlasia, urzędnika państwowego w Warszawie, oraz Marianny z Gryklików. Po ukończeniu w 1886 r. gimnazjum filologicznego w Warszawie studiował w Szwajcarii. Ukończył studia przyrodnicze na Uniwersytecie Zuryskim, a po nich – na tej samej uczelni – odbył studia medyczne, łącząc je w l. 1899–1902 z asystenturą w uniwersyteckiej klinice dziecięcej. Stopień doktora medycyny, chirurgii i położnictwa uzyskał w Zurychu w 1900 r. Dyplom lekarski nostryfikował w Moskwie w 1903 r. W l. 1903–1906 pracował w Warszawie w szpitalu dziecięcym i w ambulatorium Towarzystwa Opieki nad Chorymi Pozaszpitalnymi św. Antoniego. Był również lekarzem wychowawcą jednej z ochronek WTD. Należał do grona propagatorów tzw. mieszkań letnich dla młodzieży w wieku szkolnym im. Wilhelma Ellisa Raua w Wilhelmówce i Zofiówce, które miały formę płatnych letnisk organizowanych przez Towarzystwo Kolonii Letnich. Był sygnatariuszem dokumentów założycielskich i działaczem Towarzystwa Higieny Praktycznej im. Bolesława Prusa oraz członkiem rzeczywistym Towarzystwa Badań nad Dziećmi. Zorganizował oraz prowadził w l. 1906–1909 zakład dla dzieci z niepełnosprawnością intelektualną i trudnościami wychowawczymi. Pracował także w lecznicy przeznaczonej dla dzieci z niepełnosprawnością intelektualną. W 1908 r. objął kierownictwo Domu Opieki Towarzystwa Opieki nad Dziećmi. W 1909 r. wyjechał do Szwajcarii. Chcąc kontynuować pracę z dziećmi o specjalnych potrzebach rozwojowych, założył w Vevey zakład wychowawczo-szkolny o charakterze tzw. stacji klimatycznej, który prowadził do wybuchu I wojny światowej (w prasie Królestwa Polskiego zakład reklamowano jako „uzdrowisko wychowawcze dla wątłej dziatwy polskiej”). W l. 1915–1919 pracował w klinikach – dziecięcej w Zurychu oraz psychiatrycznej w Bazylei.

Praktykując w warszawskich, a później szwajcarskich placówkach, tworzył podstawowe założenia swoich koncepcji dotyczących edukacji dzieci z niepełnosprawnością i zaniedbanymi, które rozwijał i wprowadzał w życie w okresie międzywojennym. Zgodnie z nimi proces wychowania i kształcenia miał przebiegać w odpowiednim otoczeniu („naturalnej biosferze”), z wykorzystaniem właściwie przygotowanego „łożyska wychowawczo-szkolnego” i z zastosowaniem „ośrodka koncentracji indywidualnych zainteresowań”. Upowszechniał wiedzę, w formie odczytów i referatów, o medycznych i pedagogicznych aspektach opieki nad dziećmi z niepełnosprawnością i zaniedbanymi. Przeprowadził pionierskie w Królestwie Polskim badania nad przemocą seksualną wobec dzieci i prostytucją nieletnich. Wyniki badań przedstawił w czasie konferencji poświęconej problemowi prostytucji oraz na łamach czasopisma „Czystość”. Należał do założycieli Towarzystwa Opieki nad Dziećmi, był członkiem Towarzystwa Badań nad Dziećmi, a także Komitetu Kolonii Letnich. Napisał kilka haseł do *Wielkiej Encyklopedii Powszechnej Ilustrowanej*, wydawanej przez Saturnina Sikorskiego.

Po powrocie do Polski w 1919 r. wstąpił jako ochotnik do Wojska Polskiego. Później pracował jako lekarz instruktor sanitarny w RGO w Warszawie. W l. 1922–1925 założył i prowadził w Wieleniu nad Notecią Zakład Wychowawczo-Leczniczy „Szkoła Odrodzenia” dla dzieci z poważnymi trudnościami rozwojowymi, w 1925 r. rozpoczął tworzenie zakładu wychowawczo-leczniczego dla dzieci o specjalnych potrzebach w folwarku Żrenica k. Środy, zlikwidowanego z powodu trudności finansowych w 1932 r. Był lekarzem Kolonii Leczniczej Dziecięcej „Górka” w Busku-Zdroju. W prasie specjalistycznej opublikował szereg

tekstów, poświęconych leczniczo-edukacyjnym aspektom opieki nad dziećmi z zaburzeniami rozwojowymi. Należał do Polskiego Towarzystwa Eugenicznego. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AGAD, KGGW, sygn. 7134, 7843; AGAD, ZEA, sygn. 2353; APW, WGUDsS, sygn. 545; GBL, DSKM, ILWB, sygn. PL\327\1\0\1395; *Sprawozdanie Polskiego Towarzystwa Badań nad Dziećmi za rok pierwszy 1907*, Warszawa 1908; M. Szkopowski, *Biedne dzieci*, „KW” 1908, nr 260; *Pensionnat pour enfants de constitution faible a Vevey, 1-er Prospectus*, Imp. Sauberlin et Pfeiffer, Vevey 1911; *Uzdrowisko wychowawcze dla dzieci wątłych w Vevey nad Lemanem (Szwajcaria)*, „Zdrowie” 1911, nr 5; L. Kotarbińska, *Uzdrowiska wychowawcze dla dzieci wątłych w Szwajcarii*, „TMiP” 1911, nr 37; Z. Wójcicka-Chylewska, *Polski zakład wychowawczy w Szwajcarii*, „Świat” 1914, nr 23; P. Szarejko, *SLP XIX w.*, t. 1, Warszawa 1991.

Bibliografia podmiotowa:

W sprawie ratowania dzieci od prostytucji, „Czystość” 1907, nr 7; *Wiadomości z Warszawskiego Chrześcijańskiego Towarzystwa Ochrony kobiet*, „DzCz” 1907, t. 2 [współautor A. Słowikowski].

A. Boldyrew, B. Szczepańska

Gąsiorowska Natalia (1881–1964), historyczka, działaczka społeczna i polityczna.

Urodziła się we wsi Orzyc, w zubożalej rodzinie ziemiańskiej, była córką Józefa i Marii z Trawińskich. Po przeprowadzce do Warszawy kształciła się na 6-klasowej pensji Henryki Czarnockiej. W 1896 r. złożyła egzamin państwowy z kursu siedmiu klas gimnazjum i uzyskała dyplom nauczycielki domowej. W l. 1897–1903 uczyła w szkołach prywatnych i udzielała korepetycji. Pracowała również w sekcji pedagogicznej Koła Kobiet, która działała pod kierownictwem Stefanii Sempołowskiej (zob.). Z powodu tej działalności musiała opuścić Królestwo Polskie. Wyjechała do Rygi, gdzie uzyskała maturę. Po powrocie do Warszawy podjęła naukę na Kursie Pedagogicznym w l. 1902–1903, a po uzyskaniu stypendium wyjechała na studia za granicę. W l. 1903–1904 studiowała historię i historię prawa na Uniwersytecie w Heidelbergu, w l. 1904–1905 historię na Uniwersytecie Paryskim oraz ekonomię w École de Droit i w Collège de France, a w 1906 w Zurychu. Następnie, w l. 1906–1910 kontynuowała studia historyczne na UL. W okresie II RP uzupełniała wykształcenie na uniwersytetach w Paryżu i Hamburgu.

W trakcie studiów związała się z ruchem socjalistycznym. Wstąpiła do organizacji „Spójnia” i została członkinią paryskiej sekcji PPS. Po powrocie do Warszawy w 1905 r. rozpoczęła współpracę z Sempołowską i Stanisławem Kalinowskim (zob.), była aktywna w Związku Nauczycielskim. Wykładała na tajnych kursach dla nauczycielstwa ludowego w Warszawie, organizowanych z inicjatywy m.in. Stefana Juliana Brzezińskiego (zob.). W 1906 r. została zatrzymana w Warszawie przez policję i otrzymała zakaz przebywania w Królestwie Polskim. Wyjechała do Szwajcarii. W 1906 r. została członkinią PPS–Lewicy i reprezentowała partię na kongresie II Międzynarodówki w Stuttgarcie. Uczestniczyła również w obradach I Międzynarodowego Kongresu Kobiet. Po powrocie do kraju w l. 1906–1908 pracowała jako nauczycielka w szkole we Włocinach. Publikowała na łamach czasopism związanych z ruchem lewicowym – jak „Myśl Socjalistyczna” i „Wiedza”. Współpracowała

z Maksymilianem Malinowskim (zob.), zamieszczała teksty w redagowanym przez niego „Zaraniu”. W l. 1906–1908 była członkinią Zarządu oraz wykładowczynią Uniwersytetu dla Wszystkich, a od 1909 r. należała do Towarzystwa Kultury Polskiej. Wykładała także na Kursach Pedagogicznych dla Kobiet pod kierunkiem Jana Miłkowskiego. W l. 1913–1914 działała w Towarzystwie Szerzenia Wiedzy Handlowej i Przemysłowej. W czasie akcji wyborczej do IV Dumy w listopadzie 1912 r. została aresztowana jako członkini Warszawskiej Komisji Wyborczej Zjednoczenia Socjalistycznego. Była więziona w X Pawilonie Cytadeli Warszawskiej.

W l. 1915–1916 wykładała w Uniwersytecie Ludowym. W tym czasie dla Centralnego Biura Szkolnego NKN opracowała programy historii Polski oraz wskazówki metodyczne, które zostały wydane w serii *Biblioteka Nauczyciela Ludowego* pt. *Historia Polski w nauczaniu analfabetów dorosłych*. Pracowała w prywatnych szkołach średnich dla młodzieży żydowskiej. Nauczała historii w Gimnazjum i Liceum Zofii Kaleckiej w Warszawie.

W okresie II RP była związana z WWP w Warszawie, prowadziła wykłady z historii Polski i powszechnej historii gospodarczej. Od 1926 r. była profesorką WWP, a od 1928 r. działała w Oddziale Łódzkim WWP. W 1933 r. habilitowała się na UW w zakresie historii społeczno-gospodarczej i w l. 1934–1939 kierowała Katedrą Historii Społeczno-Gospodarczej i Geografii Historycznej. W czasie II wojny światowej i okupacji działała w WWP oraz wykładała na tajnych kompletach. Po upadku powstania warszawskiego została wywieziona do obozu pracy w Berlinie. W 1945 r. przeniosła się do Łodzi, gdzie podjęła działalność w Komitecie Organizacyjnym UŁ i przyczyniła się do powołania Instytutu Historii UŁ. Zmarła w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

APAN, Materiały Natalii Gąsiorowskiej-Grabowskiej, sygn. 266; W. Kula, *Natalia Gąsiorowska (20 V 1881 – 30 XI 1964)*, „KH” 1965, z. 2; Ż. Kormanowa, *Profesor Natalia Gąsiorowska*, Wrocław 1976; I. Ihnatowicz, *Natalia Gąsiorowska (1881–1964)*, [w:] *Historycy warszawscy ostatnich dwóch stuleci*, red. A. Gieysztor, J. Maternicki, H. Samsonowicz, Warszawa 1986; J. Kita, R. Stobiecki, *Słownik biograficzny historyków łódzkich*, Łódź 2000.

Bibliografia podmiotowa:

Zarys dziejów Wielkiej Rewolucji Francuskiej (1789–1804): przyczyny powstania Rewolucji, przebieg jej i skutki, Warszawa 1907; *Historia zakonów w Polsce*, Warszawa 1910; *Początki przemysłu w Królestwie Polskim*, „Widnokrąg” 1914, nr 10, 12, 15, 16; *Historia Polski w nauczaniu analfabetów dorosłych. Uwagi metodyczne. Rozkład materiału. Wskazówki bibliograficzne*, Warszawa 1916; *Z dziejów przemysłu w Królestwie Kongresowym: sekcje fabryczne (1824–1835)*, Warszawa 1916; *Wolność druku w Królestwie Kongresowym: 1815–1830*, Warszawa 1916; *Historia Polski porozbiorowej: dla nauczycieli szkół początkowych*, Warszawa 1917; *Dzieje Polski porozbiorowej w dwunastu obrazach*, Warszawa 1918; *Wiosna Ludów roku 1848*, Warszawa 1919; *Historia powszechna ze szczególnym uwzględnieniem historii Polski. Podręcznik dla szkoły powszechnej*, t. 1: *Historia starożytna i średniowieczna*, Warszawa 1920; *Wspomnienia z obozu hitlerowskiego w Berlinie*, oprac. K. Śreniowska, Warszawa 1981.

M. Sikorska

Gąsiorowski Franciszek (1876–1939), ksiądz, działacz społeczny.

Urodził się w Strachocinie Szlacheckim k. Makowa Mazowieckiego, w zubożałej rodzinie szlacheckiej. Był synem Józefa i Weroniki z Trawińskich. Po stracie majątku ziemskiego rodzina przeniosła się do Warszawy, gdzie ukończył prywatną szkołę realną Floriana Łagowskiego (zob.), a następnie studiował filozofię i teologię w seminarium duchownym. Od 1896 r. związał się z kołem księży Collegium Secretum. Prowadził działalność duszpasterską w Zgierzu, we wsi Dobra k. Łodzi oraz w parafiach warszawskich. Pracował jako prefekt w gimnazjum Pawła Chrzanowskiego i na pensji Zofii Sierpińskiej.

Był członkiem Towarzystwa Oświaty Narodowej. Jego mieszkanie służyło jako miejsce nielegalnych spotkań i zebrań. W 1905 r. powołał pod swoim patronatem Stowarzyszenie Stróżów Domowych, a w 1906 r. Stowarzyszenie Katolickich Służących. Organizował z ks. Marcelim Godlewskim (zob.) Stowarzyszenie Robotników Chrześcijańskich w Warszawie, a od 1908 r. został kierownikiem jego Sekretariatu Głównego. W l. 1903–1904 zajmował się współredakcją nielegalnego pisma „Do Swoich”, adresowanego do księży, a od 1910 r. wydawał periodyk dla kobiet „Pracownica Katolicka”. Podczas rewolucji 1905 r. zapoczątkował działalność krzewienia czytelnictwa wśród dozorców domowych, propagował rozwój czytelni robotniczych, włączał się w tworzenie bibliotek. Prowadził różnego rodzaju akcje mające na celu przeciwdziałanie analfabetyzmowi warstw najniższych i prace o charakterze samopomocowym.

W okresie II RP był posłem na sejm wybranym z listy państwowej. Pełnił funkcję prefekta w warszawskich szkołach średnich. Zginął podczas bombardowania Warszawy.

Bibliografia przedmiotowa:

A. Wóycicki, *Chrześcijański ruch robotniczy w Polsce*, Poznań–Warszawa 1921; R. Bender, *Spoleczne inicjatywy chrześcijańskie w Królestwie Polskim 1905–1918*, Lublin 1978; B. Winnicka, *Gąsiorowski Franciszek, SBDPRR*, t. 2, Warszawa 1987; S. Gajewski, *Gąsiorowski Franciszek 1876–1939, SBKSwP*, t. 1, Warszawa 1991; *Gąsiorowski Franciszek*, [w:] *Wielka Encyklopedia PWN*, red. J. Wojnowski, t. 10, Warszawa 2002; A. Urbanik-Kopec, *Instrukcja nadużycia. Służące w XIX-wiecznych polskich domach*, Katowice 2019.

I. Michalska

Gąsiorowski Zygmunt (1875–?) nauczyciel, notariusz.

Urodził się Suwałkach. Był synem Konrada, nauczyciela gimnazjalnego, i Pauliny ze Schrodersów. Przez siedem lat uczęszczał do suwalskiego gimnazjum, zaś ósmą klasę ukończył w Kielcach, gdzie otrzymał świadectwo dojrzałości. W l. 1895–1897 studiował na Wydziale Matematyczno-Fizycznym UW, lecz z powodu udziału w rozruchach studenckich został relegowany z uczelni w 1897 r. Następnie jako stypendysta Bratniej Pomocy wyjechał do Paryża, gdzie przez dwa lata od 1898 do 1900 r. uczył się w Szkole Nauk Politycznych. Studiował też na Wydziale Prawa Uniwersytetu Dorpackiego, który ukończył w 1912 r.

W trakcie nauki w gimnazjum kieleckim kierował nielegalnym uczniowskim kółkiem samokształceniowym. Podczas studiów w Paryżu związał się z ruchem socjalistycznym. Był aktywnym członkiem Koła Demokratycznej Młodzieży, nielegalnej organizacji studenckiej

o tendencjach socjalistycznych. Działal w Stowarzyszeniu Robotników Socjaldemokracji Królestwa Polskiego i Litwy Zagranicą, reprezentował je we wrześniu 1900 r. na Międzynarodowym Kongresie Socjalistycznym w Paryżu. Razem z innymi delegatami SDKPiL podpisał rezolucję PPS potępiającą Różę Luksemburg. W lutym 1901 r. został usunięty z partii. W czasie studiów w Paryżu wspólnie z Kazimierzem Kasperskim i Michałem Sokolnickim redagował dwutygodnik „Głos Wolny”, który był organem radykalnego odłamu „Spójni”. Po powrocie do kraju ok. 1901 r. pracował jako nauczyciel prywatny. Uczestniczył w strajku szkolnym polskiej młodzieży 1905 r. Następnie w l. 1907–1911 pełnił obowiązki dyrektora męskiej Prywatnej Siedmioklasowej Szkoły Handlowej w Suwałkach z wykładowym językiem polskim. Współorganizował pierwszy w Królestwie Polskim prowincjonalny oddział Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, które prowadziło działalność popularyzatorską, wydawniczą i turystyczną. W l. 1909–1910 zasiadał w jego zarządzie, a w 1908 r. został zastępcą kustosa Muzeum Ziemi Suwalskiej, utworzonego przez oddział tego Towarzystwa. Ponadto był współzałożycielem oraz członkiem zarządów suwalskich oddziałów Towarzystwa Kultury Polskiej. Uczestniczył w pracach Towarzystwa Czytelni Naukowej, wygłaszając kilka razy w roku odczyty. Związany był również z ruchem nauczycielskim. Należał do najwybitniejszych działaczy, obok Bogdana Nawroczyńskiego (zob.) i Pawła Sosnowskiego (zob.), Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego. Po wybuchu I wojny światowej zamieszkał w Warszawie. Brał udział w działaniach o charakterze niepodległościowym. Pracował w polskiej organizacji samopomocowej KO m. Warszawy, początkowo w Wydziale Oświecenia jako wizytator szkół miejskich, a następnie jako naczelnik Wydziału Szkolnego. Powołany został na stanowisko referenta, później naczelnika sekcji szkolnictwa powszechnego w DWRiOP. W lutym 1916 r. podpisał tzw. deklarację stu w sprawie odzyskania przez Polskę niepodległości. Rok później w imieniu Zjednoczenia Stronnictw Demokratycznych złożył podpis (razem z Sokolnickim i Stanisławem Patkiem) pod deklaracją stronnictw polskich dotyczącą niepodległości Litwy i jej związków z odrodzonym państwem polskim.

Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości uczestniczył w przygotowaniu ustaw odnoszących się do funkcjonowania szkolnictwa oraz seminariów nauczycielskich w II RP. W l. 1922–1930 był kuratorem okręgu szkolnego na Pomorzu, w Białymstoku i Brześciu Litewskim. Dodatkowo w 1922 r. został mianowany pierwszym kuratorem Okręgu Szkolnego Wileńskiego. Należał do Wojska Polskiego. Od 1931 r. pracował jako notariusz w Białymstoku. Sporadycznie zamieszczał swoje teksty na łamach „Tygodnika Suwalskiego”. Publikował również w „Kurierze Warszawskim”, „Prawdzie”, „Przeglądzie Pedagogicznym”. Za prowadzoną działalność społeczno-oświatową został odznaczony Krzyżem Komandorskim Orderu Odrodzenia Polski oraz dwukrotnie Złotym Krzyżem Zasługi.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, MWRIOP, sygn. 6/2568; AAN, TRS w Warszawie, sygn. 10/83; NAE, Tartu Keiserlik Ülikool, Isiklikud toimikud, Üliõpilased, sygn. EAA.402.1.7216; *Śp. Konrad Gąsiorowski*, „TI” 1901, nr 16; *Czy wiesz*, Warszawa 1938; Z. Filipowicz, *Związki Marii Konopnickiej z Suwałkami*, „Rocznik” 1972, t. XI; J. Krajewska, *Gąsiorowski Zygmunt, SBDPRR*, t. 2, Warszawa 1987; A. Matusiewicz, *Prywatna Siedmioklasowa Szkoła Handlowa w Suwałkach (1906–1914)*, „RAS” 2007, t. 7.

Gerson-Dąbrowska Maria (1869–1942), rzeźbiarka, malarka, pisarka, popularyzatorka sztuki.

Urodziła się w Warszawie. Była córką Wojciecha Gersona, malarza, i Natalii z Frydrychów. W 1887 r. ukończyła gimnazjum Czarneckiej w Warszawie. Uczęszczała jednocześnie na kurs wychowania przedszkolnego oraz kształciła się artystycznie. Początkowo uczyła się malarstwa pod kierunkiem ojca, a rzeźby u Hipolita Marczewskiego i Jana Wojdygi. W 1895 r. wyjechała do Paryża w celu kontynuowania studiów artystycznych w Académie Julian. Od początku l. 90. XIX w. rozwijała działalność artystyczną, głównie rzeźbiarską. Należała do Stowarzyszenia Artystek Polskich. Prezentowała swoje prace na wielu wystawach, m.in. w Towarzystwie Zachęty Sztuk Pięknych w Warszawie, Salonie Krywulta w Warszawie, a także w Krakowie, Lwowie, Wilnie i Paryżu (medal brązowy na Wystawie Powszechnej w 1900 r.). Po kilkuletnim pobycie we Francji osiadła w Warszawie. Wówczas też stopniowo zmniejszała się jej aktywność na polu twórczości artystycznej, na rzecz działalności pisarskiej i pedagogicznej. Pierwsze doświadczenia w tej ostatniej dziedzinie zdobyła już wcześniej, pracując w tajnym Kole Oświaty Ludowej, z którym była związana w l. 1888–1914. Od 1904 r. podjęła pracę jako nauczycielka rzeźby w prywatnej szkole artystycznej dla kobiet Aurelii Conti w Warszawie (prowadziła także lekcje w ramach kursu dla dzieci w wieku od 7 do 13 lat). Była również nauczycielką rysunku w warszawskich szkołach średnich.

Gerson-Dąbrowska szczególnie intensywnie angażowała się w promowanie potrzeby kształcenia artystycznego i wychowania estetycznego dzieci. Działała aktywnie w Towarzystwie Wychowania Przedszkolnego, wygłaszając referaty na jego posiedzeniach, np. w 1908 r. na spotkaniu poświęconym prezentom gwiazdkowym poprowadziła prelekcję dotyczącą wartości pedagogicznej ilustrowanych książek dla dzieci, a w 1915 r. dała odczyt *O rysunku dzieci w wieku przedszkolnym*. Przy okazji zorganizowanej w Zachęcie wystawy „Sztuka w życiu dziecka” (1908) wraz z malarzem Antonim Gawińskim uczestniczyła w panelu dyskusyjnym, wypowiadając się o znaczeniu modelowania w glinie jako podstawowego sposobu rozwoju artystycznego najmłodszych. Streszczając główne myśli wystąpień w relacji prasowej z tego wydarzenia, pisano, że „Pani Gerson-Dąbrowska radzi naśladowanie [...] przedmiotów w bryle, z dążeniem oczywiście do możliwie najdokładniejszego zbliżenia się do nich pod względem kształtu, co ostatecznie wypadnie na realistyczne odtwarzanie natury”.

Zajmowała się opracowywaniem metodologicznych podstaw nauczania artystycznego w szkołach. Przygotowywała pomoce naukowe i podręczniki do kształcenia artystycznego dzieci. Była zwolenniczką rozszerzenia w programie szkolnym lekcji rysunków, które uznawała za narzędzie rozwijania umysłu dziecka przez ćwiczenie spostrzegawczości, wyrobienie poczucia estetycznego i trenowanie umiejętności manualnych. Już w 1901 r. na łamach „Przeglądu Pedagogicznego” opublikowała, oparty na systemie francuskim, szczegółowy program nauczania rysunku w szkołach (z podziałem na kurs niższy i kurs wyższy), składający się z dokładnego opisu lekcji wraz z proponowanymi ćwiczeniami. Była członkinią sekcji pedagogicznej powołanej w 1907 r. w ramach Warszawskiego Towarzystwa Artystycznego, której zadaniem było opracowanie wskazówek i instrukcji mających na celu podniesienie poziomu lekcji rysunków w szkołach średnich. W tym samym roku zorganizowana została konferencja nauczycieli rysunku, w której Gerson-Dąbrowska wzięła czynny

udział, wygłaszając referat *Nauczyciel i uczeń*. Podczas tego zjazdu sformułowanych zostało wiele wniosków dotyczących reform nauczania artystycznego w szkołach (m.in. organizacji kursów doskonalących dla nauczycieli rysunku, ujednoczenia terminologii w zakresie nauki rysunku ze szczególnym uwzględnieniem nazw polskich, wydania opracowania z zakresu historii sztuki, złożenia prośby do ministerstwa w sprawie rozszerzenia programu lekcji rysunków w szkołach). Realizacją tych postanowień zająć się miała komisja, do której weszła także Gerson-Dąbrowska. Idee dyskutowane w tym gronie oraz praktyczne doświadczenia nauczycielki prowadzącej kursy dla dzieci wykorzystana, przygotowując różnorakie publikacje z przeznaczeniem dla szkół elementarnych.

Zajmowała się jednocześnie popularyzacją historii sztuki, z myślą o nastoletnich czytelnikach pisała artykuły o charakterze popularnonaukowym, często beletryzowane biografie dawnych mistrzów. W 1905 r. rozpoczęła współpracę z czasopismem „Przyjaciel Dzieci” i w ramach jego misji rozwijania edukacji estetycznej młodzieży publikowała w następnych latach na jego łamach teksty z cyklu *Z dziejów sztuki* popularyzujące wiedzę z zakresu historii sztuki powszechnej. Artykuły te w zredagowanej formie zostały w 1911 r. wydane w formie książki *Wielcy artyści: ich życie i dzieła*, cieszącej się bardzo dużą popularnością i wznawianej w okresie międzywojennym. Była autorką cenionych utworów dla dzieci i młodzieży, zwłaszcza utworów dramatycznych. Dokonywała również ich inscenizacji w teatrach szkolnych. Była członkinią sekcji święta dzieci, powołanej przez Komitet Wielkiej Kwesty Majowej 1916 r. na Szkołę Polską.

W okresie II RP zajmowała się przede wszystkim działalnością pisarską, publikując nie tylko zeszyty wzorów rysunkowych czy teksty popularnonaukowe o artystach, ale także gawędy historyczne dla dzieci oraz utwory dramatyczne na użytek teatrzyków szkolnych. Za dokonania na polu pracy pedagogicznej została odznaczona Złotym Krzyżem Zasługi. Zmarła w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

ANK, SJJ, sygn. 10/131; „RNLA” 1905; C. Walewska, *Ruch kobiecy w Polsce*, cz. I i II, Warszawa 1909; *Czy wiesz*, Warszawa 1938; A. Vetulani, A. Ryszkiewicz, *Materiały dotyczące życia i twórczości Wojciecha Gersona*, Wrocław 1951; *Słownik współczesnych pisarzy polskich*, t. 1, Warszawa 1963; E. Szańkowska, *Gerson-Dąbrowska Maria Józefa*, *SAPiO*, t. 2, Wrocław 1975; E. Micke-Broniarek, *Maria Gerson-Dąbrowska*, [w:] *Artystki polskie*, red. A. Morawińska, katalog wystawy w Muzeum Narodowym w Warszawie, Warszawa 1991.

Bibliografia podmiotowa:

Estetyka życia codziennego, „ŚK” 1905, nr 48/49, 50, 51, 52; 1906, nr 3/4, 8, 9, 15, 19, 20, 26; *Modelowanie z gliny i wosku jako nauka i zabawa*, Warszawa 1906; *Czytanie*, „ŚK” 1906, nr 3–4; *Z dziejów sztuki*, „PD” 1908, nr 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28; *Obrazki historyczne inscenizowane*, Warszawa 1911; *Wielcy artyści: ich życie i dzieła*, Warszawa 1911; *Program i metodyka rysunku dla ochron i szkół początkowych*, Warszawa 1916; *Artur Grottger, malarz powstania: odczyt*, Warszawa 1917; *Grottger*, Warszawa 1918.

A. Świętosławska

Glass Jakub (1864–1942), prawnik, działacz społeczny, propagator trzeźwości.

Urodził się w Warszawie, był synem Włodzimierza. Rodzina pochodziła z Warmii, była wyznania ewangelickiego. Studiował prawo na UW oraz w Heidelbergu. Po ukończeniu studiów w 1888 r. pracował jako pisarz hipoteczny SO w Warszawie. W l. 1917–1920 był prokuratorem i sędzią SN. Od 1917 r. wykładał prawo hipoteczne na UW. Na łamach „Gazety Sądowej Warszawskiej” i „Themis Polskiej” publikował artykuły z dziedziny prawa hipotecznego i wyznaniowego. Był autorem obszernego cyklu zamieszczanego w l. 1916–1917 w „Gazecie Sądowej Warszawskiej” poświęconego polszczyźnie sądowej, w którym zwracał uwagę m.in. na różnice w nomenklaturze stosowanej przez prawników z Królestwa Polskiego i Galicji, postulując ujednoczenie słownictwa i wyeliminowanie „terminów obcych, których taką obfitość spotykamy w naszych kodeksach, a bardziej jeszcze – w rozprawach naukowych i w aktach prawnych”. Popularyzował wiedzę na temat historii reformacji, tłumaczył z języka niemieckiego teksty dotyczące ewangelicyzmu.

Na niwie oświaty współpracował z Antonim Osuchowskim (zob.), wspierał finansowo działalność Kasy im. Józefa Mianowskiego. Należał do Towarzystwa Biblioteki Publicznej w Warszawie. Działał w komitecie opiekuńczym Szkoły Sztuk Pięknych w Warszawie. Był zagorzałym propagatorem trzeźwości i zwolennikiem prohibicji. Należał do pierwszego Zarządu Towarzystwa Zupełnej Wstrzemięźliwości od Napojów Alkoholowych „Przyszłość”, pełnił w nim funkcję zastępcy przewodniczącego. Poprzez odczyty i wykłady popularyzował wiedzę o szkodliwości spożywania alkoholu. Uczestniczył w pierwszej w Królestwie Polskim konferencji poświęconej problemom alkoholizmu, która odbyła się w lutym 1907 r. w Muzeum Przemysłu i Rolnictwa w Warszawie. Był współinicjatorem Wystawy Antyalkoholowej w 1909 r., przygotowywał część materiałów do ekspozycji. Należał do redakcji czasopisma „Przyszłość”, współfinansując jego wydawanie. Na łamach tego periodyku oraz pisma „Przyszłość dla Ludu” opublikował wiele tekstów dotyczących szkodliwości picia alkoholu. Przekonywał do potrzeby prowadzenia edukacji antyalkoholowej wśród młodzieży, która miała być realizowana na drodze wykładów o szkodliwości jego spożywania. Propagował zakładanie kółek abstynenckich wśród młodzieży szkolnej. Należał do Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. W czasie I wojny światowej był skarbnikiem Towarzystwa Pomocy Ofiarom Wojny.

W okresie II RP kontynuował pracę zawodową i działalność społeczną. W 1919 r. wszedł w skład Wydziału Cywilnego Komisji Kodyfikacyjnej Rzeczypospolitej Polskiej; celem Komisji było opracowanie projektów ustaw unifikujących prawo na potrzeby odrodzonej Rzeczypospolitej. Brał aktywny udział w życiu Kościoła ewangelicko-augsburskiego; w l. 1918–1937 pełnił funkcję prezesa konsystorza Kościoła ewangelicko-augsburskiego. Był współzałożycielem Towarzystwa Badań Dziejów Reformacji w Polsce. Wraz z żoną, Aliną z Bondych Glassową, malarką, zgromadził kolekcję dzieł polskiej sztuki przełomu XIX i XX w. Dzieła z tej kolekcji małżonkowie przekazali Muzeum Narodowemu w Warszawie oraz Towarzystwu Zachęty Sztuk Pięknych. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, Gabinet Cywilny RR KP w Warszawie, sygn. 5/144; AAN, TRS w Warszawie, sygn. 1/17, 8/61; APW, WGUsS, sygn. 4; „RNLA” 1905; *Biblioteka Publiczna w Warszawie w roku 1914*, Warszawa 1915; *Czy wiesz*, Warszawa 1938; J. Szeruda, *Glass Jakub (1864–1942)*, PSB, t. VIII, Wrocław 1959–1960; J. Kraczkiewicz, *Biblioteka publiczna w latach 1907–1914*, [w:] *Z dziejów książki*, Warszawa 1961; I. Krasieńska, *Towarzystwa trzeźwości w Królestwie Polskim na przełomie XIX i XX w.*, „MN” 2004,

z. 1; A. Redzik, *Prawo prywatne na Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie*, Warszawa 2009; B. Hordecki, J. Sobczak, *Trzy „Temis Polskie”*, „TPN” 2011, nr 1; I. Krasieńska, *Polskojęzyczne czasopisma abstynenckie w latach 1843–1914*, Kraków 2018; *Urzednicy Królestwa Polskiego (1815–1915). Materiały do biografii. Wpisy z bazy danych*, red. naukowa A. Kulecka, Warszawa 2019; *Pijaństwo i alkoholizm w piśmiennictwie Królestwa Polskiego w XIX i na początku XX wieku. Aspekty społeczne, pedagogiczne i kulturowe*, wybór źródeł i oprac. A. Bóldyrew, Łódź 2019.

Bibliografia podmiotowa:

Alkohol a prawo, „Przyszłość” 1907, nr 4; *Alkohol a prawo*, [w:] *Pierwsza Konferencja w sprawie alkoholizmu w Królestwie Polskim, odbyta d. 2 lutego 1907 r.*, Warszawa 1907; *Pierwsze prawo prohibycyjne w Europie*, „Przyszłość” 1908, nr 1; *Alkohol a długość życia*, Warszawa 1909; odb. z czasopisma „Przyszłość”; *Praca u podstaw*, „Przyszłość” 1910, nr 7–9; *Co powinna wiedzieć o alkoholu żona i matka*, „PdL” 1910, nr 5–6; *Współczesna polszczyzna sądowa*, „GSW” 1916, nr 30, 35, 39, 49; 1917, nr 4, 19, 31, 42; *Ograniczenia ludności polskiej w zaborze rosyjskim*, Warszawa 1917; *W czterechsetną rocznicę reformacji w Polsce*, Warszawa 1918.

A. Bóldyrew

Glixelli Florentyna (przed 1860–1907), nauczycielka i właścicielka szkoły.

Była córką prawnika. Rozpoczęła pracę jako nauczycielka, prowadząc prywatne korepetycje dla dziewcząt w Kielcach. W 1875 r. otworzyła żeńską pensję, która stała się najdłużej istniejącą placówką tego typu w Kielcach. Początkowo była to 1-klasowa szkoła elementarna z wykładowym językiem rosyjskim. Następnie w 1877 r. przekształcona została w szkołę 2-klasową, a rok później w 4-klasowe progimnazjum. W 1882 r. przełożona uzyskała pozwolenie na otwarcie żeńskiego 6-klasowego gimnazjum z programem zgodnym z obowiązującym w Okręgu Naukowym Warszawskim i z wykładowym językiem rosyjskim. Mimo tych rygorów dbała, by w szkole uczyli przede wszystkim nauczyciele Polacy. Od 1881 r. do grona nauczycielskiego należeli m.in. Stefania Skrobońska i Tomasz Siemiradzki, który swoje zajęcia prowadził w języku polskim, za co w 1885 r. został przeniesiony do Łomży. Szkoła służyła z wysokiego poziomu nauczania i propagowania idei narodowych. Polski charakter placówki zwiększał zainteresowanie chętnych – przeciętnie kształciło się w niej od 70 do 90 dziewcząt. Popularność gimnazjum Glixelli wśród uczennic spowodowała, że stało się ono konkurencją dla szkoły rządowej, a to pociągnęło nieprzychylny stosunek zaborczych władz oświatowych. W 1891 r. kurator warszawskiego okręgu szkolnego Aleksander Apuchtin podjął decyzję o przekształceniu szkoły w 2-klasową początkową szkołę żeńską, zaś sześć lat później nakazano jej zamknięcie. Glixelli wówczas ponownie zaczęła prowadzić prywatne komplety dla dziewcząt.

Bibliografia przedmiotowa:

WBP w Kielcach, S.B. Kossuth, *Dwie sylwetki: I. Przełożona Florentyna Glixelli. II. Przełożona Maria Krzyżanowska*, mps; A. Zięba, *Siemiradzki Tomasz (1859–1940)*, PSB, t. XXXVII, Warszawa 1996–1997; J. Pazdur, *Dzieje Kielc 1864–1939*, Wrocław 1971; J. Starnawski, *Stefania Skrobońska, SBLP*, t. 2, Łódź 1998; B. Szabat, M. Soboń, *Glixelli Florentyna (?–1907)*, ŚSB, t. 2, Kielce 2009; K. Myśliński, *Nieco o kieleckich szkołach*, „Świątokrzyskie” 2015, nr 15.

K. Cybulska, P. Pająk

Gloger Zygmunt (1845–1910), archeolog, etnograf, folklorysta, historyk, krajoznawca, pisarz, publicysta. Pseud., krypt. A.R., A.Z., Edmund Zaremba, G., G..., Gl., Glo..., Hr., Hreczkosiej, Ks. Grz., L, L., Mazur, N.N., Podgórczanin, Podlasiianin, Prus, Pruski, Rolnik, Sąsiad, Seweryn Cygan, t., t.r., Wieśniak, Wieśniak z Zawisła, X, X., z., Z., Z.G., Z. Gl., Z. Gl..., Z. Glo., Z. Glo..., Ziemianin, Zyg., Zyg... Glo..., Zygmunt G.

Urodził się w Kamionce Podlaskiej, był synem Jana, inżyniera i powstańca listopadowego, oraz Michaliny Marianny z Woynów. W l. 1858–1863 uczył się w Warszawie na pensji Jana Nepomucena Leszczyńskiego. Pozostawał pod silnym wpływem przyjaciół ojca – historyka Juliana Bartoszewicza oraz Józefa Ignacego Kraszewskiego. Nie zdobył pełnego wykształcenia akademickiego, choć w l. 1865–1867 studiował na UW, a w 1868 r. podjął studia na UJ w Krakowie. W tamtym czasie pod wpływem m.in. Wincentego Pola podejmował wyprawy krajoznawczo-archeologiczne, angażował się także w działania mające na celu podniesienie poziomu kultury ludu i stanu cywilizacji na wsi. W l. 1872–1893 gospodarował w rodzinnym majątku w Jeżewie na Podlasiu, gdzie gromadził zbiory archeologiczne, archiwalne, rękopisy i druki (przed śmiercią zapisał je w testamencie Muzeum Narodowemu w Krakowie, Muzeum Etnograficznemu w Warszawie, Polskiemu Towarzystwu Krajoznawczemu, Towarzystwu Bibliotek Publicznych, Muzeum Przemysłu i Rolnictwa), utrzymywał kontakty towarzysko-naukowe m.in. z Henrykiem Sienkiewiczem (zob.), Elizą Orzeszkową (zob.), Oskarem Kolbergiem, Zygmuntem Noskowskim (zob.); prowadził ożywioną działalność naukowo-pisarską, w której propagował postawy obywatelskie, zasady nowoczesnego gospodarowania oraz oświatę ludową. Był zwolennikiem krajowych wystaw rolniczych. Zainicjował powstanie i został pierwszym prezesem Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, założonego w 1906r., w tym samym roku przeniósł się do Warszawy.

Od 1863 r. publikował liczne książki i rozprawy, reportaże, artykuły, polemiki, studia, noty informacyjne w periodykach warszawskich i krakowskich; prace te – o treści etnograficznej, archeologicznej i historycznej – powstawały na podstawie literatury naukowej, materiałów rękopiśmiennych oraz własnych obserwacji. Jednym ze szczególnych obszarów jego zainteresowania była oświata ludu. Systematycznie podejmował temat analfabetyzmu, potrzeb szkół ludowych, wydawnictw książkowych i periodycznych dla ludu, ich kolportażu i tworzenia czytelnictwa (m.in. w artykule *Oświata ludu*, „Gazeta Rolnicza” 1888, nr 1). Literaturę ludową uważał za trzon polskiej kultury narodowej, od 1877 r. udostępniał ją w ramach szerzenia oświaty poprzez tanie książeczki napisane przystępnie dla każdego odbiorcy, nieraz były one opracowywane na nowo i wznawiane. Przybliżał w nich dawne pieśni, dumki, baśnie, przypowieści, zwyczaje czy zabawy. Od 1905 r. ogłosił ok. 40 tekstów, w których obecne są zagadnienia oświatowe i/lub mające cel oświatowy, publikował je w warszawskich pismach, takich jak „Kurier Warszawski”, „Gazeta Polska” i „Słowo”, także przeznaczonych dla ludu – „Naród”, „Gazeta Świąteczna” i „Zorza”. W swoich artykułach podtrzymywał tezy o konieczności oświaty ludowej, przedstawiał budujące przykłady prac skromnych działaczy oświatowych (także własnej matki), propagował wśród ludu idee patriotyczno-religijne oraz zalecał pielęgnowanie jego własnej tradycji kulturalnej jako ostoi tożsamości narodowej, wyrażał troskę o właściwy rozwój wydawnictw książkowych i periodycznych dla ludu, przeciwstawiał się propagandzie socjalistycznej wśród ludu, przede wszystkim zachęcaniu do strajków, widząc w tym źródło bezrobocia, biedy, głodu, żebractwa, alkoholizmu, przestępczości i demoralizacji przejawiającej się w krwawych wydarzeniach społecznych 1905 r. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AGAD, Archiwum Łuniewskich, sygn. 60; BP m.st. Warszawy; ANK, Zbiór Zygmunta Glogera; APW, ZK, sygn. XI/666; S. Demby, *Bibliografia pism Zygmunta Glogera*, Warszawa 1911; A. Kutrzeba-Pojnarowa, *Gloger Zygmunt (1845–1910)*, PSB, t. VIII, Wrocław 1959–1960; *Zygmunt Gloger – badacz przeszłości ziemi ojczystej*, red. J. Babicz, A. Kutrzeba-Pojnarowa, Warszawa 1978; T. Komorowska, *Gloger. Opowieść biograficzna*, Warszawa 1985; *Spotkania z Glogerem. Studia i materiały z tomżyńskich sesji i konkursów glogerowskich 1985–1995*, wybór i oprac. A. Dobroński, B. Gołębiowski, Łomża 1995; G. Kowalski, *Zygmunt Gloger. Dzieło – recepcja – perspektywy badań*, „BPod” 2011–2012, nr 23–24; [Wstępy i opracowania], [w:] *Pisma rozproszone*, t. I: 1863–1876, t. II: 1877–1889, t. III: 1890–1910, red. J. Ławski, J. Leończuk, Białystok 2014–2016; *Zygmunt Gloger. Pisarz, myśliciel, uczony. Studia*, red. J. Leończuk, J. Ławski, Ł. Zabielski, Białystok 2016; G. Kowalski, *O czym czytać na wsi? Refleksje lekturowe Zygmunta Glogera*, [w:] *Bibliotheca mundi. Studia bibliologiczne ofiarowane Janowi Leończukowi*, red. J. Ławski, Ł. Zabielski, Białystok 2016; *Zygmunt Gloger i jego twórczość*, „BPod” 2017, nr 1.

Bibliografia podmiotowa:

Czy lud polski jeszcze śpiewa?, „Lutnista” 1905, nr 1; *Czy lud polski jeszcze śpiewa?*, Warszawa 1905; *Co teraz pisze redaktor dawnej „Zorzy”*, „Słowo” 1906, nr 169; *Czym jest narodowość dla Polaków*, „GP” 1906, nr 194; *Ojczyzna ze stanowiska chrześcijańskiego*, Warszawa 1906; *Odrodzenie przez lud*, Warszawa 1906; *Spod wiejskiej strzechy*, „GŚ” 1907, nr 1355; *Zabawy, gry, zagadki, żarty i przypowieści z ust ludu i ze starych ksiązek*, Warszawa 1912; *Pisma rozproszone*, t. III: 1890–1910, red. J. Ławski, J. Leończuk, Białystok 2016.

M.M. Kacprzak

Glogier Maciej (1869–1940), prawnik, nauczyciel.

Urodził się w Radomiu, był synem Kiliana, urzędnika Rządu Gubernialnego Radomskiego, i Zofii ze Stokowskich. W 1889 r. ukończył gimnazjum w Radomiu, a w 1893 r. studia na Wydziale Prawa UW. Już w trakcie nauki w gimnazjum udzielał korepetycji i lekcji muzyki, a w okresie studiów redagował skrypty uniwersyteckie. Podczas studiów wstąpił do Związku Młodzieży Polskiej „Zet”. Kształcił się również w kierunku muzyki, brał lekcje u prof. Stanisława Bacewicza oraz zorganizował i prowadził chór studencki „Fujara”. Po studiach w 1893 r. rozpoczął aplikację adwokacką w Warszawie, następnie kontynuował ją w SO w Radomiu. Początkowo utrzymywał się z lekcji muzyki, później pracował w SO. Jako patriota i społecznik brał żywy udział w życiu publicznym, np. w grudniu 1898 r. uczestniczył w uroczystościach odsłonięcia pomnika Adama Mickiewicza w Warszawie, a w czasie I wojny światowej współorganizował w Radomiu obchody rocznicy uchwalenia Konstytucji 3 maja. Był aktywny w ruchu oświatowym – w 1889 r. uczestniczył w zjeździe założycielskim Towarzystwa Oświaty Narodowej w Warszawie. Od 1902 r. wraz z Jadwigą Marcinowską (zob.) i Janem Wigurą (zob.) tworzył koła Towarzystwa Oświaty Narodowej w gub. radomskiej i kieleckiej. Po strajku szkolnym 1905 r. współzakładał pierwszą w Radomiu szkołę średnią z wykładowym językiem polskim, w której uczył prawa i ekonomii. Jako członek kierownictwa radomskiego Związku Unarodowienia Szkół w l. 1905–1907 uczestniczył w akcji polonizacji szkół, urzędów i sądów

w Radomskiem. Był współzałożycielem, członkiem Zarządu i skarbnikiem Okręgu Radomskiego Polskiej Macierzy Szkolnej w l. 1906–1907.

W Radomiu przez lata pracował w zawodzie nauczycielskim, uczył prawa i ekonomii w prywatnych szkołach męskich i żeńskich. W l. 1906–1916 był nauczycielem ekonomii społecznej w Szkole Handlowej Męskiej, przy której od 1910 r. należał do Rady Opiekuńczej, a w l. 1914–1917 był jej sekretarzem. W 1906 r. założył Towarzystwo Pomocy dla Niezamożnych Uczniów Szkoły Handlowej Miejskiej w Radomiu, w którego zarządzie działał do 1916 r. W l. 1915–1916 pracował również jako nauczyciel w Szkole Handlowej Żeńskiej w Radomiu. Od grudnia 1915 r. był zatrudniony jako nauczyciel ekonomii społecznej w Seminarium Nauczycielskim Komisji Szkolnej Ziemi Radomskiej. W l. 1915–1917 był prezesem Rady Opiekuńczej 8-klasowego Gimnazjum Filologicznego Męskiego Komisji Szkolnej w Radomiu. W związku ze swoją pracą pedagogiczną od sierpnia 1915 r. pozostawał członkiem Komisji Szkolnej m. Radomia, a od września 1915 r. również Komisji Szkolnej Ziemi Radomskiej, gdzie należał do Wydziału Szkół Średnich i kierował Wydziałem Statystycznym. Był ponadto wiceprezesem Komisji Szkolnej i należał do Rady Szkolnej Miejskiej w Radomiu.

Był też prezesem RTD i wiceprezesem oraz w l. 1905–1915 skarbnikiem Towarzystwa Opieki nad Umysłowo Chorymi. W związku ze swoim zamiłowaniem do muzyki założył filię radomską Warszawskiego Towarzystwa Muzycznego i objął jej prezesurę, kierował też Szkołą Muzyczną w Radomiu. Ponadto był prezesem Towarzystwa Śpiewaczego „Lutnia” w Radomiu oraz członkiem Zarządu Towarzystwa Muzykalno-Dramatycznego „Lutnia” w tym mieście. Napisał podręcznik *Elementarny wykład ekonomii społecznej dla użytku szkół handlowych* (1911) oraz prace i teksty popularyzatorskie z zakresu prawa i ekonomii publikowane m.in. na łamach „Gazety Handlowej” i „Gazety Sądowej Warszawskiej.

Od września 1915 do 1917 r. pełnił obowiązki wiceprezydenta Radomia oraz był przewodniczącym Wydziału Prawnego magistratu, od grudnia 1916 r. również radnym miejskim. W l. 1917–1920 był organizatorem i prezesem SO w Radomiu.

W okresie II RP, w 1920 r., został szefem sekcji służbowej w MSpr w Warszawie, a w l. 1921–1934 notariuszem w Radomiu. W l. 1922–1927 zasiadał w senacie w Klubie Chrześcijańsko-Narodowym, pracował m.in. w komisji prawniczej i oświatowej. Po przejściu na emeryturę w 1934 r. działał na rzecz Gimnazjum Filologicznego Żeńskiego im. Marii Konopnickiej w Radomiu.

Bibliografia przedmiotowa:

J. Pazdur, *Glogier Maciej (1865–1945)*, PSB, t. VIII, Wrocław 1959–1960; P.A. Tusiński, *Postawy polityczne mieszkańców Radomia w latach 1918–1939*, Radom 1996; *Glogier Maciej, PiS RP*, t. 2, Warszawa 2000; J.Z. Pająk, *Glogier Maciej (1865–1945)*, ŚSB, t. 2, Kielce 2009.

Bibliografia podmiotowa:

Elementarny wykład ekonomii społecznej dla użytku szkół handlowych, b.m.w. 1911.

K. Cybulska, P. Pająk

Głogowski Jan (1854–1910), lekarz, społecznik, działacz polityczny.

Urodził się w Goszczynie. Był synem Franciszka i Anny z Uklejów. Po ukończeniu gimnazjum i studiów medycznych na UW, zamieszkał w 1880 r. w Ostrowcu, gdzie od 1895 r. do śmierci pracował jako lekarz miejski. W 1897 r. założył we własnym domu lecznicę sezonową. Zorganizował też w mieście oddział Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego, któremu prezesował w l. 1908–1910. Działał w OSP i udzielał się w miejscowym Ostrowieckim Towarzystwie Śpiewaczym „Lutnia”. Jako jeden z pierwszych w gub. radomskiej zaangażował się w działalność tajnej LN, jej legalnej ekspozytury – SND oraz NZR. Był jednym z czołowych działaczy Towarzystwa Oświaty Narodowej i Polskiej Macierzy Szkolnej w regionie. W 1902 r. zainicjował działalność kół Towarzystwa Oświaty Narodowej w Częstocicach i Klimkiewiczowie. W l. 1906–1907 pełnił funkcję wiceprezesa Koła Polskiej Macierzy Szkolnej w Ostrowcu. Popierał działalność samokształceniową. Propagował pracę oświatową wśród młodzieży oraz robotników i chłopów. W okresie rewolucji 1905 r. i strajku szkolnego polskiej młodzieży zaangażował się w akcję spolszczania szkół, urzędów i sądów w Radomskiem. Wszedł też w skład kierownictwa Związku Unarodowienia Szkół w Radomiu. W testamencie przekazał swój dom na siedzibę pierwszego gimnazjum w mieście. Zmarł w Ostrowcu.

Bibliografia przedmiotowa:

GBL, DSKM, sygn. KOL [Głogowski Jan]; J. Stemler, *Dzieło samopomocy narodowej. Polska Macierz Szkolna 1905–1935*, Warszawa 1935; T. Wolsza, *Towarzystwo Oświaty Narodowej (1899–1905)*, „KH” 1987, nr 2; Jan Głogowski. *Patroni ostrowieckich ulic*, „GO” 2008, nr 6; J.Z. Pająk, *Głogowski Jan*, *ŚSB*, t. 2, Kielce 2009; N. Zięba, *Jan Głogowski – lekarz filantrop*, „NK” 2011, nr 2.

P. Waingertner

Godlewski Marcei (1865–1945), ksiądz, działacz społeczny.

Urodził się w Turczynie, był synem Ignacego i Katarzyny z Kuczyńskich. Uczył się w szkole początkowej w Szczuczynie, następnie uczęszczał do gimnazjum w Suwałkach. W 1881 r. wstąpił do Seminarium Duchownego w Sejnach; edukację zakończył w 1886 r., a święcenia kapłańskie otrzymał w 1888 r. Następnie studiował w Rzymie, gdzie uzyskał stopień doktora teologii. W 1893 r. wrócił do kraju. W 1894 r. został przeniesiony do archidiecezji warszawskiej. Pracował w Seminarium Duchownym, następnie w Nowogrodzie k. Łomży. W kolejnych latach pełnił obowiązki wikarego w Zambrowie, Suwałkach, Szymanowie, w parafii Mileszki k. Łodzi, a potem w łódzkiej parafii pw. Świętego Krzyża. W 1891 r. przebywał na zastępstwie w Czerminie w Poznańskim oraz w Jedwabnem. Od 1894 r. był wikariuszem w Łodzi. W 1896 r. został przeniesiony do Warszawy jako wikariusz w kościele pw. Świętego Krzyża. W l. 1897–1902 był zatrudniony na stanowisku profesora w Seminarium Duchownym, gdzie wykładał m.in. historię, teologię i archeologię biblijną. W l. 1906–1914 pełnił funkcję rektora kościoła św. Marcina w Warszawie, a od 1915 r. proboszcza parafii Wszystkich Świętych. W l. 1905–1914 podróżował po krajach Europy Zachodniej w celu zapoznania się z pracą chrześcijańskich związków robotniczych. Odwiedził Niemcy, Belgię i Holandię; nawiązał tam kontakty z działaczami społecznymi, studiował kwestie socjalne.

Był inicjatorem wielu organizacji oświatowych i społecznych. Założył zatwierdzone w czerwcu 1906 r. Stowarzyszenie Robotników Chrześcijańskich, którego celem były działania samopomocowe i wspieranie ludności robotniczej, także na gruncie oświatowym. Od 1908 r. należał do władz Polskiej Macierzy Szkolnej. Propagował edukację w różnych formach: poprzez odczyty, kursy, czytelnie, biblioteki, spektakle teatralne. Z wielką uwagą podchodził do wygłaszania kazań i przemówień, które uważał na najważniejszy, z uwagi na powszechność analfabetyzmu wśród wiernych, środek duszpasterski. Starał się dotrzeć do słuchaczy o różnym poziomie intelektualnym. Występował z odczytami dotyczącymi zarówno wiedzy ogólnej, jak i tematycznymi, np. podróźniczymi. W 1909 r. doprowadził do otwarcia Domu Ludowego w Warszawie, który dzięki jego zaangażowaniu miał duże osiągnięcia na polu kulturalno-oświatowym. Współdziałał w założeniu przy I Kole Stowarzyszenia Robotników Chrześcijańskich szkoły 1-klasowej dla robotników, którą władze rosyjskie po kilku latach zamknęły. Podobnie z powodu szykan władz zaborczych nie mogła kontynuować działalności założona przez Godlewskiego szkoła dla dzieci robotniczych, do której uczęszczało około setki uczniów; w 1912 r. władze nakazały zamknięcie placówki. W 1914 r. zorganizował szkołę gospodarstwa domowego dla dziewcząt z rodzin robotniczych. Uruchamiał kursy dla analfabetów oraz otwieranie bibliotek. Z jego inicjatywy powstało Schronisko dla Dziewcząt „Dzieci Maryi”, w którym wychowywało się 40 dziewcząt, uczących się gospodarstwa domowego. Organizację i program edukacyjny tej założonej w 1914 r. placówki oparł na rozwiązaniach poznanych w czasie podróży do Belgii. Zajmował się działalnością publicystyczną i wydawniczą. W l. 1905–1911 był redaktorem tygodnika „Kronika Rodzinna”, a od 1911 r. jego wydawcą. Współpracował z pismami: „Nasz Sztandar”, „Któż jak Bóg”, „Ruch Chrześcijańsko-Społeczny”, „Kurier dla Wszystkich” i „Wiadomości Parafialne. Katolicki Tygodnik Parafii Wszystkich Świętych”.

W czasie I wojny światowej interesował się wychowaniem młodzieży, organizował dla niej odczyty. Nie ograniczał się do aktywności lokalnej. Był jednym z inicjatorów powołania CKO w Warszawie, a potem jego aktywnym członkiem. Należał do działającego w Warszawie KNP. W 1917 r. uczestniczył w zjeździe księży prefektów z ziem Królestwa Polskiego, wygłosił koreferat do tematu *Organizacje świeckie wśród młodzieży, ich stan i stosunek do nich*. Nadal działał w Polskiej Macierzy Szkolnej. Współpracował z PBK, zajmującym się działalnością edukacyjną oraz opieką nad dziećmi i osobami starszymi. Wśród publikacji Godlewskiego znajdują się dzieła naukowe, teksty prasowe, modlitewniki. Większość z nich wydał w okresie II RP. Oprócz prowadzenia działalności społecznej angażował się politycznie, zaakceptował program LN. Zmarł w Aninie.

Bibliografia przedmiotowa:

APW, ZK, sygn. XI/647; K. Rakowski, *Szkodnictwo społeczne*, „NSzt” 1910, nr 36; *Jubileusz kapłana-działacza*, „TI” 1913, nr 6; P. Kubicki, *Bojownicy kapłani za sprawę Kościoła i Ojczyzny w latach 1861–1915*, Sandomierz 1936; *Proboszcz ubogich*, „Zorza” 1938, nr 16; L. Krzywicki, *Wspomnienia*, t. 3, Warszawa 1959; S. Kalabiński, F. Tych, *Czwarte powstanie czy pierwsza rewolucja: lata 1905–1907 na ziemiach polskich*, Warszawa 1976; A. Maresz, *Godlewski Marcelli (1865–1945)*, SBDPRR, t. 1, Warszawa 1978; J. Franke, *Wokół buntu i pokory. Warszawskie czasopisma kobiece w latach 1905–1918*, Warszawa 2000.

Bibliografia podmiotowa:

W sprawie ratowania dzieci zagrożonych upadkiem moralnym i duchowym, „KRodz” 1905, nr 12; *Czego nam potrzeba*, „KRodz” 1905, nr 36; *Szkoły gospodarstwa domowego dla córek robotników*, „KRodz” 1906, nr 15; *Potrzeby naszej ludności robotniczej miejskiej i srodki do ich zaspokojenia*, Warszawa 1907; *Katechizm dla małych dzieci*, Warszawa 1909; *Praktyczny rachunek sumienia. O sakramencie pokuty*, Warszawa 1911; *Szkoła gospodarstwa domowego dla córek robotników przy Tow. Schroniska Dzieci Maryi*, „KRodz” 1912, nr 16; *Praca od podstaw*, „NaszSz” 1913, nr 1, 2, 3; *Katechizm*, Warszawa 1916.

R. Bednarz-Grzybek

Golde-Stróżecka Estera (Golde Strożecka, Strożecka, Stróżecka) (1872–1938), lekarka, działaczka socjalistyczna. Pseud. Doktorka, Etką, Halina, Kalina, Ira, Irena, Janina, Miławszewska, Pedagog; krypt. Ped., Str.

Urodziła się w Płocku, w rodzinie Izraela (Beniamina) Golde, zamożnego żydowskiego kupca, oraz Liby Racheli z Goldsteinów. Uczyła się w Gimnazjum Gubernialnym w Płocku, po zdaniu matury w 1888 r. w l. 1890–1891 studiowała nauki przyrodnicze i medycynę w Genewie, później medycynę w Paryżu. W 1896 r. ukończyła na Sorbonie studia medyczne ze specjalnością pediatriczną. Po powrocie do Królestwa Polskiego pracowała w szpitalu żydowskim w Płocku, następnie w szpitalu pediatricznym w Warszawie. Była członkinią PPS i działaczką ruchu robotniczego. Aresztowana i zesłana w głąb Rosji w 1900 r. uciekła, po krótkim pobycie w Królestwie Polskim kontynuowała działalność partyjną w zaborze pruskim. W czasie rewolucji 1905 r. przebywała w Warszawie. Z obawy przed aresztowaniem w sierpniu 1906 r. wyjechała do Genewy, następnie do Paryża, z którego wróciła do Warszawy w 1919 r. Najbardziej aktywnie działała na niwie politycznej, ale zajmowała się także sprawami oświatowymi. W czasie pobytu w Królestwie Polskim, w zaborze pruskim i we Francji brała udział w wiecach, prelekcjach i odczytach. Jej wystąpienia dotyczyły kwestii ideowych i politycznych, ale także oświatowych oraz zagadnień z zakresu higieny społecznej i zdrowia. Propagowała polskie szkolnictwo na Górnym Śląsku. Wykładała w Towarzystwie Wyższych Kursów Wakacyjnych w Zakopanem. Jako zwolenniczka emancypacji kobiet wraz z Kazimierą Bujwidową zorganizowała wiec kobiecy w Zakopanem latem 1905 r. Uczestniczyła w Zjeździe Kobiet Polskich w Krakowie w październiku 1905 r., wygłaszając referat *O potrzebie organizacji kobiet*. Na terenie zaboru pruskiego prowadziła odczyty dla kobiet. Była inicjatorką pierwszego katowickiego kobiecego socjaldemokratycznego Towarzystwa Oświatowego „Ognisko”, założonego w 1904 r. Prowadziła w nim odczyty, poświęcone przede wszystkim zdrowiu kobiet. Była także działaczką Oddziału Warszawskiego Stowarzyszenia Abstynentów „Przyszłość”. Współpracowała jako redaktorka i publicystka z wieloma czasopismami, m.in. z wydawanymi w Królestwie Polskim „Ogniwem” oraz „Robotnikiem”.

Po I wojnie światowej pracowała jako lekarka, prowadziła działalność partyjną w ramach KPP (w Wydziale Kulturalno-Oświatowym) i działalność społeczną. Współpracowała m.in. z Januszem Korczakiem (zob.) i Marią Falską w prowadzeniu domu dziecka „Nasz Dom”. Zmarła w Paryżu.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, Akta Estery Golde i Jana Stróżeckiego, sygn. 1/301/I/1, 2/301/II/1–2/301/II/8, 2/301/II/10, 4/301/IV/1; AAN, ZAODRR, sygn. 5583; ANK, SJJ, sygn. 3/25, 10/131; Université de Genève, Archives de l'Université, <https://www.unige.ch/archives/adm/documents-en-ligne/listes-des-autorites-professeurs-etudiants-auditeurs-et-laboratoires/> (dostęp: 9.06.2023); F. Tych, *Stróżecka Estera (1872–1938)*, PSB, t. XLIV, Warszawa–Kraków 2006–2007; J. Dufurat, *Kobiety w kręgu lewicy niepodległościowej. Od Ligi Kobiet Pogotowia Wojennego do Ochotniczej Legii Kobiet (1908–1918/19)*, Toruń 2002; J. Kancewicz, *Estera i Jan Stróżeccy: zarys życia i działalności społeczno-politycznej*, „NPI” 1978, nr 3; Z. Borzymińska, *Golde-Stróżecka Estera*, PSJ, t. 1, Warszawa 2003; Z. Noworól, *Syrena o srebrnym głosie – Estera Golde-Stróżecka*, [w:] *Krakowski szlak kobiet. Przewodniczka po Krakowie emancypantek*, t. III, red. E. Furgał, Kraków 2011.

A. Böldyrew

Goldflam Samuel (1852–1932), lekarz neurolog i internista, działacz społeczny, mecenas sztuki.

Urodził się w Warszawie, w rodzinie żydowskiej. Był synem Wolfa, kupca. Po ukończeniu gimnazjum w 1869 r. studiował medycynę na UW. W 1875 r. uzyskał dyplom lekarza; zaczął prowadzić prywatną praktykę, pracował w Szpitalu św. Ducha, bezpłatnie przyjmował ubogich pacjentów. W l. 1876–1883 był asystentem w I Katedrze i Klinice Terapeutycznej przy UW. W 1882 r. wyjechał do Berlina, a później do Paryża w celu kontynuowania nauki. Po powrocie do Warszawy założył w swoim mieszkaniu klinikę chorób wewnętrznych i neurologicznych dla niezamożnych chorych, których przyjmował bezpłatnie. Prowadził ją na własny koszt w l. 1883–1922. Należał do organizatorów Towarzystwa Opieki nad Umysłowo i Nerwowo Chorymi Żydami, dzięki któremu zbudowano Zakład dla Nerwowo i Psychiczenie Chorych Żydów „Zofiówka” w Otwocku. Goldflam był jego współzałożycielem. Od momentu oddania do użytku placówki w 1908 r. do 1926 r. pełnił funkcję jej dyrektora. W 1916 r. został wybrany do Rady Miejskiej m. Warszawy.

Prowadził systematyczne badania naukowe. Był pionierem mikroskopii układu nerwowego w polskiej neurologii. Efekty jego działalności badawczej były znane w całej Europie; szczególną sławę przyniosły mu opisy miastennii i objawu wstrząsania nerki. Opublikował kilkadziesiąt rozpraw naukowych, głównie w polsko- i niemieckojęzycznych periodykach lekarskich (kilka artykułów zamieścił także w czasopismach francuskich). W 1909 r. uczestniczył w odbywającym się w Warszawie I Zjeździe Neurologów, Psychiatrów i Psychologów Polskich. Należał do wielu organizacji lekarskich i naukowych, m.in. Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, TLW, Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego, Polskiego Towarzystwa Medycyny Społecznej, prawdopodobnie także do Towarzystwa dla Zwalczania Chorób Płciowych. Był jednym z założycieli Warszawskiego Towarzystwa Neurologicznego oraz członkiem komitetu wydawniczego czasopisma „Neurologia Polska” od jego powstania w 1910 r. W okresie po I wojnie światowej z Edwardem Flatauem (zob.) zorganizował Naukowy Instytut Patologiczny przy Szpitalu na Czystem.

Angażował się w działalność społeczną, należał do wielu towarzystw oświatowych i opiekuńczych. Był współzałożycielem zarejestrowanego w 1907 r. Towarzystwa Krzewienia

Oświaty wśród Ludności Żydowskiej „Daath”, które miało fundować i wspierać szkoły początkowe, organizować kursy dla analfabetów wśród dzieci, młodzieży i dorosłych, udzielać wsparcia finansowego dla uczniów, wydawać podręczniki szkolne i dzieła pedagogiczne. Goldflam współpracował ze środowiskiem społeczników – twórców Robotniczego Wydziału Wychowania Dziecka i Opieki nad Nim, utworzonego pod auspicjami PPS. Był współzałożycielem Towarzystwa Przyjaciół Dzieci. Propagował rozwijanie działalności opiekuńczo-wychowawczej wobec dzieci ubogich i zaniedbanych. Uczestniczył w konferencjach poświęconych problemom zdrowia, higieny i wychowania dzieci. Przykładał wiele uwagi do nieformalnego kształcenia młodych lekarzy, którzy pracowali jako wolontariusze w klinice mieszczącej się w jego mieszkaniu. Należał do wielu organizacji żydowskich, w tym Towarzystwa Szerzenia Prawdziwych Wiadomości o Żydach. W okresie międzywojennym sympatyzował z ruchem syjonistycznym. W środowisku lekarskim propagował zasadę „gdy kto cierpi, nie pytaj o przynależność rasową czy narodową [...] tylko pomóż”. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, WWP – zbiór akt, sygn. 3; GBL, DSKM, Teki Konopki, sygn. 436; *Lista członków Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego z 1912 roku*, „Zdrowie” 1913, nr 4; „NG” 1917, nr 187; *Kalendarzyk polityczno-historyczny miasta stoł. Warszawy na rok 1917*, Warszawa 1916; J. Kirsztrot, *Prawa Żydów w Królestwie Polskim. Zarys historyczny*, Warszawa 1917; *Pamięci d-ra Samuela Goldflama*, Warszawa 1932; E. Herman, *Neurologzy polscy*, Warszawa 1958; Red., *Goldflam Samuel (1852–1932)*, PSB, t. VIII, Wrocław 1959–1960; R. Żebrowski, *Goldflam Samuel, PSJ*, t. 1, Warszawa 2003; W. Jaworski, *Zapomniane warszawskie stowarzyszenia oświatowe i wychowawcze (1866–1914)*, „PHO” 2009, nr 1–2; T.M. Domżał, *Samuel Goldflam*, „NeuriNP” 2010, nr 1; *Polscy lekarze Żydzi w XIX i XX wieku*, red. Z. Podgórska-Klawe, Warszawa 2010.

A. Bóldyrew

Gomólińska Maria (1866–1935), działaczka społeczna, tłumaczka, nauczycielka, bibliotekarka, pionierka andragogiki.

Była córką Leona. Jej rodzina pochodziła z Kresów, ale osiadła w Warszawie. Po ukończeniu szkoły średniej doksztalała się na tajnych kursach Uniwersytetu Latającego. W l. 1888–1892 przebywała w Monachium, gdzie zdobyła wykształcenie filologiczne i pedagogiczne. Doskonałą znajomość języków obcych (niemieckiego i francuskiego) wykorzystywała w późniejszym czasie w pracy tłumaczkii. Po powrocie do Warszawy zaczęła pracować jako nauczycielka. Wypożyczała jednocześnie czytelnikom książki w jednej z bezpłatnych czytelni WTD. Tam nawiązała znajomość z ówczesnym kierownikiem tej czytelni Stanisławem Michalskim (zob.), który wprowadził ją do tajnego Koła Czytelnianego (nielegalnego, założonego w 1890 r., działającego przy zarządzie wszystkich czytelni WTD). Wkrótce zaczęła pracować w Komisji Katalogowej (gromadzącej książki zakazane przez zaborcę) oraz jako kierowniczką XV Czytelni. W ramach tajnych kursów organizowanych przy czytelniach prowadziła lekcje historii Polski. Od około 1888 r. zaczęła udzielać się w Kobięcym Kole Oświaty Ludowej istniejącym w l. 1885–1906, była jego czołową działaczką oraz okresowo przewodniczącą w sekcji bibliotecznej i katalogowej. Sekcja ta organizowała tzw. komplety biblioteczne, czyli zbiory książek składające się z literatury legalnej i nielegalnej przeznaczone

do działalności w środowiskach wiejskich Królestwa Polskiego, i rozsyłała je do działaczy lub zaufanych osób w małych miejscowościach całkowicie pozbawionych dostępu do literatury polskiej. Oprócz tego gromadziła książki, po czym doposażała w biblioteczki podręczne (składające się z publikacji pedagogicznych przeznaczonych do dalszego samokształcenia oraz z pozycji o charakterze patriotycznym i postępowym dla dzieci i dorosłych) wszystkie nauczycielki kończące tajne kursy wakacyjne organizowane przez Kobiectwo Oświaty Ludowej. W 1894 r. Koło przyłączyło się do KKKiL i w jego ramach rozszerzyło swoją działalność na pozostałe zabory. Szeroka działalność oświatowa i patriotyczna została odkryta przez władze zaborcze i w grudniu 1899 r. doszło do aresztowań najaktywniejszych członkiń i członków. Gomólińska była jedną z osób przez rok przetrzymywanych w więzieniu. Po odzyskaniu wolności kontynuowała swoją działalność w ramach czytelni WTD.

Była również wykładowczynią na tajnych kursach dla nauczycielstwa ludowego w Warszawie, organizowanych z inicjatywy m.in. Stefana Juliana Brzezińskiego (zob.) w l. 1900–1906. W 1905 r. Kobiectwo Oświaty Ludowej przyłączyło się do utworzonego w tym samym roku ZTSS. Od 1903 r. aktywnie działała w Towarzystwie Pedagogicznym i od 1904 r. w Kole Wychowawców. W ramach przynależności do ZTSS prowadziła lekcje historii na tajnych kursach dla nauczycieli ludowych. W 1905 r. jako członkini Koła Wychowawców brała udział w strajku szkolnym, a w l. 1905–1906 organizowała komplety dla młodzieży szkół średnich oraz współredagowała broszurę *Uwagi ogólne i wskazówki praktyczne dla prywatnego nauczania*. W tym samym czasie zaangażowała się w działalność Towarzystwa Kursów Naukowych. Była ponadto współzałożycielką powstałego w 1906 r. Towarzystwa Czytelni m. Warszawy, które zajmowało się rozwojem oświaty za pośrednictwem zakładanych i utrzymywanych bibliotek publicznych. W 1906 r. zaangażowała się w tworzenie Uniwersytetu dla Wszystkich. Od 1907 r., po zalegalizowaniu tej instytucji, pracowała w jej zarządzie oraz dawała odczyty na terenie całego Królestwa Polskiego. W 1908 r. została aresztowana z powodu prowadzenia tajnej działalności oświatowej i zesłana do Pińska. Na zesłaniu także angażowała się w organizowanie tajnego nauczania. Po ogłoszeniu amnestii w 1909 r. powróciła do Warszawy i ponownie podjęła działalność oświatową.

W czasie I wojny światowej, od 1914 r., prowadziła wykłady na kursach dla nauczycieli w Biurze Porad dla Bezdomnych. Po zajęciu przez Niemców Warszawy w 1915 r. zaangażowała się w tworzenie sekcji oświaty pozaszkolnej KO m. Warszawy, w ramach której uruchomione zostały Kursy dla Analfabetów, przekształcone następnie w Kursy dla Dorosłych – była instruktorką i wizytatorką tych kursów.

W okresie II RP, w l. 1925–1932, Gomólińska działała w Centralnym Biurze Kursów dla Dorosłych, którego była przewodniczącą i wiceprzewodniczącą. Oprócz pracy na rzecz oświaty dorosłych była nauczycielką w szkołach prywatnych żeńskich, m.in. w Prywatnej 7-klasowej Szkole Komercyjnej Żeńskiej Anieli Wareckiej, na Prywatnej Żeńskiej Pensji Jadwigi Kowalczykówny i Jadwigi Jawurkówny oraz w Prywatnym Gimnazjum Żeńskim Haliny Gepnerówny. Za zasługi na rzecz oświaty została odznaczona Krzyżem Kawalerskim Orderu Polonia Restituta, Krzyżem Niepodległości i odznaką honorową za Walkę o Szkołę Polską. Zmarła w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

ANK, NKN, sygn. 938; APW, WGUdsS, sygn. 89, 172; AZHRL, Brzeziński, Geneza, sygn. P-89; C. Walewska, *Ruch kobiecy w Polsce*, cz. I, Warszawa 1909; K.R. Żywicki [L. Krzywicki], *Działalność*

oświatowa (1880–1918), [w:] *Księga Jubileuszowa Polskiej Partii Socjalistycznej 1892–1932*, Warszawa 1933; A. Próchnik, S. Konarski, *Gomolińska Maria (1866–1935)*, *PSB*, t. VIII, Wrocław 1959–1960; U. Tabor, *Życie zapomniane – praca i działalność oświatowa Marii Gomolińskiej w pierwszych instytucjach oświaty dorosłych w Polsce*, „ED” 2010, nr 2.

M. Stawiak-Ososińska

Gorzechowska Maria (1883–1961), nauczycielka, bibliotekarka. Krypt. m.g.

Urodziła się w Siedlcach lub Warszawie. Studiowała historię, historię literatury i filozofię oraz poznawała teorię bibliotekarstwa w l. 1900–1905 na Uniwersytecie Latającym w Warszawie, a w l. 1910–1911 w Towarzystwie Kursów Naukowych i na UJ. Od 1900 r. pracowała jako nauczycielka w Warszawie oraz organizowała nielegalne biblioteczki ruchome dla robotników, prowadziła też jedną z czytelni WTD. W l. 1906–1910 pracowała w Bibliotece Kolejowej Drogi Żelaznej Warszawsko-Wiedeńskiej, a następnie w l. 1913–1914 w Bibliotece Ordynacji Krasińskich. W l. 1911–1913 pracowała w Wydziale Czytelni WTD, a w kolejnych latach, od 1915 do 1924 r., kierowała nim, współorganizując jednolitą sieć bibliotek oświatowych, przygotowując do niej czytelnie Towarzystwa oraz publikując sprawozdania z działalności Wydziału. Od 1917 r. była członkinią Związku Bibliotekarzy Polskich, pracowała w sekcji bibliotek powszechnych i Komisji Katalogowej Związku Bibliotekarzy Polskich. W 1918 r. uczestniczyła w przygotowaniu katalogu obejmującego wykaz literatury zalecanej dla dzieci i młodzieży (wydanego nakładem Towarzystwa Czytelni m. Warszawy).

Dzięki doświadczeniu wyniesionemu z pracy w bibliotekach publicznych opublikowała w 1922 r. wraz z Jadwigą Ostromęcką *Katalog podstawowy książek dla bibliotek powszechnych*. W l. 1922–1935 była dyrektorką Towarzystwa Bibliotek Powszechnych w Warszawie, utworzonego w celu unifikacji bibliotek Towarzystwa Czytelni m. Warszawy, Wydziału Czytelni WTD i Towarzystwa Biblioteki Publicznej. Współorganizowała dla bibliotekarzy kursy doskonalenia, na których wykładała historię literatury. W l. 1944–1946 pracowała w Komitecie Opieki Społecznej w Pionkach k. Radomia, uczyła prywatnie dzieci języka polskiego i historii, pisała wiersze dla dzieci. W l. 1950–1958 pracowała w Bibliotece Towarzystwa Naukowego Lekarskiego i Bibliotece Akademii Medycznej w Łodzi. Została odznaczona Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski. Zmarła w Łodzi.

Bibliografia przedmiotowa:

Z dziejów książki, Warszawa 1961; I. Gawinkowa, *Gorzechowska Maria*, *SPKP*, Łódź 1972; J. Piotrowska, *Biblioteka Główna Akademii Medycznej w Łodzi (1950–2002)*, „KUMŁ” 2006/2007, nr 2; *O Autorce*, [w:] M. Gorzechowska, *O Szczurku-Krokodylku. Dla szczurów i nie-szczurów od lat 7 do 77. Wybór wierszy dla dzieci*, Radom 2018.

Bibliografia podmiotowa:

Katalog minimalny książek dla dzieci i młodzieży oraz wybór dzieł literatury pięknej, odpowiednich dla młodzieży, Warszawa 1918 [współautorka publikacji anonimowej]; *Z życia instytucji oświatowych. Sprawozdanie z działalności Wydziału Czytelni przy WTD. w roku 1918*, „Bibliotekarz” 1919, nr 3–4.

M.M. Kacprzak

Górska Pia (1878–1974), malarka, działaczka społeczna.

Urodziła się w Woli Pękoszewskiej k. Skierniewic, w zamożnej rodzinie ziemiańskiej Jana i Marii z Łubieńskich. Ich dom był centrum życia kulturalnego, do którego przyjeżdżało wielu wybitnych twórców i uczonych. Odebrała staranną edukację domową. W 13. r.ż. rozpoczęła naukę rysunku pod kierunkiem prywatnego nauczyciela. Przez krótki czas uczył ją rysunku i malarstwa Eligiusz Niewiadomski (zob.), później Józef Rapacki i Sylwester Sasaki. Jej kolejnymi nauczycielami byli m.in. Józef Mehoffer oraz Józef Chełmoński, który miał największy wpływ na twórczość malarską Górskiej. Podróżowała z matką po Europie, często gościła także u swojego brata Konstantego w Krakowie, gdzie poznała wielu wybitnych twórców i myślicieli, m.in. Jacka Malczewskiego, Stanisława Wyspiańskiego, Jana Matejkę, Włodzimierza Tetmajera, Adama Chmielowskiego. Zdecydowała wówczas o rozpoczęciu studiów malarskich; plany te zrealizowała dopiero po I wojnie światowej. W l. 1922–1928 studiowała w ASP w Warszawie.

Zainteresowania artystyczne łączyła z twórczością pisarską i aktywnością społeczną. Była członkinią KZKP. Zajmowała się wiejską ochronką działającą niedaleko majątku jej rodziców. Od 1907 r. mieszkała w Warszawie, gdzie ukończyła kursy dla ochraniarek. Była współzałożycielką ochronki Towarzystwa Przytulisk Niedoli Dziecięcej, pracowała też w tej placówce jako nauczycielka. Dzięki kursom i samokształceniu pogłębiała wiedzę na temat zakładania i prowadzenia ochronek oraz metod pracy wychowawczej. Współpracowała w tej dziedzinie m.in. z Marią Weryho-Radziwiłłowiczową (zob.), Cecylią Niewiadomską (zob.), a zwłaszcza Stefanią Marciszewską-Posadźową (zob.), o której pisała: „była przedziwną wychowawczynią, uderzyła mnie od razu głębookością swoich pedagogicznych poglądów, toteż zapisałam się entuzjastycznie na jej kursa [...] coraz jaśniej widziałam, jak błędnie są prowadzone warszawskie przedszkola, jaki panuje tam schematyzm i oderwanie od życia, jak nie doceniają w nich społecznej roli zabaw i zanudzają dzieci morałami”.

Górska dbała o polepszenie wyposażenia ochronek oraz ich estetykę. Środki na finansowanie remontów pozyskiwała z przyjmowanych zamówień na portrety. W ochronkach prowadzonych przez Zarząd Tramwajów Warszawskich wygłaszała pogadanki dotyczące wiary i religii. W okresie I wojny światowej należała do sekcji wychowania przedszkolnego Wydziału Oświecenia KO m. Warszawy, przejściowo pełniła w niej funkcję referentki. Krótko była wizytatorką miejskich ochronek i przedszkoli. Wspominała, że działalność biurowo-administracyjna „nie szła po linii moich uzdolnień ani zamiłowań”, przyjęła ją „niechętnie i pod silnym naciskiem, i wyznaję ze wstydem, że niedługo wytrzymałam na nowym postęunku”. Po złożeniu dymisji wróciła do pracy wychowawczej w przedszkolach. Opracowała koncepcje dotyczące wychowania religijnego dzieci w ochronkach, publikowała materiały metodyczne oraz pogadanki na ten temat. Lata spędzone w Warszawie, w pracy pedagogicznej w ochronkach uważała za szczególnie ważny i wartościowy etap swojego życia. Problemom edukacji przedszkolnej poświęcała sporo miejsca we wspomnieniach. O pracy w warszawskich ochronkach pisała: „Roboty było dużo i to koniecznej, bo nie tylko nie doceniano wówczas wychowania przedszkolnego, lecz traktowano je wprost po macoszemu [...] warszawskie ochrony [...] niemal wszystkie potrzebowały reform z powodu braku fachowego przygotowania wychowawczyń. Wszędzie panowała nuda, brak pomysłowości, niepedagogiczne kary i małe uspołecznienie we współżyciu gromadki [...] Na szczęście nowe pedagogiczne prądy zaczynały już tu i ówdzie ożywiać bezwład. Wpływały na to uczennice

szkół panny Marciszewskiej i pani Radziwiłłowiczowej, wpływały odczyty, pogadanki, coraz liczniejsza i głębsza literatura omawiająca psychologię dziecka”.

W okresie II RP kontynuowała działalność artystyczną, pisarską i edukacyjną. Nadal zajmowała się problematyką teorii wychowania religijnego małych dzieci. Publikowała na ten temat m.in. na łamach periodyku „Wychowanie Przedszkolne”. Wydawała także zbiory powiastek religijnych, np. *W naszych kościołach: pogadanki i obrazki liturgiczne* (1921), *Sługi Boże: opowiadania i legendy z życia świętych* (1921; w 1935 r. przełożone na język litewski). Opublikowała także wysoko cenioną książkę *O Chelmońskim: wspomnienia* (1932). Swoje prace malarskie, pozytywnie przyjmowane przez krytyków, prezentowała m.in. w warszawskiej Zachęcie i na Powszechnej Wystawie Krajowej w Poznaniu oraz na wystawach i festiwalach w Amsterdamie, Padwie i Wenecji. Należała do działającej w l. 1933–1935 grupy Ars Feminae. Po II wojnie światowej wydała drukiem autobiografię. Zmarła w Krakowie.

Bibliografia przedmiotowa:

ANK, NKN, sygn. 938; BN, DR, Korespondencja J. ze Strojnowskich Górskiej oraz różne materiały związane z jej rodziną, sygn. 9742 III, mf 71835; BN, DR, M. Górska, Dziennik, t. 1, 2, sygn. 9777 II; BN, DR, Korespondencja Janiny z Puttkamerów Żółtowskiej, sygn. 10270 III, t. 2; ZNiO, A. Czaman-Pawłowska, „Pokłon twojemu szczęściu”. Pamiętnik nauczycielki–weteranki, sygn. 15424/II; J.W., *Chwalebny dyletantyzm*, „TI” 1910, nr 19; A. Okońska, *Żywoty pań malujących*, Warszawa 1981; B. Dorosz, *Górska Pia, WPPiBL*, t. 3, Warszawa 1994; K. Staszak, *Działalność wystawiennicza Związku Artystek Polskich we Lwowie*, „SiD” 2016, nr 15; W. Szulakiewicz, *Program i propagatorki wychowania religijnego w przedszkolu w świetle czasopisma „Wychowanie Przedszkolne” (1925–1939)*, „EETP” 2019, nr 3; E. Kostrzewska, *Ziemiańska przy sztalugach. Pia Górska (1878–1974) w początku drogi do kariery twórczej*, [w:] *Między architekturą nowoczesną a tradycyjną [...] między konstrukcją a formą. Prace naukowe dedykowane Profesorowi Krzysztofowi Stefańskiemu*, red. P. Gryglewski, T. Bernatowicz, D. Rutkowska-Siuda, Łódź 2020.

Bibliografia podmiotowa:

Programy pogadanek stosowanych w Ochronach Kuratorium Obywat. Rodzin Rezerwistów z dziećmi od lat 5-ciu do 8-miu, Warszawa 1915 [współautorki C. Niewiadomska, M. Weryho-Radziwiłłowiczowa]; *36 pogadanek religijnych dla ochron i szkół początkowych*, Warszawa 1918; *Paleta i pióro (Wspomnienia)*, Kraków 1956.

A. Bóldyrew

Górska Zofia (1869–1916), działaczka społeczna.

Urodziła się w Pietkowie, była córką Józefa, właściciela majątku Czados i Poniemunia na Litwie, i Gabrieli ze Starzeńskich. Gospodarowała w majątku Ceranów – po śmierci męża w 1904 r. przez 12 lat samodzielnie prowadziła gospodarstwo w Ceranowie i tworzyła tam placówki oświatowe oraz zakłady społeczne i sanitarne, m.in. ochronkę dla dzieci folwarcznych i 2-oddziałową szkołkę. Była działaczką Koła Polskiej Macierzy Szkolnej w Sterdyni. W ramach Macierzy organizowała kursy dla nauczycieli ludowych, w których brali udział wykładowcy z wyższym wykształceniem, sale zajęć dla dziewcząt, bezpłatne kąpielisko ludowe, herbaciarnię, bibliotekę, dom dla sierot i ambulatorium. Uruchomiła też sklep

dworski i dom starców. Po wybuchu I wojny światowej z jej inicjatywy powstał w Ceranowie lazaret dla rannych żołnierzy. Zmarła w Ceranowie.

Bibliografia przedmiotowa:

APW, WGUdsS, sygn. 4; C.J., *Śp. Zofia z Komarów Franciszkowa Górską*, „Świat” 1916, nr 12; S. Konarski, *Górska Zofia z Komarów*, ZP XX w., t. 3, cz. 2, Warszawa 1994.

J. Falkowska

Górski Wojciech (1849–1935), nauczyciel, organizator oświaty.

Urodził się w Lekarzicach, w rodzinie ziemiańskiej. Był synem Leonarda oraz Marii z Burskich. Rozpoczął naukę w Gimnazjum Humanistycznym na Nowolipkach w Warszawie, które ukończył w 1867 r. Maturę zdał z odznaczeniem. Następnie podjął naukę w SGW na Wydziale Matematyczno-Fizycznym. W 1872 r. ukończył UW. Uzyskał kwalifikacje nauczyciela dyplomowanego i rozpoczął pracę w domach prywatnych, a także w warszawskim zakładzie wychowawczym utrzymywanym przez Jana Nepomucena Leszczyńskiego. Miejsce to cieszyło się ogromnym zainteresowaniem młodzieży z zamożnych rodzin. Na przełomie roku 1873 i 1874 otrzymał propozycję pracy nauczyciela matematyki i inspektora w 4-klasowej szkole Augustyna Szmurły. W 1877 r. władze carskie udzieliły mu pozwolenia na założenie prywatnej 4-klasowej szkoły realnej – matematyczno-przyrodniczej z wykładowym językiem rosyjskim. Na przełomie roku 1879 i 1880 szkołę przekształcono w 6-klasową, w 1883 r. przeniesiona została do nowoczesnego budynku przy ulicy Hortensji (obecnie ulica Wojciecha Górskiego). Szkoła stała się jedną z najbardziej cenionych placówek edukacyjnych, symbolem polskości. Znajdowali w niej miejsce liczni uczniowie, którzy z powodu buntu wobec narastającej fali rusyfikacji wydaleniu zostali ze szkół państwowych. Górski kierował placówką do końca swojego życia.

Szkoła była zorganizowana w nowoczesny i innowatorski sposób. Urządzono ją zgodnie z najnowszymi zasadami higieny szkolnej, której Górski był gorącym zwolennikiem i popularyzatorem. Jako członek rzeczywisty Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego miał wiedzę na temat najbardziej aktualnych ustaleń dotyczących higieny szkolnej. Wprowadził stanowisko stałego lekarza szkolnego, obowiązkowe lekcje gimnastyki, zabaw i gier oraz szkolne wycieczki. Krzewił też zasady higieny wśród rodziców i domowych wychowawców uczniów, przekazując im specjalne zalecenia przygotowane przez lekarza szkolnego. W najstarszych klasach wprowadził system seminaryjny, kładący nacisk na samodzielność uczniów. W szkole działał też samorząd uczniowski oraz wzorcowo prowadzony internat, za którego organizację Górski otrzymał w 1891 r. nagrodę w konkursie. W 1894 r. szkole przyznano wielki medal srebrny na wystawie higienicznej w Petersburgu. Górski dbał także o byt nauczycieli pracujących w szkole, tworząc fundusz emerytalny i kasę zapomogowo-pożyczkową.

Osiągnięcia tej szkoły i jej kierownika w 1890 r. na łamach „Prawdy” pozytywnie ocenił Aleksander Świętochowski (zob.). Działalność oświatowa przysporzyła Górskiemu wiele problemów ze strony władz rosyjskich. Kurator okręgu kilkakrotnie groził zamknięciem placówki. Szkoła nie miała przyznanych praw rządowych i działała jedynie jako miejsce

przygotowania uczniów do złożenia egzaminów w szkole rządowej. Po wielu latach batalii szkoła Górskiego otrzymała prawa, on sam nie uzyskał uprawnień inspektora, kierownika ani nawet nauczyciela. Zawalczył o nie ponownie i otrzymał stopień nauczyciela gimnazjum. Po strajku szkolnym 1905 r. przekształcił szkołę w 8-klasowe gimnazjum filologiczne, w którym zajęcia odbywały się w języku polskim. Ale już w listopadzie tego roku rząd rosyjski zamknął klasy wyższe, zmieniając szkołę w 3-klasową. Zmieniło się to dopiero w następnym roku szkolnym pod wpływem silnych nacisków ze strony społeczeństwa. Szkoła Górskiego przetrwała do 1918 r. jako 8-klasowa. W 1906 r. należał do koła Polskiej Macierzy Szkolnej nazywanego Uniwersytem Ludowym, prowadzącego wykłady popularne wśród robotników i rzemieślników w Warszawie. W 1909 r. uczestniczył w odbywającym się w Warszawie I Zjeździe Neurologów, Psychiatrów i Psychologów Polskich.

Górski był pedagogiem praktykiem, a jednocześnie publikował przez wiele lat na łamach „Przeglądu Pedagogicznego”, opracował także liczne broszury. W grudniu 1916 r. wszedł w skład komisji powołanej do oceny działalności Wydziału Opieki nad Dziećmi i Młodzieżą RGO.

W okresie II RP jego, odbiegające od przyjętych wówczas założeń, koncepcje i projekty urzędzenia szkolnictwa, szczególnie średniego, stanowiły ważny głos w dyskusji na temat przemian w systemie edukacji. W tym okresie pracował też krótko jako dyrektor departamentu w MWRiOP. Mimo starań, by jego szkołę przejęło państwo, oferta nie spotkała się z zainteresowaniem ministerstwa. W 1925 r. Górski założył także 5-klasową szkołę powszechną o charakterze eksperymentalnym we wsi Pamiętka k. Tarczyna. Został odznaczony Krzyżem Kawalerskim Orderu Polonia Restituta. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, Gabinet Cywilny RR KP w Warszawie, sygn. 7/173; AAN, TRS w Warszawie, sygn. 10/83; BN, DR, W. Leszczyński, Pamiętnik, sygn. akc. 7993; *Posel Prawdy. Spowiedź p. Górskiego*, „Prawda” 1890, nr 45; *Mowa na pogrzebie śp. Wojciecha Górskiego, założyciela i dyrektora gimnazjum św. Wojciecha, wychowawcy licznych pokoleń młodzieży, komandora orderu Polonia Restituta, wygłoszona dn. 14-go lutego 1935 r. w kościele św. Krzyża w Warszawie przez ks. Dr. M. Węglewicza, kanonika Kapituły Metropolitalnej Warszawskiej, prefekta Gimnazjum św. Wojciecha*, Warszawa 1935; *Szkoły Fundacyjne pw. św. Wojciecha i Towarzystwo Byłych Wychowañców Gimnazjum pw. św. Wojciecha, dawniej Szkoły Wojciecha Górskiego, Jednodniówka jubileuszowa 1877–1937, 1912–1937*, Warszawa 1937; J. Hulewicz, K. Konarski, *Górski Wojciech (1849–1935)*, PSB, t. VIII, Wrocław 1959–1960; *Wojciech Górski i jego szkoła*, red. J. Lasocki, J. Majdecki, Warszawa 1982; H. Wołkiewicz, *Pamiętka każe pamiętać. Szkic monograficzny z dziejów Szkoły Powszechnej imienia Wojciecha i Anieli małżonków Górskich w Pamiętce w latach 1925–1998*, Tarczyn 1998; Z. Rola-Stężycki, *Opowieści grójcekie*, Włocławek 2002.

Bibliografia podmiotowa:

Ustrój semestralny w szkole średniej, Warszawa 1908; *Podstawy trygonometrii. Pojęcia wstępne i teoria funkcji trygonometrycznych*, Warszawa 1909; *Reformy przeprowadzone lub zamierzone w Szkole Ośmioklasowej Filologicznej egzystującej w Warszawie od roku 1877 pod kierunkiem Wojciecha Górskiego, kandydata nauk Fizyko-Matematycznych. Z dodaniem Wiadomości dla rodziców*, Warszawa 1910; *Wojciech Górski do swoich byłych wychowañców (po roku 1905)*, Warszawa [ok. 1914]; *Mysli o przystosowaniu szkolnictwa polskiego do życia: referat odczytany przez Wojciecha Górskiego na pierwszym Zjeździe Nauczycielstwa Polskiego w m.st. Warszawie, w dniu 5 stycznia 1917 r. Ankieta*, Warszawa

1917; *Rozmyślania, skreślone przez Wojciecha Górskiego. Wybrał, przepisał, zredagował, uporządkował i wydał C.M. Szczepaniak*, Warszawa–Ursynów 2011; *(Mały) wybór cytatów Wojciecha Górskiego. Wybrał, przepisał, zredagował, uporządkował i wydał C.M. Szczepaniak*, Warszawa–Ursynów 2011.

W. Guza, M. Nawrot-Borowska

Grabowska Wanda (1883–1957), nauczycielka, działaczka niepodległościowa i społeczna.

Urodziła się w Kowlu, była córką Jana, urzędnika Nadwiślańskich Kolei Żelaznych, i Konstancji z Psarskich. Pierwsze 12 lat uczyła się w domu pod okiem matki oraz jej sióstr – Walentyny (zob.) i Heleny Psarskich (zob.), które od 1891 r. prowadziły w Piotrkowie tajne komplety i organizowały środowiska oświatowe w mieście, same będąc nauczycielkami na pensji Henryki Domańskiej. Świetnie przygotowana Grabowska w 1899 r. po czterech latach nauki ukończyła 6-klasową pensję Leonii Rudzkiej (zob.) w Warszawie. W następnym roku uzyskała uprawnienia nauczycielki domowej w zakresie arytmetyki i podjęła pracę zawodową początkowo w domach prywatnych. Równocześnie, kontynuując tradycje rodzinne, bezpłatnie udzielała lekcji analfabetom na kursach prowadzonych w Szkole Handlowej w Piotrkowie.

W 1905 r. zaangażowała się w wydarzenia strajku szkolnego, organizując w Mławie konspiracyjne lekcje języka polskiego i historii dla dzieci pracowników kolei; dla swoich uczniów i ich rodziców prowadziła bibliotekę z literaturą polską. Grabowska sprzeciwiała się polityce rusyfikacyjnej, a także ograniczonemu dostępowi dziewcząt oraz niższych warstw społecznych do edukacji. Chcąc kontynuować swoją pracę na rzecz polskiej szkoły, w r.szk. 1906/1907 zdecydowała się wyjechać do Lublina, gdzie podjęła pracę w nowo utworzonej placówce Polskiej Macierzy Szkolnej, nie pobierając za nią wynagrodzenia. Kiedy po roku działalność Polskiej Macierzy Szkolnej została przez władze zawieszona, wróciła do Piotrkowa i w r.szk. 1907/1908 przyjęła posadę nauczycielki języka polskiego, historii i geografii w 7-klasowym Zakładzie Naukowym Żeńskim Domańskiej. W 1908 r. dzięki samokształceni i kursom dokształcającym poszerzyła kwalifikacje zawodowe o prawo do nauczania języka polskiego.

W l. 1909–1911 studiowała historię na UJ. Z uwagi na bardzo dobre wyniki w nauce uzyskała zwolnienie z opłat chesnego; po śmierci ojca sytuacja materialna jej rodziny uległa znacznemu pogorszeniu, co zmusiło ją do przerwania studiów po czterech semestrach. Podczas studiów zapoznała się z niepodległościowymi prądami ideowymi organizacji społecznych i oświatowych – duży wpływ miało na nią środowisko studenckie „Zarzewie”, w którego kręgu się znalazła. Oficjalnie należała do jawnego zrzeszenia akademickiego „Znicz”, wywodzącego się właśnie z „Zarzewia”. W czasie pobytu w Krakowie włączyła się także do pracy przygotowawczej w oddziałach żeńskich PDS. Wstąpiła ponadto do Akademickiego Koła Towarzystwa Szkoły Ludowej, w ramach którego wyjeżdżała na wieś, gdzie organizowała lekcje i występowała jako prelegentka na spotkaniach.

Po powrocie z Galicji do Piotrkowa z początkiem r.szk. 1911/1912 ponownie podjęła pracę nauczycielki w szkole Domańskiej, która stała się jej posadą na wiele lat. By mieć stały kontakt z młodzieżą, przystąpiła do sekcji młodzieży szkół średnich w Oddziale

Piotrkowskim Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. Zaangażowała się także w pracę środowisk nauczycielskich, przystępując do lokalnego oddziału Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego i Towarzystwa Oświaty Narodowej. W tych środowiskach ponownie włączyła się w nurt oświaty dla kobiet, prowadząc dodatkowe lekcje i zajęcia dla pracowników handlu i rzemiosła. Nie zrezygnowała też z działalności na rzecz najmłodszych – organizowała dla nich różne przedsięwzięcia o charakterze kulturalno-oświatowym, jak pogadanki, recytacje czy przedstawienia artystyczne.

W okresie I wojny światowej działała w ruchu niepodległościowym, wykorzystując doświadczenia zdobyte w środowisku „Zarzewia” i PDS, a w 1915 r. wstąpiła do POW. Była wiceprzewodniczącą LKPW i z jej ramienia weszła do organizacji politycznych: Organizacji Niepodległościowej, Konfederacji i Piotrkowskiego Komitetu Narodowego. Poza działalnością społeczno-opiekuńczą działaczki Ligi aktywnie propagowały ideę społecznego i politycznego równouprawnienia kobiet. W tym duchu w 1917 r. Grabowska zorganizowała Wiec Kobiet Wszystkich Stanów. Była też organizatorką obchodów rocznicowych, np. Konstytucji 3 maja. Wykładała historię Polski na kursach dla legionistów i wygłaszała odczyty o różnej tematyce. Ponadto uczestniczyła w pracach Polskiej Macierzy Szkolnej, organizując odczyty i kursy dla nauczycieli szkół powszechnych – w l. 1917–1919 wykładała na Wyższych Kursach Pedagogicznych prowadzonych przez lokalne koło Macierzy. Wygłaszała też odczyty z zakresu historii i literatury polskiej dla lokalnych filii Uniwersytetu Powszechnego oraz Towarzystwa Wiedzy dla Wszystkich.

W okresie II RP Grabowska kontynuowała pracę pedagogiczną i aktywność społeczno-oświatową. Pracowała w szkole Domańskiej, w 1919 r. przejętej przez Zrzeszenie Nauczycieli Szkół Średnich i przekształconej w Prywatne Gimnazjum Żeńskie. Od 1925 r. była zastępczynią dyrektora, a od 1932 r. dyrektorką placówki. Była również członkinią Rady Szkolnej Miejskiej i Miejskiego Komitetu Wychowania Fizycznego oraz Komisji Oświatowej Sejmiku Piotrkowskiego. W 1936 r. została odznaczona przez Stowarzyszenie Uczestników Walki o Szkołę Polską. Działała w wielu zrzeszeniach oświatowych, m.in. Związku Nauczycieli Polskich Szkół Średnich i Związku Nauczycielstwa Polskiego. Angażowała się także w prace w ruchu ludowym, wykładając na kursach organizowanych m.in. przez PSL, Towarzystwo Uniwersytetów Robotniczych czy Towarzystwo Wiedzy Powszechnej. Działała też w wielu innych organizacjach społecznych, np. Związku Pracy Obywatelskiej Kobiet. W czasie okupacji hitlerowskiej organizowała tajne komplety w mieście. Po 1945 r. była represjonowana przez władze komunistyczne i pozbawiona możliwości wykonywania zawodu. Została odznaczona Krzyżem Niepodległości. Zmarła w Piotrkowie Trybunalskim.

Bibliografia przedmiotowa:

APPT, Archiwum Wandy Grabowskiej, sygn. 1, 2, 7, 23; WBH CAW, APO, sygn. 13.04.1931 KN; R. Kotewicz, *Wanda Grabowska*, „PHO” 1990, nr 3/4; W.K. Roman, *Działalność społeczna i pedagogiczna Wandy Grabowskiej (1883–1957)*, [w:] *Niebem i sercem okryta. Studia historyczne dedykowane dr Jolancie Malinowskiej*, red. M. Malinowski, Toruń 2003; W.K. Roman, *Wanda Grabowska (1883–1957)*, [w:] *Piotrkowski Słownik Biograficzny*, z. 1, red. M. Szczurowski, Piotrków Trybunalski 2006; L. Borzymek, *Udział Wandy Grabowskiej w prowadzonej przez piotrkowską Ligę Kobiet Pogotowia Wojennego akcji niesienia pomocy żołnierzom Legionów Polskich i ich rodzinom w latach I wojny światowej*, „ZNZC” 2016, nr XII.

Bibliografia podmiotowa:

Śp. Walentyna i Helena Psarskie, [w:] *Jednodniówka z okazji zjazdu koleżeńskiego b. Wychowanek i Nauczycielstwa szkoły dawn. Śp. H. Domańskiej i Gimn. Zrzeszenia w dn. 8 kwietnia 1934*, Piotrków [1934]; *Tajne nauczanie. Wspomnienia z czasów okupacji hitlerowskiej*, [w:] R. Kotewicz, *Materiały do tajnego nauczania w szkolnictwie średnim Piotrkowa Trybunalskiego*, „PHO” 1988, nr 2.

K. Cybulska

Grabowska Zofia (1869–1922), literatka, nauczycielka, działaczka PPS. Pseud. Z.G., Z. Gr., Z. Grab., Zofia Grab.

Urodziła się w Płocku, była córką Piotra Potworowskiego, inżyniera, i Malwiny z Moczulskich. Niewiele wiadomo o jej wykształceniu, biografowie odnotowują, że wiedzę zdobywała dzięki samokształceniu. W Towarzystwie Opieki nad Mową Ojczystą, założonym w 1900 r., wraz z M. Łapińską kierowała biblioteką, pozyskiwała nowe zbiory, prowadziła wypożyczalnię, angażowała się jednocześnie w akcje oświatowe. Zgromadzone książki posłużyły do zorganizowania w l. 1905–1906 Czytelni Polskiej w Płocku. W 1905 r. uczestniczyła w powołaniu Oddziału Płockiego Uniwersytetu dla Wszystkich, krzewiącego idee samokształceniowe. Rok później, w lipcu 1906 r., wraz z mężem Adamem Grabowskim (zob.) znalazła się wśród założycieli Koła Płockiego Polskiej Macierzy Szkolnej. Była nieformalną kierowniczką Wydziału Zbiorów Szkolnych w reaktywowanym w 1907 r. Towarzystwie Naukowym Płockim. Pracowała jako nauczycielka w płockich szkołach, brała także udział w tajnym nauczaniu. W 1915 r. wykladała zagadnienia z metodyki historii w Gimnazjum Polskim, a także w szkołach powszechnych. W Oddziale Płockim Towarzystwa Ogrodniczego Warszawskiego prowadziła odczyty z przeźrocami z botaniki. Tworzyła literaturę i sztuki dla dzieci i młodzieży, m.in. *Zaczarowane jabłuszko: bajka na scenę w 2 dstonach*, *Dar Zosi: bajka na scenę w 1 odstonie* (1920). Publikowała powiastki dla dzieci oraz artykuły w lokalnej prasie. Była działaczką PPS. Należała do pierwszego składu LKPW, powołanego w 1915 r. Zmarła w Płocku.

Bibliografia przedmiotowa:

Wspomnienie pośmiertne, „KPłoc” 1922, nr 109; J.B. Nycek, *LiK SB*, Płock 1983; M. Macieszyna, *Pamiętnik Płocczanki*, oprac. A.M. Stogowska, Płock 1996; A.J. Papierowski, J. Stefański, *PZiN*, Płock 2002; A.J. Papierowski, *Działalność Ligi Kobiet Pogotowia Wojennego w Płocku w latach 1915–1924*, „NPI” 2006, nr 51; A.J. Papierowski, *OISPP*, Płock 2010; A.M. Stogowska, *Edukacja, emancypacja, charytatywność*, Płock 2016.

Bibliografia podmiotowa:

Metoda pogłądowa w nauczaniu domowym i szkolnym, „GPłoc” 1913, nr 8.

M.M. Krakowiak

Grabowski Adam (1864–1919), inspektor szkolny, nauczyciel, publicysta, redaktor. Pseud. A.G.

Urodził się w Płocku, w rodzinie włościańskiej, był synem Leopolda i Antoniny z Zaleskich. Uczył się w Gimnazjum Gubernialnym w Płocku. Studia przyrodnicze odbył na UW. Po ich zakończeniu od 1889 r. pracował jako chemik w cukrowni w Oryszewie. Przez całe życie związany był z Płockiem, gdzie angażował się w życie społeczne, kulturalne i oświatowe. Od 1898 r. był redaktorem i wydawcą czasopisma „Echa Płockie i Łomżyńskie”, od 1904 r. „Echa Płockie i Włocławskie”. Czasopismo miało znaczenie dla rozwoju miasta, nie tylko informowało o bieżących wydarzeniach, ale także – a może przede wszystkim – było trybuną wypowiedzi miejscowej inteligencji. Grabowski współpracował z „Głosem Płockim” i „Tygodnikiem Ilustrowanym”. Od 1901 r. zasiadał w Radzie PTD, propagował w czasopiśmiennictwie ideę kolonii letnich dla dzieci i młodzieży, działał równocześnie w Komitecie Opieki nad Chorymi Dziećmi. Współpracował z Okręgowym Stowarzyszeniem Rolniczym, które było podporządkowane CTR. W 1905 r. współorganizował Koło Polskiej Macierzy Szkolnej w Płocku. Jej działacze zainicjowali m.in. założenie 8-klasowego Gimnazjum Polskiego Polskiej Macierzy Szkolnej w Płocku (później Gimnazjum Polskie im. Władysława Jagiełły). Od 1906 r. uczył w nim geografii, nauk przyrodniczych, logiki i psychologii. Od 1909 r. pełnił funkcję dyrektora placówki (przez pierwszy rok funkcję tę faktycznie pełnił Konstanty Ludwik Dąbrowski, który nie otrzymał formalnej zgody od władz). W r.szk. 1910/1911 i 1915/1916 realizował tę funkcję samodzielnie, prowadził działania zmierzające do podniesienia poziomu materialnego i merytorycznego placówki. Przy szkole działało Towarzystwo Szkoły Średniej, które zbierało fundusze na wybudowanie nowego gmachu, Grabowski był sekretarzem komitetu budowy. Jako nauczyciel i dyrektor placówki cieszył się sympatią uczniów, był przez nich nazywany „ukochanym dyrektorem”. W dzienniku opisywał trudności związane z prowadzeniem szkoły w czasie zaborów, jak roszczenia rodziców, problemy uczniów i postawy nauczycieli. Odnotowywał wydarzenia, w których brała udział młodzież akademicka z Królestwa Polskiego (Zimmermaniada – strajk na UJ). Pisała o nim Maria Macieszyna (zob.): „Pan Adam Grabowski jako dyrektor miał swoich zwolenników i przeciwników. Zarzucano mu zbyt nie pobłażanie uczniom i trzymanie stale strony młodzieży we wszystkich zatargach z nauczycielami”. Autorka *Pamiętnika Płocczanki* wspominała go jako nauczyciela: „Czystym szlachetnym życiem dawał najwymowniejszy przykład. Następnie w duszy jego wiele jest młodzieńczego dążenia do ideału, do prawdy, do doskonałości – na tym polu bliski był zawsze młodzieży, równie pełnej polotów, równie niepraktycznej w życiu. W końcu do czego sami w księdze pamiątkowej ze skruczą się przyznają”. W 1930 r. jego uczniowie ufundowali pomnik, zamieszczając na nim napis: „Ofiarnemu Opiekunowi Młodzieży – Maturzyści z roku 1914/1915”.

Podjęwszy działania oświatowe, angażował się w prace licznych organizacji. W 1907 r. brał udział w reaktywowaniu Towarzystwa Naukowego Płockiego, w l. 1907–1909 sprawował funkcję jego sekretarza. Udzielał się w Towarzystwie Pomocy Uczącej się Młodzieży. Propagował ideę oświaty pozaszkolnej, wraz z żoną Zofią Grabowską (zob.) włączył się w organizację Uniwersytetu dla Wszystkich, w 1907 r. należał do Komitetu Naukowego, a także prowadził zajęcia z logiki i pedagogiki. Od 1910 r. działał w Oddziale Płockim Towarzystwa Kultury Polskiej. Po likwidacji Polskiej Macierzy Szkolnej organizował w Domu Ludowym, powołanym przez Towarzystwo Naukowe Płockie, wykłady o tematyce historycznej, mające

na celu budzenie postaw patriotycznych wśród płocczan. Propagował wychowanie obywatelskie, działając w pierwszej w Płocku drużynie harcerskiej im. Romualda Traugutta. Nazywał siebie „cichym obserwatorem młodzieży”, o młodym pokoleniu żyjącym na początku XX w. pisał: „Młodzież polska ma wielce utrudnione przed sobą zadanie. Ideały powszechne i żądania narodowe nie zawsze dają się pogodzić ze sobą. Jak je złączyć? Powinniśmy bezwarunkowo dzierżyć ideał narodowy jako jedno z wytyczonych dążeń naszych, lecz nie odstawać także od nauki europejskiej, jako jedynej nauki. Nie możemy zwalczyć wrogów naszych bronią i kartaczami, zwalczajmy ich siłą duchową”. Akceptował działalność adolescentów mającą na celu utrzymanie wartości narodowych. W gimnazjum, którym kierował, inicjował organizacje młodzieżowe, stowarzyszenia koleżeńskie, koła samokształceniowe. Stwarzał młodzieży przestrzeń do działań konspiracyjnych i pracy niepodległościowej, zezwalał na tworzenie powielanych za pomocą hektografu pisemek uczniowskich, traktując je jako przestrzeń do wyrażania przekonań młodzieżowych. W wyniku donosu o kolportażu pism o treści patriotycznej został aresztowany i osadzony w styczniu 1916 r. w obozie pod Hanowerem.

W 1917 r. powrócił do Płocka i objął stanowisko Inspektora Szkolnego Okręgu Płockiego na pow. płocki, sierpecki, płoński. Podjął też współpracę z Radą Miejską w Płocku. W 1919 r. został odwołany ze stanowiska przez MWRiOP. Nie był członkiem żadnej partii politycznej, choć skłaniał się do poglądów PPS, popierał działania Związku Młodzieży Postępowej i harcerstwa, a w czasie I wojny światowej Związku Narodowo-Socjalistycznego. Zmarł w Płocku.

Bibliografia przedmiotowa:

ATNP, BiZ, Dziennik Adama Grabowskiego dyrektora Gimnazjum Polskiego w Płocku od 30 XI 1910 do 23 III 1911 r., Rękopis Inspektora Szkolnego Adama Grabowskiego w Płocku, sygn. R 426; J. Wapniarski, *Lata szkolne na przełomie 1898–1907*, [w:] *Księga pamiątkowa Koła Płocczan*, Warszawa 1931; M. Kucharska, *Grabowski Adam (1864–1919)*, PSB, t. VIII, Wrocław 1959–1960; J.B. Nycek, *LiK SB*, Płock 1983; A.J. Papierowski, *Geneza Biblioteki im. Zielińskich TNP: w świetle dokumentów Towarzystwa*, „NPI” 1998, nr 43–44; A.J. Papierowski, J. Stefański, *PZiN*, Płock 2002; M. Macieszyna, *Pamiętnik Płocczanki*, oprac. A.M. Stogowska, Płock 2006; A.M. Stogowska, *Ukochany dyrektor – Adam Grabowski (1864–1919)*, [w:] *100 lat Jagiellonki. Z dziejów polskiej szkoły średniej w Płocku 1906–2006*, Płock 2006; A.J. Papierowski, *Okoliczności utworzenia w Płocku Towarzystwa Dobroczynności i jego działalność do wybuchu I wojny światowej*, „NPI” 2009, nr 1; A.J. Papierowski, *OISPP*, Płock 2010.

Bibliografia podmiotowa:

W sprawie szkolnej, „TI” 1907, nr 15; *Z obrad rodziców w szkole*, „GPłoc” 1910, nr 96; *Odrodzona szkoła*, „GPłoc” 1914, nr 34; *Zarysy pedagogiczne*, Płock 1917; *Projekt zmian w ustroju i programie szkoły średniej*, Płock 1917.

M.M. Krakowiak

Grabowski Edward (1849–1912), krytyk i historyk literatury powszechnej, nauczyciel.

Urodził się w Braniszkach w gub. suwalskiej. Był synem Wincentego, ziemianina, oraz Karoliny z Narbutów. Po ukończeniu gimnazjum w Kownie w 1867 r. rozpoczął studia w Warszawie, ukończył je w 1871 r. W l. 70. XIX w. pracował jako nauczyciel historii literatury w warszawskich szkołach żeńskich, od 1876 r. związał się zawodowo ze Szkołą Techniczną przy Kolei Warszawsko-Wiedeńskiej w Warszawie. Pełnił obowiązki inspektora oraz uczył języka polskiego. Od 1905 r. wykładał historię literatury polskiej i powszechnej w Towarzystwie Kursów Powszechnych w Warszawie. W 1908 r. został członkiem rzeczywistym Towarzystwa Naukowego Warszawskiego.

Grabowski prowadził badania nad historią literatury powszechnej, które zaowocowały szeregiem publikacji naukowych. Oprócz publikowania rozpraw w czasopismach: „Biblioteka Warszawska”, „Ateneum”, „Tygodnik Ilustrowany”, przekładów dzieł Alfreda Hettnera i Hipolita Taine’a był również autorem i współautorem kilku wydawnictw książkowych. Do najważniejszych należy m.in. krytyczna analiza literatury zachodnioeuropejskiej epoki średniowiecza przedstawiona w tomie drugim *Dziejów literatury powszechnej* (1883), *Średniowieczna literatura narodów zachodnio-europejskich* (1887), *Literatura kościelno-chrześcijańska i germańsko-pogańska do Wojen Krzyżowych* (1887) czy wydana wspólnie z Piotrem Chmielowskim dwutomowa antologia *Obraz literatury powszechnej w streszczeniach i przykładach* (1895–1896). W 1899 r. wydał *Poradnik dla samouków* zawierający wskazówki metodyczne do nauki historii literatury powszechnej. Obok Ludwika Osińskiego i Fryderyka Henryka Lewestama był jednym z najlepszych warszawskich znawców literatury zachodniej. Prace Grabowskiego nie tylko przyczyniły się do propagowania literatury zachodnioeuropejskiej, ale stały się również dla wielu pokoleń humanistów podstawą do badań nad tym zagadnieniem. Zmarł w Warszawie. Po jego śmierci rodzina całą jego bibliotekę przekazała Towarzystwu Naukowemu Warszawskiemu, którego był członkiem.

Bibliografia przedmiotowa:

Dziesięciolecie WWP TKN, Warszawa 1917; M. Brahmer, *Grabowski Edward (1849–1912)*, PSB, t. VIII, Wrocław 1960; *BUP*, cz. 1, z. 1, Wrocław 1983; J. Miąso, *Tajne nauczanie w Królestwie Polskim w świetle dokumentów władz rosyjskich*, „RDO” 1990, t. 33.

W. Partyka

Grabski Władysław (1874–1938), działacz gospodarczy, ekonomista, polityk, poseł.

Urodził się w Borowie k. Łowicza, w rodzinie ziemiańskiej. Był synem Feliksa i Stanisławy z Mittelstaedtów. W l. 1883–1892 kształcił się w V Gimnazjum Filologicznym w Warszawie. Działal równocześnie w tajnych koleżeńskich kółkach uczniowskich o charakterze patriotycznym i samokształceniowym. W l. 1892–1895 studiował m.in. historię i ekonomię w Paryżu na Sorbonie i równolegle w École des Sciences Politiques, gdzie ukończył studia z wyróżnieniem. W l. 1895–1896 odbył praktykę rolniczą w Woli Trębskiej. Następnie kształcił się przez rok w zakresie agronomii w Halle. W 1897 r. wrócił do kraju i osiadł w Borowie, gdzie prowadził działalność społeczną, gospodarczą oraz naukową. W czasach nauki gimnazjalnej sympatyzował z ruchem socjalistycznym, później od niego

odszedł. Od 1905 r. był członkiem LN. W l. 1905–1912 został trzykrotnie wybrany do rosyjskiej Dumy jako reprezentant endecji.

Był inicjatorem licznych przedsięwzięć samopomocowych, zorganizował m.in. fabrykę spółdzielczą „Spójnia”, chłopskie kółko rolnicze „Jutrzenka” w Bocheniu k. Łowicza, spółdzielnię mleczarską i kasy spółdzielcze dla ludności chłopskiej. Należał do współzałożycieli Rolniczej Stacji Doświadczalnej w Kutnie i członków jej zarządu. W 1904 r. utworzył Towarzystwo Melioracyjne w Warszawie, a rok później spółdzielcze chłopskie Powiatowe Towarzystwo Rolnicze w Łowiczu. Wspierał również szkoły rolnicze, a w Borowie zorganizował tajną polskojęzyczną szkołę dla dzieci chłopskich. Propagował wiedzę rolniczą oraz oświatę i działalność samokształceniową wśród młodzieży wiejskiej. Równocześnie współpracował z CTR, w 1913 r. został jego wiceprezesem. Skutecznie zabiegał o uzyskanie subwencji dla CTR od władz ministerialnych w Petersburgu. Był prezesem sekcji społeczno-ekonomicznej Towarzystwa Popierania Pracy Społecznej. Zainicjował przygotowanie i wydanie „Rocznika Statystycznego Królestwa Polskiego” – pod jego kierownictwem wyszły trzy tomy, za lata 1913–1915.

Przed I wojną światową opublikował wiele rozpraw naukowych dotyczących głównie modernizacji rolnictwa oraz problemów wsi w ujęciu ekonomii i socjologii, artykułów popularyzujących wiedzę o zagadnieniach społecznych i ekonomicznych, broszur adresowanych do różnych grup czytelników. Sporządzał zestawienia statystyczne, przedstawiał projekty reform problemów społecznych, w tym kwestii gospodarczych, ustrojowych, kulturalnych, oświatowych. W publicystyce naukowej i artykułach zamieszczanych w prasie masowej omawiał konsekwencje zatrzymywania znacznej części dochodów przekazywanych przez Królestwo Polskie w centralnym skarbie Rosji. Pisał o tej sytuacji jako przyczynie niedostatecznych środków na wydatki na rzecz oświaty, wychowania, opieki socjalnej i medycznej w Kongresówce. Szeroko komentowana podczas posiedzeń towarzystw społecznych oraz na łamach prasy społeczno-kulturalnej w Królestwie Polskim była jego książka *O nauczaniu powszechnym i zakładaniu szkół ludowych*; w wielu czasopismach zamieszczano jej streszczenia lub przedrukowywano jej fragmenty. Grabski pisał w niej o stanie oświaty i rozwoju instytucji społeczno-kulturalnych na ziemiach polskich we wszystkich zaborach. Analizował stan edukacji w Królestwie Polskim w kontekście sytuacji w Cesarstwie Rosyjskim. Omawiał podstawy prawne nauczania powszechnego w Rosji oraz obowiązujące w Kongresówce przepisy dotyczące zakładania na wsiach szkół, w tym placówek prywatnych. Prezentował szczegółową koncepcję organizacji szkolnictwa, pisał o konieczności nadzorowania i finansowania oświaty ludowej przez samorządy lokalne. Przedstawiał konkretne wskazówki dotyczące finansowania pracy nauczycieli, dbałości o warunki lokalowe szkół, zasad i sposobów ustalania i pobierania składek szkolnych. Pisał o wymogach dotyczących przygotowania zawodowego nauczycieli ludowych. Książka zawierała wzory uchwał gminnych i podań do władz w sprawie otwarcia szkół.

Grabski podkreślał konieczność działań na rzecz aktywizacji obywatelskiej chłopów; kwestie *stricte* agrarne łączył z problematyką oświaty i kultury. Uważał, że obok rozwoju potencjału ekonomicznego wsi równie istotny jest jej rozwój kulturalny. Krytykował bezrefleksyjne podejście do problemów społecznych i miejsca „ludu” w budowaniu nowoczesnego społeczeństwa. Uważał lud za realną siłę społeczną, rozwijał swój model agronomii społecznej, bliski pryncypiom nurtu endeckiego. Przedstawiał koncepcje działań na rzecz

poprawy sytuacji ludności wiejskiej. „Starą i zakorzenioną wadą naszej inteligencji wobec ludu jest lekceważenie go, traktowanie jako biernej jedynie masy i nieuznawanie w nim godności i dojrzałości obywatelskiej. Wada ta znika stopniowo, ale przetrada się siłą kontrastu w drugą: w schlebianie ludowi”. Podkreślał zasadniczą rolę oświaty w modernizacji życia społecznego: „Powszechne nauczanie początkowe jest dla każdego narodu podstawą do wzmocnienia jego wartości wewnętrznej i jego siły w walce o byt. Zrozumiały to społeczeństwa cywilizowane i w obecnej dobie prawie wszędzie na Zachodzie Europy zaprowadzono taki sposób nauki początkowej, przy którym nie ma miejscowości dotkniętej brakiem szkół, nie ma tak niechętnego do nauki dziecka i tak niedbałych rodziców, by dziecko nie nauczyło się czytać, pisać i rachować. [...] Nauczanie powszechne stanowi wielką dla każdego kraju reformę, która przekształca społeczeństwo gruntownie, podnosząc go na wyższy stopień cywilizacji. [...] Każdy kraj, każdy naród już dawniej obejrzał się na swoją własną ciemnotę i z niej się otrząsnął, a który uczynił to wcześniej i lepiej, ten stanął wyżej od innych”.

W czasie I wojny światowej wszedł w skład reprezentującego orientację antyniemiecką i prorosyjską KNP. W wyniku zajęcia Królestwa Polskiego przez Niemców został zmuszony do wyjazdu do Rosji. W Piotrogradzie w 1915 r. był inicjatorem powołania CKO Królestwa Polskiego w Rosji, którego został prezesem. Stanisław Leśniowski (zob.) pisał o aktywności Grabskiego w Petersburgu w okresie I wojny światowej: „poświęcał cały swój czas i pracę tej opiece nad wychodźstwem polskim, co jednak nie było należycie ocenione i uznane przez społeczeństwo polskie”. Po rewolucji lutowej 1917 r. wszedł w skład Komisji Likwidacyjnej do spraw Królestwa Polskiego. Powrócił na ziemię polskie po rewolucji październikowej. Został aresztowany przez Niemców za krytykę ich polityki okupacyjnej. Po zwolnieniu objął w październiku 1918 r. funkcję ministra rolnictwa w gabinecie Józefa Świeżyńskiego.

W okresie II RP kontynuował działalność polityczną i naukową. Był delegatem Polski na konferencję pokojową w Paryżu. W l. 1919–1922 był posłem na SU, w l. 1919–1920 i 1923–1925 ministrem skarbu, w 1920 r. i w l. 1923–1925 premierem. Po wycofaniu się z polityki poświęcił się pracy naukowej i organizacyjnej w SGGW, gdzie w 1923 r. objął stanowisko profesora, a w l. 1926–1928 pełnił funkcję rektora. W l. 1928–1934 prezesował Towarzystwu Ekonomicznemu i Statystycznemu. W 1936 r. założył Instytut Socjologii Wsi. Stanisław Leśniowski wspominał: „Ze wszystkich wybitnych ludzi, z którymi zetknąłem się bliżej w czasie swego długiego życia, Władysław Grabski był najwybitniejszym i najpracowitszym człowiekiem, poza pracą, książką i muzyką nie uznawał innych przyjemności. W stosunkach z ludźmi był prosty, poważny, a nieraz wydawał się nieśmiały; ciągle zapracowany, sam nie szukał rozrywek i towarzystwa. [...] Unikał wszelkich protekcji i sam z nich nigdy nie korzystał”. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, Centralny Komitet Obywatelski Królestwa Polskiego [w Piotrogradzie], sygn. 1.1/14, 1.1/16, 1.1/17, 1.1/18, 1.1/19, 1.9/555; AAN, Akta Stanisława Kauzika i rodziny, sygn. 3/70; AAN, Towarzystwo Pamiętnikarstwa Polskiego w Warszawie, sygn. 55; APW, ZK, sygn. XI/719; ZNiO, Pisma Stanisława Leśniowskiego, sygn. 13264/II; *Государственная Дума первого призыва* [*Gosudarstviennaia Duma pervogo prizyva*], Moskwa 1906; K. Piwarski, *Grabski Władysław (1874–1938)*, PSB, t. VIII, Wrocław 1959–1960; S. Kozicki, *Historia Ligi Narodowej (okres 1887–1907)*, Londyn 1964; L. Bazyłow, *Polacy w Petersburgu*, Wrocław 1984; A. Ajnenkiel, *Od rządów ludowych do przewrotu majowego. Zarys dziejów politycznych Polski 1918–1926*, Warszawa 1986; A. Chojnowski,

P. Wróbel, *Prezydenci i premierzy Drugiej Rzeczypospolitej*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1992; W. Winclawski, *SBSP*, t. 1, Warszawa 2001; W. Morawski, *Władysław Grabski – polityk, mąż stanu, reformator*, Warszawa 2004; E. Romer, *Pamiętnik Paryski 1918–1919*, t. 1, Kraków 2010; M. Korzeniowski, K. Latawiec, M. Gabryś-Sławińska, D. Tarasiuk, *Leksykon uchodźstwa polskiego w Rosji w latach I wojny światowej*, Lublin 2018; *Uchodźstwo polskie w Rosji w latach I wojny światowej w świetle dokumentów*, oprac. M. Korzeniowski, K. Latawiec, D. Tarasiuk, Lublin 2018.

Bibliografia podmiotowa:

Koło Polskie w drugiej izbie państwowej rosyjskiej wobec potrzeb naszego ludu wiejskiego. Sprawozdanie Władysława Grabskiego, Warszawa 1907; *Materiały w sprawie ułościańskiej*, t. 1, Warszawa 1907; t. 2, Warszawa 1910; *Bilans Królestwa Polskiego w finansach państwa rosyjskiego*, Warszawa 1909; *Pogląd na politykę i pracę parlamentarną posłów polskich w III-ej Izbie Państwowej rosyjskiej*, Warszawa 1909; *Komasacja i praca kulturalna u nas*, Warszawa 1912; *Powszechne nauczanie w gminie naszej*, „Łowiczanie” 1912, nr 16; *Uchwały gminne o nauczaniu powszechnym*, „Ognisko” 1913, nr 18, 19; *O nauczaniu powszechnym i zakładaniu szkół ludowych*, Warszawa 1913; *Cel i zadania polityki agrarnej w Polsce*, Warszawa 1918.

A. Bołdyrew, P. Waingertner

Gralewski Jan (1868–1924), pedagog, katecheta, duchowny katolicki.

Urodził się w Sierpcu, w rodzinie ziemiańskiej, był synem Jana i Moniki z Rudowskich. Uczęszczał do gimnazjów w Płocku i Białej Podlaskiej. W 1886 r. wstąpił do Seminarium Duchownego w Warszawie. Świecenia kapłańskie przyjął w 1891 r. Zostawszy kapłanem, poświęcił się przede wszystkim nauczaniu i wychowaniu młodzieży, m.in. jako prefekt gimnazjów. Pracował jako wikariusz w Grodzisku Mazowieckim, a następnie w parafiach warszawskich: pw. św. Piotra i Pawła oraz w kościele oo. Pijarów (obecnie Jezuitów), gdzie w 1896 r. objął funkcję rektora. Pracę duszpasterską łączył z działalnością katechetyczną i wychowawczą wśród młodzieży, szczególnie z kręgów rzemieślniczych. Od 1893 r. był katechetą na kilku pensjach żeńskich, m.in. Jadwigi Sikorskiej (zob.), zaś od 1895 r. prefektem szkoły realnej. Za aktywność społeczną spotkały go represje ze strony władz carskich. W 1900 r. zakazano mu pracy w placówkach oświatowo-wychowawczych. Porzuciwszy działalność pedagogiczną, oddał się pracy społecznej. Podejmował liczne inicjatywy charytatywne, nakierowane na poprawę warunków życia ludności najuboższej i robotników. Interesował się pedagogiką naukową oraz stosowanymi w praktyce edukacyjnej nowymi rozwiązaniami wychowawczymi i dydaktycznymi. W l. 1899–1914 był współredaktorem *Encyklopedii Wychowawczej*, wychodzącej od 1881 r., oraz autorem licznych haseł w tym wielotomowym wydawnictwie. Należał także do grona redaktorów dwutygodnika „Szkola Polska”, ukazującego się w l. 1906–1907. Współpracował również z redakcją *Wielkiej Encyklopedii Ilustrowanej*. Udzielał się społecznie w IHD i WTD. Był członkiem rzeczywistym Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego, krótko kierował jego Wydziałem Higieny Wychowawczej. Z ramienia tej organizacji działał na rzecz upowszechniania idei ogrodów Henryka Jordana, był jednym z organizatorów warszawskich Ogrodów im. Wilhelma Ellisa Raua. Współpracował z WTD w organizacji kolonii letnich dla dzieci. Był członkiem Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego.

W tym okresie był związany ze SND, z rekomendacji którego otrzymał mandat poselski do II Dumy Imperium Rosyjskiego. Wszelkie związki polityczne z Rosją uznawał jednak za niebezpieczne dla tożsamości narodowej, swobód obywatelskich i tolerancji religijnej. W 1905 r. udzielił poparcia uczestnikom strajku szkolnego. Znany był z talentu krasomówczego, odważnego głoszenia poglądów na temat reform w Królestwie Polskim, zwłaszcza dotyczących szkolnictwa. W l. 1904–1906 odbył podróże do Anglii, Francji i Stanów Zjednoczonych, by zapoznać się z metodami wychowawczymi i strukturą zakładów wychowawczych dla młodzieży męskiej. Należał do Towarzystwa Badań nad Dziećmi. Był jednym z najaktywniejszych inicjatorów i działaczy Polskiej Macierzy Szkolnej; po zalegalizowaniu instytucji objął funkcję jej wiceprezesa. W 1906 r. był także członkiem koła Macierzy zwanego Uniwersytetem Ludowym; prowadziło ono wykłady popularne wśród robotników i rzemieślników w Warszawie. Jako członek Zarządu Macierzy stanowczo sprzeciwił się wprowadzeniu języka rosyjskiego do szkół Macierzy, za co został wydalony przez władze carskie z Królestwa i musiał wyjechać do Galicji. W 1908 r. zezwolono mu na powrót do Kongresówki – z zakazem głoszenia kazań i pełnienia wyższych funkcji kościelnych. Poświęcił się pracy pedagogicznej, organizując placówki, które miały kształcić przyszłe elity społeczne w duchu religijnym i narodowym. Poznane w Anglii, Francji i Stanach Zjednoczonych metody wychowawcze i dydaktyczne wcielił w życie w założonej w 1907 r. w Starej Wsi k. Mińska Mazowieckiego szkole średniej z internatem, nazywanej Polskim Ogniskiem Wychowawczym Wiejskim. Z uwagi na wysokie opłaty szkoła miała charakter elitarny. W organizacji pracy wychowawczej wykorzystał elementy skautingu i metody szkoły doświadczalnej Abbotsholme Cecila Reddie'ego. W następnych latach Gralewski założył kolejne ogniska w Galicji – w Surochowie i Prokocimiu. Od 1908 r. stopniowo odsuwał się od działalności w SND, ostatecznie występując z niego w 1911 r. W l. 1909–1910 przewodniczył sekcji wychowawczej Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego. W 1914 r. objął w Stowarzyszeniu funkcję przewodniczącego Komisji Pedagogicznej; projekty programów i planów szkolnych Komisji posłużyły po 1918 r. jako wytyczne dla tworzenia szkolnictwa polskiego. Należał do Zarządu Wydziału Oświecenia KO m. Warszawy, wchodził także w skład Komisji Wychowania Fizycznego i Zająć Pozaszkolnych. Był przedstawicielem KO, wraz ze Zdzisławem Lubomirskim (zob.) i Józefem Mikułowskim-Pomorskim (zob.), na spotkania w sprawach szkolnych z władzami niemieckimi. Przygotował memoriał dotyczący polonizacji szkolnictwa, złożony do gubernatora Hansa Hartwiga von Beselera. W l. 1916–1918 przebywał w Szwajcarii, gdzie włączył się w działalność patriotyczną Polonii, współpracując m.in. z Henrykiem Sienkiewiczem (zob.) oraz Ignacym Paderewskim.

W okresie II RP został inspektorem szkół powszechnych MWRiOP. W kwietniu 1919 r. brał udział w tzw. Sejmie Nauczycielskim. Od 1920 r. pełnił również funkcję kierownika wojсковych placówek oświatowych w Poznaniu. W 1921 r. osiadł w Domaniewiczach k. Łowicza, gdzie został proboszczem i nauczycielem. Pisał tam podręczniki do nauki religii dla niższych klas szkoły powszechnej. W 1923 r. ze względu na zły stan zdrowia opuścił parafię i przeniósł się do Warszawy, gdzie został mianowany egzaminatorem synodalnym. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, Centralny Komitet Obywatelski Królestwa Polskiego w Warszawie oraz komitety prowincjonalne, sygn. 10/1338, 11.1.1/1354; AAN, RGO w Warszawie, sygn. 2; ANK, NKN, 938;

APL, UGSdsS, sygn. 98; APW, WGUdsS, sygn. 4; APW, ZK, sygn. XI/721; Biblioteka Naukowa PAU i PAN, Tazbir, Materiały, sygn. 7871, t. 1; BUW, DR, Szwedowski, „Zet”, t. I, sygn. 1745; *Члены Государственной Думы (портреты и биографии). Второй созыв 1907–1912 г.* [Członcy Gosudarstvennoi Dumy (portrety i biografii). Vtoroj sozyv 1907–1912 g.], Moskwa 1907; *Projekt wzorowej szkoły nowego typu*, „Tydzień” 1905, nr 35; Michał Synoradzki, *Z Warszawy*, „BL” 1907, nr 1; *Ks. Jan Gralewski*, „Bluszcz” 1924, nr 9; S. Konarski, *Gralewski Jan (1868–1924)*, PSB, t. VIII, Kraków 1959–1960; R. Bender, *Spoleczne inicjatywy chrześcijańskie w Królestwie Polskim 1905–1918*, Lublin 1978; *Historia katolicyzmu społecznego w Polsce 1832–1939*, red. R. Bender, Cz. Strzeszewski, K. Turowski, Warszawa 1981; J. Bazydło, *Gralewski Jan*, [w:] *Encyklopedia Katolicka TN KUL*, t. VI, red. J. Walkusz, Lublin 1993; S. Kalinowski, *Ks. Jan Gralewski – wybitny pedagog*, „SiPod” 2013, nr 22; M.J. Żmichrowska, *Jan Gralewski*, [w:] *Zeszyty Pedagogiczno-Medyczne. Słownik Pedagogów Polskich i Polskiej Myśli Pedagogicznej XIX i XX wieku*, red. M.J. Żmichrowska, M. Pluskota, Wałbrzych 2015.

Bibliografia podmiotowa:

Polskie Ogniska Wychowawcze Wiejskie: zasady i środki. Program pierwszego Polskiego Ogniska Wychowawczego Wiejskiego dla chłopców, Wilno 1906 [współautorzy W. Czartoryski, K. Lutosławski]; *Szkoła ludowa w ustawach Komisji Edukacji Narodowej*, „SP” 1906, nr 1; *Zadania wychowawcze Szkoły Narodowej w Polsce: referat opracowany dla Komisji Pedagogicznej, przez też Komisję przedyskutowany i przyjęty*, Warszawa 1915; *L'instruction publique en Pologne pendant la guerre*, Lozanna 1916.

A. Czajkowska

Grodecki Józef Ksawery (1870–1963), nauczyciel, dziennikarz.

Urodził się w Misajłówce na Kijowszczyźnie. Był synem Piotra Cyryła, dzierżawcy folwarków, i Krystyny z Oleckich. Kształcił się w I Gimnazjum w Kijowie, a następnie podjął studia przyrodnicze na Uniwersytecie Kijowskim, aktywnie działając w tamtejszym kółku samokształceniowym. Po przeniesieniu się do Warszawy studiował w PW, został wydalony za uczestnictwo w nielegalnej organizacji studenckiej. Od 1902 do 1905 r. pracował kolejno jako bibliotekarz, nauczyciel w Szkole Handlowej Zgromadzenia Kupców m. Warszawy i redaktor naczelny „Kuriera Codziennego” – nieoficjalnego organu PPS. Był zdecydowanym sympatykiem tego ugrupowania, a z czasem został jego członkiem. Umieszczenie na łamach pisma „Manifestu do ludu” spowodowało aresztowanie pracowników redakcji. Po trzymiesięcznym pobycie na Pawiaku Grodecki został zwolniony za kaucją, a po procesie zakazano mu pracy w wydawnictwach periodycznych i dodatkowo ukarano grzywną. W 1909 r. został dyrektorem warszawskiej szkoły Michała Kreczmara.

Od 1904 r. razem ze Stanisławem Kalinowskim (zob.) tworzył Koło Wychowawców i wszedł w skład jego zarządu. Instytucja ta skupiała nauczycieli szkół średnich, którym przyświecała idea demokratyzowania edukacji i przeciwstawiania się rusyfikacji. Z ramienia Koła brał udział w przygotowaniach do strajku szkolnego 1905 r. W tym samym roku miał swój udział w przekształceniu Koła Wychowawców w Polski Związek Nauczycielski. W nowej organizacji pełnił funkcję sekretarza Zarządu Głównego i sekretarza Zarządu Oddziału Warszawskiego. W 1907 r. wystąpił z inicjatywą nawiązania stosunków ze Stowarzyszeniem Nauczycielstwa Polskiego w perspektywie coraz bliższej integracji obydwu organizacji. Wchodził w skład komitetu redakcyjnego organu tego Związku – „Nowe Tory”

i okazjonalnie drukował teksty na jego łamach. Czynnie współpracował również z powstałym w 1906 r. Towarzystwem Kultury Polskiej, wchodził w skład kierownictwa I Oddziału, który wspierał materialnie szkołę średnią Zdzisława Majewskiego pod nazwą Szkoła Zrzeszenia Nauczycieli, a po jej zamknięciu gimnazjum filologiczne Jana Kreczmar. Dzięki jego zaangażowaniu otwarte zostały dwie szkoły elementarne dla pracowników warszawskiej gazowni.

Zaraz po odzyskaniu przez Polskę niepodległości pełnił funkcję wizytatora szkół średnich w MWRiOP, a w 1922 r. powierzono mu stanowisko wizytatora w Kuratorium Okręgu Szkolnego Warszawskiego. Zmarł w Piastowie k. Warszawy.

Bibliografia przedmiotowa:

J. Miąso, *Uniwersytet dla Wszystkich*, Warszawa 1960; K. Pollack, *Ze wspomnień starego dziennikarza warszawskiego*, Warszawa 1961; M. Szulkin, *Polski Związek Nauczycielski 1905–1917. Studium z dziejów postępowego ruchu nauczycielskiego w Polsce*, Warszawa 1968; A.K. Kunert, *Grodecki Józef Ksawery, SBDPRR*, t. 2, Warszawa 1987.

Bibliografia podmiotowa:

Przyczynki do budowy naszego szkolnictwa, „NT” 1906, nr 4; *Szkoły Polskie*, „NT” 1907, nr 2; *System semestralny w szkole średniej*, „NT” 1908, nr 2; *W ćwierćwiekową rocznicę*, [w:] *Walka o szkołę polską*, Warszawa 1930.

I. Michalska

Grodzińska Bronisława (1868–1932), nauczycielka, działaczka społeczna.

Urodziła się w Radostowie w pow. opatowskim, była córką Ignacego Maksymiliana Arkuszewskiego i Joanny z Wężyków Rudzkich. Ukończyła prywatną szkołę Henryki Czarnockiej w Warszawie, otrzymując każdego roku nagrodę za dobrą naukę. Oprócz zadań związanych z prowadzeniem gospodarstwa domowego zajmowała się działalnością społeczną. W 1904 r., z racji rosnącego niezadowolenia i protestów związanych z nasilającą się rusyfikacją szkół, utworzyła we dworze dla miejscowych dzieci i dorosłych analfabetów tajną szkołę z polskim językiem nauczania. Zajęcia prowadziła wraz ze swoimi dwiema najstarszymi córkami – Ireną i Felicją. W szkole uczono religii, języka polskiego, matematyki, a także wygłaszano pogadanki na różne tematy. Uczniowie otrzymywali książki i zeszyty bezpłatnie. Szkoła ta przetrwała do 1918 r. Dwór Grodzińskich był także miejscem, gdzie gromadzono się na głośne czytanie dzieł autorów polskich, zwłaszcza Henryka Sienkiewicza (zob.). Wrażliwość społeczną Grodzińska okazywała także, odwiedzając chorych na wsi i niosąc im pomoc oraz lekarstwa. Była założycielką radomskiego koła ziemianek i przez szereg lat jego przewodniczącą. Zainicjowała kierowanie młodzieży do pracy rzemieślniczej. Przed I wojną światową, pod jej przewodnictwem, powstały dwa polskie ośrodki rzemieślnicze: czapnictwa w Białobrzegach i krawiectwa w Przytyku. Koło ziemianek w Radomiu otaczało opieką oba te ośrodki i zachęcało młodzież do specjalizacji w rzemiośle. Po śmierci męża, jako współwłaścicielka majątku Jaszowice, zarządzała gospodarstwem wraz z synem Jerzym. Zmarła w Jaszowicach.

Bibliografia przedmiotowa:

H. Ślaska, *Grodzińska Bronisława z Arkuszewskich, ZP XX w.*, t. 3, cz. 2, Warszawa 1994; M. Pietruszka, *Teresa Jadwiga Grodzińska*, Warszawa 2020; I. Kienzler, *Teresa Grodzińska. Pierwsza kobieta odznaczona Virtuti Militari w przedwojennej Polsce*, <https://wielkahaistoria.pl/teresa-grodzinska-pierwsza-kobieta-odznaczona-virtuti-militari-w-przedwojennej-polsce/> (dostęp: 9.06.2023).

J. Falkowska

Grosser Bronisław (1883–1912), adwokat, publicysta, działacz polityczny. Pseud. A.S., Aldor Sztajn, Henryk, Biro-Jakubowicz, Sławek, Zelcer.

Urodził się w Miechowie w gub. kieleckiej, w spolonizowanej rodzinie Nikodema, adwokata, i Leontyny z Jakubowiczów. Uczęszczał do III Gimnazjum w Warszawie, po maturze wyjechał do Zurychu, by rozpocząć studia prawnicze. Edukację kontynuował na Uniwersytecie Petersburskim. Po skończeniu studiów w 1908 r. rozpoczął pracę jako pomocnik adwokatów przysięgłych w Warszawie. Był obrońcą w sprawach politycznych, występował przed Warszawską Izbą Sądową i Wojskowym Sądem Okręgowym. Z tego powodu był inwigilowany przez Ochronę, a w 1909 r. trafił na krótko do aresztu. Ponownie aresztowany w 1911 r. za działalność w Bundzie został osadzony w X Pawilonie Cytadeli Warszawskiej. Z przyczyn zdrowotnych zwolniono go po kilku miesiącach, ale uprawnienia adwokata odzyskał dopiero w 1912 r.

W czasie nauki w szkole średniej zaangażował się w działalność socjalistyczną, został jednym z założycieli i przywódców Związku Niezależnej Młodzieży Socjalistycznej. W 1903 r. wstąpił do Bundu; studiując w Zurychu, kontynuował działalność w komitecie zagranicznym Bundu. W l. 1905–1907 był aktywnym działaczem tej organizacji w Wilnie, Łodzi i Warszawie. Przemawiał na wiecach i zgromadzeniach. W czasie strajku szkolnego 1905 r. wchodził w skład komitetu żydowskiego kierującego działaniami uczniów i młodzieży studiującej. W 1905 r. należał do komitetu werbującego uczniów i młodzież warszawską do popierania idei Bundu. W l. 1906–1912 reprezentował organizację na licznych konferencjach i zjazdach – w Warszawie, Bernie, Lwowie, Londynie, Wiedniu. Należał do zwolenników samodzielności socjalistycznego ruchu żydowskiego, krytykował włączenie Bundu do Socjaldemokratycznej Partii Robotników Rosji. W 1907 r. na posiedzeniu Komitetu Centralnego Socjaldemokratycznej Partii Robotniczej Rosji został powołany do kolegium redakcyjnego centralnego organu „Socyałdiemokrat”. Włączał się w akcje wyborcze w Warszawie i Łodzi do II i III Dumy Państwowej.

Angażował się w inicjatywy kulturalno-oświatowe w żydowskich kołach robotniczych. Był prelegentem na odczytach i wykładach Uniwersytetu dla Wszystkich oraz V Oddziału Towarzystwa Kultury Polskiej. Podejmował kwestie ekonomii politycznej. Jego wykłady i odczyty popularyzowały także wiedzę z zakresu prawa (m.in. *O organizacji sądownictwa, Czy powinniśmy znać prawo?, Przestępstwo, przestępca, kara*). Kierował Żydowskim Stowarzyszeniem Literackim w Warszawie. Był redaktorem czasopisma „Ruch”, organu Związku Niezależnej Młodzieży Socjalistycznej. Głosił poglądy wyrażające poparcie dla polskości i roli języka polskiego. Był jednym z redaktorów „Głosu Bundu”. Od 1906 r. na terenie Królestwa Polskiego stale prowadził prace w ramach Bundu, redagował jego organ – „Nasze

Hasła, dodatkowo utrzymując aktywną współpracę z działaczami w Rosji i za granicą. Publikował także w czasopiśmie „Wiedza” – tygodniku PPS–Lewicy, „Krytyka”, był redaktorem pisma Bundu „Lebensfragen”. Podejmował zagadnienia ważne dla Żydów, szczególnie problem antysemityzmu, był zwolennikiem współdziałania i poprawy stosunków polsko-żydowskich. W artykule *Pro domo sua*, który opublikował na łamach wileńskiej „Wiedzy”, głosił odważne tezy, domagając się autonomii kulturalnej i językowej dla Żydów w Królestwie Polskim i jej pełnej akceptacji przez inne grupy społeczne. Apelowal o prawo ludności żydowskiej realizacji własnych potrzeb i aspiracji. W 1912 r. został wybrany do Centralnej Komisji Wyborczej Zjednoczenia Socjalistycznego w Królestwie Polskim. Agitował wśród społeczeństwa żydowskiego, przekonując do udziału w wyborach do IV Dumy i głosowania na kandydata socjalistów. Zmarł w Petersburgu, pochowany został w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AGAD, SzAGGW, sygn. 77; W.T., *Grosser Bronisław (1883–1912), Księga życiorysów*, Warszawa 1939; J. Miąso, *Uniwersytet dla Wszystkich*, Warszawa 1960; B. Mark, *Grosser Bronisław (1883–1912), PSB*, t. IX, Wrocław 1960–1961; J. Grodzki, *Jan Bronisław Grosser, SBAP*, t. 1, Warszawa 1981; A. Pacholczykowa, *Grosser Bronisław (1883–1912), SBDPRR*, t. 2, Warszawa 1987; A. Cała, H. Węgrzynek, G. Zalewska, *Historia i kultura Żydów*, Warszawa 2000; R. Żebrowski, *Grosser Bronisław, PSJ*, t. 1, Warszawa 2003; M. Feldman, *Z Warszawy przez Łuck, Syberię, znów do Warszawy*, Framingham 2009; *Sprawy miejskie. Dyskurs miejski w Królestwie Polskim 1905–1915*, wybór tekstów, oprac., wstęp i komentarz K. Śmiechowski, Łódź 2020.

Bibliografia podmiotowa:

Pro domo sua, „Wiedza” 1910, nr 8; *Garść uwag*, „Społeczeństwo” 1910, nr 38; *Testimonium paupertatis*, „Społeczeństwo” 1910, nr 42, 44.

R. Bednarz-Grzybek

Grotowski Marian (1882–1951), fizyk, wykładowca.

Urodził się w Rawie Mazowieckiej, był synem Józefa i Konstancji z Bardzkich. Po ukończeniu III Gimnazjum w Warszawie, studiował fizykę na UW. Po usunięciu z uczelni za udział w strajku w 1904 r. kontynuował studia na Uniwersytecie we Fryburgu, gdzie został asystentem w Katedrze Fizyki Doświadczalnej, a w 1909 r. uzyskał stopień doktora nauk ścisłych. W latach studenckich działał w studenckiej Bratniej Pomocy i w młodzieżowej organizacji Filarecja, wchodzącej w skład Zjednoczenia Towarzystw Młodzieży Polskiej Zagranicą. Po powrocie do kraju wykładał fizykę w szkole średniej, a później na Wydziale Technicznym, Przyrodniczym i Matematyczno-Fizycznym Towarzystwa Kursów Naukowych, którego był członkiem. W 1913 r. wszedł do Zarządu Towarzystwa Kultury Polskiej. W okresie I wojny światowej w 1915 r. współorganizował PW, na której pracował do 1922 r. W okresie II RP, w l. 1919–1922, kierował Katedrą Fizyki na Wydziale Elektrycznym PW. Był współorganizatorem i wykładowcą WWP w l. 1922–1939. W czasie II wojny światowej i okupacji hitlerowskiej opracowywał podręczniki i prowadził konspiracyjne zajęcia. Zmarł w Łodzi.

Bibliografia przedmiotowa:

APW, WGUDsS, sygn. 172; AUŁ, Akta osobowe Mariana Grotowskiego, sygn. 752; *Dziesięciolecie WWP TKN*, Warszawa 1917; J. Bemówna, *Towarzystwo Kultury Polskiej, Nasza walka*, t. 2, Warszawa 1934; A. Zawadzki, *Śp. prof. dr Marian Grotowski*, „PFiz” 1951, z. 1–3; A. Zawadzki, *Grotowski Marian (1882–1951)*, PSB, t. IX, Wrocław 1960–1961; J. Kita, S. Pytlas, *Uniwersytet Łódzki w latach 1945–1995*, Łódź 1996.

Bibliografia podmiotowa:

Z dziejów rozwoju fizyki, Warszawa 1913 [współautorzy W. Werner, M. Sadzewiczowa, S. Landau].

P. Waingertner

Grotowski Żeliszaw (1878–1937), historyk, ekonomista, nauczyciel.

Urodził się w Rawie Mazowieckiej, był synem Józefa, notariusza w Rawie Mazowieckiej, i Konstancji z Bardzkich. Po ukończeniu gimnazjum studiował w Lipsku, we Frankfurcie i na Wydziale Prawa Uniwersytetu we Fryburgu, które ukończył w 1907 r., uzyskując stopień doktora. W okresie studenckim zaangażował się w działalność Zjednoczenia Towarzystw Młodzieży Polskiej Zagranicą, propagując wśród młodych polskich akademików ideę samokształcenia oraz wchodząc z ramienia Zjednoczenia w skład Rady Stypendialnej Muzeum Polskiego w Rapperswilu, przyznającej pomoc finansową dla młodzieży polskiej kształcącej się na Zachodzie. W 1906 r. pomagał w opiece nad zbiorami biblioteki raperswilskiego Muzeum. Rok później powrócił do Warszawy, gdzie prowadził działalność naukową, zaangażował się też w upowszechnianie oświaty i popularyzowanie ruchu samokształceniowego wśród młodzieży. Należał do Towarzystwa Kursów Naukowych, prowadził wykłady z geografii politycznej i dziejów przemysłu w Królestwie Polskim. Równocześnie pracował jako nauczyciel ekonomii politycznej w warszawskiej Żeńskiej Szkole im. Cecylii Plater-Zyberkówny, wykładał na kursach handlowych dla kobiet w Warszawie prowadzonych pod egidą KZKP i kierował warszawskimi Wyższymi Kursami Handlowymi. Współpracował też z redakcją *Wielkiej Powszechnej Encyklopedii Ilustrowanej*. W czasie I wojny światowej służył w LP. W okresie II RP podejmował różne zajęcia, m.in. w handlu. Zmarł w Krakowie.

Bibliografia przedmiotowa:

W.K. Cygan, *OLP SB*, t. 2, Warszawa 2006; *Grotowski Żeliszaw, SPKP. Suplement III*, Warszawa 2010; M. Sołtysik, *Szumowiny kinematografii*, cz. 1, „Palestra” 2014, nr 5–6.

Bibliografia podmiotowa:

Rozwój pojęć ekonomicznych w Polsce w końcu XVIII wieku, Warszawa 1908; *Hugo Kollątaj (w setną rocznicę zgonu)*, Warszawa 1910; *O izbach handlowo-przemysłowych*, Warszawa 1910; *Rozwój zakładów dobroczynnych w Warszawie*, Warszawa 1910; *Rozwój przemysłu Królestwa Polskiego*, Lwów 1912; *Rzut oka na stosunki gospodarcze w Polsce pod koniec XVIII stulecia*, [w:] F. Nax, *Wykład początkowych prawideł ekonomiki politycznej*, Warszawa 1914.

P. Waingertner

Grzegorzewski Marian (1869–1941), adwokat, działacz polityczny.

Urodził się w majątku Rataje k. Wąchocka, w rodzinie szlacheckiej. Był synem Romana i Lucyny z Gostyńskich. Uczył się w gimnazjum rządowym w Kielcach, ukończył je w 1887 r. Studia prawnicze odbył na UW. Podczas studiów działał aktywnie w Związku Młodzieży Polskiej „Zet”, w którym zawarł znajomość z późniejszymi aktywistami obozu narodowego. W 1891 r. został aresztowany i skazany na dozór policyjny za organizację i udział w manifestacyjnym pogrzebie na cmentarzu Powązkowskim ofiary obchodów rocznicy Konstytucji 3 maja. Został także relegowany z wilczym biletem z UW. Pomimo dozoru policyjnego kontynuował działalność niepodległościową. Od 1894 r. był członkiem Koła Oświaty Ludowej, organizacji związanej z LN. W 1898 r. został ponownie aresztowany w Płocku podczas kolportażu nielegalnego pisma narodowców „Polak”. Po kilku latach ułaskawiony, dzięki rodzinnym koneksjom, przez carskiego ministra oświaty; powrócił na uczelnię. Po ukończeniu studiów podjął pracę w zawodzie, zostając w 1897 r. adwokatem przysięgłym.

Na stałe osiedlił się w Kielcach, gdzie w 1900 r. otworzył kancelarię adwokacką. Stał się znanym kieleckim aktywistą społecznym, inicjatorem wielu działań na rzecz miejscowej społeczności w zakresie rozwoju gospodarki. Wspólnie z adwokatem Józefem Duninem-Szpottem (zob.) zorganizował Kasę Pożyczkowo-Oszczędnościową przy Towarzystwie Kredytowym Miasta Kielc dla popierania drobnego handlu i rzemiosła, szczególnie polskiego. Akcja ta była wyraźnie skierowana przeciw nadmiernej, według niego, monopolizacji handlu przez ludność żydowską. W następnych latach Grzegorzewski rozszerzył tę działalność, zakładając liczne kasy gminne w kieleckich wsiach.

Był aktywnym działaczem LN oraz członkiem klubu SND w Kielcach. Wraz z innymi adwokatami kieleckimi współtworzył pierwsze koła Towarzystwa Oświaty Naukowej w gub. kieleckiej, które prowadziły pracę wśród nauczycieli na rzecz walki o spolszczenie szkolnictwa elementarnego. W domu Grzegorzewskiego odbywały się poufne spotkania, na których część nauczycieli decydowała się prowadzić lekcje w szkołach elementarnych w języku polskim. Po 1905 r., w warunkach liberalizacji polityki władz carskich, angażował się w tworzenie polskich organizacji oświatowych. W 1906 r. został członkiem Rady Nadzorczej Zarządu Głównego Polskiej Macierzy Szkolnej, od 1907 r. pełnił funkcję prezesa Zarządu Koła Kieleckiego Macierzy. Należał do Zarządu Kieleckiego Towarzystwa Opieki Szkolnej, powstałego w 1910 r., wspierającego rozwój polskiego szkolnictwa. Był członkiem Oddziału Kieleckiego Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, zaś w l. 1918–1921 jego prezesem. Należał do Zarządu Oddziału Kieleckiego Towarzystwa Prawniczego, powstałego w 1912 r. Po wybuchu I wojny światowej został członkiem Komitetu Ratunkowego, którego celem było niesienie pomocy dla mieszkańców Kielc w ciężkich warunkach toczących się działań wojennych. 1 listopada 1918 r., gdy władzę w Kielcach przejęli Polacy, Grzegorzewski jako delegat Powiatowego Sejmiku Kieleckiego wraz z ówczesnym prezydentem podpisał odezwę do mieszkańców miasta, która ogłaszała zrzucenie jarzma zaborczego.

W okresie II RP należał do najbardziej znanych i cenionych adwokatów. Pozostał zwolennikiem endecji i realizował w pracy zawodowej i społecznej zasady ideologii tego obozu politycznego. W 1918 r. zorganizował spółkę, która zakupiła od Katarzyny Gorbaczewskiej podkielecki majątek ziemski Szydłówek i dokonała jego parcelacji. Najcenniejsza, miejska część gruntów została podzielona na działki budowlane, sprzedawane na dogodnych warunkach i na długoletnie raty wyłącznie Polakom. Grzegorzewski wpisywał do akt notarialnych zastrzeżenia zakazujące kupującemu dalszej odsprzedaży niepolskim nabywcom. Zmarł w Kielcach.

Bibliografia przedmiotowa:

J. Jerzmanowski, *W starych Kielcach*, Łódź 1984; M. Massalski, A. Rembalski, *Polskie Towarzystwo Krajoznawcze na Kielecczyźnie. Zarys dziejów*, Kielce 1983; J. Pazdur, *Dzieje Kielc 1864–1939*, Wrocław 1971; J. Pazdur, *Grzegorzewski Marian (1869–1941)*, *PSB*, t. IX, Wrocław 1960–1961; B. Szabat, *Walka o szkołę polską w okresie rewolucji 1905–1907 r. w guberni kieleckiej*, Kielce 1991; M. Ruskowska, *Działalność prawników kieleckich na rzecz upowszechnienia oświaty na przełomie XIX i XX wieku*, [w:] *Kielce i kielczanie w XIX i XX wieku*, red. U. Oettingen, Kielce 2005; M. Ruskowska, *Działalność zawodowa prawników kieleckich*, [w:] *Kielczanie w życiu miasta i regionu w XIX i XX wieku*, red. U. Oettingen, Kielce 2006; B. Szabat, *Biblioteki Polskiej Macierzy Szkolnej w guberni kieleckiej w latach 1906–1907*, [w:] *Spółczesność i kultura w regionie świętokrzyskim w XIX i XX wieku*, red. U. Oettingen, J. Szczepański, Kielce 2009; B. Szabat, *Kielce i Kielczanie w czasie rewolucji 1905–1907 roku*, Kielce 2009.

Bibliografia podmiotowa:

Reforma kas gminnych pożyczkowo-oszczędnościowych w Królestwie Polskim, Kielce 1907.

A. Czajkowska

Gutentag Stanisław (1866–1941?), lekarz, działacz społeczny.

Urodził się w Warszawie, w rodzinie pochodzenia żydowskiego, był synem Izzydora i Heleny z Karlsbadów. Uczęszczał do gimnazjum rządowego w Warszawie, następnie w l. 1884–1892 studiował medycynę na UW. Po studiach pracował w żydowskim Szpitalu Dziecięcym im. Bersohnów i Baumanów w Warszawie. Następnie przyjechał do Łodzi i podjął pracę w Łódzkim Żydowskim Szpitalu im. Izraela i Leony małżonków Poznańskich. W 1894 r. zdobył specjalizację w zakresie chorób dzieci. W Łodzi prowadził też prywatną praktykę pediatryczną. Pracował także jako nauczyciel higieny w Prywatnej Szkole Handlowej Cyrklera. Był aktywnym działaczem ŁTL, w tym powołanego w ramach tej organizacji w 1897 r. Komitetu Higieniczno-Sanitarnego. Na posiedzeniach Towarzystwa prezentował przypadki ze swojej praktyki, brał też udział w dyskusjach na tym forum. Wyniki autorskich ustaleń badawczych przedstawiał w prasie medycznej – w 1893 r. na łamach „Medycyny” opublikował dwa artykuły dotyczące leczenia płonicy i krztuśca.

Prowadził działalność społeczną na rzecz opieki nad ubogimi dziećmi wyznania mojżeszowego w Łodzi. Od początku istnienia Łódzkiego Żydowskiego Towarzystwa Opieki nad Sierotami pełnił funkcję prezesa zarządu. Towarzystwo to troszczyło się początkowo, od 1907 r., wyłącznie o chłopców, a następnie również o dziewczęta. Gutentag sprawował opiekę medyczną nad dziećmi przebywającymi w schronisku prowadzonym od 1898 r. przez Towarzystwo Opieki nad Dziećmi Wyznania Mojżeszowego. Pełnił także funkcje prezesa, sekretarza i członka Zarządu Towarzystwa Kolonii Letnich dla ubogich dzieci wyznania mojżeszowego. Zajmował się problemami oświaty. Był organizatorem szkolnictwa żydowskiego, uczestniczył w zakładaniu Szkoły Towarzystwa Szerzenia Oświaty i Wiedzy Technicznej wśród Żydów. Od 1918 r. pracował w sekcji lekarzy szkolnych. Interesował się sprawą półkolonii organizowanych przez łódzkie władze miejskie. W 1918 r. sugerował, by w zamożniejszej części miasta wykorzystywać słoneczne podwórka domów jako „leżalnie dla dzieci zagrożonych chorobą piersiową”.

W okresie II RP jako naczelny lekarz łódzkiej sekcji higieny szkolnej sprawował nadzór nad całością obowiązków lekarzy szkolnych. Zajmował się problemem dożywiania dzieci w szkołach. Do 1939 r. obejmował stanowisko naczelnego lekarza szkół powszechnych w ramach Wydziału Szkolnego, przemianowanego następnie na Wydział Oświaty i Kultury łódzkiego magistratu. W grudniu 1939 r. wyjechał do Warszawy.

Bibliografia przedmiotowa:

GBL DSKM, ILWB, sygn. PL\327\1\0\1781; *Sprawozdanie z działalności Towarzystwa Lekarskiego Łódzkiego za rok 1898*, „CzL” 1899, nr 1; *Z tow. kolonii letnich*, „KŁ” 1911, nr 39; *Kronika Miejskowa*, „KŁ” 1911, nr 117; *Z Żyd. T-wa opieki nad sierotami*, „GŁódz” 1913, nr 71; *Z Żyd. Tow. opieki nad sierotami*, „GodzP” 1916, nr 58; W. Puś, *Żydzi w Łodzi w latach zaborów 1793–1914*, Łódź 1998; W. Berner, J. Supady, *Działalność lekarsko-społeczna na rzecz zdrowia publicznego w Łodzi w latach 1870–1914*, Łódź 2001; A. Kempa, M. Szukalak, *ŻDŁ*, t. 2, Łódź 2004.

B. Szczepańska

Guzowska Zofia (1877–1972), pisarka, publicystka, działaczka kulturalna i społeczna. Pseud. Sato.

Urodziła się w Puławach, była córką Romana Świącickiego. Dzieciństwo i młodość spędziła na Lubelszczyźnie. Ukończyła prywatną szkołę średnią Karoliny Strzeмиńskiej w Warszawie. Podczas wakacji spędzanych w domu rodzinnym na wsi w Godziszewie uczyła wiejskie dzieci. Z czasem, na prośbę rodziców, na dłuższy czas powróciła do domu rodzinnego i uczyła własne młodsze rodzeństwo. Wówczas też zajęła się tajnym nauczaniem młodzieży wiejskiej – popołudniami prowadziła lekcje czytania i pisania w języku polskim oraz historii Polski, a jej uczniami byli przede wszystkim chłopcy w wieku przedpoborowym, Guzowska wyszła bowiem z założenia, że w wojsku będą oni uczeni pisania i czytania wyłącznie w języku rosyjskim – w tym języku będą więc pisać listy do swoich rodzin, a także posługiwać się nim w korespondencji po powrocie z wojska. W ten sposób sami rusyfikowani – będą rusyfikować innych, a temu chciała zapobiec. Z powodu braku podręczników polskich tłumaczyła wybrane z języka rosyjskiego na język polski. Poza nauczaniem przekazywała swoim uczniom docierające wówczas do niej zarówno z Krakowa, jak i ze Lwowa nielegalne pisma i broszury o tematyce antyrządowej. Druki te jej uczniowie kolportowali dalej. Przygotowując się do zawodu nauczycielskiego, Guzowska ukończyła Wyższe Kursy Historii i Literatury w Warszawie. W 1902 r. mieszkała w Lublinie i tam, oddając się pracy na niwie kulturalnej i społecznej, brała czynny udział w powstających tajnych organizacjach. Należała do Koła Kobiet Lubelskich. Uczyła nielegalnie na kursach szwaczek, podczas których wykladała jednocześnie historię Polski.

Jak wspominała w swoim *Pamiętniku*, była czynnie zaangażowana w działający w Lublinie Oddział Warszawskiego Tajnego Związku Unaradawiania Szkół, w ramach którego współorganizowała szkoły elementarne dla najuboższych dzieci ze sfer robotniczych (bezpłatne lub częściowo płatne). W prywatnej szkole dla chłopców Marii Nieciengiewiczowej, utworzonej przy wsparciu Związku Unaradawiania Szkół w Lublinie, Guzowska sprawowała nieodpłatnie obowiązki nauczycielki i rzeczywistej kierowniczkii placówki. W swoich

wspomnieniach podkreślała, że jako jedna z nauczycielek placówki starała się kształcić w chłopcach nie tylko umysły, ale również ich charaktery. Wytyczną jej „poematu pedagogicznego” było, jak podkreślała, „budzenie w uczniach szlachetnej ambicji i godności narodowej”. Szkoła liczyła 240 uczniów. Wspólnie z innymi działaczami oświaty ludowej Guzowska założyła w Lublinie tajny uniwersytet ludowy liczący ponad 200 słuchaczy. Prowadzono w nim również kursy dla analfabetów.

Guzowska znana była też jako doskonała prelegentka. Przemawiała zwykle na tajnych zebraniach. Podczas pierwszych prelekcji podejmowała tematy dotyczące bieżących wydarzeń, jak wojna rosyjsko-japońska, strajk szkolny 1905 r. czy rewolucja bolszewicka. Jak podkreślała, o wydarzeniach tych trzeba było mówić w szerokich gremiach słuchaczy. W związku z tym organizowano liczne zebrania w mieście, ale też na wsiach, podczas których przemawiała sama, ale również z mężem, Józefem Guzowskim. Docierając na wieś, spotykała się z kobietami wiejskimi i rozmawiała z nimi o zagadnieniach społecznych i patriotycznych. Prowadziła prelekcje również po odzyskaniu przez Polskę niepodległości, przemawiając podczas akademii i obchodów rocznicowych. Po wybuchu strajku szkolnego 1905 r. była czynnie zaangażowana w prowadzenie lekcji dla młodzieży w Lublinie. Starano się wówczas, żeby uboższa młodzież szkolna, zwłaszcza z klas wyższych, nie straciła możliwości nauki. Dlatego zorganizowano kursy matematyczno-przyrodnicze dla ósmej klasy gimnazjalnej, na których Guzowska prowadziła lekcje literatury i historii Polski, również dla maturzystów. Lekcje te odbywały się w mieszkaniu małżeństwa Guzowskich trzy razy w tygodniu i uczestniczyło w nich kilkunastu chłopców. Po wybuchu wojny w 1914 r. pracowała w Polskim Komitecie Sanitarnym.

W okresie II RP oraz po II wojnie światowej pracowała m.in. w redakcji „Słowa Pomorskiego” i „Tygodnika Narodowego”. Działała też społecznie jako członkini NOK oraz Tymczasowej Rady Stowarzyszenia Młodzieży Żeńskiej „Zorza”. Wraz z mężem, również społecznikiem, przyczyniła się do założenia w Lublinie „Głosu Lubelskiego”, który wydawany był przez długie lata. W 1914 r. założyła własny dziennik – „Życie Lubelskie”, którego była redaktorką i wydawczynią. Pismo wychodziło tylko przez sześć miesięcy. Rozwijała jednocześnie działalność literacką i publicystyczną, ogłaszała opowiadania, nowele, felietony, recenzje, sprawozdania. W swoich tekstach poruszała problematykę wychowywania przyszłych pokoleń. W latach późniejszych publikowała opowiadania, nowele, artykuły publicystyczno-historyczne w czasopiśmie: „Słowo Pomorskie”, „Kurier Warszawski”, „Kurier Polski” „Tygodnik Narodowy”, „Bluszcz”. Zmarła w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

APL, Akta miasta Lublina, sygn. 6.4/105; BUW, DR, Szwedowski, „Zet”, t. I, sygn. 1745; PAN Biblioteka Gdańska, *Biografia Zofii Guzowskiej (1877–1972)*, sygn. akc. 7529; K. Przybyszewski, *Zofia Guzowska (1877–1972), pisarka, publicystka, działaczka kulturalna i społeczna*, „RTor” 2012, R. 39.

Bibliografia podmiotowa:

Nim słońce wzejdzie, Warszawa 1912; BN, DR, Za moich czasów. Pamiętniki z lat 1877–1948, sygn. akc. 8036.

Gwiazdowicz Michał (1889–1962), rolnik, działacz społeczny. Pseud. Władysław Pluta, Dziadek, Wąchala, Wujko.

Urodził się w Kłopczyńce k. Rawy Mazowieckiej. Pochodził z rodziny chłopskiej, był synem Antoniego i Franciszki z Zarębów. Wiedzę zdobywał poprzez samokształcenie, korzystając z książek i czasopism bibliotek Polskiej Macierzy Szkolnej oraz Towarzystwa Kultury Polskiej. W 1901 r. krótko pobierał naukę w szkole w Lewinie. W 1908 r. ukończył szkołę rolniczą dla młodzieży wiejskiej w Otrębusach k. Otwocka, zwaną Pszczelinem, nawiązał wówczas kontakty z działaczami społeczno-oświatowymi i politycznymi. W 1910 r. rozpoczął działalność spółdzielczą: zakładał kasy pożyczkowo-oszczędnościowe (późniejsze Kasy Stefczyka), kółka rolnicze (staszicowskie-zaraniarskie i CTR) oraz stowarzyszenia spożywców.

Działał na rzecz poprawy stanu oświaty na wsi, propagował czytelnictwo i nowoczesne metody gospodarowania, zachęcał młodzież do edukacji, wysyłał ją do Krakowa na kursy Towarzystwa „Strzelec”. Samodzielnie próbował uczyć dorosłych w pozabawionym szkole Lewinie, gdzie gospodarował. Do społecznej pracy oświatowej włączał także dziewczęta. Współorganizował i wspierał podejmowane przez młodzież próby teatralne. Współpracował z Maksymilianem Malinowskim (zob.) i Tomaszem Nocznickim (zob.). Był związany ze środowiskiem skupionym wokół czasopisma „Zaranie”, od 1910 r. jako jego współpracownik i publicysta. Działał w jednej z zaraniarskich szkół rolniczych w Kruszynku. Od 1913 r. kolportował nielegalną literaturę postępową. W czasie I wojny światowej był członkiem POW oraz Powiatowego Komitetu Niepodległościowego. Aresztowany w 1915 r., został osadzony w rosyjskim więzieniu. Po odzyskaniu wolności pracował jako wychowawca dzieci w Polskim Komitecie Pomocy Ofiarom Wojny w Mińsku Litewskim, organizował także pomoc dla uchodźców i sierot. W tamtejszym internacie Szkoły Rzemiosł propagował wśród młodzieży idee harcerstwa. Do rodzinnej wsi powrócił w 1918 r.

W okresie II RP kontynuował działalność oświatową i społeczno-polityczną. Dążył do utworzenia szkoły w Lewinie. Pracował w szkołach, był starostą i wojewodą oraz posłem na sejm. Działał w Związku Byłych Pszczelinaków i PSL, współzakładał Zjednoczenie Lewicy Chłopskiej „Samopomoc”. Publikował w czasopismach „Wyzwolenie” i „Samopomoc Chłopska”. Został odznaczony m.in. Krzyżem Komandorskim Orderu Odrodzenia Polski i Złotym Krzyżem Zasługi. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AZHRL, sygn. P-99, P-258; MHPRL, sygn. W-8815; A. Korzycki, *O Michale Gwiazdowiczu*, [w:] *SL – Wola Ludu*, Warszawa 1962; B. Dymek, *Niezależna Partia Chłopska na Mazowszu 1924–1927*, Warszawa 1965; M. Gwiazdowicz, *Jak zostałem wojewodą w Poznaniu*, „5 Rzek” 1960, nr 4; Z. Hemmerling, *Michał Gwiazdowicz*, „KMP” 1965, nr 1; A. Kociszewski, *Michał Gwiazdowicz (1889–1962)*, „RMaz” 1974, t. 5; B. Dymek, *Gwiazdowicz Michał, SBDPRR*, t. 2, Warszawa 1987; *Gwiazdowicz Michał, SBDRL*, Warszawa 1989.

Bibliografia podmiotowa:

Dokąd tak będzie?, „Zaranie” 1910, nr 47; *Pamiętnik M. Gwiazdowicza*, „Zaranie” 1910, nr 47; *Wspomnienia*, do druku przygotował Z. Hemmerling, Warszawa 1974.

H

Haberkantówna Wanda (1871–1930), przyrodniczka, pionierka dydaktyki biologii, metodyczka, publicystka.

Urodziła się w Dąbiu nad Nerem, w rodzinie ewangelickiej. Była córką Adama, pastora, oraz Heleny z Tydelskich. W 1887 r. ukończyła rządowe gimnazjum rosyjskie w Kaliszu, gdzie odmówiła objęcia posady nauczycielki. Przeniosła się do Konina i pracowała na pensji swojej siostry, Heleny Semadeni. W 1893 r. wyjechała na studia do Genewy, gdzie w l. 1893–1897 studiowała chemię na Wydziale Nauk Przyrodniczych Uniwersytetu Genewskiego i prowadziła badania naukowe pod kierunkiem prof. Friedricha Kehrmanna, uzyskując stopień doktora chemii. Na krótko wróciła do Konina, gdzie uczyła przyrody i chemii, a następnie wyjechała do Warszawy, tam w l. 1902–1907 prowadziła prywatną pensję oraz uczyła w kilku innych szkołach, m.in. w Gimnazjum im. Mikołaja Reja oraz w prywatnych szkołach Jadwigi Kotwickiej, Zofii Sierpińskiej, Cecylii Plater-Zyberkówny (zob.). Prowadziła kursy u Jadwigi Chrząszczewskiej (zob.), nauczała chemii w szkole Stefanii Sempołowskiej (zob.). Ponadto działała w Kole Wychowawców oraz w Towarzystwie Kultury Polskiej. Uczniom wpajała przekonanie o wartości wykształcenia i samodzielności.

W 1905 r. przystąpiła do strajku szkolnego, zrywając współpracę z pensjami, na których uczyła. Prowadziła tajne komplety i uczyła w szkołach średnich dla dziewcząt. Wówczas też rozpoczęła pracę w prywatnej żeńskiej szkole Jadwigi Kowalczykówny i Jadwigi Jawurkówny. W 1905 r. część lekcji biologii odbywała się tajnie – pensja nie posiadała pracowni przyrodniczej. Mimo to w swojej pracy Haberkantówna unikała werbalizmu, a stosowane przez nią metody dydaktyczne, polegające na przestrzeganiu zasady pogładowości, nie były wcześniej stosowane w innych warszawskich szkołach. W l. 1906–1926 prowadziła unikatową pracownię przyrodniczą, w której odbywały się zajęcia z biologii – na każdą lekcję przynosiła okazy do prezentacji i doświadczeń oraz barwne francuskie i niemieckie atlasy z prywatnej biblioteki. Poza zajęciami w pracowni prowadziła też lekcje na łonie natury – zabierała uczennice do parków i innych miejsc, w których poznawały środowisko naturalne. Każda lekcja miała określony temat i program, a uczennice otrzymywały dostosowane do wieku zadania do samodzielnego rozwiązania na podstawie własnych obserwacji. Rozpoczęła także działalność publicystyczną. W 1910 r. wyszła jej pierwsza książka – zbiór opowiadań dydaktycznych *Śmietnik: opowiadania przyrodnicze*, propagująca pożytki płynące z segregacji śmieci. Wiedzę przyrodniczą upowszechniała też wśród dzieci i młodzieży na łamach czasopisma „W Słońcu”.

W czasie I wojny światowej szerzyła oświatę wśród dorosłych. Od 1915 r. brała udział w organizowaniu Kursów dla Dorosłych miasta st. Warszawy (początkowo Kursy dla Analfabetów i Bibliotek Powszechnych), weszła w skład zarządu instytucji. W nauczanie dorosłych była zaangażowana również w okresie II RP. W 1919 r. pracowała na kursach wakacyjnych dla nauczycieli szkół średnich i powszechnych, a później wykładała w PIP. Od 1918 r. rozpoczęła przygotowywanie protokołów lekcji przyrody, opublikowanych w l. 1922–1923: *Protokoły lekcji przyrodoznawstwa odbytych w r. szkolnym 1918/19 w klasie pierwszej*

Gimnazjum p. Kowalczykówny w Warszawie. Cz. 1, Protokoły lekcji przyrodznawstwa odbytych w roku szkolnym 1919/20 w klasie drugiej Gimnazjum p. J. Kowalczykówny w Warszawie. Cz. 2, Protokoły lekcji przyrodznawstwa odbytych w roku szkolnym 1919/20 w klasie trzeciej Gimnazjum p. J. Kowalczykówny w Warszawie. Skupiła się także na opracowaniach metodycznych z zakresu przyrody. Została instruktorką w MWRiOP, a później wizytatorką szkół. Pod koniec życia wykładała metodykę przyrodznawstwa w WWP.

Popularyzowała wiedzę przyrodniczą wśród dzieci i dorosłych, a także zagadnienia zdrowego wychowania. Postulowała ścisłą współpracę lekarzy szkolnych z nauczycielami, przede wszystkim przedmiotów przyrodniczych. Swoje uwagi i przemyślenia na ten temat upowszechniała w publikacjach: *Uwagi w sprawie nauczania higieny w gimnazjach, referat wygłoszony na posiedzeniu lekarzy szkolnych w Warszawie dnia 16 lutego 1928 r.* (1928) oraz *Pogadanki higieniczne: projekty i wskazówki metodyczne* (1924) we współpracy ze Stanisławem Kopczyńskim (zob.). Zmarła w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

ANK, SJJ, sygn. 10/131; APAN, Wanda Haberkantówna (1971–1930), sygn. 550; Université de Genève, Archives de l'Université, <https://www.unige.ch/archives/adm/documents-en-ligne/listes-des-autorites-professeurs-etudiants-auditeurs-et-laboratoires/> (dostęp: 9.06.2023); *Wanda Haberkantówna (Nauczycielka)*, oprac. L. Romanowska, H. Witkowska, Kraków 1935; B. Konarska, *Haberkantówna Wanda (1871–1930)*, PSB, t. IX, Warszawa 1960–1961; *Szkoła na Wiejskiej*, red. W. Karpowicz et al., Kraków 1974; B. Baraniak, *Wanda Haberkantówna o nauczaniu przyrodznawstwa*, „RP” 1999, nr 3; *Szkoła na Wiejskiej*, red. K. Kujawska et al., Warszawa 2007; P. Gołdyn, *Haberkantówna Wanda (1871–1930) – przyrodniczka zakochana w wielkości wszechświata*, „KKO” 2011, nr 4; P. Gołdyn, *Haberkantówna Wanda*, SBNWW, t. 1, Konin 2012; E. Wolter, *Edukacja ekologiczna w Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 2013.

Bibliografia podmiotowa:

Opowiadania przyrodnicze I. Staw, Kraków 1907 [współautorka J. Chrząszczewska]; *Opowiadania przyrodnicze II. Łąka*, Kraków 1909 [współautorka J. Chrząszczewska]; *Z naszych wycieczek*, Warszawa 1918.

K. Cybulska, P. Gołdyn

Handelsman Bronisław (1859–1935), lekarz.

Urodził się w Warszawie, w rodzinie pochodzenia żydowskiego, był synem Józefa, kupca, i Eleonory z Konów (Kohnów). Po ukończeniu gimnazjum podjął studia medyczne na UW. W ich trakcie sympatyzował z lewicowymi grupami młodzieżowymi. W 1883 r. uzyskał dyplom i wyjechał na staże zagraniczne (odbył je m.in. w klinikach berlińskich i wiedeńskich). Po powrocie do Królestwa Polskiego rozpoczął pracę zawodową w Wieruszowie. Od 1890 r. zamieszkał w Łodzi, pełnił funkcję ordynatora Szpitala Miejskiego św. Aleksandra i naczelnego lekarza oddziału chorób wewnętrznych w tym szpitalu. Pracował jako lekarz sprawujący opiekę medyczną nad pracownikami fabryki Ludwika Geyera, współpracował także z miejscowym Ambulatorium RCK i Łódzkim Towarzystwem Pielęgowania Chorych „Bikur Cholim”. Od 1889 r. prowadził prywatną praktykę w zakresie interny i gastrologii. Od

1898 r. był członkiem ŁTL, w którym pełnił też funkcję sekretarza. Współredagował wydawany od 1899 r. przez tę organizację miesięcznik „Czasopismo Lekarskie”. Na jego łamach przedstawiał m.in. sprawozdania z pracy Szpitala św. Aleksandra oraz korespondencję ŁTL. Z periodykiem współpracował po połączeniu tytułu z krakowskim „Przeglądem Lekarskim” w 1909 r.

Wspierał organizowanie polskiego szkolnictwa prywatnego w Łodzi po 1905 r. Wraz z innymi członkami Oddziału Łódzkiego Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego powołał Towarzystwo Popierania Szkół Średnich, które wkrótce przyjęło nazwę Towarzystwo „Uczelnia”. Był współzałożycielem w 1906 r. gimnazjum Towarzystwa „Uczelnia” – pierwszej męskiej szkoły polskiej w Łodzi, a także członkiem Towarzystwa Oświatowego im. Elży Orzeszkowej, które prowadziło pierwsze polskie 7-klasowe gimnazjum żeńskie założone w 1907 r. Był aktywny w sekcji zajmującej się sprawami pedagogicznymi Oddziału Łódzkiego Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego. W jej ramach prowadził działalność popularyzatorską, np. w kwietniu 1906 r. wygłosił wykład *O wykształceniu higienicznym nauczycieli*. Był prelegentem w Towarzystwie Krzewienia Oświaty w Łodzi i zasiadał w prezydium sekcji Uniwersytetu Powszechnego. W l. 1906–1908 wygłosił kilkanaście odczytów z higieny, anatomii i fizjologii, uczestniczyli w nich robotnicy (odczyty organizowano także na terenie fabryk) oraz młodzież. Współpracował również z innymi organizacjami kulturalno-oświatowymi, m.in. z Towarzystwem Muzeum Nauki i Sztuki oraz Oddziałem Łódzkim Towarzystwa Kultury Polskiej, w którym pełnił funkcję sekretarza zarządu. Był członkiem Towarzystwa Badań nad Dziećmi, a w 1912 r. przewodniczył zebraniu inicjującemu powstanie łódzkiego oddziału tej organizacji. Wszedł w skład jej zarządu i pełnił funkcję prezesa. W 1913 r. uczestniczył w zakładaniu organizacji kulturalno-oświatowo-wychowawczej mającej na celu utworzenie biblioteki dla dzieci. Popularyzował wiedzę z zakresu higieny szkolnej, tłumacząc zagraniczne prace. W 1906 r. we współpracy ze Stanisławem Kopczyńskim (zob.) przełożył opracowanie Ottona Jankego *Zasady higieny szkolnej: podręcznik przeznaczony do użytku nauczycieli, kierowników szkół i lekarzy*.

W czasie I wojny światowej Handelsman zaangażował się w prace sekcji szkolnej KO w Łodzi. W r.szk. 1915/1916 pracował jako lekarz w czterech żydowskich elementarnych szkołach miejskich. W okresie II RP kontynuował pracę zawodową i społeczną w łódzkich instytucjach. Kierował III Ambulatorium Miejskim. W 1922 r. współorganizował Społeczne Gimnazjum Męskie. Zabierał głos w dyskusjach dotyczących reform szkolnictwa średniego, uczestniczył w pracach koła opiekunów głównych miejskich szkół powszechnych. Kontynuował działalność popularyzatorską związaną z profilaktyką zdrowotną oraz wydawniczą – publikował dzieła naukowe i podręczniki. Do jego ważnych książek, wydanych w okresie międzywojennym w Łodzi, należą: *Zasady pielęgnowania chorych: dla użytku pielęgniarek*, cz. 1: *Krótki zarys anatomii, fizjologii i higieny*, cz. 2: *Pielęgnowanie chorych* (1920); *Krótki zarys anatomii, fizjologii i higieny: podręcznik dla klas wyższych szkół powszechnych*, wydana w 1920 r., a następnie dwukrotnie wznawiana; *O gruźlicy i zwalczaniu jej przy pomocy szkoły* (1921). Zmarł w Iwoniczu.

Bibliografia przedmiotowa:

APŁ, RzGP, sygn. 2/294; APŁ, AmŁ, sygn. 4.11.1/23576, 4.2/66880, 4.5/16773, 4.5/16775; *Sprawozdanie Towarzystwa Krzewienia Oświaty w Łodzi za rok 1906*, Warszawa 1906–1907;

Pamiętnik Polskiego T-wa Badań nad Dziećmi za rok 1912 (istnienia Towarzystwa VI), Warszawa 1913; Z. Filar, *Handelsman Bronisław (1859–1935)*, PSB, t. IX, Wrocław 1960–1961; W. Bobrowska-Nowak, *Polskie Towarzystwo Badań nad Dziećmi w świetle dokumentów*, „PHO” 1973, nr 1; *Z dziejów Gimnazjum i Liceum im. Mikołaja Kopernika w Łodzi 1906–1973*, red. D. Bilski, Łódź 1973; B. Gołębiowska, *Pasierbowie kultury: kartka z dziejów inteligencji łódzkiej*, „PPSPL” 1988, nr 44; W. Puś, *Żydzi w Łodzi w latach zaborów*, Łódź 1998; A. Kempa, M. Szukalak, *ŻDŁ*, t. 1, Łódź 2003.

Bibliografia podmiotowa:

Przepisy higieniczne dla uczniów i uczennic: podług L. Burgersteina, Łódź 1905; *Wskazówki dla rodziców i wychowawców dotyczące pielęgnowania zdrowia uczącej się młodzieży*, Warszawa 1907; *Wskazówki dla lekarzy szkolnych*, Łódź 1916; *Higiena: podręcznik dla szkół średnich*, Łódź 1916.

B. Szczepańska, M.M. Krakowiak

Harabaszewski Jan (1875–1943), chemik, dydaktyk.

Urodził się w Radomiu. Uczęszczał do miejscowego gimnazjum, z którego został relegowany za działalność patriotyczną. Naukę kontynuował w Rydze, gdzie w 1895 r. uzyskał świadectwo maturalne. Następnie rozpoczął naukę na Wydziale Chemii Politechniki Ryskiej, z której został usunięty w 1899 r. Powodem był udział w wystąpieniach studenckich. Studia ukończył w 1900 r. na Wydziale Chemii Technicznej Szkoły Politechnicznej we Lwowie. Następnie pracował jako nauczyciel chemii w Gimnazjum im. Tadeusza Czackiego w Warszawie. Około 1909 r. rozpoczął współpracę z Pracownią Chemiczną Muzeum Przemysłu i Rolnictwa, a następnie w 1910 r. z prywatnym laboratorium dr. Andrzeja Jerzego Goldsoblą. Od 1909 r. publikował liczne artykuły z zakresu chemii w „Chemiku Polskim”. W tym okresie został członkiem Koła Chemików. Z inicjatywy środowiska uczonych skupionych w Kole dokonał licznych tłumaczeń prac popularyzujących chemię. W 1910 r. ukazały się w jego przekładzie *Rozrywki umysłowe. Fizyka i chemia bez przyrządów* Gastona Tissandiera, a w 1913 r. *Chemia nowoczesna* Williama Ramsaya. W 1914 r. został członkiem komisji wydawniczej Koła Chemików. W ramach tej komisji utworzono serię *Biblioteka Podręczników Chemicznych*, którą kierował. Pod jego redakcją w serii ukazało się kilkanaście tytułów z zakresu chemii. Był orędownikiem eksperymentu uczniowskiego jako metody nauczania chemii w pracowniach szkolnych. Uważał, że chemia jest najlepszą szkołą myślenia indukcyjnego i rozwija osobowość ucznia. Jego koncepcja dydaktyki chemii wykorzystywała najnowsze osiągnięcia pedagogiki i psychologii.

W okresie II RP był kierownikiem Pracowni Dydaktycznej przy Muzeum Oświaty w Warszawie. W ramach Pracowni powstały wytyczne dla szkolnego laboratorium chemicznego oraz pierwsze jego prace z zakresu dydaktyki chemii: *Ćwiczenia laboratoryjne z chemii dla gimnazjum wyższego* (1922) oraz *Chemia przemysłowa nieorganiczna* (1922). W 1919 r. znalazł się w gronie współzałożycieli Polskiego Towarzystwa Chemicznego, a w l. 1924–1926 był pierwszym przewodniczącym jego sekcji dydaktycznej. Dokonał całościowego opracowania dydaktyki chemii, które stanowiło podstawę nauczania tego przedmiotu w okresie II RP. W tym czasie opublikował szereg prac metodycznych: *Metodyka chemii* (1932), *Dydaktyka chemii* (1936), która była drukowana w *Encyklopedii Wychowania*. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

A. Galska-Krajewska, *Dydaktyka chemii*, Warszawa 1990; A. Galska-Krajewska, *Działalność Jana Harabaszewskiego w zakresie upowszechniania zagranicznej literatury chemicznej*, [w:] *Materiały VIII Szkoły Problemów Dydaktyki Chemii*, Borowice 1993; W. Bergandy, *Zarys historii dydaktyki chemii*, [w:] *Dydaktyka Chemii*, red. A. Burewicz, Poznań 2002; A. Galska-Krajewska, *Tajemnice życiorysu Jana Harabaszewskiego, twórcy polskiej dydaktyki chemii (w 60. rocznicę śmierci)*, [w:] *Materiały XII Szkoły Problemów Dydaktyki Chemii*, Sucha Beskidzka 2003; A. Galska-Krajewska, R. Piosik, N.W. Skinder, J. Soczewka, *Twórca polskiej dydaktyki chemii. Jan Harabaszewski i jego czasy (1875–1943)*, Warszawa 2009.

Bibliografia podmiotowa:

Nowa metoda hydrogenizacji działaniem metalu rozdrobnionego, „ChP” 1908, nr 5; *Przegląd ważniejszych zdobyczy techniki w głównych dziedzinach wielkiego przemysłu chemicznego w ostatnim dwuleciu (1906–1907)*, „ChP” 1908, nr 14–16; *Ćwiczenia z chemii dla uczniów trzeciego roku Klas Rzemieślniczo-Przemysłowych Muzeum Przemysłu i Rolnictwa w Warszawie*, cz. 1: *Wstęp. Metaloidy*, Warszawa 1913; *Ćwiczenia z chemii dla uczniów szkół handlowych, przemysłowych i realnych*, cz. 1: *Wstęp. Metaloidy*, Warszawa 1916.

M. Sikorska

Harusewicz Jan (1863–1929), lekarz, społecznik, polityk, parlamentarzysta. Pseud. Jerzy Werwicz.

Urodził się w Łomży, w rodzinie urzędniczej. Był synem Szymona i Leokadii z Zielińskich. Po ukończeniu w 1881 r. miejscowego gimnazjum rozpoczął studia na Wydziale Lekarskim UW, które ukończył w 1887 r. W tym samym roku stał się jednym z inicjatorów utworzenia i organizatorów tajnego, trójzaborowego, niepodległościowego Związku Młodzieży Polskiej „Zet”. Sam zakładał koła w Warszawie i Petersburgu, w których wspierał ideę samokształcenia młodzieży i pracy oświatowej w społeczeństwie. Należał do tzw. Koła Katalogowego, sporządzającego listę „dobrych i złych wydawnictw”, która stała się podstawą późniejszego *Poradnika dla samouków*. W 1888 r. został przyjęty do Ligi Polskiej (po jej przekształceniu w 1893 r. w LN wszedł w skład jej Rady Naczelnej i został komisarzem organizacji na ziemię łomżyńską). W tym samym roku, po krótkim pobycie w Konstantynowie k. Łomży i w samej Łomży, gdzie pracował jako lekarz w miejscowym szpitalu, objął funkcję lekarza powiatowego w Ostrowi Mazowieckiej. Zainicjował tam tworzenie sieci kół tajnej oświaty. W 1905 r. znalazł się w gronie założycieli Towarzystwa Polskiej Macierzy Szkolnej. Koło Macierzy Szkolnej i Koło Miłośników Sceny Polskiej powołał także w Ostrowi. Angażował się w propagowanie działań oświatowych oraz mających na celu upowszechnienie w społeczeństwie znajomości polskiej literatury pięknej i rodzimej sztuki teatralnej. Był zwierzchnikiem łomżyńskiego Koła Okręgowego Towarzystwa Oświaty Narodowej. Kolportował wydawnictwa o charakterze narodowym; publikował w „Gazecie Warszawskiej”, „Przeglądzie Wszehpolskim”, „Głosie” i „Polaku”, propagując ideę narodową, samorządu Królestwa Polskiego, działalności samokształceniowej i pracy oświatowej wśród różnych grup społecznych. Od 1906 r. zasiadał jako poseł w I, II, III i IV rosyjskiej Dumie Państwowej (w ostatniej został prezesem Koła Polskiego), na ten czas przeniósł się do Petersburga.

W czasie I wojny światowej działał m.in. w CKO Królestwa Polskiego w Rosji. Wszedł także w skład Rady Polskiej Zjednoczenia Międzypartyjnego. Po przewrocie bolszewickim przeniósł się do Finlandii i został przedstawicielem Komitetu Narodowego Polskiego w Paryżu na Finlandię i Szwecję. W 1920 r. powrócił do Polski i kontynuował działalność polityczną w szeregach obozu narodowego. W 1922 r. został posłem do Sejmu I kadencji. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

GBL, DSKM, sygn. KOL [Harusewicz Jan]; J. Stemler, *Dzieło samopomocy narodowej. Polska Macierz Szkolna 1905–1935*, Warszawa 1935; *Jan Harusewicz. Lekarz i polityk*, Warszawa 1935; Red., *Harusewicz Jan (1863–1929)*, PSB, t. IX, Wrocław 1960–1961; L. Bazylow, *Polacy w Petersburgu*, Warszawa 1984; Cz. Brzoza, K. Stepan, *PPSB*, Warszawa 2001; A. Dobroński, *Dzieje Ostrowi Mazowieckiej do 1914 roku*, Ostrow Mazowiecka 2007.

P. Waingertner

Hauszyld Waclaw (1876–1952), inżynier, przemysłowiec, działacz społeczny.

Urodził się w Grabostowie w pow. piotrkowskim, był synem Leona Bronisława Hauschilda i Marianny Stefanii ze Skotnickich. Wcześniej przeprowadził się do Warszawy, gdzie realizował się w przemyśle – był współwłaścicielem, wraz z Józefem Dziewulskim, fabryki narzędzi do obróbki metali. Aktywnie działał też jako promotor rozwoju przemysłowego i propagator kształcenia zawodowego. Brał udział w inicjatywach szerzących w społeczeństwie wiedzę z zakresu techniki, inżynierii i przemysłu – udostępnił wyposażenie Hali Maszyn na Wystawę Przemysłu i Rolnictwa w Częstochowie w 1909 r. Główna oś jego działalności skupiona była wokół nurtu psychologii stosowanej, zajmującej się problemami związanymi z wyborem zawodu. Badania nad tymi zagadnieniami na gruncie polskim prowadziła m.in. Józefa Joteyko, która już w 1903 r. na Kongresie Higieny i Demografii w Brukseli wskazała na możliwość i konieczność tego rodzaju badań. Podobnie Jan Władysław Dawid (zob.) zwracał uwagę na potrzebę badań nad zdolnościami jako jedną z determinant przystosowania zawodowego ludzi dorosłych. Rosnące zapotrzebowanie przemysłu na uzdolnionych specjalistów w danych zawodach pozwoliło na rozkwit instytucji specjalizujących się w diagnozie uzdolnień i przydatności zawodowej ludzi oraz inicjatyw podejmujących próby instytucjonalnego rozwiązania problemu wyboru zawodu i rodzaju pracy przez młodzież i dorosłych. Hauszyld był pionierem poradnictwa zawodowego. W 1907 r. założył pierwszą poradnię zawodową w Warszawie. Kontynuacją jego aktywności na tym polu była współpraca z utworzonym w 1915 r. w Warszawie Towarzystwem „Patronat nad Polską Młodzieżą Rzemieślniczą i Przemysłową”, które zainicjowało działalność poradni zawodowej dla chłopców i dziewcząt.

Na bazie tych poradni w 1919 r. Hauszyld założył i rozwinął działalność Instytutu Psychotechnicznego zajmującego się badaniem przydatności młodzieży do różnych zawodów. Nawiązał kontakty z podobnymi placówkami zagranicznymi i na ich wzór zorganizował pierwszą w Polsce pracownię, wyposażoną w odpowiednią aparaturę i narzędzia badawcze. Instytut i prowadzona przy nim poradnia zawodowa stały się wzorem dla kolejnych

placówek, które powstawały na ziemiach polskich po I wojnie światowej. Efektem jego zainteresowań były liczne prace naukowe, m.in. *Organizacja biura porady zawodowej* (1924), *Wybór zawodu: organizacja i metoda badań* (1924) czy *Poradnictwo w zakresie wyboru zawodu na podstawie doświadczeń, psychologii i fizjologii pracy* (1926).

Od 1918 pracował w MPIH, początkowo w sekcji przemysłu i handlu, a następnie jako naczelnik Wydziału Drobnego Przemysłu i Rzemiosł. Był też współzałożycielem Polskiego Towarzystwa Eugenicznego w 1921 r., należał do grona założycieli Instytutu Naukowej Organizacji przy Muzeum Przemysłu i Rolnictwa w Warszawie w 1925 r., ponadto w 1927 r. współtworzył Towarzystwo Miłośników Robót Ręcznych. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

K. Adamiecki, *Rozwój naukowej organizacji w Polsce i w innych krajach*, „RPEiS” 1929, z. 3; R. Zablotniak, *Dzieje Polskiego Towarzystwa Eugenicznego*, „KHNT” 1971, nr 4; S.R. Sharma, *Vocational Education and Training*, vol. II, New Delhi 1994; J. Lenart, *Orientacja i poradnictwo zawodowe w Polsce w latach 1944–1989*, Rzeszów 2013; J. Lenart, *Od tradycyjnego poradnictwa zawodowego dla młodzieży do poradnictwa konstruowania kariery i życia. Ciągłość i zmiana*, „SPor” 2020, t. 9; *Problematyka powszechnego nauczania robót ręcznych na łamach kwartalnika „Praca Ręczna w Szkole” (1927–1939)*, „LRP” 2020, z. 1.

Bibliografia podmiotowa:

Poradnik dla młodzieży rzemieślniczej, Warszawa 1917; *Kształcenie zawodowe*, Warszawa 1918; *Rzemiosła warszawskie w liczbach*, Warszawa 1918.

K. Cybulska

Heflich Aleksander (1866 – ok. 1936), urzędnik, tłumacz, wydawca, działacz biblioteczny.

Ukończył gimnazjum w Warszawie. Przez wiele lat reprezentował Bank Handlowy Samuela Natansona w Warszawie. Współpracował z Zarządem WTD, aktywnie działał w Wydziale Czytelni Bezpłatnych i był kierownikiem jednej z nich. W grudniu 1899 r. został aresztowany wraz z grupą działaczy WTD. Był więziony ponad pół roku na Pawiaku i w Cytadeli Warszawskiej. W l. 1899–1901 był członkiem Zarządu Czytelni Naukowej w Warszawie. Współtworzył wielotomowy *Katalog informacyjny wydawany staraniem Tow. Czytelni m. Warszawy i A. Heflicha*, z. 2: *Nauki matematyczne i przyrodnicze* (1909). W okresie 1895–1901 współwydawał redagowaną przez Ludwika Krzywickiego (zob.) serię prac popularyzujących naukę oraz socjalizm, przeznaczoną dla szerokiego odbiorcy. W l. 1898–1913 wydawał wraz ze Stanisławem Michalskim (zob.) *Poradnik dla samouków* (15 tomów w trzech seriach). Wydawnictwo obejmowało, opracowywane przez wybitnych specjalistów, wykłady ze wszystkich dziedzin wiedzy na poziomie uniwersyteckim. W 1902 r. wraz z Wincentym Schatzschneiderem oraz Michalskim założył Księgarnię Nakładową w Warszawie. Księgarnia była miejscem spotkań zarówno postępowych działaczy warszawskich, jak i osób aktywnych na prowincji. Znajdowała się w niej także administracja tygodnika „Przyroda”. Księgarnia Nakładowa wydawała prace naukowe i popularno-naukowe. W l. 1902–1911 ukazały się 122 publikacje dotyczące m.in. nauk społecznych

i prawnych, pedagogiki oraz wydawnictwa popularyzatorskie i sporo tłumaczeń literatury. Oficyna wydawała ponadto serię *Biblioteka Współczesna*, finansowaną z darowizny Bolesława Hirszfelda, w ramach której ukazały się prace m.in. Zofii Daszyńskiej-Golińskiej (zob.), Stefanii Sempołowskiej (zob.) czy Leona Wasilewskiego.

Był członkiem Stowarzyszenia Kursów dla Analfabetów Dorosłych, za udział w jego pracach został w 1907 r. aresztowany, a następnie zmuszony do opuszczenia Królestwa Polskiego. Wyjechał do Krakowa, gdzie podjął studia na Wydziale Filozoficznym UJ. Współpracował również z *Encyklopedią Ludową*. Wydał własnym nakładem wspomnienia Feliksa Kona *Etapem na katorgę* (1908). W czasie I wojny światowej Heflich pracował jako korektor w wydawnictwie Jakuba Mortkowicza (zob.). Był członkiem Związku Księgarzy Polskich i przez wiele lat sekretarzem jego zarządu oraz członkiem komitetu redakcyjnego „Przeglądu Księgarskiego”. Współpracował z *Wielką Encyklopedią Powszechną Ilustrowaną*. Część swoich zbiorów przekazał do biblioteki seminarium polonistycznego na UW. W 1934 r. na łamach czasopisma „Pion” (nr 1) ogłosił *35-lecie Poradnika dla samouków*. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AGAD, PWGG, sygn. 123; AZHRL, Brzeziński, Geneza, sygn. P-89; „RNLA” 1905; *Kalendarzyk polityczno-historyczny miasta stoł. Warszawy na rok 1917*, Warszawa 1916; S. Michalski, *Autobiografia i działalność oświatowa*, oprac. H. Radlińska, I. Lepalczyk, Wrocław 1967; S. Kalabiński, F. Tych, *Czwarte powstanie czy pierwsza rewolucja: lata 1905–1907 na ziemiach polskich*, Warszawa 1976; I. Lepalczyk, I. Treichel, *Aleksander Heflich, SPKP*, Łódź 1972; J. Miąso, *Tajne nauczanie w Królestwie Polskim w świetle dokumentów władz rosyjskich*, „RDO” 1990, t. 33.

Bibliografia podmiotowa:

Wstęp, systemy wykształcenia i o wykształceniu ogólnym, logika, teoria poznania, filozofia i metafizyka, nauka wychowania, metodyka, historia pedagogiki, popularyzowanie wiedzy i samouctwo, dopełnienia, odpowiedzi redakcji, Warszawa 1902; *Wspomnienia moje z roku 1907*, „Niepodległość” 1931, z. 2; *Walka o czytelnik Warszawskiego Towarzystwa Dobroczynności (1897–1899)*, „Niepodległość” 1932, z. 3.

M. Sikorska

Heilpern Maksymilian (1856–1924), nauczyciel, przyrodnik, działacz społeczny. Pseud. Jan Korobczewski.

Urodził się w Warszawie, był synem Pinkusa, zamożnego kupca, który wychowywał dzieci w atmosferze polskich tradycji patriotycznych. Od najmłodszych lat wykazywał duże zainteresowanie naukami przyrodniczymi. Uczęszczał do gimnazjum w Warszawie, a w 1876 r. rozpoczął studia jako wolny słuchacz na kierunku przyrodniczym Wydziału Matematyczno-Fizycznego UW. Angażował się w działalność kółek samokształceniowych. Uczestniczył w pracach tajnego stowarzyszenia młodzieży skupionej wokół Konrada Prószyńskiego (zob.) i Mieczysława Brzezińskiego (zob.), które dążyło do szerzenia oświaty wśród ludności chłopskiej. Zajmował się kolportowaniem książek dla ludu. Rozpoczął następnie współpracę z ruchem socjalistycznym, w ramach którego prowadził także tajną pracę oświatową. Przystąpił do Międzynarodowej Socjalno-Rewolucyjnej Partii Proletariat.

W 1878 r. z powodu działalności socjalistycznej został aresztowany. Przez dwa lata był więziony w Cytadeli Warszawskiej, gdzie razem z Józefem Pławińskim zainicjował i redagował socjalistyczne pismo więzienne „Głos Więźnia”. Został zesłany na trzy lata na Syberię. Podczas tego pobytu poznawał florę syberyjską oraz organizował kółka samokształceniowe i pracował jako nauczyciel w szkole dla dzieci polskich zesłańców. Do kraju powrócił w 1884 r., znalazł zatrudnienie jako chemik w jednej z warszawskich piekarni. Kontynuował jednocześnie przerwane studia na UW; ukończył je w 1887 r., uzyskując dyplom. W 1891 r. razem z Izydorem (Izraelem) Fatersonem założył Żydowską Organizację Polskiej Partii Socjalistycznej.

Pracował jako nauczyciel na pensjach i na kursach dla nauczycieli szkół powszechnych i zawodowych. Prowadził wykłady w seminariach nauczycielskich oraz na Uniwersytecie Latającym. Za „nieprawomyślność” i wykładanie w języku polskim władze carskie odebrały mu uprawnienia do nauczania w szkolnictwie publicznym. W tej sytuacji w 1891 r. objął kierownictwo Warsztatów dla Nauki Rzemiosł, utworzonych w 1879 r. przez Zarząd Warszawskiej Gminy Wyznaniowej Żydowskiej. Zreorganizował zakład i stworzył wzorcową szkołę rzemieślniczą przeznaczoną dla niezamożnej młodzieży żydowskiej, w której dużą wagę poświęcano nie tylko kształceniu, ale także wychowaniu i socjalizacji uczniów. Pracował w tej placówce przez 33 lata. W 1915 r. przywrócono mu prawo nauczania w szkołach średnich i wyższych. Poza pracą w szkolnictwie prowadził liczne wykłady na kursach. Był znakomitym popularyzatorem wiedzy wśród szerokich grup społeczeństwa. W 1887 r. wziął udział jako prelegent w I Wystawie Higienicznej w Warszawie, zorganizowanej przez komitet, w którego skład wchodził m.in. Edmund Jankowski (zob.), jeden ze współpracowników Heilperna w dziedzinie popularyzacji wiedzy. Podczas wystawy Heilpern prezentował i omawiał wyrób chleba. Wygłaszał odczyty z dziedziny nauk przyrodniczych, współpracując z wieloma organizacjami, m.in. Stowarzyszeniem Nauczycielstwa Polskiego, Towarzystwem Ogrodniczym Warszawskim, Towarzystwem Miłośników Przyrody. Był współzałożycielem i członkiem Zarządu Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego oraz współautorem – wraz z Zygmuntem Glogerem (zob.), Kazimierzem Kulwieciem (zob.) i Aleksandrem Janowskim (zob.) – przeznaczonej dla szerokiego grona czytelników programowej publikacji *Poznaj swój kraj* (1907). Angażował się również w prace Towarzystwa Kultury Polskiej, m.in. jego sekcji oświatowej. Przyczynił się do utworzenia Uniwersytetu dla Wszystkich, był członkiem jego Komitetu Naukowego, którego zadaniem było zaplanowanie programu odczytów i wykładów, przygotowanie wykazów lektur uzupełniających treść wykładów oraz dobór wykładowców. Kierował sekcją przyrodniczą Uniwersytetu.

Opracował kilka podręczników przeznaczonych dla szkół zawodowych i elementarnych. Przygotował też wiele publikacji popularyzujących wiedzę z zakresu fizyki, nauk przyrodniczych, astronomii, z których mogli korzystać zarówno nauczyciele, uczniowie, jak i szerokie grono odbiorców. Gustawa Pinkert podkreślała przystępność jego publikacji: „pisywał dla tych, którzy nie mieli żadnego szkolnego przygotowania i którym trudno było czytać książki naukowe, pisał najpopularniej, pisał tak, by czytelnik, który nie zna, który nie przeczytał jeszcze żadnej książki, od razu wprowadzony był w treść”. Publikował na łamach „Przeglądu Pedagogicznego”, był współautorem *Poradnika dla samouków*. Współpracował z Heleną Radlińską (zob.) i innymi działaczami oświatowymi z Królestwa Polskiego i Galicji, którzy w 1913 r. przygotowali książkę *Praca oświatowa: jej zadania, metody, organizacja*.

Heilpern napisał rozdział *Jakim warunkom odpowiadać winna książka popularna*. Podkreślał, że „autor powinien umieć przykuć uwagę czytelnika samą treścią przedmiotu, nie uciekając się do sztucznych środków, mających uboczną drogą zaciekać umysł czytelnika czy pobudzić jego fantazję; winien doskonale zdawać sobie sprawę z tego, do kogo, o czym i w jakim celu przemawia, jaki jest przybliżenie zasób umysłowy, którym przypuszczalny czytelnik rozporządza, jaki jest jego światopogląd”.

Aktywnie działał w społecznym ruchu nauczycieli i wychowawców. Był jednym ze współpracowników Koła Wychowawców, w ramach którego organizował komplety. Należał do redakcji czasopisma „Nowe Tory”, był także jednym z redaktorów dwutygodnika „Szkoła Polska”, ukazującego się w l. 1906–1907. Od momentu założenia Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego był jego aktywnym działaczem. Wchodził w skład kilku jego komisji, w tym Komisji Wydawniczej, odpowiedzialnej za publikowanie czasopism pedagogicznych, przygotowywanie podręczników, opracowań naukowych i popularyzujących wiedzę. W 1914 r. został członkiem Komisji Pedagogicznej tego Stowarzyszenia, która zajmowała się opracowaniem koncepcji polityki kształcenia i programu 8-letniego gimnazjum. Prowadził działalność oświatową w ramach Wydziału Oświecenia KO m. Warszawy, zajmując się m.in. oceną wartości podręczników szkolnych. Na III Zjeździe Delegatów Stowarzyszeń Nauczycielskich w Piotrkowie w sierpniu 1918 r. reprezentował Stowarzyszenie Nauczycielstwa Polskiego; wygłosił referat *W sprawie organizacji szkolnictwa zawodowego w Polsce*.

W okresie II RP MWRiOP zleciło mu opracowanie planów i programów szkół zawodowych, ocenę podręczników oraz prowadzenie prac na rzecz organizacji kształcenia i dokształcania zawodowego. Nadal brał też czynny udział w ruchu nauczycielskim. Jako delegat Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego uczestniczył w tzw. Sejmie Nauczycielskim w 1919 r. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

Biblioteka Naukowa PAU i PAN, Tazbir, Materiały, sygn. 7871, t. 1; P. Sosnowski, *Dzieje Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego (1905–1919)*, Warszawa 1930; G. Pinkert, *Z galerii zasłużonych Żydów polskich: Maksymilian Heilpern*, „GGŻ” 1938, nr 3; F. Perl (Res), *Dzieje ruchu socjalistycznego w zaborze rosyjskim (do powstania PPS)*, Warszawa 1958; L. Dubacki, *Heilpern Maksymilian (1856–1924)*, PSB, t. IX, Wrocław 1960–1961; M. Szulkin, *Maksymilian Heilpern – działacz socjalistyczny i pedagog (w 50-lecie śmierci)*, „BŻIH” 1974, nr 4; S. Kalabiński, F. Tych, *Czwarte powstanie czy pierwsza rewolucja: lata 1905–1907 na ziemiach polskich*, Warszawa 1976; K. Kowalewski, *Heilpern Maksymilian*, SBDPRR, t. 2, Warszawa 1987; L. Zasztowt, *Popularyzacja nauki w Królestwie Polskim 1864–1905*, Wrocław 1989; R. Żebrowski, *Heilpern Maksymilian*, PSJ, t. 1, Warszawa 2003; T. Domański, E. Majcher-Ociesa, *Żydzi i wojsko polskie w XIX i XX wieku*, Warszawa 2020.

Bibliografia podmiotowa:

Pogadanki o tajemnicach przyrody, Warszawa 1906; *O ziemi, słońcu i gwiazdach, czyli O budowie świata, jego początku i końcu: wykład popularny zasad kosmografii i kosmogonii dla samouków*, Warszawa 1906; *Zasady botaniki*, Kraków 1907; *Krótki wykład fizyki w zastosowaniu do potrzeb: rzemieślników, monterów, maszynistów, piwowarów, gorzelnian, uczniów niższych szkół rolniczych, rzemieślniczych i przemysłowych, słuchaczy początkowych kursów technicznych itp.*, Kraków 1909; *Balony i aeroplany: wykład popularny głównych zasad aeronautyki i awiatyki*, Warszawa 1910; *Jak rozpoznawać na niebie najważniejsze gwiazdy i gwiazdozbiory*, Warszawa 1911; *Zasady metodyki ogólnej nauk przyrodniczych*, Warszawa 1912; *Kurs początkowy fizyki w zastosowaniu do potrzeb uczniów seminariów nauczycielskich*

i szkół miejskich oraz samouków, Warszawa 1917; *Początki nauki o przyrodzie: (podręcznik dla szkół elementarnych)*, Warszawa 1917; *Szkoły zawodowe rzemieślnicze i niższe techniczne*, Kraków 1918.

D. Grabowska-Pieńkosz

Hempel Antoni (1865–1923), podróżnik, spółdzielca, działacz społeczny i gospodarczy.

Urodził się w Skorczycach w pow. kraśnickim. Był synem Jana Joachima, ziemianina, członka Towarzystwa Rolniczego w Królestwie Polskim, i Emilii z Morchonowiczów. Po ukończeniu w 1885 r. gimnazjum w Lublinie studiował na Wydziale Agronomicznym Instytutu Gospodarstwa Wiejskiego i Leśnictwa w Puławach, angażując się równocześnie w działalność patriotyczną i samokształceniową konspiracyjnego Związku Młodzieży Polskiej „Zet” oraz Ligi Polskiej. Po zakończeniu studiów w 1888 r. dzierżawił wraz z dwoma absolwentami puławskiego Instytutu, Władysławem Płoskim (zob.) i Michałem Bojanowskim (zob.), folwark Wrogocin k. Płocka. Wspólnie z nimi utworzył spółdzielcze gospodarstwo rolne; prowadził równocześnie konspiracyjną akcję patriotyczną i pracę kulturalno-oświatową wśród nauczycieli ludowych i ludności chłopskiej. W 1890 r., zagrożony aresztowaniem przez policję carską, wyjechał z Królestwa Polskiego do Wielkiej Brytanii. W l. 1891–1892 uczestniczył w zorganizowanej pod patronatem „Kuriera Warszawskiego” wyprawie geologa i paleontologa Józefa Siemiradzkiego do Ameryki Południowej w celu zbadania możliwości emigracji i osadnictwa polskiego w Brazylii i Argentynie. Relacje z podróży przysyłał do „Przeglądu Emigracyjnego”, a po jej zakończeniu wydał w 1893 r. książkę *Polacy w Brazylii*. Rezultatem wyprawy było utworzenie w brazylijskiej Kurytybie austro-węgierskiego konsulatu z polską obsadą, który miał się opiekować polskimi osadnikami z trzech zaborów.

Po powrocie do Królestwa Polskiego został aresztowany w związku ze sprawą Wrogocina. Zwolniony wobec niemożności postawienia zarzutów (spółdzielcze inicjatywy nie były zakazane), został w 1893 r. zarządcą dóbr Zdziechowice w pow. janowskim. W 1894 r. współorganizował Polskie Towarzystwo Handlowo-Geograficzne we Lwowie. W tym samym roku został administratorem dóbr Gościeradów. Prowadził gospodarstwo rybne, wprowadził uprawę nowych gatunków zbóż i roślin okopowych. Należał do założycieli i kierowników instytucji ubezpieczeniowych „Ceres” i „Snop” (utworzonych w l. 1902–1903). W 1906 r. nabył majątek Wałowice. W tym samym roku współzakładał Towarzystwo Wzajemnej Pomocy Pracowników Rolnictwa, którego był później wieloletnim prezesem. Działał w organizacjach rolniczych, popularyzował wiedzę o modernizacji sposobów hodowli zwierząt i uprawy ziemi. Był członkiem Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. Udzielał się również w Polskiej Macierzy Szkolnej, Towarzystwie Rolnym i w kółkach rolniczych, propagując oświatę, wiedzę rolniczą i hasła spółdzielcze. Wspierał materialnie wiejskie szkółki i fundował książki dla najlepszych uczniów. W 1907 r. został wybrany do II Dumy Rosyjskiej. Wszedł w skład jej Komisji Agrarnej. Zmarł w Wałowicach.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, CTR i inne organizacje rolnicze, sygn. 3; *Antoni Hempel*, „GR” 1924, nr 11; S. Zieliński, *Mały słownik pionierów polskich kolonialnych i morskich*, Warszawa 1932; *Wspomnienia puławskie*, red. T. Chwalibóg, Warszawa 1933; J. Koźuchowski, M. Strzemski, *Hempel Antoni (1865–1923)*,

PSB, t. IX, Wrocław 1960–1961; M. Paradowska, *Polacy w Ameryce Południowej*, Wrocław 1977; M. Łozińska-Hempel, *Z łańcucha wspomnień*, Kraków 1986; Z. Bzowski, *Dzieje rodziny Hemplów*, Warszawa 1987; W. i T. Słabczyński, *Słownik podróżników polskich*, Warszawa 1992.

P. Waingertner

Hempel Jan (1877–1937), filozof, religioznawca, działacz społeczny, publicysta, tłumacz, współorganizator ruchu spółdzielczego w Polsce. Pseud. Jan Boży, Jan Bezdomny, Jan Wol-ski, Jan Wiślak, H. Janowicz, Krasnodębski, Nicki, Kwakier.

Urodził się w dzierżawionej przez ojca wsi Prawda w pow. łukowskim, w gm. Stoczek Łukowski, był synem Józefa, agronoma, i Heleny. W 1890 r. podjął naukę w gimnazjum w Warszawie, lecz z powodu zubożenia rodziny po dwóch latach zmuszony był przerwać kształcenie. W 1892 r. rozpoczął naukę w szkole rzemieślniczej, którą ukończył w 1895 r., uzyskując zawód ślusarza. Podjął pracę w przedsiębiorstwie melioracji rolnych, gdzie był zatrudniony jako technik przez kolejne pięć lat. Jednocześnie aktywnie samokształcił się w dziedzinie filozofii, historii, literatury i języków obcych. W 1901 r. zmienił posadę i został kreslarszem w Chęcinach k. Kielc, później zaś korepetytorem. W 1903 r. pracował jako technik mierniczy przy budowie Kolei Wschodniochińskiej w Mandżurii. Stamtąd podróżował do Japonii i przez Azję do Europy. Z Włoch w 1904 r. udał się do Brazylii. Tutaj podjął pracę nauczyciela dzieci polskich osadników w stanie Parana – nauczał w świeckiej szkole w kolonii polskiej Guarana k. Ponta Grossy, a następnie w kolonii polsko-ukraińskiej Rio Claro z ośrodkiem Marechal Mallet. Prowadził jednocześnie aktywną działalność społeczną i oświatową wśród polskich emigrantów, szerząc wśród nich patriotyzm, a także poglądy antyszlacheckie i antyklerykalne. Współpracował z grupą aktywistów działających na rzecz podniesienia poziomu kultury i oświaty kolonii polskich, m.in. z Janiną Kraków, ks. Józefem Anuszem, Romanem Paulem, Kazimierzem Warchałowskim.

Od 1904 r. był redaktorem naczelnym „Polaka w Brazylii. Pisma tygodniowe dla wszystkich”, które wychodziło w Kurytybie, a którego wydawcą był Warchałowski. Funkcję tę pełnił przez rok. Na łamach periodyku popularyzował wiedzę przyrodniczą i społeczną, przybliżał czytelnikom polską literaturę romantyczną, głosił poglądy demokratyczne i patriotyczne. Podczas pobytu w Kurytybie w 1907 r. opublikował swoją pierwszą książkę *Kazania polskie*, w której postulował obalenie chrześcijaństwa, krzewiąc kult człowieka. W 1908 r. wyjechał do Paryża, gdzie zgłębiał wiedzę z zakresu filozofii i religioznawstwa i pracował w Bibliotece Polskiej. Napisał tu *Kazania Piastowe*. Obie prace, zarówno *Kazania polskie*, jak i *Kazania Piastowe*, dedykowane były młodzieży polskiej. W pierwszej z nich napisał: „Młodzieży polskiej, polskim patriotom rewolucyjnym i wszystkim bojownikom Życia i Wolności pracę tę ofiaruje – Autor”. W *Kazaniach* formułował szereg wskázówek etycznych i wzorców osobowych dla młodych Polaków, istotnych pod względem społeczno-wychowawczym.

W 1910 r. powrócił do Lublina, gdzie przez pół roku obejmował stanowisko redaktora naczelnego „Kuriera Lubelskiego”. Odsunięty z powodów politycznych, wyjechał do Paryża, gdzie przystąpił do PPS–Lewicy. Od 1912 r. ponownie przebywał w Lublinie, gdzie

aktywnie zaangażował się w działalność polityczną i oświatową, pracując w związkach zawodowych, wśród młodzieży robotniczej i w ruchu spółdzielczym. Był założycielem m.in. Lubelskiej Spółdzielni Spożywców. Publikował teksty z zakresu spółdzielczości i syndykalizmu na łamach czasopism: „Kurier Lubelski”, „Kurier Łódzki”, „Nowa Gazeta”, „Krytyka”, „Widnokrąg”, „Zaranie”, „Sprawa Robotnicza”. W 1915 r. wznowił wydawanie „Kuriera Lubelskiego”, czyniąc z niego pismo socjalistyczne, nieoficjalny organ prasowy PPS–Lewicy. W dalszym ciągu działał politycznie, udzielał się w związkach zawodowych i spółdzielczości, zaczął wydawać czasopismo tygodniowe „Spółdzielca Lubelski”.

Po I wojnie światowej przeniósł się na stałe do Warszawy, gdzie kontynuował działalność oświatową w Klubie Robotniczym im. Tadeusza Rechniewskiego, kierowanym przez PPS–Lewicę. Redagował także organ prasowy partii – „Głos Robotniczy”. Był założycielem Lubelskiego Stowarzyszenia Spożywców oraz Związku Robotniczych Spółdzielni Spożywców w 1919 r. Od 1920 r. działał w Uniwersytecie Ludowym.

Twórczość Hempła obejmowała zagadnienia o tematyce etycznej, religioznawczej, społecznej, narodowej, politycznej, krytyczno-literackiej. Uznany został za jednego z najwybitniejszych działaczy KPP, Stowarzyszenia Wolnomysłicieli Polskich, Polskiego Związku Myśli Wolnej. Zmarł w Moskwie jako ofiara wielkiego terroru w ZSRR.

Bibliografia przedmiotowa:

AZHRL, Wasilewski, ZMW, sygn. P-229; BN, DR, J. Dominko, Pracowałem w spółdzielczości (relacje i wspomnienia), sygn. akc. 7972; BN, DR, J. Dominko, Opowieść rodzinna, sygn. akc. 8851; J. Dominko, *Z minionych lat. Wspomnienia działacza–spółdzielcy z okresu pracy na terenie Lublina*, Warszawa 1945; W. Papiewska, *Jan Hempel. Wspomnienia siostry*, Warszawa 1958; J. Dominko, *Jan Hempel: teoretyk i działacz spółdzielczości robotniczej*, Warszawa 1960; F. Tych, *Hempel Jan Hieronim (1877–1937)*, PSB, t. IX, Wrocław 1960–1961; J. Szmyd, *Ze sporu o model wolnomysłicielstwa w okresie II Rzeczypospolitej (Jan Hempel a Stowarzyszenie Wolnomysłicieli Polskich)*, „RNDWSPK. Prace Ekonomiczno-Społeczne” 1974, z. 53; J. Szmyd, *Jan Hempel. Idee i wartości*, Warszawa 1975; W. Winclawski, *SBSP*, t. 1, Warszawa 2001; A. Gajda, *Jan Hempel. Neopogaństwo lewicowe*, „PiS” 2012, nr 3; J. Kojkoł, *Twardowski – Rubczyński – Hempel. Religia jako humanistyczny element myślenia o rzeczywistości społecznej*, „CiS” 2015, t. XXXIX; J. Mazurek, *Chłopskie wychodźstwo z ziem polskich do krajów Ameryki Łacińskiej w publicystyce i myśli społeczno-politycznej Jana Hempła*, „ML” 2016, nr 8.

Bibliografia podmiotowa:

Kazania polskie: księga pierwsza, Kurytyba 1907; *Wolna myśl w Paranie*, „MNiep” 1908, nr 71; *Religia w życiu narodowym*, „Kurier” 1909, nr 156; *Tomek. Opowiadanie z życia osadnika polskiego w Paranie*, „Kurier” 1909, nr 156 i nast.; *Wyzwolenie od pracy czy wyzwolenie pracy*, „Kurier” 1910, nr 133, 134; *Rodzina jako instytucja wzajemnej asekuracji*, „Kurier” 1911, nr 203–205, 207, 208; *Kazania Piastowe*, Bielsko 1912; *Doświadczenie religijne. Odczyt wypowiedziany w Paryżu d. 30 listopada 1910 roku w Towarzystwie Literatów i Artystów Polskich*, Kraków 1912: odb. z czasopisma „Krytyka” 1912; *Bohaterska etyka Ramajany*, Lublin 1914; *Handel współczesny i co powinno być na jego miejscu*, Warszawa 1914; *Socjalizm odrodzony*, Lublin 1916.

Heryng Teodor (1847–1925), lekarz laryngolog.

Urodził się w zasymilowanej żydowskiej rodzinie kupieckiej w Warszawie. Był synem Edwarda, kupca i członka Komitetu Giełdy Warszawskiej, oraz Emilii ze Szletyńskich. Po ukończeniu gimnazjum w l. 1865–1870 studiował medycynę w SGW, a po jej rozwiązaniu na UW. W trakcie studiów opublikował dwa artykuły naukowe, był też współautorem przekładu podręcznika niemieckiego lekarza Feliksa Niemeyera. Po skończeniu studiów odbył specjalizację z laryngologii w Berlinie, Wiedniu i Paryżu. Jako lekarz Petersburskiego Czerwonego Krzyża brał udział w wojnie prusko-francuskiej. W 1888 r. otrzymał stopień doktora medycyny w Paryżu. Taki sam stopień nadano mu również w 1911 r. na UJ, a w 1922 r. tytuł honorowego profesora laryngologii na UW. Po skończeniu studiów i specjalizacji od 1875 r. praktykował w Warszawie w prywatnych klinikach, następnie został ordynatorem w Szpitalu św. Rocha. Propagował założenia lecznictwa sanatoryjnego i terapii inhalacyjnej, założył inhalatoria w Warszawie i Ciechocinku. W 1892 r. odrzucił propozycję objęcia Katedry Laryngologii na Uniwersytecie w Innsbrucku. W czasie I wojny światowej pacjentów przyjmował w Warszawskim Lazarecie Miejskim.

Prowadził systematyczne badania naukowe, konstruował przyrządy i aparaty wykorzystywane w leczeniu chorób gardła, krtani, nosa, uszu, płuc. Utrzymywał bogate kontakty naukowe z polskimi i zagranicznymi uczonymi, uczestniczył w wielu polskich i zagranicznych zjazdach i kongresach lekarskich. Ogłosił około 100 prac w języku polskim, rosyjskim, francuskim, niemieckim i włoskim. Artykuły zamieszczał na łamach m.in. „Pamiętnika Towarzystwa Lekarskiego Warszawskiego”, „Medycyny”, „Zdrowia” oraz „Gazety Lekarskiej”, której był współwłaścicielem i współredaktorem. Należał także do redakcji kilku innych polskich i zagranicznych periodyków medycznych. Był członkiem wielu towarzystw lekarskich, m.in. TLW, Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego, towarzystw lekarskich w Krakowie, Berlinie, Łodzi, Wilnie, Budapeszcie, Liège, Wiedniu, towarzystw laryngologicznych w Odessie, Paryżu, Petersburgu oraz brytyjskiego i amerykańskiego towarzystwa otolaryngologów. Należał do Royal Society of Medicine w Londynie, Towarzystwa Anatomicznego i Towarzystwa Elektroterapeutycznego w Paryżu.

Wiele uwagi poświęcał upowszechnianiu fachowej wiedzy wśród studentów medycyny i lekarzy. Stworzył nieformalną szkołę, do której przyciągnął wielu uczniów. Wykształcił wybitnych specjalistów w dziedzinie otolaryngologii. Przedstawiał referaty, sprawozdania z prac, recenzje dzieł innych laryngologów na posiedzeniach TLW. Przez wiele lat wygłaszał wykłady na zebraniach towarzystw lekarskich we wszystkich zaborach. W 1905 r. opublikował wysoko ceniony i nagradzany podręcznik – *Metody badania i miejscowego leczenia chorób krtani* – który został przetłumaczony na kilka języków; niemiecka i włoska prasa fachowa podkreślała jego bardzo wysoką wartość naukową i dydaktyczną. Wyniki swoich badań i doświadczeń z praktyki lekarskiej przedstawiał także w czasie wykładów popularnych, m.in. podczas odczytów na rzecz TORPR.

W publikacjach i wykładach propagował aktywność fizyczną wśród młodzieży. W 1884 r. w gronie innych społeczników postanowił, że do czasu uzyskania od władz zgody na utworzenie towarzystwa gimnastycznego w Warszawie należy dbać o upowszechnianie teoretycznych informacji na temat ćwiczeń gimnastycznych. Przewodniczył komitetowi sekcji higienicznej Wystawy Sportowej w 1903 r., zorganizowanej przez Warszawskie Towarzystwo Cyklistów. Był inicjatorem opublikowania powstałej w związku z Wystawą książki

Higiena sportu i jej współredaktorem; książka została wydana po raz drugi w 1917 r. Za swoje prace naukowe i wynalazki był wielokrotnie wyróżniany i nagradzany. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

APW, ZK, sygn. XI/788; „RNLA” 1905; Z. Filar, H. Kalwaryjska, *Heryng (Hering) Teodor (1847–1925)*, PSB, t. IX, Warszawa 1960–1961; M. Hanecki, *Dzieje lekarskie Warszawy 1863–1900*, Warszawa 1969; A. Kierzek, *Otolaryngolodzy warszawscy w XIX w.*, Wrocław 1998; Z. Borzymińska, *Heryng Teodor*, PSJ, t. 1, Warszawa 2003; B. Płonka-Syroka, *Współpraca lekarzy polskich i żydowskich w walce z chorobami społecznymi w Królestwie Polskim w latach 1864–1914*, [w:] *Człowiek wobec choroby*, red. B. Płonka-Syroka, Wrocław 2010.

Bibliografia podmiotowa:

Higiena sportu, red. T. Heryng, W. Osmolski, Warszawa 1903; *Utrudnione oddychanie nosem i jego fatalne następstwa dla fizycznego i intelektualnego rozwoju młodzieży*, Warszawa 1917: odb. z: *Higiena sportu*, Warszawa 1917.

A. Boldyrew

Heryng Zygmunt (1854–1931), ekonomista, działacz polityczny i społeczny.

Urodził się w zasymilowanej żydowskiej rodzinie kupieckiej w Warszawie. Był synem Edwarda, kupca i członka Komitetu Giełdy Warszawskiej, oraz Emilii ze Szletyńskich. Uczęszczał do II Męskiego Gimnazjum Klasycznego w Warszawie, a następnie rozpoczął studia w Instytucie Górniczym w Petersburgu. Edukację kontynuował w Wiedeńskiej Akademii Handlowej, po uzyskaniu dyplomu w 1873 r. podjął ponownie studia w 1876 r. w Instytucie Górniczym w Petersburgu. Tam zaangażował się w działalność kółek socjalistycznych, wraz z Aleksandrem Więckowskim redagował nielegalne pismo „Naczało”, brał udział w jednej z pierwszych demonstracji młodzieży i robotników przed Soborem Kazańskim w 1876 r. Od 1878 r. zajmował się zakładaniem kółek socjalistycznych w Warszawie, za co został osadzony w Cytadeli Warszawskiej i skazany na dwa i pół roku zesłania na Syberię.

Po powrocie do kraju w 1883 r. zajmował się działalnością publicystyczną, współpracował z „Gazetą Handlową”, „Przeglądem Tygodniowym”, „Ateneum” i „Prawdą”, był jednym z założycieli miesięcznika „Fortuna” i tygodnika „Głos”. Należał do grona wykładowców tajnego Uniwersytetu Latającego, na którym prowadził wykłady z ekonomii politycznej. W 1896 r. ukazała się jego najważniejsza praca z dziedziny ekonomii – *Logika ekonomii. Zasadnicze pojęcia ekonomiczne ze stanowiska nauki o energii*. W 1898 r. został członkiem PPS, a po jej rozłamie związał się z PPS–Fracją Rewolucyjną. W 1900 r. przełożył z niemieckiego opracowanie Haralda Höffdinga *Jan Jakób Rousseau: życie i dzieła*. Był wykładowcą na tajnych kursach dla nauczycielstwa ludowego w Warszawie, organizowanych z inicjatywy m.in. Stefana Juliana Brzezińskiego (zob.) w l. 1900–1906.

W 1904 r. brał czynny udział w demonstracji na placu Grzybowskim w Warszawie. W czasie rewolucji 1905 r. związał się z Uniwersytetem dla Wszystkich, a następnie ze zorganizowanym przez Stefanę Sempołowską (zob.) Uniwersytetem Chłopskim. Był inspektorem prywatnej szkoły realnej Zdzisława Majewskiego, znanej pod nazwą Szkoła Zrzeszenia Nauczycieli. Udzielał się także w Kole Wychowawców i angażował się w organizowanie

ruchu strajkowego w oświacie. Brał udział w akcji wiecovej, współpracował w tym zakresie ze środowiskiem „Kuźnicy” i z Andrzejem Niemojewskim (zob.). Popularyzował wiedzę ekonomiczną poprzez m.in. broszurę wydaną w 1906 r. w ramach *Poradnika dla samouków*. Działalność odczytową oraz wykłady prowadził do początku 1907 r. W kwietniu tego roku postawiono mu zarzut współpracy z nielegalnymi organizacjami młodzieżowymi, za co został aresztowany i w konsekwencji wydalony z Królestwa Polskiego. Przeniósł się do Galicji i zamieszkał w Skawinie. Wykładał w Uniwersytecie Ludowym w Krakowie; zainicjował wydawanie *Encyklopedii Ludowej*, która była szeroko zakrojonym projektem edukacyjnym. W jej ramach Heryng planował opublikowanie 150 broszur obejmujących zagadnienia z najrozmaitszych dziedzin wiedzy. Do współpracy pozyskał m.in. Wacława Nałkowskiego (zob.), Helenę Radlińską (zob.), Zofię Daszyńską-Golińską (zob.) i innych uznanych działaczy oświatowych i uczonych. Do 1912 r. ukazało się 12 broszur. W 1909 r. kolegium profesorskie PL powołało Herynga na stanowisko profesora zwyczajnego ekonomii politycznej, władze austriackie nie zatwierdziły tego wyboru. Od 1913 r. był członkiem Wydziału Finansowego KTSSN.

W czasie I wojny światowej wrócił do Warszawy. Od 1915 r. działał w Uniwersytecie Ludowym, organizował Towarzystwo Szerzenia Wiedzy Handlowej i Przemysłowej, prowadził wykłady w Stowarzyszeniu Wolnomysłlicieli Polskich oraz w WWP. W okresie II RP pracował w MPiOS, w 1920 r. powierzono mu referat prac naukowych we wszystkich działach ubezpieczeń społecznych. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AGAD, KGGW, sygn. 103; ANK, Varia Szkolne – zbiór szczątków zespołów, sygn. 17; ANK, CK Dyrekcja Policji w Krakowie, sygn. 527, 614; ANK, Uniwersytet Ludowy im. A. Mickiewicza w Krakowie, sygn. 1645; ZNiO, M. Skrzetuski (Jan Gordys), Republika studencka. Opowieści studentów warszawskich z dawnych czasów (1890–1905). Opracowanie oparte na wspomnieniach osobistych autora, relacjach innych osób oraz pracach opublikowanych, sygn. 15379/II; „RNLA” 1905; B. Krzywobłocka-Tyrowicz, *Heryng Zygmunt (1854–1931)*, PSB, t. IX, Warszawa 1960–1961; J. Garewicz, *Heryng Zygmunt*, [w:] *Filozofia w Polsce. Słownik pisarzy*, Warszawa 1971; W. Winclawski, *S BSP*, t. 1, Toruń 2004; M. Sikorska-Kowalska, *Heryng Zygmunt (1854–1931). Biografia lewicowego intelektualisty*, Łódź 2011.

Bibliografia podmiotowa:

Gawędy ekonomiczne, Warszawa 1906; *Jaką być winna Encyklopedia Ludowa: broszura wstępna 1, zamiast prospektu*, Kraków 1908; *Plan ogólny Encyklopedii Ludowej*, Kraków 1908; *Co da Encyklopedia Ludowa robotnikom i włościanom?*, Kraków 1909; *O czym mówią nauki społeczne? Ekonomia społeczna*, Warszawa 1908; *Finansowe podstawy bytu ekonomicznego w niepodległej Polsce*, Warszawa 1917; *Socjalizm przed pół wiekiem (1875–1880) w Rosji i w Polsce. Przeżycia i rozważania*, oprac. M. Sikorska-Kowalska, Łódź 2007.

M. Sikorska

Hewelke Paulina (1854–1924), nauczycielka, działaczka społeczna.

Urodziła się w Pułtusk, w rodzinie Ottona, pastora gminy ewangelicko-augsburskiej w Pułtusk, oraz Pauliny z Baumów. Ukończyła szkołę średnią i zdobyła kwalifikacje nauczycielskie, co pozwoliło jej podjąć pracę w szkolnictwie. Po śmierci ojca utrzymywała matkę i młodszego brata. Początkowo pracowała w gimnazjum rządowym w Pułtusk, następnie, po przeniesieniu się do Warszawy, na pensjach prywatnych jako nauczycielka. W 1896 r. odkupiła pensję z internatem Izabelli Smolikowskiej i prowadziła ją, wraz z grupą warszawskich nauczycieli, do 1919 r. W szkole propagowała ćwiczenia praktyczne, założyła pracownię chemiczną i fizyczną, dbała o rozwój fizyczny i odpoczynek uczennic, organizując wycieczki wakacyjne. W czasie I wojny światowej władze wyraziły zgodę na funkcjonowanie placówki jako 8-klasowej szkoły żeńskiej.

Hewelke działała jednocześnie na niwie oświaty pozaszkolnej. W swoim mieszkaniu prowadziła regularne tajne kursy naukowe dla kobiet. Wykłady uzupełniające dawała także w ramach Uniwersytetu Latającego. W 1906 r. należała do koła Polskiej Macierzy Szkolnej zwanego Uniwersytetem Ludowym, który organizował odczyty popularne wśród robotników i rzemieślników w Warszawie. Była członkinią Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. Popierała harcerstwo, opiekowała się więźniami politycznymi. Była sygnatariuszką dokumentów założycielskich, członkinią zarządu oraz skarbniczką utworzonego w grudniu 1905 r. Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego. W jej szkole bardzo prężnie działało koło Organizacji Młodzieży Narodowej, będącej ekspozyturą Związku Młodzieży Polskiej „Zet”. Zmarła w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

ANK, Varia 2 – zbiór akt i materiałów różnej proveniencji, sygn. 87; APB, KGŁ, sygn. 833; P. Sosnowski, *Dzieje Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego (1905–1919)*, Warszawa 1930; L. Krzywicki, *Tajne Kursy Naukowe*, [w:] *Nasza walka*, t. 2, Warszawa 1934; S. Konarski, *Hewelke Paulina (1854–1924)*, PSB, t. IX, Wrocław 1960–1961; J. Schoenbrenner, *Warszawskie szkoły średnie na przełomie XIX i XX wieku*, „PHO” 1981, nr 1; J. Miąso, *Walka o narodową szkołę w Królestwie Polskim w latach 1905–1907: w stulecie strajku szkolnego*, „RDO” 2005, t. 44.

A. Bóldyrew

Hoffman Karol (1855–1937), popularyzator kultury, działacz społeczny, aktor, dziennikarz. Pseud. Hak; krypt. K.H.

Urodził się Łomży (wg innych źródeł w Suwałkach), był synem Jana Nepomucena. Po ukończeniu gimnazjum w Suwałkach rozpoczął w 1872 r. studia na Wydziale Prawa UW, których nie ukończył. Od lat młodzieńczych interesował się teatrem. Już jako uczeń organizował przedstawienia szkolne. W czasie studiów pobierał lekcje u profesora Szkoły Dramatycznej w Warszawie Jana Chęcińskiego. Zadebiutował jako aktor w 1872 r. w teatrze Czesława Janowskiego we Włocławku. Później wiązał się z wieloma zespołami teatralnymi m.in. w Ciechanowie, Hrubieszowie, Zamościu, Radomiu i Lublinie. Zakładał również własne grupy aktorskie w Puławach, Łukowie, Częstochowie, z którymi objeżdżał okoliczne miasta.

W okresie od 1888 do 1894 r. osiadł w Radomiu, gdzie pełnił funkcję redaktora „Dziennika Gubernialnego” i jednocześnie kierownika literackiego tamtejszego teatru amatorskiego. W 1889 r. we własnym mieszkaniu założył pierwszą w tym mieście bezpłatną czytelnię dla osób niezamożnych, którą kilka lat później przekazał Zarządowi RTD. W l. 1893–1894 był właścicielem księgarni. Po przeniesieniu się do Warszawy około 1897 r. prowadził wielokierunkową działalność społeczno-kulturalną. W l. 1901–1902 zajmował się popularyzowaniem czytelnictwa, prowadził w okolicznych miastach odczyty. Wydawał drukiem wiersze, obrazki sceniczne i powiastki. Zamieszczał artykuły publicystyczne w czasopismach: „Tydzień”, „Mucha”, „Kolce”, „Gazeta Lubelska”, „Biesiada Literacka”, „Kurier Warszawski”. Współtworzył tygodnik ekonomiczno-społeczny „Świat Pracowniczy”, obejmował w nim stanowisko sekretarza. Reżyserował amatorskie przedstawienia teatralne w ramach prac Polskiego Towarzystwa Dramatycznego, Koła Miłośników Sceny, RTD czy Stowarzyszenia Handlowców. Był jednym z inicjatorów założenia Związku Artystów Scen Polskich. W 1906 r. wraz z Aleksandrem Janowskim (zob.) i innymi współtworzył Oddział Warszawski Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. Dzięki przyjazdowi do Kielc z wykładami z cyklu *Znaszli ten kraj – nieznanne zakątki w kraju rodzinnym* przyczynił się do powstania kieleckiej agendy tej organizacji. Jedną z jego wizyt w 1908 r. zaowocowała zawiązaniem się blisko stuosobowej grupy założycielskiej Oddziału Kieleckiego Towarzystwa. „Gazeta Kielecka” donosiła na ten temat: „Pan Hoffman [...] wzywa zgromadzonych o otwarciu filii Oddziału Towarzystwa Krajoznawczego, by pamiątki historyczne, tak licznie rozsiane po ziemi kieleckiej, uzyskały opiekunów chroniących je od zagłady”.

Od 1908 r. ponownie pojawił się na scenie, zatrudniając się w teatrach lub występując z własnymi grupami teatralnymi. W 1923 r. na zaproszenie Juliusza Osterwy przyjął rolę w przedstawieniu *Turoń* w Teatrze Reduta w Warszawie. Zmarł w Śródborowie k. Otwocka.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, RGO w Warszawie, sygn. 1240; AAN, TRS w Warszawie, sygn. 10/83; APW, ZK, sygn. XI/807; APB, KGL, sygn. 872; Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna w Bydgoszczy, *Karol Hoffman. Korespondencje z lat 1877–1937*, rps 641, t. I–IV; „RNLA” 1905; K.K., *Założenie Towarzystwa*, „RPTK” 1907; *Słownik biograficzny teatru polskiego 1765–1965*, Warszawa 1973, t. 1; D. Tomczyk, *Karol Hoffman, SPKP*, Warszawa 1972; D. Tomczyk, *Karol Hoffman 1855–1937. (Z historii pracy oświatowej w Radomiu)*, „RBibl” 1974, R. 18; D. Tomczyk, *Karol Hoffman, ZiNZR*, t. 1, Radom 1980; A. Pachotyczkova, *Hoffman Karol, SBDPRR*, t. 2, Warszawa 1987; J. Sekulski, *Encyklopedia Radomia*, Radom 2012.

Bibliografia podmiotowa:

Książka i czytanie. Pogadanka społeczna, Warszawa 1902; *Adam Mickiewicz – życiorys wierszem nakreślony*, Warszawa 1906; *Krajoznawstwo u nas – odczyt agitacyjny*, Warszawa 1908; *Nieznanne zakątki kraju (Suwalszczyzna)*, Warszawa 1908; *Krajoznawcy polscy (przyczynki do bibliografii krajoznawstwa polskiego)*, Warszawa 1909; *Tam, gdzie urodził się Słowacki. Krzemieniec*, Warszawa 1909.

I. Michalska

Husarski Wacław (1883–1951), krytyk i historyk sztuki, malarz, konserwator zabytków. Krypt. W.H.

Był synem Stanisława, wziętego warszawskiego lekarza, i Wiktorii z Rosenblumów. Wcześniej ujawnił talent plastyczny i zainteresowanie sztuką, więc po ukończeniu szkoły realnej, najpierw w Warszawie, potem w Łowiczu, w 1902 r. wyjechał do Paryża, gdzie podjął studia artystyczne w Académie Julian i Académie Colarossi, uczęszczając jednocześnie do École Libre des Sciences Politiques et Sociales i na wykłady w Sorbonie. Po skończeniu nauki w 1906 r. wrócił na krótko do kraju, a następnie ponownie wyjechał za granicę, przebywał głównie we Włoszech i Francji. W 1910 r. ostatecznie osiadł w Warszawie, zajmując się działalnością artystyczną (malarstwem, rzemiosłem i projektowaniem), ale także krytyką artystyczną i ochroną zabytków. Od 1912 r. był członkiem Wydziału Konserwatorskiego Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości w Warszawie, angażował się w społeczne prace inwentaryzatorsko-konserwatorskie, a po odzyskaniu przez Polskę niepodległości objął urząd konserwatora, początkowo okręgowego, później wojewódzkiego.

Jako krytyk artystyczny zadebiutował jeszcze przed I wojną światową, podejmując w 1913 r. współpracę z miesięcznikiem „Sztuka”, którego, według przekazu Mieczysława Wallisa, był „faktycznym kierownikiem”. W tym też czasie prowadził stałą rubrykę poświęconą sztuce polskiej w paryskim czasopiśmie „L’art et les Artistes”. W następnych latach był redaktorem działu krytyki artystycznej w dzienniku „Głos Stolicy” i miesięczniku „Sfinks”, publikował równocześnie także w innych stołecznych periodykach artykuły popularyzujące wiedzę o dziejach sztuki, głównie nowożytnej i współczesnej, recenzje książek o sztuce oraz wystaw. Jako krytyk artystyczny był ostrożny w swoich sądach, otwarty na różnorodne nowoczesne tendencje i kierunki artystyczne, a jego bogaty dorobek piśmienniczy w tej dziedzinie znacznie przyczynił się do wzrostu świadomości kulturalnej szerokiego grona czytelników.

W czasie I wojny światowej podjął działalność pedagogiczną, ucząc języka francuskiego i historii sztuki w warszawskich szkołach średnich oraz wykładając historię sztuki na ówczesnym Uniwersytecie Ludowym w l. 1916–1919. Okazjonalnie dawał także popularyzatorskie wykłady otwarte i odczyty. W l. 1917–1919 wielokrotnie występował z prelekcjami w ramach cyklu spotkań zorganizowanych przez sekcję plastyczną Polskiego Klubu Artystycznego.

Szczyt aktywności publicystycznej, dydaktycznej i konserwatorskiej Husarskiego przypada na okres II RP, zwłaszcza w drugiej połowie l. 20. XX w., gdy ostatecznie zrezygnował z aktywności artystycznej, poświęcając się krytyce i historii sztuki. Od 1935 r. był wykładowcą historii sztuki w PIN w Warszawie, a w l. 1945–1949 pełnił funkcję profesora historii sztuki na nowo powstałym UŁ. Zmarł w Sokołowsku k. Wałbrzycha.

Bibliografia przedmiotowa:

Czy wiesz, Warszawa 1938; M. Wallis, *Śp. Wacław Husarski*, „BHSz” 1951, nr 2–3; S.H. [Herbst], *Śp. Wacław Husarski*, „OZ” 1951, nr 3–4; B. Miodońska, *Husarski Wacław Teofil (1883–1951)*, PSB, t. X, Wrocław 1962–1964; J. Derwojed, *Husarski Wacław Teofil*, SAPiO, t. 3, Wrocław 1979; M. Okoń, *Stygająca planeta. Polska krytyka artystyczna wobec malarstwa historycznego i historii*, Wrocław 2002.

Bibliografia podmiotowa:

Wystawa obrazów Włodz. Tetmajera, „KW” 1910, nr 335; *XXXVI-ta Wystawa Artystów Niezależnych*, „Odrodzenie” 1910, nr 10; *Wojna i nowy styl*, „Sfinks” 1916, z. 3; *Sto pięćdziesiąt lat malarstwa polskiego w szkicach. Katalog IX Wystawy Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości*, Warszawa 1918.

J

Jackowski Aleksander (1869–1949), prawnik, cywilista.

Urodził się w Warszawie, był synem Aleksandra i Antoniny ze Sztumpfów. Uczył się w warszawskim II Progimnazjum, a następnie w V Gimnazjum Rządowym. W l. 1889–1893 studiował prawo na UW, gdzie uzyskał stopień kandydata nauk prawnych. Już podczas studiów zaangażował się w działalność polityczną i oświatową. Współorganizował wówczas obchody i manifestacje z okazji 100-lecia Konstytucji 3 maja, działał w konspiracyjnych zrzeszeniach młodzieżowych, w nielegalnych kołach samokształceniowych wykładał prawo polityczne oraz wygłaszał pogadanki dla robotników. Po studiach wybrał adwokatūrę, zostając najpierw pomocnikiem adwokata przysięgłego, zaś w 1898 r. adwokatem przysięgłym. Był znawcą prawa handlowego, zajmował się także prawem pracy. Postulował wprowadzenie takich regulacji prawnych, które skutecznie zapewniłyby możliwość edukacji pracującym zarobkowo dzieciom i młodzieży. W artykule zamieszczonym na łamach krakowskiego „Czasopisma Prawniczego i Ekonomicznego” pisał o potrzebie unormowania czasu pracy, podkreślając niekorzystne skutki przeciążenia pracą dla jednostki i społeczeństwa. „Z jednej strony zachodzi nadszarpywanie zdrowia jednostki pracującej, wyczerpywanie jej sił i energii życiowej, z drugiej strony – nierozłączne z tymi objawami obniżenie inteligencji, apatia i przygnębienie duchowe, wreszcie, co za tym idzie, zastój, a nawet pewnego rodzaju cofanie i zbaczanie pod względem kulturalnym, społeczno-obyczajowym i moralnym”. Politycznie był związany ze SND. W początkach adwokackiej pracy zawodowej pełnił funkcję doradcy prawnego kółek rolniczych i innych organizacji społeczno-gospodarczych. Wspierał zakładanie towarzystw rolniczych i ekonomicznych.

Działał w Towarzystwie Oświaty Narodowej. Prowadził działalność kształceniową w ramach wykładów z ekonomii na powołanych przez Izabelę Smolikowską pierwszych kursach handlowych dla kobiet, a także na kursach dla piwowarów oraz na Wyższych Kursach Handlowych. Pracował również jako wykładowca w Towarzystwie Prawniczym i wykładał prawo handlowe na Prywatnych Kursach Handlowych Męskich założonych przez Augusta Zielińskiego w 1906 r., które w 1915 r. przekształcono w WSH, a w 1933 r. w SGH. Był członkiem Komitetu Prawniczego Polskiej Macierzy Szkolnej. Na polu oświatowym odegrał także ważną rolę w zakresie organizacji szkolnictwa. W 1914 r. wraz z Romanem Dmowskim, Maurycem Zamoyskim, Jerzym Gościckim oraz adwokatem Marianem Zbrowskim i adwokatem Władysławem Piechowskim założył Towarzystwo Gimnazjum im. Jana Zamoyskiego, które w l. 1914–1918 występowało pod nazwą Gimnazjum Towarzystwa Szkoły Maurycego hrabiego Zamoyskiego. Z inicjatywy Jackowskiego Towarzystwo przejęło w 1906 r. gimnazjum Pawła Chrzanowskiego. Dzięki tym działaniom powstało znane i cenione warszawskie Liceum Ogólnokształcące im. Jana Zamoyskiego. W czasie I wojny światowej prowadził działalność społeczną w Królestwie Polskim oraz w Kijowie. W 1915 r. wszedł w skład sekcji prawno-politycznej KNP, następnie uczestniczył w pracach Polskiego Komitetu Obywatelskiego w Kijowie, opiekującego się uchodźcami. Na początku 1917 r. przebywał na Podolu, w Jampolu nad Dniestrem; zapewniał tam wsparcie żołnierzom z armii gen. Józefa Hallera. W lipcu 1917 r. powrócił do Warszawy i podjął praktykę adwokacką.

W okresie II RP uczestniczył w pracach Komisji Kodyfikacyjnej, przyczyniając się m.in. do uchwalenia kodeksu handlowego. W czasopismach prawniczych publikował liczne opracowania naukowe z zakresu prawa cywilnego i handlowego. Teksty publicystyczne o charakterze społecznym zamieszczał w prasie prawniczej, m.in. w „Gazecie Warszawskiej”, „Gazecie Polskiej”, „Złotym Sztandarze” oraz w „Dzwonie Polskim”, „Narodzie” i „Ognisku”. Podczas II wojny światowej brał udział w tajnym nauczaniu. Zmarł w Katowicach.

Bibliografia przedmiotowa:

Red., *Jackowski Aleksander Romuald (1869–1949)*, PSB, t. X, Wrocław 1962–1964; J. Kanimir, *Adwokat prof. Aleksander Jackowski (1869–1949) – z okazji 140. rocznicy urodzin i 60. rocznicy śmierci*, „Palestra” 2009, nr 3–4; A. Redzik, *Jackowski Aleksander Romuald (1869–1949)*, SBAP, t. 3, Warszawa 2018.

Bibliografia podmiotowa:

Unormowanie czasu roboczego w fabrykach i zakładach przemysłowych w Królestwie Polskim, „CzPE” 1902, R. 3; *Z zakresu prawodawstw spółkowych: u nas i gdzieindziej: odczyt publiczny wygłoszony w Sali Resursy Obywatelskiej w Warszawie d. 10 kwietnia 1908 r.*; *O spółkach z ograniczoną odpowiedzialnością*, Warszawa 1911.

A. Czajkowska

Jaczewski Kazimierz (1862–1934), lekarz dermatolog, bibliotekarz, działacz społeczny i kulturalny.

Urodził się w Wilkowie k. Konina. Był synem Antoniego, powiatowego urzędnika państwowego. Ukończył gimnazjum w Warszawie. Odbił studia medyczne na UW, w 1887 r. uzyskując dyplom lekarza. W 1893 r. kontynuował studia w Wiedniu. W 1888 r. przeniósł się do Lublina i na stałe związał się z tym miastem, aktywnie przyczyniając się do podniesienia poziomu jego życia naukowego i społeczno-kulturalnego. Pracę zawodową rozpoczął w Szpitalu św. Wincentego, w 1894 r. zatrudniony został w Szpitalu Dermatologicznym św. Józefa. W tym właśnie szpitalu pracował do końca życia, specjalizując się w leczeniu chorób skórnych i wenerycznych. Kierował oddziałem chorób skórnych i wenerycznych, który dzięki jego staraniom stał na bardzo wysokim poziomie. Przez lata pracy położył także znaczne zasługi dla rozwoju szpitala, który stał się medyczną placówką naukowo-badawczą. Dbał o wyposażanie w najnowszy sprzęt, podnosząc tym samym poziom leczenia pacjentów. Z jego inicjatywy powstały: gabinet fizykoterapii, w 1908 r. pierwszy w Lublinie gabinet rentgenoterapii, a w 1922 r. laboratorium. Stosował nowatorskie metody leczenia m.in. gruźlicy. Jego ambicją było też utrzymanie na wysokim poziomie naukowym szpitalnej biblioteki, którą regularnie zaopatrywał w najnowsze prace specjalistyczne. Postulował ciągle dokończenie się lekarzy w zakresie wykonywanej pracy zawodowej i śledzenie najnowszych osiągnięć na gruncie nauk medycznych. Sam również wzbogacał wiedzę z dziedziny, w której się specjalizował. Brał udział w wielu kongresach lekarskich, konferencjach naukowych na terenie całej Europy (m.in. w Krakowie, Warszawie, Londynie, Paryżu, Wiedniu), angażował się w prace naukowe realizowane w kraju i za granicą. Swoje publikacje ogłaszał w prasie specjalistycznej oraz popularnej. Jako członek LTL (od 1887 r., z przerwą w l. 1910–1917) był

aktywnym popularyzatorem wiedzy medycznej i higienicznej. Pracował w wielu komisjach Towarzystwa, w l. 1887–1888 i 1890–1891 pełnił funkcję bibliotekarza, dbając o regularne uaktualnianie zbiorów biblioteki Towarzystwa najnowszymi pozycjami z zakresu medycyny i nauk pokrewnych; uzupełniał też zbiory biblioteczne, przekazując do czytelni prenumerowane przez siebie specjalistyczne czasopisma (np. „Czasopismo Lekarskie”, „Krytykę Lekarską”, „Archiwum Polskie Nauk Biologicznych i Lekarskich”). Miał znaczący udział w uporządkowaniu zbiorów bibliotecznych, w 1891 r. opublikował nakładem Towarzystwa dopełnienie jej katalogu. Angażował się też w prowadzone przez Towarzystwo akcje odczytowe o charakterze popularnonaukowym, mające na celu podniesienie poziomu higieny w społeczeństwie, popularyzację profilaktyki zdrowotnej, zapobieganie szerzeniu się chorób zakaźnych, upowszechnianie szczepień ochronnych, pracę oświatową, walkę z przesądami i zacofaniem, prowadzenie badań nad zdrowotnością mieszkańców Lublina (przygotował raporty o stanie śmiertelności mieszkańców miasta).

W 1900 r. powołano go do Komisji Wystawowej Wystawy Rolniczo-Przemysłowej w Lublinie. Przygotowywał dział higieniczny, w którym zwiedzającym prezentowano eksponaty mające popularyzować wiedzę higieniczną, np. sposoby fałszowania żywności. Udośćpnił też w celach edukacyjnych wykonane przez siebie fotografie stereoskopowe ukazujące choroby weneryczne leczone w Szpitalu św. Józefa, wykonał też 14 tablic obrazujących rozwój szpitalnictwa w gub. lubelskiej i samym Lublinie.

Na gruncie pracy oświatowej brał czynny udział w kursach dla lekarzy organizowanych przez UL w 1902 r. Celem kursów było pogłębienie wiedzy medycznej i doskonalenie praktyki zawodowej, a także zapoznanie kursantów z najnowszymi osiągnięciami z zakresu medycyny. Działał w funkcjonującym na Lubelszczyźnie, założonym w 1906 r., Lubelskim Towarzystwie Szerzenia Oświaty „Światło”, w którym w 1907 r. pełnił funkcję członka Zarządu Koła Lubelskiego. Udzielał się także w działającej przy Zarządzie Głównym Komisji Księgarskiej, zajmującej się gromadzeniem różnorodnej literatury i tworzeniem księgozbiorów, organizacją zbiorów książek od osób prywatnych, rozdysponowywaniem ich do czytelni w terenie, a także opracowywaniem programu 4-klasowej szkoły elementarnej z wykazem podręczników do nauki. W ramach Towarzystwa „Światło” działał też w Zarządzie Uniwersytetu dla Wszystkich, w którym prowadzono cykl odczytów i wykładów z różnych dziedzin wiedzy (socjologii, pedagogiki, psychologii, nauk przyrodniczych, ekonomii, prawa, literatury).

Ponadto był współzałożycielem Towarzystwa Biblioteki Publicznej im. Hieronima Łopacińskiego w 1907 r., w której przez 26 lat zajmował stanowisko sekretarza i angażował się w pracę bibliotekarską, mającą na celu ochronę i uporządkowanie zbiorów po zmarłym bibliofilu, a także powiększanie księgozbioru.

Od 1909 r. poświęcał się też pracy w Lubelskim Towarzystwie Naukowym (od 1910 r. Lubelskim Towarzystwie Literacko-Naukowym), którego członkowie organizowali spotkania i wyjazdy naukowe, dyskusje, zajmowali się wydawaniem czasopism, prac naukowych, a także wspomagali finansowo działania naukowe. Od 1914 r. należał do Zarządu Towarzystwa „Muzeum Lubelskie”, którego celem było popularyzowanie wszystkich gałęzi nauk, sztuk pięknych oraz współpraca na polu rozwoju przemysłu artystycznego, ludowego i rzemiosł. Od 1916 r. udzielał się w Kole Lubelskim Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości. Inicjatywy te wspierał również finansowo. Działał też w Miejskim Komitecie Obywatelskim Lublina (powołanym w 1915 r.).

Zaangażował się w zorganizowanie Oddziału Lubelskiego Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego, w którym zasiadał we władzach. Był także aktywny w okresie II RP. Opracował m.in. publikację *Pierwsze ćwierćwiecze Biblioteki Publicznej imienia Hieronima Łopacińskiego w Lublinie* (1933). Jaczewski przysłużył się do rozwoju nauki, postępu w dziedzinie dermatologii, a także ożywienia ruchu naukowego i kulturalnego na terenie Lublina i gub. lubelskiej, w głównej mierze przez upowszechnianie w społeczeństwie czytelnictwa i zamiłowania do książki. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

APL, Akta ze zbiorów Muzeum Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, sygn. 62; APL, LTD w Lublinie, sygn. 1.3/36; GBL, DSKM, sygn. KOL [Jaczewski Kazimierz]; *Sprawy bieżące*, „PGL” 1934, nr 12; *Hieronim Łopaciński i biblioteka jego imienia w Lublinie 1907–1957*, red. F. Araszkiewicz et al., Lublin 1957; K. Gawarecka, *Jaczewski Kazimierz (1862–1934)*, PSB, t. X, Wrocław 1962–1964; E. Stocki, *O dwóch lekarzach lubelskich, miłośnikach książki i bibliotekarstwa*, „BGBL” 1963, t. 12; M. Gawarecka, *Towarzystwo Biblioteki Publicznej im. H. Łopacińskiego w Lublinie*, Lublin 1977: odb. z: *W kręgu Hieronima Łopacińskiego*, Lublin 1977; M. Gorczyńska, *Kazimierz Julian Wincenty Jaczewski (1862–1923). Życie i działalność*, „FB” 1990/1991, vol. 38/39; P. Szarejko, *SLP XIX w.*, t. 1, Warszawa 1991; S. Wiśniewski, *Jaczewski Kazimierz Julian Wincenty*, SBML, Lublin 1993; E. Ścibor, *Pozytywista w działaniu. Rzecz o Kazimierzu Jaczewskim, lubelskim lekarzu i społeczniku*, „BLub” 2018, R. LXI.

M. Nawrot-Borowska

Jagodziński Teofil (1833–1907), duchowny, surdopedagog.

Urodził się w rodzinie Stanisława, urzędnika rządu gubernialnego Królestwa Polskiego, i Wiktorii z Bagniewskich. Kształcenie początkowe odbywał w domu rodzinnym, a następnie w prywatnej szkole Józefa Świdarskiego w Warszawie i w gimnazjum filologicznym. W 1852 r. rozpoczął naukę w seminarium duchownym księży misjonarzy przy kościele Świętego Krzyża w Warszawie, dwa lata później przeniósł się do Akademii Duchownej w Warszawie. Ukończył ją w 1858 r. jako kandydat teologii. W 1857 r. przyjął święcenia kapłańskie. W 1858 r. rozpoczął pracę jako kapelan Instytutu Głuchoniemych i Ociemniałych w Warszawie, także jako nauczyciel religii. W l. 1866–1885 był wicedyrektorem Instytutu. Po śmierci dyrektora Jana Papłońskiego w 1885 r. do 1887 r. pełnił obowiązki dyrektora. W wyniku działań rosyjskiego kuratora został usunięty ze stanowiska. Pozostał prefektem w Instytucie, do końca życia troszczył się o jego los. Jak pisano w nekrologu, był „kierownikiem duchowym umiłowanych przez siebie nieszczęśliwych [wychowanków], którym przez pół wieku niósł światło, moc i pociechę nauki Chrystusowej”. Był także kustoszem muzeum przy Instytucie. Na miesiąc przed śmiercią wystosował memoriał do petersburskiego ministerstwa oświaty w sprawie nowej ustawy o Instytucie. Pismo to wydrukował „Przegląd Katolicki”, którego Jagodziński był wieloletnim redaktorem i publicystą. Współpracował także z *Encyklopedią Kościelną* Michała Nowodworskiego. Biegle władał językiem migowym. Opracował ważne dla pedagogiki specjalnej podręczniki – *Książka do nabożeństwa dla głuchoniemych* (1876) i *Nauka religii dla głuchoniemych* (1881). Był współautorem, razem z Józefem Hollakiem, *Słownika mimicznego dla głuchoniemych i osób z nimi styczność mających* (1879), który był pierwszym polskim słownikiem języka migowego. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

Kronika pośmiertna, „NS” 1907, nr 13; *Śp. Teofil Jagodziński*, „KW” 1907, nr 82, dodatek poranny; *Pogrzeb śp. ks. Jagodzińskiego*, „KW” 1907, nr 84; I. Łapinowa, *Teofil Jagodziński (1833–1907)*, PSB, t. X, Kraków 1962–1964; J. Kulbaka, *Niepełnosprawni. Z dziejów kształcenia specjalnego*, Warszawa 2012; *Jagodziński Teofil (1833–1907)*, <http://muzempamieci.umk.pl/?p=1547> (dostęp: 9.06.2023).

A. Czajkowska

Jahołkowska Jadwiga (1863–1931), nauczycielka, publicystka, działaczka społeczna. Pseud. Jadwiga Ludmiła (Ludumiła).

Urodziła się w Milanowie k. Parczewa na Podlasiu, w rodzinie szlacheckiej. W 1880 r. ukończyła gimnazjum w Lublinie i zdała państwowy egzamin nauczycielski. W tym samym roku rozpoczęła pracę nauczycielki w szkołach wiejskich. Organizowała tajne kursy dla nauczycieli ludowych. Po przyjeździe do Warszawy w 1884 r. pracowała w szkołach prywatnych, m.in. na nielegalnych pensjach Zofii Morawskiej i Stefanii Sempołowskiej (zob.). Wykładała na kursach Towarzystwa Pszczelniczo-Ogrodniczego Maksymiliana Malinowskiego (zob.). Uczyła języka polskiego i literatury na Kursach Handlowych Józefy Siemiradzkiej w Warszawie. Organizowała w Królestwie Polskim wędrownie biblioteki dla uczniów i nauczycieli oraz dorosłych czytelników. W l. 1896–1904 pracowała w bezpłatnych czytelniach WTD, w tym w Komisji Katalogowej. Organizowała tajne kółka młodzieży, działała na rzecz rozwoju kulturalno-oświatowego warszawskich robotnic. Należała do tajnego Kobięcego Koła Oświaty Ludowej, kierowała wraz z Różą Brzezińską (zob.) sekcją katalogowo-biblioteczną i rozdawniczą. Była także aktywna w KKKiL. Za swoją działalność w 1899 r. została aresztowana przez władze carskie, po zwolnieniu wyjechała za granicę. Podczas krótkich pobytów w Danii, Szwecji i Szwajcarii poznawała organizację bibliotek ludowych.

Po powrocie działała w Towarzystwie Pedagogicznym oraz Kole Wychowawców. W tym czasie odsunęła się od PPS i trwale związała z ruchem ludowym. W 1904 r. jako jedyna kobieta weszła w skład Komitetu Głównego nowo powstałego PZL. Brała udział w organizowaniu strajku szkolnego 1905 r., aktywnie działała na rzecz zreformowania i spolszczenia szkół (m.in. wprowadzenia obowiązku nauki w języku polskim) oraz strajku nauczycieli ludowych w Królestwie Polskim. Była uczestniczką zjazdów nauczycieli, autorką odezw i petycji. Współtworzyła Związek Nauczycieli Ludowych. W jej mieszkaniu odbywały się spotkania nielegalnego ruchu nauczycielskiego oraz PZL. Wspierała oświatowy ruch ludowy. Zdaniem Stefana Juliana Brzezińskiego (zob.) Jahołkowska stanowiła „bardzo poważną siłę w zakresie pracy oświatowej na wsi”, a po założeniu PZL „weszła ona prawie zaraz do pracy Zarządu Głównego jako jedyna tam kobieta. Odznaczała się istotnie trzeźwym ujmowaniem spraw politycznych i w gronie kobiet była niewątpliwie najbardziej do tych spraw odpowiedzialna i uzdolniona”. Prowadziła „specjalną akcję propagandową wśród kobiet wiejskich, aby przystępowały do pracy społecznej”. Pomagała unitom w oporze przeciw władzom carskim, przewoziła na Podlasie broszury, odezwy, prowadziła pogadanki. Jej działalność była wynikiem przekonania o znaczeniu wolności sumienia; sama była wolnomyslicielką.

W l. 1905–1906 pomagała w organizacji drukarni nielegalnego czasopisma PZL „Głos Gromadzki”. Publikowała zarówno w tym periodyku, jak i innych tajnych i legalnych

czasopismach PZL, m.in. w „Życiu Gromadzkim”, „Wsi Polskiej” oraz „Zagonie”, którego była współredaktorką. Pisała także do lwowskiej „Kuźnicy”, współpracowała z czasopismem „Zaranie”. Pisała o sprawach oświaty ludowej oraz znaczeniu emancypacji i równouprawnienia kobiet. Przedstawiała sytuację oświaty ludowej w Finlandii oraz budowanie tam nowoczesnych relacji społecznych, podkreślała rolę kobiet w życiu publicznym. Pisała także o polskiej historii i kulturze, akcentując znaczenie wydarzeń związanych z demokratyzacją życia społecznego. Odnotowując jubileusz Elizy Orzeszkowej (zob.), podkreślała wrażliwość pisarki na sytuację niższych grup społecznych. „Niczemu, co na naganę zasługiwało, w swych powieściach nie przepuściła, nie było krzywdy, poniewierki, niesprawiedliwości, za którą by się nie ujęła. Bolała nad ciemnotą i upośledzeniem ludu wiejskiego, nad niedolą kobiet, wyzyskiwanych, krzywdzonych przez ludzi i prawo”. Po fali aresztowań działaczy PZL zdecydowała się w 1907 r. na emigrację do Brazylii, gdzie przez pięć lat działała na rzecz oświaty wśród Polonii, tworząc m.in. biblioteki, do których książki sprowadzała z ziem polskich. Po powrocie do kraju w 1913 r. organizowała akcje wsparcia kulturalnego dla emigrantów. W czasie I wojny światowej działała w Polskim Towarzystwie Pomocy Ofiarom Wojny. Wysyłała książki do obozów jenieckich. Od 1915 r. wykladała na Kursach dla Dorosłych, a w l. 1916–1918 na Uniwersytecie Ludowym. Po 1918 r. kontynuowała działalność oświatową i społeczną na rzecz młodzieży. Publikowała w „Siewie”, organie Centralnego Związku Młodzieży Wiejskiej. Pracowała w Komitecie Wyborczym Kobiet Postępowych i Polskim Towarzystwie Emigracyjnym, współredagowała czasopismo „Kobieta w Sejmie”. Prowadziła akcję odczytową na Pomorzu. Została odznaczona Krzyżem Niepodległości. Zmarła w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AZHRL, Brzeziński, Geneza, sygn. P-89; AZHRL, S. Osiecki, Wspomnienia o „Zaraniu” i likwidacji PZL, sygn. P-181A; T. Morąg, *Jak się oświecają nasi bracia w Brazylii*, „Zaranie” 1909, nr 51; D. Wawrzykowska-Wierciochowa, *Jadwiga Jahołkowska, życie i działalność 1863–1931*, „ODor” 1960, nr 3; D. Wawrzykowska-Wierciochowa, *Udział kobiet w tajnym i jawnym ruchu społeczno-kulturalnym w Warszawie w latach 1880–1914*, [w:] *Z dziejów książki*, Warszawa 1961; Red., *Jahołkowska Jadwiga (1863–1931)*, PSB, t. X, Wrocław 1962–1964; H. Kiepuska, *Inteligencja zawodowa Warszawy 1905–1907*, Warszawa 1967; D. Wawrzykowska-Wierciochowa, *Jahołkowska Jadwiga*, SPKP, Warszawa 1972; D. Wawrzykowska-Wierciochowa, *Jadwiga Jahołkowska – postępową działaczką Ludowego Ruchu Kobiet*, „KiS” 1976, nr 1; B. Winnicka, *Jahołkowska Jadwiga*, SBDPRR, t. 2, Warszawa 1987; *Jahołkowska Jadwiga*, SBDR, Warszawa 1989.

Bibliografia podmiotowa:

Kobieta do kobiet, „ŻG” 1906, nr 1; *Wiecie matek*, „Zagon” 1907, nr 6; *Wiec kobiecy*, „Zagon” 1907, nr 7; *Ciekawa nowina*, „Zagon” 1907, nr 9; *O Finlandii*, „Zagon” 1907, nr 11; *Kobiety na posłów*, „Zagon” 1907, nr 13; *Świętopietrze*, „Zagon” 1907, nr 18; *Konstytucja 3 maja*, „Zagon” 1907, nr 18; *Jubileusz Orzeszkowej w Warszawie*, „Zagon” 1907, nr 20; *Z pracy wśród unitów*, „Niepodległość” 1929, t. I; *Urywek ze wspomnień walki o szkołę polską w 1905 r.*, [w:] *Walka o szkołę polską*, Warszawa 1930.

A. Bołdyrew, K. Kaczmarek

Janikowski Stanisław (1891–1965), dyplomata.

Urodził się w Piotrkowie, był synem Leopolda, etnografa i podróżnika. Po ukończeniu edukacji w gimnazjum w 1909 r. podjął studia na Wydziale Filologicznym UJ. Absolutorium otrzymał w 1917 r. Już jako uczeń należał do Organizacji Młodzieży Narodowej. W czasie studiów uniwersyteckich przeszedł przez kolejne szczeble organizacji, w 1911 r. został przyjęty do Koła Braterskiego Związku Młodzieży Polskiej „Zet”. Uczestniczył w wielu zjazdach ruchu zetowego. W Krakowie należał do PDS oraz Polskiego Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół”. Był członkiem KTSSN. Po przyjeździe do Warszawy angażował się w działalność w ruchu zetowym, był tzw. starszym bratem. Z powodu gruźlicy, na którą chorował od dziecka, nie mógł brać udziału w działaniach militarnych, koncentrował się na aktywności politycznej i społecznej.

W czasie I wojny światowej redagował tajny organ prasowy Organizacji Młodzieży Narodowej – „Miesięcznik Młodzieży Polskiej”. Był współorganizatorem Wolnych Szkół Wojskowych w Warszawie, Lublinie, Kijowie i Petersburgu. Działal na rzecz porozumienia Organizacji Młodzieży Narodowej z POW. W 1915 r. brał udział w budowaniu porozumienia różnych organizacji społecznych i politycznych, które ostatecznie weszły w skład PSL „Wyzwolenie”. W 1916 r. opublikował broszurę, w której wzywał do konsolidacji wszystkich Polaków wokół walki o niepodległość. Podkreślał w niej ofiarność grup młodzieży i dobrą organizację życia społecznego w Warszawie po wycofaniu się Rosjan. Pisał, że po wejściu do Królestwa Polskiego Niemców „w dziedzinie, gdzie wykazaliśmy więcej samodzielności, w zakresie pracy organicznej i kulturalnej, zyskaliśmy bardzo wiele: polski uniwersytet i politechnikę, polskie zarządy miast”. Ubolewał jednak nad polityczną obojętnością Polaków, nad brakiem „zorganizowanej i świadomej swych celów siły polskiej politycznej”. Należał do CKN w Warszawie, w 1917 r. pełnił funkcję referenta prasowego TRS. Działal aktywnie w TSK, był jednym z założycieli ZP.

W okresie II RP pracował w służbie dyplomatycznej państwa. W l. 1922–1924 przebywał w Wilnie, gdzie pracował w Polskiej Agencji Telegraficznej oraz prowadził działalność polityczną pod auspicjami TSK. Został wybrany posłem na Sejm Litwy Środkowej w 1922 r. W kolejnych latach pełnił funkcje dyplomatyczne, pracował w polskiej ambasadzie przy Stolicy Apostolskiej. Należał do komitetu honorowego zjazdu z okazji 50-lecia „Zetu” w 1936 r. w Warszawie. Po II wojnie światowej był okresowo reprezentantem i członkiem rządu RP na uchodźstwie. W 1965 r. osiadł w Polsce. Otrzymał liczne odznaczenia, m.in. Krzyż Niepodległości. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

ZNiO, Wykaz członków „Zet” i „Pet”, sygn. 15956/II; *W pięćdziesiątą rocznicę powstania „Zetu”*, oprac. P. Piskorski, Warszawa 1937; *Czy wiesz*, Warszawa 1938; J. Łaptos, A. Mania, *Janikowski Stanisław, Kbk II RP*, Warszawa 1994; *ZET w walce*, Warszawa 1996; P. Waingertner, *Konspiracja trzech pokoleń. Związek Młodzieży Polskiej „Zet” i ruch zetowy (1886–1996)*, Łódź 2018; R. Starzyński, *Cztery lata wojny w służbie komendanta. Przeżycia wojenne 1914–1918*, oprac. K. Stepan, Warszawa 2019.

Bibliografia podmiotowa:

O samodzielną politykę polską, b.m.w. 1916.

Jankowska Zofia (1884–1957), działaczka społeczna.

Urodziła się w Popławach w pow. opoczyńskim, była córką Aleksandra Karszo-Siedlewskiego i Felicji Karszo-Siedlewskiej z Jawornickich (zob.). Wychowana została według surowych zasad moralnych rodziny kalwińskiej. Pracowała społecznie, zwłaszcza na rzecz kobiet wiejskich. W 1914 r. zamieszkała w Warszawie i prowadziła tam działalność w Zjednoczeniu Ziemianek Polskich, których pierwsze koła zakładała wraz z matką. Prowadziła sekcję spraw międzynarodowych. Przez kilka lat była redaktorką czasopisma „Ziemiańska Polska”, organu prasowego zrzeszeń ziemianek wszystkich ziem polskich. Zakładała koła włościanek polskich w Rudzie Malenieckiej, Kruchowie i Trzemesznie.

W czasie wyborów do sejmu w 1919 i 1922 r. kierowała sekcją propagandy i kolportażu Narodowej Organizacji Wyborczej Kobiet Polskich. Brała udział w Międzynarodowych Kongresach Rolnych (Paryż 1923, Warszawa 1925, Bruksela 1927), gdzie wygłaszała referaty i reprezentowała koło gospodyń wiejskich przy CTR. W Zjednoczeniu Zrzeszeń Rodzicielskich kierowała Komisją do Spraw Rodziny i została wybrana na wiceprzewodniczącą Międzynarodowej Komisji Wychowania Rodzinnego. W uznaniu jej zasług dla rolnictwa i organizacji kobiet wiejskich została odznaczona Krzyżem Zasługi przez króla Belgów Alberta I. Jako delegatka polska wygłaszała referaty na kongresach w Rzymie w 1927 r. i w Bernie w 1928 r. Angażowała się też politycznie. W l. 1930–1935 prowadziła w Kruchowie pensjonat.

Bibliografia przedmiotowa:

A. Żaryn, *Jankowska Zofia z Karszo-Siedlewskich, ZP XX w.*, t. 3, cz. 2, Warszawa 1994.

J. Falkowska

Jankowski Czesław Marian (1880–1940), adwokat, instruktor harcerski. Pseud. Trabia.

Urodził się w Warszawie, w rodzinie Romana, fabrykanta powozów, i Wandy z Trapaszów. Uczęszczał do III Gimnazjum Męskiego w Warszawie, w siódmej klasie podczas lekcji podjął próbę samobójczą na skutek prześladowań ze strony nauczycieli carskich. Naukę dookończył w V Gimnazjum, następnie studiował prawo na UW. Dyplom uzyskał w 1904 r., odbył praktykę w kancelarii adwokata Stanisława Patka, a w 1915 r. otworzył własną kancelarię adwokacką. Współpracował z Adolfem Suligowskim (zob.) przy *Bibliografii prawniczej polskiej XIX i XX wieku* (1911).

Należał do Związku Młodzieży Polskiej „Zet”. W l. 1910–1912 był aktywnym członkiem Związku Sokolstwa Polskiego. Działając ND, organizował w ramach walki o polską szkołę strajki szkolne. Akcje takie prowadził m.in. w Siedlcach. W 1911 r. w porozumieniu z naczelnymi władzami Związku Sokolstwa Polskiego w Kongresówce zapoczątkował pracę harcerską w Warszawie. W l. 1912–1915 nawiązał kontakt z naczelnictwem skautowym we Lwowie i został członkiem tajnej Naczelnej Komendy Skautowej w Warszawie. Jako jej przedstawiciel, pod pseudonimem Trabia, przewodniczył Radzie Drużynowych w Warszawie. Wizytował środowiska harcerskie w Płocku, Lublinie i Skierniewicach. W 1912 r. uczestniczył w międzydzielnicowym kursie związkowym w Skolem. Jako przewodniczący Naczelnej Komendy brał udział w tajnych zebraniach porozumiewawczych

zainteresowanych powstającym ruchem harcerskim delegatów Związku Młodzieży Polskiej „Zet”, Związku Młodzieży Polskiej „Przyszłość” („Pet”), „Zarzewia” i Filarecji. Uczestniczył w spotkaniach uczniów szkół m.in. Zgromadzenia Kupców m. Warszawy i gimnazjów Pawła Chrzanowskiego, Emiliana Konopczyńskiego (zob.), Mariana Rychłowskiego (zob.). Po rozłamie w skautingu warszawskim w 1914 r. opuścił Naczelną Komendę Skautową, pozostał jedynie na czele 3 Drużyny Skautowej przy szkole Konopczyńskiego.

W czasie I wojny światowej należał do współzałożycieli Polskiego Komitetu Pomocy Sanitarnej. Wraz ze skautami polskimi w pierwszych dwóch latach wojny organizował pomoc dla rannych żołnierzy pułków rosyjskich, w których służyło wielu Polaków. Od 1915 r. był członkiem, a później długoletnim sekretarzem Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości. Po zajęciu Warszawy przez Niemców uczestniczył w pracach różnych komórek organizacyjnych powstającego wówczas polskiego samorządu miejskiego. Należał do sekcji wychowania fizycznego i zajęć pozaszkolnych, do oddziału Kas Oszczędności, Wzajemnej Pomocy i Przewrotności. W okresie II RP objął 21 Drużynę im. Ignacego Prądzyńskiego przy Gimnazjum Ziemi Mazowieckiej i prowadził ją do 1927 r. Aresztowany przez Gestapo, został rozstrzelany w Palmirach.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, AZHP, sygn. 1.7/236, 2.4/540; *Sprawozdanie Polskiego Komitetu Pomocy Sanitarnej. Sierpień, wrzesień, październik 1914 r.*, Warszawa 1914; *Nasza walka*, t. 1, Warszawa 1932; *3 Drużyna harcerzy im. J. Poniatowskiego w Warszawie 1911–1936*, Warszawa 1938; E. Muszalski, *Jankowski Czesław Marian (1880–1940)*, PSB, t. X, Wrocław 1962–1964.

R. Bednarz-Grzybek

Jankowski Edmund (1849–1938), biolog, ogrodnik.

Urodził się w Warszawie, był synem Adolfa i Elżbiety z Grossów. Uczył się w gimnazjum, a następnie w 1867 r. rozpoczął studia w SGW. W 1871 r. ukończył studia przyrodnicze na UW. W l. 1872–1873 odbywał praktykę zawodową w Ogrodzie Botanicznym w Warszawie, pod kierunkiem Jerzego Aleksandrowicza. Zwieńczyło ją uzyskanie w 1873 r. dyplomu ogrodnika. Następnie wyjechał na studia do Paryża, gdzie kontynuował naukę w École d'Arboriculture de la Ville de Paris; ukończył ją z wyróżnieniem w 1874 r. Po powrocie w tym samym roku do Warszawy został inspektorem Ogrodu Pomologicznego. W 1880 r. założył w Warszawie działającą przez kilkadziesiąt lat rodzinną firmę Ogrodnik Polski. Przez wiele lat pracował jako nauczyciel. Był inspektorem pierwszej szkoły ogrodniczej w Warszawie. Usunięty z tej posady przez Aleksandra Apuchtina, pracował jako nauczyciel botaniki w warszawskich szkołach prywatnych, m.in. w Szkole Handlowej Edwarda Rontalera.

Należał do grona założycieli utworzonego w 1884 r. Towarzystwa Ogrodniczego Warszawskiego, był jego pierwszym sekretarzem, następnie wiceprezesem, a w l. 1906–1919 prezesem. Jak podaje Leszek Zasztowt, co najmniej do l. 90. XIX w. było to najbardziej egalitarne towarzystwo naukowe w Królestwie Polskim. Należać mógł do niego każdy, bez względu na płeć, wykształcenie czy pochodzenie społeczne. W ramach tej organizacji Jankowski prowadził wykłady dla ogrodników w formie doraźnych oraz stałych kursów. Wykładał także

na kursach Towarzystwa Pszczelniczo-Ogrodniczego oraz w Wyższej Szkole Ogrodniczej. Władysław Leszczyński pisał, że Jankowski postulował, by „orientując się, że jeśli w tym zawodzie ma być w Polsce lepiej, [...] kształcić młodzież po ukończeniu szkół średnich w zawodzie ogrodniczym”. Prowadził zajęcia na Warszawskich Kursach Pedagogicznych, nazywanych seminarium nauczycielskim. Jak wspominał, przez 10 lat uczył tam sadownictwa i warzywnictwa, „nie pomijając sposobności pogłębienia w uczniach wiedzy przyrodniczej”. Brał udział jako prelegent w organizowanych w Warszawie w czasie wakacji wykładach dla nauczycieli ludowych i wychowawczyń przedszkolnych z całego Królestwa Polskiego. Prowadził też zajęcia edukacyjne dla dzieci. Jak wspominał: „Był wtedy pęd do uczenia wszystkich i wszystkiego, więc żeby zachęcić dzieci do hodowli roślin, sprowadzono w piękny dzień czerwcowy tego drobiazgu płci obojczy z tysiąc do hali w Bagateli, gdzie miałem do nich przemowę stosowną, udzieliłem najprostszych wskazówek i rozdałem każdemu po roślince łatwej hodowli”.

Odegrał wybitną rolę w unowocześnianiu polskiego ogrodnictwa i sadownictwa oraz popularyzacji wiedzy hortologicznej, zarówno wśród specjalistów, jak i szerokiego grona odbiorców z różnych warstw społecznych, m.in. dzięki opublikowaniu wielu poradników. Cieszyły się one dużym zainteresowaniem czytelników, większość z nich była kilkakrotnie wznawiana, kolejne wydania często uzupełniano. Wygłaszał również liczne wykłady i odczyty; i tak np. w 1894 r. w Muzeum Przemysłu i Rolnictwa w Warszawie wystąpił z odczytem *Czym dla ludzi jest ogród?* Michał Łuniewski pisał o Jankowskim, że „był świetnym mówcą i żywo wszystko opisywał”. Należał do współzałożycieli i redaktorów powołanego w 1879 r. czasopisma „Ogrodnik Polski”. Po przekazaniu periodyku w 1899 r. Towarzystwu Ogrodniczemu Warszawskiemu w 1901 r. wraz z synem Stefanem założył czasopismo „Gospodarz”; podtytuł informował, że ma ono charakter poradnika rolniczo-ogrodniczego skierowanego do mniejszych właścicieli ziemskich. Prowadzony przez Jankowskiego „Gospodarz” ukazywał się do końca 1914 r. (został wznowiony w 1924 r. i ukazywał się do 1929 r.), pełniąc ważną funkcję w popularyzacji wiedzy o modernizacji gospodarki rolnej.

W obu redagowanych przez siebie periodykach Jankowski publikował artykuły oraz krótkie doniesienia i „notaty ogrodnicze”, w których zamieszczał informacje zaczerpnięte z zagranicznych czasopism ogrodniczych. Jak pisał we wspomnieniach, by wzbogacić ten dział o informacje z zachodnich periodyków, nauczył się angielskiego i włoskiego, „tyle, żeby rozumieć” i sporządzić „wyciągi z gazet amerykańskich, włoskich i innych”. Publikował teksty poświęcone ogrodnictwu także na łamach gazet codziennych i w czasopismach społeczno-kulturalnych, m.in. w „Opiekunie Domowym”, „Tygodniku Ilustrowanym”, „Gazecie Polskiej”, „Wsi i Dworze”, „Kurierze Warszawskim”. Utrzymywał rozległe międzynarodowe kontakty z organizacjami ogrodniczymi. Brał udział w zagranicznych zjazdach i kongresach.

Był współorganizatorem i prelegentem I Wystawy Higienicznej w Warszawie w 1887 r., odpowiedzialnym za dział warzyw i owoców. Na potrzeby Wystawy zgromadził bogaty materiał, opracował „tablice pożyteczności warzyw i owoców”. Wspominał: „miewałem przy moim dziale codzienne wykłady – wyjaśnienia dla publiczności, która tłumnie wystawę zwiedzała”. Należał do grona entuzjastów oświaty i popularyzacji nauki w ramach Towarzystwa Ogrodniczego Warszawskiego, współorganizował liczne działania oświatowe: wykłady, pogadanki i pokazy ogrodnicze, wycieczki botaniczne, wystawy, jarmarki owocowo-warzywne, loterie, w których nagrodami były sadzonki roślin. Działania te przyczyniły się do upowszechniania wiedzy botanicznej i ogrodniczej. W Towarzystwie Ogrodniczym

Warszawskim wiele uwagi poświęcano popularyzacji wiedzy przyrodniczej – w ramach Komisji Teorii Ogrodnictwa i Nauk Przyrodniczych, będącej nieformalnym towarzystwem przyrodniczym. Propagował sadzenie drzew w miastach, upowszechniał wiedzę o pięknie i użyteczności drzew, np. w cyklu artykułów *Nasze drzewa*, publikowanym na łamach „Tygodnika Ilustrowanego”. O zadrzewianiu miast mówił podczas posiedzenia Stowarzyszenia Właścicieli Nieruchomości, do którego należał, pełniąc w nim funkcję przewodniczącego Wydziału Potrzeb Miejskich. Tekst wystąpienia ukazał się w 1911 r. w pracy *Sprawy miejskie. Pamiętnik Stowarzyszenia Właścicieli Nieruchomości m. Warszawy*, a także w postaci osobnej broszury. Ideę zalesiania propagował podczas posiedzeń założonej w 1890 r. sekcji rolnej, przez Halinę Białą zwanej „ogniskiem spraw rolniczych”, kontynuatorki tradycji Towarzystwa Rolniczego w Warszawie i poprzedniczki CTR. Współpracował z Komitetem Plantacyjnym (Komitetem Opieki nad Plantacjami m. Warszawy). Należał do Komisji do Spraw Miejskich w sekcji społeczno-ekonomicznej Towarzystwa Popierania Pracy Społecznej. Był członkiem zwyczajnym Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego. Należał także do Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego oraz Towarzystwa Kultury Polskiej.

W okresie II RP Jankowski kontynuował działalność edukacyjną i społeczną, należał do wielu organizacji ogrodniczych. Wykładał w SGGW, w 1930 r. otrzymał tytuł doktora *honoris causa* tej uczelni. Był także wykładowcą WWP. W 1923 r. opublikował *Dzieje ogrodnictwa w Polsce*, w 1938 r. dwutomowe *Dzieje ogrodnictwa powszechnego*. Został odznaczony Komandorią Orderu Odrodzenia Polski, uzyskał także kilka zagranicznych nagród i orderów, m.in. francuskich, belgijskich, czechosłowackich. Uznano go za „seniora naszych ogrodników, niestrudzonego propagatora, światłego wykładowcę, niezastąpionego popularyzatora idei i kultury ogrodniczej w Polsce”. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, TRS w Warszawie, sygn. 10/83; AGAD, Archiwum Łuniewskich, sygn. 60; APW, WGUDsS, sygn. 172; BN, DR, A. Bogusławski, *Wspomnienia (1887–1939)*, sygn. akc. 13202/1; BN, DR, W. Leszczyński, *Pamiętnik*, sygn. akc. 7993; *Nestor ogrodnictwa polskiego nie żyje. Śp. Edmund Jankowski*, „KPol” 1938, nr 350; S. Skawiński, *Śp. Edmund Jankowski*, „Ogrodnik” 1939, nr 1; L. Zasztowt, *Popularyzacja nauki w Królestwie Polskim 1864–1905*, Wrocław 1989; J. Klemensiewiczowa, *Jankowski Edmund (1849–1938)*, PSB, t. X, Wrocław 1962–1964; H. Biały, *Rola i działalność Centralnego Towarzystwa Rolniczego w procesach modernizacyjnych wsi Królestwa Polskiego w latach 1907–1914*, „ZW” 2020, z. 26; P. Dunin-Wąsowicz et al., *Drzewa Warszawy: przewodnik po wybranych, ważnych drzewach Warszawy*, Warszawa 2020.

Bibliografia podmiotowa:

Woda w przyrodzie: pogadanka dla włościan, Warszawa 1906; *Dla ogrodników: podręcznik dla ogrodników, praktykantów ogrodniczych i ogrodników wiejskich*, Warszawa 1908; *Ogródki robotników (z planikami)*, Warszawa 1909; *Zadrzewianie miast naszych*, Warszawa 1910; *Pierwsze dwudziestopięciolecie Towarzystwa Ogrodniczego Warszawskiego*, Warszawa 1910; *Sad przy chacie*, Warszawa 1911; *Sad i ogród owocowy*, Warszawa 1911; *Zasilanie ogrodów i roślin ogrodowych nawozami*, Warszawa 1912; *Małe ogródki*, Warszawa 1913; *Ogrody na piasku*, Warszawa 1913; *Wspomnienia ogrodnika*, oprac. A. Szwejcerowa, A. Brachfogel, Warszawa 1972.

Jankowski Leon Paweł (1875–1919), lekarz, chirurg, pediatra, działacz polityczny i społeczny. Pseud. Jerzy.

Urodził się w Warszawie. Był synem Pawła, inżyniera komunikacji w Warszawie, i Ludwika z Jucewiczów. Gimnazjum ukończył prawdopodobnie w Warszawie. Następnie podjął studia politechniczne w Dorpacie, ale ich nie ukończył. Stopień doktora medycyny uzyskał w 1903 r. na Uniwersytecie Żuryskim. W czasie studiów angażował się politycznie w środowisku młodzieży socjalistycznej. Po studiach wrócił do kraju i został zatrudniony w Cukrowni Sanniki k. Sochaczewa na stanowisku lekarza fabrycznego, a następnie pracował w Warszawie jako pediatra. Z powodów politycznych oskarżony o zaangażowanie w działania PPS, został usunięty z Królestwa Polskiego. W 1908 r. osiedlił się w Żołudku k. Nowogródka, gdzie zaangażował się w organizację apteki i szpitala, którym kierował. W 1911 r. uzyskał zgodę na powrót do kraju, ale z zakazem zamieszkania w Warszawie. Przyjechał do Lublina, gdzie do 1915 r. pozostawał pod dozorem policyjnym. Otrzymał wówczas pracę w nowo utworzonym szpitalu dziecięcym na stanowisku ordynatora oddziału chirurgii. Jako jeden z pierwszych zajmował się ortopedią dziecięcą. Kontynuował także pracę jako lekarz fabryczny.

Był członkiem komitetu redakcyjnego lubelskiego „Kuriera”, postępowego pisma, na łamach którego publikował swoje artykuły. Znajdował się w grupie założycieli Lubelskiej Spółdzielni Spożywców, w zarządzie której działał od 1913 r. Zajmował kierownicze stanowisko w lubelskim Kole „Związku Oraczy”. Był aktywnym członkiem powstałego w 1906 r. Lubelskiego Towarzystwa Szerzenia Oświaty „Światło”. Wygłaszał prelekcje, angażował się w działania postępowej inteligencji lubelskiej, mającej na celu szerzenie oświaty i kultury. Tłumaczył i opracowywał *Szkice zoologiczne: gawędy przyrodnicze* Wilhelma Bölschego (1905), wydawane w ramach serii *Książki dla wszystkich*. Należał do komitetu organizacyjnego, powstałego w 1913 r. z inicjatywy Ireny Kosmowskiej (zob.), Szkoły Rolniczej dla dziewcząt wiejskich w Krasieninie k. Lubartowa.

W czasie I wojny światowej angażował się politycznie w walkę narodowowyzwoleńczą, działał w Wydziale Narodowym Lubelskim, którego prezesem został w 1916 r. W ramach prac Wydziału Jankowski brał czynny udział w organizowaniu życia polskiego, szkolnictwa i oświaty ogólnej, wydawał i redagował pisma „Polska Ludowa. Dwutygodnik poświęcony wszystkim sprawom narodowego życia” i „Sprawa Polska”, opublikował cały szereg książek i broszur. Z jego inicjatywy zrodziła się myśl założenia Uniwersytetu Ludowego w Lublinie. Współdziałał w tworzeniu Rady Szkolnej Ziemi Lubelskiej, zajmował się urządzaniem uroczystych obchodów narodowych, umacniających patriotyzm. W l. 1916–1918 był też redaktorem odpowiedzialnym za wydawanie czasopisma „Dziennik Lubelski: pismo codzienne poświęcone sprawom społecznym i politycznym przy współudziale wybitnych sił publicystycznych”. W 1916 r. objął funkcję radnego m. Lublina, był członkiem sekcji szkolnej przy magistracie. Oprócz licznie podejmowanych działań społecznych i oświatowych oddawał się też aktywnościom artystycznym – był malarzem, rysownikiem i rzeźbiarzem. Zmarł w Zakopanem.

Bibliografia przedmiotowa:

AZHRL, K. Jaworowska, Związek Chłopski, sygn. P-105; GBL, DSKM, sygn. KOL [Jankowski Leon Paweł]; B., *Walne Zebranie Wydziału Narodowego Lubelskiego*, „PLud” 1916, nr 50; J. Mazurkiewicz, *Jankowski Leon Paweł (1875–1919)*, PSB, t. X, Wrocław 1962–1964; K. Jarzembowski, *Jankowski*

Leon Paweł, SBML, t. 1, Lublin 1993; G. Sztal, *O uczniu żołnierzu Bartoszu Jankowskim*, „SML” 2017, t. 20; *Rodzina Magierskich z Lublina*, [w:] *Historia Lublina i Lubelszczyzny / Leksykon*, Ośrodek Brama Grodzka. Teatr NN.PL, <http://teatrnn.pl/leksykon/artykuly/rodzina-magierskich-z-lublina/> (dostęp: 9.06.2023).

Bibliografia podmiotowa:

Świt: jednodniówka polityczna, społeczna i literacka, niedziela dnia 13 lipca 1913 r., Lublin 1913; *Album zawierający 31 rysunkowych portretów członków Tymczasowej Rady Stanu*, Warszawa 1917.

M. Nawrot-Borowska

Jankowski Stefan (1876–1941), działacz rolniczy, publicysta, redaktor.

Urodził się w Warszawie był synem Edmunda i Marii z Sikorskich. Po ukończeniu Szkoły Realnej Wojciecha Górskiego (zob.) w Warszawie, kształcił się w l. 1895–1898 w Akademii Rolniczej w czeskim Taborze. Jako jej słuchacz stanął na czele studenckiego Kółka Polskiego, propagując w nim hasła samokształcenia i hasła narodowe. Po ukończeniu Akademii Rolniczej odbywał praktyki rolnicze, a następnie pracował we własnym gospodarstwie i na gruntach dzierzawnych. W l. 1901–1915 redagował założony przez siebie periodyk „Gospodarz”, a później przez dwa lata „Przewodnik Kółek i Stowarzyszeń Rolniczych”, popularyzując wiedzę z zakresu rolnictwa i spółdzielczości. Od 1906 r. pracował w szkołach jako nauczyciel rolnictwa. W 1905 r. współorganizował Związek Taborczyków, przyznający stypendia studentom szkół rolniczych i zajmujący się pośrednictwem pracy. Był sekretarzem Związku aż do jego rozwiązania w 1921 r. Równocześnie działał w organizacji kółek rolniczych i w ruchu oświaty rolniczej. Był sekretarzem Wydziału Kółek Rolniczych CTR w l. 1909–1915. Należał do Towarzystwa Kultury Polskiej.

W okresie II RP, w l. 1918–1925, przewodniczył Wydziałowi Oświaty Rolniczej i Wydziałowi Organizacji Gospodarstw CTR w Warszawie. W l. 1918–1930 był przewodniczącym Rady Szkolnej pow. warszawskiego, a w l. 1922–1925 pracował w Komisji Kultury i Oświaty. Ponadto od 1925 do 1939 był redaktorem i kierownikiem warszawskich Kursów Korespondencyjnych Rolniczych im. Stanisława Staszica. Wykładał przedmioty rolnicze w Szkole Mierniczej w Warszawie, prowadził prelekcje radiowe popularyzujące wiedzę rolniczą, publikował w polskich i czeskich czasopismach rolniczych, wydawał poradniki w postaci broszur, kierował spółdzielczymi instytucjami rolniczymi i przewodniczył Radzie Gminnej. Zmarł w Skarbonce w pow. warszawskim.

Bibliografia przedmiotowa:

APW, WGUDs, sygn. 172; *XXV-lecie Rolnictwa Polskiego. Księga Jubileuszowa „Rolnika i Hodowcy”*, cz. 2, Warszawa 1908; *Dziesięciolecie kursów rolniczych im. Stanisława Staszica 1925–1935*, Warszawa [1935]; *Księga Jubileuszowa „Gazety Rolniczej”*, Warszawa 1938; J. Klemensiewiczowa, *Jankowski Stefan (1876–1941)*, PSB, t. X, Wrocław 1962–1964.

Bibliografia podmiotowa:

Uprawa oziminy (żyta i pszenicy), Warszawa 1909; *Wspomnienia z Taboru*, red. S. Jankowski, Warszawa 1929.

P. Waingertner

Janowski Aleksander (1866–1944), pionier krajoznawstwa, publicysta.

Urodził się w Warszawie, był synem Jana i Ludwiki z Krollów. Edukację rozpoczął w szkołach elementarnych w Woli Gułowskiej i w Józefowie nad Wisłą. W 1885 r. ukończył Średnią Szkołę Techniczno-Kolejową Towarzystwa Drogi Żelaznej Warszawsko-Wiedeńskiej i podjął pracę zawodową jako urzędnik Wydziału Mechanicznego Kolei Warszawsko-Wiedeńskiej w Sosnowcu. W 1890 r. przeniósł się do Warszawy, pracował nadal na Kolei, na stanowisku referenta. Korzystając z bezpłatnych przejazdów kolejowych, zwiedzał całe Królestwo Polskie, interesował się przede wszystkim zabytkami oraz kulturą ludową. Był jednocześnie aktywnym działaczem społeczno-oświatowym i kulturalnym. Prowadził kursy dla analfabetów i organizował teatr amatorski, należał do warszawskiego chóru „Lutnia”, zainicjował założenie zespołu kolejarzy „Echo”. Gromadził materiały krajoznawcze i fotograficzne do opracowań krajoznawczych, które wydał drukiem w 1900 r. Od 1902 r. regularnie organizował wycieczki dla młodzieży, początkowo po Warszawie i okolicach, później po całym Królestwie Polskim.

Był propagatorem turystyki i pionierem krajoznawstwa, od 1904 r. pracował nad organizacją i oficjalnym zarejestrowaniem Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego – statut organizacji został zatwierdzony przez władze carskie w 1906 r. Jankowski pełnił w Towarzystwie funkcje sekretarza, później wiceprezesa, a od 1909 r. kierownika organizacyjno-programowego. Utworzył w nim sekcję młodzieżową, w 1907 r. działał w Komisji Wystawowej, od 1909 r. przewodniczył Komisji Wycieczkowej. Współpracował także z Wydziałem Meteorologicznym, w regionie świętokrzyskim zorganizował kilka stacji badawczych. Był autorem wielu publikacji z zakresu krajoznawstwa, w tym współautorem – wraz z Zygmuntem Glogerem (zob.), Kazimierzem Kulwieciem (zob.) i Maksymilianem Heilpernem (zob.) – przeznaczonej dla szerokiego grona czytelników programowej broszury *Poznaj swój kraj* (1907). Od 1910 r. prowadził działalność oświatową wśród uczniów. W warszawskich szkołach żeńskich wygłaszał prelekcje krajoznawcze, współpracował z Gimnazjum Jadwigi Sikorskiej (zob.) w 1910 r. oraz szkołą Cecylii Plater-Zyberkówny (zob.) i Anny Walickiej w 1912 r. W swoim mieszkaniu organizował spotkania dla młodzieży, podczas których przekazywał wiadomości o kulturze ludowej, dziejach Warszawy, prezentował fotografie z Krakowa i Poznania, czytał *Szyzyfowe prace* i *Wesele*. Jeden z uczestników spotkań wspominał: „Bez frazesu propagandowego i bez politycznej agitacji młodzi goście Wuja (Aleksandra Janowskiego) wchłaniali miłość Ojczyzny i chęć służenia jej czynem”.

W ramach pozaszkolnych działań oświatowych propagował wiedzę o dziedzictwie historycznym i przyrodniczym oraz kulturze ludowej w Królestwie Polskim. Eksponował znaczenie wychowania patriotycznego młodego pokolenia poprzez krajoznawstwo, realizowanego pod hasłem „przez poznanie kraju do jego ukochania”. Za ważny czynnik działań irredentystycznych uważał podniesienie poziomu oświaty dla dorosłych. Organizował prelekcje w Filharmonii Warszawskiej i Muzeum Przemysłu i Rolnictwa. Prezentował przezroczą i fotografie związane z tematyką krajoznawczą, dzielił się wspomnieniami z podróży. W 1913 r. wyruszył w podróż – zwiedził Stany Zjednoczone, Japonię i Rosję. W czasie wyjazdu propagował wiedzę o Polsce i prowadzonych działaniach niepodległościowych. Po powrocie do Kongresówki angażował się w prace Komisji Zajęć Pozaszkolnych i Wychowania Fizycznego przy Wydziale Oświaty Publicznej KO m.st. Warszawy (zasiadał w prezydium Wydziału).

Był współtwórcą Komisji Wychowania Przedszkolnego, Komisji Wychowania Fizycznego i Zająć Pozaszkolnych oraz Komisji Kursów dla Dorosłych. W 1915 r. pełnił funkcję wizytatora szkół elementarnych, a rok później został członkiem Zarządu Głównego Polskiej Macierzy Szkolnej. W 1915 r. zorganizował i prowadził akcję odczytową i wycieczkową dla młodzieży warszawskiej. Był sekretarzem Komisji Letnisk Polskiej Młodzieży Szkolnej działającej przy CKO. Należał do Komitetu Wielkiej Kwesty Majowej 1916 r. na Szkołę Polską oraz do kilku sekcji tej wystawy; przedstawił na niej odczyt *Stara Warszawa i Kraków*. Był przewodniczącym sekcji wystawy fotograficznej *Polska w obrazach*, odbywającej się w maju 1916 r. w Resursie Obywatelskiej w Warszawie; była to odrębna wystawa na rzecz wspomnianej Wielkiej Kwesty. Od 1916 r. należał do Rady Muzealnej Muzeum Narodowego w Warszawie, w l. 1917–1920 pełnił w niej funkcję sekretarza. W październiku 1918 r. uczestniczył w zjeździe członków instytucji społecznych pow. warszawskiego. Mówił na nim: „zważywszy, że ten tylko może kochać Ojczyznę i mądrze w niej gospodarzyć, kto zna kraj i lud go zamieszkujący, Zjazd wzywa do wytężonej pracy na tym polu przez organizowanie oddziałów ludowych Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, urządzenie odczytów i wycieczek krajoznawczych, zwracając nade wszystko uwagę na młodzież i dzieci”.

W okresie II RP, w l. 1918–1928, był urzędnikiem MWRiOP. W 1918 r., został starszym referentem Działu Oświaty Publicznej, rok później objął funkcję kierownika. Należał do organizacji związanych z turystyką i edukacją pozaszkolną. Uczestniczył w I Zjeździe Towarzystw Turystycznych w Krakowie. W 1919 r. został wybrany na członka Komisji Porozumiewawczej Towarzystw Krajoznawczych i Turystycznych. Był przewodniczącym Rady Krajoznawczej i prezesem Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. Należał do współzałożycieli polskiego oddziału YMCA – Young Men’s Christian Association (Związku Młodzieży Chrześcijańskiej), w 1923 r. pełnił w nim funkcję prezesa. W l. 1926–1927 oraz 1932–1934 był redaktorem czasopisma „Ziemia”, na jego łamach propagował wartości ruchu turystycznego. Publikował przewodniki, opracowania o tematyce ekologicznej i geologicznej, szkice historyczne oraz powieści przyrodniczo-krajoznawcze dla dzieci i młodzieży. Został odznaczony Krzyżem Komandorskim Orderu Odrodzenia Polski. Zmarł w Komorowie k. Warszawy.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, AZHP, sygn. 1.2/35, 1.7/175; AAN, Kancelaria Cywilna NP w Warszawie, sygn. 5.1/42; AAN, RGO w Warszawie, sygn. 108; AGAD, AGW, sygn. 28/8; ANK, NKN, sygn. 938; APB, KGL, sygn. 872; APW OM, Archiwum Kazimierza Augustowskiego, sygn. 36; APW, ZK, sygn. X.8/342, XI/867; Muzeum Sportu i Turystyki, sygn. 3064; ZNiO, M. Wydźga-Niklewiczowa, Wspomnienia do 1967 r., sygn. 15435/II/6; *Rocznik Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego*, Warszawa 1906–1916, 1926; K. Hoffman, *Krajoznawstwo u nas*, Warszawa 1908; W.G., *Wieczory u Wujka. Ze wspomnień o Aleksandrze Janowskim*, „GazLud” 1947, nr 287; S. Konarski, *Janowski Aleksander (1866–1944)*, PSB, t. X, Wrocław 1962–1964; K. Staszewski, *Aleksander Janowski: w setną rocznicę urodzin 1866–1966*, Warszawa 1966; *Janowski Aleksander*, [w:] *Słownik biograficzny prekursorów turystyki oraz działaczy PTT, PTK i PTTK*, oprac. Komisja Historii i Tradycji Zarządu Głównego PTTK, Warszawa 1988; A. Czarnowski, *Poznać i pokochać kraj. Życie i dzieło Aleksandra Janowskiego*, Warszawa 1996; A. Czarnowski, *Słynni krajoznawcy*, Warszawa 2006; Z. Wójcik, *Aleksandra Janowskiego wycieczki po kraju i początki Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego: (koniec XIX i początek XX wieku)*, „TiR” 2010, z. 7; M. Krakowiak, *Aleksander*

Janowski (1866–1944) i Kazimierz Kulwiec (1871–1943) – propagatorzy krajoznawstwa wśród młodzieży w Królestwie Polskim na początku XX w., „PE” 2022, nr 2/3.

Bibliografia podmiotowa:

Wycieczki po kraju, cz. 2: *Opatów, Ujazd, Klimontów, Ossolin, Sandomierz*, Warszawa 1907; *Wycieczki po kraju*, cz. 3: *Puławy, Kazimierz, Janowiec, Nałęczów*, Warszawa 1907; *Wycieczki po kraju*, cz. 1: *Kielce, Chęciny, Karczówka, Góry Ś.-Krzyskie, Bodzentyn, Wąchock, Iłża, Radom*, Warszawa 1908; *Ziemia rodzinna: pogadanka wstępna. Odczyty Krajoznawcze*, Warszawa 1908; *Ludoznawstwo, Folklor*, [w:] *Metodyka wycieczek krajoznawczych: wydawnictwo zbiorowe z ilustracjami*, Warszawa 1909; *Działalność krajoznawcza na prowincji*, „Ziemia” 1911, nr 10; *Pierwiastek narodowy w nauczaniu geografii*, Warszawa 1915; *Położenie geograficzne Warszawy*, Warszawa 1916; *Pogadanki krajoznawcze: podręcznik do początkowej nauki krajoznawstwa z 20 rycinami*, Kraków 1916; *Duch Warszawy: pogadanki krajoznawcze o Warszawie*, Warszawa 1917; *Kto ty jesteś?*, Warszawa 1918; *Garść wspomnień*, „Ziemia” 1931, nr 23, 24.

A. Bołdyrew, M.M. Krakowiak

Janowski Mieczysław (1874–1949), ksiądz, publicysta, nauczyciel. Pseud. M.J., Miecz.

Urodził się w Piotrkowie, był synem Adama i Elżbiety z Wycińskich. Ukończył gimnazjum w Częstochowie oraz Seminarium Duchowne we Włocławku, w 1898 r. uzyskał święcenia kapłańskie. Na Uniwersytecie Gregoriańskim w Rzymie studiował prawo, w 1897 r. uzyskał licencjat. Po święceniach pracę duszpasterską prowadził kolejno w Częstochowie, Kaliszu, Koninie i Piotrkowie. Pracę pedagogiczną rozpoczął jako prefekt gimnazjum ks. Jana Gralewskiego (zob.) w Starej Wsi, od 1913 r. sprawował obowiązki prefekta piotrkowskich szkół średnich. W 1916 r. założył gimnazjum męskie w Sulejowie, był jego dyrektorem do 1918 r., rok później starsze klasy tej placówki przeniósł do Piotrkowa. W ten sposób stworzył podwaliny pod utworzenie II Prywatnego Gimnazjum Męskiego w tym mieście (na miejsce dawnego Gimnazjum Polskiego Tadeusza Jacobsona). Tą drugą placówką kierował do 1920 r. Od r.szk. 1918/1919 było to już II Męskie Gimnazjum Filologiczne w Piotrkowie. W szkołach tych wspierał samorządność uczniów, którzy m.in. wydawali młodzieżowe pisma „Ku idei” oraz „Zacisze”.

Ważnym obszarem jego działalności była współpraca z czasopismami. Od 1912 r. redagował wydawany w Warszawie popularnonaukowy tygodnik „Jutrzenka”, od października 1913 do września 1914 r. redagował „Kronikę Piotrkowską”. W l. 1915–1916 odpowiadał za tygodnik „Odrodzenie”. Celem tego pisma było popularyzowanie wiedzy ogólnej, zwłaszcza wśród ludności wiejskiej. Na stronie tytułowej początkowo zamieszczano skierowany do czytelników apel o wydzwiku pedagogicznym: „Ludu polski, oświecaj się przez czytanie dobrych pism i książek, a dojdiesz do dobrobytu, zdobędziesz niezależność i pokażesz światu, że nie jesteś trupem, lecz narodem żywym, który żyć pragnie i żyć potrafi!”. Redakcja zachęcała chłopów, by uczestniczyli w zakładaniu szkół. W 1917 r. Janowski redagował także katolicki „Tygodnik Piotrkowski”. Był aktywnym członkiem Oddziału Piotrkowskiego Stowarzyszenia Nauczycieli Polskich. W l. 20. XX w. związany był z takimi miejscowościami jak Mstowa, Lubań i Kalisz, działał tam aktywnie w obszarze pracy społecznej i publicystycznej. Zmarł w Kaliszu.

Bibliografia przedmiotowa:

X.B.P., *50-lecie kapłaństwa ks. pralata M. Janowskiego*, „KDW” 1948, nr 6–7; X. Dr B.K. [B. Kasprzak], *Pośmiertne wspomnienie o ks. pralacie Mieczysławie Janowskim*, „KDW” 1957, nr 5–6; J. Ender, *Janowski Mieczysław (1874 lub 1875–1939)*, PSB, t. X, Wrocław 1962–1964; M. Kozłowski, *Kolegiata NMP w Kaliszu w relacjach „Gazety Kaliskiej” od 1917 do 1926 r.*, [w:] *Kolegiata Kaliska na przestrzeni wieków 1303–2003*, Kalisz 2004; S. Olejnik, *Kolegiata Kaliska w okresie II wojny światowej (1939–1945)*, [w:] *Kolegiata Kaliska...*; A. Pielużek, *„Konika Piotrkowska” – jej redaktorzy i wydawcy (1910–1914)*, [w:] *Region, kraj, świat. Studia ofiarowane Profesorowi Stanisławowi Tadeuszowi Olejnikowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. J.R. Budziński, Piotrków Trybunalski 2005; A. Pielużek, *Piotrków i powiat piotrkowski w świetle „Kroniki Piotrkowskiej” 1910–1914*, Piotrków Trybunalski 2005; D. Warzocha, *Czasopiśmiennictwo piotrkowskie w latach 1867–1915*, Piotrków Trybunalski 2007; Z. Stępień, *Prywatne Gimnazja Męskie w Piotrkowie Trybunalskim w latach 1906–1939*, Piotrków Trybunalski 2011; S. Małyżko, *Zabytkowe cmentarze przy Rogatce w Kaliszu*, Kalisz 2012.

Bibliografia podmiotowa:

O elektryczności, „Odrodzenie” 1915, nr 1, 2, 3; *Bądź oszczędnym!*, „Odrodzenie” 1915, nr 2; *Niedźwiedzie na ziemi Piotrkowskiej*, „Odrodzenie” 1916, nr 2.

A. Wałęga

Jarecki Władysław (1876–1929), lekarz, dyrektor Instytutu Głuchoniemych i Ociemniałych w Warszawie.

Urodził się w Warszawie, był synem Aleksandra. W 1899 r. ukończył jedno z warszawskich gimnazjów i podjął studia przyrodnicze na UW, a po dwóch latach przeniósł się na Wydział Lekarski UW. W czasie studiów był członkiem Koła Braterskiego Związku Młodzieży Polskiej „Zet”. W 1904 r. należał do Komitetu Okręgowego „Zet” w Warszawie – ciała odpowiedzialnego za koordynację w mieście strajku szkolnego w porozumieniu ze środowiskiem politycznym LN. W konsekwencji udziału w organizacji strajku 1905 r. zmuszony był wyjechać do Krakowa, gdzie kontynuował studia i w 1907 r. uzyskał dyplom lekarza w Collegium Medicum UJ. W Krakowie należał do Korporacji Akademickiej „Konwent Polonia”. Od 1907 r. rozpoczął pracę jako lekarz. W następnym roku nostryfikował dyplom lekarski w Dorpacie, dzięki czemu mógł wrócić do Warszawy i praktykować medycynę. W l. 1909–1914, pracując na oddziałach szpitalnych na Pradze, w Szpitalu św. Ducha oraz w zakładach leczniczych w Nałęczowie, w Kosewie i w Grodzisku, zdobył specjalizację z zakresu neurologii. W Grodzisku pełnił równocześnie obowiązki lekarza fabrycznego. Przez cały okres studiów i pracy zawodowej publikował specjalistyczne teksty z zakresu neurologii. Pisał także artykuły odzwierciedlające jego zainteresowania przyrodnicze oraz związane z kulturą ludową i folklorem, publikował je przede wszystkim w miesięczniku „Wisła”, poświęconym krajoznawstwu i ludoznawstwu.

W 1914 r. został powołany do armii rosyjskiej, służył jako naczelnny lekarz wojskowy Szpitala Psychiatrycznego w Tyflisie, a następnie objął funkcję prezesa Komitetu Wykonawczego Polskich Organizacji Wojskowych i przewodniczył Polskiej Radzie Okręgowej na Kaukazie, działając na rzecz tamtejszej Polonii. Do kraju wrócił w czerwcu 1918 r. i we wrześniu przyjął stanowisko dyrektora Instytutu Głuchoniemych i Ociemniałych w Warszawie. Placówką

tą kierował przez 10 lat, do końca życia, przyczyniając się do jej odbudowy i rozwoju. Przy Instytucie powołano drużynę harcerek, utworzono internat oraz pierwsze w Polsce przedszkola dla dzieci głuchych, w 1920 r. zaś Instytut Fonetyki.

Zwracał szczególną uwagę na wychowanie fizyczne podopiecznych i przyczynił się do rozwoju sportu wśród głuchoniemych. Brał udział w pierwszym Zjeździe Sportowo-Gimnastycznym w Warszawie we wrześniu 1918 r., promującym pedagogiczną wartość ruchu ujętego w ramy ćwiczeń metodycznych; na Zjeździe wygłosił odczyt *Potęga społeczna sportu*. Był współpracownikiem Polskiego Związku Sportowego Głuchoniemych. Poza pracą zawodową angażował się społecznie, m.in. w działania TLW. Gdy w 1922 r. powstał PIPS, Jarecki, kierownik Poradni Ortofonicznej, wykładał tam logopedię jako czołowy specjalista w tej dziedzinie. Prowadził ponadto zorganizowaną przez MO przychodnię logopedyczną. W r.szk. 1923/1924 z jego inicjatywy powstała Państwowa Szkoła Rolniczo-Ogrodnicza dla Głuchych w Willi Górze. Prace naukowe z tego okresu publikował m.in. na łamach „Lekarza Wojskowego” i „Szkoły Specjalnej”. Był autorem publikacji *Choroby narządów słuchu i mowy a małżeństwo*, z cyklu *O poradach przedślubnych* (1928), współautorem opracowania *Higiena szkolna. Podręcznik zbiorowy dla kierowników szkół, nauczycieli i lekarzy szkolnych* (1921).

W okresie II RP zasiadał w Radzie Warszawsko-Białostockiej Izby Lekarskiej i Zarządzie Głównym Związku Lekarzy RP. Był członkiem Warszawskiego Towarzystwa Neurologicznego i wydawcą pisma „Neurologia Polska”. Działał także w Zarządzie Towarzystwa „Latarnia” i Zarządzie Zjednoczenia Pracowników Niewidomych. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

GBL, DSKM, sygn. KOL [Jarecki Władysław]; NAE, Tartu Keiserlik Ülikool, Isiklikud toimikud, Üliõpilased, sygn. EAA.402.1.31324, EAA.402.1.31325; ZNiO, Album, sygn. 15950/II; ZNiO, Wykaz członków „Zet” i „Pet”, sygn. 15956/II; „RTNW” 1914, t. VII; *Zadania zjazdu sportowego*, „KPol” 1918, nr 226; *Śp. Władysław Jarecki*, „ŚG” 1929, nr 1–2; A. Gluziński, *Śp. Władysław Jarecki*, „PTLW” 1930, t. 124; Z. Filar, *Jarecki Władysław (1876–1929)*, PSB, t. X, Wrocław 1962–1964; *ZET w walce*, Warszawa 1996; J. Kulbaka, *Niepełnosprawni: z dziejów kształcenia specjalnego*, Warszawa 2012.

Bibliografia podmiotowa:

Bydło w mowie, praktykach i pojęciach ludu polskiego, „Wisła” 1903, t. XVII; *Kilka notatek z powiatu Bielskiego*, „Wisła” 1903, t. XVII; *Pieśni ludowe z Morska, pod Koszycami*, „Wisła” 1905, t. XIX.

K. Cybulska

Jaroński Wiktor (1870–1931), prawnik, polityk.

Urodził się w Kielcach, w rodzinie inteligentkiej. Był synem Feliksa i Stefanii z Nowackich. Po ukończeniu w 1890 r. klasycznego Męskiego Gimnazjum Rządowego w Kielcach podjął studia na Wydziale Prawnym UW, które ukończył w 1894 r. W okresie studenckim zaangażował się w działalność tajnego, trójzaborowego, niepodległościowego Związku Młodzieży Polskiej „Zet”, propagując idee samokształcenia i pracy oświatowej wśród młodzieży. Za działalność patriotyczną został aresztowany w 1891 r. Po ukończeniu studiów odbył aplikację u rejenta w Kielcach i podjął pracę jako gminny sędzia pokoju w Niewachlowie

k. Kielc. Ze stanowiska tego został usunięty przez władze rosyjskie za posługiwanie się językiem polskim w czynnościach urzędowych. Otworzył następnie kancelarię adwokacką w Kielcach. Istotnym nurtem aktywności Jarońskiego była prowadzona przez lata działalność na rzecz szerzenia oświaty zarówno wśród młodszego, jak i starszego pokolenia. W 1899 r. założył w Kielcach pierwsze koło Towarzystwa Oświaty Narodowej. Równoległe angażował się w działalność polityczną. W 1900 r. został przyjęty do konspiracyjnej LN (wszedł w skład jej Rady Głównej). Był też członkiem legalnej ekspozytury LN – SND. W l. 1906–1917 był posłem rosyjskiej Dumy Państwowej z gub. kieleckiej. W 1906 r. został wybrany do Rady Nadzorczej Polskiej Macierzy Szkolnej, propagował idee samokształcenia i pracy oświatowej wśród młodzieży.

W czasie I wojny światowej głosił ideę utworzenia u boku armii rosyjskiej polskich jednostek wojskowych. Należał do warszawskiego KNP i CKO, a w 1917 r. Komisji Likwidacyjnej do spraw Królestwa Polskiego i Rady Polskiej Zjednoczenia Międzypartyjnego. W 1918 r. powrócił do Kielc, gdzie do końca życia pełnił funkcję sędziego SO. Zorganizował Koło Kielczan, skupiające wychowanków kieleckich szkół. Zmarł w Kielcach.

Bibliografia przedmiotowa:

Śp. Wiktor Jaroński, „GKiel” 1931, nr 70; R. Dmowski, *Śp. Wiktor Jaroński*, „PKK” 1933, t. 5; J. Stemler, *Dzieło samopomocy narodowej. Polska Macierz Szkolna 1905–1935*, Warszawa 1935; Red., *Jaroński Wiktor (1870–1931)*, PSB, t. X, Wrocław 1962–1964; L. Bazyłow, *Polacy w Petersburgu*, Warszawa 1984; B. Szabat, *Posłowie guberni kieleckiej do dum państwowych*, „KSH” 1994, t. 12; Cz. Brzoza, K. Stepan, *PPSB*, Warszawa 2001; M. Korzeniowski, *Struktura organizacyjna i początki działalności Centralnego Komitetu Obywatelskiego Królestwa Polskiego w Rosji w 1915 r.*, „AUMCSH” 1991/1992, vol. 46/47.

Bibliografia podmiotowa:

Mowa posła ziemi kieleckiej Jarońskiego wygłoszona podczas sesji nad interpelacją opolską, „GKiel” 1910, nr 18; *Mowa posła ziemi kieleckiej p. Wiktora Jarońskiego*, „GKiel” 1910, nr 96.

P. Waingertner

Jaroszyński Tadeusz (1880–1933), lekarz, psycholog, propagator kultury fizycznej i higieny szkolnej.

Urodził się we wsi Suche Lipie w pow. krasnostawskim, w gub. lubelskiej. Był synem Franciszka, właściciela ziemskiego, i Ludwiki z Sadowskich. Około 1887 r. rodzina przeniósł się do Lublina, gdzie uczęszczał do szkoły średniej. Po jej ukończeniu podjął studia na Wydziale Lekarskim UW, następnie przeniósł się na Uniwersytet Kazański, gdzie w 1905 r. uzyskał dyplom lekarski. Później odbył podróże edukacyjne; studiował w Krakowie i Berlinie, po czym był na stażu w Paryżu u wybitnego neurologa Józefa Babińskiego. Po powrocie do Królestwa Polskiego osiadł w Warszawie, gdzie pracował w szpitalach jako neurolog. Prowadził równocześnie badania naukowe. Prócz zagadnień neurologicznych i psychiatrycznych zajmował się problematyką higieny i medycyny społecznej, w tym szczególnie kwestiami gruźlicy, uwarunkowań i konsekwencji alkoholizmu, zdrowotnych i etycznych zagadnień

seksualności. W prasie lekarskiej (w „Zdrowiu”, „Medycynie i Kronice Lekarskiej”, „Neurologii Polskiej”, „Gazecie Lekarskiej”, „Pamiętniku Towarzystwa Lekarskiego Warszawskiego”) zamieszczał artykuły naukowe, recenzje, sprawozdania z międzynarodowych zjazdów i kongresów lekarzy, wystaw higienicznych, informacje o nowatorskich inicjatywach higienicznych i pedagogicznych podejmowanych za granicą.

Miał znaczny udział w popularyzacji nowoczesnej psychologii w Królestwie Polskim. Jego odczyty i publikacje odegrały też istotną rolę w upowszechnianiu wiedzy na temat badań Zygmunta Freuda i psychoanalizy. Był pionierem psychoterapii – temu zagadnieniu poświęcił m.in. referat wygłoszony podczas I Zjazdu Neurologów, Psychiatrów i Psychologów Polskich w 1909 r., opublikowany następnie w wydanej po zjeździe książce prezentującej wystąpienia i zapis dyskusji. Przetłumaczył z języka francuskiego na język polski kilka książek z dziedziny psychoterapii. Rozwijał równoległe teoretyczną i praktyczną działalność w obszarze psychologii wychowawczej, wiele uwagi poświęcając upowszechnianiu wiedzy z tego zakresu. Szczególnie ważnym zagadnieniem w jego działalności naukowej, publicystycznej i praktycznej była kultura fizyczna; w tekstach adresowanych do nauczycieli i lekarzy szkolnych podkreślał znaczenie troski o ten aspekt działań wychowawczych w edukacji szkolnej. Opublikował szereg prac o higienie psychicznej dorosłych, dzieci i młodzieży. Przekonywał o konieczności indywidualnego podejścia do wychowanków.

Swoje poglądy na temat wychowania, aktywności fizycznej, higieny pracy umysłowej, psychologii wychowawczej przedstawiał w czasopismach pedagogicznych i społecznych, w tym w „Nowych Torach”, „Wychowaniu w Domu i Szkole”, „Dziecku”, „Ruchu”, a także w „Kurierze Warszawskim”. Wiele jego artykułów z prasy medycznej, higienicznej i pedagogicznej wydano również w postaci odbitek. Wygłaszał liczne referaty i odczyty, m.in. na posiedzeniach Wydziału Wychowawczego Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego i Towarzystwa Wychowania Przedszkolnego. Należał do Towarzystwa Badań nad Dziećmi. Przez wiele miesięcy wizytował warszawskie szkoły, prowadząc badania psychologiczne wśród uczniów, czego efektem była nowatorska publikacja poświęcona zdrowiu psychicznemu dzieci oraz odczyty popularnonaukowe dotyczące m.in. potrzeby utworzenia szkół dla dzieci o szczególnych uzdolnieniach i wrażliwości. O jego publikacjach na temat higieny szkolnej i wychowawczej pisano, że „tak dla wychowawców, jak i lekarzy szkolnych były nieocenioną pomocą i wskazówką, jak dbać o zdrowie psychiczne młodzieży, w jaki sposób należy indywidualizować wychowanie”. Podkreślano, że „posiadał łatwość pisania i miał duże zdolności popularyzatorskie”.

W okresie II RP kontynuował praktykę lekarską, pracę naukową i oświatową. Opublikował wiele prac naukowych i popularnonaukowych. W 1920 r. wydał książkę *Metody badań psychologicznych w szkole. Wskazówki dla lekarzy szkolnych oraz pedagogów*. Prowadził wykłady w WWP, PIP, PIPS. Zmarł w Dziekance.

Bibliografia przedmiotowa:

GBL DSKM, ILWB, sygn. PL\327\1\0\2125; S. Kop., *Śp. dr Tadeusz Jaroszyński*, „KW” 1933, nr 139; E. Herman, *Neurologi polscy*, Warszawa 1958; M. Demel, *Pedagogiczne aspekty warszawskiego ruchu higienicznego (1864–1914)*, Wrocław 1964; C.W. Domański, *Tadeusz Jaroszyński (1880–1933) – neurolog, psycholog i teoretyk wychowania*, [w:] *Na drogach i bezdrożach historii psychologii*, t. 3, red. T. Rzepa, C.W. Domański, Lublin 2014; B. Dobroczyński, *Bóg na protezach i Freud nieumarły*.

Psychoanaliza w Polsce – historie mniej znane, [w:] B. Dobroczyński, M. Marcinów, *Niezabliźniona rana Narcyza. Dyptyk o nieświadomości i początkach polskiej psychoanalizy*, Kraków 2018; T. Rzepa, B. Dobroczyński, *Historia polskiej myśli psychologicznej*, Warszawa 2019.

Bibliografia podmiotowa:

O kwestii alkoholizmu wobec dzisiejszego ustroju społecznego, Warszawa 1906: odb. z czasopisma „Zdrowie” 1906, nr 10; *Kilka słów o wpływie higienicznych warunków w fabrykach na zdrowotność robotników i wydajność ich pracy*, Warszawa 1907: odb. z czasopisma „Zdrowie” 1907, nr 6; *Co mówią Francuzi o gimnastyce szwedzkiej i niemieckiej?*, „Zdrowie” 1908, nr 5; *Z psychologii i higieny wychowania. Odczyt wygłoszony w Warszawskim Tow. Higienicznym w marcu 1909 r.*, Warszawa 1909: odb. z czasopisma „NT” 1909, nr 6; *O wychowaniu „czynnym”*, „Ruch” 1909, nr 5; *Cel i zadania higieny społecznej*, „Zdrowie” 1909, nr 9; *O istocie stanów neurastenicznych*, Warszawa 1911: odb. z czasopisma „NeurP” 1911; *O metodzie psychoanalitycznej Freuda i jego teoria powstawania nerwic na tle zaburzeń płciowych*, Warszawa 1912; *O zapobieganiu nerwowości przez racjonalne wychowanie*, Warszawa 1912: odb. z czasopisma „Zdrowie” 1912, nr 12; *Badania psychologiczne w szkole*, Warszawa 1913: odb. z czasopisma „WDS” 1913, z. 1, 2.

J. Bóldyrew

Jarzyński Prosper (1859–1925), nauczyciel, działacz społeczny.

Urodził się w Siedlcach, w rodzinie urzędniczej. Szkołę progimnazjalną ukończył w Chełmie. Studiował na Uniwersytecie Petersburskim na Wydziale Fizyczno-Matematycznym. Po ukończeniu studiów w 1881 r. wrócił do rodzinnego miasta. Rok później przeniósł się do Radomia i pracował jako nauczyciel matematyki i fizyki w miejscowym gimnazjum filologicznym. Podczas strajku szkolnego 1905 r. brał udział w przygotowaniu projektu przepisów dotyczących szkolnictwa. Kiedy władze rosyjskie zgodziły się na tworzenie prywatnych szkół z wykładowym językiem polskim, objął stanowisko dyrektora Miejskiej Szkoły Handlowej z wykładowym językiem rosyjskim, oferującej dotychczas naukę w pięciu klasach ogólnokształcących i dwóch zawodowych. W niedługim czasie przekształcił placówkę w 7-klasową Szkołę Handlową Miejską z wykładowym językiem polskim. W l. 1905–1926 jako organizator i pierwszy dyrektor szkoły poszerzył zakres nauczania języka polskiego i historii Polski oraz wielu przedmiotów, m.in. botaniki, zoologii, anatomii i chemii. Od września 1905 r. był również delegatem Rady Pedagogicznej i członkiem pierwszej Rady Opiekuńczej w Szkole Handlowej Miejskiej w Radomiu. W 1906 r. zorganizował Towarzystwo pomocy dla niezamożnych uczniów Szkoły Handlowej Miejskiej w Radomiu, działające w okresie 1906–1916. Był jego pierwszym prezesem – od roku 1907 do 1909, przez lata zasiadał w zarządzie. W l. 1916–1917 ponownie należał do Rady Opiekuńczej Szkoły Handlowej Męskiej w Radomiu. Pod jego kierownictwem placówka pomyślnie się rozwijała, a we wrześniu 1917 r. z jego inicjatywy została przekształcona w 8-klasową Miejską Wyższą Szkołę Realną o profilu matematyczno-przyrodniczym.

W okresie I wojny światowej kontynuował swoje zaangażowanie w prace oświatowe. Od 1915 r. był członkiem Komisji Szkolnej KO m. Radomia, w l. 1915–1918 zaś piastował stanowisko prezesa Wydziału Szkół Średnich w Komisji Szkolnej Ziemi Radomskiej. Rok później należał także do Rady Szkolnej Miejskiej w Radomiu. W grudniu 1915 r. objął posadę

nauczyciela matematyki w Seminarium Nauczycielskim Komisji Szkolnej Ziemi Radomskiej. W l. 1915–1916 należał do Rady Opiekuńczej 6-klasowego Progimnazjum Filologicznego Męskiego w Radomiu. W tym czasie odegrał znaczącą rolę w rozwoju szkolnictwa powszechnego i średniego w regionie. Poza działalnością oświatową Jarzyński angażował się w działalność towarzystw dobroczynnych i propagujących wiedzę higieniczną. Należał do Oddziału Radomskiego Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego, w którym w 1912 r. pełnił funkcję wiceprezesa zarządu. W l. 1915–1916 był również członkiem Zarządu Oddziału Radomskiego Polskiego Komitetu Pomocy Sanitarnej. Stał na czele KO w Radomiu w l. 1915–1916, a od 1916 r. należał do Rady Dobroczynności Publicznej w Radomiu. W okresie II RP koncentrował się na pracy nauczycielskiej. Zmarł w Radomiu.

Bibliografia przedmiotowa:

M. Maj, *Prosper Jarzyński*, „ŚZiP” 1959, nr 3/7; M. Maj, *Dyrektor pierwszej polskiej szkoły (Prosper Paweł Jarzyński 1859–1925)*, „SLud” 1973, nr 135; Cz.T. Zwolski, *Prosper Paweł Jarzyński, ZiNZR*, t. 1, Radom 1980; M. Czapska, *Jarzyński Prosper Paweł (1859–1925)*, *ŚSB*, t. 2, Kielce 2009.

K. Cybulska, P. Pająk

Jasiński Wacław (1881–1936), lekarz, pediatra.

Urodził się w Godziszowie na ziemi lubelskiej, był synem Kazimierza Stanisława i Kazimiery z Jaroszewiczów. Gimnazjum ukończył w 1899 r. w Warszawie, w tym samym roku rozpoczął studia na Wydziale Lekarskim UW. W 1904 r. otrzymał dyplom z wyróżnieniem *cum eximia laude*. Był działaczem szkolnych kółek samokształceniowych i akademickich organizacji młodzieżowych, członkiem Towarzystwa Oświaty Narodowej i koła Młodzieży Narodowo-Demokratycznej. Od 1905 r. pracował w Szpitalu Anny Marii dla dzieci w Łodzi, zdobywał doświadczenie w pediatrii pod kierunkiem Józefa Brudzińskiego (zob.). Angażował się w prace łódzkich organizacji społecznych i charytatywnych, był członkiem Zarządu Towarzystwa Opieki nad Matką i Dzieckiem „Kropla Mleka”, Towarzystwa Krzewienia Oświaty, Ligi Przeciwgruźliczej. Działał w KO Pomocy Robotnikom, który organizował ochronki dla dzieci, kolonie letnie, ambulatoria dla dzieci i dożywianie, opracowywał ulotki higieniczne wydawane przez Bibliotekę Robotniczą. Działał w sekcji pediatrycznej ETL, w l. 1906–1911 był jej bibliotekarzem, a od 1910 r. przewodniczącym. Angażował się również w prace Oddziału Łódzkiego Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego. W 1907 r. na podstawie wyników badań niemieckich lekarzy, w tym Ottona Jankego i Raphaela Silbersteina, opracował książkę o charakterze popularnonaukowym *Choroby dzieci w wieku szkolnym*, wydaną w serii *Robotnicza Biblioteczka Higieniczna*. W l. 1911–1918 pracował w szpitalu dla dzieci w Lublinie, pełnił funkcję ordynatora i lekarza naczelnego. Działał w LTL, początkowo jako sekretarz, później objął funkcję prezesa. W 1911 r. był sekretarzem I Zjazdu Lekarzy Prowincjonalnych, trzy lata później zorganizował II edycję Zjazdu. W Lublinie angażował się w prace kulturalno-oświatowe, należał do Zarządu Biblioteki Publicznej, Towarzystwa Krzewienia Oświaty, Towarzystwa Kolonii Letnich, Towarzystwa Opieki nad Zabytkami, Towarzystwa Walki z Gruźlicą. W l. 1911–1921 prowadził zajęcia z fizjologii, anatomii i higieny w szkołach średnich w Lublinie. Współorganizował kursy doszkolające

dla nauczycieli, uczestniczył w pracach nad powołaniem Uniwersytetu Ludowego. Publikował w „Czasopiśmie Lekarskim”, „Przeglądzie Pediatrycznym”, „Przeglądzie Lekarskim”, „Polskiej Gazecie Lekarskiej”, należał do komitetu redakcyjnego „Pamiętnika Wileńskiego Towarzystwa Lekarskiego”; jego działalność publicystyczna przypadła na okres II RP, podejmował w niej zagadnienia dziedziczności cech, odżywiania dzieci w wieku przedszkolnym, chorób wieku szkolnego, szczepień ochronnych.

W 1919 r. wstąpił do oddziałów Wojska Polskiego, pełnił w nich m.in. funkcję naczelnego lekarza Szpitala Okręgowego w Lublinie. Pracę zawodową kontynuował we Lwowie – w r. akad. 1921/1922 pracował jako asystent w Klinice Pediatrycznej UL. W 1922 r. został mianowany na profesora UWil i powołany na Katedrę Pediatryki. Pełnił także obowiązki dziekana Wydziału Lekarskiego. W 1933 r. otrzymał nominację na profesora zwyczajnego. W 1924 r. założył w Wilnie Oddział Polskiego Towarzystwa Pediatrycznego. Był współredaktorem kompendium pediatrycznego *Choroby dzieci: pierwszy polski podręcznik zbiorowy*, wydany w trzech tomach (1936, 1938). Tom drugi redagował z Mieczysławem Michałowiczem (zob.). Prowadził wykłady dla pracowników kolonii letnich (lekarzy, kierowników, wychowawców), wydano je drukiem w 1934 r. Został odznaczony Krzyżem Niepodległości i Krzyżem Komandorskim Orderu Odrodzenia Polski. Zmarł w Wilnie.

Bibliografia przedmiotowa:

APW, ZK, sygn. XI/897; GBL, DSKM, sygn. KOL [Jasiński Wacław]; GBL, DSKM, Skrypt z wykładów pediatryki Wacława Jasińskiego, sygn. I-1218; GBL, DSKM, Teki Konopki, sygn. 514; GBL, DSKM, Spuścizna Marii Zapaśnik-Kobierskiej, sygn. 1377/4; WBH CAW, APO, sygn. 09.11.1931 KN; *Prof. Dr Wacław Jasiński*, [w:] *Księga pamiątkowa ku uczczeniu 350 rocznicy założenia i X wskrzeszenia Uniwersytetu Wileńskiego*, t. 3, Wilno 1931; F. Groër, *Nekrologia. Śp. Wacław Jasiński*, „PGL” 1936, nr 25; H. Kaulbersz-Marynowska, *O działalności śp. Prof. Dra Wacława Jasińskiego*, „PWTL” 1936, z. 3; J. Zienkiewicz, *Kilka wspomnień o Profesorze Wacławie Jasińskim, jako o przełożonym*, „PWTL” 1936, z. 3; K. Michejda, *Przemówienie ku uczczeniu pamięci Profesora Dra Wacława Jasińskiego*, „PWTL” 1936, z. 3; W. Szenajch, *Wacław Jasiński*, „PedPol” 1937, nr 6; Z. Filar, *Jasiński Wacław (1881–1939)*, PSB, t. XI, Warszawa 1964–1965; M. Kamińska, *Jasiński Wacław*, SBZP, Warszawa 1985; B. Gołębiowska, *Pasierbowie kultury: kartka z dziejów inteligencji łódzkiej*, „PPSPL” 1988, nr 44; B. Urbanek, *Wieleńska pediatria (1919–1939)*, „KHNT” 2020, nr 4.

Bibliografia podmiotowa:

Choroby dzieci w wieku szkolnym, podług R. Silbersteina, O. Jankego i innych, Łódź 1907; *Szkic rozwoju pediatryki polskiej*, „PPed” 1908/1909, z. 3; *Opis szpitala dla dzieci w Lublinie (opis ogólny i pierwsze sprawozdanie)*, „Kall” 1912, R. 44; *Sprawozdanie I-sze z działalności szpitala dla dzieci w Lublinie za rok 1911*, Warszawa 1912; *Drugie sprawozdanie roczne z działalności Szpitala dla Dzieci w Lublinie rok 1912*, Lublin 1913; *Trzecie sprawozdanie roczne z działalności Szpitala dla Dzieci w Lublinie za rok 1913*, Lublin 1914; *II Zjazd Lekarzy Prowincjonalnych Królestwa Polskiego*, „PLek” 1914, nr 24.

M.M. Krakowiak

Jasiński Włodzimierz (1873–1965), duchowny, arcybiskup.

Urodził się we Włocławku, w rodzinie Władysława i Marii z Wiśniewskich. Uczył się we włocławskiej katolickiej Szkole Elementarnej Męskiej, a następnie w 6-klasowej Szkole Realnej. W 1890 r. wstąpił do włocławskiego Seminarium Duchownego. Święcenia kapłańskie otrzymał w 1895 r. we Włocławku z rąk biskupa diecezjalnego kujawsko-kaliskiego Aleksandra Kazimierza Bereśniewicza. Dalsze studia odbył eksternistycznie w Akademii Duchownej w Petersburgu, gdzie w 1913 r. na podstawie pracy *Opinie wychowawcze F.W. Foerster w świetle nauki katolickiej* uzyskał stopień kandydata nauk teologicznych. Pracował jako wikariusz w Tuliszkuwie, Służewie, Kaliszu i Opatówku, a także jako rektor w Aleksandrowie Kujawskim i Kaliszu. W 1906 r. został prefektem Szkoły Handlowej w Kaliszu. W l. 1915–1918 był proboszczem parafii św. Bartłomieja w Koninie i dziekanem dekanatu konińskiego. W 1918 r. objął stanowiska proboszcza parafii św. Jakuba w Piotrkowie i dziekana dekanatu piotrkowskiego. W 1915 r. został ustanowiony kanonikiem honorowym, a w 1919 r. kanonikiem gremialnym Kapituły Kaliskiej.

Był aktywnym działaczem oświatowym i społecznym. Jego praca kapłańska i biskupia ogniskowały się wokół problematyki społecznej, pedagogicznej i katechetycznej. Był współzałożycielem i odnowicielem placówek szkolno-wychowawczych. Współorganizował kursy pedagogiczne i katechetyczne. Szczególne znaczenie miała jego 17-letnia działalność w Kaliszu. Należał do Polskiej Macierzy Szkolnej, organizował szkolnictwo średnie w Kaliszu i Koninie. Działal w KTD oraz w harcerstwie. Był współzałożycielem Biblioteki Publicznej im. Adama Asnyka w Kaliszu oraz Muzeum Krajoznawczego tamże, a ponadto założycielem Związku Dozorców Domowych i Domu dla Nieuleczalnych. W 1904 r. zorganizował Sodalicję Marjańską Pań Ziemiarek, a także inne stowarzyszenia maryjne. Działal na niwie samorządowej i politycznej; w l. 1917–1918 zasiadał w Radzie Miejskiej w Koninie, a w 1918 r. został wybrany do Rady Stanu Królestwa Polskiego.

W okresie II RP piastował urząd rektora łódzkiego Seminarium Duchownego, tworzył struktury Akcji Katolickiej. Założył Instytut Wyższej Kultury Religijnej oraz muzeum diecezjalne. Organizował kursy dla prefektów i wysyłał wielu księży na studia zagraniczne. Działal na rzecz organizacji pomocy społecznej: ustanowił kasy pożyczkowe, wspierał akcje kolonii letnich oraz wydawanie posiłków ubogim.

Posiadał znaczny dorobek naukowy, dotyczący kwestii katechetyki, wychowania religijnego i pedagogiki – łącznie około 30 pozycji, wśród nich książki, zbiory kazań oraz artykuły publicystyczne. W czasie II wojny światowej patronował Okręgowemu Łódzkiemu Komitetowi Społecznemu Niesienia Pomocy Żołnierzom i ich Rodzinom. Przekazywał Stolicy Apostolskiej informacje o sytuacji w Generalnej Guberni. Po 1945 r. działal w Łodzi na rzecz zakładania oddziałów Caritasu i niesienia pomocy potrzebującym. Zmarł w Tuchowie.

Bibliografia przedmiotowa:

K. Dąbrowski, *Życie i działalność biskupa Włodzimierza Jasińskiego – jego kult maryjny*, „DPaul” 1986; K. Dąbrowski, *Arcybiskup Włodzimierz Jasiński 1873–1965*, Łódź 1990; K. Krasowski, *BKIIRPSB*, Poznań 1996; P. Nitecki, *BKSB*, Warszawa 2000.

Bibliografia podmiotowa:

Zmacniajcie się w Panu. Przemówienia okolicznościowe, Warszawa–Kraków 1913; *Na drogę życia*, Włocławek–Warszawa 1916; *Kościół a sfery inteligentne*, Włocławek–Warszawa 1916; *Zmacniajcie*

się w Panu. Przemówienia okolicznościowe. Seria druga, Włocławek–Warszawa 1917; Mowa na żałobnym nabożeństwie za duszę śp. Henryka Sienkiewicza: dnia 29-go listopada 1916 roku, Kalisz 1917.

A. Czajkowska

Jaworowska Teodora (1855–1925), działaczka społeczna, polityczna.

Urodziła się w Warszawie. Była córką Franciszka i Karoliny Suligowskich. Gimnazjum w Lublinie ukończyła ze złotym medalem. Od 1876 r. wraz z mężem Aleksandrem Jaworowskim (zob.) angażowała się w działania społeczne i oświatowe. Szczególnym polem jej aktywności było LTD, z którym związała się do końca życia. W ramach Towarzystwa aktywnie organizowała pomoc dla dzieci potrzebujących, osieroconych i pochodzących z ubogich rodzin. Zakładała ochrony dziecięce, nad którymi sprawowała opiekę. Zajmowała się ochronami nie tylko pod względem organizacyjnym, ale także finansowym, wspierając ich działalność z prywatnych funduszy. W instytucjach opieki nad dziećmi zorganizowała szereg wykładów i odczytów o tematyce pedagogicznej, oświatowej i kulturalnej, adresowanych głównie do matek. Działania Towarzystwa popularyzowała na łamach prasy lokalnej, apelowała do czytelników o wsparcie finansowe i materialne jego przedsięwzięć. Obok LTD działała też w innych organizacjach dobroczynnych, od 1906 r. kierowała Komitetem Niesienia Pomocy Robotnikom, których wspierała także po I wojnie światowej w ramach instytucji Samopomocy Społecznej. Działała w Warszawskim Towarzystwie Higienicznym. Od 1903 r. była aktywną członkinią sekcji higieny domowej. Wygłaszała odczyty i prowadziła pogadanki dotyczące higieny służby, a także higieny osobistej. Postulowała założenie szkoły dla sług, a także wprowadzenie biura kontroli pracy służących. Proponowała także opracowanie kwestionariusza dotyczącego higieny i położenia społecznego służby.

Była założycielką Koła Pań, które od początku XX w. wspierało ubogich, szczególnie dzieci, a także prowadziło akcję oświatową wśród służących analfabetek. Zgromadzony z jej inicjatywy, z udziałem członkiń Koła Pań, księgozbiór umożliwił zorganizowanie publicznej czytelnicy. Jaworowska została jej kierowniczką. Pieczę nad czytelnią objął Oddział Lubelski Polskiej Macierzy Szkolnej. Po jego rozwiązaniu przez władze carskie w 1907 r. i rocznej przerwie w działalności Jaworowska przejęła czytelnię i jako osoba prywatna wznowiła jej działalność. Ponadto założyła w 1909 r. Towarzystwo Czytelni Lubelskiej, którą również przekazała pod zarząd Polskiej Macierzy Szkolnej w 1918 r.

W czasie I wojny światowej, w l. 1915–1917, będąc członkinią RGO, organizowała Kursy Pedagogiczne dla Kobiet. W 1917 r. sprowadziła do Lublina zakon siostr urszulanek, które założyły 8-klasowe Gimnazjum Żeńskie Zgromadzenia Siostr Urszulanek. Angażowała się także w życie polityczne, szczególnie w środowisku rozwijającego się kobiecego ruchu politycznego. Od 1917 r. działała m.in. w Zarządzie Katolickiego Ruchu Kobiet. W 1924 r. przejęła też funkcję opiekunki Sali Sierot LTD. Zmarła w Lublinie. W nekrologu napisano o niej: „jedna z najszlachetniejszych Matron – działaczek lubelskich, najgorliwsza jałmużniczka niedoli ludzkiej, najczulsze serce na wszystkie wstrząsy narodowe, najpiękniejsza dusza poświęcenia obywatelskiego”.

Bibliografia przedmiotowa:

Towarzystwo higieniczne, „GazLub” 1904, nr 58; *Rocznik Lubelskiego Towarzystwa Dobroczynności za rok 1918*, Lublin 1919; W.G., *Śp. Florentyna z Suligowskich Jaworowska*, „GŁ” 1925, nr 92; Wis., *Eksportacja zwłok śp. Florentyny D-rowej Jaworskiej*, „GŁ” 1925, nr 93; Wis., *Uroczystości pogrzebowe śp. Florentyny D-rowej Jaworskiej*, „GŁ” 1925, nr 94; S. Wiśniewski, *Jaworowska Teodora Klementyna, SBML*, t. 1, Lublin 1993; G. Figiel, *Aleksander Jaworowski – lubelski lekarz i społecznik*, „BLub” 2011, nr 54.

M. Nawrot-Borowska

Jaworowski Aleksander (1849–1924), lekarz, bibliotekarz, działacz społeczny i kulturalny.

Urodził się w Nowej Aleksandrii lub w Puławach. Był synem Ignacego, stolarza, i Anny z Cymanów. W 1866 r. ukończył Męskie Gimnazjum w Lublinie i podjął pracę w warsztacie stolarskim. Studia z zakresu nauk przyrodniczych podjął w SGW. Po przekształceniu jej w UW studiował medycynę, w 1874 r. uzyskał dyplom lekarza. Po studiach wyjechał do Lublina, z którym związał się do końca życia.

Jako lekarz zajmował się problematyką chorób onkologicznych, ginekologicznych i dziecięcych. Publikował też prace naukowe (np. *Kilka spostrzeżeń nad rakiem*, 1875). Prowadził stałą praktykę prywatną, a także zarządzał lubelskimi szpitalami – Szpitalem Więziennym, Szpitalem św. Jana Bożego. Pełnił funkcję konsultanta w Szpitalu Żydowskim, zaś w l. 90. XIX w. ordynatora i kierownika oddziału kobiecego Szpitala św. Wincentego á Paulo. Z jego inicjatywy utworzono tutaj bezpłatne ambulatorium dla ubogich. Był też inicjatorem powstania w 1911 r. Szpitala Dziecięcego w Lublinie, w którym został pierwszym lekarzem naczelnym. Dzięki jego staraniom choroby dziecięce wydzielono jako odrębną specjalność lekarską – pediatrię.

Od 1874 r., jeszcze w czasach studiów, był aktywnym członkiem LTL. W ramach tej organizacji pełnił kilkakrotnie funkcję prezesa i wiceprezesa, zaś w 1902 r. nadano mu rangę członka honorowego. Angażował się zarówno w jego działania naukowe, jak i społeczne – w 1877 r. brał np. udział w akcji bezpłatnych szczepień przeciwko ospie, w 1885 r. w działaniach komisji do spraw budowy lubelskich wodociągów i kanalizacji, zaś w powstałej 1902 r. Tymczasowej Komisji Przemysłowo-Lekarskiej pełnił funkcję prezesa i eksperta od narzędzi ginekologicznych. W 1908 r. należał do komitetu organizacyjnego Wystawy Higienicznej w Lublinie. Przez 11 lat zajmował stanowisko bibliotekarza Towarzystwa, gromadził i porządkował zbiory, w 1885 r. opracował i wydał katalog Biblioteki LTL. Na szczególną uwagę zasługuje działalność Jaworowskiego w LTD, w którym do końca życia pełnił funkcję opiekuna i lekarza Sali Sierot. Był także aktywnym członkiem Oddziału Lubelskiego Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego, w którym w odczytach i pogadankach popularyzował zagadnienia higieny wieku dziecięcego. Znajdował się w grupie założycieli lubelskiego Towarzystwa „Kropla Mleka”, prowadzącego działania profilaktyczne, polegające na rozdawaniu mleka i zapewnianiu opieki medycznej dla ubogich i chorych dzieci.

Angażował się też w prace instytucji oświatowych – Polskiej Macierzy Szkolnej, Rady Opiekuńczej Lubelskiej Szkoły Handlowej, Rady Szkolnej Ziemi Lubelskiej. Był jednym z inicjatorów i pierwszych członków powstałego w 1907 r. Towarzystwa Biblioteki Publicznej im. Hieronima Łopacińskiego, w którym od 1913 r. do końca życia piastował stanowisko prezesa i skarbnika. Szczególnie zaangażowany był w pracę bibliotekarską, którą wykonywał

bezpłatnie, sporządzając i wydając drukiem dwa katalogi rękopisów i wykaz zebranych w bibliotece druków dotyczących Zamościa. Dzięki niemu biblioteka wzbogacała się o kolejne tomy nowych książek, pozyskiwał także fundusze na cele biblioteczne. W 1916 r. pełnił też funkcję opiekuna biblioteki Gimnazjum Miejskiego.

Angażował się w prace na gruncie muzealnictwa, w 1901 r. wspierał organizację Wystawy Przedmiotów Sztuki i Starożytności, a w 1917 r. Wystawy Kościuszkowskiej. Działał we władzach Towarzystwa „Muzeum Lubelskie”, oddziału Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości. Był delegatem lubelskim Polskiego Archiwum Wojennego, powstałego w 1915 r., mającego na celu gromadzenie pamiątek i dokumentów dotyczących udziału Polski i Polaków w I wojnie światowej, w ramach którego zajmował się gromadzeniem materiałów źródłowych i sporządzeniem bibliografii lubelskiej prasy wojennej. Był także członkiem Miejskiego KO, mającego za zadanie likwidację skutków działań militarnych I wojny światowej. We współpracy z wybitnymi uczonymi polskimi zorganizował w l. 1916–1917 akcję wykładów uniwersyteckich, których celem było utworzenie lubelskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Brał także udział w pracach towarzystw gospodarczych, m.in. Towarzystwa Kredytowego w Lublinie, a także sportowych, np. powstałego w 1903 r. Towarzystwa Cyklistów.

Uznaje się go za jednego z najbardziej zaangażowanych działaczy na gruncie życia umysłowego i kulturalnego w Lublinie początku XX w. Otrzymał członkostwo honorowe towarzystw lekarskich w Krakowie, Warszawie i Łodzi. Za działalność na rzecz organizacji księżnicy lubelskiej został uhonorowany Orderem Polonia Restituta. Odznaczono go też Krzyżem Oficerskim Orderu Odrodzenia Polski. W artykule poświęconym działalności Jaworowskiego, opublikowanym na łamach „Głosu Lubelskiego”, napisano: „Jego praca objęła bardzo szerokie kręgi, że nie tylko w medycynie pracował, ale gromadził wiedzę polską dla wszystkich pragnących ją posiadać [...] Życie Jego lekarskie kierowało miłością zawodu i społeczeństwa, ukochaniem najpiękniejszych cnót obywatelskich polskiego lekarza, to jest pracy jako lekarza społecznika”. Zmarł w Lublinie.

Bibliografia przedmiotowa:

APL, Związki i organizacje społeczne w Lublinie – zbiór szczątków zespołów, sygn. 5; APL, LTD w Lublinie, sygn. 1.2/12, 1.3/36; *Ku uczczeniu śp. Dr-a Aleksandra Jaworowskiego. Uroczyste posiedzenie Tow. Lekarskiego w Lublinie*, „GŁ” 1924, nr 82; J. Mazurkiewicz, *Jaworowski Aleksander Roman (1849–1924)*, PSB, t. XI, Wrocław 1964–1965; S. Wiśniewski, *Jaworowski Aleksander Roman, SBML*, t. 1, Lublin 1993; Z. Bieleń, *Biblioteka Publiczna im. Hieronima Łopacińskiego od powstania do II wojny światowej*, „BLub” 2004, R. 47; G. Figiel, *Aleksander Jaworowski – lubelski lekarz i społecznik*, „BLub” 2011, nr 54.

Bibliografia podmiotowa:

Katalog rękopisów Biblioteki Publicznej im. Łopacińskiego w Lublinie, Lublin 1913; *Zarys historii Towarzystwa Lekarskiego w Lublinie w ciągu czterdziestolecia. Odczyt na uroczystym posiedzeniu jubileuszowym Towarzystwa Lekarskiego Lubelskiego 30 V 1914 r.*, Kraków 1914; *Rys historyczny Lubelskiego Towarzystwa Lekarskiego. Mowa, wygłoszona na zjeździe lekarzy w Lublinie, w roku 1914-ym przez Dra A. Jaworowskiego*, „Kall” 1915, R. 47; *Katalog rękopisów Biblioteki Publicznej im. Łopacińskiego w Lublinie: dodatek I-szy*, Lublin 1917; *Zamościana w Bibliotece Publicznej im. Hieronima Łopacińskiego w Lublinie*, „KPZ” 1918, nr 14.

Jellenta Cezary (1861–1935), krytyk literacki, publicysta, pisarz. Pseud. Ary, Euzebiusz, Florestan, Orestes, Orpion, Robon Dion, Jan Zarycz, Alastor, C.J.

Urodził się w Warszawie jako Napoleon Hirschband. Był synem Hermana, urzędnika bankowego, i Teofili ze Stokfiszów. W 1880 r. ukończył II Gimnazjum w Warszawie. Studiował na UW na Wydziale Prawa, następnie podjął studia filozoficzne w Monachium. Około 1880 r. rozpoczął swoją działalność literacką i publicystyczną. Nawiązał współpracę z pismami „Prawda” i „Ateneum”. W 1885 r. rozpoczął karierę adwokacką, którą porzucił w 1888 r. Wrócił do niej na przełomie XIX i XX w., ale nie poświęcał jej zbyt wiele uwagi pochłonięty publicystyką i pisarstwem.

Był związany z warszawskim środowiskiem radykalnej inteligencji. Razem z Wacławem Nałkowskim (zob.) i Marią Komornicką ogłosił w 1895 r. programowy zbiór *Forpocząty*. Początkowo był zwolennikiem pozytywistycznego pojmowania społecznej roli literatury (*Studia i szkice filozoficzne*, 1891), następnie został jednym z głównych krytyków literatury Młodej Polski (zbiór szkiców *Grający szczyt*, 1912). W l. 1903–1906 był redaktorem „Ateneum”, współpracując m.in. z Nałkowskim, Ignacym Radlińskim (zob.), Adolfem Nowaczyńskim. Na skutek publikacji na łamach „Ateneum” cyklu artykułów popierających rewolucję 1905 r. w Rosji pismo zostało skonfiskowane, a Jellenta w 1906 r. wyjechał do Niemiec. W 1908 r. w Dreźnie wznowił wydawanie „Ateneum”, ale ukazały się jedynie dwa numery. W czasie pobytu w Niemczech nawiązał kontakty z przedstawicielami niemieckiej socjaldemokracji, m.in. z Augustem Beblem i Karlem Liebknechtem. W 1911 r. przeniósł się z Niemiec do Krakowa, gdzie od 1912 r. rozpoczął redagowanie miesięcznika kulturalnego „Rydwan”. Prowadził również odczyty na UJ i w innych miastach Galicji. W 1914 r., po ogłoszeniu przez władze carskie amnestii dla przestępców politycznych, wrócił do Warszawy i podjął współpracę z „Kurierem Porannym”.

W 1919 r. wznowił na krótko wydawanie „Rydwanu”, a w l. 1923–1927 redagował czasopismo o tematyce muzyczno-teatralnej „Biały Paw”. W 1922 r. był delegatem na zjazd Związku Zawodowego Literatów Polskich. W l. 1926–1933 podróżował po Europie, wygłaszając w różnych krajach odczyty popularyzujące kulturę i literaturę polską. Odczyty takie prezentował również w wielu miastach w Polsce. Zmarł w Otwocku.

Bibliografia przedmiotowa:

„RNLA” 1905; R. Taborski, *Jellenta Cezary (1861–1935)*, PSB, t. XI, Wrocław 1964–1965; T. Lewandowski, *Cezary Jellenta – estetyk i krytyk: działalność w latach 1880–1914*, Wrocław 1975; K. Kwiecień, *Cezarego Jellenty koncepcja twórczości duchowej*, „EF” 1997, vol. 23; S. Zając, *Cezary Jellenta – wielki zapomniany*, „RO” 2014, t. 13.

Bibliografia podmiotowa:

Juliusz Słowacki dzisiaj: szkic konturowy, Kraków 1900; *Dwie epopee kupieckie*, Warszawa 1908; *Cyprian Norwid: szkic syntezy*, Warszawa 1909; *Druid Juliusz Słowacki*, Brody–Lwów 1911; *Grający szczyt: studia syntetyczno-krytyczne*, Kraków 1912; *Wielki zmierzch: pamiętnik*, Warszawa 1924.

W. Partyka

Jezierski Wacław (1868–1928), nauczyciel, przyrodnik i geograf.

Urodził się w Warszawie, był synem Feliksa, nauczyciela i tłumacza, oraz Konstancji z Górskich. W 1886 r. ukończył gimnazjum w Warszawie. W l. 1886–1893 studiował przyrodę i filozofię na uniwersytetach w Warszawie i Dorpacie. Po powrocie do Królestwa Polskiego pracował jako nauczyciel w Zagłębiu Dąbrowskim, gdzie organizował kursy oświatowe i do kształcające dla młodzieży i dorosłych. W l. 1897–1918 nauczał w warszawskich prywatnych szkołach męskich i żeńskich. Pełnił też funkcję dyrektora w szkole handlowej Teodory Raczkowskiej i szkole Pauliny Hewelke (zob.). Propagował samokształcenie, uczestniczył w tajnym nauczaniu, a w 1905 r. poparł żądania młodzieży spolszczenia i liberalizacji szkolnictwa w Królestwie Polskim. Głosił hasła świeckiej szkoły i bezpłatnej szkoły na wszystkich stopniach edukacji, równouprawnienia w procesie kształcenia wszystkich dzieci bez względu na płeć, wyznanie, narodowość i pochodzenie klasowe, wreszcie poszanowania przez nauczyciela godności uczniów i dopuszczenia ich do głosu w kwestiach związanych z pracą szkoły i sytuacją uczącej się młodzieży. Należał do Komitetu Ogrodów im. Wilhelma Ellisa Raua w Warszawie. Współzakładał Polski Związek Nauczycielski w 1905 r. W l. 1906–1913 wchodził w skład Zarządu Głównego Towarzystwa Kultury Polskiej. Udzielał się w pracach Uniwersytetu dla Wszystkich i Wyższych Kursów Handlowych. Wykładał na Wyższych Kursach Handlowych Żeńskich Józefy Siemiradzkiej w Warszawie. Był członkiem Polskiego Towarzystwa Przyrodników im. Mikołaja Kopernika. Angażował się w nauczanie analfabetów. Prowadził wykłady w ramach działającego w Warszawie w styczniu i lutym 1907 r. Uniwersytetu Chłopskiego. Należał do komitetów redakcyjnych *Wielkiej Encyklopedii Powszechnej Ilustrowanej*, *Słownika Geograficznego*, „Przeglądu Pedagogicznego” i „Nowych Torów”. W l. 1901–1907 pełnił funkcję redaktora naczelnego warszawskiego tygodnika przyrodniczo-geograficznego „Naokoło Świata”. Był autorem i współautorem podręczników i artykułów poświęconych tematyce przyrodniczej i geograficznej, publikowanych we wspomnianych periodykach, ale także w innych tytułach, jak „Ziemia”, „Wszechświat” i „Pamiętniki Towarzystwa Miłośników Przyrody”. Należał do Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego.

W okresie II RP wykładał dydaktykę geografii na UW, kierował Kursami Naukowymi dla Nauczycieli Szkół Średnich i pełnił funkcję wizytatora ministerialnego szkół średnich. Pracował w MWRiOP. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AZHRL, Brzeziński, Geneza, sygn. P-89; ZNiO, Album, sygn. 15950/II; H. Orsza [Helena Radlińska], *Wiec polskiego związku nauczycielskiego*, „Ogniwo” 1905, nr 50; A. Karbowski, *Bibliografia pedagogiczna*, Lwów 1920; A., *Wacław Jezierski. Nekrologi*, „KW” 1928, nr 341; E. Rybka, *Śp. dr Wacław Jezierski*, „Urania” 1929, nr 1; J. Miąso, *Działalność oświatowa Uniwersytetu dla Wszystkich*, „RDO” 1959, t. 2; S. Sempołowska, *W hołdzie W. Jezierskiemu*, [w:] teże, *Pisma*, t. 4: *Publicystyka społeczna*, red. Ż. Kormanowa, Warszawa 1960; E. Kozłowski, *Jezierski Wacław (1868–1928)*, *PSB*, t. XI, Wrocław 1964–1965; S. Kalabiński, F. Tych, *Czwarte powstanie czy pierwsza rewolucja: lata 1905–1907 na ziemiach polskich*, Warszawa 1976; L. Zasztowt, *Popularyzacja nauki w Królestwie Polskim 1864–1905*, Wrocław 1989.

Bibliografia podmiotowa:

Zarys biologii ogólnej, Warszawa 1907 [współautor J. Sosnowski]; *Sprawozdanie siedmioklasowej szkoły żeńskiej Teodory Raczkowskiej w Warszawie ułożone staraniem i przy współudziale W. Jezierskiego*,

Warszawa 1907; *Sprawozdanie Pracowni Biologicznej Towarzystwa Miłośników Przyrody*, Warszawa 1913; *Zarys geografii ziem polskich*, Warszawa 1915.

P. Waingertner

Jeżewski Kazimierz (1877–1948), pedagog, działacz społeczny, organizator Towarzystwa Gniazd Sierocych i Wiosek Kościuszkowskich.

Urodził się w miejscowości Cierno k. Jędrzejowa na ziemi kieleckiej. Jego ojciec – Aleksander uczestniczył w powstaniu styczniowym, a po jego upadku zamieszkał w Warszawie, gdzie założył własne przedsiębiorstwo przewozowe winno-kolonialne. Początkowo naukę pobierał w V Gimnazjum w Warszawie, a w 16. r.ż. poczuł powołanie kapłańskie i przerwał kształcenie. Rozpoczął przygotowania do stanu kapłańskiego w Seminarium Duchownym w Sandomierzu. Po roku wystąpił z seminarium i powrócił do Warszawy, gdzie ukończył gimnazjum. W 1900 r. prowadził przedsiębiorstwo przewozowe. Potem wyjechał na studia ekonomiczne do Danii, które kontynuował w Szwecji i Szwajcarii. Interesował się przede wszystkim rolniczym przemysłem spożywczym. Kiedy w 1905 r. wybuchła rewolucja, powrócił do kraju i zaangażował się w prace Komitetu Pomocy Głodnym Dzieciom, zwanego Komitetem Sienkiewiczowskim, który zorganizował akcję ratowania dzieci przed głodem i zimnem. Komitet został przekształcony w Towarzystwo Opieki nad Dziećmi, a Jeżewskiemu powierzono funkcję sekretarza generalnego, a następnie zastępcy prezesa zarządu. Rok później powrócił do Szwajcarii, żeby dokończyć studia ekonomiczne. W tym okresie zapoznał się z opracowaną przez Lidię von Wolfring koncepcją opieki nad sierotami w formie grup koedukacyjnych, tzw. Kindergruppen Familien System (Systemy rodzinnego wychowania grupowego), liczących od 10 do 12 dzieci w wieku do 14 lat, które wychowywane były przez bezdzietne małżeństwa. Jeżewski poznał też zasady funkcjonowania Pestalozzi Verein zur Förderung des Kinderschutzes und der Jugendfürsorge – międzynarodowej organizacji charytatywnej na rzecz upowszechniania ochrony dzieci i młodzieży. Opracował wówczas pierwszy projekt tzw. gniazd sierocych – zastępczych domów rodzinnych sprawujących opiekę nad dziećmi, a kiedy w 1907 r. powrócił do Polski zaczął wdrażać go na rodzimym gruncie. Jego pomysł poparli m.in. Maria Konopnicka (zob.), Eliza Orzeszkowa (zob.), Henryk Sienkiewicz (zob.), Władysław Stanisław Reymont. Dążył do powołania Krajowego Biura Opieki nad Dziećmi, nie uzyskał jednak aprobaty elit rządzących, dlatego w 1908 r. zalegalizował Towarzystwo Gniazd Sierocych na terenie Galicji. Chcąc opracowaną koncepcję przybliżyć szerszemu gronu społeczeństwa, na łamach „Gazety Lwowskiej” oraz krakowskiego „Czasu” opublikował wiele artykułów oraz wydał kilka broszur informujących o programie i celach działalności Towarzystwa. Pomimo pojawiających się trudności, a zarazem dzięki wsparciu duchownych i arystokracji udało się Jeżewskiemu w 1909 r. zorganizować pierwsze gniazdo w Stanisławczyku k. Przemyśla, w majątku księżnej Karoliny Lubomirskiej, które przez dwa lata sam prowadził. Organizację gniazd sierocych kontynuował na terenie Królestwa Polskiego. W 1911 r. założył gniazdo w Marianowie k. Sochaczewa. Dzięki jego staraniom w okresie II RP odbudowano wszystkie gniazda zniszczone w czasie I wojny światowej. Ze względu na zwiększającą się liczbę dzieci osieroconych w wyniku

działań wojennych przystąpił do tworzenia wiosek sierocych, czyli skupienia na jednym terenie kilku gniazd w formie wyspecjalizowanych gospodarstw, z własnym samorządem i szkołą, celem zapewnienia opieki większej liczbie dzieci. Był członkiem rzeczywistym Towarzystwa Badań nad Dziećmi.

W 1919 r. z inicjatywy Jeżewskiego sejm podjął uchwałę o utworzeniu wiosek kościuszkowskich złożonych z gniazd sierocych (na pamiątkę uczczenia 100. rocznicy śmierci Tadeusza Kościuszki). Uchwała ta weszła w życie dopiero w 1929 r., i to nie w takim zakresie, jakiego oczekiwał pomysłodawca, a wcześniej powołano Towarzystwo Wiosek Kościuszkowskich. Celem utrzymania więzi między byłymi wychowankami gniazd, dzięki zaangażowaniu Jeżewskiego, wydawane były rocznik „Gniazda Sieroce” oraz pismo „Gnieździak”. Dla wychowanków kształcących się zawodowo Jeżewski zorganizował w Warszawie dwie bursy.

Swoją działalność kontynuował zarówno podczas II wojny światowej, jak i po jej zakończeniu. W 1947 r. Towarzystwo Gniazd Sierocych zostało połączone z Towarzystwem Wiosek Kościuszkowskich i przyjęło nazwę Towarzystwo Gniazd Sierocych i Wiosek Kościuszkowskich, a kierownictwo objął Włodzimierz Tarło-Maziński, przyjaciel Jeżewskiego, ten zaś otrzymał godność prezesa honorowego. W ciągu lat swojej działalności zapewnił opiekę w gniazdach dla około 1200 wychowanków. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, RGO w Warszawie, sygn. 833; APW, ZK, sygn. X.8/369; F. Sypowski, *Gniazda dla sierot. Uwagi z powodu projektu p. K. J-ego z Warszawy w sprawie opieki nad dziećmi bezdomnymi w Galicji*, Kraków 1908; W. Tarło-Maziński, *Gniazda Sieroce Wiosek Kościuszkowskich 1907–1947*, Warszawa 1948; J. Bąk, W. Welczer, *Jeżewski Kazimierz Antoni (1880–1948)*, PSB, t. XI, Warszawa 1964–1965; *Kazimierz Jeżewski (system wychowawczy): materiały z Sesji Pedagogicznej 19. II. 1968 r.*, red. K. Czajkowski, Warszawa 1969; *Pedagog czynu – Kazimierz Jeżewski: praca zbiorowa*, red. B. Cichy, Warszawa 1978; *Kazimierz Jeżewski – myśl i dzieło. Materiały z sympozjum poświęconego 100 rocznicy urodzin Kazimierza Jeżewskiego*, red. E. Różańska, Kielce 1980; W. Wiśniewska, *Kazimierz Antoni Jeżewski jako człowiek, pedagog i twórca Gniazd Sierocych*, Częstochowa 1994; S. Badora, D. Marzec, *Twórcy polskiej pedagogiki opiekuńczej. Wybrani przedstawiciele*, Częstochowa 1999; L. Albański, *Spoleczno-pedagogiczna działalność Towarzystwa Gniazd Sierocych i Wiosek Kościuszkowskich*, Jelenia Góra 1999; J. Meissner-Łozińska, *Jeżewski Kazimierz Antoni*, [w:] *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, t. 2, red. T. Pilch, Warszawa 2003.

Bibliografia podmiotowa:

Opieka nad dziećmi, „GLw” 1908, nr 133, 134; *W sprawie zorganizowania krajowej opieki nad dziećmi w Galicji*, Lwów 1908; *System wychowawczy gniazd sierocych. Księga pamiątkowa II Kongresu Pedagogicznego odbytego w dniach 1. i 2. listopada 1909 we Lwowie*, oprac. J. Kornecki, Lwów 1910; *Wzorowe fermy włościańskie czyli program działalności Gniazd Sierocych*, Lwów 1910; *Program działalności Towarzystwa Gniazd Sierocych na tle ogólnej działalności Towarzystwa za czas pierwszych 10 lat pracy*, Warszawa 1918.

D. Grabowska-Pieńkosz

Joteyko Tadeusz (1872–1932), muzyk, kompozytor, nauczyciel.

Urodził się w Poczujkach w pow. skwirskim k. Kijowa. Był synem Tadeusza Lucjana i Karoliny z Odrowążów Kurzańskiej. Pochodził z muzycznej rodziny, naukę gry na skrzypcach rozpoczął w 12. r.ż. Od 1873 r. mieszkał w Warszawie, gdzie ukończył szkołę realną Wojciecha Górskiego (zob.). W l. 1889–1891 studiował w Brukseli, gry na skrzypcach uczył się m.in. w klasie François Auguste'a Gevaerta, gry na wiolonczeli u Eduarda Jacobsa. Edukację artystyczną kontynuował w Instytucie Muzycznym w Warszawie, gdzie w 1895 r. otrzymał dyplom. Na lekcje kompozycji uczęszczał do Zygmunta Noskowskiego, gry na wiolonczeli uczył się u Antoniego Cinka. W czasie studiów udzielał się w życiu kulturalno-artystycznym – pracował jako dyrygent chórów. Po zakończeniu edukacji został w 1897 r. dyrektorem artystycznym Towarzystwa Śpiewaczego „Lutnia” w Radomiu. W l. 1900–1902 był artystą sceny Teatru Wielkiego w Warszawie. Następnie pracował jako chórmistrz, w 1902 r. został dyrektorem artystycznym i jednocześnie dyrygentem Towarzystwa Muzycznego w Łodzi. W sezonie 1903–1904 pełnił funkcję dyrektora Towarzystwa Muzycznego w Kaliszu.

Praktykę nauczycielską rozpoczął w Łodzi w 1904 r. w szkole Marii Bojanowskiej, później współpracował ze Szkołą Muzyczną Heleny Kijeńskiej-Dobkiewiczowej. Od 1905 r. był dyrygentem łódzkiego Towarzystwa Śpiewaczego „Lira”. Jego działalność przyczyniła się do ożywienia środowiska śpiewaczego miasta. Rozwijał idee koncertów zbiorowych, nawiązał m.in. współpracę z łódzką „Lutnią” i zainicjował koncert na rzecz Szkoły Rzemiosł przy ŁChTD. Jego działalność przypadła na okres rewolucji, co znacząco ograniczało aktywność artystyczną i popularyzatorską. Jeszcze w 1906 r. zorganizował przy łódzkiej „Lirze” orkiestrę dętą, następnie smyczkową. Na scenie łódzkiej występowały one przez rok, ich działalność zakończyła się wraz z odejściem Joteyki z „Liry” w 1907 r. Od wiosny tego samego roku pełnił obowiązki dyrektora Chóru Stowarzyszenia Nauczycieli Chrześcijan, w tym czasie wystąpił m.in. w Helenowie z chórami młodzieży, orkiestrą amatorską i kołem dramatycznym „Liry”. Jednocześnie w l. 1907–1910 rozwinął współpracę z Towarzystwem Śpiewaczym „Arfa”, Chórem Pracowników Kolei Żelaznej Kaliskiej „Drumla”. Był współzałożycielem Towarzystwa Muzycznego im. Fryderyka Chopina w 1910 r., celem organizacji było m.in. urządzenie koncertów publicznych i wykonywanie oratoriów. W prowadzonej przez Towarzystwo szkole muzycznej w l. 1913–1914 wykładał zasady muzyki i harmonii. W 1911 r. prowadził zajęcia z teorii muzyki i śpiewu chóralnego w szkole Jakuba Winieckiego, współpracował także z kursami muzycznymi Antoniego Grudzińskiego. Był animatorem amatorskiego ruchu chóralnego, odznaczał się zaangażowaniem w prowadzeniu zespołów i aktywnym uczestnictwem w życiu kulturalnym miasta. Relacjonował je w dziale sprawozdawczym dotyczącym życia muzycznego w „Rozwoju” i „Dzienniku Łódzkim” w l. 1909–1910.

Jednym z czołowych zadań, które realizował w swojej artystyczno-pedagogicznej pracy, było wychowanie muzyczne młodzieży, rozwijanie w niej kultu piękna i zamiłowania do sztuki. Pisał: „Jednym moim pragnieniem jest, aby szerokie warstwy, zwłaszcza młodszego pokolenia, zapoznały się bliżej z istotną wartością dotąd przez nas samych niedocenionej muzyki polskiej”. Inicjował koncerty historyczno-pedagogiczne dla młodzieży, służące popularyzacji wiedzy o kompozytorach i wirtuozach. Uznawał je za uzupełnienie szkolnego nauczania muzyki. Od 1910 r. w Łódzkim Domu Koncertowym rozpoczął cykl koncertów historyczno-pedagogicznych dla młodzieży szkolnej. W ich trakcie wykonywano muzykę

polską i zapoznawano uczestników z dorobkiem twórców światowych. Poszczególne koncerty miały ściśle określoną tematykę, omawiano i ilustrowano muzyką twórczość Ludwika van Beethovena, Wolfganga Amadeusza Mozarta, Józefa Haydna, Georga Friedricha Händla. Koncerty te były poprzedzane prelekcjami, które przygotowywał i wygłaszał Joteyko. W działalności muzycznej nawiązywał do historii Polski. W 1910 r. stworzył kantatę na chór i orkiestrę do utworu Marii Konopnickiej (zob.) *Grunwald* z okazji 500. rocznicy zwycięskiej bitwy.

Od 1914 r. mieszkał w Warszawie, współpracował ze szkołą nauczycielki Marii Dąbrowskiej, która koncesję na prowadzenie szkoły otrzymała w 1911 r., Instytutem Muzycznym Antoniego Grudzińskiego i Szkołą Muzyczną Zofii Iwanowskiej-Płoszko, uczył w nich przedmiotów ogólnomuzycznych. Pełnił jednocześnie funkcję dyrygenta orkiestry symfonicznej Filharmonii Warszawskiej. W czasie I wojny światowej działał na rzecz umuzykalniania młodzieży, organizując dla niej koncerty. Podejmował również działania popularyzatorskie w miasteczkach Królestwa Polskiego.

Ważną częścią jego działalności oświatowej było upowszechnianie zagadnień muzycznych w publicystyce. Problem wychowania muzycznego młodzieży podejmował na łamach czasopism, książek, śpiewników i poradników. W polu jego zainteresowania było szkolnictwo muzyczne i ogólnokształcące. Wydane przez niego zbiory śpiewników – *Ulubione pieśni: śpiewnik dla młodzieży na cztery głosy mieszane* – zostały zatwierdzone przez MWRiOP jako podręczniki dla szkół.

W okresie II RP publikował artykuły poświęcone zagadnieniom oświatowo-muzycznym, omawiał problematykę nauczania muzyki w szkołach i wychowania estetycznego. Podkreślał, że muzyka jest ważnym czynnikiem kultury narodowej. Postulował wprowadzenie do programów szkolnych, obok śpiewu, także nauki o muzyce. Był animatorem amatorskiego ruchu muzycznego, wspierał zespoły chóralskie – w 1924 r. wydał *Poradnik dla chórów amatorskich: zawierający wskazówki dla dyrygenta, naukę czytania nut, wskazówki repertuarowe*. Opublikował cykl podręczników do nauki muzyki oraz pierwszy podręcznik do słuchania muzyki *Materiały do audycji muzycznych w gimnazjum wyższym* (1929). Działalność popularyzatorska Joteyki stała się istotnym wsparciem w nieprofesjonalnym nauczaniu muzyki. Był współzałożycielem, później prezesem Towarzystwa Przyjaciół Sztuki, prowadził w nim koncerty poświęcone muzyce polskiej. Pod koniec życia pełnił funkcję wiceprezesa i skarbnika Stowarzyszenia Kompozytorów Polskich. Został odznaczony Krzyżem Oficerskim Orderu Odrodzenia Polski. Zmarł w Cieszynie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, Archiwum Ignacego Jana Paderewskiego, sygn. 7.2/3634; APW, ZK, sygn. XI/925; Z. Lissa, *Joteyko Tadeusz (1872–1932)*, PSB, t. XI, Wrocław 1964–1965; A. Pellowski, *Kultura muzyczna Łodzi do roku 1918 r.*, Łódź 1994; M. Szoka, *Joteyko Tadeusz*, KP, t. 2, Gdańsk–Warszawa 2005; *Joteyko Tadeusz*, [w:] *Leksykon polskich muzyków urodzonych po 31 grudnia 1870*, red. K. Janczewska-Sołomko, Kraków 2008; I. Chyła-Szypułowa, *Kompendium edukacji muzycznej*, Kielce 2013; I. Krasieńska, *Życie kulturalne w miastach i miasteczkach guberni radomskiej w latach 1864–1914*, Radom 2015; K. Rogozińska, *Tadeusz Joteyko – muzyk, kompozytor, pedagog*, „LRP” 2016, z. 4; K. Rogozińska, *Aspekty edukacyjne na łamach czasopisma „Echo Muzyczne, Teatralne i Artystyczne” (1877–1907)*, Kraków 2018.

Bibliografia podmiotowa:

Zasady muzyki. Podręcznik dla użytku szkół muzycznych, Warszawa 1914; *Historia muzyki polskiej i powszechnej w zarysie (z nutami, tablicami i ilustracjami w tekście)*, Warszawa 1916; *Ulubione pieśni: śpiewnik dla młodzieży na cztery głosy mieszane*, cz. 1 i 2, Kraków–Warszawa 1916; *Podręcznik do nauki szkolnej, śpiewu zbiorowego, zawierający objaśnienia teoretyczne, ćwiczenia głosowe i pieśni*, cz. 1, Warszawa 1917; cz. 2, Warszawa 1918.

M.M. Krakowiak

Jurkowska Emilia (1848–1918), nauczycielka, działaczka społeczna.

Urodziła się w Piotrkowie, w rodzinie Józefa i Emilii Kościńskich. Mieszkała w Częstochowie, gdzie pracowała jako nauczycielka. Kierowała progimnazjum żeńskim, uczyła w nim języka polskiego. Była działaczką społeczną, aktywną na niwie organizacji opieki i oświaty. Należała do Polskiej Macierzy Szkolnej, prowadziła zapisy do szkółek organizacji. Była członkinią TDdChCz. W ramach działalności dobroczynnej założyła szwalnię dla dziewcząt, była opiekunką jednej z ochron. Kierowała Wydziałem Kolonii Letnich, prowadziła sekcję biblioteczną. Pamiętnikarz Stanisław Nowak pisał o niej: „była jednym z ciekawych typów częstochowskich, żyła wyłącznie pracą dobroczynną; wiecznie organizowała jakieś zebrania dobroczynne, kwesty, zbiórki, miała zawsze sporą ilość protegowanych przez siebie pupilów i pupilek, którymi się opiekowała”. W l. 1914–1916 była członkinią Zarządu Oddziału Częstochowskiego Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego. Zmarła w Częstochowie.

Bibliografia przedmiotowa:

„GCz” 1918, nr 276; J. Prüffer, *Szkolnictwo w Częstochowie w okresie wojny*, Częstochowa 1916; S. Nowak, *Z moich wspomnień*, cz. II: *Częstochowa (lipiec 1902 – lipiec 1914)*, Częstochowa 1933; J. Sętowski, *Cmentarz Kule w Częstochowie. Przewodnik biograficzny*, Częstochowa 2005.

A. Bóldyrew

K

Kalinowski Stanisław (1873–1946), fizyk, wykładowca, działacz społeczny, redaktor.

Urodził się w Łebedynie w gub. kijowskiej, był synem Franciszka, lekarza, i Aleksandry z Głowackich. W 1890 r. ukończył z wyróżnieniem gimnazjum kijowskie. W trakcie nauki szkolnej brał udział w polskich tajnych kółkach samokształceniowych i w Kole Oświata Ludowa, któremu przewodniczył od 1895 r. W okresie od 1890 do 1896 r. studiował na Wydziale Matematyczno-Fizycznym Uniwersytetu Kijowskiego. Po uzyskaniu dyplomu początkowo zatrudniono go na stanowisku asystenta w Katedrze Fizyki, a następnie został starszym asystentem w nowo powołanej Politechnice w Kijowie. Po przeniesieniu się do Warszawy w 1899 r. pracował w prywatnych szkołach średnich, nauczając fizyki, matematyki oraz wykładając zagadnienia z mechaniki w Szkole Mechaniczno-Technicznej im. Hipolita Wawelberga i Stanisława Rotwanda. W l. 1902–1904 przebywał na uczelniach w Petersburgu i Berlinie oraz na wielu innych – niemieckich i szwajcarskich – zapoznając się z ich organizacją i prowadzonymi badaniami z zakresu fizyki. Po powrocie do Warszawy włączył się w działalność dydaktyczną, organizacyjną i społeczną na rzecz krzewienia polskiej oświaty.

W 1904 r. podjął pracę nauczycielską w warszawskich prywatnych szkołach średnich, był równocześnie inicjatorem i współtwórcą tajnego Koła Wychowawców i wraz z Wacławem Bukowińskim, Adamem Sujkowskim i Heleną Radlińską (zob.) kierował jego pracami. Organizował spotkania nauczycielskie, odczyty i dyskusje, nawiązał kontakt z uczniowskimi kółkami samokształceniowymi, udzielał im organizacyjnego i merytorycznego wsparcia, angażował się w przygotowania i przebieg strajku szkolnego 1905 r. Jesienią tego roku na ostatnim zebraniu – wiecu członków Koła Wychowawców w sali Filharmonii Warszawskiej przedstawił projekt powołania do życia organizacji pod nazwą Polski Związek Nauczycielski. Należał do założycieli kasy zapomogowej dla nauczycieli oraz działał w Związku Towarzystw Samopomocy Społecznej. Prowadził prace w Wydziale Programowym Komitetu Centralnego Polskiej Macierzy Szkolnej Królestwa Polskiego.

Dzięki jego staraniom w 1905 r. utworzono Pracownię Fizyczną przy Muzeum Przemysłu i Rolnictwa w Warszawie, przeznaczoną na zajęcia praktyczne dla uczniów ze szkół nieposiadających odpowiednich pomocy naukowych. Rok później założył przy tej instytucji Wolny Wydział Matematyczno-Przyrodniczy, który stał się zaczątkiem Towarzystwa Kursów Naukowych, prowadził na nim wykłady z fizyki doświadczalnej. Od założenia w 1906 r. należał do Koła Matematyczno-Fizycznego i powołanej w jego ramach Komisji Programowej Fizycznej. W 1911 r. został redaktorem i wydawcą specjalistycznego czasopisma o profilu matematyczno-fizycznym „Wektor”, na jego łamach zamieszczał również własne artykuły naukowe oraz omówienia zagranicznej literatury z dziedziny fizyki. W Muzeum Przemysłu i Rolnictwa sprawował pieczę nad Oddziałem Odczytów. Do 1914 r. zorganizował ponad 350 spotkań popularnonaukowych, wygłosił ponad 100 prelekcji wzbogaconych doświadczeniami fizycznymi. W l. 1914–1915, dzięki jego zaangażowaniu w postaci kierowanych specjalnych odezwo do społeczeństwa i pozyskania środków z Kasy im. Józefa Mianowskiego, wybudowano w Świdrze Obserwatorium Magnetyczne.

W 1905 r. współtworzył Polski Związek Nauczycielski, a w l. 1907–1910 sprawował funkcję przewodniczącego Zarządu Głównego. Jego prezesura upływała pod hasłami upowszechniania szkolnictwa i oświaty, walki z analfabetyzmem oraz szerokiego udziału społeczeństwa w ich urzeczywistnieniu. W 1906 r. powołał i redagował czasopismo „Nowe Tory”, które jako organ tej organizacji wyrażało jednoznaczne stanowisko wobec istotnych spraw politycznych, społecznych i pedagogicznych. Na jego łamach pojawiały się śmiałe poglądy na wychowanie oraz krystalizowały się nowe ideały mające przyświecać przyszłej szkole polskiej. Od 1906 r. brał aktywny udział w działalności Uniwersytetu dla Wszystkich. Był nie tylko jego wykładowcą, ale wchodził w skład sekcji przyrodniczej Komitetu Naukowego, obejmującej nauki matematyczno-fizyczne i biologiczne. Włączył się także w przygotowywanie kursów dla nauczycieli szkół elementarnych, które organizowano w okresie wakacyjnym w Nałęczowie. Głosił na nich wykłady z zakresu fizyki i pedagogiki. Wykładał fizykę na Kursach Pedagogicznych dla Kobiet pod kierunkiem Jana Miłkowskiego. Należał ponadto do grona osób zakładających Bibliotekę Publiczną w Warszawie oraz Towarzystwo Kursów Naukowych.

W 1915 r. wyjechał na wakacje do Kijowa, gdzie na skutek wypadków wojennych zmuszony był pozostać do 1918 r. W ciągu tych paru lat udzielał się aktywnie w tamtejszych środowiskach polskich, organizując Polskie Collegium Uniwersyteckie, Zrzeszenie Nauczycielstwa Polskiego, prowadząc zajęcia w prywatnym gimnazjum żeńskim Peretiatkowiczowej, redagując „Przegląd Naukowy i Pedagogiczny”, kierując Departamentem Oświaty w Polskim Komitecie Wykonawczym, a następnie Departamentem Oświaty w Ministerstwie Spraw Polskich, powołanym przez władze ukraińskie.

W okresie II RP prowadził wykłady w WWP, pełniąc w niej w l. 1919–1924 funkcję rektora. W 1921 r. został profesorem na PW. Czynn timer angażował się w działalność społeczną i polityczną. Zajmował stanowisko prezesa Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego i Związku Zawodowego Nauczycieli Szkół Średnich. Należał do wielu stowarzyszeń polskich, współtworząc niektóre z nich, oraz uczestniczył w pracach towarzystw zagranicznych. Był posłem i senatorem związanym z ruchem ludowym. Zmarł w Świdrze, pochowany na cmentarzu w Otwocku.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, MWRiOP w Warszawie, sygn. 6/3204; AAN, WWP – zbiór akt, sygn. 3; AZHRL, Brzeziński, Geneza, sygn. P-89; BN, DR, K. Bagiński, Wspomnienia, sygn. akc. 18072; S. Świdwiński, *Stanisław Kalinowski*, „NSz” 1946, nr 4–5; Z. Żukiewicz, *Kijów w życiu prof. Stanisława Kalinowskiego*, [w:] *Stanisław Kalinowski 1973–1946*, praca zbiorowa, Warszawa 1947; M. Szulkin, *Stanisław Kalinowski – wybitny pedagog i działacz oświatowy*, „ZS” 1949, nr 19; J. Miąso, *Uniwersytet dla Wszystkich*, Warszawa 1960; J. Zanova, *W służbie oświaty. Pamiętnik z lat 1900–1946*, Wrocław 1961; S. Konarski, *Stanisław Kalinowski (1873–1946)*, PSB, t. XI, Wrocław 1964–1965; F. Filipowicz, *Narodziny ruchu*, [w:] *Związek Nauczycielstwa Polskiego. Zarys dziejów 1905–1985*, Warszawa 1986; *Stanisław Kalinowski, SBDRL*, Warszawa 1989; W. Piotrowski, *Koło Matematyczno-Fizyczne w Warszawie 1905–1915*, „PHO” 1989, nr 1; M. Kosieradzki, *Stanisław Kalinowski*, „RME” 2006, nr 15.

Bibliografia podmiotowa:

O zadaniach nauki i nauczania, „NT” 1907, nr 10; *Nauczyciel a filozofia*, „NT” 1908, nr 10; *Nauka a fantazja*, „PNiP” 1917, nr 16; *Garść wspomnień z czasów strajku szkolnego*, [w:] *Walka o szkołę polską*, Warszawa 1930.

Karczevska Maria (1866–1951), działaczka społeczna, publicystka, redaktorka. Krypt. M.K.

Urodziła się w majątku Bobrownia w gub. mińskiej na Białorusi. Była córką Jakuba Jodko-Narkiewicza, znanego warszawskiego lekarza okulisty, i Marii z d. Sokołow-Skwarcew. Do 13. r.ż. pobierała edukację domową pod kierunkiem matki i guwernantek. Dzięki wyjazdom zagranicznym opanowała język angielski, francuski, rosyjski, włoski i czeski. Naukę kontynuowała na prywatnej pensji Jadwigi Sikorskiej (zob.) w Warszawie, którą ukończyła z wyróżnieniem. Przez pewien czas uczestniczyła w tajnych Wyższych Kursach Naukowych.

Od wczesnej młodości angażowała się w upowszechnianie wiedzy wśród ludności wiejskiej i poprawę jej sytuacji życiowej poprzez modernizację gospodarstw. Czyniła to dwukierunkowo: włączając się w bezpośrednio w różnego rodzaju przedsięwzięcia edukacyjne na rzecz okolicznych włościan oraz poprzez działalność publicystyczną. Była członkinią Polskiej Macierzy Szkolnej. Jako aktywna działaczka tajnego kółka „Praca”, następnie Delegacji Gospodyń Wiejskich przekształconej w koło gospodyń wiejskich, a od 1905 r. członkini Zjednoczonego Koła Ziemianek dzieliła się doświadczeniami wyniesionymi z zarządzania własnym majątkiem, prowadząc dla kobiet z ludu kursy gospodarstwa domowego, hodowli drobiu i trzody, zakładania sadów i ogródków warzywno-kwiatowych. Organizowała dla nich liczne konkursy, dzięki którym zdobywały wiedzę i nowe umiejętności w zakresie wykonywania codziennych prac. Dla dorosłych i młodzieży wiejskiej prowadziła nielegalne nauczanie czytania i pisanie oraz propagowała czytelnictwo. Założyła ochronkę dla dzieci wiejskich i służby dworskiej, która stała się w godzinach wieczornych nie tylko miejscem spotkań towarzyskich mieszkańców, ale dzięki wygłaszanym pogadankom i odczytom również ośrodkiem szerzenia kultury. Popierała finansowo i poprzez udział w przygotowywaniu programu nauczania utworzenie Szkoły Rolniczej im. Królowej Jadwigi dla dziewcząt w Mirosławicach. Własnym nakładem otworzyła zakład gospodarczy kształcący młode dziewczęta wiejskie.

Upowszechniając wiedzę rolniczą wśród chłopstwa, wydała szereg broszur poświęconych kulturze rolnej, ogrodniczej i hodowli zwierząt domowych. Pierwsze dwie z tego cyklu – *Styl w ogrodnictwie ozdobnym* i *O uprawie warzyw: książeczka dla włościan* – ukazały się w 1896 i 1898 r. Część z nich, ze względu na szybkie wyczerpanie nakładu, była wielokrotnie wznawiana.

Działalność publicystyczną zapoczątkowała artykułem *Gospodarstwo kobiece jako fach* („Przegląd Tygodniowy” 1896). W 1905 r. została redaktorką powołanego przez Zjednoczone Koło Ziemianek tygodnika „Świat Kobiecej” i na tym stanowisku pozostała przez dwa lata, do czasu likwidacji pisma. Postawiła czytelniczkom ziemiankom wysokie wymagania, polegające na propagowaniu podejmowania wysiłków na rzecz niesienia różnego rodzaju pomocy warstwie włościańskiej, w tym czuwania nad edukacją dziewcząt wiejskich, dodatkowo domagała się od nich ciągłego samorozwoju. Współpracowała również z pismami „Polski Łan” i „Ziemianka”, podnosząc kwestie kształcenia kobiet, higieny, zasad prowadzenia gospodarstwa domowego, żywienia rodziny, przetwórstwa domowego, uprawy roślin.

Od 1912 r. przeniósł się wraz z rodziną do majątku w Szreńsku, gdzie również zaangażowała się w pracę społeczną dla środowisk wiejskich. W czasie wojny polsko-bolszewickiej, z obawy przed rodzającymi się wśród chłopstwa nastrojami antyziemiańskimi, wyjechała do Warszawy, a następnie zamieszkała k. Podkowy Leśnej. Należała do Zarządu Wydziału Kół Gospodyń Wiejskich, utworzonego w 1918 r.

W okresie II RP współpracowała z kołem gospodyń wiejskich CTR, a następnie z podobnym kołem przy Centralnym Towarzystwie Organizacji i Kółek Rolniczych. Była redaktorką „Głosu do Kobiet Wiejskich”, dodatku do „Przewodnika Kółek i Spółek Rolniczych”, a w l. 1929–1931 kierowała czasopismem „Przodownica”. Prowadziła kursy oświatowo-gospodarcze oraz przygotowywała odczyty i prelekcje wygłaszane w Polskim Radiu. Zmarła w Warszawie, została pochowana w Brwinowie.

Bibliografia przedmiotowa:

AGAD, KGGW, sygn. 570; APW, WGUdS, sygn. 4; BN, DR, Życiorysy kobiet, sygn. 9374; J. Belcikowski, *Warszawa kobieca*, Warszawa 1930; D. Wawrzykowska-Wierciochowa, *Maria Karczevska (1866–1951)*, PSB, t. XII, Wrocław 1966–1967; E. Kostrzewska, *Maria z Jodko-Narkiewiczów Karczevska: szkic do portretu ziemianki aktywnej*, „CSM” 2007, t. 5; E. Kostrzewska, *Ruch organizacyjny ziemianek w Królestwie Polskim na początku XX wieku*, Łódź 2007; E.M. Kostrzewska, *Zmieniamy siebie i wieś. Chłopskie społeczniczki z portfolio ziemianki z okresu II Rzeczypospolitej*, „ZW” 2016, z. XXII; J. Radzewicz, *Maria z Jodko-Narkiewiczów Karczevska – niestrudzona działaczka społeczno-oświatowa*, „RME” 2017, nr 73.

Bibliografia podmiotowa:

Działalność kobiety w ogrodnictwie, Warszawa 1904; *Ogólne wskazówki przy zakładaniu szparagarni*, „ŚK” 1905, nr 7–8; *Szuka ludowa i sztuka dla ludu*, „ŚK” 1905, nr 16; *Dola i niedola*, „ŚK” 1905, nr 23; *Kolegium rolnicze dla kobiet w Anglii*, „ŚK” 1905, nr 31; *Ogródek przy ochronie wiejskiej*, Warszawa 1906; *Otwarcie szkoły w Mirosławicach*, „ŚK” 1906, nr 46; *Racjonalne żywienie drobiu: wskazówki dla hodowców*, Warszawa 1912; *Praktyczne wskazówki dla hodowców świń w Polsce*, Warszawa 1917; *Na zbiegu dwóch epok*, Warszawa 1938.

I. Michalska

Karkowski Tomasz (1888–1967), nauczyciel, działacz społeczny i polityczny. Pseud. Mściwój.

Urodził się w Muniakowicach w pow. miechowski. Był synem Wojciecha i Mariany. W 1908 r. ukończył Seminarium Nauczycielskie w Jędrzejowie, następnie pracował jako nauczyciel. Brał udział w strajku szkolnym 1905 r., z jego inicjatywy powstało kilka szkół w pow. miechowski (m.in. w Rzeżuśni i Wysocinach). Od 1911 r. działał w tajnej organizacji nauczycielskiej. Był inicjatorem ruchu społecznego w Kamieńczykach i okolicach. Przyczynił się do powstania Związku Młodzieży, wzorowanego na zrzeszeniach czeskich. Od 1908 r. związał się z ruchem zaraniarskim, działał także na rzecz rozwoju spółdzielczości. Należał do PSL. Był autorem licznych artykułów publikowanych w prasie ludowej, m.in. w czasopismach „Wyzwolenie”, „Zaranie” oraz „Lud Miechowski”, w którego redakcji zasiadał. Pisał o problemach oświaty ludowej oraz roli szkolnictwa w odbudowie niepodległego kraju. W okresie II RP kontynuował działalność oświatową, społeczną i polityczną. Był prezesem oddziału Związku Polskiego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych, członkiem Związku Młodzieży Wiejskiej RP, działaczem samorządowym i posłem na sejm. W 1932 r. za organizowanie strajku chłopskiego został pozbawiony prawa do pracy w szkolnictwie. W czasie II wojny światowej organizował tajne nauczanie. Został odznaczony Medalem Niepodległości i Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski. Zmarł w Miechowie.

Bibliografia przedmiotowa:

MHPRL, sygn. W-9548; *Karkowski Tomasz, SBDRL*, Warszawa 1989; J. Hampel, *Karkowski Tomasz, Kbk II RP*, Warszawa 1994; *Karkowski Tomasz, PiS RP*, t. 3, Warszawa 2005; *Karkowski Tomasz, [w:] Słownik biograficzny żołnierzy Batalionów Chłopskich*, t. 5, red. M. Wojtas, Lublin 2009.

Bibliografia podmiotowa:

Z powiatu miechowskiego, „Zaranie” 1912, nr 4; *Nauka szkolna a nauka kościelna*, „SS” 1913, nr 4; *Do nauczycielstwa zmartwychustającej Polski*, „LM” 1917, nr 1; *Sto lat walki o ducha narodowego w szkołach w Polsce*, „LM” 1917, nr 2–5; *Korespondencje*, „LM” 1917, nr 8.

K. Kaczmarek

Karpińska-Woyczyńska Ludwika (1876–1937), psycholożka, filozofka, nauczycielka.

Urodziła się w Płocku, była córką Kazimierza Nestora Karpińskiego i Katarzyny z Ferów. W 1892 r. ukończyła z wyróżnieniem gimnazjum w Warszawie. Do 1897 r. pracowała jako nauczycielka domowa, ale żeby nie przerywać nauki, słuchała wykładów na UW. Jej zainteresowania były obszerne: była wolnym słuchaczem na chemii, geologii, mineralogii, botanice, psychologii, logice, teorii poznania i historii filozofii. Korzystała także z oferty zajęć proponowanych przez Uniwersytet Latający. Na studia wyjechała do Berlina, gdzie na Wydziale Filozoficznym studiowała psychologię. Z powodów finansowych przerwała naukę w 1899 r. i wróciła do kraju. Pracowała jako nauczycielka. W l. 1901–1907 uczyła w żeńskich szkołach średnich. W tym czasie brała udział w tajnych spotkaniach PPS oraz w strajku szkolnym 1905 r.

Studia kontynuowała na Uniwersytecie Zuryskim na Wydziale Filozoficznym, a swoją wiedzę poszerzała także na wykładach z antropologii, psychiatrii, psychopatologii i psychoterapii hysterii. W 1909 r. uzyskała doktorat z filozofii, z odznaczeniem *magna cum laude*. Promotorem jej rozprawy był profesor filozofii Friedrich Schumann, który zajmował się psychologią specjalną. Rozprawa dotyczyła widzenia stereoskopowego i w 1910 r. została opublikowana w Lipsku. W trakcie pobytu w Zurychu dołączyła do zespołu badawczego w klinice psychiatrii Uniwersytetu Zuryskiego – Burghölzli, gdzie praktykowano metodę psychoanalityczną. Dyrektorem kliniki był wówczas Eugen Bleuler, pracował tam także Carl Gustav Jung, który był pod wrażeniem pracowitości i zaangażowania Karpińskiej. Stanowiło to dla niej początek współpracy z najbardziej znaczącymi psychoanalitykami tamtych czasów. W 1909 r. brała udział w I Zjeździe Neurologów, Psychiatrów i Psychologów Polskich w Warszawie, gdzie wygłosiła referat *Przyczynki doświadczenia do widzenia głębi*. Wyniki swoich badań przedstawiała w Towarzystwie Psychologicznym w Warszawie, a także lekarzom kliniki neurologiczno-psychiatrycznej w Krakowie. Uczestniczyła w spotkaniach Wiedeńskiego Towarzystwa Analitycznego na przełomie 1909 i 1910 r. W 1910 r. ponownie zmagala się z problemami finansowymi, co zmusiło ją do powrotu do Warszawy i zajęcia się nauczaniem domowym.

Efektom wykładów z l. 1909–1911 był wydany w 1912 r. artykuł o badaniach doświadczalnych nad kojarzeniem wyobrażeń. Regularnie pisywała do „Ruchu Filozoficznego”, co przyczyniło się do rozpowszechnienia psychoanalizy w Polsce. W 1911 r. przeniosła się do

Zakopanego. To właśnie tam, jeszcze przed wybuchem I wojny światowej, zaangażowała się w działalność niepodległościową. W 1914 r. wstąpiła do II Brygady LP, w której pełniła rolę sanitariuszki. Podczas obrony Lwowa służyła w szeregach 5. pułku piechoty legionowej i uzyskała stopień sierżanta Legionów.

W 1920 r. została kierowniczką Miejskiej Pracowni Psychologicznej w Łodzi. Była współzałożycielką oraz wiceprezeską Zarządu Towarzystwa Patronat nad Młodzieżą Rzemieślniczą i Przemysłową w Łodzi, opublikowała też pracę *Badanie dzieci umysłowo niedorozwiniętych ze szkół powszechnych w Łodzi* (1921). Dzięki jej działalności popularyzatorskiej na rzecz psychotechniki i psychoanalizy w 1926 r. powstało Polskie Towarzystwo Psychotechniczne. O rezultatach swoich badań systematycznie pisała w artykułach naukowych, a w 1927 r. zaangażowała się w tworzenie czasopisma naukowego „Psychotechnika”. Gdy w 1928 r. powstał w Łodzi Oddział WWP, powierzono jej Katedrę Psychotechniki. Została odznaczona Krzyżem Niepodległości i Krzyżem Walecznych. Ostatnie lata życia spędziła w Wilnie. Zmarła w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

APL, Akta osobowe Ludwika Karpińskiej-Woyczyńskiej, sygn. 1639; B. Bandrowski, *Psychologia na II. Zjeździe neurologów, psychiatrów i psychologów polskich*, „RF” 1913, nr 3; K. Pawlak, Z. Sokolik, *Historia psychoanalizy w Polsce*, Kraków 1922; M. Więckowska, *Dr Ludwika Karpińska-Woyczyńska. Wspomnienie pośmiertne*, „PAP” 1936–1937, nr 3; *Zgon zasłużonej obywatelki kraju*, „DD” 1937, R. 7; J. Groth, K. Waszyńska, *Na pograniczu psychologii i pedagogiki – czyli życie i działalność Ludwika Karpińskiej-Woyczyńskiej*, „SE” 2014, nr 33; K. Rutkowski, *List do Redakcji. Kiedy i gdzie urodziła się dr Ludwika Karpińska-Woyczyńska?*, „PsPol” 2016, nr 50; E. Dembińska, K. Rutkowski, *Ludwika Karpińska: „polska pani filozof” – zapomniana prekursorka polskiej psychoanalizy*, „PsPol” 2018, nr 52.

Bibliografia podmiotowa:

Experimentelle Beiträge zur Analyse der Tiefenwahrnehmung, Leipzig 1910; *Przyczynki doświadczenia do widzenia głębi*, [w:] A. Ciagliński, W. Gajkiewicz, W. Męczkowski, R. Radziwiłłowicz, J. Rotstadt, A. Witzl, *Prace I Zjazdu neurologów, psychiatrów i psychologów polskich*, Warszawa 1910; *Psychologiczne podstawy freudyzmu*, „PF” 1913, nr 16; *Ein Beitrag zur Analyse „sinnloser” Worte im Traume*, „IZÄP” 1914, nr 2; *O psychoanalizie*, „RF” 1914, nr 4; *Über die psychologischen Grundlagen des Freudismus*, „IZÄP” 1914, nr 2.

Z. Hałęza

Karpowicz Stanisław (1864–1921), pedagog, publicysta.

Urodził się we wsi Haciszcz k. Nowogródka, w rodzinie ziemiańskiej, był synem Kazimierza i Albiny ze Szpiehalskich. Początkowo naukę pobierał w domu, następnie uczęszczał do gimnazjum w Rydze, a później w Słucku. Edukację szkolną przerwał w szóstej klasie i dalszą wiedzę zdobywał drogą samokształcenia, czytając wiele różnych książek w języku polskim oraz językach obcych (głównie niemieckim i francuskim). Wówczas krystalizowały się jego zainteresowania naukowe, które dotyczyły kwestii przyrodniczych, pedagogicznych i społecznych. W 1884 r. rozpoczął pracę w zawodzie nauczyciela, ucząc w prywatnych domach. W 1892 r., po śmierci ojca, zamieszkał w Warszawie, gdzie nawiązał współpracę z kole-

postępowej inteligencji skupionej wokół czasopism mieszczańskich „Prawda” i „Głos”. Szczególnie bliskie kontakty łączyły go z czołowymi współpracownikami tego drugiego pisma – Józefem K. Potockim i Janem L. Popławskim, reprezentującymi radykalny ruch ludowy, a nawet socjalistyczny. Ponadto związał się z warszawskim środowiskiem pedagogicznym, którego ośrodek stanowił „Przegląd Pedagogiczny”, redagowany w tym czasie przez Jana Władysława Dawida (zob.). Poszukując stałego zabezpieczenia materialnego, przez dwa lata pracował w wydawnictwie, później w biurze ubezpieczeniowym, a jednocześnie wykładał na prywatnych pensjach i wakacyjnych kursach nauczycielskich. W 1911 r. w Warszawie założył Dom Dziecięcy – prywatny, elitarny zakład wychowawczy dla dzieci od 5. do 10. r.ż., w którym stosował nowatorskie metody wychowawcze. Z chwilą wybuchu I wojny światowej placówka przestała funkcjonować, a Karpowicz wyjechał do Rosji. Pracował jako wychowawca w internacie dla chłopców, założonym przez CKO w Moskwie, wykładał także na kursach pedagogicznych. W 1918 r. razem z rodziną wrócił do Warszawy, rok później zaś jako docent prowadził zajęcia na Wydziale Pedagogicznym WWP. W okresie II RP włączył się także w odbudowę polskiego szkolnictwa.

Na uwagę zasługuje niezwykle aktywna działalność Karpowicza w organizacjach samokształceniowych. Już w trakcie nauki szkolnej zakładał tajne uczniowskie kółka, będące formą oporu wobec zaleceń władz oświatowych. Następnie w Warszawie tworzył młodzieżowe kółka samokształceniowe, zaś w miesiącach letnich wyjeżdżał w rodzinne strony (tereny Nowogródzczyzny), by „robić ruch oświatowy”. Po okolicznych wsiach wygłaszał odczyty, urządzał wieczory literacko-muzyczne oraz uczestniczył w organizowaniu ruchu zawodowego nauczycieli. Z kolei w ramach Uniwersytetu Latającego, później Towarzystwa Kursów Naukowych, prowadził zajęcia z pedagogiki, a także zachęcał do samokształcenia i pobudzał do samodzielnego studiowania. Pedagogikę wykładał również na Uniwersytecie dla Wszystkich, a następnie został powołany na członka komitetu naukowego tej organizacji, razem z Izabelą Moszczeńską (zob.) kierował sekcją pedagogiczną. Od 1899 r. Karpowicz należał do Wydziału Wychowawczego Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego, był w nim jednym z najaktywniejszych członków. W ramach Wydziału uczestniczył w pracach komisji zajmującej się organizacją terenów zabaw i gier, zwanych Ogrodami im. Wilhelma Ellisa Raua. Został następnie wydelegowany do Szwajcarii, Francji, Szwecji, Niemiec, gdzie poznał funkcjonowanie analogicznych placówek przeznaczonych dla dzieci i młodzieży. Dzięki tym podróżom poszerzył swoją wiedzę na temat organizacji zajęć ruchowych dla najmłodszych oraz ich znaczenia rozwojowego i wychowawczego. Nowymi spostrzeżeniami dzielił się w licznych sprawozdaniach i pracach drukowanych. Celem „odrodzenia życia przez wychowanie” w 1903 r. założył tajne Towarzystwo Pedagogiczne, dążąc w ten sposób do upowszechniania swoich poglądów, wdrożenia opracowanych programów szkolnych i nowego systemu pedagogiki. Niezwykle ważne były prowadzone przez organizację kursy dla nauczycieli i wychowawców. Towarzystwo nie zostało zalegalizowane, istniało zaledwie dwa lata i skupiało niewiele osób, głównie nauczycieli i wychowawców z Warszawy.

Warta szczególnej uwagi jest bogata twórczość naukowa i publicystyczna Karpowicza, obejmująca około 70 pozycji drukowanych. Poza pracami zwartymi liczne artykuły publikował na łamach „Przeglądu Pedagogicznego”, „Encyklopedii Wychowawczej”, „Głosu”, „Ateneum”, „Tygodnika Ilustrowanego”, „Słowa Polskiego”, „Bluszczu”, „Ogniwa”, „Nowych Torów”. W swoich publikacjach poruszał wiele różnych zagadnień pedagogicznych, które

oparte były na wnikliwej i krytycznej analizie koncepcji psychologicznych Johna Locke'a, Johna Stuarta Milla, Aleksandra Baine'a. Odwoływał się w nich również do koncepcji socjologicznych Herberta Spencera, Émile'a Durkheima, Auguste'a Comte'a, Paula Natorpa. Bliskie były mu także koncepcje pedagogiczne Johanna Friedricha Herbarta, Owidiusza Decroly'ego, Marii Montessori, Johna Deweya, Geoga Kerschensteinera, Fryderyka Wilhelma Foerstera. Znał również literaturę marksistowską. Szeroko wypowiadał się na temat celu, struktury i organizacji procesu wychowania. Negując dotychczasowe bezrefleksyjne wychowanie oparte głównie na „tresowaniu” młodego pokolenia, opowiadał się za uwzględnieniem potrzeb społecznych, tzn. rozwijania i kształcenia nie tylko dla samego siebie czy rodziny, ale dla pożytku społeczeństwa, dla dobra ogólnego. Zwracał uwagę na konieczność naprawy stosunków społecznych za pomocą wychowania moralno-społecznego, które było integralnym składnikiem nowej koncepcji kształcenia. Pozostając pod wpływem teorii ewolucji i rozwoju nauk społecznych, twierdził, że poznanie życia to podstawowe zadanie wychowania moralno-społecznego, a do osiągnięcia tego celu miała służyć nauka, czyli teoretyczna i empiryczna wiedza społeczna będąca podstawą umiejętnego i racjonalnego organizowania życia i pracy. Zwracał uwagę na kształtowanie postaw etyczno-społecznych, z naciskiem na uczucia altruistyczne, samodzielność i odpowiedzialność, co wiązało się z urzeczywistnianiem idei solidarności społecznej. Zalecał ponadto edukację obywatelską nie tylko dzieciom i młodzieży, ale również dorosłym, w celu poznania podstawowych zasad funkcjonowania państwa. Opowiadał się za gruntowną reformą ustroju szkolnego, programów i obowiązujących metod nauczania oraz edukacją nauczycieli, odwołując się do dorobku dotychczasowych pedagogów. Jako drugi, po Bronisławie Ferdynandzie Trentowskim, podjął próbę opracowania systemu pedagogiki, obejmującego całokształt zagadnień związanych z teorią oraz praktyką nauczania i wychowania. Swoją propozycję oparł na podstawach naukowych, uwzględniając wyniki badań nauk przyrodniczych i społecznych. Zmarł w Otwocku.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, WWP – zbiór akt, sygn. 12; AZHRL, Brzeziński, Geneza, sygn. P-89; *Eksperymenty pedagogiczne w Polsce w latach 1900–1939*, wstęp B. Suchodolski, wybór materiałów W. Dzierżbicka, S. Dobrowolski, Wrocław–Warszawa–Kraków 1963; R. Wroczyński, *Życie i działalność Stanisława Karpowicza*, „PHO” 1964, nr 3; R. Wroczyński, *Wstęp. Stanisław Karpowicz – życie i twórczość*, [w:] S. Karpowicz, *Pisma pedagogiczne*, wybór, wstęp, oprac. R. Wroczyński, Wrocław–Warszawa–Kraków 1965; S. Konarski, *Karpowicz Stanisław (1864–1921)*, PSB, t. XII, Wrocław 1966–1967; M. Treszel, *Stanisław Karpowicz i jego system pedagogiki naukowej*, Opole 1967; S. Michalski, *Stanisława Karpowicza myśl społeczna i pedagogiczna*, Warszawa 1968; S. Michalski, *Karpowicz*, Warszawa 1979; K. Śleziński, *Elementy filozofii pedagogiki u Stanisława Karpowicza*, „PMP” 2015, nr 1; A. Bołdyrew, J. Falkowska, *Koncepcje nowoczesnego wychowania społeczno-moralnego w Królestwie Polskim na przełomie XIX i XX w.*, „LRP” 2022, nr 4.

Bibliografia podmiotowa:

Zabawy i gry jako czynnik wychowawczy, Warszawa 1905; *Nasz świat: pierwsza książka do czytania po elementarzu: do użytku w nauczaniu domowym i szkolnym*, Warszawa 1906; *Idealy i metoda wychowania współczesnego*, Warszawa–Lwów 1907; *Indywidualność i jej kształcenie*, Warszawa 1912; *Nasz świat: druga książka do czytania w domu i szkole*, Warszawa 1915; *Nasz świat: trzecia książka do czytania w domu i szkole*, Warszawa 1918.

Karski Michał (1869–1928), działacz społeczny i polityczny, ziemianin.

Urodził się w Warszawie, był synem Stanisława, ziemianina, i Jadwigi z Czetwertyńskich. W 1886 r. ukończył szkołę średnią w Warszawie, studiował na Wydziale Handlowym Politechniki Ryskiej od 1886 do 1888 r. oraz rolnictwo na Uniwersytecie w Halle w l. 1890–1893. Po śmierci ojca w 1890 r. odziedziczył rozległe dobra ziemskie i stał się jednym z najbogatszych właścicieli w gub. radomskiej; specjalizował się w plantacji buraka cukrowego i hodowli zwierząt gospodarskich. W 1900 r. Karski i jego żona Julia z Górskich założyli ochronkę wiejską w Kurowie. W l. 1901–1903 był radcą Dyrekcji Głównej Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego.

Po przedwczesnej śmierci żony w 1903 r. osiadł we Włostowie i zajął się wychowaniem dzieci, angażując się w działalność dobroczynną i oświatową. Zgodnie z ostatnią wolą żony zakładał kolejne ochronki, w tym wiejską we Włostowie i dla dzieci katolickich w Sandomierzu (był również prezesem jej zarządu). Pod koniec 1903 r. ufundował i otworzył we Włostowie nowoczesne schronisko dla osób starszych i z niepełnosprawnościami: w piętrowym budynku przygotowano miejsca dla kilkunastu pensjonariuszy, utworzono też ambulatorium felczerskie; Karski został przewodniczącym jego rady. Przy schronisku działała ochronka dla kilkadziesiąciorga dzieci. W 1904 r. powołano go do komitetu Seminarium Duchownego w Sandomierzu, zajmującego się renowacją siedziby tej instytucji. Wspierał finansowo przedsięwzięcia lokalne, a Pałac Karskich we Włostowie (z unikatową biblioteką starodruków) stanowił centrum kulturalne i oświatowe. Podczas rewolucji 1905 r. włączył się w walkę o szkołę polską. Był jednym z czołowych działaczy Polskiej Macierzy Szkolnej; w 1906 r. został przewodniczącym koła ziemi sandomierskiej, współzakładał też oddział w Klimontowie. Kontynuował działalność na rzecz ochronek, m.in. w 1910 r. z ramienia STD był opiekunem ochronki w Klimontowie. Był również aktywnym działaczem katolickim: w l. 1908–1914 pełnił funkcję informatora Watykanu w sprawach polskich, od 1910 r. tajnego szambelana papieskiego w Rzymie. Należał do SPR, w 1912 r. interweniował na dworze carskim w sprawie oderwania Chełmszczyzny od Królestwa Polskiego. W tym okresie współzakładał również cukrownię „Włostów”, a w 1913 r. został właścicielem gorzelnii „Ossolin”.

Czas I wojny światowej spędził przede wszystkim w Warszawie. Był członkiem KO m. Warszawy w l. 1914–1915, a następnie Komitetu Ratunkowego w Sandomierzu w l. 1915–1918, należał też do Klubu Radomskiego w l. 1916–1918. W okresie 1915–1918 działał w Międzypartyjnym Kole Politycznym. Współorganizował konwent biskupów ziem polskich w 1917 r. Pełnił funkcję wiceprezesa Polskiej Macierzy Szkolnej w Królestwie Polskim, na zjeździe organizacji w kwietniu 1918 r. został wybrany jej prezesem.

W okresie II RP wycofał się z życia politycznego (odrzucił stanowisko ambasadora w Watykanie), angażując się w odbudowę gospodarczą kraju. Działał w sektorze bankowo-ubezpieczeniowym: był wiceprezesem Rady Nadzorczej Banku dla Handlu i Przemysłu w Warszawie oraz członkiem władz kilku towarzystw ubezpieczeniowych. Nadal wspierał działalność oświatową, m.in. w l. 1918–1928 przewodniczył Komitetowi Rodzicielskiemu Gimnazjum św. Stanisława Kostki w Warszawie. Należał do Zakonu Kawalerów Maltańskich, był prezesem fundacji im. Ojca Świętego Piusa XI dla Polskich Inwalidów Wojennych. Został odznaczony Orderem Świętego Grzegorza. Zmarł we Włostowie.

Bibliografia przedmiotowa:

Korespondencje: „Macierz” w Sandomierzu, „GP” 1906, nr 231; *Kalendarz Ziemi Radomskiej na 1913*, Radom 1912; *Kronika: Zjazd Polskiej Macierzy Szkolnej*, „GN” 1918, nr 9; *Śp. Michał Karski*, „Rzeczpospolita” 1928, nr 196; Red., *Karski Michał (1869–1928)*, PSB, t. XII, Wrocław 1966–1967; W. Roszkowski, *Gospodarcza rola większej prywatnej własności ziemskiej w Polsce 1918–1939*, Warszawa 1986; J. Karski, *Moje gniazdo rodzinne*, „SzZ” 1988, nr 5; J. Karski, S. Konarski, *Karski Michał, ZP XX w.*, cz. 2, Warszawa 1994; M.B. Markowski, *Karski Michał (1869–1928)*, ŚSB, t. 2, Kielce 2009.

Bibliografia podmiotowa:

Pamiętniki, wstęp i oprac. J. Greloff, Warszawa 2017.

P. Pająk

Karszo-Siedlewska Felicja (1859–1939), nauczycielka, działaczka społeczna.

Urodziła się w Kielczynie, była córką Antoniego Jawornickiego i Heleny z Russockich. Po śmierci matki od 14. r.ż. wychowywała się u kuzynów Goniewskich w majątku Wola Gałęzowska w pow. lubelskim, gdzie uczyła się z rówieśniczkami, interesując się szczególnie historią. Pierwszą jej pracą było nauczanie dwojga dzieci w majątku Jasice (pow. opatowski), należącego do Aleksandra i Marii ze Świdów Russockich. W 1883 r. wyszła za Aleksandra Karszo-Siedlewskiego i wspólnie z nim zaczęła zarządzać majątkiem Popławy w ziemi opoczyńskiej. Dwór w Popławach był jednym z ważniejszych ośrodków życia towarzyskiego i społecznego w okolicy. Karszo-Siedlewska włączyła się wówczas w pracę społeczną. Od 1895 r. w początkowo tajnym stowarzyszeniu ziemianek zakładała kółka gospodyń wiejskich. Była jedną z najbardziej zaangażowanych inicjatorek i wykonawczyń tej akcji. We dworze zorganizowała szkołę elementarną, gdzie uczyła z pomocą siostry Kazimiery, córki i Ewy Tykówny. W dwóch klasach pobierało nauki do 50 dzieci, ale tylko przez dwa lata. Po zatwierdzeniu przez władze rosyjskie statutu Stowarzyszenia Ziemianek rozpoczęła legalną pracę w l. 1905–1906, weszła do Zarządu tego Stowarzyszenia. Jako długoletnia przewodnicząca Wydziału Społecznego aktywnie uczestniczyła w rozwoju działań społecznych wśród kobiet wiejskich. Brała ponadto czynny udział w pracach Związku Stowarzyszeń Kobietych oraz Polskiej Macierzy Szkolnej. Po wybuchu I wojny światowej wraz z mężem pracowała przy organizowaniu ochronek dla dzieci, szkół zawodowych i jadalni Komitetu Pomocy Rodzinom Rezerwistów. W 1916 r. współpracowała z reaktywowaną Polską Macierzą Szkolną, a później z Wydziałem Opieki nad Dziećmi i Młodzieżą RGO. Po 1918 r. brała udział w akcjach dożywiania dzieci w Polsce prowadzonych przez Amerykańską Administrację Pomocy, zwaną Misją Hoovera; działała także w Narodowym Komitecie Wyborczym Kobiet. W 1920 r. wraz z córką uczestniczyła w utworzonej przez posłanki Służbie Narodowej Kobiet. Zmarła w majątku Kruchowo w pow. mogińskim.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, RGO w Warszawie, sygn. 9, 1240; E. Czarnowska, A. Glinczyna, Z. Rogowska, K. Sienkowska, *Z okazji Złotych Godów*, „ZP” 1933, nr 11; E. Czarnowska, K. Sienkowska, *Śp. Felicja Karszo-Siedlewska*, „ZP” 1939, nr 6; H. Szwankowska, *Karszo-Siedlewska Felicja, ZP XX w.*, t. 3, cz. 1, Warszawa 1992.

J. Falkowska

Katelbach Tadeusz (1897–1977), polityk, dziennikarz, publicysta. Pseud. Koterski.

Urodził się w Warszawie w rodzinie inteligenckiej, był synem Zygmunta i Józefy z Moykowskich. Z racji młodego wieku nie brał udziału w strajku szkolnym 1905 r., ale obserwował poczynania starszego rodzeństwa – Stefana i Stanisławy, którzy aktywnie angażowali się w wydarzenia, m.in. kolportując odezwy. W domu rodzinnym panowała atmosfera akceptacji i wsparcia dla idei narodowowyzwoleńczej, która mocno wpłynęła na jego postawę. Już podczas nauki w Gimnazjum Wojciecha Górskiego (zob.) w Warszawie zaangażował się w działalność kółka samokształceniowego, był członkiem organizacji uczniowskiej „Promień”, a w 1910 r. wstąpił do tajnego Związku Młodzieży Postępowo-Niepodległościowej, którego członkiem zarządu pozostawał do sierpnia 1914 r. W 1912 r. na krótko dołączył do szeregów tajnego harcerstwa, by już w kolejnym roku wstąpić do ZS i porzucić harcerstwo.

Po wybuchu I wojny światowej, od 1914 r., działał w szeregach POW. W listopadzie 1915 r. podjął studia na Wydziale Prawa i Nauk Państwowych UW. Wstąpił wówczas do Organizacji Młodzieży Narodowej, gdzie znalazł się we władzach naczelnych. Szybko zyskał zaufanie i awansował w hierarchii, co umożliwiło mu dołączenie do Związku Młodzieży Polskiej „Zet”. Pozostawał jednocześnie aktywnym członkiem POW. Studia prawnicze trwały z przerwami niemal siedem lat, ukończył je w październiku 1922 r. Na uniwersytecie współtworzył Bratnią Pomoc i był jednym z przywódców strajku akademickiego w Warszawie w maju 1917 r. Należał wówczas do ścisłego grona Komitetu Wykonawczego przy Konferencji Ogólno-Akademickiej, która organizowała i koordynowała akcję strajkową.

W następnych latach pozostawał aktywny w kręgach porozumień akademickich, w dużej mierze poświęcił się służbie wojskowej. Na przełomie roku 1918 i 1919 brał udział w walkach o Lwów, a później działał na tzw. Kresach, biorąc udział w przygotowywaniu powstania sejneńskiego i współtworząc zręby polskiej siatki wywiadowczej. Był aktywny w POW i Akademickiej Lidze Ochrony Państwa, którą kierował od lipca 1920 r. Należał ponadto do TSK, angażując się m.in. w prace Wydziału Prasy. Po tzw. buncie Żeligowskiego przybył do Wilna, gdzie do końca 1920 r. był redaktorem naczelnym „Gazety Wileńskiej”.

W okresie II RP należał do elity ZNR. Był redaktorem „Dziennika Berlińskiego” w 1923 r. i korespondentem prasy polskiej, m.in. poznańskiego „Przeglądu Porannego” i „Wieczoru Warszawskiego”, opiekunem Centrali Związku Polaków w Niemczech z ramienia Związku Obrony Kresów Zachodnich w l. 1927–1933 oraz mężem zaufania Józefa Piłsudskiego i Józefa Becka na Litwie, a także korespondentem prasowym w Kownie. Do Polski wrócił w 1937 r. i angażował się na arenie politycznej jako senator V kadencji Senatu. Podczas II wojny światowej pełnił funkcję szefa referatu niemieckiego w MliD. Po 1945 r. pozostał na emigracji. Zmarł w Nowym Jorku.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, TSK w Warszawie, sygn. 237; ZNiO, Wykaz członków „Zet” i „Pet”, sygn. 15956/II; T. Katelbach, *Strajk akademicki w Warszawie 1917*, Warszawa 1938; *ZET w walce*, Warszawa 1996; *Katelbach Tadeusz, PiS RP*, t. 3, Warszawa 2005; S. Cenckiewicz, *Tadeusz Katelbach (1897–1977). Biografia polityczna*, Warszawa 2005.

Bibliografia podmiotowa:

Kartki z pamiętnika (1 września – 6 października 1939), Paryż 1940; *Spowiedź pokolenia*, Lippstadt 1948.

Kaufman Mieczysław (1864–1916), lekarz ginekolog-położnik, działacz społeczny.

Urodził się w Krośniewicach, w rodzinie żydowskiej. Był synem Juliana, powstańca styczniowego, więzionego w Cytadeli Warszawskiej. Ukończył gimnazjum w Warszawie, następnie w l. 1885–1891 studiował w Dorpacie medycynę. Po ukończeniu studiów odbył praktykę w klinikach ginekologicznych w Dreźnie i Wiedniu. W 1892 r. przyjechał do Łodzi, gdzie mieszkał i praktykował jako ginekolog do końca życia; był pierwszym w mieście specjalistą ginekologiem-położnikiem. Pracował w Szpitalu im. małżeństwa Izraela i Leoni Poznańskich, a później we własnej lecznicy. Równoległe z praktyką lekarską prowadził badania naukowe. W 1901 r. uzyskał w Dorpacie stopień doktora medycyny. Opublikował ponad 20 prac z zakresu ginekologii, a także z dziedziny filozofii, etyki lekarskiej i biologii, m.in. książkę popularnonaukową *O pochodzeniu gatunków: teoria Darwina*. Był jednym z pierwszych na ziemiach polskich popularyzatorów teorii ewolucji biologicznej poprzez dobór naturalny. Artykuły naukowe zamieszczał na łamach prasy fachowej, w tym w „Medycynie i Kronice Lekarskiej”. Należał do organizacji lekarskich i higienicznych: ŁTL, Ligi Przeciwgruźliczej oraz Oddziału Łódzkiego Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego. W czasie posiedzeń Towarzystwa prezentował odczyty na temat stanu opieki akuszerijnej. Referat poświęcony tym zagadnieniom wygłosił także na I Zjeździe Lekarzy Prowincjonalnych w Łodzi w 1911 r., którego był współorganizatorem.

Praktykę zawodową łączył z działalnością kulturalną, oświatową i publicystyczną. Był zwolennikiem walki z analfabetyzmem i szerzenia oświaty wśród dorosłych. Teksty publicystyczne zamieszczał na łamach „Głosu”, „Prawdy” i w łódzkiej prasie. Należał do wielu organizacji społecznych. Był prezesem utworzonego w 1906 r. Towarzystwa Krzewienia Oświaty w Łodzi, które miało na celu prowadzenie nauczania elementarnego, kursów zawodowych dla dorosłych, kursów dla analfabetów. Towarzystwo gromadziło księgozbiory, zakładało i prowadziło biblioteki, a także organizowało odczyty popularnonaukowe. Kaufman koordynował prace sekcji uniwersyteckiej Towarzystwa, która prowadziła systematyczne wykłady z różnych dziedzin wiedzy. Dzięki jego zaangażowaniu do Łodzi przybyło z odczytami wielu wybitnych uczonych i praktyków; zdaniem jego córki, Antoniny Kaufmanówny, zorganizował w Łodzi odczyty Ludwika Krzywickiego (zob.) i Jana Baudouina de Courtenay. W 1908 r. wygłosił referat poświęcony nowym trendom w szkolnictwie niemieckim i amerykańskim, w którym poddał krytyce werbalizm w nauczaniu. Tekst ten został opublikowany w postaci broszury *Nowe prądy w szkolnictwie*. Interesowały go postępowe koncepcje pedagogiczne i metody wychowania. Krytykował stosowanie kar cielesnych, stawiając pytanie: za co wychowawca „ma prawo” karać dziecko? „Czy za to, że jest sobą, że jest dzieckiem? Czy za to, że drogą dziedziczności dostały mu się po przodkach różne wady i naloży? Może za to, że patrząc wciąż na obłudę i kłamstwo, nie odczuwa samo potrzeby mówienia prawdy? Albo też za to, że my, nie znając praw fizjologii, przeciążamy umysł jego pracą? Czy za to wreszcie, że wykłady nasze są takie nudne?”

Współorganizował Muzeum Nauki i Sztuki w Łodzi w 1911 r., był prezesem zarządu tej instytucji. Był także inicjatorem wystaw obrazów ze zbiorów prywatnych oraz popularnych koncertów muzycznych. Założył w Łodzi Stowarzyszenie Wolnomyślicieli. W okresie I wojny światowej zabiegał o utworzenie biblioteki publicznej, należał do Towarzystwa Biblioteki Publicznej. Działał aktywnie również na niwie filantropijnej i samopomocowej; należał m.in. do komitetu żydowskiego przytułku dla kalek i paralityków. W 1915 r. utworzył

stowarzyszenie „Lokator”, mające na celu ochronę robotników przed eksmisją z mieszkań. Sympatyzował z SDKPiL. Zmarł w Łodzi.

Bibliografia przedmiotowa:

APŁ, RzGP, sygn. 2/294, 5/3018; GBL, DSKM, KOL [Kaufman Mieczysław]; NAE, Tartu Keiserlik Ülikool, Isiklikud toimikud, Üliõpilased, sygn. EAA.402.2.11772, EAA.402.2.11773; *Wspomnienia pośmiertne. Dr Mieczysław Kaufman*, „Zdrowie” 1916, nr 12; *Czas. Kalendarz 1914*; K.R. Żywicki [L. Krzywicki], *Działalność oświatowa (1880–1918)*, [w:] *Księga Jubileuszowa Polskiej Partii Socjalistycznej 1892–1932*, Warszawa 1933; P. Szarejko, *Kaufman Mieczysław (1864–1916)*, PSB, t. XII, Wrocław 1966–1967; *Łódź. Dzieje miasta*, red. R. Rosin, t. I: *Do 1918 r.*, red. B. Baranowski, J. Fijałek, Warszawa–Łódź 1988; J. Fijałek, J. Indulski, *Opieka zdrowotna w Łodzi do roku 1945. Studium organizacyjno-historyczne*, Łódź 1990; W. Puś, *Żydzi w Łodzi w latach zaborów 1793–1914*, Łódź 1998; A. Kempa, M. Szukalak, *ŻDŁ*, t. 1, Łódź 2001; W. Berner, J. Supady, *Działalność lekarsko-społeczna na rzecz zdrowia publicznego w Łodzi w latach 1876–1914*, Łódź 2001; W. Jaworski, *Prowincjonalne stowarzyszenia oświatowe i wychowawcze w Królestwie Polskim (1886–1914)*, „PHO” 2008, nr 1–2.

Bibliografia podmiotowa:

Kara w wychowaniu, „Prawda” 1902, nr 38; *Emanuel Kant. W stuletnią rocznicę jego śmierci*, „KLeK” 1904, nr 5; *Władysław Biegański jako pisarz w zakresie filozofii*, „CzL” 1905, nr 7–10; *O pochodzeniu gatunków: teoria Darwina*, Warszawa 1907; *Nowe prądy w szkolnictwie amerykańskim i niemieckim: odczyt wygłoszony dnia 3 kwietnia 1908 roku w „Kole rodziców i wychowawców”*, Łódź 1908; *Witalizm i mechanizm*, „LTL” 1910, nr 9, 14, 18; *Logika i medycyna*, „LTL” 1911, nr 1; *Rozwój pomocy akuszerkiej*, Warszawa 1912.

A. Böldyrew

Kączkowski Stanisław (1891–1918), nauczyciel, działacz społeczny.

Urodził się w Niżnym Nowogrodzie, był synem Stanisława Jana i Wandy z Rajewskich. Studiował w Krakowie, gdzie należał do ZS. Ukończył także Szkołę Oficerską Związku Strzeleckiego w Stróży. Przeniósł się do Łodzi i pracował w Towarzystwie Gimnastycznym „Sokół”. Po wybuchu I wojny światowej prowadził w Łodzi tajną szkołę podoficerską na bazie „Sokoła” oraz Straż Obywatelską. W 1915 r. rozpoczął pracę jako nauczyciel w Proгимnazjum Męskim w Turku. W 1916 r. założył konspiracyjne Koło Przyjaciół Harcerstwa. Prowadził drużynę skautową im. księcia Józefa Poniatowskiego. Działał aktywnie w Towarzystwie Muzyczno-Dramatycznym „Lutnia” w Turku. Prowadził prelekcje i odczyty. W listopadzie 1918 r. zorganizował w Turku Straż Obywatelską. Zginął w Turku podczas próby rozbrajania Niemców.

Bibliografia przedmiotowa:

T. Rabeiga, *Polak z wyboru*, „PrzK” 1991, nr 8; T. Rabeiga, *Dzieje szkoły średniej w Turku (1912–1939)*, Turek 2001; L.L. Kruszyński, *Zbiór prac*, oprac. B. Stachowiak, Turek 2007; A. Maćczak, *Kączkowski Stanisław*, [w:] *Turek i okolice. Słownik biograficzny*, red. M. Kaszyński, Turek 2011; B. Grzelka, *Kączkowski Stanisław*, SBNWW, Konin 2012.

P. Gołdyn

Kelles-Krauz Stanisław (1883–1965), lekarz, publicysta, polityk, działacz samorządowy.

Urodził się w Radomiu, w rodzinie szlacheckiej, był synem powstańca styczniowego Michała Wilhelma Eleharda i Matyldy z Daniewskich. W l. 1893–1901 uczył się w radomskim gimnazjum. Działal w uczniowskich socjalistycznych kółkach samokształceniowych, za co został relegowany ze szkoły. Maturę uzyskał w gimnazjum w litewskich Szawlach. Objęty zakazem wstępu na wyższe uczelnie w granicach Rosji, został studentem medycyny na Uniwersytecie Wiedeńskim (później przeniósł się na UJ). Doktorat z medycyny uzyskał w 1909 r. W trakcie studiów działał w Stowarzyszeniu Polskich Robotników i Robotnic „Siła” w Wiedniu, a od 1903 r. był sekretarzem i wykładowcą Uniwersytetu Ludowego im. Adama Mickiewicza w Wiedniu i w Krakowie. Należał do założycieli Muzeum Społecznego w Wiedniu. Od 1904 r. działał w PPS. Publikował równocześnie broszury i artykuły w periodykach i prasie („Nauka i Życie”, „Naprzód”, „Przegląd Społeczny”, „Społeczeństwo”, „Wiedza”), popularyzujące wiedzę m.in. o ubezpieczeniach społecznych i higienie. W l. 1909–1910 pracował jako asystent w Zakładzie Przyrodniczo-Lecznicznym Apolinaro Tarnawskiego w Kosowie. Prowadził praktykę lekarską w Radomiu, a od 1913 r. także w Solcu Zdroju. Należał do założycieli Oddziału Radomskiego Towarzystwa Kultury Polskiej oraz Towarzystwa Muzykalno-Dramatycznego „Lutnia” w Radomiu. Był członkiem Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego.

W latach I wojny światowej zmobilizowany służył jako lekarz w armii rosyjskiej, a po dostaniu się do niewoli prowadził oddział zakaźny w obozie jenieckim k. Budapesztu. Zwolniony z obozu jenieckiego, był w l. 1915–1919 lekarzem miejskim i ordynatorem oddziału zakaźnego Szpitala św. Kazimierza w Radomiu. Działal też w POW. Stanął na czele tzw. Komitetu Pięciu, który 2 listopada 1918 r. przejął władzę z rąk Austriaków w Radomiu i powiecie. Był członkiem rady doradczej przy komisarzy lubelskiego Tymczasowego Rządu Ludowego Republiki Polskiej Ignacego Daszyńskiego.

W okresie II RP służył w Wojsku Polskim, pracował też jako lekarz. Był jednym z liderów PPS w mieście, pomysłodawcą założenia Towarzystwa Robotniczo-Oświatowego „Światło” i prezesem Towarzystwa Uniwersytetu Robotniczego. Zasiadał w Radzie Miejskiej i był jej przewodniczącym. Był także senatorem II kadencji. W latach II wojny światowej zmobilizowany uczestniczył w kampanii wrześniowej, organizując szpitale wojskowe. Po zakończeniu wojny pracował jako lekarz w radomskiej Ubezpieczalni Społecznej i wykładał w miejscowym Instytucie Naukowo-Społecznym. Działal w PPS, a później w Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej. W l. 1946–1954 był posłem nadzwyczajnym i ministrem pełnomocnym w Danii. Po powrocie do Warszawy został m.in. wiceprezesem Zarządu Głównego PCK, a następnie Polskiego Komitetu Opieki Społecznej. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

GBL, DSKM, sygn. KOL [Kelles-Krauz Stanisław]; *Czy wiesz*, Warszawa 1938; Red., *Kelles-Krauz Stanisław Maciej (1883–1965)*, PSB, t. XII, Wrocław 1966–1967; W. Dąbkowski, *Stanisław Kelles-Krauz*, ZiNZR, t. 1, Radom 1980; W. Bienkowski, *Kelles-Krauz Stanisław Maciej (1883–1965)*, SBDPRR, t. 3, Warszawa 1992; J. Łaptos, A. Mania, *Kelles-Krauz Stanisław, Kbk II RP*, Warszawa 1994; J.Z. Pająk, *Kelles-Krauz Stanisław Maciej (1883–1965)*, ŚSB, t. 2, Kielce 2009.

Bibliografia podmiotowa:

Walka o zdrowie, Kraków 1905; *O budowie i czynnościach ciała ludzkiego. Anatomia i fizjologia człowieka*, Kraków 1909; *Do źródeł Wisły*, Warszawa 1918.

P. Waingertner

Kielak Jan (1877–1917), robotnik, działacz społeczny.

Urodził się w Chrzęsnem w pow. wołomińskim, w rodzinie robotniczo-chłopskiej. Jego rodzicami byli Tomasz i Franciszka z Perkowskich. Po ukończeniu czterech klas szkoły ludowej pracował jako robotnik kolejowy. Był członkiem Towarzystwa Oświaty Narodowej. W l. 1904–1907 organizował tajne zebrania i zjazdy chłopskie. W 1906 r. współtworzył tajny Związek Młodej Polski Ludowej i był wiceprezesem jego komitetu wykonawczego. Popularyzował czytelnictwo nielegalnych czasopism. Był współtwórcą, redaktorem, wydawcą i jednocześnie kolporterem radykalnego ludowego pisma „Siewba” (od 1906 r. do zawieszenia go przez władze carskie w 1908 r.), w którym zamieszczał swoje artykuły. Pełnił funkcje prezesa i redaktora Towarzystwa Wydawniczego „Siewba”. Publikował również artykuły w czasopismach „Zaranie” i „Zorza”. Współpracował z ruchem zaraniarskim. Działal w ruchu spółdzielczym, był członkiem i prezesem Zarządu TKR. W latach I wojny światowej działał w POW. Był prezesem KO gm. Międzyzylesie, a także przedstawicielem CKN na pow. radzyński. Zajmował się pomocą ewakuowanym dzieciom. W 1915 r. współorganizował w Chrzęsnem doksztalające kursy wieczorowe dla młodzieży wiejskiej oraz koło teatralne. Propagował nowoczesną gospodarkę rolniczą, rozwój oświaty oraz działalności kulturalnej na wsi. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AZHRL, Kumor, Z dziejów, sygn. P-218; MHPRL, sygn. W-5446, W-5506, W-9611; M. Malinowski, *Chłopski ruch zaraniarski w b. Kongresówce przed pierwszą wojną światową*, Warszawa 1948; H. Syska, *Od „Kmiotka” do „Zarania”. Z historii prasy ludowej*, Warszawa 1949; W. Piątkowski, *Dzieje ruchu zaraniarskiego*, Warszawa 1956; W. Stankiewicz, *Czasopiśmiennictwo ludowe w Królestwie Polskim 1905–1914*, Warszawa 1957; W. Stankiewicz, *Kielak Jan (1877–1917)*, PSB, t. XII, Wrocław 1966–1967; *Kielak Jan*, SBDR, Warszawa 1989; *Siewba 1906–1908*, red. J. Gmitruk, R. Szydlik, Warszawa 2010; J. Gmitruk, *Legenda Polskiego Stronnictwa Ludowego „Wyzwolenie”*, „ML” 2015, nr 7.

Bibliografia podmiotowa:

Były czasy, „Siewba” 1907, nr 3; *Macierz Szkolna a Związek Katolicki*, „Siewba” 1907, nr 14; *Dlaczego powstało Tow. Kółek Rolniczych im. Staszica*, „Siewba” 1907, nr 15; *Z odczytem*, „Siewba” 1907, nr 15; *Z wystawy w Ciechanowie*, „Siewba” 1907, nr 21, 22; *Wycieczka do Kruszyńska*, „Siewba” 1907, nr 26; *Na kursa*, „Siewba” 1908, nr 4; *W sprawie ochronek*, „Siewba” 1908, nr 15; *Kądziel*, „Siewba” 1908, nr 16; *Chłopskie uwagi*, „Zaranie” 1908, nr 35.

K. Kaczmarek

Kielak Stanisław (1885–1940), działacz społeczny i polityczny.

Urodził się w Jasienicy k. Tłuszcza, w rodzinie chłopsko-robotniczej. Był synem Tomasza i Franciszki z Perkowskich. Skończył szkołę początkową w Postoliskach oraz kurs rolniczy w Sokołówkę w pow. ciechanowskim. Od 1905 r. działał w ruchu niepodległościowym, zajmując się przede wszystkim staraniami o wprowadzenie języka polskiego do szkół, urzędów i sądów. Był inicjatorem i współtwórcą Towarzystwa Wydawniczego „Siewba” w 1906 r., a także współzałożycielem i redaktorem czasopisma „Siewba”. Aktywnie działał w ruchu zaraniarskim, publikował w prasie dla ludu. Wydawał tygodnik „Ludowiec”. W latach I wojny światowej działał w POW. Współpracował z PSL. Prowadził aktywną działalność ludową i samorządową. Był członkiem TKR. Propagował oświatę ludową i rolniczą, działał na rzecz obywatelskiej aktywizacji ludności chłopskiej. W okresie II RP kontynuował działalność polityczną, samorządową i spółdzielczą. Był wieloletnim posłem na sejm. W 1935 r. został odznaczony Krzyżem Komandorskim Orderu Odrodzenia Polski. Zginął w obozie koncentracyjnym w Auschwitz. Jego symboliczny grób znajduje się na cmentarzu w Postoliskach.

Bibliografia przedmiotowa:

MHPRL, sygn. W-9739; M. Malinowski, *Chłopski ruch zaraniarski w b. Kongresówce przed pierwszą wojną światową*, Warszawa 1948; W. Stankiewicz, *Czasopiśmiennictwo ludowe w Królestwie Polskim 1905–1914*, Warszawa 1957; Z. Kmiecik, *Czasopiśmiennictwo ludowe w Królestwie Polskim (1866–1914)*, „RHCzP” 1975, nr 2–3; *Kielak Stanisław, SBDRL*, Warszawa 1989; J. Hampel, K. Stepan, *Kielak Stanisław, KBK II RP*, Warszawa 1994; *Kielak Stanisław, PiS RP*, t. 3, Warszawa 2005; T. Kielak, *Wspomnienie o Stanisławie Kielaku*, „SMDPW” 2013, nr 6; J. Gmitruk, *Legenda Polskiego Stronnictwa Ludowego „Wyzwolenie”*, „ML” 2015, nr 7.

Bibliografia podmiotowa:

Za chlebem, „Siewba” 1908, nr 18.

K. Kaczmarek

Kiesewetter Wiktor (1875–1935), księgarz, działacz kulturalny, wydawca.

Urodził się w Hrubieszowie, w rodzinie księgarzy – Ludomira, snycerza i nauczyciela rysunku, i Pauliny Kassylidy z Mejznerów. Około 1900 r. zamieszkał w Lublinie, gdzie początkowo prowadził zakład fotograficzny. W 1900 r. kupił księgarnię i skład nut połączone z wypożyczalnią książek Michała Arcta. Firmę pod nazwą „Wiktor Kiesewetter, dawniej M. Arct” prowadził wraz z Władysławem Naramowskim – szybko stała się ona jedną z największych lubelskich księgarni, oferowała nowości naukowe i beletrystyczne, nuty oraz mapy. Promował kulturę czytelnictwa, prowadząc wypożyczalnię książek polskich i francuskich (ponad 2 tys. tytułów), udostępniając bezpłatnie publikacje i wprowadzając system premiowy, w którym najaktywniejsi czytelnicy otrzymywali książki za darmo. W 1907 r. uczestniczył w I Zjeździe Księgarzy w Warszawie – jego relacja *Po zjeździe księgarzy* została opublikowana w „Lublinianinie”. W l. 1906–1909 prowadził Salon Sztuki i Archeologii, w którym wystawiał malarstwo i grafikę, brązy, meble, zbiory porcelany i numizmatów.

Był jednym z działaczy Polskiej Macierzy Szkolnej. W 1906 r. ofiarował połowę zbiorów swojej czytelnicy na rzecz lubelskiej czytelnicy Macierzy. W swojej działalności księgarskiej

wspierał koła Macierzy i inne stowarzyszenia oświatowe, przekazując fundusze i udzielając rabatów na podręczniki, mapy i nuty. Należał do LTD, wspomagał finansowo niezamożnych uczniów. W 1909 r. sprzedał lubelską księgarnię wydawczyni i działaczce oświatowej Justynie Lisowskiej i przeniósł się wraz z żoną Bogumiłą z Wiśniewskich do Hrubieszowa, gdzie w rodzinnym dworze otworzyli księgarnię oraz prywatną drukarnię z introligatornią. Redagował i drukował wówczas czasopismo „Rolnik Hrubieszowski” – w lutym 1914 r. został aresztowany za opublikowanie artykułu Eugeniusza Sokołowskiego. W 1914 r. został zmobilizowany do armii, Bogumiłę ewakuowano do Rosji, zaś ich księgarnię i drukarnię zniszczono. W okresie II RP kontynuował działalność księgarską: w 1921 r. założył w Warszawie księgarnię, prowadzoną później z Eugeniuszem Kuthanem i przejętą przez tegoż w 1925 r. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

Rocznik Lubelskiego Towarzystwa Dobroczynności za rok 1902, Lublin 1903; *Kronika: Zamiast wieńca*, „ZL” 1906, nr 80; *Kronika miejska: Z Macierzy Szkolnej*, „ZL” 1906, nr 238; *Z naszych stron: Represje prasowe na Chełmszczyźnie*, „CKL” 1914, nr 35; M. Adrianek, K. Bielska, *Kiesewetter Ludomir Gustaw Florian*, SPKP, Warszawa 1972; I. Treichel, *I Zjazd Księgarzy Polskich. Warszawa 9–10 sierpnia 1907*, „PBib” 1982, z. 3–4; I. Kamiński, *Życie artystyczne w Lublinie 1901–1926*, Lublin 2000; M. Adrianek, *Kiesewetter Wiktor*, SBML, t. 3, Lublin 2009; J. Feduszka, *Zarys historii Drukarstwa Zamojskiego*, Zamość 2015; E. Skotniczna, *Początki profesjonalizacji rynku sztuki na ziemiach polskich w XIX i na początku XX wieku*, „Quart” 2019, nr 4.

Bibliografia podmiotowa:

Po zjeździe księgarzy, „Lublinianin” 1907, nr 39.

P. Pająk

Kiniorski Marian (1868–1943), ziemianin, polityk, senator. Pseud. Rusticus.

Urodził się w Pokrzywnicy, był synem Kazimierza, ziemianina, i Joanny z Kosseckich. Naukę w gimnazjum rozpoczął w Radomiu, egzamin maturalny w związku z wydaleniem go z gimnazjum radomskiego za „nadmierne manifestowanie polskości” zdawał w trybie eksternistycznym w Wiaźmie w 1888 r. Naukę kontynuował w Wyższej Szkole Rolniczej w Dublanach do 1891 r., w Berlinie w l. 1891–1892 oraz w Szkole Nauk Politycznych w Paryżu w l. 1897–1899.

Już podczas studiów w Dublanach był czynnym członkiem Związku Młodzieży Polskiej „Zet”, jego zaangażowanie w pracę kulturalno-oświatową we Lwowie i na terenach wiejskich przyczyniło się do tego, że musiał opuścić tę uczelnię. Następnie aktywnie uczestniczył w pracach Ligi Polskiej, LN oraz Towarzystwa Oświaty Narodowej – w 1905 r. w ramach Towarzystwa nadzorował wprowadzanie języka polskiego do sądownictwa, szkolnictwa oraz samorządu. W 1906 r. został członkiem Rady Nadzorczej Polskiej Macierzy Szkolnej. Aktywnie działał w Towarzystwie Popierania Handlu i Przemysłu (głównie w sekcji rolnej) oraz w Towarzystwie Kredytowym Ziemskim. W l. 1901–1903 wydawał i redagował czasopismo „Ekonomista”. W 1906 r. założył Okręgowe Towarzystwo Rolnicze w Kutnie, współorganizował też CTR – od 1907 r. był jego wiceprezesem. W tym okresie prowadził

działalność publicystyczną, m.in. na łamach „Gazety Rolniczej”, wydawał też broszury oraz zbiory felietonów. W swoich tekstach sprzeciwiał się naruszaniu zasady własności prywatnej oraz praktykom przymusowego wywłaszczania ziemi.

Jako aktywny działacz ND był posłem do I Dumy Państwowej w 1906 r. i IV Dumy Państwowej w l. 1912–1914, z tego mandatu zrezygnował ze względu na zaangażowanie w prace CTR. W okresie I wojny światowej był sekretarzem Międzypartyjnego Koła Politycznego o orientacji prorosyjskiej. Należał wówczas także do grona członków Rady (Komisji) Nadzorczej RGO oraz pełnił obowiązki prezesa Rady Opiekuńczej pow. kutnowskiego. Wchodził m.in. w skład Komisji do spraw Wielkiej Kwesty Ogólnokrajowej „Ratujcie Dzieci” organizowanej w 1917 r. (był też członkiem Komitetu Głównego kolejnej kwesty w 1919 r.). W jego majątku Suchodębie prowadzono schronisko wakacyjne dla uczniów warszawskich szkół. W 1918 r. mianowano go członkiem Rady Stanu z ramienia RR.

W okresie II RP został prezesem CTR, funkcję tę pełnił w l. 1918–1923. W l. 1922–1928 był senatorem, w 1930 r. wycofał się z życia publicznego i skupił na prowadzeniu swojego majątku Suchodębie k. Kutna. Wciąż pozostawał czynnym publicystą, pisywał głównie na tematy rolnicze, część jego tekstów opublikowano w 1929 r. w wydawnictwie *W służbie ziemi*. W 1939 r. wydał także swoje wspomnienia o Romanie Dmowskim. Po wybuchu II wojny światowej został zmuszony do opuszczenia swojego majątku. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, CTR i inne organizacje rolnicze, sygn. 3; AAN, Gabinet Cywilny RR KP w Warszawie, sygn. 13/238; AAN, RGO w Warszawie, sygn. 2, 9; J. Zieliński, *Kiniorski Marian (1868–1943)*, PSB, t. XII, Wrocław 1966–1967; Red., *Kiniorski Marian, ZP XX w.*, cz. 2, Warszawa 1994; C. Brzoza, K. Stepan, *PPSB*, Warszawa 2001; *Kiniorski Marian, PiS RP*, t. 3, Warszawa 2005; D. Mycielska, J.M. Zawadzki, *Senatorowie zamordowani, zaginieni, zmarli w latach II wojny światowej*, Warszawa 2009; M. Przeniosło, M. Przeniosło, *Rada Główna Opiekuńcza w latach I wojny światowej*, Kielce 2018; M. Przeniosło, M. Przeniosło, *Rada Główna Opiekuńcza w latach 1918–1921*, Kielce 2018; M. Ratyński, *Kiniorski Marian*, [w:] *Słownik biograficzny polskiego obozu narodowego*, red. K. Kawęcki, t. 1, Warszawa 2020.

Bibliografia podmiotowa:

„Ziemia i Wola”. *Notatki i wrażenia z debat agrarnych w izbie państwowej*, Warszawa 1906; odb. z czasopisma „MP”; *Zasady wywłaszczenia w programie agrarnym (Odczyt wygłoszony w Klubie Narodowym w Warszawie dnia 23-go marca 1907 r.)*, Warszawa 1907; *Listy z dworu wiejskiego*, Warszawa 1911.

A. Wałęga

Kisielevska Julia (1874–1943), nauczycielka, publicystka, krytyczka literacka. Pseud. J. Oksza, Julia Oksza, J.O.

Urodziła się w Budziszławiu Kościelnym na Kujawach, w rodzinie ziemiańskiej. Była córką Stanisława Krzymuskiego i Marii z Orzechowskich. Młodość spędziła w Krakowie, ukończyła kursy Adriana Baranieckiego. Na przełomie XIX i XX w. przebywała we Francji. Po powrocie do Królestwa Polskiego w 1903 r. osiedliła się w Warszawie i rozpoczęła działalność pedagogiczną. Prowadziła wykłady z historii w średnich szkołach żeńskich,

opracowywała też podręczniki. W l. 1908–1912 uczyła historii w gimnazjum Wandy Pawlickiej w Klarysewie k. Konstancina, później w Skolimowie, a do 1916 r. w szkole zawodowo-gospodarczej w Warszawie. Zasiadała w Zarządzie Towarzystwa Zjednoczonych Ziemianek w Warszawie, kierowała Wydziałem Społecznym. Od 1906 r. zarządzała czasopismem „Świat Kobiet”, od 1907 r. „Polskim Łanem”. Współpracowała także z czasopismami „Bluszcz”, „Tygodnik Ilustrowany”, „Ateneum”. Jej artykuły dotyczyły problematyki szkolnictwa, samokształcenia, polskiej literatury i historii. Zasiadała w komisjach konkursowych, m.in. w 1907 r. w jury konkursu organizowanego przez „Bluszcz” na najlepszą książkę dla dzieci. Była zaangażowana w walkę o prawa kobiet, uwagę w szczególności zwracała na równouprawnienie w dostępie do szkolnictwa, domagała się także równości dziewcząt w życiu politycznym i zawodowym. Problematykę tę popularyzowała, tłumacząc pracę Lily Braun *Historia rozwoju ruchu kobiecego: do połowy XIX wieku* (1904, 1934). Uczestniczyła w zjeździe kobiet w Krakowie w 1907 r. i Warszawie w 1914 r. W 1917 r. wygłosiła referat *Szkoły średnie żeńskie a szkoła powszechna* na zjeździe kierowników szkół średnich, zorganizowanym przez Koło Okręgowe Polskiej Macierzy Szkolnej w Płocku. Angażowała się w prace LKPW w Płocku w 1915 r., w 1917 r. została wybrana do Zarządu Związku Katolickiego Parafii Płockiej.

Po zakończeniu I wojny światowej włączała się w organizację szkolnictwa w Płocku, m.in. szkoły handlowo-przemysłowej i 7-klasowej szkoły ćwiczeń. W l. 1917–1937 była dyrektorką II Gimnazjum Żeńskiego w Płocku, które przekształcono w Państwowe Seminarium Nauczycielskie Żeńskie im. Zofii Bukowieckiej. Na początku lat 20. pełniła funkcję komendantki żeńskiej drużyny harcerskiej w Płocku. Działała w Zrzeszeniu Nauczycielstwa Polskiego Szkół Średnich i Zarządzie Rady Szkolnej Miejskiej. Była zwolenniczką reformy szkół średnich dziewcząt, co opisała w pracy *O potrzebie reformy szkoły średniej* (1919, 1921). Opracowywała podręczniki do nauki historii oraz zbiory opowiadań dla dzieci i młodzieży szkół powszechnych i średnich, które w okresie II RP były wielokrotnie wznawiane (*W służbie Ojczyzny: pogadanki historyczne*, 20 wydań w l. 1922–1933). Publikowała prace popularyzujące wiedzę historyczną (*Za Ojczyznę: powstanie kościuszkowskie, Legiony, Księstwo Warszawskie*, 1916; *Dzieje Polski, Litwy i Rusi dla szkół powszechnych*, 1921; *Dzieje Polski w obrazach*, 1923). W publicystyce omawiała zagadnienia dotyczące literatury pięknej, zajmowała się m.in. twórczością Elizy Orzeszkowej (zob.). W 1938 r. przeniosła się do Łodzi. W czasie II wojny światowej mieszkała w Warszawie, gdzie brała udział w pracy konspiracyjnej i tajnym nauczaniu. Zmarła w Michałowie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, AZHP, sygn. 4.8/1993; BN, DR, Życiorysy kobiet, sygn. 9374; C. Walewska, *Ruch kobiecy w Polsce*, cz. I i II, Warszawa 1909; R. Taborski, *Kisielevska z Krzymuskich Julia (1874–1943)*, PSB, t. XII, Wrocław 1966–1967; J. Kras, *Wyższe Kursy dla Kobiet im. A. Baranieckiego w Krakowie 1868–1924*, Kraków 1972; J.B. Nycek, *LiK SB*, Płock 1983; E. Wiśniewska, *Szkolnictwo pedagogiczne w Płocku w latach 1917–1936: (na przykładzie Seminarium Nauczycielskiego Żeńskiego im. Zofii Bukowieckiej)*, „NPI” 1997, nr 2; A.J. Papierowski, J. Stefański, *PZiN*, Płock 2002; J. Starnawski, *Kisielevska z Krzymuskich Julia*, SBLP, t. 6, Łódź 2003; A.J. Papierowski, *OISPP*, Płock 2010; K. Klewinowska, *Podręczniki i reformy szkolnictwa w pracy pedagogicznej Julii Kisielewskiej*, „BPod” 2018, nr 4.

Bibliografia podmiotowa:

Nasz ideał kobiety w najnowszej literaturze, „Bluszcz” 1907, nr 45, 46, 50; *Historia Polski: podręcznik do nauki szkolnej i domowej: kurs średni*, Warszawa [1908]; *Szkola pracy społecznej i kółka samokształceniowe*, „Bluszcz” 1908, nr 4; *Miłość jako czynnik wychowawczy*, [w:] *Encyklopedia Wychowawcza*, red. T. Lubomirski, t. 7, Warszawa 1909; *Ilustrowany skarbczyk polski: opowiadania z dziejów ojczy- stych wierszem i prozą, ozdobione portretami królów polskich podług rysunków Jana Matejki, z dodat- kiem Geografii i Chronologii do r. 1795*, Warszawa 1909 [współautorzy M. Ilnicka, S. Krzemiński]; *Opowiadania o półbogach i bohaterach greckich*, Warszawa 1911; *Z literatury współczesnej: wrażenia i sądy*, Warszawa 1912; *Z dziejów ojczy- stych: zbiór opowiadań dla młodzieży klasy pierwszej szkół śred- nich*, Lwów 1914 [współautor M. Janelli]; *Smok: baśń historyczna*, Warszawa 1914; *W 55 rocznicę powstania styczniowego 1863 r.*, Warszawa 1918.

M.M. Krakowiak

Kleniewska Maria (1863–1947), działaczka społeczna, filantropka.

Urodziła się w majątku Wola Niedźwiedzia w pow. łęczyckim, w rodzinie ziemiańskiej Józefa Jarocińskiego i Teodory z Jarocińskich. Odebrała staranne wykształcenie pod opieką guwernantek. Uzupelniała wiedzę na pensji Pauliny Krakowowej w Warszawie. Edukację prywatną kontynuowała w Kaliszu. W l. 1876–1879 uczęszczała do krakowskiej pensji urszulanek, a horyzonty myślowe poszerzała dzięki podróżom. Znała język francuski, włoski, rosyjski i angielski. Dwukrotnie, w 1885 i 1901 r., była w Szwecji, skąd sprowadziła koncepcję slöjdu (zręczności w rękodzielnictwie) i wzorcowe warsztaty tkackie. Odwiedziła seminarium w Nääs pod Sztokholmem, gdzie zetknęła się z gimnastyką rytmiczną. Ukończyła kursy ratownictwa i położnictwa w Lozannie, w Wiesbaden nauczyła się sztuki wyciskania na skórze i malowania. Poznała także system pedagogiczny Marii Montessori.

W 1880 r. zamieszkała w Kluczkowicach w pow. puławskim, gdzie prowadziła ożywio- ną działalność oświatowo-patriotyczną wśród okolicznych włościan. W kwestiach politycz- nych sympatyzowała z ND, utrzymywała kontakty z Romanem Dmowskim, nie wiązała się bezpośrednio z polityką. Jej działalność wpisywała się w ruch kobiecy pod auspicjami Ko- ściola katolickiego i ND. Większość życia spędziła na Lubelszczyźnie, założyła tam pierwsze żłobki, szkołę gospodarczą, warsztaty tkackie dla dziewcząt wiejskich, osobiście prowadziła kursy gospodarstwa domowego dla młodych ziemianek, ponadto punkty apteczne i opatrun- kowe, organizowała kursy oświatowe. Około 1884 r. zajęła się nauczaniem dzieci wiejskich; poza lekcjami zgodnymi z programem rządowym uczono je także języka polskiego i kultury narodowej. Dwa lata później otworzyła w majątku pierwszą ochronkę, w kilku jej folwar- kach funkcjonowały biblioteki ludowe. Organizowała także edukację zawodową. Założyła w Kluczkowicach szwalnię, która pełniła funkcję szkoły gospodarczej dla dziewcząt. W dru- giej połowie l. 90. XIX w. utworzyła we Wrzelowcu pierwszy warsztat koszykarski, a następny ok. 1904 r. w Brzozowej, przy cukrowni „Zagłoba”. Z jej inicjatywy wiele dzieci włościan, zarówno dziewcząt, jak i chłopców, wysyłano na różnorodne kursy, do szkół ochroniarskich i rolniczych. Angażowała się w pracę edukacyjną wśród młodych ziemianek, dla których w l. 90. XIX w. zainicjowała otwarcie pierwszego dwumiesięcznego kursu gospodarczego. W jego programie znalazło się szkolenie z przetwórstwa owocowego, praktyki w kuchni,

spizarni, pralni, mleczarni, apteczce, ambulatorium oraz w założonym przez Kleniewskich szpitaliku. Uczestniczyła w powołaniu społecznego towarzystwa Lubelskie Kolonie Letnie, które zajmowało się organizowaniem wakacyjnego wypoczynku dla dzieci z ochronek.

Działalność oświatowa i patriotyczna Kleniewskiej zwróciła na nią uwagę Rosjan. Z nakazu gubernatora lubelskiego ochrony zostały zamknięte. Tajne nauczanie było nadal prowadzone, nawet pomimo podpisania przez nią w 1902 r. zobowiązania do likwidacji wszystkich niejawnych placówek edukacyjnych. W l. 1905–1908 funkcjonowała legalnie w Kluczkowicach, przeniesiona później do Starej Wsi, szkoła gimnazjalna, jej dyrektorem był Maszewski, wspierany przez ks. Jana Gralewskiego (zob.) oraz ks. Ignacego Kłopotowskiego (zob.). Zdolniejsze dzieci Kleniewska wspierała w dalszej edukacji, kształcąc w ten sposób swoich współpracowników i następców. W pierwszej dekadzie XX w. ufundowała szkołę elementarną we Wrzelowcu.

W działalność społeczną angażowała inne ziemianki, inicjując tzw. koła pracy, a zamożniejsze kobiety z warstwy chłopskiej łącząc w koła gospodyń wiejskich. Koła dały w 1906 r. początek pierwszej formalnej kobiecej organizacji zawodowo-gospodarczej, jakim było Zjednoczone Koło Ziemianek, które utworzyło legalną szkołę gospodarczo-rolniczą dla wiejskich dziewcząt w Mirosławicach. Do 1914 r. powstały podobne placówki m.in. w Grędzicach, Koniczynie, Lubrańcu i Nieszkowie oraz Szkoła Żeńska Gospodarstwa Wiejskiego w Nałęczowie, działająca do 1938 r. Kleniewska została tam przewodniczącą rady szkolnej i opracowała dla placówki plan nauczania.

Kolejną oświatową inicjatywą Kleniewskiej było powołanie do życia w Opolu Lubelskim Koła Polskiej Macierzy Szkolnej, które prowadziło szkołę, czytelnię i ochronkę. W maju 1907 r. brała udział w międzynarodowym kongresie rolniczym w Wiedniu. Uczestniczyła w posiedzeniach Wydziału Pedagogicznego Zjednoczonego Koła Ziemianek. Angażowała się w promocję fachowej wiedzy rolniczej m.in. przez prezentację wzorcowej organizacji dóbr kluczkowickich na wystawach w Lublinie: rolniczo-przemysłowej w 1901 r. oraz higienicznej w 1908 r. W 1909 r. dzięki staraniom Kleniewskiej urszulanki założyły bursę dla dziewcząt niezamożnych. Była współorganizatorką działającego od 1910 r. w Krakowie biura porad dla Polek pod nazwą „Gościna”, które świadczyło pomoc prawną, pomagało w zawiązywaniu stowarzyszeń kobiecych, udzielało wskazówek w sprawach ekonomicznych, społecznych i wychowawczych. W lipcu 1913 r. zorganizowała w Kluczkowicach dwumiesięczny kurs społeczno-gospodarczy dla ziemianek, a następnie założyła związek „Nowe Życie” (Związek Nowego Życia). Przy jej poparciu w tym samym roku założono samokształceniowe kółko włościanek „Zgoda”. W czasie I wojny światowej pomagała w opiece nad rannymi w szpitalu utworzonym w Kluczkowicach przez Austriacki Czerwony Krzyż.

W okresie II RP kontynuowała działalność społeczną i oświatową. W 1920 r. została powołana do KO Obrony Narodowej w Warszawie, gdzie stała na czele akcji kobiecej Służba Narodowa. W 1921 r. w związku z plebiscytem zgłosiła się do Komitetu Obrony Śląska, wygłaszała na wsiach pogadanki patriotyczne. Uczestniczyła w kolejnych zjazdach Zjednoczonego Koła Ziemianek. Jesienią 1921 r. wróciła do Zagłoby, zakładała tam organizacje kobiece, opiekuńcze i religijne. Wspierała Uniwersytet Lubelski (późniejszy KUL), w l. 30. XX w. współpracowała z ks. Władysławem Kornilowiczem oraz ks. Stefanem Wyszyńskim. Swoje majątek przeznaczyła na rzecz instytucji kościelnych. W 1939 r. otrzymała legitymację członka dożywotniego Polskiej Macierzy Szkolnej. Zmarła w Wiktorynie k. Lublina.

Bibliografia przedmiotowa:

BKUL, DZS, DR, Materiały wspomnieniowe o Marii z Jarocińskich Janowej Kleniewskiej /1862–1947/, sygn. 1300; BKUL, DZS, DR, *Życie wewnętrzne Marii Janowej Kleniewskiej*, sygn. 1302; Z. Jankowska, *Organizacja ziemianek i jej działalność*, [w:] *Księga pamiątkowa na 75-lecie „Gazety Rolniczej”. Księga wsi polskiej – źródła, dzieje i kierunek jej literatury*, t. 1, red. J. Lutosławski, Warszawa 1938; H.I. Szumił, *Źródła i stan badań nad życiem i działalnością Marii i Jana Kleniewskich*, „ABMK” 2004, t. 81; H.I. Szumił, *Przynieśli plon obfity: Maria i Jan Kleniewscy (1863–1947; 1845–1918)*, [w:] *W duchu i prawdzie: wybrane sylwetki Kościoła lubelskiego (1805–2005)*, red. H. Misztal, Lublin 2005; W. Włodarczyk, *Muzeum w kościelnym „skarbczyku”*, „PowL” 2007, nr 4; A. Przegaliński, *Działalność oświatowa Marii z Jarocińskich Kleniewskiej*, [w:] *Ziemiaństwo na Lubelszczyźnie III. Panie z dworów i pałaców. Materiały III sesji naukowej zorganizowanej w Muzeum Zamoyskich w Kozłowie 11–13 października 2006*, t. 1, red. H. Łaskiewicz, Lublin 2007; H.J. Zawistowski, *Szkoła żeńska gospodarstwa wiejskiego w Nałęczowie w nurcie potrzeb patriotycznych, oświatowych i ekonomicznych wsi polskiej oraz aspiracji programowych Stowarzyszenia Zjednoczonych Ziemianek*, [w:] *Ziemiaństwo na Lubelszczyźnie III...*; E. Kostrzewska, *Ruch organizacyjny ziemianek w Królestwie Polskim na początku XX wieku. Zarys dziejów w świetle prasy*, Łódź 2007; E.M. Kostrzewska, *Ziemianki Królestwa Polskiego i polityka (przełom XIX i XX wieku). Konteksty, uwikłania, wybory*, „SHSG” 2015, t. 15; A. Przegaliński, *Dwór ziemiański na Lubelszczyźnie w epoce przemian gospodarczych i społecznych*, Lublin 2016.

Bibliografia podmiotowa:

O żłobiarkach i żłobkach. Referat Janowej Kleniewskiej, Warszawa [1904]; *Sprawozdanie z wycieczki po Szwecji Marii Kleniewskiej z Kluczkowic*, Warszawa [1904]; *Tkactwo*, Warszawa 1904; *Potrzeby naszych włościanek*, „ŚK” 1905, nr 1; *Wycieczka włościanek na Śląsk*, Warszawa 1906; *Dzieci Warszawy głodne*, „ŚK” 1906, nr 6; *Szkoła Królowej Jadwigi*, „ŚK” 1906, nr 37; *Poradnik dla pracownic domowych. (Pokojuje)*, Warszawa 1908; *Wspomnienia*, red. i oprac. W. Włodarczyk, Wilków 2002.

R. Bednarz-Grzybek

Klimek Karol (1882–1969), nauczyciel, działacz społeczny.

Urodził się w Lininie w pow. piaseczyńskim, w rodzinie chłopskiej. Ukończył szkołę ludową w Czersku, następnie kształcił się w Seminarium Nauczycielskim w Łęczycy – ukończył je w 1902 r., a w okresie II RP studiował na Wydziale Przyrodniczym WWP. Będąc uczniem, angażował się w pracę tajnych kółek młodzieżowych. Za działalność patriotyczną znalazł się pod nadzorem władz zaborczych. W l. 1902–1904 był uczestnikiem, a następnie współorganizatorem tajnych kursów dla nauczycieli w Warszawie. W 1904 r. został nauczycielem w Zanklewie w pow. łomżyńskim. Brał udział w strajku szkolnym 1905 r., za co był ścigany przez władze rosyjskie i został ukarany karą grzywny. Represje władz zmusiły go do opuszczenia Zanklewia w 1906 r. W l. 1907–1920 pełnił funkcję kierownika szkoły Towarzystwa Kultury Polskiej na Pelcowiznie pod Warszawą. Od 1904 r. współorganizował PZL w Lininie, a następnie był działaczem Związku. Przygotowywał tajne odezwy do miejscowej ludności. W 1905 r. współorganizował tajny zjazd nauczycieli w Pilaszku k. Łowicza. Działał również w powołanym w tym samym roku Polskim Związku Nauczycielskim, pełniąc funkcję przewodniczącego sekcji szkół elementarnych. W Lininie założył koło młodzieży i teatr amatorski, propagował rozwój spółdzielczości oraz kółek rolniczych. Był aktywnym działaczem ruchu zaraniarskiego. W 1906 r. wraz z Maksymilianem Malinowskim (zob.)

współorganizował pierwsze kółko rolnicze w Glinkach k. Góry Kalwarii. Współpracował z czasopismami „Głos Gromadzki”, „Życie Gromadzkie”, „Zagon”, „Siewba”, „Zaranie”. W tym ostatnim w 1912 r. został redaktorem comiesięcznego dodatku „Sprawy Szkolne”, tworzonego przez postępowych nauczycieli, do których sam się zaliczał. Jako nauczyciel podległy władzom carskim nie mógł ujawniać swojego nazwiska. W 1912 r. współorganizował nielegalną Organizację Nauczycieli Niepodległościowych. Od 1916 r. był aktywnym działaczem Komisji Kursów Wakacyjnych w Warszawie oraz współzałożycielem i prezesem Zarządu Zrzeszenia Nauczycielstwa Polskich Szkół Początkowych. Współzakładał i redagował w l. 1917–1919 czasopismo tej organizacji – „Głos Nauczycielski”. W l. 1913–1914 wraz z Ireną Kosmowską (zob.) organizował oddziały ZS. Podczas I wojny światowej działał w POW.

W okresie II RP kontynuował działalność w organizacjach nauczycielskich. Na Zjeździe Związku Nauczycielstwa Polskiego Szkół Powszechnych w Warszawie w kwietniu 1919 r. został wybrany na członka zarządu. Był wizytatorem warszawskich szkół i współpracownikiem MWRiOP. Podczas II wojny światowej angażował się w prowadzenie tajnego nauczania. Został odznaczony m.in. Krzyżem Niepodległości i Krzyżem Oficerskim Orderu Odrodzenia Polski. Po II wojnie światowej publikował artykuły m.in. na temat historii oświaty, współpracował z czasopismami „Przegląd Historyczno-Oświatowy” i „Oświata Dorosłych”. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, TRS w Warszawie, sygn. 10/83; AZHRL, Brzeziński, Geneza, sygn. P-89; AZHRL, Kumor, Z dziejów, sygn. P-218; AZHRL, sygn. Ż-159; MHPRL, sygn. W-3734; ZNiO, M. Malinowski, Poznajmy chłopów polskich przodujących w odrodzeniu wsi polskiej w okresie lat 30-tu przed pierwszą wojną światową, sygn. 12734/II; A. Dargielowa, *Organizacja Nauczycieli Niepodległościowych (O. N. N.)*, „Niepodległość” 1934, t. X; J. Włodarski, *Nauczycielstwo szkół ludowych w walce o unarodowienie szkoły*, [w:] *Nasza walka*, t. 2, Warszawa 1934; M. Malinowski, *Chłopski ruch zaraniarski w b. Kongresówce przed pierwszą wojną światową*, Warszawa 1948; W. Piątkowski, *Dzieje ruchu zaraniarskiego*, Warszawa 1956; Z. Kmicik, *Ruch oświatowy na wsi. Królestwo Polskie 1905–1914*, Warszawa 1963; S. Brzozowski, *Karol Klimek (1882–1969)*, „PHO” 1969, nr 4; Z. Kmicik, *Czasopiśmiennictwo ludowe w Królestwie Polskim (1866–1914)*, „RHCzP” 1975, nr 2–3; *Klimek Karol, SBDRL*, Warszawa 1989.

Bibliografia podmiotowa:

Zrzeszajmy się!, „Siewba” 1907, nr 19; *Wyjźdźmy z domów swoich, aby zło wygładzić*, „ZMI” 1911, nr 9; *Kształcimy w sobie charakter*, „ZMI” 1911, nr 10; *Więcej światła trzeba*, „ZSS” 1912, nr 3; *Szkola a dom w wychowaniu*, „ZSS” 1912, nr 11; *Związek Nauczycielstwa Polskiego na przestrzeni 40 lat w Królestwie Polskim i Polsce Niepodległej*, „PHO” 1947, nr 2; *Z moich wspomnień o Polskim Związku Ludowym*, [w:] S.J. Brzeziński, *Polski Związek Ludowy. Materiały i dokumenty*, Warszawa 1957; AZHRL, K. Klimek, *Pamiętniki*, P-190.

K. Kaczmarek

Kluge Roman (1872 – po 1937?), nauczyciel, propagator spółdzielczości.

Urodził się w Gąbinie. Był synem Michała i Franciszki z Woydowskich. Ukończył seminarium nauczycielskie, od 1900 r. był czynny zawodowo. Pracował jako nauczyciel w Czerwińsku i Kałuszynie, interesował się ruchem spółdzielczym, był skarbnikiem miejscowej spółdzielni spożywców. Od 1910 r. zatrudniony w szkole ludowej w Mińsku Mazowieckim, postanowił zorganizować tam spółdzielnie uczniowskie. Rozpoczął od funduszu na rzecz śniadań dla uczniów, następnie członkom spółdzielni udało się utworzyć także czytelnię i bibliotekę. W r.szk. 1911/1912 założył pierwszą kooperatywę. Spółdzielnia ta miała własny zarząd, ustaloną wysokość składek członkowskich, księgi rachunkowe. Początkowo zapisało się do niej 30 uczniów, w kolejnych latach założyli oni też OSP. W 1913 r. spółdzielnię skontrolował lustrator warszawskiego Związku Stowarzyszeń Spożywców Stanisław Dippel, który pozytywnie ocenił jej działalność. Inicjatywa ta przyczyniła się do zakładania kolejnych spółdzielni.

W kolejnych latach związał się zawodowo ze szkołami w Łowiczu, od grudnia 1915 r. prowadził lekcje nie tylko w szkołach początkowych, ale także w niższych klasach gimnazjum. Aktywnie pracował na rzecz spółdzielni spożywców „Łowiczanka”, był jej prezesem. Należał również do Oddziału Łowickiego Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, wchodził w skład jego zarządu, pełnił obowiązki kasjera. W 1917 r. został przewodniczącym Zarządu Oddziału Zrzeszenia Nauczycielstwa Polskich Szkół Początkowych w Łowiczu oraz kierownikiem organizowanych przez Zrzeszenie, przy wsparciu lokalnego koła Polskiej Macierzy Szkolnej, kursów wakacyjnych dla nauczycieli. Wchodził w skład zarządu tego koła, był jego sekretarzem. Został także członkiem Zarządu i sekretarzem Koła Wypisów Szkolnych w Łowiczu, które powstało 12 maja 1918 r., a w lipcu 1918 r. członkiem komisji szkolnej przy Radzie Miasta.

W kwietniu 1917 r. organizował zjazd nauczycieli ludowych Księstwa Łowickiego, w którym wzięło udział ponad 130 osób. W tamtym okresie szczególnie podkreślał, jak ważne wyzwania staną przez nauczycielami w niepodległej Polsce: „Obywatela nauczyciela pociągną ku sobie nowe zadania i nowe prace społeczne, a przede wszystkim te z nich, które będą związane z odrodzeniem naszej wsi i miasteczka. Jako jeden z nielicznych przedstawicieli inteligencji wiejskiej i małomiasteczkowej, nauczyciel nie tylko weźmie udział w pracach ekonomicznych, oświatowych i kulturalnych, ale siłą rzeczy, weźmie udział wybitny”. Wyznaczał nauczycielom szerokie pole pracy pozaszkolnej, która miała obejmować „pracę kulturalno-oświatową, na którą złożą się: czytelnia ludowa, kursy dla analfabetów, odczyty i pogadanki, wycieczki naukowe oraz praca w kółkach rolniczych, w kooperatywach itp.”

Należał do prezydium I Zjazdu Delegatów Zrzeszenia Nauczycielstwa Polskich Szkół Początkowych, który odbył się w Warszawie w grudniu 1917 r. Był też autorem pierwszego tekstu obejmującego zagadnienia funkcjonowania szkolnego ruchu spółdzielczego – *Kooperatywa w szkole*. Wydany pierwotnie w październiku 1913 r. na łamach czasopisma „Przegląd Wychowawczy”, już w 1914 r., na prośbę Związku Stowarzyszeń Spożywczych „Spolem”, ukazał się w formie odrębnej broszury pod tym samym tytułem. Była ona później poszerzana i wznawiana (1917, 1920). Przedstawiał w niej historię, definicje, rodzaje i cele kooperatyw, wyjaśniał główne zasady ich działalności, zwracał uwagę na najważniejsze zadanie nauczyciela ludowego – wspólną pracę z ludem. Podkreślał wychowawczy charakter kooperatyw, instruował, jak otworzyć i prowadzić sklepik szkolny. Wydanie z 1917 r. pod

niewielu zmienionym tytułem – *Kooperatywa w szkole ludowej* – w 5-tys. nakładzie, wzbogacił o liczne przykłady metodyczne, proponował np. konkretne tematy pogadank z dziećmi, w tym także własną historię pierwszej kooperatywy w Mińsku Mazowieckim, prezentował konkretne sprawozdania finansowe tej spółdzielni. Przedmowę do tego wydania przygotowała pionierka ruchu spółdzielczego i redaktorka pisma „Społem” Maria Orsetti (zob.), podkreślała w niej praktyczne doświadczenie autora w zakresie kooperatyw uczniowskich. Kluge w zakończeniu broszury pisał: „Sprawa sklepików szkolnych obecnie niedoceniana przez ogół nauczycielstwa, powinna być nie mniej poważnie traktowana, jak sprawa innych umiejętności wykładanych w szkole. Jest to jeden z ważniejszych czynników uspołecznienia przyszłego obywatela, jeden z etapów świetlanej przyszłości narodu polskiego”. Na łamach „Gazety Łowickiej” tak oceniono tę pracę: „Doskonała broszurka przybyła w tej pożytecznej książeczce nauczycielom pracującym społecznie i wprowadzającym pierwiastki obywatelskie i społeczne już do szkoły ludowej. Historia kooperacyjnych sklepików szkolnych, została w niej ujęta tak pod względem ideowym, jak i praktycznym bardzo szczęśliwie. Broszurkę tę jako podręcznik można śmiało polecić nie tylko nauczycielom ludowym, ale i tym Związkom Młodzieży Ludowej, które prowadzą handlowe interesy, prowadząc kolportaż książek, pism, materiałów piśmiennych itp., a takich jest już sporo po naszych wsiach”. Broszury te stanowiły główną podstawę organizowania szkolnych spółdzielni do momentu wydania w 1925 r. opracowania Franciszka Dąbrowskiego *Spółdzielnie uczniowskie: podręcznik praktyczny z ilustracjami i wzorami*.

Kluge opublikował też broszurę dla młodzieży szkolnej dotyczącą nowych reguł pisowni, tabliczek mnożenia, systemu miar i wag oraz monet. Dołączył do niej także przepisy higieniczne ze szczególnym uwzględnieniem zasad higieny pracy umysłowej ucznia w szkole i w domu. Współpracował z czasopismami, m.in. z „Zorzą” i „Gazetą Łowicką”.

W okresie II RP uczył języka polskiego, matematyki i geografii w Państwowym Gimnazjum Męskim im. księcia Józefa Poniatowskiego w Łowiczu, był kierownikiem Szkoły Doksztalczącej dla młodzieży rzemieślniczej i członkiem Rady Miejskiej. Przygotowywał też wydanie trzeciej swojej broszury o kooperatywach, w tym celu na łamach „Głosu Nauczycielskiego” (1919, nr 9) zamieścił apel o nadsyłanie informacji o założonych w szkołach spółdzielniach. Odezew nie był zadowolający, dlatego Kluge powtórzył go w *Przedmowie* do swojej pracy z 1920 r. W 1937 r. nawiązał współpracę z pismem „Młody Spółdzielca. Przewodnik dla spółdzielczości uczniowskich”. Przypomniał wówczas czytelnikom m.in. okoliczności powstania pierwszej kooperatywy w szkole ludowej w 1912 r. oraz uzasadniał potrzebę szerzenia oświaty (*Oświata jest potrzebna*, „Młody Spółdzielca. Przewodnik dla spółdzielczości uczniowskich” 1937, nr 3).

Bibliografia przedmiotowa:

APW OŁ, Zbiory Gumińskiego, sygn. 526; APW OŁ, Państwowe Gimnazjum i Liceum im. ks. J. Poniatowskiego w Łowiczu, sygn. 63; *Zrzeszenie Nauczycielstwa polskich szkół początkowych w Łowiczu*, „GŁ” 1917, nr 2; *Ze stowarzyszenia spółdzielczego*, „GŁ” 1917, nr 2; *Otwarcie Kursów Wakacyjnych dla nauczycieli ludowych w Łowiczu*, „GŁ” 1917, nr 16; *Zakończenie Kursów Wakacyjnych dla Nauczycieli w Łowiczu*, „GŁ” 1917, nr 20; S. Bojarska, *Nowe Książki*, „GŁ” 1917, nr 35; *Z Łowicza: Z Towarzystwa Krajoznawczego*, „GŁ” 1918, nr 5; *Zebranie organizacyjne „Kola Wpisów Szkolnych w Łowiczu”*, „GŁ” 1918, nr 21; *Z Rady Szkolnej m. Łowicza*, „GŁ” 1918, nr 30; *Spis nauczycieli*,

R. I–II, Lwów–Warszawa 1924–1926; T. Gumiński, *Łowiczanie z okresu II Rzeczypospolitej: słownik biograficzny*, t. 2, Łowicz 1987; E. Magiera, *Współpraca rodziny i szkoły w wychowaniu spółdzielczym dzieci i młodzieży w Drugiej Rzeczypospolitej (1918–1939)*, „WR” 2011, nr 2.

Bibliografia podmiotowa:

Kursa dwudniowe dla kobiet w Mińsku Mazowieckim, „Zorza” 1912, nr 12; *Kooperatywa w szkole*, „PW” 1913, z. III; *Kooperatywa w szkole*, Warszawa 1914; *Moja książeczka. Główniejsze prawidła pisowni polskiej zalecone przez Akademię Umiejętności w Krakowie, z dodaniem kalendarzyka, tabliczki mnożenia do 900 itp. dla użytku młodzieży szkolnej*, Łowicz 1916; *Kooperatywa w szkole ludowej*, Warszawa 1917; [Przemowa R. Klugego pt. *Powinności nauczyciela*], [w:] *Zjazd Nauczycielstwa ludowego Księstwa Łowickiego*, „GŁ” 1917, nr 6–7; [Przemowa R. Klugego o kształceniu nauczycieli], [w:] *Otwarcie Kursów Wakacyjnych dla nauczycieli ludowych w Łowiczu*, „GŁ” 1917, nr 16; *Sprawozdanie z działalności Koła Polskiej Macierzy Szkolnej w Łowiczu*, „GŁ” 1918, nr 8 [współautor L. Gołębiowski]; *Z harcerstwa łowickiego*, „GŁ” 1918, nr 44; *Wspomnienia sprzed 25 lat*, „MSP” 1937, nr 4.

A. Wałęga

Kłopotowski Ignacy (1866–1931), ksiądz, wydawca prasy katolickiej, założyciel Zgromadzenia Sióstr Matki Bożej Loretańskiej. Pseud. Stary Matus.

Urodził się w Korzeniówce na Podlasiu. Pochodził z rodziny szlacheckiej, był synem Jana i Izabeli z Dobrowolskich. Uczęszczał do gimnazjum w Siedlcach. W 1883 r. przerwał naukę, by rozpocząć edukację w Seminarium Duchownym w Lublinie. Od 1887 do 1891 r. kontynuował studia seminaryjne w Akademii Duchownej w Petersburgu. Święcenia kapłańskie otrzymał 5 lipca 1891 r. w katedrze lubelskiej. Po uzyskaniu święceń został wikariuszem w parafii Nawrócenia św. Pawła Apostoła w Lublinie. Równoległe pełnił funkcję wykładowcy w Seminarium Duchownym i kapelana Szpitala Wincenego á Paulo w Lublinie. Prowadził wykłady m.in. z historii powszechnej, literatury polskiej, z Pisma Świętego, katechetyki, introdukcji i archeologii. W 1892 r. został zatrudniony przy katedrze lubelskiej jako wikariusz. W 1896 r., zwolniony z funkcji kapłana przy szpitalu i kościele katedralnym, podjął obowiązki rektora w kościele św. Stanisława. Po 10 latach ponownie objął funkcję wikariusza w lubelskiej katedrze, sprawował ją do 1908 r. W 1913 r. został mianowany wikariuszem przy kościele św. Anny w Warszawie, a rok później rektorem kościoła św. Jacka.

Aktywnie angażował się w rozwój wydawnictw religijnych. W 1905 r. założył własne wydawnictwo, drukarnię i księgarnię w Lublinie. Trzy lata później przeniósł swoją działalność do Warszawy. Wydawał kilka czasopism religijnych: tygodnik „Posiew” w l. 1905–1926, miesięcznik „Dobra Służąca” w l. 1905–1907, dziennik „Polak–Katolik” w l. 1906–1920. W l. 1909–1914 wydawał „Kółko Różańcowe”, a od 1911 r. pismo „Anioł Stróż”. Niektóre z nich wznowił w okresie II RP. Był autorem wielu artykułów, broszur, książek. Tematyka jego prac ogniskowała wokół zagadnień moralnych, teologicznych, historycznych, religijno-społecznych, hagiograficznych oraz polityczno-społecznych. Najbardziej aktywna działalność pisarska i publicystyczna Kłopotowskiego przypadła na lata 1906–1908, 1911–1912.

Kłopotowski angażował się w działalność charytatywną i społeczną. Współpracował z LTD, którego był członkiem od 1891 r., a w l. 1895–1897 należał do jego zarządu. W 1894 r. w ramach działalności Towarzystwa stworzył Dom Zarobkowy dla bezrobotnych w Lublinie, który został zorganizowany na wzór spółdzielni. Przy tej instytucji utworzył również szkołę rzemieślniczą. Wspólnie z księżną Marią Wroniecką zorganizował w 1896 r. Przytułek św. Antoniego dla moralnie upadłych kobiet. Ponadto otworzył domy opieki dla starców i sierocińce w Lublinie, w Jacku k. Lubartowa i w Opolu Lubelskim oraz domy dla starców na Sierakowszczyźnie i Wiktorynie. Jako rektor kościoła św. Stanisława udzielał pomocy prześladowanym unitom. Był honorowym członkiem Towarzystwa św. Wincentego á Paulo, doceniono w ten sposób jego wybitne osiągnięcia w działalności dobroczynnej. Współpracował z formacjami zakonnymi, m.in. w Lublinie z siostrami miłosierdzia, felicjanekami, ukrytkami i pasterkami oraz służkami, a w Warszawie z siostrami miłosierdzia i albertynkami. Efektem tej działalności było otwarcie sierocińców, ochronek dla dzieci, świetlic, zorganizowanie kolonii letnich, bezpłatnych obiadów.

Aktywnie działał także w okresie II RP. W 1919 r. został proboszczem parafii Matki Bożej Loretańskiej przy kościele św. Floriana na warszawskiej Pradze. W tym samym roku otrzymał nominację prałata papieskiego, a trzy lata później kanonika gremialnego. W 1920 r. założył Stowarzyszenie Żeńskie Sióstr Loretanek, którego celem była działalność wydawnicza i charytatywna. Wydawał m.in. tygodnik „Przegląd Katolicki” i „Głos Kapłański”. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AGAD, KGGW, sygn. 431, 1100, 1698, 7159, 7688; APW, ZK, sygn. XI/1015; APL, LTD w Lublinie, sygn. 1.3/36; W. Malej, *Ks. Ignacy Kłopotowski: założyciel Zgromadzenia SS. Loretanek 1866–1931*, Warszawa 1958; C. Lechicki, *Kłopotowski Ignacy (1866–1931)*, PSB, t. XXIII, Wrocław 1978; J. Styk, *Ksiądz Ignacy Kłopotowski 1866–1931: społecznik, publicysta i wydawca*, Warszawa 1987; D. Olszewski, *Ks. Ignacy Kłopotowski życie i apostołat*, Warszawa 1996; J. Styk, *Kłopotowski Ignacy (1866–1931)*, [w:] *Encyklopedia Katolicka*, red. A. Szostek, t. IX, Lublin 2002; A.Z. Chomiuk, *Całym życiem dziękować. Błogosławiony ks. Ignacy Kłopotowski 1866–1931*, Warszawa 2005; *Z nieba będę wam pomagał*, red. J. Chodorska, K.R. Jaśkiewicz, Warszawa 2005; W. Piszczek, *Bł. Ignacy Kłopotowski*, Kraków 2011; J. Łopuska, *Błogosławiony ks. Ignacy Kłopotowski – prekursor medialnej ewangelizacji*, [w:] *Pulchrum et communicatio: księga jubileuszowa profesora Karola Klauzy*, red. A. Wójciszyn-Wasil, M.J. Gondek, D. Wadowski, Lublin 2018.

Bibliografia podmiotowa:

Klamstwo! Pańszczyzna nigdy nie wróci, [druk ulotny], Lublin 1905; *Wojciech Bartos Głowacki. Gospodarz z Rzędowic*, Lublin 1906; *Dzieje narodu polskiego treściwie opowiedział Stary Matus*, Warszawa 1908; *Co czyni pijaństwo i litania o uproszenie wstrzeźliwości*, Lublin 1908; *Najbiedniejsi: opis zakładów dobroczynnych ks. Ignacego Kłopotowskiego*, Lublin 1908; *Czym są „Zaraniarze” i dokąd zmierzają*, Warszawa 1910; *W górę serca, Narodzie! (jeszcze o Jasnej Górze)*, Warszawa 1910; *Obrońca Jasnej Góry ks. Augustyn Kordecki*, Warszawa 1911; *Gauwda Starogo Matusa o pierwszym przykazaniu boskim*, Warszawa 1912; *Ewangelie na wszystkie niedziele i krótkie nauki*, Warszawa 1915.

M. Hajkowska, A. Wałęga

Kobendza Roman (1886–1955), leśnik, dendrolog.

Urodził się w Niechcicach k. Piotrkowa, w rodzinie Tomasza, wiejskiego kołodzieja, i Józefy ze Światłowiczów. Uczył się w szkole początkowej w Grocholicach, później w szkole średniej w Piotrkowie, gdzie uczestniczył w strajku szkolnym 1905 r. Brał udział w organizowaniu i prowadzeniu nauczania w ramach tajnych kompletów w 1905 r.; był nauczycielem m.in. Aleksandra Bogusławskiego (zob.), który wspominał: „Chociaż nasi młodzi nauczyciele nie mieli wielkiej umiejętności nauczania, nauka szła nam lepiej niż w szkołach rosyjskich”. Następnie przeniósł się do Warszawy, gdzie kontynuował edukację i w 1908 r. uzyskał świadectwo dojrzałości. W l. 1908–1910 uczęszczał na wykłady na Wydziale Przyrodniczym Towarzystwa Kursów Naukowych. Trudności materialne nie pozwoliły mu na podjęcie studiów uniwersyteckich. Rozpoczął pracę jako nauczyciel. W 1909 r. pracował w szkole Gazowni Miejskiej w Warszawie oraz w Szkole Handlowej Zgromadzenia Kupców w Warszawie. Następnie wyjechał do Włocławka, gdzie w l. 1910–1917 uczył w Szkole Handlowej przyrody i arytmetyki.

Pracę nauczycielską łączył z aktywną działalnością w organizacjach oświatowych. Założył bibliotekę szkolną. W 1915 r. współorganizował Uniwersytet Powszechny we Włocławku. Zorganizował kursy przygotowawcze dla nauczycieli szkół początkowych. Należał do Oddziału Kujawskiego Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, popularyzował wiedzę na temat poznawczych i wychowawczych wartości krajoznawstwa. Działał w Stowarzyszeniu Nauczycieli Polskich w Warszawie. Jednocześnie na drodze samokształcenia rozwijał wiedzę botaniczną i prowadził prace badawcze w zakresie flory. Na łamach czasopism „Ziemia: tygodnik krajoznawczy ilustrowany” i „Wszechświat: tygodnik popularny, poświęcony naukom przyrodniczym” publikował pierwsze drobne prace. Opisywał wybrane gatunki roślin w rodzimym środowisku, a także ich szczególne okazy w Europie. Teksty te miały walory naukowe, a jednocześnie popularyzowały wiedzę przyrodniczą. Kobendza przedstawiał w nich ustalenia badawcze z zakresu botaniki, zwracając przy tym uwagę na rolę wiedzy przyrodniczej w edukacji społeczno-moralnej i estetycznej. Można go uznać za prekursora propagowania wrażliwości i humanistyki ekologicznej. Opisując bluszcz „smętny a pełny poezji”, pisał o jego użyteczności, „jeżeli go otoczmy pewną opieką i jeżeli obok innych pnących roślin przy obsadzaniu murów, płotów, werand i altan udzielimy mu praw obywatelskich”. W 1917 r. wyjechał do Warszawy, gdzie objął stanowisko inspektora Ogrodu Botanicznego UW. Krótko był asystentem na WWP. Kontynuował terenowe prace badawcze, przygotowując kolejne artykuły naukowe. Wysokie walory naukowe miał, przygotowany wraz z Dezyderym Szymkiewiczem (zob.), *Spis roślin okolic Szpetala Dolnego*, zamieszczony w 1918 r. na łamach „Pamiętnika Fizjograficznego”.

W 1918 r. zaciągnął się jako ochotnik do wojska, brał udział w walkach o Lwów. W 1920 r. walczył w wojnie polsko-bolszewickiej. W 1921 r. rozpoczął studia przyrodnicze na Wydziale Filozoficznym UW, zajmując jednocześnie stanowisko asystenta w Zakładzie Botaniki Ogólnej SGGW w Warszawie. Pracował także w Ogrodzie Botanicznym UW. Rozwinął badania nad geografią roślin i fitosocjologią, przede wszystkim w Puszczy Kampinoskiej. W 1926 r. uzyskał stopień doktora filozofii. Od 1930 r. pracował w SGGW, gdzie zorganizował Zakład Drzewoznawstwa. Należał do wielu polskich i zagranicznych towarzystw naukowych, opublikował liczne prace naukowe. Wraz z żoną, Jadwigą z Kaczorowskich, przyczynił się do rozwoju krajoznawstwa, oboje propagowali odpowiedzialną

turystykę. Jak pisał Piotr Kubkowski, o Puszczy Kampinoskiej myśleli „jak o terenie otwartej pedagogiki krajobrazowej i ekologicznej”. W czasie II wojny światowej w ramach tajnego nauczania prowadził wykłady z botaniki i dendrologii. Otrzymał Złoty Krzyż Zasługi za działalność naukową, został też odznaczony Krzyżem Oficerskim Orderu Odrodzenia Polski. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

APAN w Warszawie, sygn. 412; BN, DR, A. Bogusławski, *Wspomnienia (1887–1939)*, sygn. Akc.1 3202/1; *Czy wiesz*, Warszawa 1938; T. Gorczyński, *Życie i dzieło Romana Kobendzy*, „Sylwan” 1956, z. 9; B. Hryniewicz, *Prof. dr Roman Kobendza (1886–1955)*, „ASBP” 1958, nr 2; M. Zanowa, *Prof. dr Roman Kobendza (wspomnienie)*, „ZNSGGWL” 1958, z. 1; Z. Kosiek, *Kobendza Roman (1886–1955)*, *PSB*, t. XIII, Wrocław 1967–1968; A. Śródka, *UPol*, t. 2, Warszawa 1995; J. Radziejewicz, *Roman Kobendza – leśnik, dendrolog*, „RME” 2009, nr 32, https://www.cbr.gov.pl/rme-archiwum/2009/rme32/dane/2_1.html (dostęp: 9.06.2023); K. Słojkowska, *Materiały Romana i Jadwigi Kobendzów (1886–1955, 1895–1989) (III–299)*, „BAPAN” 2018, nr 59; P. Kubkowski, *Państwo Drzewoznaństwo*, „Kontakt” 2019, nr 40.

Bibliografia podmiotowa:

Jeden więcej przedstawiciel flory polskiej, „Wszechświat” 1911, nr 42; *Bluszcze kwitnące na Kujawach*, „Ziemia” 1912, nr 23; *Ze skarbów naszej przyrody*, „Ziemia” 1912, nr 29, 32, 38, 39; *Wycieczki*, Włocławek 1913; *Wandalizm czy kultura*, „Ziemia” 1913, nr 19; *Trzy rzadkie rośliny w lasach ciechońskich*, „Ziemia” 1913, nr 40; *Ostnica jedwabna*, „Ziemia” 1913, nr 44; *Jak ozdobić choinkę?*, dodatek do „DK” 1914, nr 278.

A. Boldyrew

Kociatkiewiczowa Janina (ok. 1870–1926), działaczka społeczna, organizatorka oświaty.

Urodziła się w Kleczewie w woj. wielkopolskim. Była córką Edwarda de Bondy, lekarza z rodziny francuskich emigrantów, ochrzczonego Żyda, i Joanny z Niwińskich. Szkołę średnią ukończyła w Poznaniu. Od 1897 r. mieszkała w Łodzi, gdzie pracowała jako inspektor-ka szkoły wyznaczona na tę funkcję przez Zarząd ŁChTD. Działała w Kole Unarodowienia Kobiet, zajmując się wychowaniem przedszkolnym w Łodzi. W 1902 r. przeniosła się do Warszawy, gdzie w l. 1905–1906 działała w Związku Unarodowienia Szkół, a następnie w Polskiej Macierzy Szkolnej (w Zarządzie Koła Śródmieście), zaś po jej likwidacji w Zarządzie Towarzystwa Wpisów Szkolnych. Była wiceprzewodniczącą sekcji szkolnej Towarzystwa Pomocy Naukowej Drogi Żelaznej Warszawsko-Wiedeńskiej „Jedność”, sekretarką Towarzystwa, kierowniczką pedagogiczną i opiekunką szkoły kolejowej. W 1915 r. pracowała w Wydziale Oświecenia Publicznego KO m.st. Warszawy, w ramach którego była delegatką do sekcji oświaty pozaszkolnej. Należała też m.in. do sekcji szkół elementarnych, oddziału kół szkolnych sekcji pomocy dla szkolnictwa, Komisji Opieki nad Młodzieżą szkolną oraz Zarządu Komisji Opieki nad Dziećmi – organizowała w niej szkoły i ochrony polskie. Działała w Zarządzie Wydziału Oświecenia Publicznego. Zajmowała się tworzeniem szkół i ochronek, ich repolonizacją, a także organizacją oświaty dorosłych. Propagowała szkolnictwo zawodowe, zwłaszcza szkoły rękodzielnicze dla dziewcząt. Od 1918 r.

należała do Zarządu Koła Polek, była przewodniczącą jego sekcji oświatowej, zajmującej się m.in. zbieraniem książek i organizowaniem biblioteczek dla wojska i szpitali. Od 1921 r. należała do komitetu redakcyjnego odnowionego przez Koło Polek pisma „Bluszc”. Zmarła w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

ANK, NKN, sygn. 938; *Dajcie na wpisy! Jednodniówka Towarzystwa Wpisów Szkolnych*, Warszawa 1909; *Warszawa oświatowa*, Warszawa 1916; *Sprawozdanie Komitetu Obywatelskiego 1915 r.*, cz. 2: *Okres od 5 sierpnia do 31 grudnia 1915 r.*, Warszawa 1917; *Cele, zadania i działalność Koła Polek w Warszawie i na prowincji*, „PKob” 1919, nr 5; *Śp. Janina Kociatkiewiczowa*, „Bluszc” 1926, nr 10; *Śp. Janina Kociatkiewiczowa*, „KW” 1926, nr 48; *Oświata pozaszkolna Samorządu Miasta Stołecznego Warszawy*, Warszawa 1930; S. Russocki, *Kociatkiewiczowa Janina (1870–1926)*, PSB, t. XIII, Wrocław 1967–1968; M. Banaszek, *Początkowe szkoły kolejowe w Królestwie Polskim i na Białostocczyźnie w latach 1875–1920*, „RDO” 1984, t. 27; J. Sosnowska, *Działalność socjalna i opiekuńczo-wychowawcza Łódzkiego Chrześcijańskiego Towarzystwa Dobroczynności (1885–1940)*, Łódź 2011.

M.M. Kacprzak

Koczanowicz Mieczysław (1850–1922), prawnik i działacz społeczny.

Urodził się w Proszowicach, był synem Wincentego, adwokata, burmistrza Pińczowa, i Eleonory z Mieroszewskich. W 1867 r. ukończył 7-klasowe gimnazjum klasyczne w Pińczowie. Następnie podjął studia prawnicze w SGW w l. 1867–1869, a po jej zamknięciu dyplom uzyskał na UW w 1872 r. Rok później rozpoczął praktykę prawną jako aplikant w instytucjach sądowych w Kielcach. W l. 1875–1876 dokształcał się w zawodzie, pracując w Kasacyjnym Departamencie Senatu w Petersburgu. Po powrocie do Kielc rozpoczął pracę jako adwokat przy SO, a od 1878 r. jako adwokat przysięgły prowadził własną kancelarię w Kielcach. Poza praktyką adwokacką był współpracownikiem „Gazety Kieleckiej”, „Kurieria Kieleckiego” i „Głosu Kieleckiego”, publikował też w „Gazecie Sądowej Warszawskiej” i „Kurierze Warszawskim”. Napisał kilka prac monograficznych z teorii prawa, m.in. *Ustrój państwowy Rzeczypospolitej Nowogrodzkiej* (1873), *Prawo górnicze obowiązujące w Królestwie Polskim* (1896). Jego publicystyka była wysoko ceniona, on sam zaś słynął jako człowiek wszechstronnie wykształcony, co potwierdza fakt, że był współpracownikiem i autorem haseł w *Wielkiej Encyklopedii Powszechnej Ilustrowanej*, wychodzącej w Warszawie na przełomie XIX i XX w. Poza pracą zawodową brał żywy udział w życiu miasta. Angażował się w prace Resursy Kupieckiej, która odgrywała rolę klubu polskiego na terenie Kielc. W l. 1884–1885 zasiadał w zarządzie tej instytucji.

W l. 1900–1904 działał w Towarzystwie Oświaty Narodowej, którego pierwsze koło powstało w Kielcach w 1899 r. Był współzałożycielem lokalnych kół w pow. pińczowskim i stopnickim. Popierał postulaty strajku szkolnego 1905 r. – współorganizatorem protestów w kieleckim gimnazjum był jego syn Mieczysław. Ponadto Koczanowicz wraz z Janem Tymienieckim i Stanisławem Januszewskim wystosował petycję do Warszawskiego Okręgu Naukowego popierającą żądania młodzieży polonizacji szkoły. Petycja, poparta przez polskie elity społeczne, spowodowała zwołanie specjalnie w tej sprawie posiedzenia

Rady Ministrów. Od 1906 r. działał w Polskiej Macierzy Szkolnej, w l. 1907–1908 należał do zarządu kieleckiego okręgu Macierzy. Swoją wiedzą prawniczą wspierał legalizację jej kół i placówek oświatowych. Był prelegentem na kursach Macierzy, m.in. „dla dorosłych mniej oświeconych mieszkańców Kielc”. Pod koniec 1904 r. znalazł się w gronie założycieli Oddziału Kieleckiego Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego. Działalność oświatowo-popularyzatorską w zakresie kultury polskiej kontynuował także jako współzałożyciel, a od 1906 r. prezes powołanego w Kielcach gniazda Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół”. Na tej niwie w 1907 r. opracował statut Oddziału Kieleckiego Towarzystwa Kolonii Letnich. W 1908 r. współorganizował muzeum w Kielcach. Był także współzałożycielem Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego w Kielcach, jego wiceprezesem w l. 1908–1913 i prezesem od 1914 do 1917 r. Propagował poznawanie przeszłości i zabytków ziemi kieleckiej, wygłosił wiele odczytów w Kielcach i Warszawie. W l. 1905–1916 był także aktywny w Kieleckim Towarzystwie Rolniczym, promował idee kółek rolniczych i stowarzyszeń włościńskich w gub. kieleckiej, propagował wiedzę na temat samorządu. Był jednym z głównych inicjatorów powstania Oddziału Kieleckiego Towarzystwa Wzajemnej Pomocy Pracowników Rolnych.

Po wybuchu I wojny światowej należał do KO gub. kieleckiej oraz KO m. Kielce w l. 1914–1915. Dawał odczyty na tematy prawnicze jako członek i prezes, w l. 1912–1917, miejscowego oddziału Towarzystwa Prawniczego, któremu przekazał swoją bogatą prywatną bibliotekę. W okresie II RP kontynuował karierę zawodową w sądownictwie. W l. 1917–1918 był wiceprezesem SO w Kielcach, prezesem SO w Mławie od 1918 do 1919 r. i sędzią SN RP w l. 1919–1922. Należał do Komisji Kodyfikacyjnej RP. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, Gabinet Cywilny RR KP w Warszawie, sygn. 5/145; AP Kielce, Sąd Okręgowy w Kielcach, sygn. 7675; P Kielce, Prokurator Królewski przy Trybunale Cywilnym w Kielcach, sygn. 163; M. Patkaniowski, *Koczanowicz Mieczysław (1850–1922)*, *PSB*, t. XIII, Wrocław 1967–1968; B. Szabat, *Walka o szkołę polską w okresie rewolucji 1905–1907 w guberni kieleckiej*, Kielce 2001; A. Rembalski, *Środowisko krajoznawców kieleckich w latach 1908–1968*, [w:] *Z tradycji i dorobku inteligencji kieleckiej w XIX i XX wieku*, red. M. Meducka, Kielce 2005; M. Ruszkowski, *Działalność prawników kieleckich na rzecz upowszechniania oświaty na przełomie XIX i XX wieku*, [w:] *Kielce i kielczanie w XIX i XX wieku*, red. U. Oettingen, Kielce 2005; B. Szabat, J.Z. Pająk, *Koczanowicz Mieczysław (1850–1922)*, *ŚSB*, t. 2, Kielce 2009; K. Fura, *Mieczysław Koczanowicz*, Kielce 2011.

Bibliografia podmiotowa:

Stowarzyszenia i związki w ogóle, a stowarzyszenia rolnicze w szczególności, Kielce 1906; J.Z. Pająk, *Wspomnienia Mieczysława Koczanowicza*, „MWP” 2006, t. 7; *Ze wspomnień prawnika*, oprac. J.Z. Pająk, „MWP” 2006, t. 7.

K. Cybulska, P. Pająk

Koczara Piotr (1884–1957), rolnik, działacz niepodległościowy, publicysta.

Urodził się w Kacicach w pow. pułtuskim. Pochodził z rodziny chłopskiej, był synem Wojciecha i Marii z Deptułów. Brał udział w rewolucji 1905 r. i strajku szkolnym, za swoją działalność był szykanowany przez władze carskie. Uczył się w szkole rolniczej w Pszczelinie, należał do grona jej pierwszych absolwentów. Upowszechniał nowoczesne metody gospodarowania, propagował oświatę rolniczą, wypożyczając książki ze swojej bogatej biblioteki, liczącej około 500 książek. Aktywnie współpracował z Maksymilianem Malinowskim (zob.) i ruchem zaraniarskim, był korespondentem czasopisma „Zaranie”. Publikował liczne wiadomości i artykuły w czasopismach „Głos Gromadzki” (organ PZL), „Życie Gromadzkie”, „Zagon”, „Zorza”, „Zaranie”, „Siewba”, „Wieś Polska”, „Wyzwolenie”. Od 1904 r. aktywnie działał w PZL, kolportował nielegalne wydawnictwa organizacji i zakazaną literaturę, organizował wiece. Uczestniczył w Zjeździe Włościan w Warszawie w 1906 r., gdzie podnoszono m.in. kwestie rolne. Działał w TKR. Założył kółko rolnicze, spółdzielnię mleczarską w rodzinnej wsi oraz spółdzielnię rolniczo-handlową w Pułtusk. Wraz z innymi członkami kółka rolniczego sprawował pieczę nad Szkołą Rolniczą dla synów chłopskich w Pułtusk. W l. 1912–1918 r. współorganizował kursy rolnicze w Pułtusk, które stały się ośrodkiem niepodległościowym i miejscem tworzenia lokalnych struktur POW podczas I wojny światowej. Był też członkiem tej organizacji. Współorganizował PSL, a następnie był aktywnym działaczem Stronnictwa.

W okresie II RP kontynuował działalność oświatową, polityczną, spółdzielczą. Przewodniczył Komitetowi Organizacyjnemu Szkoły Rolniczej w Gołądkowie, zainicjował utworzenie Uniwersytetu Ludowego w Kacicach, pracował w oświacie pozaszkolnej, w organizacjach nauczycielskich, był wieloletnim posłem na sejm. Zmarł w Kacicach.

Bibliografia przedmiotowa:

AZHRL, Wasilewski, ZMW, sygn. P-229; AZHRL, sygn. Ż-50; sygn. 0-286; W. Piątkowski, *Dzieje ruchu zaraniarskiego*, Warszawa 1956; S. Giza, *Koczara Piotr (1884–1957)*, PSB, t. XIII, Wrocław 1967–1968; *Koczara Piotr, SBDRL*, Warszawa 1989; J. Hampel, *Koczara Piotr, Kbk II RP*, Warszawa 1994; T. Kowalski, *Nauczyciele i młodzież szkolna Pułtуска wobec walki narodu polskiego o niepodległość w latach 1914–1918*, „RMaz” 2000, nr 12; T. Kowalski, J. Młodyński, J. Szczepański, *Wpisani w historię Pułtуска: słownik biograficzny*, Pułtusk 2001; J. Szczepański, *Piotr Koczara – działacz ruchu ludowego ziemi pułtuskiej i Mazowsza (1884–1957)*, „RDRL” 2000, nr 31.

Bibliografia podmiotowa:

Głos włościanina z Kacic w sprawie uniwersytetów ludowych, „WieśP” 1906, nr 2; *Do „starszej braci”*, „Zagon” 1907, nr 15; *Do „młodszej braci”*, „Zagon” 1907, nr 20, 21; *Pułtuskie w latach 1915–1918*, „Niepodległość” 1931, t. IV; AZHRL, P. Koczara, Wspomnienia o ruchu zaraniarskim w pow. pułtuskim, sygn. P-691; BN, DR, P. Koczara, Początki ruchu ludowego w Kongresówce ze szczególnym uwzględnieniem powiatu pułtuskiego, sygn. akc. 8776; BN, DR, P. Koczara, Fragmenty wspomnień, sygn. akc. 8777.

K. Kaczmarek

Koliński Józef (1852–1933), lekarz, higienista, działacz społeczny.

Urodził się w Warcie, był synem Waleńtego, rzemieślnika, i Balbiny z Wrzesińskich. Po ukończeniu Męskiego Gimnazjum Klasycznego im. Adama Asnyka w Kaliszu, studiował w l. 1874–1879 na Medyko-Chirurgicznej Akademii Wojskowej w Petersburgu. Następnie otrzymał stypendium w szpitalu 37 Jekaterynburskiego Pułku Piechoty w Łodzi, gdzie zetknął się z problemem skrajnej nędzy, będącej przyczyną chorób i wysokiej śmiertelności wśród robotniczej społeczności miasta (miało to wpływ na charakter jego późniejszej działalności, w której starał się łączyć pracę lekarza z zaangażowaniem w rozwiązywanie problemów społecznych i szerzenie oświaty). Po roku przeniósł się do Warszawy, gdzie pracował w szpitalach wojskowych na Bielanach i Szpitalu Ujazdowskim. Często przyjeżdżał do Łodzi. Jako członek TLW i Warszawskiego Towarzystwa Oftalmicznego wyszedł w 1885 r. z inicjatywą utworzenia Towarzystwa Lekarskiego m. Łodzi Guberni Piotrkowskiej. Czynny był także w środowisku miejscowych lekarzy społeczników. W 1893 r. zrezygnował ze służby wojskowej i przeniósł się najpierw do opanowanego epidemią cholery Wollbromia, a później na stałe do Łodzi, gdzie otworzył gabinet okulistycki. Współorganizował Oddział Łódzki Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego. Angażował się w działalność o charakterze filantropijnym i uczestniczył w zakładaniu instytucji dobroczynnych. Przystąpił do ewangelickiego ŁChTD. Organizował równocześnie sieć łódzkich ambulatoriów i instytucji medycznych. W 1900 r. wspólnie z dr. Sewerynem Sterlingiem (zob.) zainicjował wydawanie „Czasopisma Lekarskiego”. Był jego pierwszym redaktorem naczelnym i członkiem rady programowej.

W Łodzi zaangażował się w starania na rzecz przywrócenia języka polskiego jako wykładowego w szkołach. Organizował również tajne nauczanie i działalność samokształceniową oraz konspiracyjne spotkania z rodzicami łódzkiej młodzieży. Wspierał kolportaż antycarskiej bibuły i zakazanej polskiej literatury oraz działalność środowisk postulujących przywrócenie języka ojczystego w szkołach. W 1900 r. został przez władze carskie aresztowany. Kiedy wybuchł strajk szkolny 1905 r., objął funkcję jednego z „opiekunów” protestującej młodzieży. Po wyrażeniu przez władze rosyjskie zgody na nauczanie w języku ojczystym oraz zakładanie polskich stowarzyszeń i organizacji o charakterze narodowym wybrano go wiceprezesem Rady Opiekuńczej przyszłego Gimnazjum Polskiego. W powołanym później Towarzystwie „Uczelnia”, patronującemu tej szkole, pełnił tę samą funkcję. Należał wreszcie do grona twórców Oddziału Łódzkiego Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego – organizacji, której celem było gromadzenie i upowszechnianie wiedzy z zakresu geografii, przyrody i historii ziem polskich. Publikował także artykuły – nie tylko fachowe o tematyce medycznej, ale także dotyczące problemów społecznych i potrzeby upowszechniania oświaty. Zmarł w Łodzi.

Bibliografia przedmiotowa:

J. Fijałek, *Koliński Józef (1852–1933)*, PSB, t. XIII, Wrocław 1967–1968; P. Szarejko, *SLP XIX w.*, t. 1, Warszawa 1991; W. Berner, *Józef Koliński lekarz i społecznik – współtwórca ruchu higienicznego w Łodzi XIX/XX w. (z teki materiałów do dziejów łódzkiego środowiska lekarskiego)*, „MN” 2004, nr 1; *Łódź w drodze do niepodległości*, red. J. Daszyńska, Łódź 2013.

Bibliografia podmiotowa:

W sprawie ogólnego postępowania w tak zwanych chorobach kobiecych, Warszawa 1912; *Walka z chorobami ocznymi na prowincji*, Warszawa 1918.

Komornicka Janina (1881–1947), nauczycielka, działaczka ruchu kobiecego. Pseud. Janina Kosmowska.

Urodziła się w Kaliszu. Była córką Adama i Laury z Bartschów. W szkole średniej należała do Związku Młodzieży Polskiej „Przyszłość” („Pet”), a podczas studiów do Związku Młodzieży Polskiej „Zet”. Po studiach w 1899 r. osiadła na stałe w Koninie. Zdobyła wykształcenie nauczycielskie i z tym zawodem związała swoją przyszłość. Pracowała zarówno w nauczaniu tajnym, jak i jawnym. W 1902 r. założyła prywatną 2-klasową szkołę żeńską. Zaangażowała się w strajk szkolny 1905 r., prowadziła wykłady w języku polskim z przedmiotów zakazanych, a także wspierała inicjatywy młodzieży i zakładanie bibliotek. Jej szkoła stale się rozwijała – do 1907 r. działała pensja, potem została przekształcona w 7-klasową Szkołę Handlową dla dziewcząt. Było to wówczas znaczące osiągnięcie, gdyż poza placówkami w samym Kaliszu była jedyną tego typu szkołą żeńską na prowincji gub. kaliskiej. Poza pracą zawodową udzielała się społecznie – w 1913 r. należała do grona założycielskiego Oddziału Konińskiego Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego.

Wybuch I wojny światowej zmusił ją do zamknięcia szkoły i podjęcia etatu w męskiej Szkole Handlowej w Koninie, gdzie pracowała do 1918 r., kiedy zdecydowała się wyjechać z Konina. Podczas wojny pracę nauczycielską łączyła z podnoszeniem kwalifikacji, uczestnicząc w zorganizowanych w mieście kursach dla nauczycielstwa szkół powszechnych. W okresie II RP kontynuowała pracę oświatową i bibliotekarską na terenach Białostoczczyzny i Lubelszczyzny. Uważano ją za znakomitą organizatorkę. Pracowała jako wizytatorka w kuratorium Okręgu Szkolnego Lubelskiego, później została naczelniczką Wydziału Szkół Powszechnych. Uczestniczyła w życiu społecznym i politycznym Lublina i regionu lubelskiego oraz angażowała się w inicjatywy związane z ruchem na rzecz kobiet, m.in. zakładając biblioteki szkolne. Została wybrana do Rady Miejskiej z listy BBWR oraz pełniła funkcję sekretarza generalnej Związku Samopomocy Społecznej Kobiet. W czasie II wojny światowej włączyła się w tajne nauczanie, brała udział w powstaniu warszawskim. Po wojnie pracowała w Warszawie jako nauczycielka. Została odznaczona Krzyżem Niepodległości i Krzyżem Walecznych. Zmarła w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

BN, DR, Z. Moraczewska, *Kilka życiorysów z szeregu najzasłużeńszych kobiet polskich na polu pracy społecznej*, sygn. 11475 III; Z. Dłużewska-Kańska, *Komornicka Janina Honorata Placyda (1881–1947)*, *PSB*, t. XIII, Wrocław 1967–1968; *ZET w walce*, Warszawa 1996; A. Jakimowicz, *Działalność kobiet w lubelskim samorządzie miejskim w latach 1919–1939*, „*RL*” 2017, t. 43; P. Rybczyński, *Janina Komornicka (1881–1947). Życiorys kobiety nieprzeciętnej*, „*Koniniana*” 2021, nr 178, 179; J. Lis-Błońska, *Janina Komornicka „Janina Kosmowska”*, Fundacja Ośrodka KARTA, Kolekcja Związku Syndykalistów Polskich, Materiały dotyczące kobiet należących do Związku Syndykalistów Polskich, <http://www.dlibra.karta.org.pl/dlibra/doccontent?id=47298> (dostęp: 9.06.2023).

Bibliografia podmiotowa:

Wspomnienia o szkołach średnich w Koninie w latach 1914–1918, [w:] *Szkoła Średnia w Koninie 1863–1938*, Konin 1938 [w druku błąd w nazwisku autorki – w podpisie Janina Komarnicka].

E. Pętkowska-Grabowska

Konarski Szymon (1850–1918), ziemianin, działacz społeczny. Pseud. Szymon Gryf, Szymon Gryff, X. Ranok.

Urodził się w Malicach, w rodzinie ziemiańskiej. Był synem Konstantego i Aleksandry z Jasieńskich. Uczył się w szkole początkowej w Sandomierzu, ukończył gimnazjum w Radomiu w 1869 r. i prawo na UW w 1873 r. Odbył aplikację w Warszawie w l. 1873–1875, następnie kontynuował studia prawnicze w Paryżu w l. 1875–1876. Po powrocie do kraju zarządzał majątkiem Wilczyce w pow. sandomierskim. Zamieszkał w Jeleniowie, gdzie w l. 1878–1899 administrował dużym majątkiem. Działal na rzecz współpracy ziemian z chłopami i prowadził działalność oświatową wśród ludności wiejskiej. W 1884 r. był organizatorem i prezesem nielegalnej Kasy Pożyczkowej Rolników Świętokrzyskich, a w 1898 r. wraz z Jakubem Zysmanem założył Towarzystwo Oszczędnościowo-Pożyczkowe w Klimontowie, jedno z pierwszych towarzystw spółdzielczych w Królestwie Polskim. Od 1899 r. działał w Radomiu, pełniąc funkcję dyrektora radomskiej Spółki Rolnej w l. 1891–1911 oraz publikując książki i broszury z zakresu oświaty rolniczej. Od 1905 r. upowszechniał ideę polskiej szkoły, również poprzez artykuły publikowane na łamach „Gazety Radomskiej” i „Głosu Radomskiego”. Należał do delegacji, która zawiozła do Petersburga petycję, w której zabiegano o otwarcie szkół polskich w Królestwie Polskim. W l. 1906–1907 był również członkiem Rady Nadzorczej Polskiej Macierzy Szkolnej. Przyczynił się do powstania pierwszej polskiej szkoły na terenie gub. radomskiej, 7-klasowej Szkoły Handlowej Miejskiej w Radomiu, wspierał jej działalność jako prezes Zarządu pierwszej Rady Opiekuńczej w l. 1905–1912 i skarbnik Towarzystwa Pomocy dla Uczniów w l. 1907–1912.

W 1912 r. przeniósł się do Warszawy, gdzie uczestniczył w pracach wielu instytucji gospodarczych, m.in. jako dyrektor Kooperacji Rolnej. Podczas I wojny światowej należał do KO m.st. Warszawy, gdzie w 1915 r. był zastępcą przewodniczącego sekcji pomocy dla szkolnictwa. Przygotował wówczas opracowanie dotyczące polskiej produkcji rolnej do francuskiego i niemieckiego wydania tzw. *Encyklopedii Warszawskiej*, nieukończonego dzieła mającego w zamierzeniu stanowić kompendium wiedzy o ziemiach polskich i przekonywać na arenie międzynarodowej do idei niepodległości Polski. W l. 1916–1918 wznowił publikacje z zakresu oświaty rolnej, napisał wówczas serię broszur edukacyjnych adresowanych do ludności wiejskiej, mających inspirować w niej chęć samokształcenia, identyfikację narodową i działania na rzecz niepodległego państwa. Jak wspominał jego syn Kazimierz, Konarski „był pozytywistą tylko w zakresie środków działania. W celach był od świtu do zmierzchu swego duchowego życia najczystszej wody romantykiem. Uczył chłopów rachować, pisał trzeźwe, jasne, spokojne broszury poświęcone różnym wiejskim bolączkom. Kto się w świecie oświaty ludowej końca XIX wieku obracał, temu pseudonimy Szymon Gryf albo X. Ranok [...] nie będą obce, ale i pod tę naukę rachunków, i pod te broszury podkładał cały żar [...] młodego i mimo lat nie starzejącego się serca”. W okresie II RP był prezesem Warszawskiej Komisji Ziemskiej MRiDP. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

ANK, NKN, sygn. 938; BN, DR, Archiwum Kazimierza Konarskiego, Biogramy, nekrologi, artykuły i materiały warsztatowe. Rękopis pracy o Szymonie Konarskim, sygn. akc. 10155; Zamek Królewski, Gabinet Genealogiczno-Heraldyczny, Archiwum Szymona Konarskiego, cz. 1, Skoroszyt IV; P.J., *Szkoła Handlowa Męska (1905–1915)*, [w:] *Kalendarz Radomski na rok przestępny 1916: na dochód*

Komisji Szkolnej, Radom 1915; *Szkoła Handlowa Męska*, „Gazeta Radomska Szkole Polskiej” 6 września 1915; *Kalendarzyk polityczno-historyczny miasta stoł. Warszawy na rok 1916*, Warszawa 1915; *Dzieło samopomocy narodowej: Polska Macierz Szkolna 1905–1935*, oprac. J. Stemler, Warszawa 1935; K. Konarski, *Dalekie a bliskie. Wspomnienia szczęśliwego człowieka*, Wrocław 1965; S. Konarski, *Konarski Szymon (1850–1918)*, PSB, t. XIII, Wrocław 1967–1968; M.B. Markowski, *Konarski Szymon (1850–1918)*, ŚSB, t. 2, Kielce 2009.

Bibliografia podmiotowa:

Jak rolę uprawiać należy? Dla użytku gospodarzy rolnych, Warszawa 1904; *W palącej sprawie*, „GłRad” 1906, nr 103; *W sprawie szkoły naszej*, „GłRad” 1908, nr 91; *Co to jest rola i jak ją uprawiać? Dla użytku gospodarzy rolnych*, Warszawa 1914; „*Chłopy, źle się dzieje*” czyli ciekawa opowieść o tym, jak duży chłop w małym kieliszku się utopił: zdarzenie prawdziwe opowiedziane przez Szymona Gryffa, Warszawa 1916; *Polska wieś bez polskiej szkoły*, Warszawa 1916; *Rozbudźcie się, chłopy*, Warszawa 1916; *O siewie rządowym*, Warszawa 1917; *Ze wsi i dla wsi: gawędy o ważnych sprawach*, Warszawa 1918.

P. Pająk

Konewka Antoni (1885–1944), nauczyciel, organizator oświaty dla dorosłych, publicysta.

Urodził się w Skierniewicach, był synem Adama i Julii z Klepackich. W 1902 r. ukończył Seminarium Nauczycielskie w Siennicy. Potem zdobywał wiedzę na drodze samokształcenia. Po ukończeniu seminarium podjął pracę w przyzakładowej szkole cukrowni w Łyszkowicach w pow. łowickim, uczestniczył jednocześnie w tajnej pracy oświatowej. W tym okresie związał się z Ludowym Kołem Oświaty. Zaangażował się też w działalność polityczną, rozpowszechniając tajną prasę PZL. W 1905 r. Ludowe Koło Oświaty przystąpiło do Związku Towarzystw Samopomocy Społecznej. Występując jako członek tego Związku, we współpracy z Ludwikiem Sudą (zob.) opracował i wydał kwestionariusz skierowany do nauczycieli ludowych, którego celem było rozbudzenie świadomości narodowej, społecznej i zawodowej tej grupy nauczycieli. W 1905 r. zorganizował w szkole cukrowni zjazd nauczycieli z pow. łowickiego, podczas którego zgromadzeni domagali się wprowadzenia nauczania w języku polskim. W październiku tegoż roku brał udział w przygotowaniu zjazdu nauczycielskiego w Pilaszowie k. Łowicza, na którym utworzono Związek Nauczycieli Ludowych, Konewka zaangażował się w późniejszą działalność Związku. Ze względu na swoją działalnością polityczno-oświatową został przez władze rosyjskie zmuszony do opuszczenia dotychczasowego miejsca pracy i zamieszkania. Przeniósł się wówczas do Włocławka i podjął tam pracę nauczycielską. Związał się jednocześnie z PPS, podejmując współpracę z dr. Wacławem Kraszewskim. W 1909 r. z inicjatywy Stanisława Michalskiego (zob.) został kierownikiem wzorcowej szkoły powszechnej w Żbikowie k. Pruszkowa, utrzymywanej przez Kolej Warszawsko-Wiedeńską.

W czasie I wojny światowej zajmował się pracą oświatową wśród dorosłych. W 1915 r. po utworzeniu KO m.st. Warszawy został powołany na stanowisko wizytatora kursów dla analfabetów. Został też członkiem podsekcji Kursów dla Dorosłych, a następnie kierownikiem sekcji oświaty pozaszkolnej magistratu m.st. Warszawy. W 1916 r. został podsekretarzem sekcji Kursów dla Dorosłych. Prowadził wykłady geograficzne i przyrodnicze. W r.akad. 1916/1917 podjął studia na Wydziale Fizyczno-Matematycznym Towarzystwa Kursów

Naukowych w Warszawie, przerwał naukę po drugim semestrze, gdyż w r.szk. 1917/1918 objął funkcję podinspektora szkolnego w Łukowie. Za namową Władysława Radwana (zob.) w 1918 r. ponownie przeniósł się do Warszawy. W l. 1918–1924 kierował sekcją Kursów dla Dorosłych magistratu m.st. Warszawy. Pracę w tej sekcji na różnych stanowiskach kontynuował przez 15 lat, przyczyniając się do wykształcenia dużej liczby pracowników oświatowych. W 1919 r. wspólnie z Marianem Godeckim i Kazimierzem Kornilowiczem (zob.) założył Centralne Biuro Kursów dla Dorosłych. Był też wykładowcą na kursach organizowanych przez Biuro i prowadził ożywioną działalność oświatową na rzecz dorosłych.

W okresie II RP kontynuował działalność w Instytucie Oświaty Dorosłych (dawnym Centralnym Biurze Kursów dla Dorosłych) oraz angażował się w pracę oświatową w Studium Pracy Społeczno-Oświatowej WWP. Był również reprezentantem polskich instytucji oświatowych na arenie międzynarodowej. Prowadził jednocześnie ożywioną działalność publicystyczną i redaktorską. W okresie II wojny światowej został kuratorem Okręgu Szkolnego Warszawskiego, kierował również akcją tajnego nauczania. Zginął w czasie powstania warszawskiego.

Bibliografia przedmiotowa:

ANK, NKN, sygn. 938; AZHRL, Brzeziński, Geneza, sygn. P-89; *Sprawozdanie z działalności Centralnego Biura Kursów dla Dorosłych 15 VIII 1919 – 1 III 1920*, „RKdD” 1920, t. 2; *Z działalności Grupy na Rzeczpospolitą Polską Światowego Związku Kształcenia Dorosłych*, „OiW” 1932, nr 7; *Kronika. Kształcenie nauczycieli w szkołach wyższych 1925/26–1929/30*, „RoczP” 1929, t. 4; *Zagadnienia oświaty dorosłych. Dwie konferencje*, red. K. Kornilowicz, Warszawa 1930; S. Brzeziński, *Sylwetki. Pamięci Antoniego Konewki*, „GN” 1945, nr 4; W. Radwan, *Ze wspomnień o Antonim Konewce*, „OiK” 1946, nr 2/3; H. Brodowska, *Z dziejów kształcenia pracowników społeczno-oświatowych 1925–1952*, „ZNUENHS” 1958, seria I, z. 10; S. Konarski, *Antoni Konewka (1885–1944)*, PSB, t. XIII, Wrocław 1967–1968; M. Bron, *Wizerunki oświatowców. Antoni Konewka (1885–1944)*, „ODor” 1981, nr 5; A. Stopińska-Pająk, *Rola Instytutu Oświaty Dorosłych w rozwoju edukacji dorosłych w Polsce w kontekście dyskursu pamięci o przeszłości andragogicznej*, „ED” 2019, nr 2.

B. Kalinowska-Witek

Konopczyński Emilian (1839–1911), pedagog, działacz społeczny. Pseud. E-ski, E.K., Em. K.

Urodził się we wsi Miłobędzyn w pow. sierpeckim, był synem Stanisława, nauczyciela ludowego, oraz Klementyny z Szulców. W 1856 r. ukończył szkołę średnią w Warszawie, a w trakcie nauki był prywatnym nauczycielem synów Anny Kisielnickiej, która przyjaźniła się z Narcyzą Żmichowską. Uczestniczył w pracach organizacyjnych, w efekcie których zostało utworzone Towarzystwo Pomocy Naukowej w Warszawie. Następnie jako stypendysta władz oświatowych Królestwa Polskiego rozpoczął studia na Wydziale Lekarskim Uniwersytetu Moskiewskiego. Po roku nauki zmienił kierunek, wybrał studia filologiczne, które ukończył w 1860 r. Wrócił do kraju, gdzie podjął pracę pedagogiczną w różnych placówkach na terenie Warszawy. W okresie 1861–1862 włączył się w prace mające na celu powołanie SGW. Początkowo pracował w szkołach prywatnych, od 1862 r. nauczał języków starożytnych w szkole realnej, następnie w III Gimnazjum Państwowym. Prowadził jednocześnie zajęcia w niedzielnej szkole handlowej. W l. 1866–1870 uczył w I Progimnazjum, zaś w okresie

1870–1892 wykładał w IV Gimnazjum Państwowym w Warszawie. W 1896 r. przeszedł na emeryturę, ale działalności pedagogicznej nie porzucił. Już rok później uzyskał koncesję i otworzył prywatną 6-klasową szkołę realną przy ulicy Sewerynowka w Warszawie, w której nauczanie odbywało się w języku rosyjskim. Placówka nie posiadała praw szkoły rządowej. W 1905 r., na skutek wydarzeń strajkowych, przekształcono ją w gimnazjum ogólnokształcące o profilu filologicznym i realnym z wykładowym językiem polskim. Ponadto powołano w niej Towarzystwo Pomocy dla Niezamożnych Uczniów, które przyznając stypendia, pomagało zdolniejszym maturzystom w kontynuowaniu nauki na poziomie szkoły wyższej. Gimnazjum kierował aż do końca życia.

Był członkiem rzeczywistym Towarzystwa Badań nad Dziećmi. Działalność pedagogiczną prowadził także w ramach współpracy z WTD, odpowiadając m.in. za zarządzanie kursami niedzielnymi przeznaczonymi dla służących; następnie był doradcą i egzaminatorem w zakładach prowadzonych przez Towarzystwo. Ponadto w l. 1895–1896 powierzono mu opiekę nad ochronką w Warszawie, a od 1895 r. pełnił funkcję wiceprezesa Wydziału Ochron i Szwalni. W swoim prywatnym mieszkaniu prowadził stancję dla chłopców. Pod jego opieką znajdowali się m.in. Kazimierz Żorawski – matematyk, późniejszy rektor UJ; Karol Rose – działacz Polonii berlińskiej, pierwszy polski konsul generalny RP w Berlinie; Zygmunt Wielopolski – polityk, działacz okresu I wojny światowej. Poza tym starał się polepszyć trudną sytuację środowiska pedagogicznego, dlatego przyczynił się do utworzenia specjalnego funduszu przeznaczonego na dokształcanie nauczycieli i jako pierwszy zasilił go znaczną darowizną. Był sygnatariuszem dokumentów założycielskich Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego oraz członkiem pierwszego zarządu organizacji.

Konopczyński wchodził w skład redakcji „Przeglądu Pedagogicznego”, czasopisma poświęconego sprawom wychowania szkolnego i domowego, którego pierwszym redaktorem i wydawcą był Eugeniusz Babiński. Współpracował z redakcjami *Encyklopedii Wychowawczej* oraz *Wielkiej Encyklopedii Powszechnej Ilustrowanej*, do których opracował hasła dotyczące problematyki pedagogicznej i historii starożytności. Jego prace publikowane były na łamach takich periodyków jak „Przegląd Pedagogiczny”, „Rocznik Pedagogiczny”, „Bluszczy”, „Gazeta Polska”, „Zdrowie”, „Miesięcznik Kuriera Polskiego” oraz we lwowskim czasopiśmie filologicznym „Eos”. Zmarł w Warszawie. Pogrzeb Konopczyńskiego był formą manifestacji patriotycznej, w której uczestniczyły tłumy młodzieży.

Bibliografia przedmiotowa:

APB, KGL, sygn. 833; „RNLA” 1905; *Pogrzeb śp. E. K-ego*, „KW” 1911, nr 72; *Śp. Emilian Konopczyński*, „WDS” 1911, z. 3; *Nasza walka*, t. 2, Warszawa 1934; *Zjazd koleżeński b. wychowanków szkoły Emiliana Konopczyńskiego w Warszawie 6 grudnia 1936 r.*, Warszawa 1936; *Z dziejów książki*, Warszawa 1961; R. Wroczyński, *Mysł pedagogiczna i programy oświatowe w Królestwie Polskim na przełomie XIX i XX w.*, Warszawa 1963; J.M. Helczyński, *W szkole – w 1905 r.*, „Stolica” 1965, nr 5; S. Konarski, *Konopczyński Emilian (1839–1911)*, PSB, t. XIII, Wrocław 1967–1968.

Bibliografia podmiotowa:

Kurs metodyczny języka łacińskiego rok I, b.m.w., b.r.w.; *Podręcznik do nauki języka łacińskiego dla klasy III*, Warszawa 1905; „Przegląd Pedagogiczny” 1882–1905: *dzieje wydawnictwa oraz spis rzeczy i autorów*, oprac. A. Białowiejski, A. Jaczynowski, E. Konopczyński, K. Król, F. Łagowski, A. Szyćłówna, Warszawa 1907.

Konopnicka Maria (1842–1910), pisarka, poetka, publicystka, krytyczka literacka, tłumaczka, działaczka społeczna. Pseud., krypt. Da-Vero, E.K., Hum., Humanus, J. Sawa, Jan Sawa, Jan Wąreż, k, K, K. Maro, M.K., Mar. Ko., Maria K., Maria z W.K., Marko, Mruczyśław, Mruczyśław Pazurek, Piątek, Piotr Surma, Ursus, Z, Zero.

Urodziła się w Suwałkach, była córką Józefa Ludwika Wasilowskiego, prawnika, urzędnika, i Scholastyki z Turskich. Od 1849 r. mieszkała z rodziną w Kaliszu. Otrzymała staranne wykształcenie domowe, głównie pod kierunkiem ojca, znawcy i miłośnika literatury pięknej. W domu poznała literaturę starożytną i nowożytną, zwłaszcza francuską i niemiecką, a także polską – renesansową, sentymentalną XVII–XVIII w. i romantyczną. W l. 1855–1856 uczyła się na pensji sióstr sakramentek w Warszawie, gdzie poznała Elizę Pawłowską, później Orzeszkową (zob.), z którą zawarła dożgonną przyjaźń. W 1862 r. zamieszkała w majątku Bronów k. Kalisza, w l. 1863–1864 przebywała w Dreźnie ze względu na ryzyko aresztowania jej męża w związku z udziałem w powstaniu styczniowym, od 1872 r. rodzina mieszkała w dzierżawionym Gusinie. Żyjąc na prowincji, rozwijała się intelektualnie przez samodzielną lekturę. W l. 1877–1890, po rozstaniu z mężem, mieszkała z sześciorgiem dzieci w Warszawie, wyjeżdżała też za granicę – do Włoch i Czech w l. 1883–1884. Po opuszczeniu Warszawy stale przebywała za granicą, okazjonalnie przyjeżdżała do kraju; zamieszkała w Żarnowcu k. Krosna, w dworze otrzymanym w 1903 r. od narodu (w związku z jubileuszem 20-lecia pracy pisarskiej), odbywała częste podróże na południe Europy, głównie do Włoch. Wyjazdy zagraniczne poszerzyły jej znajomość malarstwa, architektury, teatru, muzyki, nowych prądów w sztuce. W Warszawie Konopnicka pracowała jako korepetytorka, udzielając lekcji literatury polskiej i historii.

Po debiucie poetyckim w czasopiśmie „Kaliszanin” w 1870 r. prowadziła intensywną aktywność literacką. Zarówno w jej publicystyce, jak i w dziełach literackich dla dorosłych odbiorców najważniejsze miejsce zajmowała problematyka społeczna (tematy nędzy, głodu, bezdomności, krzywdy, niedoli dzieci), przedstawiana także z wykorzystaniem motywów ludowych oraz konstrukcji bohatera chłopskiego, połączona z tematyką patriotyczną. Ważna część jej twórczości to literatura dla dzieci wierszem i prozą, o wysokich walorach artystycznych, związana z próbą odtworzenia świata przeżyć i wyobrażeń dziecka, w porównaniu z obowiązującymi standardami dość powściągliwa dydaktycznie, była wielokrotnie przedrukowywana. Konopnicka przełożyła na język polski m.in. twórczość Edmunda de Amicisa. Jej prace często ukazywały się w ramach serii *Biblioteczka Uniwersytetów Ludowych i Młodzieży Szkolnej* oraz *Biblioteczka Narodowa*.

Publikowała także podczas pobytów zagranicznych, w licznych polskich periodykach wszystkich zaborów. Od l. 70. XIX w. współpracowała z „Bluszczem”, „Kłosami”, „Tygodnikiem Ilustrowanym”, „Kurierem Codziennym”, od l. 80. z petersburskim „Krajem”, „Dziennikiem Poznańskim”, „Kurierem Warszawskim”, „Tygodnikiem Powszechnym”, lwowską „Gazetą Narodową”, warszawską „Gazetą Polską”, „Kurierem Lwowskim”, od 1891 r. z „Biblioteką Warszawską”. Od 1884 r. redagowała czasopismo dla kobiet „Świt”, początkowo samodzielnie, a w l. 1885–1886 stojąc na czele komitetu redakcyjnego; był to efekt i zarazem pole współpracy z działaczkami społeczno-oświatowymi, m.in. Marią Wysłouchową, Wandą Umińską (zob.), Faustyną Morzycką (zob.). Pismo prezentowało patriotyczne i radykalne społecznie poglądy środowiska demokratycznych działaczy oświatowych. Publicystyka Konopnickiej w „Świcie” dotyczyła m.in. emancypacji kobiet, związku wyzwolenia narodowego i społecznego.

Już od l. 70. XIX w. w Warszawie uczestniczyła w działalności organizacji społecznych, nielegalnych – jak Opieka nad Pierwszymi Socjalistami Uwięzionymi w Cytadeli i Czytelnia Naukowa dla Kobiet, oraz legalnych – jak Opieka nad Więźniami Kryminalnymi i Młodocianymi Przestępcami, Kobiecte Koło Oświaty Ludowej. Mieszkając za granicą, stale współpracowała z polskim ruchem kobiecym, m.in. Kołem Pracy Kobiet, KKKiL, ZRKP, z organizacjami społeczno-oświatowymi w kraju i za granicą – jak Polska Macierz Szkolna, Towarzystwo Szkoły Ludowej na Śląsku, Towarzystwo Czytelni Ludowych, Towarzystwo Gniazd Sierocych, Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół”, z komitetami pomocy dla wywłaszczonej ludności Górnego Śląska i Wielkopolski, ze stowarzyszeniami polskimi na emigracji w Europie i Ameryce – jak Ognisko Słowiańskie w Pradze, Związek Polek w Stanach Zjednoczonych (była jego honorową członkinią). W l. 1901–1902 r. uczestniczyła w organizowaniu protestu opinii światowej przeciw represjom władz pruskich we Wrześni i ich polityce germanizacyjnej. W l. 1905–1907 podczas rewolucji w Warszawie uczestniczyła w organizowanej przez Umińską i Stefanię Sempołowską (zob.) akcji pomocy dla więźniów politycznych i ubogich rodzin robotników. W 1908 r. protestowała przeciw pruskim ustawom wywłaszczeniowym. W 1907 r. przydykowała ogólnopolskiemu zjazdowi kobiet z okazji jubileuszu Orzeszkowej w Warszawie.

W l. 1902–1903 obchodzono uroczyste w Galicji 20-lecie jej pracy literackiej; w zaborze rosyjskim i pruskim było to zabronione. Obchodom sprzeciwiała się także środowiska konserwatywne, na czele z redakcją periodyku „Rola”, wrogie pisarce ze względu na radykalność jej poglądów społeczno-politycznych i wypowiedzi antyklerykalne. Zmarła we Lwowie.

Bibliografia przedmiotowa:

ANK, SJJ, sygn. 10/131; J. Baculewski, *Konopnicka Maria (1842–1910)*, PSB, t. XIII, Wrocław 1967–1968; G. Borkowska, M. Czermińska, U. Phillips, *Pisarki polskie od średniowiecza do współczesności*, Gdańsk 2000; K. Tomasiak, *Homobiografie. Pisarki i pisarze polscy XIX i XX wieku*, Warszawa 2008; L. Magnone, *Maria Konopnicka. Lustra i symptomy*, Gdańsk 2011; M. Szypowska, *Konopnicka, jakiej nie znamy*, Poznań 2014; M. Gawin, *Spór o równouprawnienie kobiet (1864–1919)*, Warszawa 2015; M.J. Żmichrowska, Z. Baran, *Literacki świat Marii Konopnickiej (1842–1910) i jego wartości edukacyjne*, „PNWSZPW” 2017, t. 5; A. Kolańczyk, *Na co się przyda cała mądrość świata? Maria Konopnicka, czyli matka, kobieta, Polka*, „ZKTPN” 2019, nr 19; K. Obsulewicz, *Maria Konopnicka i niedole społeczne. O reportażach w „Świcie”, [w:] Dylematy epoki postycyziowej. Księga ofiarowana Profesorowi Bogdanowi Mazanowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, Łódź 2019; M. Sosnowska, *Krytyka emocjonalna Marii Konopnickiej*, [w:] *Krytyka artystyczna kobiet. Sztuka w perspektywie kobiecego doświadczenia XIX–XXI wieku*, Warszawa 2019.

Bibliografia podmiotowa:

Ludziom i chwilom. 1904: poezje, Lwów 1905; *Polskie ziemie. Krajobraz*, Warszawa 1907; *Wybór pism, jubileuszowe wyd. ludowe ze słowem wstępnym L. Rydla, z rys. S. Wyspiańskiego i ozdobą tytułową W. Wodzinowskiego*, Lwów 1909; *Głupi Franek. Wzruszająca powieść o „Głupim Franku”, który ziemię rodzinną goręcej od wielu mądrych kochał*, Stevens Point [1910].

M.M. Kacprzak

Kopciński Stefan (1878–1934), lekarz psychiatra, organizator szkolnictwa, polityk.

Był synem Feliksa, sędziego, i Kazimiery ze Skunarskich. Po ukończeniu w 1897 r. gimnazjum w Kielcach rozpoczął studia medyczne na UW. W czasie studiów uczestniczył w nielegalnych patriotycznych organizacjach studenckich. Brał udział w manifestacjach, za co został dwukrotnie aresztowany. Po ukończeniu studiów w 1903 r. rozpoczął pracę w Szpitalu św. Ducha w Warszawie. W l. 1905–1906 odbywał praktykę w szpitalu psychiatrycznym w Drewnicy k. Warszawy. W 1905 r. brał udział w działaniach rewolucyjnych. Organizował pomoc dla członków PPS, prowadził akcje na rzecz polskiej oświaty i kultury. Efektem tej działalności były konflikty z władzami szpitalnymi, przez co został zmuszony do opuszczenia szpitala. Nie mogąc znaleźć pracy w zawodzie lekarza na terenie Królestwa Polskiego, przeniósł się do Gedeonówki k. Smoleńska, gdzie w l. 1906–1907 pracował w zakładzie dla umysłowo chorych. W 1907 r. powrócił do Królestwa Polskiego, by objąć funkcję ordynatora w szpitalu dla psychicznie chorych w Kochanówce k. Łodzi. Od 1912 r. pracował na stanowisku starszego ordynatora w szpitalu dla umysłowo chorych w Tworkach k. Warszawy. Równoległe prowadził intensywną działalność społeczną. Pracował w Towarzystwie Kultury Polskiej, organizował towarzystwa kulturalne w Żbikowie i Pruszkowie. Wykładał w tamtejszej Szkole Handlowej. Poglębiał wiedzę z zakresu medycyny oraz psychologii wychowania. W 1909 r. uczestniczył w odbywającym się w Warszawie I Zjeździe Neurologów, Psychiatrów i Psychologów Polskich.

Jego aktywność w szpitalnictwie oraz pracę kulturalną i oświatową przerwał wybuch I wojny światowej. Został zmobilizowany i w randze kapitana jako lekarz armii rosyjskiej wysłany na wschód Rosji. Służbę rozpoczął w Penzie. Tam także prowadził działalność społeczną, od 1915 r. był przewodniczącym oddziału Polskiego Komitetu Pomocy Ofiarom Wojny. Osobiście zapewniał pomoc lekarską oraz wsparcie i opiekę zorganizowanej przez siebie kolonii polskich uchodźców, których w Penzie i okolicach było ok. 11 tys. W szczególności pomagał polskim dzieciom, cierpiącym z powodu nędzy, niedostatków higieny i chorób. Zorganizował cztery internaty oraz dwie polskie szkoły, by zapewnić dzieciom kontakt z ojczystą mową i ochronić je przed wynaradawianiem. Udzielając uchodźcom pomocy, zaraził się tyfusem plamistym. Po wyzdrowieniu został przeniesiony w stepy uralskie, miał tam zorganizować akcję zwalczania epidemii tej choroby. W 1917 r. przebywał w Mińsku Litewskim, gdzie uczestniczył w tworzeniu Domu Ludowego dla tamtejszych polskich robotników. Otworzył tam także uniwersytet ludowy, na którym prowadził zajęcia oświatowe. Wykładał również na kursach przygotowujących nauczycieli do szkół na tzw. Kresach.

W 1918 r. powrócił do Polski i zamieszkał w Łodzi. Z dotychczasowego sympatyka stał się rzeczywistym członkiem PPS. W 1919 r. z ramienia PPS wszedł do Zarządu m. Łodzi. Stał na czele Wydziału Oświaty i Kultury oraz Komisji Powszechnego Nauczania. Był prekursorem wielu nowych rozwiązań pedagogicznych wykorzystywanych po 1918 r. w tworzeniu struktur szkolnictwa, opieki i wychowania oraz w praktyce edukacyjnej w Łodzi w sytuacji wprowadzenia przez władze państwowe przepisów o obowiązku szkolnym. Był jednym z głównych organizatorów systemu oświatowego w Łodzi, a także inicjatorem i realizatorem szkolnictwa specjalnego. W 1919 r. organizował półkolonie i kolonie letnie dla dzieci i młodzieży. Teofil Wojeński oceniał, że Kopciński „jako pedagog i działacz oświatowy reprezentował nie tyle typ teoretyka, ile znacznie rzadszy i wartościowszy typ realizatora, obdarzonego niezwykłym talentem organizacyjnym”. Z jego inicjatywy powstała Miejska

Poradnia Psychologiczna do badań nad uzdolnieniami dzieci. Publikował liczne artykuły w czasopismach „Ogniwo”, „Oświata Pozaszkolna”, „Robotnik”, „Rocznik Pedagogiczny”, „Samorząd Miejski”. W nekrologu pisano o Kopczyńskim: „rozumiał, że nowy ład wolności stworzyć może tylko nowy – wyzwolony człowiek. Toteż celem całego Jego życia było stworzenie typu tego nowego człowieka. Poprzez wiedzę, oświatę i wychowanie młodzieży szedł do zbudowania nowego ustroju”. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, Akta Tadeusza Jabłońskiego, sygn. 3/19; AAN, IBNHP w Warszawie, sygn. 1/357/3; APAN, Witold Chodźko (1875–1954; medycyna, higiena), sygn. 4.2/163; APŁ, AmŁ, sygn. 4.2/65823; GBL, DSKM, sygn. KOL [Kopczyński Stefan]; GBL, DSKM, ILWB, sygn. PL\327\1\0\2604; *Pogrzeb Stefana Kopczyńskiego*, „Robotnik” 1934, nr 213; T. Wojeński, *Wielki reformator idei powszechnego nauczania*, „Robotnik” 1934, nr 213; *Czy wiesz*, Warszawa 1938; A. Ajnenkiel, *Dr Stefan Kopczyński: realizator powszechnego nauczania w Łodzi*, „DZME” 1938, nr 4; J. Rynkowski, *Dr Stefan Kopczyński: działacz oświatowy ruchu robotniczego*, [w:] *50-lecie Związku Nauczycielstwa Polskiego w Łodzi 1918–1968*, red. M. Bandurka, Łódź 1968; A. Barylska, *Początki rozwoju opieki pedagogicznej nad dzieckiem chorym w Łodzi*, „RDO” 1979, t. 22; S. Pytlas, *Powstanie i działalność Szpitala w latach 1902–1918*, [w:] *Szpital dla Nerwowo i Psychicznie Chorych im. dra med. Józefa Babińskiego w Łodzi 1902–1987*, (dawna „Kochanówka”), red. S. Pytlas, H. Sułat, T. Wierzbicki, Łódź 1988; J. Fijałek, *Kopczyński Stefan (1878–1934)*, *PSB*, t. XIII, Wrocław 1967–1968; J. Fijałek, J. Indulski, *Opieka zdrowotna w Łodzi do roku 1945. Studium organizacyjno-historyczne*, Łódź 1990; W. Berner, J. Supady, *Działalność lekarsko-społeczna na rzecz zdrowia publicznego w Łodzi w latach 1870–1914*, Łódź 2001.

Bibliografia podmiotowa:

Badania inteligencji umysłowo-chorych według schematu Bernstejna, Warszawa 1910; *Mysł, słowo, czyn: streszczenie odczytu*, Warszawa 1912.

A. Czajkowska

Kopczyński Stanisław (1873–1933), lekarz neurolog, higienista, pionier higieny szkolnej.

Urodził się w rodzinie mieszczańskiej, był synem Antoniego i Anieli z Sowińskich. Naukę elementarną rozpoczął w Płońsku, do 1892 r. uczęszczał do gimnazjum w Płocku. W 1897 r. ukończył ze złotym medalem studia na Wydziale Lekarskim UW. Odbił roczny staż asystencki na oddziale chorób wewnętrznych w Szpitalu Dzieciątka Jezus w Warszawie. Studia uzupełniające podjął w Wiedniu i Berlinie. Po powrocie rozpoczął pracę w Szpitalu św. Ducha u prof. Aleksandra Szerbaka oraz w pracowni neurologicznej dr. Edwarda Flataua (zob.).

Angażował się w prace Wydziału Higieny Wychowawczej Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego. Zajmował się m.in. układaniem kwestionariuszy do badań higieny domowej i regulaminów dla nauczycieli szkół prywatnych. Brał udział w przygotowaniu wystawy z okazji zjazdu delegatów oddziałów prowincjonalnych Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego w 1905 r. Działał w Polskiej Macierzy Szkolnej. Jako członek Zarządu Głównego stanął na czele sekcji higieniczno-technicznej w Wydziale Oświaty Ludowej, która zajmowała się sprawami budownictwa, konserwacji i higienizacji placówek Macierzy. Przy współpracy z Towarzystwem Akcyjnym Urządzeń Szkolnych i Laboratoryjnych „Urania”

opracował dla lekarzy i nauczycieli pomoce naukowe służące propagowaniu zasad zdrowotnych, tj. tablice poglądowe na temat chorób zakaźnych, ćwiczeń gimnastycznych, problemów alkoholowych oraz afisze i ulotki. Popularyzował także wiedzę o higienie szkolnej poprzez tłumaczenia prac zagranicznych. W 1906 r. wraz z Bronisławem Handelsmanem (zob.) przetłumaczył opracowanie Ottona Jankego *Zasady higieny szkolnej: podręcznik przeznaczony do użytku nauczycieli, kierowników szkół i lekarzy*. Był członkiem Komitetu Budowlanego powołanego przez Urząd Starszych Zgromadzenia Kupców dla budowy gmachu Szkoły Zgromadzenia Kupców w Warszawie. W l. 1901–1921 pełnił funkcję lekarza w tej szkole, prowadził systematyczne badania nad młodzieżą i wyklądał higienę w l. 1907–1912. W 1908 r. objął kierownictwo nad Kołem Lekarzy Szkolnych w Stowarzyszeniu Lekarzy Polskich. Zasiadał w komitecie redakcyjnym czasopisma „Sprawy Szkolne”, w którym pisał o higienie szkolnej, tworząc w tym zakresie teoretyczne podstawy praktyki wychowawczej. Po rozwiązaniu Stowarzyszenia Lekarzy Polskich w połowie 1910 r. powrócił do działalności w Warszawskim Towarzystwie Higienicznym. W 1912 r. utworzył Delegację Lekarzy Szkolnych przy Wydziale Wychowawczym tej organizacji. Pogłębiał współpracę z powstałym 1903 r. IHD. Prowadził w nim zajęcia profilaktyczne, pogadanki i odczyty. Na początku XX w. brał udział w zjazdach i sympozjach naukowych, uczestniczył m.in. w I Międzynarodowym Kongresie Higieny Szkolnej w Norymberdze w 1904 r. i III Kongresie Higieny Szkolnej w Paryżu w 1910 r. Od 1907 r. brał udział w Zjazdach Lekarzy i Przyrodników Polskich. W 1909 r. uczestniczył w odbywającym się w Warszawie I Zjeździe Neurologów, Psychiatrów i Psychologów Polskich. W 1915 r., po wyjściu Rosjan z Warszawy, zainicjował i zorganizował wraz z dr. Janem Szmurło (zob.) i dr. Stefanem Rottermundem (zob.) opiekę higieniczno-lekarską nad szkołami powszechnymi. W 1917 r. został Naczelnikiem Wydziału Higieny Szkolnej w Departamencie Zdrowia Publicznego, a od 1920 r. pełnił funkcję Naczelnika Wydziału Wychowania Fizycznego i Higieny Szkolnej w MWRiOP. W 1919 r. utworzył przy TLW Fundację Higieniczno-Skolną im. Grzegorza Piramowicza, która co roku przyznawała nagrody pieniężne za najlepsze publikacje z zakresu higieny szkolnej. W 1921 r. powołał fundację stypendialną przy szkole powszechnej w Płońsku, zaś w roku następnym przy Gimnazjum im. Stanisława Małachowskiego w Płocku. W 1924 r. jako ekspert Ligi Narodów w zakresie higieny szkolnej dokonywał inspekcji w placówkach edukacyjnych w Anglii, Belgii i Holandii.

Artykuły poświęcone sprawom higieny szkolnej publikował w czasopismach: „Ruch”, „Przegląd Pedagogiczny”, „Zdrowie”, „Czasopismo Lekarskie”, „Sprawy Szkolne”, „Wychowanie w Domu i Szkole”, „Kurier Warszawski”, „Szkoła Polska” oraz w *Encyklopedii Wychowawczej*. Działalność publicystyczną kontynuował po I wojnie światowej w czasopismach „Wychowanie Fizyczne” i „Opieka nad Dzieckiem”. Jego teksty ukazywały się ponadto w prasie międzynarodowej, m.in. w „La Médecine Scolaire”, „Paris Medical”, „L'Igiene della Scuola”, „The New Era”. Na jego bogaty dorobek z zakresu higieny szkolnej składają się prace naukowe, podręczniki, odczyty, odezwy, sprawozdania, teksty publicystyczne oraz materiały prezentowane na kongresach. W okresie II RP na temat problematyki higieny szkolnej opublikował m.in. *Zdrowie dziatwy szkół powszechnych w Polsce* (1929), *Opieka higieniczno-lekarska nad dzieckiem normalnym w szkole* (1929). Określił higieniczne wskazania pracy umysłowej uczniów, zwracał uwagę na plany i sposoby nauczania, programy kształcenia, rozkład kalendarza szkolnego oraz stosowany system ocen i kar. Zajmował się budownictwem szkolnym

oraz urządzeniem wewnątrz placówek. Wskazywał prawidłową wielkość sal lekcyjnych, modele ławek uczniowskich, sposoby oświetlenia i wentylacji pomieszczeń szkolnych. Opracował ponadto organizację dozoru lekarsko-higienicznego nad szkołami; próbował połączyć zagadnienia medyczne z pedagogicznymi, nakłaniał lekarzy szkolnych do współpracy z nauczycielami i rodzicami, jasno określał ich obowiązki i zadania. Akcentował znaczenie edukacji higienicznej w szkołach, zalecając uprawianie ćwiczeń fizycznych i sportowych. Publikował porady higieniczne dla rodziców, w szczególności matek, negatywnie wyrażał się o karaniu fizycznym dzieci, podkreślał negatywny wpływ tej metody na ich zdrowie i charakter. Przestrzegał przed zbyt wczesnym posyłaniem dzieci do szkoły. Zwracał uwagę na konieczność właściwego doboru lektur dziecięcych oraz sytuację dzieci ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi. Zajmował się tematyką młodzieży, publikując materiały o jej pracy zarobkowej oraz różnorodnych zagrożeniach (samobójstwach i spożywaniu alkoholu). Podkreślał znaczenie opieki społecznej, wskazywał najważniejsze problemy uczniów, przedstawiał rozwiązania dotyczące organizacji opieki i wsparcia społecznego na terenie szkoły.

Został odznaczony Krzyżem Komandorskim Orderu Odrodzenia Polski za zorganizowanie opieki higieniczno-lekarskiej oraz inicjowanie wychowania fizycznego w szkołach. Na wniosek Ministra Oświecenia Republiki Francuskiej nadano mu tytuł *Officier de l'Instruction Publique*. Zmarł w Cieszynie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, AZHP, sygn. 1.7/175; AAN, TRS w Warszawie, sygn. 10/83; ANK, NKN, sygn. 938; APAN, Prace i artykuły z zakresu medycyny K–P, sygn. 179; APL, UGSdsS, sygn. 98; APW, ZK, sygn. XI/1064; GBL, DSKM, Kolekcja dokumentów do historii polskiej fizjatrii, sygn. I-1208/54; GBL, DSKM, Spuścizna Wincentego Fiećko, sygn. 1364; GBL, DSKM, Teki Konopki, sygn. 401, 548; *Dr med. Stanisław Kopczyński (trzydziestolecie działalności na polu higieny szkolnej)*, „WF” 1930, z. 10; *Wspomnienie pośmiertne*, „NSL” 1933, nr 15–16; K. Mitkiewicz, *Stanisław Kopczyński (1873–1933)*, „WFS” 1958, nr 5; M. Rudolf-Skokowska, *Pionier higieny szkolnej w Polsce*, „NSz” 1959, nr 2; K. Mitkiewicz, *Doktor Stanisław Kopczyński*, „POW” 1962, nr 10; R. Wroczyński, *Ruch oświatowy w Królestwie Polskim w pocz. XX wieku*, [w:] *Z dziejów książki*, Warszawa 1961; M. Demel, *Pedagogiczne aspekty warszawskiego ruchu higienicznego (1864–1914)*, Wrocław 1964; K. Mitkiewicz, *Kopczyński Stanisław (1873–1933)*, PSB, t. XIII, Wrocław 1967–1968; M. Demel, *Nauczyciel Zdrowia: życie i dzieło doktora Stanisława Kopczyńskiego 1873, 1933, 1973*, Warszawa 1972; J.B. Nycek, *LiK SB*, Płock 1983.

Bibliografia podmiotowa:

Alkoholizm dzieci i młodzieży, „PP” 1905, nr 1, 2; *Odezwa do lekarzy w szkołach w Warszawie*, „SSz” 1908, nr 5 [współautor W. Knappe]; *Nerwowość a szkoła. Przyczynek do sprawy samobójstw wśród młodzieży szkolnej*, „WDS” 1909, z. 3; *Przypadek izolowanej niemoty zmysłowej (aphasia sensorialis) z zachowaną zdolnością czytania*, „GL” 1909, nr 7, 8; *Szkice higieniczno-wychowawcze: (z dziedziny higieny domowej i szkolnej)*, Warszawa 1910; *Znaczenie higieniczno-wychowawcze periodycznych oględzin lekarskich młodzieży szkolnej*, „Zdrowie” 1910, nr 8; *W obronie młodzieży szkolnej*, „KW” 1912, nr 172; *Przyczynek do badań psychologicznych nad młodzieżą szkolną*, Warszawa 1914; odb. z czasopisma „WDS” 1914, z. 2; *Rola lekarza powiatowego w dozorcze higienicznym nad szkołami*, „PP” 1918, nr 5–6; *Szkoła jako czynnik wychowania fizycznego*, „PP” 1918, nr 5–6.

Kopec Tadeusz (1881–1950), lekarz, pediatra.

Urodził się w Warszawie, był synem Stanisława, lekarza, i Ksawery z Lilpopów. W 1899 r. ukończył gimnazjum męskie w Warszawie, edukację kontynuował na Wydziale Lekarskim UW. Dyplom z wyróżnieniem *cum eximia laude* otrzymał w 1904 r., a stopień doktora medycyny w 1922 r. Pracę zawodową rozpoczął już na studiach na oddziale wewnętrznym Szpitala Przemienienia Pańskiego na warszawskiej Pradze. Od 1905 r. specjalizował się pod okiem Ludwika Andersa (zob.) w Domu Wychowawczym ks. Piotra Gabriela Baudouina. Pracował tam w l. 1905–1907, 1909–1913, 1933–1939, na różnych stanowiskach, m.in. asystenta, zastępcy dyrektora i starszego ordynatora. Był odpowiedzialny za utrzymanie profilu placówki, w tym celu szkolił lekarzy i średni personel medyczny. W l. 1913–1933 pracował w Szpitalu Dziecięcym im. Karola i Marii w Warszawie, pełnił funkcję kierownika ambulatorium, a także ordynatora. Doświadczenie i wiedzę zdobywał też za granicą, w 1908 r. odwiedził kliniki dziecięce w Monachium i Paryżu. Od 1911 r. był członkiem TLW, był jednym z założycieli Polskiego Towarzystwa Pediatrycznego w 1917 r., w którym wielokrotnie pełnił funkcję prezesa. W towarzystwach tych szkolono lekarzy pediatrów, dzielono się wiedzą i osiągnięciami naukowymi. Popularyzował informacje o celach, działalności i organizacji tychże towarzystw w prasie. Od 1913 r. był wydawcą i redaktorem „Przeglądu Pediatrycznego”. Organizował w Warszawie Stacje Opieki nad Matką i Dzieckiem oraz Kuchnie Mleczne. Prowadził badania nad dziećmi ubogiej ludności Warszawy w czasie I wojny światowej, o czym pisał w pracy *Stan zdrowia dzieci ubogiej ludności m. Warszawy pod okupacją niemiecką [ze Szpitala Karola i Marii w Warszawie]*, wydanej w 1924 r. W 1918 r. na Ogólnokrajowym Zjeździe Instytucji Dobroczynnych i Ratowniczych zaprezentował referat o stacjach opieki nad dziećmi. Opublikował prace z zakresu pediatrii klinicznej i społeczno-zapobiegawczej, podejmował zagadnienia kolonii letnich, pielęgnowania i karmienia niemowląt, statystyk zachorowań na gruźlicę w wieku dziecięcym oraz opieki społecznej nad matkami i dziećmi. Został odznaczony Krzyżem Oficerskim Orderu Odrodzenia Polski i Złotym Krzyżem Zasługi za działalność na polu opieki nad dziećmi. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

GBL, DSKM, ILWB, sygn. PL\327\1\0\2609; GBL, DSKM, Spuścizna Witolda Chodźki, sygn. 1102; WBH CAW, Kolekcja akt żołnierzy zarejestrowanych w Rejonowych Komendach Uzupelnień, sygn. II.56.10779; W. Szenajch, *Życie i działalność lekarska dr med. Tadeusza Kopcia*, „PedPol” 1951, nr 3; E. Stocki, *Kopec Tadeusz (1881–1950)*, PSB, t. XIII, Warszawa 1967–1968; J.M. Niżnikowska-Marks, Z. Lejmbach, *Tadeusz Kopec, SBZP*, Warszawa 1985.

Bibliografia podmiotowa:

Chorobowość wieku dziecięcego, Warszawa 1916; odb. z: *Księga Pamiątkowa: zbiór prac z dziedziny patologii dziecięcej współpracowników D-ra med. Józefa Brudzińskiego rektora Uniwersytetu*, Warszawa 1916; *Opieka nad niemowlętami*, Warszawa 1918; odb. z: *Pamiętnik Zjazdu w sprawie higieny małych miast i wsi*, Warszawa 1919; *Ze Szpitala Karola i Marii w Warszawie. Stan zdrowia dzieci ubogiej ludności m. Warszawy po trzech latach wojny*, Warszawa [1918]; odb. z czasopisma „PedPol” 1921, z. 1.

M.M. Krakowiak

Korczak Janusz (właśc. Henryk Goldszmit) (1878/1879–1942). Pseud., krypt. Hen., Hen-Ryk, H.G., -j.-, Hagot, G., H., Janusz, J.K., Ryk., Stary Doktor.

Urodził się w Warszawie, w zasymilowanej rodzinie żydowskiej, był synem Józefa, adwokata, i Cecylii Gębickiej. We wczesnym dzieciństwie zajmowały się nim zagraniczne bony, dzięki czemu opanował język niemiecki i francuski. Edukację instytucjonalną rozpoczął w prywatnej szkole przygotowawczej dla chłopców Augustyna Szmurły. Na początku l. 90. XIX w. był uczniem rosyjskiego męskiego gimnazjum filologicznego na Pradze, w związku z chorobą ojca i pogorszeniem sytuacji materialnej rodziny dorabiał udzielaniem korepetycji. Maturę uzyskał w 1899 r. i zdecydował się na studia na Wydziale Lekarskim UW, chciał zostać pediatrą. Latem tego roku zwiedził w Zurychu liczne szpitale i szkoły, w tym także zakłady wychowawcze Jana Henryka Pestalozziego. Wziął wówczas udział w konkursie dramatycznym im. Ignacego Jana Paderewskiego, w którym jego sztuka *Którędy*, napisana pod pseudonimem Janasz Korczak, uzyskała wyróżnienie.

Bezpośrednio po rozpoczęciu studiów uczestniczył w strajku młodzieży akademickiej, został aresztowany i musiał powtarzać pierwszy rok nauki. W tym samym czasie został słuchaczem Uniwersytetu Latającego, gdzie poznał m.in. Stefaninę Sempołowską (zob.), Wacława Nałkowskiego (zob.) oraz Jana Władysława Dawida (zob.) i Jadwigę Szczawińską-Dawidową (zob.). Studia ukończył w marcu 1905 r. Rozpoczął wówczas pracę lekarza w Szpitalu Dziecięcym im. Bersohnów i Baumanów. W 1905 r. zatrudnił go Julian Kramsztyk (zob.), ordynator Szpitala Dziecięcego, jako lekarza miejscowego. W czerwcu tego roku został zmobilizowany w związku z trwającą wojną rosyjsko-japońską i wyjechał na Daleki Wschód, gdzie przebywał do marca 1906 r. Po powrocie do Warszawy kontynuował praktykę lekarską, a w lipcu 1907 r. wyjechał na rok do Berlina w celu uzupełnienia wiedzy z zakresu pediatrii, realizował wówczas praktyki w szpitalach dziecięcych, poznał tam także metody pracy z dziećmi z niepełnosprawnościami. W 1909 r. w podobnych celach odwiedził jeszcze Paryż, a w 1911 r. Londyn. Rozwiązania stosowane w tych krajach w obszarze opieki nad dziećmi upowszechniał następnie na łamach polskich czasopism, m.in. „Krytyki Lekarskiej”, „Spółceństwa”, „Światła”. W międzyczasie w 1909 r. został aresztowany przez policję carską podejrzewającą go o działalność konspiracyjną, w celi poznał Ludwika Krzywickiego (zob.). Oprócz pracy w szpitalu prowadził też prywatną praktykę lekarską.

Już jako gimnazjalista i student rozpoczął aktywną pracę oświatową, także na polu publicystycznym. Prowadził wykłady na tajnej polskiej pensji żeńskiej Sempołowskiej, pomagał m.in. w czytelnich Uniwersytetu Latającego oraz WTD, współpracował też z Robotniczym Uniwersytetem Ludowym (około 1904–1905 r.). Około 1900 r. został członkiem Towarzystwa Kolonii Letnich założonego z inicjatywy dr. Stanisława Markiewicza (zob.). Od 1904 r. podjął obowiązki wychowawcy na koloniach dla dzieci żydowskich w ośrodku Towarzystwa Pomocy dla Sierot „Michałówka” w gub. łomżyńskiej. Od 1902 r. uczestniczył w pracach Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego, był jego członkiem zwyczajnym, a od 1908 r. opiekunem na koloniach dla chłopców chrześcijańskich z ubogich rodzin w Wilhelmówce (wieś Szczawin). Od 1908 r. był członkiem Towarzystwa Pomocy dla Sierot, od 1909 r. wchodził w skład jego zarządu. Kierował też pracami Komisji Opiekuńczej tego Towarzystwa. Ideę kolonii letnich propagował ponadto na łamach czasopism: „Ja osobiście nie potrafię sobie wyobrazić człowieka, który będąc członkiem Towarzystwa Higienicznego, nie byłby jednocześnie członkiem Towarzystwa Kolonii Letnich. Ja nawet

w ogóle lekarza nie-członka Towarzystwa Kolonii Letnich – z trudnością sobie wyobrażam”. W 1904 r. na łamach „Izraelity” zamieścił cykl *Michałówka. Kolonie dla dzieci żydowskich. Z notatek dozorczy*, w „Promyku” w 1909 r. publikował w odcinkach *Moški, Joski i Srule. Opowieść dla dzieci*, a następnie w l. 1909–1910 *Józki, Jaški i Franki* (wydane później także w formie książkowej, wznawiane w l. 20. i 30. XX w., zalecane do bibliotek szkolnych przez MWRiOP). O kolonii w Wilhelmówce pisał m.in. na łamach pisma „Świat” w 1908 r.

Jeszcze przed uzyskaniem matury, w l. 1896–1898, współpracował z satyrycznym tygodnikiem „Kolce”. Już wówczas w krótkich tekstach podejmował zagadnienia pedagogiczne, przedstawiając m.in. wizje przygotowania pedagogicznego odpowiedzialnych rodziców: „nadejście chwila, kiedy pedagogiki nie będą butwiały na półkach księgarskich”. Do tego pisma powrócił w 1901 r., publikując tam wówczas 27 felietonów poświęconych tematyce społeczno-wychowawczej, głównie o konieczności pedagogizacji rodziców – rok później była to już jego rubryka autorska. Współpraca ta trwała do 1904 r. i objęła blisko 150 felietonów. Wybór 33 spośród tych tekstów został wydany drukiem w 1905 r. jako *Koszalki Opalki*.

W kolejnych latach, od 1898 do 1901 r., rozpoczął natomiast współpracę z katolickim periodykiem „Czytelnia dla Wszystkich”, a w tygodniu „Wędrowiec” w 1900 r. opublikował cykl artykułów *Dzieci i wychowanie*. Na łamach „Czytelni dla Wszystkich” propagował m.in. działalność domów ludowych, udzielał porad wychowawczych, w tym także z zakresu higieny. Poruszał problemy ludzi wymagających wsparcia ze strony instytucji opieki społecznej, w tym dzieci pozbawionych właściwej opieki i narażonych na konflikt z prawem. Upowszechniał też idee wycieczek i aktywności fizycznej dziewcząt i chłopców, w serii tekstów *Pogadanki* zalecał poznawanie życiorysów wielkich ludzi, sam takich przypominał czytelnikom.

W serii artykułów *U Wujcia* pisał m.in. o ogrodach Henryka Jordana i Wilhelma Ellisa Raua. Tytułowy Wujcio był przykładem społecznika i zaangażowanego obywatela, który dyskutował z młodzieżą o aktualnych kwestiach społecznych i oświatowych. Korczak popierał idee samouctwa, polecał też warte uwagi lektury w przystępnej cenie. Propagował działalność Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego, negocjował udzielanie najuboższym tzw. fałszywej pomocy w postaci jałmużny, popierał oszczędność w życiu codziennym, a wiejskim lekarzom zalecał dogłębne poznanie społeczności, w której pracowali, i umiejętny nawiązanie z nią kontaktu. Pisał również o nowych modelach wychowania kobiet – pracowniczek i matek, niezależnych, wykształconych, przygotowanych do pełnienia ważnych funkcji społecznych.

Jak podkreślali wydawcy *Dzieli* Korczaka, trudno w przypadku jego publikacji zamieszczonych na łamach „Czytelni dla Wszystkich” wyodrębnić teksty wyłącznie publicystyczne, gdyż ze względu na politykę pisma wszystkie drukowane tam artykuły charakteryzował dydaktyzm, kontekst wychowania moralnego oraz elementy popularyzacyjne. Dlatego określa się je mianem felietonów moralizatorsko-dydaktycznych. Sam Korczak tak oceniał perspektywę rozwoju pracy oświatowej: „Kolonie letnie zabiją kiedyś istnienie szpitali, ochrony zajmą miejsce turm, a książka wyruguje kajdany”. W 1901 r. w tygodniku „Czytelnia dla Wszystkich” opublikował w odcinkach swoją pierwszą książkę poświęconą fatalnym warunkom życia dzieci zamieszkałych w najbardziej niebezpiecznych dzielnicach Warszawy. Podjmował ten temat także w tekstach publicystycznych.

W 1904 r. nawiązał współpracę z czasopiśmie „Głos”, na łamach którego, wśród takich autorów jak Nałkowski, Izabela Moszczeńska (zob.) czy Zofia Daszyńska-Golińska (zob.), pisał m.in. o problemach społecznych, higienie, ubóstwie czy zdrowiu, głównie w rubryce *Na mównicy*. Omawiał też aktualne problemy społeczne i oświatowe w felietonach *Na widnokręgach*. Tak postrzegał główne zadania szkoły: „Szkoła winna być kuźnicą, gdzie wykuwają się najświętsze hasła, przepływać winno przez nią wszystko, co daje życie – ona najgłośniej wołać winna o prawa człowieka, piętnować najśmielej i najbezwzględniej to, co jest w nim zabagnionego”. Popularyzował też działalność Warszawskiej Siedmioklasowej Szkoły Handlowej założonej przez Zgromadzenie Kupców m. Warszawy. To w „Głosie” w 1904 r. ukazywała się w odcinkach jego częściowo autobiograficzna powieść *Dziecko salonu*, a w 1905 r. korespondencje z frontu wojny rosyjsko-japońskiej.

O potrzebie szerzenia oświaty i edukacji poprzez wprowadzenie powszechnego nauczania pisał też na łamach „Społeczeństwa”, w „Przeglądzie Społecznym” z kolei krytykował szkoły rosyjskie. W obu tych czasopismach w l. 1907–1908 drukował *Szkołę życia*, którą nazywał „swoją powieścią fantastyczną” – ukazywała ona wizję zreformowanej, wzorowej i ogólnodostępnej szkoły. W swojej publicystyce, m.in. w periodykach „Głos” i „Przegląd Społeczny”, podejmował również temat konieczności zapobiegania prostytucji. Współpracował ponadto z innymi czasopismami, jak „Wiedza”, „Światło”, „Młot”, „Nowe Życie”, „Wolna Trybuna”, „Wolne Słowo” czy „Nowa Gazeta”. Na łamach „Kuriera Teatralnego” recenzował spektakle dla dzieci. Od 1910 r. był członkiem redakcji „Społeczeństwa”.

Jego testy literackie, pedagogiczne oraz medyczne ukazywały się również w „Przeglądzie Pedagogicznym”, „Wieczorach Rodzinnych”, „Krytyce Lekarskiej”, „Medycynie i Kronice Lekarskiej”, „Przeglądzie Pediatrycznym”, „Nowych Torach”, „Świecie”, „Świecie” czy „Izraelicie”. W „Przeglądzie Pedagogicznym” w 1901 r. drukował teksty poświęcone wychowaniu moralnemu. Pisał na ten temat: „Gdyby dobroczynność płynęła nie z książkowych, papierowych uczuć, lecz z wrażeń otrzymanych w dzieciństwie, byłoby może więcej ofiar w czynach, nie rozlegałyby się skargi na brak ludzi do pracy [...] często fundusze są, dobre chęci są, lecz ludzi nie ma. Ale z dzieci bezpośrednio zaznajomionych z nędzą będą ludzie”. W 1902 r. ponownie, jak wcześniej na łamach „Czytelnia dla Wszystkich”, podkreślał znaczenie zaznajamiania dzieci z biografiami wybitnych ludzi. W „Wieczorach Rodzinnych” z 1901 r. zamieścił swoje pierwsze opowiadania dla dzieci najmłodszych. W „Krytyce Lekarskiej” w 1906 r. opublikował m.in. cykl artykułów *Luźne myśli*, w których nawoływał do reformy szpitalnictwa i zapewnienia wszystkim potrzebującym bezpłatnej opieki lekarskiej, a w „Medycynie i Kronice Lekarskiej” w l. 1909–1910 ukazywały się jego teksty poświęcone opiece nad niemowlętami. Na łamach „Świtu” w 1909 r. propagował m.in. działalność szkół specjalnych, a w 1912 r. na zebraniu VII Oddziału Towarzystwa Kultury Polskiej przedstawił projekt założenia szkoły specjalnej dla niezamożnych dzieci.

Po 1912 r. porzucił publicystykę społeczną na rzecz problematyki pedagogicznej. Stanisław Brzozowski, oceniając dorobek pisarski i publicystyczny Korczaka, pisał: „na wszystkie tony rozbrzmiewa na kartach jego pism skarga, przekleństwo, złorzeczenie społeczeństwu, które przyszłość własną bezlitośnie spycha w grób, nędzę fizyczną, umysłową, kalectwo, zdziczenie i zbrodnie”. Antoni Lange postrzegał go jako pisarza w typie „sentymentalnego społecznika”. W 1913 r. ukazała się jego *Sława. Opowieść*, której bohaterami były dzieci z najuboższych dzielnic.

Aktywność publicystyczną łączył Korczak z odczytami publicznymi, podczas których popularyzował wiedzę pedagogiczną i pediatrię. W 1907 r. czynnie uczestniczył w tzw. wiecach matek w Warszawie, które zainicjowane zostały przez komitet redakcyjny wydawnictwa poświęconego jubileuszowi 40-lecia pracy twórczej Elizy Orzeszkowej (zob.). Podczas trzeciego wiecu 8 lutego wygłosił odczyt *O wychowaniu dzieci* (wydrukowany następnie w „Świcie”). Przemawiał też na wiecach ŻTOK (*W sprawie obyczajności publicznej*), wygłaszał odczyty w Stowarzyszeniu Akuszerok (*Tajemnice pracy zawodowej akuszerok*, wydane drukiem; w 1909 r. miał tam także cykl wykładów *O dietetyce noworodków*). W 1908 r. wygłosił serię wykładów pedagogicznych dla Związku Młodzieży Polskiej „Zet” m.in. z zakresu higieny i fizjologii dziecka oraz zadań wychowawczych rodziców i pracy instytucji wychowawczych i psychoterapeutycznych. W PSRK przedstawił z kolei odczyt *Dusza i ciało dziecka*, a w 1909 r. odczyt *Dzieci niczyje*. Uczestniczył też, wraz z Moszczeńską i Nałkowską, w wieczorze literackim Towarzystwa Czytelni m. Warszawy. W 1909 r. wspierał cykl odczytów *Dzieci troski* organizowanych przez Koło Wypisów Szkolnych, wygłosił do nich *Słowo wstępne*; miał też odczyty w STP, a w Szpitalu Dziecięcym im. Bersohnów i Baumanów rozwinął temat dziecięcej społeczności przedstawionej w książce *Józki, Jąski i Franki* oraz wystąpił z przemówieniem na otwarciu oddziału oftalmicznego.

W 1910 r. na posiedzeniach sekcji pedagogicznej Polskiego Związku Nauczycielstwa wziął udział w dyskusjach na temat „sądów kolonijnych” dzieci, które opisywał w książce *Moski, Joški i Srule*, oraz posiadania przez wychowawców faworytów wśród podopiecznych (w 1913 r. przedstawił tam także odczyt *Dom Wychowawczy – Dom Sierot*). Czynnie uczestniczył w posiedzeniach pediatrów WTL (w l. 1910–1911), wygłaszając odczyty o odżywianiu niemowląt, oraz Towarzystwa Badań nad Dziećmi, gdzie mówił *O rozpoznawaniu typów dziecięcych*. Rok później rozpoczął współpracę z V Oddziałem Towarzystwa Kultury Polskiej, w ciągu 12 miesięcy wygłosił 14 wykładów m.in. z zakresu pedagogiki specjalnej i opiekuńczej (*Dzieci normalne i anormalne, Podrzutki i sieroty*).

Od 1910 r. angażował się w pozyskiwanie środków finansowych na budowę domu opieki dla podopiecznych Towarzystwa Pomocy dla Sierot, założonego przez reprezentantów środowiska warszawskich Żydów. Dom ten, zwany Domem Sierot, pod kierownictwem Korczaka i przy współpracy Stefanii Wilczyńskiej, rozpoczął nieoficjalną działalność już w październiku 1912 r., a w lutym kolejnego roku oficjalnie go uruchomiono. Wychowankowie tej instytucji wydawali „Tygodnik Domu Sierot”, do którego Korczak pisał wstępy. Działalność placówki przybliżał m.in. w cyklu *Z Tygodnika Domu Sierot*, publikowanego w 1914 r. na łamach pisma „W słońcu”.

W 1914 r. w związku z wybuchem I wojny światowej został ponownie zmobilizowany – był oficerem, pracował jako lekarz polowy na terenie Prus Książęcych i Ukrainy. Przebywając na froncie, w trudnych warunkach wojennych pisał *Jak kochać dziecko*, tak to wspominał: „Bywało, że piszę na postojach, na łące, pod sosną na pieńku, na kilkugodzinnych postojach”. W Kijowie przeniesiono go do pracy w przytułkach, tam poznał m.in. Marynę Falską i Marynę Podwysocką, które w 1919 r., pod patronatem związków zawodowych, zaczęły prowadzić internat dla dzieci z rodzin robotniczych Nasz Dom. Do wojska powrócił jeszcze w czasie wojny bolszewickiej, pracował wówczas, już jako major, w szpitalach Łodzi i Warszawy.

W okresie II RP przy Domu Sierot uruchomił bursę dla wychowawców. Podjął współpracę z Komisją Pedagogiczną MWRiOP i licznymi organizacjami społeczno-oświatowymi.

Był ponadto wykładowcą PIPS, PIN i WWP, gdzie prowadził wykłady w Studium Pracy Społeczno-Oświatowej. Od 1926 r. wydawał czasopismo dla dzieci „Mały Przegląd”, a od 1935 r. prowadził audycje radiowe jako Stary Doktor. Współpracował z czasopismami pedagogicznymi, m.in. ze „Szkołą Specjalną”, nadal wygłaszał publiczne odczyty. Wydał wówczas swoje najważniejsze prace pedagogiczne: *Momenty wychowawcze* (1919), tetralogię *Jak kochać dziecko* (1920), *Prawo dziecka do szacunku* (1929), *Prawidła życia. Pedagogika dla młodzieży i dorosłych* (1930), oraz utwory dla dzieci: *Król Maciuś Pierwszy* (1923), zalecane przez MWRiOP dla bibliotek szkolnych *Bankructwo Matego Dżeka* (1924), *Kiedy znów będą mały* (1925). W okresie II wojny światowej trafił wraz ze swoimi wychowankami do getta, od 1942 r. kierował Głównym Domem Schronienia i spisywał swoje wspomnienia. W tym samym roku został wywieziony z podopiecznymi do obozu koncentracyjnego w Treblince, gdzie zmarł. Został odznaczony Krzyżem Oficerskim Orderu Polonia Restituta.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, WWP – zbiór akt, sygn. 12; M. Falkowska, *Kalendarz życia, działalności i twórczości Janusza Korczaka*, Warszawa 1989; B. Wojnowska, *Nota wydawnicza*, [w:] J. Korczak, *Dziela*, t. 3/1: *Na mównicy. Publicystyka społeczna (1898–1912)*, red. J. Bartnicka, Warszawa 1994; B. Wojnowska, *Nota wydawnicza*, [w:] J. Korczak, *Dziela*, t. 3/2: *Na mównicy. Publicystyka społeczna (1898–1912)*, red. J. Bartnicka, Warszawa 1994; M. Demel, S. Wołoszyn (przy współpracy M. Ciesielskiej), *Nota wydawnicza*, [w:] J. Korczak, *Dziela*, t. 4: *Szkoła życia, Obrazki szpitalne, Artykuły pedagogiczne i medyczne (1900–1912)*, red. S. Wołoszyn, Warszawa 1998; W. Okoń, *Wizerunki sławnych pedagogów polskich*, Warszawa 2000; J. Bińczycka, *Korczak Janusz (Henryk Goldszmit 1878–1942)*, [w:] *Encyklopedia Pedagogiczna XX wieku*, t. II, Warszawa 2003; B. Matyjas, *Koncepcja wychowawcza Janusza Korczaka*, [w:] *Encyklopedia Pedagogiczna XX wieku*, t. II, Warszawa 2003; J. Olczak-Ronikier, *Korczak. Próba biografii*, Warszawa 2011; K. Stachowicz, *Wielkie biografie. Korczak*, Warszawa 2012.

Bibliografia podmiotowa:

Dzieci ulicy, Warszawa 1901: odb. z czasopisma „CdW”; *Dziecko salonu*, Warszawa 1907: odb. z czasopisma „Głos”; *Mości, Joski i Srule*, Warszawa 1910; *Józki, Jaski i Franki*, Warszawa 1911; *Pamiętnik*, [w:] *Pisma wybrane*, wprowadzenie i wybór A. Lewin, t. 4, Warszawa 1978; *Dziela*, t. 3/1: *Na mównicy. Publicystyka społeczna (1898–1912)*, Warszawa 1994; *Dziela*, t. 3/2: *Na mównicy. Publicystyka społeczna (1898–1912)*, Warszawa 1994; *Dziela*, t. 4: *Szkoła życia, Obrazki szpitalne, Artykuły pedagogiczne i medyczne (1900–1912)*, Warszawa 1998.

A. Wałęga

Kordiaczyńska-Święcka Irena (1886/1891–?), działaczka społeczno-polityczna, bibliotekarka. Pseud. Dora, Irena.

Była córką Stanisława. Pracowała jako bibliotekarka w Kielcach. Od 1905 r. prowadziła działalność oświatową i polityczną – jako członkini Okręgowego Komitetu Robotniczego PPS była agitatorką i prelegentką na zebraniach kół PPS, udostępniała również swoją bibliotekę na lokal konspiracyjny. W l. 1905–1908 prowadziła kursy dla analfabetów w ramach Oddziału Kieleckiego Stowarzyszenia Kursów dla Analfabetów Dorosłych. Od grudnia 1906 r. należała do PPS–Frakcji Rewolucyjnej, pracowała w Organizacji Bojowej,

przenosiła broń i opiekowała się jej składem w lokalu Kursów dla Analfabetów. W tekście *Per aspera ad astra*, opublikowanym na łamach jednodniówki wydanej przez „Echa Kieleckie” dla upamiętnienia jubileuszu pracy Aleksandra Świętochowskiego (zob.), krytykowała podwójne standardy ówczesnej etyki seksualnej, polemizowała z dokonaną przez Kazimierę Bujwidową interpretacją *Dziejów Grzechu* Stefana Żeromskiego (zob.) i przekonywała do edukowania kobiet: „starajmy się uświadamiać ofiarę wyzysku, wpajajmy w nią poczucie godności człowieka”. W 1908 r. została aresztowana i uwięziona w Kielcach. We wrześniu 1909 r. skazano ją na zesłanie na Syberię.

Bibliografia przedmiotowa:

Archiwum Państwowe Federacji Rosyjskiej w Moskwie (Gosudarstwennyj Archiw Rossijskoj Federacji), f. 102, op. 8, j. 13, cz. 6/07, op. 9, j. 13, cz. 1, 1-z/1908; *Kronika: Aresztowanie*, „NG” 1908, nr 476; *Z sądu*, „GKiel” 1909, nr 75; *Na prowincji: Kielce*, „SPP” 1909, nr 219; „KRRwP” 1937, nr 3; B. Szabat, *W szkołkach i organizacjach bojowych. Kobiety na Kielecczyźnie na przełomie XIX i XX wieku*, [w:] *Kobieta i świat polityki: Polska na tle porównawczym w XIX i w początkach XX wieku: zbiór studiów*, red. A. Żarnowska, A. Szwarz, t. 3, Warszawa 1994; *Kieleccy bohaterowie 1905–1907: Relacje Jana Partyki, Piotra Wiślickiego i Cecylii Stodólkiewicz-Fiołek*, oprac. B. Szabat, M. Nowak, Kielce 2003; J. Pająk, B. Szabat, *Kordiaczyńska-Święcka Irena (ok. 1886–?)*, *ŚSB*, t. 2, Kielce 2009.

Bibliografia podmiotowa:

Per aspera ad astra, „EK: jednodniówka wydana w dniu jubileuszu 40-letniej pracy społeczno-kulturalnej i literackiej Aleksandra Świętochowskiego”, X 1908.

P. Pająk

Korenfeld Mikołaj (1856–1931), adwokat, działacz społeczny.

Urodził się w Warszawie. Pochodził z inteligentkiej rodziny żydowskiej, był synem Bernarda, lekarza, oraz Pauliny. Uczył się w jednym z warszawskich gimnazjów, po jego ukończeniu podjął studia prawnicze na UW. Edukację uzupełniał na uczelniach w Heidelbergu i Paryżu. Był adwokatem przysięgłym. W 1918 r. objął funkcję przewodniczącego Koła Kuratorów Więziennych. Nie należał do żadnej organizacji politycznej, ale wielokrotnie udzielał pomocy prawnej działaczom PPS oraz SDKPiL. Był zwolennikiem asymilacji Żydów; w opublikowanej w 1916 r. broszurze *Ghettowcy* podkreślał fundamentalne znaczenie publicznej, powszechnej oświaty, widząc w niej źródło postępu społecznego oraz czynnik akulturacji ludności żydowskiej.

Popularyzował wiedzę na temat prawa i systemu penitencjarnego. Wielokrotnie na łamach „Gazety Sądowej Warszawskiej” relacjonował międzynarodowe i ogólnopolskie zjazdy prawników i ekonomistów. I tak np. w 1888 r. opublikował tam tekst *Międzynarodowe kongresy penitencjarne i przyszły kongres w Petersburgu*. Tłumaczył na język polski włoskie prace z dziedziny prawa i kryminologii. Działał w wielu organizacjach społecznych. Należał do Towarzystwa Badań nad Dziećmi. Był współzałożycielem utworzonego w 1909 r. Towarzystwa Opieki nad Więźniami „Patronat”. Jako członek honorowy objął stanowisko prezesa Towarzystwa Opieki nad Dziećmi Więźniów. Należał do Towarzystwa Przyjaciół Dzieci.

Udzielał się również w Warszawskim Towarzystwie Higienicznym, na którego posiedzeniach wygłaszał odczyty. Był sygnatariuszem dokumentów założycielskich i działaczem Towarzystwa Higieny Praktycznej im. Bolesława Prusa, pełnił tam funkcję sekretarza zarządu.

Podobnie jak wielu społeczników tego okresu Korenfeld stawiał pytanie, jak daleko powinna sięgać ingerencja aparatu państwa oraz organizacji społecznych w opiekę i wychowanie dzieci i młodzieży. Głównym obszarem jego zainteresowań, a zarazem polem, na którym szczególnie się zastrzyżył, była kwestia opieki nad dziećmi i młodzieżą, które weszły w konflikt z prawem. Wielokrotnie wypowiadał się na temat konieczności zapewnienia im bezpłatnej obrony prawnej. W 1904 r. zainicjował działalność niesformalizowanego koła skupiającego grupę adwokatów, którzy świadczyli bezpłatną pomoc prawną osobom nieletnim. Znaczenia pomocy i wsparcia dla młodocianych przestępców oraz młodych ludzi zagrożonych konfliktem z prawem dotyczyło wiele jego tekstów publicystycznych. Popularyzował idee działań opiekuńczych, resocjalizacyjnych i profilaktycznych. Te problemy podejmował w licznych pracach ogłaszanych na łamach „Gazety Sądowej Warszawskiej”, „Kurieru Warszawskiego” i „Kurieru Polskiego”. W wielu tekstach pisał o konieczności takiej organizacji systemu penitencjarnego, która gwarantowałaby osadzonym nieletnim odbywanie kary pozbawienia wolności wyłącznie w odrębnych instytucjach dla dzieci i młodzieży. Pisał o działalności placówki resocjalizacyjnej dla chłopców w Studzieńcu. W 1907 r. w czasie posiedzenia Wydziału Wychowawczego Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego postulował przeprowadzenie reform w zakresie działań wychowawczych wobec młodocianych i warunków bytowych w tej placówce.

W okresie II RP był członkiem Komisji Kodyfikacyjnej, pracującej nad ustawodawstwem dla nieletnich opartym na zachodnich wzorcach, które uwzględniały środowisko i warunki dorastania małoletnich sprawców. Krytykował brak dostatecznej troski o instytucje poprawcze dla dzieci i młodzieży w odrodzonej Polsce – m.in. w tekście *Zły projekt pod hasłem oszczędności*, opublikowanym w 1921 r. w „Gazecie Sądowej Warszawskiej”, pisał o nieskuteczności metod i form pracy resocjalizacyjnej w Studzieńcu; problemu recydywy wychowanków zakładu dotyczył artykuł *Przerażający odsetek*, zamieszczony w 1924 r. w tym samym piśmie. W 1928 r. uczestniczył w głośnym procesie dotyczącym zaniedbań władz ośrodka poprawczego w Studzieńcu, reprezentował w nim podopiecznych placówki. Zmarł w Warszawie w wyniku ataku serca, którego doznał w trakcie przesłuchania podczas procesu sądowego Justyny Budzińskiej-Tylickiej (zob.) i innych osób oskarżonych o zorganizowanie manifestacji Centrolewu. W nekrologu pisano o Korenfeldzie: „uważał zawód obrończy za wzniosłe posłannictwo i tak też wykonywał swoje obowiązki [...] Odszedł niezmiernie zasłużony adwokat i obywatel, gorący patriota, szczerze miłujący swój kraj”.

Bibliografia przedmiotowa:

AGAD, KGGW, sygn. 7843; APW, WGUdsS, sygn. 545; *Towarzystwo Higieny Praktycznej im. Bolesława Prusa. Pamiętnik za rok 1916*, Warszawa 1917; „GPor” 1931, nr 37, 39; „GRob” 1931, nr 32; „GSW” 1931, nr 6; E. Muszalski, *Korenfeld Mikołaj (1856–1931)*, PSB, t. XIV, Wrocław 1968–1969; J. Sasaki, *Mikołaj Korenfeld, SBAP*, t. 2, z. 2, red. R. Łyczywka, Warszawa 2006; Z. Borzymińska, *Korenfeld Mikołaj, PSJ*, t. 1, Warszawa 2003; D. Raś, *O poprawie winowajców w więzieniach i zakładach dla nieletnich*, Katowice 2006; A. Böldyrew, *Spółczeństwo Królestwa Polskiego wobec patologii społecznych w latach 1864–1914*, Łódź 2016.

Bibliografia podmiotowa:

Bezbronni, „GSW” 1903, nr 13; *Koło obrony nieletnich podsądnych*, „GSW” 1904, nr 40; *Nowelki z raportów policyjnych*, „GSW” 1904, nr 38; *Kronika kryminalna. Sprawa nieletniego*, „GSW” 1905, nr 26; *O potrzebie reform higienicznych i wychowawczych w osadzie rolniczo-rzemieślniczej w Studzieńcu*, „Zdrowie” 1908, nr 3; *Wychowanie publiczne w starciu z władzą rodzicielską i opieką*, „GSW” 1910, nr 33, 34, 35, 36; *Dzieci przed sądem. Sprawozdanie z Kongresu odbytego w Paryżu w czerwcu roku bieżącego*, „GSW” 1911, nr 47, 48, 49, 50, 51, 52; *Zjazd działaczy w sprawach dotyczących sądów dla nieletnich*, „GSW” 1914, nr 12, 13, 14; *Ghettowcy*, Warszawa 1916; *Studzieniec*, „KPol” 1918, nr 22, 23.

J. Böldyrew

Kornitowicz Kazimierz (1892–1939), działacz społeczny, pionier andragogiki.

Urodził się w Warszawie, był synem Edwarda, lekarza psychiatry, i Wiktorii z Pollów. Edukację rozpoczął w III Gimnazjum Rządowym w Warszawie, a po wybuchu strajku szkolnego w 1905 r. kontynuował ją najpierw na tajnych kompletach Koła Wychowawców, a później w prywatnej szkole polskiej w Warszawie. Egzamin maturalny zdał w Korpusie Kadetów w Moskwie w 1912 r. Następnie, w l. 1910–1914, podjął studia przyrodnicze, początkowo jako słuchacz nadzwyczajny na Wydziale Filozoficznym UJ, był równocześnie asystentem demonstratorem w uniwersyteckim Zakładzie Fizyki w l. 1912–1914 i sekretarzem Kółka Przyrodniczego Uczniów UJ. Podczas studiów działał też w kole akademickim Towarzystwa Uniwersytetu Ludowego im. Adama Mickiewicza, prowadząc akcję oświatową w Dębnikach, robotniczym przedmieściu Krakowa. W czasie I wojny światowej, w l. 1914–1916, był żołnierzem i sanitariuszem 5 pułku I Brygady Legionów. W maju 1916 r. z uwagi na zły stan zdrowia został przeniesiony do Piotrkowa, gdzie w Centralnym Biurze Szkolnym NKN odpowiadał za zaopatrywanie w pomoce naukowe bibliotek i szkół. Wykładał politykę ekonomiczną na Jednorocznych Kursach Odbudowy Miast, Miasteczek i Wsi Polskich. W grudniu 1916 r. został członkiem Komisji Pedagogicznej Kursów dla Dorosłych m.st. Warszawy. W 1917 r. mianowano go kierownikiem ogniska Kursów dla Dorosłych w Warszawie, działalność oświatową wśród ludności robotniczej prowadził aż do 1923 r. W 1918 r. pracował w redakcji „Rocznika Kursów dla Dorosłych”.

W okresie II RP był pionierem andragogiki i pedagogiki społecznej w Polsce. Prowadził szeroko zakrojoną działalność edukacyjną, brał czynny udział w konferencjach i zjazdach oświatowych m.in. w Krakowie, Lwowie i Warszawie. Był autorem koncepcji „pomocy w tworzeniu”, inicjując kreatywny kierunek działalności oświatowej. Liczne prace i artykuły, dotyczące kształcenia i wychowania młodzieży pracującej, walki z analfabetyzmem, organizacji wypoczynku dla młodzieży i dorosłych, oświaty w ruchu spółdzielczym, upowszechniania oświaty i kultury w społecznościach górniczych i wśród osób bezrobotnych, publikował w czasopiśmie: „Polska Oświata Pozaszkolna”, „Praca i Opieka Społeczna”, „Pracownik Oświatowy”, „Rocznik Pedagogiczny”. Zmarł w Lublinie.

Bibliografia przedmiotowa:

BUŁ, DZS, Kowalewski Zdzisław, *Kornitowicz jako działacz oświatowy*, rps 1547; *Centralne Biuro Kursów dla Dorosłych. Sprawozdanie za r. 1919/20*, Warszawa 1920; *Centralne Biuro Kursów dla*

Dorosłych. Sprawozdanie za r. 1926/27, Warszawa 1927; H. Brodowska, *Z dziejów kształcenia pracowników społeczno-oświatowych 1925–1952*, „ZNUŁNHS” 1958, seria I, z. 10; H. Radlińska, *Z dziejów pracy społecznej i oświatowej*, Wrocław 1964; S. Konarski, *Kornilowicz Kazimierz (1892–1939)*, PSB, t. XIV, Wrocław 1968–1969; W. Dobrołowicz, *Kazimierz Kornilowicz i Helena Radlińska z Wolnej Wszechnicy Polskiej – prekursorami pojęcia „postawa twórcza”*, „WszPol” 2002, nr 4; W. Zardecki, *Polska myśl animacyjna w pedagogice dwudziestolecia międzywojennego*, „SKE” 2016, nr 1; E. Nycz, A. Żukiewicz, *Oświata, kultura i wychowanie w społecznych koncepcjach pedagogicznych Kazimierza Kornilowicza*, „RP” 2018, nr 1; W. Theiss, *Edukacja i zaangażowanie. Sto lat pedagogiki społecznej w Polsce (1908–2008). Wprowadzenie*, „PedSpoł” 2018, nr 2; J. Półturzycki, *Stulecie rozwoju edukacji dorosłych w Polsce (1918–2018/2019)*, „RA” 2019, t. 26.

K. Cybulska

Korus Józef (1881–1967), działacz polityczny, zecer. Pseud. Biedny.

Urodził się w Radomiu, w rodzinie chłopskiej. Był synem Wincentego, w 1889 r. został osierocony przez ojca. Ukończył trzy klasy szkoły elementarnej, ze względu na trudną sytuację materialną przerwał naukę. Od 11. r.ż. pracował w fabryce gilz i w sklepie. W l. 1895–1897 odbył praktykę zecerą i kształcił się na rzemieślniczych kursach wieczorowych. W l. 1897–1904 pracował jako zecer w radomskiej drukarni. W 1900 r. uzyskał dyplom składacza ręcznego Zgromadzenia Drukarzy Warszawskich, w 1903 r. został jego członkiem. Od 1898 r. wspomagał działalność oświatową PPS, do której wstąpił w 1900 r., w l. 1900–1902 był związany z grupą Postępowych Demokratów lekarza Henryka Fiedlera (zob.), zorganizował 12 kół kulturalno-oświatowych, zajmował się również wyszukiwaniem lokali na prowadzenie wykładów, współzakładał Uniwersytet Ludowy w Radomiu. W l. 1903–1904 powiełał i kolportował wydawnictwa PPS. Brał udział w manifestacjach radomskich w grudniu 1904 r. i w lutym 1905 r. Pracował w tajnych drukarniach PPS w regionie radomskim, powielając odezwy i pisma ulotne, drukował również organ PPS „Wici”. Na łamach „Wici” gościła tematyka oświatowa, np. w numerze 13 z 1907 r. ukazał się artykuł *O potrzebie roboty kulturalnej* krytykujący Macierz Szkolną jako zdominowaną przez ND i wzywający robotników do tworzenia postępowych inicjatyw edukacyjnych: „prenumerujemy pisma, zakładamy biblioteki, czytelnie i koła oświatowe!”. W kwietniu 1908 r. policja wpadła na trop drukarni ulokowanej w leśniczówce. Korus, zagrożony zdekonspirowaniem, zakopał sprzęt do powielania odbitek w lesie i wrócił nielegalnie do Radomia. W maju 1908 r. został aresztowany i oskarżony o przynależność do PPS, we wrześniu skazano go na cztery lata ciężkich robót. W 1911 r. ze względu na zaawansowaną gruźlicę przeniesiono go z więzienia do zakładu pracy karnej w Radomiu – został zwolniony dopiero w 1915 r.

W okresie II RP, w l. 1919–1923, z ramienia PPS obejmował mandat radnego Radomia. W l. 1918–1920 był woźnym w Męskim Seminarium Nauczycielskim, pracował w drukarniach i działał w Związku Zawodowym Drukarzy. Prowadził sekretariat Stowarzyszenia Byłych Więźniów Politycznych. Podczas II wojny światowej pracował w drukarni Czesława Ozimka, od 1942 r. kolportował ulotki podziemia. Po wojnie należał do Związku Weteranów Walk Rewolucyjnych 1905–1918. Został odznaczony Krzyżem Niepodległości i Krzyżem Oficerskim Orderu Odrodzenia Polski. Zmarł w Radomiu.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, ZAODRR, sygn. 9398; *Zgromadzenie Drukarzy Warszawskich*, „GRP” 1903, nr 23; *Z sądów: Frakcja Rewolucyjna PPS w Radomiu*, „PrzP” 1908, nr 247; *Nauczyciele krócej pracujący w naszym Seminarium*, [w:] *Monografia Państwowego Seminarium Nauczycielskiego w Radomiu 1915–1925*, oprac. J. Rokoszny, Radom 1925; M. Banaszek, *Radomskie „Wici”*, „KHPP” 1984, nr 1; J. Boniecki, *Józef Korus – ps. „Biedny”*, *ZiNZR*, t. 2, Radom 1988; A. Pacholczykowa, *Korus Józef, SBDPRR*, t. 3, red. F. Tych, Warszawa 1992; J. Pająk, *Korus Józef (1881–1967)*, *ŚSB*, t. 2, Kielce 2009.

Bibliografia podmiotowa:

Ze wspomnień pierwszomajowych robotników radomskich, „ZR” 1950, nr 115; *Wspomnienia*, [w:] *Almanach drukarstwa Kielecczyzny*, red. J. Butwiłło, Z. Nosal, Kielce 1969; *Kartka z kalendarza*, „TR” 1984, nr 9.

P. Pająk

Korzon Tadeusz (1839–1918), historyk, publicysta, przedstawiciel tzw. warszawskiej szkoły historycznej.

Urodził się w Mińsku Litewskim. Był synem Adama, sekretarza gubernialnego, i Henriety z Łowaszynskich. Uczył się w gimnazjum w Mińsku, a w l. 1855–1859 studiował prawo w Moskwie. Zrezygnował z oferowanej mu pracy na Uniwersytecie Moskiewskim i w l. 1859–1861 podjął zatrudnienie jako nauczyciel w Kownie. Następnie pracował jako sekretarz w Komisji Tymczasowej, potem w Urzędzie Gubernialnym do Spraw Włościańskich. W 1861 r. współorganizował śpiewy patriotyczne w kościołach Kowna, w wyniku czego policja przeszukała jego mieszkanie i znalazła tekst nawołujący do uwłaszczenia chłopów (krytykujący postawę władców rosyjskich) z odręcznie naniesionymi przez Korzona poprawkami. Nie był, co prawda, autorem odezwy (nie zdradził jego nazwiska w areszcie), ale i tak oskarżono go o obrazę majestatu i w wyniku ponad 10-miesięcznego procesu skazano na karę śmierci, którą zamieniono na zsyłkę administracyjną (Ufa, Orenburg). Po powrocie w 1867 r. został skierowany wraz z żoną do Piotrkowa, który opuścił w 1869 r. i przeniósł się do Warszawy. Utrzymywał się z pracy w dyrekcji Kolei Nadwiślańskiej, udzielania prywatnych lekcji oraz publicystyki. W l. 1876–1886 wykładał w Szkole Handlowej im. Leopolda Kronenberga, z której usunięto go z powodów politycznych. W 1897 r. objął stanowisko bibliotekarza w Bibliotece Ordynacji Zamojskiej, gdzie prócz katalogowania rękopisów zajmował się głównie pracą badawczą.

Wiele publikował, przede wszystkim teksty o charakterze naukowym i popularno-naukowym oraz dydaktycznym z zakresu historii. W pracach naukowych przeciwstawiał się narzucanej przez państwa zaborcze propagandowej wersji dziejów polskich. Szczególnie widoczne było to w *Wewnętrznych dziejach Polski za Stanisława Augusta 1764–1794* (1882–1886), w których dowodził, że państwo polskie w XVIII w. przeżywało odrodzenie gospodarcze i wzmacniało się politycznie. Na tym tle wdał się w spór z przedstawicielami tzw. szkoły krakowskiej – Józefem Szujkim i Michałem Bobrzyńskim – podczas zjazdu Towarzystwa Historycznego we Lwowie w 1890 r. Wygłosił wówczas referat *Błędy historiografii naszej w budowaniu dziejów Polski*. Z niektórych swoich tez wycofał się pod naciskiem Oswalda Balzera, ale samo wystąpienie zostało pozytywnie odebrane przez środowiska

niepodległościowe. Prócz prac zwartych, często wielotomowych, teksty naukowe publikował w „Kwartalniku Historycznym”, „Ateneum”, „Bibliotece Warszawskiej”. Pod jego patronatem powstał „Przegląd Historyczny”, do którego również pisał. Uczestniczył w wielu zjazdach naukowych, m.in. w Kongresie Antropologicznym w 1884 r. we Wrocławiu, Zjeździe Historii Porównawczej w 1900 r. w Paryżu oraz w Międzynarodowym Kongresie Historii Porównawczej w 1903 r. w Rzymie. W 1888 r. został członkiem korespondentem AU, a od 1903 r. był członkiem czynnym. W uznaniu jego zasług naukowych UL przyznał mu w 1912 r. doktorat *honoris causa*.

Był zwolennikiem kształtowania postaw narodu przez popularyzację jego dziejów. Wielokrotnie pisał o wartości upowszechniania wiedzy historycznej, m.in. na łamach „Rocznika Pedagogicznego”. Opublikował wiele artykułów popularnonaukowych z zakresu historii nowożytnej oraz dydaktyki historii w periodykach społeczno-kulturalnych i pedagogicznych wydawanych w Królestwie Polskim oraz w Galicji: „Tygodniku Ilustrowanym”, „Przewodniku Naukowym i Literackim”, „Kłosach”, „Gazecie Świątecznej”, „Niwie”, „Tygodniku Literackim”, „Słowie Polskim”, „Muzeum”, „Reformie Szkolnej” „Przeglądzie Pedagogicznym”, którego był również współredaktorem. Współpracował z Konradem Prószyńskim (zob.). W l. 1887–1901 należał do redakcji *Wielkiej Encyklopedii Ilustrowanej*, był odpowiedzialny za dział *Historia*, opublikował kilka haseł. W l. 70. i 80. XIX w. ukazało się wiele jego podręczników do historii dla różnych grup wiekowych, a w 1914 r. podręcznik dla uczniów Szkoły Handlowej. Opracował też wykłady z historii do „Kursu Samokształcenia” (dodatek do „Przeglądu Pedagogicznego”). Był wykładowcą Uniwersytetu Latającego. Należał do grona założycieli oraz członków zwyczajnych Towarzystwa Kursów Naukowych, gdzie w r. akad. 1906/1907 prowadził kurs historii powszechnej. Wysoko cenił znaczenie pracy nauczycielskiej: w 1904 r. pisał o sobie jako człowieku mogącym „legitymować się stanem służby pedagogicznej z górą 40-letnim”. Apelując do opinii publicznej o finansowe wsparcie Towarzystwa Wpisów Szkolnych, stawiał diagnozę: „Mamy stolicę, zwaną miastem analfabetów; mamy fatalną statystykę szkolnictwa; mamy przed sobą zatrważające widoki co do naszej produkcji umysłowej, tudzież co do wzmagającej się pogardy i nienawiści sąsiadów”. Należał do Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, był jednym z trzech jego członków honorowych. Był członkiem Rady Nadzorczej Polskiej Macierzy Szkolnej.

W l. 1903–1904 pełnił funkcje społecznego prezesa Warszawskiej Kasy Przewodności i Pomocy dla Literatów i Dziennikarzy (Kasa Literacka) oraz członka Komitetu Kasy im. Mianowskiego. Był zaangażowany w powstanie Towarzystwa Miłośników Historii, w ramach którego wygłaszał też odczyty. Od 1915 r. wchodził w skład komitetu Towarzystwa Bibliotek Publicznych. Wraz z żoną prowadził salon będący miejscem spotkań uczestników powstań, zesłańców i humanistów, m.in. wykładowców Towarzystwa Kursów Naukowych. Interesował się bieżącą sytuacją szkolnictwa polskiego; wraz z Ignacym Chrzanowskim (zob.), Piotrem Drzewieckim (zob.), Karolem Duninem i Pawłem Sosnowskim (zob.) napisał krótkie sprawozdanie na temat polskich gimnazjów klasycznych i realnych działających w Królestwie Polskim po 1905 r. Pomimo nastawienia niepodległościowego i antyzaborczego nie popierał strajku szkolnego 1905 r. Sympatyzował z wizją polityczną Romana Dmowskiego. W chwili wybuchu I wojny światowej przebywał w Sopocie. Został aresztowany i umieszczony na Rugii, skąd przez kraje skandynawskie udało mu się wrócić do Warszawy, gdzie zmarł.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, WWP – zbiór akt, sygn. 12; AGAD, Szeft Administracji przy Generał-Gubernatorstwie Warszawskim, sygn. 87; APŁ, Archiwum rodziny Bartoszewiczów, sygn. 2542; *Jednodniówka Towarzystwa Wpisów Szkolnych*, Warszawa 1909; S. Zakrzewski, *Tadeusz Korzon*, „KH” 1918, t. XXXII; *Z dziejów książki*, Warszawa 1961; W. Konopczyński, *Korzon Tadeusz (1839–1918)*, PSB, t. XIV, Wrocław 1968–1969; B. Grochulska, *Tadeusz Korzon (1839–1918)*, [w:] *Historycy warszawscy ostatnich dwóch stuleci*, red. A. Gieysztor, J. Maternicki, H. Samsonowicz, Warszawa 1986; L. Zasztowt, *Popularyzacja nauki w Królestwie Polskim 1865–1905*, Wrocław 1989; M. Wierzbicka, *Tadeusz Korzon*, SHP, Warszawa 1994; J. Kolbuszewska, *Tadeusz Korzon (1839–1918). Między codziennością, nauką a służbą narodowi*, Łódź 2011; I. Religa, *Relacje małżeńskie zakłęte w listach – Jadwiga i Tadeusz Korzon*, „BTH” 2014, t. XII.

Bibliografia podmiotowa:

Historia starożytna wyłożona sposobem elementarnym, Warszawa 1905; *List otwarty [Głosy w sprawie bezrobocia szkolnego]*, Warszawa 1905; *Historia nowoczesna 1788–1805 uzupełniona latopisem XIX w.*, Warszawa 1906; *Kim i czym był Kościuszko. Opowiedział to krótko i jasno...*, Warszawa 1907; *Historia jako dźwignia uświadomienia narodowego. Pamiętnik wzniesienia i odsłonięcia pomników T. Kościuszki i K. Pułaskiego, tudzież połączonego z tą uroczystością Kongresu narodowego Polskiego w Waszyngtonie w maju 1910 r.*, Chicago 1911; *Historia handlu w zarysie*, Warszawa 1914; *Historia wieków średnich wyłożona sposobem elementarnym*, Warszawa 1914; *Listy otwarte. Mowy. Rozprawy. Rozbiory*, t. II, Warszawa 1916; *Przedśmiertna męczarnia Kościuszki i żal pozgonny narodu*, Warszawa 1917.

AB

Kosmowska Irena (1879–1945), nauczycielka, publicystka, działaczka ruchu ludowego, posłanka. Pseud. i kryp. „Jasiek z Lipnicy”, „Jaśkowa z Lipnicy”, I.K., K.

Urodziła się w Warszawie, w zamożnej rodzinie inteligenckiej Wiktoryna (zob.) i Ireny z Kozłowskich (zob.). Początkową edukację odebrała w domu rodzinnym pod kierunkiem matki i guwernantek. Od 1893 r. kontynuowała naukę na pensji żeńskiej Zuzanny Morawskiej w Warszawie, a następnie w Szkole Domowej Pracy Kobiet w Kuźnicach k. Zakopanego założonej przez Jadwigę Zamoyską. W 1905 r. podjęła studia na UL jako wolna słuchaczka na zajęciach z historii i literatury polskiej.

Od młodości zajmowała się działalnością oświatową. W l. 1903–1904 pracowała jako nauczycielka na tajnej pensji sióstr Jadwigi i Marii Warnkówien. Prowadziła zajęcia z języka polskiego i historii na kursach rocznych zorganizowanych z inicjatywy Towarzystwa Wychowania Przedszkolnego. W czasie przerwy w studiach działała w Zjednoczonym Kole Ziemianek i podjęła pracę nauczycielki w, utrzymywanej przez Koło, Szkole Gospodarczej dla Dziewcząt w Mirosławcach. Pod wpływem działaczy ruchu ludowego w Królestwie Polskim i Galicji, m.in. Marii i Bolesława Wysłouchów oraz Jana Dąbskiego, zbliżyła się do postępowych kół oświatowych. Przyjęła bardziej radykalny program pracy społecznej – nie „dla ludu”, a „z ludem”. Z powodów ideowych zrezygnowała ze współpracy ze środowiskiem ziemianek, w 1907 r. odeszła ze szkoły w Mirosławcach. Podjęła pracę w „Mariadwinku”, szkole dla ochraniarek, założonej we Włochach k. Warszawy przez Marię Weryho-Radziwiłłowiczową (zob.) i Jadwigę Dziubińską (zob.). Rozwijała własne koncepcje kształcenia

zawodowego i pracy wychowawczej. Wprowadziła je do praktyki edukacyjnej w szkole gospodarczej, którą założyła w Krasieninie k. Lubartowa w r.szk. 1912/1913. W pierwszym roku placówka funkcjonowała w charakterze warsztatów tkackich, szycia i ubioru. Następnie działała jako Ferma Gospodarcza dla Dziewcząt Włościańskich pod egidą Towarzystwa Popierania Przemysłu Ludowego. Kosmowska podjęła się urzędzenia szkoły, doboru personelu, ułożenia programu nauczania i wychowania. Sama prowadziła zajęcia z języka polskiego i historii. Mimo kłopotów finansowych kierowała placówką do końca życia. Opiekowała się wychowankami szkoły, udzielała im gościny we własnym mieszkaniu w Warszawie. Kosmowska wspólnie z Dziubińską opracowywała także programy innych szkół rolniczych – w Kruszynku, Gołotczyźnie, Sokołównu. Wykorzystywała przy tym doświadczenia szkół rolniczych i uniwersytetów ludowych w Czechach i Skandynawii.

Działalność na rzecz oświaty szkolnej i pozaszkolnej prowadziła również w ramach TKR, którego była aktywną członkinią, pełniła w nim funkcję sekretarki. Miała znaczący udział w organizacji akcji na rzecz szerzenia oświaty i czytelnictwa na wsi, zakładania bibliotek i czytelni, prowadzenia kursów i kółek rolniczych, propagowania spółdzielczości. Znaczenie działań na rzecz rozwoju oświaty zawodowej dla dziewcząt oraz ich aktywizacji w życiu społecznym omawiała w czasie publicznych wystąpień. W 1909 r. wzięła udział w II Polskim Kongresie Pedagogicznym we Lwowie, gdzie wygłosiła referat *Szkoły gospodarcze dla dziewcząt włościańskich*. Przedstawiła w nim własne propozycje organizacji i funkcjonowania szkolnictwa dla dziewcząt, podjęła kwestię roli kobiet w życiu wsi i wynikającej z tego konieczności zapewnienia im wykształcenia. Określiła funkcje nauczyciela w przygotowaniu młodzieży do pracy w środowisku wiejskim.

Ważnym obszarem jej aktywności była działalność publicystyczna i redaktorska. Debiutowała w pierwszym numerze „Zarania” artykułem *Kto ma w ręce ująć czyn?* (1907). W l. 1908–1915 była współredaktorką „Zarania”, a od 1911 r. redagowała jego dodatek „Świt – Młodzi Idą”. Od 1912 r. pracowała w redakcji dodatku „Sprawy Szkolne”, w którym zamieszczała teksty m.in. nauczycieli wiejskich. We własnych tekstach publicystycznych drukowanych na łamach „Zarania” przybliżała czytelnikom twórczość najwybitniejszych polskich poetów, pisarzy, dramaturgów: Adama Mickiewicza, Juliusza Słowackiego, Cypriana Kamila Norwida, Zygmunta Krasińskiego, Stanisława Wyspiańskiego. Maksymilian Malinowski wspominał, że „pisała te artykuły prosto, szczerze, z myślą przewodnią, by ogół czytelników istotnie poznawał twórczość i znaczenie oraz treść pisma i charakter naszych polskich pisarzy i wieszczów zarazem”. Pisała o historii Polski i działaniach na rzecz demokratyzacji relacji społecznych prowadzonych przez Hugona Kołłątaja, Stanisława Staszica, Joachima Lelewela, Maurycego Mochnackiego. Zamieściła także kilka tekstów na łamach czasopism społeczno-kulturalnych: „Prawdy”, „Świata Kobiecego”, „Dobrej Gospodyni” i „Przebudzenia”. Apelowwała w nich o uznanie społecznego znaczenia oświaty dla ludu, informowała o działalności szkół rolniczych w Królestwie Polskim. Wspierała zdolnych poetów i pisarzy ludowych, m.in. Antoniego Kucharczyka, Michała Łazorczyka, Józefa Pawelczyka oraz Kajetana Sawczuka (zob.), wydając tom jego poezji. Władze carskie uznały dzieło za radykalne i podburzające do buntu, w zastępstwie autora skazując Kosmowską na rok więzienia; ostatecznie karę zamieniono na kaucję pieniężną. Była członkinią Zarządu Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. Propagowała idee krajoznawstwa, organizowała wycieczki i wystawy, publikowała teksty ludoznawcze.

W przededniu I wojny światowej brała czynny udział w ruchu niepodległościowym. W 1912 r. uczestniczyła w zjeździe, na którym powołano Tymczasową Komisję Skonfederowanych Stronnictw Niepodległościowych. Angażowała się w zakładanie POW w Królestwie Polskim. Należała do LKPW. Działalność niepodległościową kontynuowała w czasie I wojny światowej. Razem z Malinowskim wydawała nielegalny periodyk „Na Naszej Ziemi”, a później samodzielnie przygotowała dwa numery tajnego pisma „Już Blisko”, wzywającego ludność wiejską do popierania LP. Z powodu tej działalności w 1915 r. została aresztowana i wywieziona do Moskwy, gdzie osadzono ją w więzieniu na Tagance. Po zwolnieniu, dzięki kaucji wpłaconej przez rodzinę, pojechała do Petersburga, gdzie pracowała w Polskim Komitecie Pomocy Ofiarom Wojny. Przewodniczyła, powołanej przez Komitet, Komisji Kulturalno-Oświatowej. W ramach tej organizacji prowadziła kursy dla nauczycielek i ochroniarek. Koordynowała zakładanie i prowadzenie placówek oświatowych na terenie Rosji, nadzorowała prace nad programem nauczania, kolportażem podręczników i właściwym doborem kadry pedagogicznej. Na polu oświaty współpracowała także z Socjalistycznym Stowarzyszeniem „Promień”, wygłaszała odczyty dla polskich robotników. Publikowała na łamach wydawanego w Petersburgu „Głosu Polskiego”. Po wybuchu rewolucji w Rosji wykorzystała możliwość wyjazdu i w 1918 r. wróciła do Warszawy.

W okresie II RP kontynuowała działalność oświatową. W 1919 r. współorganizowała Instytut Oświaty i Kultury im. Stanisława Staszica w Warszawie i odbudowała szkołę w Kraśnie. Była wykładowczynią w Państwowym Seminarium dla Nauczycieli Rzemiosła w Warszawie. Angażowała się w działalność Towarzystwa Oświaty Demokratycznej „Nowe Tory”, pełniła w nim funkcję członkini zarządu, a następnie przewodniczącej. Prowadziła jednocześnie aktywną działalność polityczną z ramienia PSL „Wyzwolenie”. Przez kilka kadencji była posłanką z listy tej partii. Współpracowała z czasopismami „Wici”, „Polak”, „Młoda Myśl Ludowa”, „Wyzwolenie” oraz jego dodatkiem „Sprawy Szkolne i Oświatowe”. W twórczości publicystycznej zajmowała się zagadnieniem kształcenia i upowszechniania wiedzy, sprawami społecznymi i politycznymi. W czasie II wojny światowej organizowała pomoc dla działaczy ludowych zaangażowanych w ruch oporu. W 1942 r. została aresztowana przez Gestapo i wywieziona do Berlina, gdzie zmarła.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, Akta Bronisława Piłsudskiego 1893–1919, sygn. 33, 34; AAN, Zbiór monografii, sygn. 1/76/I-1; APL, Lubartowski Zarząd Powiatowy, sygn. 69, 70; AZHRL, AIK, sygn. 29, 30; AZHRL, T. Kazimierowicz, *Moje wspomnienia z młodych lat (do r. 1914-go)* [Początki ruchu ludowego w Łowickim], P-71; AZHRL, Brzeziński, Geneza, sygn. P-89; AZHRL, K. Jaworowska, *Związek Chłopski*, sygn. P-105; AZHRL, S. Osiecki, *Wspomnienia o „Zaraniu” i likwidacji PZL*, sygn. P-181A; AZHRL, Wasilewski, Ocena, sygn. P-229; AZHRL, Koźmiński, *Wspomnienia*, P-229; AZHRL, Klub Seniorów ZSL, [List do Prezydium Naczelnego Komitetu ZSL, sygn. P-229; BN, DR, A. Bogusławski, *Wspomnienia (1887–1939)*, sygn. akc. 13202/1; ZNiO, Malinowski, *Z moich wspomnień*, sygn. 12733/II; R. Kociowa, *Irena Kosmowska*, Warszawa 1960; D. Wawrzykowska-Wierciochowa, *Irena Kosmowska (1879–1945)*, [w:] *Przywódca ruchu ludowego. Szkice biograficzne*, red. A. Więzikowa, Warszawa 1968; I. Kopytowska, *Opowieść o Irenie Kosmowskiej, działaczce ruchu ludowego*, Warszawa 1968; W. Stankiewicz, *Kosmowska Irena (1879–1945)*, PSB, t. XIV, Wrocław 1968–1969; *Wspomnienia o Irenie Kosmowskiej*, oprac. Z. Mazurowa, wstęp W. Stankiewicz, Warszawa 1974; A. Marczakiewicz, J. Stępiński, *Słownik biograficzny działaczy Kółek Rolniczych*,

Warszawa 1992; G.P. Niećko, *Irena Kosmowska (1879–1945): życie i działalność*, Lublin 2013; „Przez lud dla ludu”. *Irena Kosmowska (1879–1945): polityk, społecznik, wychowawca*, red. E. Podgajna, Lublin 2014; *Uchodźstwo polskie w Rosji w latach I wojny światowej w świetle dokumentów*, oprac. M. Korzeniowski, K. Latawiec, D. Tarasiuk, Lublin 2018; T. Sumara, *Irena Kosmowska (1879–1945). Sylwetka nieustrudzonej działaczki ruchu ludowego*, [w:] *Kobiety i władza*, red. K. Białas, K. Józwick, K. Słaboszewska, Rzeszów 2019.

Bibliografia podmiotowa:

Jeszcze o Czechach, „Zaranie” 1908, nr 38, 39; *O utworze Stanisława Wyspiańskiego pod tytułem Wesele*, Lwów 1908; *Szkoły gospodarcze dla dziewcząt włościańskich*, [w:] *Księga pamiątkowa II Polskiego Kongresu Pedagogicznego odbytego w dniach 1 i 2 listopada 1909 we Lwowie*, oprac. J. Kornecki, Lwów 1909; *Czy my znamy swój kraj?*, „Zaranie” 1910, nr 3; *Czego potrzeba naszym dzieciom?*, „Zaranie” 1910, nr 45; *Pod godłem Staszica*, „Prawda” 1911, nr 8; *Młode zastępy*, „Prawda” 1911, nr 17; *Ruch w kierunku zakładania szkół gospodarczych*, „Przebudzenie” 1911, nr 12; *Świątynie nauki*, „Zaranie” 1911, nr 14; *Praca oświatowa*, „Zaranie” 1913, nr 23, 25, 26.

A. Bołdyrew, R. Bednarz-Grzybek

Kosmowska Irena Wanda (1856–1931), literatka, publicystka, działaczka społeczna. Pseud. i krypt. D.K., Dr K., Dr-K., D-rowa K., D-rowa Kosm., D-rowa Kosmowska, Kosm.

Urodziła się w rodzinnym majątku w Rembieszycach k. Małogoszczy na ziemi kieleckiej. Była córką Romualda Kozłowskiego i Bronisławy z Radziejowskich. Początkowo odbywała edukację domową, a następnie kształciła się w Krakowie i na warszawskiej pensji E. Masłowskiej. W kolejnych latach poszerzała wiedzę, biorąc udział w licznych odczytach oraz w konspiracyjnych kursach samokształceniowych dla kobiet. Uczestniczyła jednocześnie w pracach Kobiecego Koła Oświaty Ludowej, skupiającego się na alfabetyzacji ludności chłopskiej i dostarczaniu jej odpowiedniej literatury, oraz prowadziła działalność w sekcji kobiecej przy Muzeum Przemysłu i Rolnictwa w Warszawie. Związana była z redakcjami wielu czasopism, m.in. „Tygodnika Mód i Powieści”, „Bluszczu”, „Tygodnika Ilustrowanego”, „Słowa”. Po 1900 r. wstąpiła do Zjednoczonego Koła Ziemianek, propagując w swoim środowisku konieczność angażowania się w upowszechnianie oświaty wśród ludu, podnoszenia stanu jego zdrowotności i zapewniania lepszego poziomu życia. Drukowała artykuły na łamach periodyków tej organizacji: „Świata Kobiecego”, „Polskiego Łanu” i „Ziemiarki”. O tym, że sprawy włościan były dla niej niezwykle istotne, świadczą również plany, jakie miała wobec przyszłości własnej córki Ireny. Pragnęła wychować ją na „dobrą panią ze dworu, która odda się całą duszą pracy dla wsi, będzie jej wychowawczynią i dobrodziejką”. Z czasem, z pewnością pod wpływem dorosłej już córki, ograniczała kontakty z ziemiankami, angażując się we współpracę z periodykami wydawanymi przez ruch ludowy. Brała udział w pracach sekcji społeczno-wychowawczej KZKP; na jednym z posiedzeń wygłosiła odczyt *Zdobywanie zaufania*. Od 1916 r. współpracowała z Towarzystwem Szerzenia Oświaty Drukowanym Słowem „Czytaj”, którego głównym zadaniem było propagowanie czytelnictwa i edycja serii popularnych broszur.

W swoich artykułach zamieszczanych na łamach licznych czasopism poruszała wiele różnorodnych zagadnień związanych m.in. z popularyzacją najnowszych wskazań lekarzy

i higienistów w zakresie higieny i zdrowia dzieci i młodzieży czy kształcenia i pracy połączonych, z rozwojem wychowania przedszkolnego (przybliżała np. działalność Towarzystwa Wychowania Przedszkolnego), oświaty ludowej – w tym także pracy uniwersytetów ludowych, kształcenia zawodowego oraz edukacji kobiet. Ukazywała wkład kobiet w działalność instytucji oświatowych, kulturalnych, literackich i społecznych. W kręgu jej zainteresowań leżały także gniazda sieroce, kolonie letnie oraz koncepcje wychowania moralnego dzieci i młodzieży. Często porównywała rozwój oświaty w Galicji i Królestwie Polskim, popularyzowała również osiągnięcia szkolnictwa i oświaty zachodnioeuropejskiej, m.in. domy dziecięce Marii Montessori, angielski skauting, szkolnictwo angielskie i francuskie, czeskie szkolnictwo ludowe czy duńskie organizacje oświatowe i społeczne. Informowała o nowych szkołach, kursach oraz wszelakich inicjatywach oświatowych, jak wystawy, odczyty publiczne, konferencje, m.in. kongres pedagogiczny w Sztokholmie, zjazdy Zjednoczonego Koła Ziemianek, włościan i księży czy posiedzenia Towarzystwa Badań nad Dziećmi. Rekomendowała też najnowszą literaturę pedagogiczną, m.in. prace Marii Weryho-Radziwiłłowiczowej (zob.) czy wyniki badań Anieli SzycoŃny (zob.) nad polskimi matkami i ich przygotowaniem pedagogicznym do wychowywania dzieci. Apelowała również o zwalczanie patologii społecznych – alkoholizmu i prostytucji.

W okresie II RP kontynuowała działalność pisarską. Przygotowywała teksty dla redakcji pism młodzieży wiejskiej – „Wici” i „Siewu”, dużo publikowała w „Kobiecie Współczesnej”, „Epoce”, „Świecie”, „Kurierze Polskim”, „Wiedzy i Życiu”, „Ziemi”. Wydała cykle popularyzujące wiedzę o Polsce (m.in. *Zabytki Krakowa i nasi wielcy malarze*, 1924) i krajach europejskich (m.in. *Południowa Słowiańszczyzna. Jugosławia*, 1922), biografie zasłużonych Polaków oraz książeczki o charakterze społeczno-oświatowym. Zmarła w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AGAD, KGGW, sygn. 570; APW, ZK, sygn. X.8/369; AZHRL, AIK, sygn. 21, 22, 27; *Zgon zasłużonej działaczki*, „KPor” 1931, nr 360; H.R.B., *Pamięci Ireny Kosmowskiej*, „KobW” 1932, nr 2; W.G., *Doktorowa I. Kosmowska*, „Świat” 1932, nr 2; J. Zaw., *Śp. Irena Wiktorynowa Kosmowska*, „Wici” 1932, nr 3; *Śp. Irena Kosmowska*, „KW” 1932, nr 11 (wydanie wieczorne); R. Kociowa, *Irena Kosmowska*, Warszawa 1960; D. Wawrzykowska-Wierciochowa, *Kosmowska z Kozłowskich Irena (1856–1931)*, *PSB*, t. XIV, Wrocław 1968–1969; A. Michalewska, *Kosmowska Irena z d. Kozłowska*, SPKP, Warszawa 1972.

Bibliografia podmiotowa:

Zjazd ochroniarek, „ŚK” 1906, nr 25; *Sprawozdanie ze stanu funduszów i dzieje powstania Szkoły im. Królowej Jadwigi w Mirosławicach*, „ŚK” 1906, nr 51–52; *Bursy*, „ZR” 1913, nr 9, 10; *Macierz Śląska*, „ZR” 1913, nr 16; *Do naszej młodzieży*, Warszawa 1916; *Przez oświatę do wolności*, Warszawa 1917; *Towarzystwo Szkoły Ludowej w Galicji*, Warszawa 1917; *Związki młodzieży: w setną rocznicę założenia Towarzystwa Filomatów 1817–1917*, Lublin 1918; *Domy ludowe: u obcych i u nas*, Warszawa 1918.

I. Michalska, A. Wałęga

Kosmowski Wiktoryn (1849/1850?–1930), lekarz, działacz społeczny. Krypt. dr W.K.

Urodził się w Warszawie. Studiował medycynę na Wydziale Lekarskim UW. Po ukończeniu studiów w 1870 r. został wydelegowany przez Czerwony Krzyż do Francji. Po powrocie do Warszawy prowadził prywatną praktykę lekarską. Był współzałożycielem ambulatorium dla biednych, działającego na zasadach spółdzielczości. W l. 1879–1881 wydawał i redagował „Kronikę Lekarską”, w l. 1893–1900 był współwłaścicielem „Medycyny”; do 1896 r. współredagował ten periodyk. Przetłumaczył z języka niemieckiego pracę Georga F.L. Thomasa i Hugona W. von Ziemssena *Patologia i terapia szczegółowa. Choroby zaraźliwe ostre* oraz 3-tomowe opracowanie Adolfa Baginsky’ego *Wykład chorób dzieci. Podręcznik dla lekarzy i studentów* (t. 1 i 2 ukazały się w 1886 r., t. 3 w 1887 r.). Publikował na łamach „Gazety Lekarskiej”, „Medycyny”, „Zdrowia”, „Pamiętnika Towarzystwa Lekarskiego Warszawskiego” oraz w „Przyrodzie i Przemysle”. W swoich artykułach, a także działalności społecznej zajmował się dwoma głównymi zagadnieniami – udostępnieniem pomocy lekarskiej wszystkim warstwom społecznym oraz problemami zdrowia, higieny i wychowania dzieci i młodzieży. Istotną rolę w popularyzacji wiedzy o zdrowiu i higienie małych dzieci odegrał jego adresowany do szerokiego grona odbiorców poradnik *Rys higieny dzieci w pierwszych latach ich życia*, opublikowany w 1873 r. W 1894 r. wydał broszurę *O wzroście i wadze dzieci klas biednych w Warszawie*, która była odblaskiem z czasopisma „Medycyna” (artykuł ukazał się w tym samym roku). Jego antropometryczne badania nad dziećmi ze środowiska robotniczego miały charakter pionierski i były inspiracją dla kolejnych higienistów.

Był współorganizatorem kolonii letnich dla dzieci i pierwszym prezesem Towarzystwa Kolonii Letnich. Należał do grona propagatorów idei tzw. mieszkań letnich dla młodzieży w wieku szkolnym im. Wilhelma Ellisa Raua w Wilhelmówce i Zofiówce, która miała formę płatnych letnisk organizowanych przez Towarzystwo Kolonii Letnich. Był członkiem komitetów I i II Wystawy Higienicznej. Od początku funkcjonowania Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego brał aktywny udział w jego pracach w charakterze członka rzeczywistego. W 1905 r. został przewodniczącym Wydziału Wychowawczego tej organizacji, sprawował tę funkcję do wybuchu I wojny światowej. Wydział pod jego kierunkiem prowadził badania nad wpływem warunków bytowych na rozwój fizyczny dzieci oraz ich perspektywy edukacyjne, podejmował działalność higieniczno-wychowawczą wobec dzieci i młodzieży, wyznaczał teoretyczne podstawy tych działań, określał zakres pracy lekarzy szkolnych. Na posiedzeniach Wydziału Kosmowski wygłaszał liczne odczyty i referaty. Był koordynatorem przygotowanej przez członków Wydziału pracy zbiorowej *Sprawy szkolne i wychowawcze*. Należał do grona członków rzeczywistych Towarzystwa Badań nad Dziećmi. Był także przewodniczącym zarządu oraz członkiem honorowym TORPR. Przewodniczył Komisji Szkolnej Towarzystwa Popierania Pracy Społecznej. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AGAD, ZEA, sygn. 2353; AGAD, KGGW, sygn. 7897; AZHRL, AIK, sygn. 1–10, 12–16, 18–19, 27; *Organizacja Towarzystwa Popierania Pracy Społecznej*, Warszawa 1911; *Śp. dr Wiktoryn Kosmowski*, „WF” 1931, nr 1; W. Dąbrowski, *Śp. dr med. Wiktoryn Kosmowski*, „Zdrowie” 1930, nr 5; M. Demel, *Pedagogiczne aspekty warszawskiego ruchu higienicznego (1864–1914)*, Warszawa 1964; M. Hanecki, *Z dziejów warszawskiej służby zdrowia w latach 1863–1900*, [w:] *Warszawa popoustańnicowa 1864–1918*, z. 1, red. S. Kalabiński, R. Kołodziejczyk, Warszawa 1968; T. Ostrowska, *Polskie*

czasopiśmiennictwo lekarskie w XIX wieku (1800–1900). Zarys historyczno-bibliograficzny, Warszawa 1973; A. Böldyrew, *Poradniki i czasopisma jako źródła postulatyczne do badań nad żywieniem dzieci i młodzieży na ziemiach Królestwa Polskiego w latach 1795–1914 (perspektywa społeczno-kulturowa i zdrowotno-wychowawcza)*, „SHSG” 2013, t. XI.

Bibliografia podmiotowa:

Korespondencja z Norymbergii. Kongres międzynarodowy poświęcony sprawom higieny szkolnej, „Medycyna” 1904, nr 15; *Szkolnictwo ludowe w Rosji*, Lwów 1909; *O zadawaniu lekcji do domu uczniom szkół średnich*, [w:] *Sprawy szkolne i wychowawcze. Seria pierwsza: Odczyty wygłoszone w wydziale wychowawczym Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego*, Warszawa 1906; *Wydatki na oświatę w budżecie miasta Warszawy w r. 1908*, Warszawa 1911.

A. Böldyrew

Kossuth Aleksander (1856–1933), inżynier, technolog, działacz społeczny.

Był synem Romualda, inżyniera zatrudnionego na Kolei Wiedeńskiej. Ukończył Instytut Technologiczny w Petersburgu. W młodości był związany ze środowiskiem „Proletariatu” Ludwika Waryńskiego. Po studiach pracował w Hucie Irena k. Lublina, w firmie budującej maszyny Lilpop, Rau i Loewenstein, w Rudzie Malenieckiej jako zawiadowca huty i kopalni rudy żelaza. W l. 1894–1901 zajmował odpowiedzialne stanowisko w fabryce firmy inżynieryjnej, produkcyjnej i budowlanej Konstancy Rudzki i Spółka w Warszawie. Manifestując wszędzie swoje postępowe przekonania, nie pozostawał w dobrych stosunkach z fabrykantami. Miał na to zapewne wpływ fakt, że w swoim gabinecie wywieszał plansze z wykresami zarobków robotników (krzywa malejąca) i dochodów firmy (krzywa rosnąca), co w sposób oczywisty nie podobało się właścicielowi fabryki. W 1900 r. przeniósł się do Kielc, gdzie został kierownikiem Powiatowego Zakładu Ubezpieczeń Wzajemnych i pracował jako taksator. Wspierał postulaty strajku szkolnego 1905 r., a jego córka Barbara była współorganizatorką akcji protestacyjnej w gimnazjum żeńskim. Należał do ZPD, zainicjował wydawanie nowego pisma – „Echa Kieleckie”, którego był współwłaścicielem i redaktorem, ukazującego się od października 1906 r. do końca 1907 r. Czasopismo było nieoficjalnym organem ZPD. Na jego łamach publikował artykuły krytyczne wobec kleru, za co obłożony został klątwą przez biskupa kieleckiego Augustyna Łosińskiego, który zakazał m.in. utrzymywania z Kossuthem kontaktów towarzyskich. Działał w wielu organizacjach oświatowo-kulturalnych miasta. Należał do Zarządu Czytelni Naukowej w Kielcach, powstałej w listopadzie 1906 r. Z tej działalności wywodzi się późniejsze Towarzystwo Biblioteki Publicznej, zorganizowane przez Jana Daszewskiego, Aleksandra Kossutha i Józefa Stankiewicza w grudniu 1908 r.; przy Towarzystwie założyciele uruchomili wypożyczalnię, której księgozbiór osiągnął w krótkim czasie ok. 5 tys. tomów. Instytucja ta zaspokajała odtąd najbardziej pilne potrzeby czytelnicze mieszkańców miasta, a ponadto za pośrednictwem swoich filii oddziaływała na ważniejsze ośrodki powiatu. Towarzystwo zabiegało o utworzenie Biblioteki Publicznej w Kielcach, na rzecz której Kossuth przekazał cenny prywatny księgozbiór. Należał również do grona działaczy kieleckiego Stowarzyszenia Kursów dla Analfabetów Dorosłych, powstałego w listopadzie 1906 r. Dla utworzonego w 1908 r. TKR zaprojektował stację doświadczalną uprawy żyta i ziemniaków.

W okresie I wojny światowej, w l. 1915–1917, był członkiem Rady Okręgowej Ziemi Kieleckiej. W 1916 r. współorganizował najbardziej znaczące w Kielcach obchody 53. rocznicy wybuchu powstania styczniowego, które przeobraziły się w publiczną manifestację patriotycznych nastrojów mieszkańców miasta.

Bibliografia przedmiotowa:

J. Pazdur, *Dzieje Kielc 1864–1939*, Wrocław 1971; R. Stupakowa, *Aleksander Kossuth (1856–1933)*, SPKP, Warszawa 1972; G. Gulińska, *Kieleckie placówki biblioteczne od czasów popowstaniowych do 1939 roku*, „KSB” 1993, t. 1; B. Szabat, *Spoleczne akcje oświatowe w Kielcach na rzecz dorosłych na przełomie XIX i XX wieku*, [w:] *Nauka i oświata a społeczności lokalne na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, red. W. Caban, Kielce 2003; B. Brózda, *Inżynierowie redagują*, „PTGI” 2005, nr 14–15; E. Podpłóńska, *Zbiory biblioteki Muzeum Narodowego w Kielcach w latach 1908–1950 – jej rodowód oraz darczyńcy*, „RMNwK” 2006, nr 22; A. Morąg, B. Szabat, *Kossuth Aleksander (1856–1933)*, ŚSB, t. 2, Kielce 2009; L. Michalska-Bracha, *Obchody rocznic powstania styczniowego w Kielcach w XIX–XX wieku (do 1939 roku)*, „SMH” 2013, nr 5.

K. Cybulska, P. Pająk

Kossuth Barbara Stefania (1887–1974), nauczycielka, pisarka, publicystka, tłumaczka, działaczka społeczna. Pseud. B.K., B. St. K., Iw., Iwa, St. K., Bonin.

Urodziła się w Rudzie Malenieckiej w pow. koneckim, była córką Aleksandra (zob.) i Aleksandry z Piotrowiczów. Rodzice współtworzyli Towarzystwo Biblioteki Publicznej, ponadto ojciec należał do Zarządu Czytelni Naukowej w Kielcach. Początkowo uczyła się na pensji Cecylii Plater-Zyberk (zob.) w Warszawie. W 1904 r. ukończyła Rządowe Gimnazjum w Kielcach, gdzie należała do tajnego żeńskiego kółka samokształceniowego, w ramach którego współorganizowała obchody rocznic narodowych i współtworzyła konspiracyjną bibliotekę. Jako absolwentka z ramienia żeńskiego koła samokształceniowego brała aktywny udział w strajku szkolnym 1905 r. Do 1907 r. uczęszczała na Wyższe Kursy dla Kobiet im. Adriana Baranieckiego w Krakowie, które ukończyła z wyróżnieniem. Po powrocie do Kielc zaangażowała się w tworzenie Żeńskiej Szkoły Handlowej w 1907 r., w której przez kolejnych pięć lat pracowała jako nauczycielka. W l. 1907–1920 wykładała przyrodę, historię i język polski w Gimnazjum Żeńskim im. Królowej Jadwigi oraz w Gimnazjum Żeńskim im. Adama Mickiewicza w Kielcach. Prowadziła również wykłady na kursach dla wychowawczyń przedszkoli i ochronek. W 1913 r. zaangażowała się w działalność Towarzystwa Biblioteki Publicznej w Kielcach. Należała do Zarządu Towarzystwa i pełniła funkcję gospodyni Biblioteki.

W 1913 r. rozpoczęła naukę na Wydziale Filozoficznym UJ, studia przerwała na drugim roku w związku z wybuchem wojny. Podczas studiów włączyła się w ruch niepodległościowy – należała do oddziałów strzeleckich i ukończyła kurs sanitariuszek. Zdobytą wiedzę i umiejętności wykorzystała, organizując w Kielcach kursy sanitarne dla około 200 kobiet. Jako członkini LKPW aktywnie wspierała ideę legionową, biorąc udział w ruchu charytatywnym na rzecz LP oraz włączając się w akcje kolportażowe i propagandowe. W l. 1914–1915 jako sanitariuszka pracowała w szpitalach wojskowych w Jabłonkowej i w Dziedzicach na Śląsku. Wiosną 1915 r. z przyczyn zdrowotnych wróciła do Kielc i ponownie włączyła się

w pracy LKPW, wyjeżdżała okazjonalnie do Krakowa, gdzie brała udział w pracach Kółka Lewicowego Kobiet w Krakowie, zorganizowanego przez Zofię Moraczewską, założycielkę siostrzanej Ligi Kobiet Galicji i Śląska. Powróciła też do pracy pedagogicznej w gimnazjach Marii Krzyżanowskiej (zob.) i Emilii Znojkiwiczowej oraz podjęła dodatkowo prowadzenie wykładów w Państwowym Gimnazjum Męskim im. Jana Śniadeckiego w l. 1915–1920. Po zakończeniu I wojny światowej kontynuowała pracę na rzecz Towarzystwa Biblioteki Publicznej, angażowała się w prace Koła Kieleckiego Polskiej Macierzy Szkolnej i lokalnych stowarzyszeń nauczycielskich.

W 1920 r. choroba strun głosowych uniemożliwiła jej pracę w szkolnictwie. Objęła posadę urzędniczki Generalnego Konsulatu Rzeczypospolitej w Chicago. Żeby nie rezygnować całkowicie z pracy pedagogicznej, udzielała prywatnych lekcji dzieciom konsula Zygmunta Siły-Nowickiego i prowadziła wykłady z historii dla Polonii amerykańskiej. Do Polski wróciła w październiku 1922 r. i zamieszkała w Warszawie. W l. 1922–1939 była stałą współpracowniczką tygodnika dla młodzieży „Iskry”. Od 1923 r. aż do wybuchu II wojny światowej pracowała jako urzędniczka w MWRiOP w Departamencie Ogólnokształcącym, w Wydziale Szkolnictwa Powszechnego. Równocześnie uzyskała dyplom nauczycielki szkół średnich. Poza pracą nauczycielską publikowała także materiały metodyczne dla wychowawców przedszkolnych i nauczycieli klas najmłodszych oraz wiersze dla dzieci, młodzieży i dorosłych, a także prace krytyczno-literackie, dotyczące głównie książek dla dzieci i młodzieży. Najczęściej pisała do periodyków: „Iskry”, „Płomyk”, „Przedszkole”, „Wychowanie w Przedszkolu”, „Dla Przyszłości”, „Ziemia Kielecka”.

W 1939 r. wróciła do zawodu nauczycielskiego i pracowała do 1953 r. Odznaczona została m.in. Krzyżem Legionowym, Krzyżem Niepodległości oraz Srebrnym Krzyżem Zasługi. Za pracę pedagogiczną przyznano jej odznakę honorową „Za walkę o szkołę polską”. Zmarła w Kielcach.

Bibliografia przedmiotowa:

AP Kielce, Wojewódzka Biblioteka Publiczna w Kielcach, sygn. 238; B. Kossuth, *Kronika Ligi kieleckiej*, [w:] *Wspomnienia uczestniczek walk*, t. 1, Warszawa 1927; B. Kossuth, *Luty, miesiąc szkolnego zwycięstwa*, „Iskry” 1937, nr 2; M. Gajdzińska, A. Podemska, *Działalność Koła Przyjaciół Biblioteki przy Wojewódzkiej i Miejskiej Bibliotece w Kielcach*, Kielce 1969; J. Chudek, *Barbara Stefania Kossuth (1887–1974)*, „Rocznik” 1974, t. XVII; *Kossuth Barbara Stefania. Nekrolog*, „ŻW” 1974, nr 257; *Kossuth Barbara Stefania. Nekrolog*, „TPow” 1975, nr 2; G. Maro, *Wspomnienie z przeszłości*, [w:] J. Młynarczyk, *Dzieje Kieleckiej Szkoły Handlowej Stowarzyszenia Kupców Polskich i Państwowego Gimnazjum i Liceum im. Jana Śniadeckiego w Kielcach w latach 1903–1945*, Kielce 1993; E. Stec, *Barbara Stefania Kossuth: bibliografia podmiotowo-przedmiotowa*, Kielce 1996; B. Szabat, *Walka o szkołę polską w okresie rewolucji 1905–1907 w guberni kieleckiej*, Kielce 2001.

Bibliografia podmiotowa:

Rocznica 6-go sierpnia w Kielcach, „ZK” 1915, nr 3; *Hej sławo*, „ZK” 1916, nr 2; *Przez uchylone drzwi*, „ZK” 1916, nr 6; *Ostatnie ćwiczenia. W czerwcu 1914 roku*, „ZK” 1916, nr 10; *W pogwarze gałęzi i ziół*, „ZK” 1916, nr 24; *Poległym na krańcach ziem polskich bohaterom*, „ZK” 1916, nr 29; *W przeczuciu*, „ZK” 1916, nr 32; *Nie znajdziesz...*, „ZK” 1916, nr 34; *Przemarsz*, „ZK” 1916, nr 36.

Kossuth Stefan (1849–1919), inżynier technolog włókiennik, działacz społeczny.

Urodził się w Grójcu, był synem Romualda, inżyniera gubernialnego radomskiego, i Karoliny z Gumowskich. Po ukończeniu szkoły średniej w Warszawie studiował w l. 1867–1871 w Instytucie Technologicznym w Petersburgu. W l. 1871–1873 pracował w żyrardowskiej manufakturze płóciennej. W l. 1875–1881 redagował, a następnie wydawał wznowiony przez siebie w 1874 r. „Przegląd Techniczny”. W 1882 r. został naczelnym inżynierem w łódzkich zakładach Karola Scheiblera. Współzakładał i wydawał do 1892 r. „Dziennik Łódzki”. W 1884 r. rozpoczął pracę w warszawskim przedsiębiorstwie Stanisława Lilpopy, by powrócić do Żyrardowa jako naczelny dyrektor Zakładów Hiellego i Dittricha (doprowadził do ich przekształcenia w Towarzystwo Akcyjne). Pracując na kierowniczych stanowiskach w zakładach przemysłowych, dbał o polepszenie warunków życia i pracy robotników oraz szerzenie wśród nich kultury, np. w Żyrardowie zreorganizował dla pracowników spółdzielnię spożywców i utworzył amatorski teatr. W 1891 r. został dyrektorem Zarządu Kolei Nadwiślańskich z siedzibą w Petersburgu. W 1894 r. założył w Żywcu fabrykę sukna, mającą konkurować z fabrykami z Bielska, należącymi do właścicieli niemieckich. Zorganizował w zaborze austriackim Krajowy Związek Przemysłowy, popierający szkolnictwo zawodowe i stowarzyszenia wytwórcze oraz otwierający bazy dla sprzedaży wyrobów krajowych. W 1899 r. objął w Łodzi funkcję sekretarza giełdowego i działał na rzecz kartelizacji fabryk włókienniczych. W l. 1906–1916 pełnił funkcję dyrektora warszawskiej Szkoły Mechaniczno-Technicznej im. Hipolita Wawelberga i Stanisława Rotwanda, której był wcześniej pomysłodawcą. Należał do wielu towarzystw naukowo-technicznych. Był jednym z prekursorów planowej walki z bezrobociem. W licznych wystąpieniach publicznych, książkach, broszurach i artykułach propagował idee upowszechniania oświaty i popularyzowania szkolnictwa technicznego i zawodowego.

W okresie I wojny światowej brał udział w zorganizowaniu PW w 1915 r. Obejmował stanowisko naczelnika szkolnictwa miejskiego i wchodził w skład magistratu m.st. Warszawy. W niepodległej Polsce został wiceprezesem Państwowego Urzędu Likwidacyjnego. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

APW, ZK, sygn. X.8/369; *Śp. Stefan Kossuth*, „PTech” 1919, nr 17–20; *Księga pamiątkowa inżynierów technologów Polaków wychowawców Instytutu Technologicznego w Petersburgu (w rocznicę stulecia uczelni)*, Warszawa 1933; S. Bratkowski, *Skąd przychodzimy*, Warszawa 1978; J. Jaros, *Kossuth Stefan Ludwik Mieczysław (1849–1919)*, PSB, t. XIV, Wrocław 1968–1969.

Bibliografia podmiotowa:

Technologia. Tkactwo, przędzalnictwo, farbiarstwo, Lwów 1902; *Wykształcenie techniczne w Stanach Zjednoczonych Ameryki Półn. Ze sprawozdań różnych autorów*, Warszawa 1910; *Jak się przedzie len ręcznie, a jak na maszynach*, Warszawa 1911; *Zawody techniczne. Rozgląd społeczno-obyyczajowy*, Warszawa 1912; *Potrzeba uprzemysłowienia kraju i ogólne widoki rozwoju przemysłu na ziemiach polskich*, Warszawa 1916; *Rzemiosło. Zagadnienie dalszego rozwoju rzemiosła*, Warszawa 1917; *Włókno w przyrodzie, w technice i w gospodarstwie*, Warszawa 1918; *Rzeczpospolita Polska powinna mieć ustrój wolnorządny*, Warszawa 1919.

P. Waingertner

Koszutski Stanisław (1872–1930), tłumacz, ekonomista, adwokat. Pseud. St. K., K. Stanisławski, St. Kosz.

Urodził się w Ibramowicach k. Miechowa, w rodzinie Kazimierza, handlowca i urzędnika, i Bronisławy z Mazarakich. W l. 1881–1885 uczył się w gimnazjum gubernialnym w Siedlcach, następnie w l. 1885–1891 naukę kontynuował w Kielcach. W 1891 r. podjął studia prawnicze na UW. Od 1889 r. brał udział w nielegalnych kółkach samokształceniowych o charakterze patriotyczno-socjalistycznym (Koło, Bratnia Pomoc, Centrala organizacji wszystkich uczniowskich kółek gimnazjalnych). Jako delegat z gimnazjum kieleckiego uczestniczył w pracach Centralnej organizacji kółek uczniowskich, której zadaniem było wspieranie lokalnych kółek programami samokształceniowymi i nielegalnymi wydawnictwami, szerzenie ducha oporu i zachęcanie do samoorganizacji uczniów klas wyższych. Uczestniczył w zajęciach Uniwersytetu Latającego, zapoznał się tam z wykładami Ludwika Krzywickiego (zob.) z zakresu etnologii i socjologii, historii kultury, ekonomii, historii gospodarczej. Zorganizował manifestację studencką, podczas której domagano się usunięcia z uczelni studentów współpracujących z policją. W 1894 r. został aresztowany za udział w patriotycznej manifestacji studenckiej dla uczczenia Jana Kilińskiego. Wydalony z UW i skazany na 2-letnie zesłanie w głąb Rosji, osiadł w Ardatowie. Korzystając z amnestii w 1895 r., opuścił miejsce zesłania i podjął studia prawnicze na Uniwersytecie Kijowskim. Ukończył je w 1897 r. W l. 1898–1900 studiował również prawo i nauki społeczne w Berlinie i Paryżu.

W 1897 r. powrócił do Warszawy, gdzie podjął pracę jako pomocnik w kancelarii adwokackiej; prowadził równocześnie działalność publicystyczną. Otworzył samodzielną kancelarię adwokacką, osiągał sukcesy w pracy zawodowej, zdobywając uznanie w środowisku warszawskiej palestry. Prowadził na szeroką skalę działalność odczytową, był aktywny w nielegalnych uniwersyteckich organizacjach studenckich. Wykładał ekonomię na Wyższych Kursach Handlowych oraz Uniwersytecie dla Wszystkich. Zaangażował się w działalność polityczną w ugrupowaniach o orientacji socjalistycznej. Jego praca naukowo-badawcza koncentrowała się na problematyce rozwoju przemysłu w Królestwie Polskim. W swoich publikacjach przedstawiał sugestywny obraz kształtujących się stosunków kapitalistycznych, obok ekonomicznych rysów tego zjawiska uwzględniał także cechy społeczne. Wzbogacił opis stosunków społecznych, podnosząc rolę świadomości społecznej, analizując zmiany socjalne wywołane rozwojem przemysłu, takie jak urbanizacja, migracje ze wsi do miast, zmiany struktury społecznej w wyniku proletaryzacji, poziom bytowy ludności. W kręgu jego zainteresowań znalazła się także kwestia równouprawnienia i emancypacji kobiet. Brał czynny udział w pracach PSRK. W 1900 r. uczestniczył w założeniu Koła Młodych Prawników, a w 1904 r. zgłosił swój akces do akcji bezpłatnej obrony sądowej nieletnich.

Współpracował z „Kurierem Porannym”, „Głosem”, „Biblioteką Warszawską”, „Gazetą Handlową”, „Gazetą Sądową”, „Poradnikiem dla czytających książki”, *Wielką Encyklopedią Powszechną Ilustrowaną*. W 1901 r. wydał pierwszą z serii książek na temat rozwoju przemysłu w Królestwie Polskim. Jego *Podręcznik ekonomii politycznej* miał w sumie cztery wydania. Publikował także artykuły w warszawskich pismach – „Głosie” i „Ogniwie”. Uczestniczył w pracach redakcyjnych *Encyklopedii nauk społecznych. Ekonomia polityczna, socjologia, statystyka, higiena, pedagogika społeczna*, nazywanej w prasie „encyklopedią socjologiczną”. Pisał poezje, tłumaczył teksty naukowe, m.in. rozprawę Johna Ruskina *Droga do sztuki*

(1900). Uczył prawa i ekonomii oraz geografii gospodarczej w klasach ósmych szkół handlowych i ogólnych. Wygłaszał wykłady i odczyty na tematy społeczne oraz ekonomiczne na forum różnych stowarzyszeń oświatowych: w Towarzystwie Wyższych Kursów Wakacyjnych w l. 1904–1905, Uniwersytecie dla Wszystkich w l. 1907–1911, na Wyższych Kursach Handlowych im. Augusta Zielińskiego i Wyższych Kursach Wakacyjnych w Zakopanem w l. 1910–1913. W okresie II RP jako adwokat występował w obronie działaczy socjalistycznych i komunistycznych. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

APW, ZK, sygn. XI/1097; „RNLA” 1905; L. Alter, *Ze wspomnień SDKPiL-owca. Pierwsza szkoła socjalistyczna w Polsce*, „Stolica” 1959, nr 9; Z. Kmieciak, *Ruch oświatowy na wsi. Królestwo Polskie 1905–1914*, Warszawa 1963; Z. Landau, *Koszutski Stanisław (1872–1930)*, PSB, t. XIV, Wrocław 1968–1969; K. Pol, *Stanisław Koszutski (1872–1930). Z dziejów nauki prawa administracyjnego i nauki o samorządzie terytorialnym*, „ST” 2003, nr 3; W. Winclawski, *SBSP*, t. 2, Warszawa 2004; E. Taylor, *Koszutski Stanisław (1872–1930)*, GPSB, t. 2, Kraków 2018.

Bibliografia podmiotowa:

Nasz przemysł wielki na początku XX stulecia. Obraz statystyczno-ekonomiczny, Warszawa 1905; *Rozwój ekonomiczny Królestwa Polskiego w ostatnim trzydziestoleciu (1870–1900 r.)*, Warszawa 1905; *Podręcznik ekonomii politycznej*, Warszawa 1907; *Kobieta i polityka. (O potrzebie praw politycznych dla kobiet)*, Warszawa 1908; *Nasze miasta a samorząd. (Życie miast w Królestwie Polskim i reforma samorządowa)*, Warszawa–Lwów [1915]; *Wojna europejska a życie ekonomiczne ziem polskich?*, Warszawa–Lwów 1915; *Co nam Rosja dała i co nam wzięła? (Obraz historyczno-polityczny)*, Warszawa 1917; *Geografia gospodarcza Polski (historycznej i etnograficznej). Bogactwo i wytwórczość*, Warszawa–Lublin 1918.

R. Bednarz-Grzybek

Koter Andrzej (1888–1966), rolnik, działacz społeczno-kulturalny. Pseud. Adam Kasprzak.

Urodził się w Rudach w pow. puławskim, w rodzinie chłopskiej. Jego rodzicami byli Michał i Maria (Marianna) z Miazgów. Po ukończeniu szkoły początkowej w Końskowoli w l. 1909–1910 uczył się w szkołach rolniczych w Pszczelinie oraz Sokołówku. Współpracował z CTR w Łowiczu jako instruktor rolny. Od 1912 r. był działaczem i instruktorem w TKR. Angażował się w ruchu zaraniarskim, od 1910 r. był korespondentem czasopisma „Zaranie”. Współpracował z Ireną Kosmowską (zob.), Jadwigą Dziubińską (zob.), Maksymilianem Malinowskim (zob.). Włączył się w prowadzenie działalności oświatowej w ramach Lubelskiego Towarzystwa Szerzenia Oświaty „Światło”. Popularyzował czytelnictwo czasopism i książek, zakładał biblioteki. W l. 1912–1913 współorganizował szkołę rolniczą dla dziewcząt w Krasieninie. W latach I wojny światowej działał w POW. Należał do PSL „Wyzwolenie”.

Po 1918 r. kontynuował działalność społeczną, polityczną i spółdzielczą. Był posłem na sejm i społecznym opiekunem nad zabytkami. Wielokrotnie pełnił funkcję prezesa dozoru szkolnego gm. Jastków, przyczynił się do budowy w niej nowych szkół. Publikował w prasie ludowej i rolniczej. Rozwijał prowadzone wraz z żoną gospodarstwo sadownicze i szkółkarские, pracował jako instruktor ogrodniczy. Zmarł w Dąbrowicy w pow. lubelskim.

Bibliografia przedmiotowa:

AZHRL, sygn. Ż-50; W. Stankiewicz, *Czasopiśmiennictwo ludowe w Królestwie Polskim 1905–1914*, Warszawa 1957; *Ruch ludowy na Lubelszczyźnie*, red. J. Szaflik, Lublin 1964; R. Karaś, *Widok z bramy optymizmu*, Lublin 1965; J. Mazurkiewicz, *Koter Andrzej (1888–1966)*, PSB, t. XIV, Wrocław 1968–1969; *Koter Andrzej, SBDRL*, Warszawa 1989; J. Hampel, *Koter Andrzej, Kbk II RP*, Warszawa 1994; J. Mącznik, H. Mącznik, *Puławski słownik biograficzny*, t. 1: A–K, Puławy 1994; *Koter Andrzej, PiS RP*, t. 3, Warszawa 2005.

Bibliografia podmiotowa:

Z przeszłości na przyszłość, „ZMI” 1911, nr 2; „Sami sobie”, „Zaranie” 1911, nr 25; *Niech ten prosty rachunek nas przekona. Z doświadczenia*, „Zaranie” 1911, nr 35.

K. Kaczmarek

Kowalewska Wanda (1896–1983), nauczycielka.

Urodziła się we Włocławku, była córką Wacława i Leokadii z Lniskich. W domu rodzinnym odebrała staranne wykształcenie od gubernera, następnie ukończyła seminarium, dzięki czemu mogła podjąć pracę w zawodzie nauczycielki. Nauczała języka polskiego oraz historii Polski. Propagowała wśród dzieci i młodzieży postawy patriotyczne. W l. 1914–1915 działała w Polskiej Macierzy Szkolnej we Włocławku. Objęła posadę nauczycielki w szkole publicznej w Ciężeniu k. Słupcy, gdzie pracowała przez dwa lata. Następnie podjęła pracę w szkole w Bochlewie k. Kazimierza Biskupiego. Od 1919 r., po przeniesieniu się do Włocławka, pracowała w szkole publicznej w Glinkach. W kolejnych latach znalazła zatrudnienie we Włocławku w szkole specjalnej oraz w publicznych szkołach powszechnych. Pracowała także w szkołach w Grabkowie, Brześciu Kujawskim oraz Nieszawie. W czasie II wojny światowej brała czynny udział w tajnym nauczaniu dzieci i młodzieży. Była członkinią Związku Nauczycielstwa Polskiego. Zmarła we Włocławku.

Bibliografia przedmiotowa:

W. Kubiak, J. Woźniak, *Wanda Zofia Kowalewska (1896–1983), nauczycielka, działaczka Polskiej Macierzy Szkolnej 1914–1915, uczestniczka tajnego nauczania 1939–1945*, WSB, t. 5, Włocławek 2008.

A. Czajkowska

Kowerska Zofia (1845–1929), powieściopisarka, nowelistka. Pseud., krypt. Autorka „Z prawdziwego zdarzenia”, Z.K., ***.

Urodziła się we Wronowie w Lubelskiem, była córką Józefa Przewłockiego, ziemianina, i Zofii z Koźmianów. Odebrała staranną edukację domową w majątku Koźmianów w Woli Gałęzowskiej, gdzie od 1856 r. kształciła się pod kierunkiem nauczycieli i pod wpływem matki, działaczki oświatowej, prowadzącej tajną szkołkę dla dzieci wiejskich. W l. 1863–1867 towarzyszyła matce na wygnaniu (m.in. za działalność oświatową wśród ludu) w gub.

Niżnonowogrodzkiej; po powrocie osiadła z mężem w folwarku w Lubelskiem, gdzie zajmowała się rodziną, pisarstwem oraz pracą oświatową i działalnością charytatywną na rzecz chłopów. Po debiucie literackim w 1873 r. zyskała w 1879 r. uznanie pracą pedagogiczną *O wychowaniu macierzyńskim* (1881, 1894), nagrodzoną w konkursie „Bluszczu”, w której połączyła własne doświadczenia z literaturą pedagogiczną polską i obcą (przede wszystkim Herberta Spencera) w odniesieniu m.in. do wychowania fizycznego. Publikowała w czasopiśmie, głównie warszawskich, m.in. „Bibliotece Warszawskiej”, „Bluszczu”, „Gazecie Polskiej”, „Gazecie Świątecznej”, „Przeglądzie Polskim”, „Przeglądzie Pedagogicznym” (*O emancypacji kobiet*, 1884), „Słowie”, „Tygodniku Ilustrowanym”, „Wieczorach Rodzinnych”. Zajmowała się beletrystyką, przede wszystkim o charakterze patriotyczno-wychowawczym. Stworzyła kilkadziesiąt powieści moralizatorskich, opowiadań i nowel o tematyce obyczajowej z różnych sfer (głównie ziemiańskiej, ale z silnym uobecnieniem środowiska włościańskiego), przeznaczonych dla dorastających dziewcząt, oraz powiastek dla dzieci i ludu. Zmarła w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

H. Orsza, *Kowerska Zofia*, [w:] *Encyklopedia wychowawcza*, t. 6, Warszawa 1904; A. Goldberg, *Kowerska Zofia*, [w:] *Wielka encyklopedia powszechna ilustrowana*, t. 39–40, Warszawa 1907; A. Świdorska, *Śp. Zofia Kowerska*, „Bluszcz” 1929, nr 15; Z. Ciechanowska, *Kowerska Zofia (1845–1929)*, *PSB*, t. XIV, Wrocław 1968–1969; *Kowerska Zofia*, *BLPNK*, t. 13, Warszawa 1970; C. Gajkowska, *Kowerska Zofia*, [w:] *Literatura polska. Przewodnik encyklopedyczny*, t. 1, Warszawa 1984; A. Polakowska, *Kowerska Zofia*, *DPP*, t. 1, Warszawa 2000; H. Krawiec, *Stefan Franciszek i Zofia Kowerscy. Szkic do dziejów rodziny ziemiańskiej*, [w:] *Studia z dziejów ziemian 1795–1944*, red. A. Koprucki, Lublin 2005; M. Dębowski, *Dziedziczne pasje ziemianek z podbychawskich dworców: Wola Gałęzowska i Józów*, [w:] *Ziemiaństwo na Lubelszczyźnie III. Panie z dworów i pałaców. Materiały III sesji naukowej zorganizowanej w Muzeum Zamojskich w Kozłowie, 11–13 października 2006*, t. 2, red. H. Łaskiewicz, Lublin 2007; J. Falkowska, *Ambasadorki wychowania. Poglądy pedagogiczne polskich kobiet w II połowie XIX i na początku XX wieku*, Toruń 2018.

Bibliografia podmiotowa:

Dzielny chłopiec. Powieść dla młodzieży, Warszawa 1909; *Pani Anielska. Legenda*, „Ognisko” 1913, nr 10–11; *W nowej ojczyźnie*, Warszawa 1913; *Za wiarę. Prawdziwe zdarzenie z życia unitów*, Warszawa 1916; *Prawdziwe bogactwo. Trzy opowiadania*, Warszawa 1917.

M.M. Kacprzak

Kozielewski Ignacy (1882–1964), nauczyciel, dziennikarz, poeta, współtwórca polskiego harcerstwa.

Urodził się w pow. wieluńskim. Był synem Sebastiana i Barbary z Prochanów. W gimnazjum w Piotrkowie utrzymywał bliskie kontakty ze Związkiem Młodzieży Polskiej „Przyszłość” („Pet”) – samokształceniową, patriotyczną, młodzieżową ekspozyturą Związku Młodzieży Polskiej „Zet” w szkołach średnich. Od 1903 r. studiował prawo na UW, polonistykę i historię na UJ, był słuchaczem Wydziału Filozoficznego UL. W okresie II RP uzyskał stopień doktora nauk humanistycznych. Działal w Związku Młodzieży Polskiej „Zet”, głosząc

hasła samokształcenia polskiej młodzieży i angażowania się młodych akademików w prace oświatowe. We Lwowie związał się również ze Stowarzyszeniem Patriotyczno-Religijnym „Eleusis” – konspiracyjną, trójzaborową i niepodległościową organizacją młodzieżową, prowadzącą prace oświatowe wśród polskich robotników na Śląsku i w Westfalii. W 1911 r. wraz z Andrzejem Małkowskim został redaktorem pisma „Skaut”. W tym samym roku opublikował na jego łamach utwór *Wszystko, co nasze* (późniejszy hymn harcerski).

W czasie I wojny światowej był żołnierzem LP, organizatorem drużyn harcerskich w Wiedniu, mentorem terenowych oddziałów Towarzystwa „Sokół”, redaktorem pism harcerskich „Życie Nowe” i „Orka”. Pracował jako nauczyciel w szkołach w Warszawie, Skierniewicach, Częstochowie, Ostrowiu k. Wielunia, w gimnazjum męskim i żeńskim oraz Seminarium Nauczycielskim w Piotrkowie. Brał udział w wojnie polsko-bolszewickiej. W okresie II RP udzielał się jako instruktor kursów harcerskich, wydawał prasę harcerską, publikował prace historyczne i pracował jako wizytator. Założył eksperymentalne gimnazjum w Wieleńcu, w którym nauka połączona była z przysposobieniem do zawodu. Współpracował z Towarzystwem Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych w Komisji Oceny Książek dla Młodzieży. W czasie II wojny światowej prowadził tajne nauczanie i kolportował podziemną prasę. Po zakończeniu wojny zamieszkał w Mstowie, a później w Krzepicach, gdzie pracował jako nauczyciel i został radnym. Zmarł w Częstochowie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, AZHP, sygn. 1.7/180, 1.7/194, 1.7/227; *ZET w walce*, Warszawa 1996; D. Kilan, *Kozielewski Ignacy (1882–1964)*, SBZCZ, t. 1, Częstochowa 1998; Z. Mońka, *Wspomnienie o śp. Ignacym Kozielewskim w 120. rocznicę urodzin*, „NTK” 2002, nr 11; J. Borkowski, *Ignacy Kozielewski (1882–1964)*, [w:] *Kartki z historii Kłobucka*, red. A. Brzózka, Kłobuck 2007; A.W. Kaczorowski, *Autor wiersza „Wszystko, co nasze...” Ignacy Kozielewski (1882–1964)*, „BIPN” 2010, nr 5–6; S. Stanik, *Ignacy Kozielewski – harcmistrz Rzeczypospolitej*, Kraków 2019.

Bibliografia podmiotowa:

Słowo o królu Warneńczyku, Lwów 1913; *Pierwsza Szkoła Wojskowa w Polsce*, Kijów 1918; *Zawisza Czarny z Garbowa. Życie i czyny na tle epoki. Opracowanie dla rzesz skautowych*, Piotrków 1918.

P. Waingertner

Koziółkiewicz-Skrzypkowska Adela (1881–1941), nauczycielka, działaczka społeczna.

Urodziła się we wsi Szpikołosy w pow. hrubieszowskim. Pochodziła z rodziny ziemiańskiej, była córką Mikołaja i Eleonory z Niebrzydowskich. Ukończyła prywatną pensję w Warszawie, następnie przez kilka lat zajmowała się tajnym nauczaniem młodzieży unickiej oraz edukacją dorosłych. W 1897 r. uzyskała zgodę władz na otwarcie 2-klasowej pensji żeńskiej w Hrubieszowie. Studiowała polonistykę i historię na UJ. Uczęszczała także na kursy z zakresu literatury francuskiej Alliance Française w Paryżu. Po powrocie z Paryża w 1905 r. zamieszkała w Łodzi. W l. 1905–1923 była nauczycielką języka polskiego w łódzkich szkołach Janiny Tymienieckiej, Zofii Libiszowskiej, w gimnazjum społecznym im. Elizy Orzeszkowej (zob.), w Szkole Handlowej, w gimnazjum Janiny Prysiewiczówny, w Miejskim Seminarium Nauczycielskim Żeńskim im. Anieli Szyccówny (zob.), w Miejskim

Seminarium Nauczycielskim im. Ewarysta Estkowskiego, w gimnazjum Leontyny Rajskiej. W l. 1905–1907 brała czynny udział w działaniach rewolucyjnych, należała do nielegalnych organizacji oświatowych. Współpracowała z Towarzystwem Kulturalno-Oświatowym „Naprzód” i Towarzystwem Krzewienia Oświaty, aktywnie działała w ramach Uniwersytetu Powszechnego. Zajmowała się edukacją dzieci i dorosłych. W l. 1916–1919 należała do Zarządu Towarzystwa Krzewienia Oświaty. Wygłaszała odczyty o metodyce nauczania języka polskiego i literatury dla nauczycieli szkół powszechnych i gimnazjalnych. Uważana jest za prekursorkę nauczania pozaszkolnego w zakresie polonistyki. W ramach działalności w Towarzystwie Krzewienia Oświaty opublikowała broszurę, w której pisała o potrzebie unowocześniania metod pracy dydaktycznej i organizacji kształcenia, omawiała zakres nauczania, środki dydaktyczne, formy pracy z analfabetami. Wskazywała, że „literaturę nowoczesną uczeń, należycie już przygotowany, powinien poznać dokładnie przez uczęszczanie na wykłady Uniwersytetu Ludowego i studia specjalistyczne”. Prowadziła również odczyty w środowisku robotniczym. Propagowała czytelnictwo i potrzebę założenia miejskiej biblioteki publicznej. Angażowała się także w działalność opiekuńczą, w 1911 r. została sekretarzem Komitetu Schroniska dla Nauczycielek zorganizowanego z ramienia ŁChTD. W czasie I wojny światowej brała udział w rocznicach historycznych, w 1916 r. wygłosiła referat z okazji obchodów rocznicy uchwalenia Konstytucji 3 maja.

Należała do PPS. Od 1918 r. była radną w Radzie Miejskiej. W kwietniu 1919 r. została wybrana do Komisji Spraw Ogólnych, Komisji Regulaminowo-Prawnej, Delegacji Szkolnej przy Wydziale Szkolnym. Była także członkinią Rady Szkolnej Okręgu Łódzkiego, w l. 1919–1921 pełniła w niej funkcję wiceprzewodniczącej. Od września 1919 r. była zastępczynią przewodniczącego Rady Miejskiej, należała także do Kuratorium Obywatelskiego. Od 1919 r. była członkinią Wydziału Kobiet Okręgowego Komitetu Robotniczego PPS, reprezentowała Oddział Łódzki na XVI kongresie partii. Od 1921 r. należała do Centralnego Wydziału Kobiecego PPS. Znajdowała się w gronie współzałożycieli i wykładowców Towarzystwa Uniwersytetu Robotniczego, od 1923 r. wchodziła w skład zarządu organizacji. Od 1923 r. była właścicielką i dyrektorką gimnazjum, które prowadziła do wybuchu II wojny światowej. Została odznaczona Medalem i Krzyżem Niepodległości. Romana Pachucka (zob.) pisała o niej jako o osobie „bardzo bezpośredniej, prawej i postępowej. Nie była zdolna Pani Adela do fałszu [...] bardzo ceniła pracę kolektywną i żyła z Radą Pedagogiczną swej szkoły w przyjaźni szczerzej i życzliwej. Zarówno dyrektorka, jak i jej system wychowawczy można określić słowem: demokratka i demokratyczny”. Zmarła w Łodzi.

Bibliografia przedmiotowa:

APŁ, RzGP, sygn. 2/294; APŁ, AmŁ, sygn. 4.1/13014, 4.11.1/23576; APŁ, Szkoły Średnie miasta Łodzi – zbiór szczątków zespołów, sygn. 3; ZNiO, Pachucka, Pamiętniki, sygn. 13976/II; *Z bieżącej chwili*, „Bluszcz” 1897, nr 39; *Sprawozdanie Towarzystwa Krzewienia Oświaty w Łodzi za rok...*, Łódź 1915, 1916; 8-10 klasowe z przedszkolem gimnazjum humanistyczne żeńskie Adeli Koziołkiewicz-Skrzypkowskiej, „Łódź w Ilustracji”, dodatek niedzielny do „KŁ” 1927, nr 3; „Ilustracja”, dodatek do „KŁ” 1933, nr 13, 19, 52; L. Zakrzewska, *Wspomnienia pośmiertne. Adela Koziołkiewicz-Skrzypkowska*, „PPSPL” 1940–1946, seria IV; B. Wachowska, *Łódzkie obchody Konstytucji 3 maja w czasie I wojny światowej*, „AULFH” 1991, nr 40; M. Nartowicz-Kot, *Koziołkiewicz-Skrzypkowska Adela*, SBDPRR, t. 3, Warszawa 1992; J. Sosnowska, *Działalność społeczna kobiet Łódzkiego Chrześcijańskiego Towarzystwa Dobroczynności 1885–1918*, [w:] *Kobieta a patriotyzm. Konteksty*

historyczno-pedagogiczne XVI–XX wieku, red. E.J. Kryńska, Ł. Kalisz, A. Konopacki, Białystok 2012; D. Szlowski, *Nauczyciele łódzcy w okresie międzywojennym*, Łódź 2013; J. Krajewska, *Gustawa Jarecka – mało znana pisarka proletariacka?*, [w:] *Sporne postaci polskiej krytyki feministycznej po 1989 roku*, red. M. Świerkosz, Gdańsk 2016.

Bibliografia podmiotowa:

Program nauki języka polskiego, Łódź [1910].

M. Sikorska

Kozłowska Feliksa (1862–1921), promotorka działalności oświatowej i charytatywnej, mistyczka, święta. Zakonnica, imię zakonne: Maria Franciszka.

Urodziła się w Wielicznej, w rodzinie drobnoszlacheckiej, zaangażowanej w sprawy niepodległościowe. Była córką Jakuba, nadleśniczego w dobrach Cichockich w Wielicznej i pełnomocnika ich majątku w Stoczku Węgrowskim, oraz Anny z Olszewskich. Ojciec brał udział w powstaniu styczniowym, podczas którego poległ. Po jego śmierci w 1863 r. wraz matką kilkakrotnie przeprowadzała się, w 1872 r. osiadła w Warszawie. Początkowo uczyła się pod kierunkiem matki pisać i czytać w języku polskim, a także kształtowała zamiłowanie do polskości i religii. W Warszawie pobierała nauki od nauczycielki domowej, później na pensji hrabiny Skarbek. Z powodów zdrowotnych przerwała edukację. Po roku kontynuowała ją w IV Gimnazjum Żeńskim w Warszawie. Po ukończeniu szkoły władała biegle językiem rosyjskim, francuskim i prawdopodobnie angielskim. W 1881 r. nabyła kwalifikacje nauczycielki domowej. Pierwsze doświadczenia pedagogiczne zdobyła jako guwernantka domowa. W 1883 r. zdecydowała się na reorientację drogi życiowej, udając się do o. Honorata Koźmińskiego, założyciela ukrytych zgromadzeń zakonnych. Została przez niego skierowana do pracy w przytulisku prowadzonym przez Siostry Franciszki od Cierpiących. W 1888 r., za radą o. Koźmińskiego, również rozpoczęła ukryte życie, założyła kontemplacyjne Zgromadzenie Sióstr Adoraterek. Dostrzegając w jednej z sióstr talent pedagogiczny, skierowała ją do pracy w PTD. Wraz z otrzymaniem objawień *Dzieła Wielkiego Miłosierdzia* w 1893 r. i powołaniem Zgromadzenia Kapłanów Mariawitów z adoraterek wyłoniła czynne Zgromadzenie Sióstr Mariawitek. Zajęły się one przede wszystkim pracą charytatywną i oświatową. Oprócz domu w Płocku posiadały domy zakonne w Węgrowie, Łowiczu i największy – w Lublinie. Tam wspierały LTD, zapewniały obsługę zakładu dla zdemoralizowanych dziewcząt oraz prowadziły ochronkę. W 1903 r. założycielka połączyła dotychczasowe zgromadzenia żeńskie w jeden organizm, tworząc Zgromadzenie Sióstr Mariawitek Nieustającej Adoracji Ublągania. Siostry podzieliła na trzy grupy: kontemplacyjne, służebne (oddane posługom domowym) oraz czynne – przeznaczone do pracy w instytucjach oświatowych.

W 1906 r. Pius X ekskomunikował Kozłowską i zwolenników mariawityzmu, zaś wcześniej, dekretami z 1904 i 1905 r., Kongregacja Świętej Inkwizycji potępiła objawienia założycielki i rozwiązała zgromadzenie kapłanów. Wydarzenie to dało początek Kościołowi Starokatolickiemu Mariawitów, zaś dotychczasowa działalność mariawitek stanowiła podwaliny pod akcję oświatową i charytatywną niezależnej wspólnoty wyznaniowej. Do fundacji mariawickich instytucji oświatowych zobligowani zostali przez nią proboszczowie, zaś bez-

pośredni zarząd placówek miał być oddawany w ręce siostr zakonnych lub osób świeckich. Instytucje te, choć zakładane z inicjatywy kościelnej, w dalszej perspektywie miały być kierowane przed kadrę świecką. Inspirując powstanie zrębów mariawickiego systemu oświaty, działalność Kozłowskiej była ukierunkowana na potrzeby lokalnej społeczności. Ponieważ parafie mariawickie powstawały w środowisku wiejskim i proletariackim, dzieci pracujących rodziców miały mieć zapewnioną edukację przedszkolną oraz różne formy edukacji pozaszkolnej, dostępne także dla dorosłych (m.in. kursy dla analfabetów, biblioteki parafialne i czytelnie). Drugim filarem były szkoły powszechne, a następnie edukacja zawodowa – dziewcząt pod kierunkiem siostr zakonnych, zaś chłopców pod opieką braci zakonnych. W celu podniesienia kwalifikacji zawodowych siostr ochroniarek Kozłowska organizowała także kursy wewnątrzzakonne.

Główną tezę wyrażającą jej poglądy oświatowe była ta, że nauka nie stoi w sprzeczności z religią, a edukacja i nauka są niezbędnym warunkiem dobrostanu ludzkości. System oświatowy powoływany przez instytucje kościelne miał za zadanie uzupełnienie systemu państwowego w tych obszarach, które wymagają kompensacji i wspierania edukacji cywilnej. Szkoła miała być koedukacyjna, świecka oraz bezpłatna. Egalitarność w oświacie rozumiała jako koedukację oraz dostęp do nauczania bez względu na pochodzenie społeczne, narodowość i wyznanie. Świeckość oświaty wynikała z założenia, że zapewnienie edukacji na wysokim poziomie spoczywa na władzach cywilnych. Nie oznaczało to laickości, lecz neutralność światopoglądową oraz tolerancję i inkluzywność. Niepłacenie czesnego za naukę (bądź ograniczenie kosztów ponoszonych przez rodziców lub opiekunów) wynikało z egalitaryzmu oświatowego. W szerzeniu oświaty Kozłowska upatrywała instrumentarium przebudowy relacji międzyludzkich, a także odsunięcia niebezpieczeństwa szowinizmu i fanatyzmu. Warunkiem tego było ugruntowanie przez podmioty odpowiedzialne za animację tej działalności motywacji na miłości Boga i bliźniego. Uważała, że sama nauka nie jest w stanie uczynić jednostki i społeczeństwa sprawiedliwymi i dobrymi. Według Kozłowskiej zadaniem szkoły (czy w ogóle działalności oświatowej) było nie tylko nauczanie, ale również „uszlachetnianie ducha ludzkiego”. Podkreślała również, że kształtowanie charakteru rozpoczyna się w domu rodzinnym. Spuścizna pisarska Kozłowskiej obejmuje przede wszystkim zapis objawień z lat 1893–1918, konstytucje zakonne oraz teksty z zakresu teologii mistycznej. Zachowały się także nieliczne listy. Wiadomo, że konsultowano z nią treść artykułów, które ukazywały się na łamach ówczesnej prasy mariawickiej, niektórych z nich jest współautorką, np. tekstu *Życie Duchowne*. W „Zwiastunie Ewangelicznym” w 1910 r. pisano: „O założycielce zakonu, M. Kozłowskiej, niewiele mamy do powiedzenia. A jednak tej to właśnie, tyle znieważanej niewieście, zawdzięcza lud polski inicjatywę założenia całego szeregu instytucji społecznych mariawickich, co potem i wielu księży katolickich zagrzało do pracy dla dobra ogółu”.

W 1910 r. zakupiła majątek ziemski Myszewko-Małoszewo k. Płocka, w którym założyła dom siostr oraz instytucje oświatowe. Siedlisko to otrzymało nazwę Felicjanów, od jej imienia chrzcielnego. W 1911 r. zgromadzenie mariawitek, liczące wówczas 120 zakonnicek, było zaangażowane w prowadzenie 35 ochronek freblowskich oraz 16 szkół elementarnych, w których naukę pobierało 3700 uczniów. Siostry i bracia zakonnicy prowadzili ponadto 17 instytucji dokształcania zawodowego. Wzorcowe dla mariawitek instytucje oświatowe były zakładane przy macierzystym klasztorze mariawitek w Płocku. Stanowił on kompleks zabudowań katedralno-klasztornych, wzniesionych z inicjatywy założycielki w l. 1911–1914.

W okresie I wojny światowej Kozłowska zorganizowała w nim m.in. internat dla sierot wojennych. W podobną pomoc zaangażowały się zakonnice z domów filialnych. W okresie II RP mariawickie szkoły powszechne i progimnazjum stały się placówkami prywatnymi, w których koszty pobierania nauki pokrywała kongregacja zakonna oraz parafie. W 1921 r. 244 zakonnice i 57 braci zakonnych oraz duchowieństwo prowadzili 25 szkół powszechnych, progimnazjum, 45 ochronek freblowskich, 3 kursy dla analfabetów, 14 czytelni, 60 zakładów przysposobienia zawodowego, 4 internaty dla sierot oraz 34 dziecięce i młodzieżowe związki wspomagania ubogich. Kozłowska zmarła w Płocku.

Bibliografia przedmiotowa:

N. Reincké, *Les Mariavites (suite)*, „RC” 5.02.1911; C. Lechicki, *Kozłowska Feliksa (1862–1921)*, PSB, t. XIV, Wrocław 1968–1969; K. Łojek, *Maria Franciszka Kozłowska jako założycielka Nowej Wspólnoty Chrześcijańskiej*, Warszawa 2001; S. Gołębiowski, *Św. Maria Franciszka Feliksa Kozłowska 1862–1921. Życie i dzieło*, Płock 2002; A. Broda, *Maria Franciszka Kozłowska. Próba analizy wizerunku założycielki mariawityzmu*, [w:] *Kobiety i religie*, red. A. Kościańska, Kraków 2006; *Święta Maria Franciszka Kozłowska i Jej Zgromadzenia we Wspomnieniach i Pamiętnikach*, Felicjanów 2007; *Mistrzynie Ducha. W 150. Rocznicę Narodzin Mateczki*, t. 1–2, Felicjanów 2012–2013; T.D. Mames, *Oświata mariawitów w latach 1906–1935*, Warszawa–Bellerive-sur-Allier 2016; A. Jemielita, „Mistrzynie i Matka” – autorytet i charyzmat siostry Marii Franciszki Kozłowskiej w kierowaniu zgromadzeniami mariawickimi, [w:] *Kobiety i władza*, red. K. Białas et al., Warszawa 2019; T.D. Mames, *Błogosławiona i wyklęta, czyli rzecz o bio/hagiografii Marii Franciszki Kozłowskiej (1862–1921)*, [w:] *Zapomniane, nieobecne, niepotrzebne, niechciane. Kobiecta (nieobecność) na przestrzeni wieków*, red. M. Malinowska, A. Walczyńska, Warszawa 2022.

Bibliografia podmiotowa:

Życie Duchowne, „Mariawita” 1909, 1910 [współautor M.J. Próchniewski]; *Listy Mateczki*, [w:] *Dzieło Wielkiego Miłosierdzia*, Płock 1922; *Listy Mateczki*, [w:] *Ku Królestwu Bożemu*, Felicjanów 2009.

T.D. Mames

Kozłowski Stefan (1859–1908), działacz społeczny.

Urodził się w Rembieszycach w pow. jędrzejewskim. Był synem Romualda, właściciela wsi Rembieszycy, Lipnica i Wola Teserowa, oraz Bronisławy z Radziejowskich. Ukończył gimnazjum w Kielcach. W l. 1879–1882 studiował na Wydziale Rolnym na Politechnice Ryskiej. W Rydze był inicjatorem i jednym z założycieli (początkowo tajnego) Kółka Polskiego na wzór Zgromadzenia Filaretów, a następnie stowarzyszenia studenckiego Arkonia. Celem Arkonii było rozwijanie i popieranie pracy narodowej nad podniesieniem bytu moralnego i materialnego kraju, ze szczególnym uwzględnieniem najniższych warstw społecznych. W 1895 r. w Przybysławicach prowadził tajną działalność oświatową wśród chłopów i wspierał działania „Kazimierza Promyka” – Konrada Prószyńskiego (zob.). Za angażowanie się w walkę o język polski został w 1905 r. wysłany do Petersburga, gdzie starał się o koncesje na szkoły polskie, a także zabiegał o reaktywowanie Towarzystwa Rolniczego w Królestwie Polskim i doprowadził do rozpoczęcia działalności tego Towarzystwa w Kielcach. Działał na rzecz chłopskich organizacji rolniczych, urządzał wystawy i wydawał broszury

o tematyce rolniczej, m.in. *Zasady kooperacji wobec naszych spółek i stowarzyszeń* (1904). W 1905 r. założył wiejskie kółko rolnicze w Przybysławicach, a w 1907 r. ufundował tam ochronkę, która pełniła także funkcję tajnej szkoły. Działał w Lublinie i Kielcach, należał do SND. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

W. Gostomski, *Z głębin duszy polskiej. Wspomnienie o śp. Stefanie Kozłowskim*, Kraków 1908; *Śp. Stefan Kozłowski*, „GłW” 1908, nr 22; S. Borkiewicz, *Historia organizacji społeczno-rolniczych w woj. kieleckim (1898–1933)*, Kielce 1934; *Wspomnienia o R. Kozłowskim*, „Radostowa” 1938, nr 7–8; Z. Budkowa, *Kozłowski Stefan Rafał (1859–1908)*, PSB, t. XV, Wrocław–Warszawa 1970.

Bibliografia podmiotowa:

Pamięci Staszica, Kielce 1906; *Przemówienie Stefana Kozłowskiego d. 2 września r.b. w Kielcach z okazji odstonięcia pomnika Stanisława Staszica*, „GKiel” 1906, nr 75, 76; *Zasady kooperacji wobec naszych spółek i stowarzyszeń: (referat odczytany na posiedzeniu ogólnym Towarzystwa Rolniczego Kieleckiego d. 15 X 1903)*, Kielce 1904.

J. Falkowska

Kozłowski Władysław Mieczysław (1858–1935), botanik, filozof, nauczyciel.

Urodził się w Kijowie, w rodzinie ziemiańskiej, był synem Stanisława Michała Lisa-Kozłowskiego i Zuzanny z Lenartowiczów. Z powodu udziału ojca w powstaniu styczniowym rodzinę skazano na zesłanie do Nowoczerkasku nad Donem, gdzie ukończył gimnazjum. Dzięki opiece francuskiego gubernera doskonale znał język francuski. Studiował medycynę i nauki przyrodnicze w Kijowie. Za udział w tajnych związkach rewolucyjnych „Narodnaja Wola” został w 1880 r. wysiedlony do wschodniej Syberii, gdzie spędził dziewięć lat. Podczas zesłania prowadził badania nad glonami i wodorostami. Do Europy wrócił na mocy amnestii w 1889 r. i rozpoczął studia w Dorpacie. Uzyskał stopień kandydata botaniki. W 1899 r. obronił pracę doktorską z filozofii *Zasadnicze twierdzenia wiedzy przyrodniczej w zaraniu filozofii greckiej*. Rok później przeniósł się do Lwowa, gdzie habilitował się w zakresie filozofii na podstawie rozprawy *Psychologiczne źródła niektórych zasadniczych praw przyrody*. Mimo starań Kazimierza Twardowskiego, twórcy lwowsko-warszawskiej szkoły filozofii, Ministerstwo Oświaty w Wiedniu nie zatwierdziło habilitacji (w listach z Twardowskim Kozłowski przypuszczał, że jest to spowodowane jego pobytem na Syberii i przeszłością powstańczą).

Na początku l. 90. XIX w. wyjechał do Galicji, gdzie rozpoczął pracę jako botanik w Studium Rolniczym UJ. Prowadził tam działalność popularyzatorską, pisywał hasła do *Wielkiej Encyklopedii Ilustrowanej* i czasopism, takich jak „Prawda” i „Przegląd Pedagogiczny”. W 1896 r. wyjechał do Stanów Zjednoczonych, gdzie pracował jako lektor na polskich osiedlach i wygłaszał odczyty poświęcone m.in. Marii Konopnickiej (zob.). Po powrocie do kraju zamieszkał w Krakowie i oddał się pracy publicystycznej i oświatowej. Wydawał i redagował czasopismo „Oświata” (później „Pogląd na Świat”), opublikował cykl broszur *Polska i postęp* oraz sprawował stanowisko wiceprezesa Uniwersytetu Ludowego. Wykładał także w ramach Uniwersytetu Latającego.

Na początku XX w. udał się do Brukseli, gdzie prowadził w języku francuskim cykl wykładów *Zasady przyrodznawstwa w świetle teorii poznania*. Podróżował kolejno do Genewy i Paryża, w 1903 r. ponownie odwiedził Stany Zjednoczone. W tym czasie rozwijał swoją pracę translatorską. Był tłumaczem z języka francuskiego, niemieckiego i angielskiego, później także czeskiego. Przetłumaczył na język polski wiele kluczowych dla współczesnej nauki tekstów z zakresu m.in. filozofii, socjologii i psychologii, w tym Immanuela Kanta, Wilhelma Wundta, Georga Simmela, Johna Locke'a, Alexisa de Tocqueville'a i Williama Jamesa. W 1903 r. współtworzył organizację międzynarodową Alliance pour les droits de nations (Sojusz na rzecz Praw Narodów), brał także udział w Kongresie Filozoficznym w Genewie w 1904 r. W 1905 r. powrócił do kraju na zaproszenie Polskiego Towarzystwa Filozoficznego i wygłosił cykl wykładów na UL. Tego samego roku zaangażował się w budowanie struktur uniwersyteckich w Warszawie, był jednym z inicjatorów i założycieli samokształceniowego Towarzystwa Kursów Naukowych, z którego następnie powstała WWP. We Wszechnicy pełnił funkcję dziekana Wydziału Humanistycznego, był także rektorem Kursów Naukowych i prowadził zajęcia z historii filozofii, logiki i teorii poznania, a także metodologii nauk oraz „wychowania samego siebie”. W 1912 r. otrzymał nagrodę Paryskiej Akademii Nauk Moralnych i Politycznych za pracę o pragmatyzmie. Regularnie publikował w „Przeglądzie Filozoficznym”. Angażował się również w rozwój polskiej pedagogiki. W 1915 r. powołał w Warszawie Polski Instytut Pedagogiczny, z którego powstał Wydział Pedagogiczny WWP. Kontynuował jednocześnie działalność popularyzatorską, organizował kursy i odczyty dla nauczycieli szkół podstawowych. Swoje refleksje na temat polskiej oświaty zawarł w pracach *Systemat wiedzy i klasyfikacji nauk jako wstęp do kształcenia ogólnego* i *Postulaty szkolnictwa polskiego*, w których stanął po stronie szkoły społecznej, demokratycznej, świeckiej i apolitycznej. Większość jego działalności naukowej, publicystycznej i oświatowej odbywała się poza strukturami akademickimi.

W 1919 r. otrzymał propozycję objęcia Katedry Teorii i Metodologii Nauk na tworzącym się Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu w Poznaniu. Z tego powodu przeniósł się do Wielkopolski. Angażował się tam w inicjatywy społeczne związane z ruchem pacyfistycznym i przeciwalkoholowym. Działał także na arenie międzynarodowej. W 1931 r. przeniósł się do Konstancina k. Warszawy, tam zmarł.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, WWP – zbiór akt, sygn. 3; AIFiS PAN, Archiwum Kazimierza Twardowskiego, sygn. K. 2 – 38–41; NAE, Tartu Keiserlik Ülikool, Isiklikud toimikud, Üliõpilased, sygn. EAA.402.2.13175; Lis-Kozłowski w Wirtualnym Muzeum Konstancina, http://www.muzeumkonstancina.pl/259_lis-kozlowski (dostęp: 9.06.2023); „RNLA” 1905; S. Krzemieniewski, *Władysław M. Kozłowski (Wspomnienie)*, Lwów 1938; S. Lis-Kozłowski, *Poglądy demokratyczne w życiu codziennym W.M. Kozłowskiego (wspomnienia osobiste)*, Buenos Aires 1974; B. Andrzejewski, *Poglądy filozoficzne Władysława M. Kozłowskiego*, Poznań 1979; R. Jadczak, *Losy starań Władysława M. Kozłowskiego o katedrę filozofii*, „AUNCF” 1995, nr 16; K. Wrońska, *Samouctwo – w myśli i życiu Władysława M. Kozłowskiego*, [w:] *Wielogłos w myśli o wychowaniu. 100 lat polskiej pedagogiki filozoficznej*, red. nauk. S. Sztobryn, K. Dworakowska, Warszawa 2020.

Bibliografia podmiotowa:

Z haseł umysłowości współczesnej, Kraków 1902; *Wykłady z filozofii współczesnej*, Lwów 1906; *Kursy Naukowe w Warszawie*, „Prawda” 1908, nr 47; *Jak czytać utwory piękna? Zagadnienia estetyczne*,

Warszawa 1909; *Logika nauk społecznych w systemie Wundta*, „PF” 1911, R. XIV; *Estetyka humanizmu*, „MiŻ” 1912, nr 6/7; *Język naukowy*, „KW” 1913, nr 54; *Filozofia w dwudziestym wieku w porównaniu z filozofią doby minioniej*, „ELA” 1914, nr 6; *Psychologia a medycyna*, „KW” 1916, nr 251; *Krótki zarys logiki wraz z elementami ideografii logicznej*, Warszawa 1918.

Z. Hałęza

Kozłowski Władysław Ryszard (1866–1915), propagator i pionier nowoczesnego wychowania fizycznego. Pseud. i krypt. Wł. R.K., Wład. R. Kozłowski.

Urodził się w Lipnie, był synem Teofila, adwokata, i Eweliny ze Skarbków; jego matka prowadziła prywatną pensję. Do szkół realnych uczęszczał we Włocławku i Warszawie, a następnie uczył się w Szkole Handlowej im. Leopolda Kronenberga w Warszawie. Po jej ukończeniu podjął pracę jako nauczyciel domowy na Podolu i w Łomżyńskim. Prowadził jednocześnie w Warszawie mały pensjonat dla uczniów. W trakcie pracy pedagogicznej odkrył w sobie zainteresowanie wychowaniem fizycznym. W l. 1897–1903 studiował teorię i metodykę wychowania fizycznego w Królewskim Centralnym Instytucie Gimnastycznym w Szwecji i w Kopenhadze w Danii.

W 1897 r. na łamach „Przeglądu Pedagogicznego” zwrócił uwagę na potrzebę organizowania na szeroką skalę zabaw ruchowych na świeżym powietrzu dla dzieci. Postulował zmiany organizacyjne – rezygnację z tworzenia prywatnych, płatnych ogrodów na rzecz ich demokratyzacji, czyli zakładania ogólnie dostępnych ogrodów we wszystkich dzielnicach Warszawy. Wskazywał na potrzebę poddawania badaniu lekarskiemu dzieci przed zabawą, a także profesjonalizację działań – prowadzenie zabaw pod opieką specjalistów, którzy będą również zwracać uwagę np. na odpowiedni strój dziecka. Uważał, że takie działania powinny być realizowane przez zespół osób, najlepiej w ramach powołanej w tym celu organizacji dobroczynnej.

Jego poglądy były inspiracją dla członków Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego i przyczyniły się do powstania Ogrodów im. Wilhelma Ellisa Raua, w których od 1903 r. był zatrudniony jako główny instruktor. W 1907 r. w jednym z ogrodów zorganizował pierwszą szwedzką halę gimnastyczną, nazywaną „ogrodem zimowym”. Dzięki tej pracy udoskonalał metodykę nauczania gier i zabaw, a także kształcenia instruktorów. Wykorzystał bliskość rzeki w mieście i prowadził w Wiśle naukę pływania dla dzieci i młodzieży. W 1906 r. rozpoczął wykłady z zakresu teorii i metodyki wychowania fizycznego w Szkole Gimnastyki Szwedzkiej i Masażu Heleny Kuczalskiej (zob.), w której działały 2-letnie kursy z programami skandynawskimi. W 1906 r. założył periodyk „Ruch: dwutygodnik poświęcony sprawom wychowania fizycznego i w ogóle normalnego rozwoju ciała”, był jego redaktorem w l. 1906–1913. Publikowano tam materiały o charakterze teoretyczno-metodycznym, do współpracy zapraszano najwybitniejszych znawców wychowania fizycznego z Królestwa Polskiego i Galicji. Do wychowania fizycznego podchodził kompleksowo, polskich specjalistów zapoznawał z praktykami zagranicznymi. W 1909 r. w „Ruchu” napisał o systemie szwedzkim: „Przyrządy uważa jedynie za środek wzmagający natężenie ćwiczenia, stąd ogranicza ich użycie, niektóre z nich usuwa, natomiast daje przyrządy inne, lepiej do celów zmierzające. Rozumne i umiejętne prowadzenie ćwiczeń wedle tego systemu wymaga gruntownego

przygotowania ze strony kierownika, który [...] nie może zadowalać się praktycznym jedynie usprawnieniem, lecz musi rozumieć podstawy anatomiczne i fizjologiczne ustroju”. Współpracował także z „Przeglądem Pedagogicznym”, na jego łamach na przełomie XIX i XX w. podejmował problematykę odżywiania dzieci, ich zabaw na placach miejskich, kąpeli szkolnych, a także zestawiał naukę języków ze śpiewem, pisał o szkolnictwie ludowym Włochów, Amerykanów i Burów. Publikował także w „Zdrowiu”, zamieszczając na jego łamach referaty wygłoszone w 1907 i 1908 r. m.in. podczas Zjazdu Higienistów w Lublinie. W *Encyklopedii Wychowawczej* ukazały się jego prace o systemie wychowawczym Pehra Henrika Linga oraz o Centralnym Królewskim Instytucie Gimnastycznym w Sztokholmie.

Popularyzował wychowanie fizyczne, slöjd i skauting. W 1908 r. przedstawił referat poświęcony wychowaniu fizycznemu podczas organizowanej w Wilnie wystawie „Dziecko”. Był entuzjastą gimnastyki szwedzkiej. W przededniu I wojny światowej opracował poradnik (bazujący na wcześniej wydawanych w „Ruchu” wskazówkach do ćwiczeń) i prace drukowane dotyczące wychowania fizycznego – jako jeden z pierwszych propagatorów wychowania fizycznego odnosił się do wiedzy naukowej. Przedstawił w nich rys historyczny, ukazywał znaną już w starożytności zasadność stosowania ćwiczeń. Wartość aktywności fizycznej uzasadniał kwestiami zdrowotnymi, podejmował jednocześnie temat nienaturalności pewnych form aktywności fizycznej. Odwoływał się do wiedzy fachowej, opisywał wpływ uprawiania sportu na krwiobieg, utrzymanie postawy, sprawność mięśni, przemianę materii i stan skóry. W poradniku zamieścił, wraz z rycinami, informacje o przyborach gimnastycznych oraz załącznik i opis ćwiczeń. Opublikował także zestawy aktywności porannych i wieczornych oraz „wskazówki do prowadzenia ćwiczeń” dla dzieci, młodzieży i osób starszych. Spojrzenie Kozłowskiego na sprawność fizyczną wykraczało poza jego epokę, w poradnikach i artykułach zwracał uwagę na ćwiczenia oddechowe i zachęcał do treningu sprawności poprzez rzuty i chwyt (zonglowanie). Był zwolennikiem aktywności zespołowych („w zastępie”), jego zdaniem umożliwiały one porównywanie się z innymi i chęć dorównania pozostałym. Podkreślał wychowawcze znaczenie ćwiczeń gimnastycznych, uznając je za aktywności kształtujące charakter człowieka. Wydał w Warszawie pierwsze przepisy dotyczące gry w piłkę nożną – przyczyniając się do profesjonalizacji tej aktywności wśród dzieci i młodzieży. W Ogrodach im. Wilhelma Ellisa Raua zawodnicy ćwiczyli grę, a instruktorzy organizowali drużyny. Aktywnie uczestniczył też w krajowych i zagranicznych zjazdach i kongresach lekarskich i pedagogicznych. Brał udział w spotkaniach specjalistów w zakresie zdrowia, wychowania fizycznego i sportu w Lublinie w 1908 r., Odense w 1911, Paryżu w 1913.

Należał do Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. Był aktywnym działaczem ruchu antyalkoholowego. Pełnił funkcję prezesa Towarzystwa Zupełnej Wstrzemięźliwości od Napijów Alkoholowych „Przyszłość”, a od 1911 r. sekretarza Polskiego Stowarzyszenia Przyjaciół Pokoju. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

BN, DR, Archiwum Stanisława Kościalkowskiego, Korespondencja Stanisława Kościalkowskiego 1893–1940, t. 12, sygn. 7612 IV; J. Muklanowicz, *Powstanie i stopniowy rozwój Ogrodów im. W.E. Raua w Warszawie: szkic historyczny*, Warszawa 1907; *Sprawozdanie z działalności Polskiego Stowarzyszenia Przyjaciół Pokoju w Warszawie za rok szósty istnienia, licząc od dn. 4 kwietnia 1911 r.*, „Ludzkość” 1912, nr 1; E. Piasecki, *Dzieje wychowania fizycznego*, Lwów 1929; M. Demel, *Pedagogiczne aspekty*

warszawskiego ruchu higienicznego (1864–1914), Wrocław–Warszawa–Kraków 1964; K. Hądzalak, *Władysław Ryszard Kozłowski i jego działalność na polu wychowania fizycznego*, „KF” 1965, nr 7–8; K. Hądzalak, *Kozłowski Władysław Ryszard (1866–1915)*, PSB, t. XV, Wrocław–Warszawa 1970; R. Wroczyński, *Powszechne dzieje wychowania fizycznego i sportu*, Wrocław 1979; K. Hądzalak, *Władysław Kozłowski i dwutygodnik „Ruch”. W stulecie powstania pisma poświęconego sprawom wychowania fizycznego i kultury fizycznej*, „KF” 2006, nr 1–2; R. Gawkowski, *Futbol dawnej Warszawy*, Warszawa 2013; A. Wojewoda, *Od idei do realizacji – Ogrody dziecięce im. W.E. Raua w Warszawie 1899–1901*, „SE” 2019, nr 53.

Bibliografia podmiotowa:

Trzeba się uczyć..., „Ruch” 1906, nr 8; *Idea zrzeszenia a wychowanie fizyczne*, „Ruch” 1906, nr 5–6; *Czemu przekładamy gimnastykę zbiorową (towarzystwą) nad gimnastykę domową?*, „Ruch” 1906, nr 12; *Z dziedziny teorii gimnastyki*, „Ruch” 1906, nr 14–15, 16–17, 18; *Ruch w zimie*, „Ruch” 1906, nr 16–17; *Zasady prowadzenia zabaw i innych zabiegów w Ogrodach im. W.E. Raua*, „Zdrowie” 1908, nr 1; *Postępy wychowania fizycznego w ostatnim dziesięcioleciu*, „Zdrowie” 1908, nr 10–11; *Z kongresu w Odense*, „Ruch” 1906, nr 17–18, 20; *Gimnastyka domowa. Wskazówki do prowadzenia ćwiczeń w domu zestawione wedle zasad naukowych i w zastosowaniu dla właściwości ćwiczących*, Warszawa 1912; *Pierwiastek wojskowy w wychowaniu cielesnym: przyczynek do sprawy skautingu*, Warszawa 1913.

M.M. Krakowiak, A. Krawczyk

Kozłowska Władysława (1889–?), nauczycielka.

Urodziła się we wsi Wydrzyn w pow. wieluńskim, pochodziła z rodziny włościańskiej, była córką Piotra Baranowskiego i Józefy z Wojewódków. Uczęszczała do szkoły w Czarnozylach. W okresie szkolnym czytywała prenumerowane przez ojca – pełniącego funkcję sołtysa – czasopisma „Gazetę Świąteczną” i „Kraj”. Uczyła się w szkole gospodarskiej dla dziewcząt w Kruszynku do 1910 r. W 1911 r. wyjechała na kurs mleczarsko-hodowlany do Liskowa. Po jego ukończeniu otrzymała posadę kierowniczkę sklepu w Liskowie. Pełniła jednocześnie funkcję sekretarki koła gospodyń wiejskich, wraz z młodzieżą zgromadzoną wokół czasopisma „Drużyna” współorganizowała przedstawienia amatorskiego ruchu teatralnego. W przededniu I wojny światowej zaangażowała się w prace społeczne i oświatowe w Liskowie, m.in. w działania kół rolniczych i OSP. Publikowała na łamach „Zorzy” i „Drużyny”. Teksty publicystyczne kierowała do czytelniczek, w szczególności młodych dziewcząt, które przekonywała do edukacji i kształcenia się w szkołach gospodarczych. W artykułach zachęcała do pracy społecznej i oświatowej. Zwracała uwagę na potrzebę zwalczania analfabetyzmu – zachęcała do urządzania wieczornic i propagowania czytelnictwa. Za szczególnie ważne uważała pobudzenie do działania młodzieży, gdyż uznawała, że jej praca i zaangażowanie przyczyni się do odrodzenia kraju. W „Zorzy” pisała: „Zachęcajmy młodzież, aby się garnęła do nauki, do szkół. Mówmy im, aby pieniądze zamiast na wódkę, papierosy, co tylko rujną kieszeń i zdrowie człowieka,łożyli na czytanie gazet, książek naukowych, na rozrywkę szlachetną. Tym i w taki sposób przysłużymy się kochanej Ojczyźnie”.

W okresie I wojny światowej wstąpiła do LKPW, kierowała działaniami w rejonie Wielunia i Sieradza. W tym czasie powróciła z mężem Wawrzyńcem Kozłowskim (zob.) w rodzinne strony, gdzie oboje podejmowali działalność społeczno-oświatową: organizowali koła

Polskiej Macierzy Szkolnej, współtworzyli Komitet Ziemi Wieluńskiej, który prowadził działania na rzecz pomocy ofiarom wojny i organizował ochronki; angażowali się w prace PSL. Współpracowali też z działaczami amatorskiego kółka teatralnego, z którym wystawiali w regionie przedstawienia – dochód z nich przeznaczano na działalność szkół i ochronek. W niedziele w szkołach i ochronkach Koźmińska współorganizowała dla włościan czytanie gazet: „Zorzy”, „Gazety Świątecznej”, „Polaka”, „Wiadomości Polskich” i innych. W 1915 r. po ukończeniu kursu nauczycielskiego uczyła w szkole w Okalewie w pow. wieluńskim. W 1916 r. współorganizowała szkołę w Wydrzynie. Była zaangażowana w prace powstałego w 1917 r. zrzeszenia nauczycieli szkół ziemi wieluńskiej.

W 1919 r. należała do grona organizatorów Okręgowej Rady Szkolnej z siedzibą w Wieluniu. W okresie II RP kontynuowała pracę nauczycielską – w l. 1920–1922 w szkole gospodarczej w Sokołówku, od 1923 do 1939 r. na Wołyniu w charakterze nauczycielki i instruktorki oświaty pozaszkolnej. Była działaczką PSL „Wyzwolenie”, po połączeniu partii należała do Stronnictwa Ludowego. W czasie II wojny światowej pracowała w pow. wieluńskim i sieradzkim, uczestniczyła w pracach niepodległościowych.

Bibliografia przedmiotowa:

AZHRL, Klub Seniorów ZSL, [List do Prezydium Naczelnego Komitetu ZSL], sygn. P-229; AZHRL, Wasilewski, Ocena, sygn. P-229; *Koźmińska Władysława, SBDRL*, Warszawa 1989.

Bibliografia podmiotowa:

List II, „Zaranie” 1911, nr 7 [współautor W. Koźmiński]; *Do moich siostr. (Głos Kruszyńki)*, „Drużyna” 1912, nr 4; *To nasza wina!*, „Zorza” 1913, nr 10; *Z kółka ziemianek w Liskowie*, „Zorza” 1913, nr 49; *Z Liskowa*, „Zorza” 1914, nr 10; AZHRL, Koźmiński, Wspomnienia, sygn. P-229; AZHRL, W. i W. Koźmiński, Nasze wspomnienia z czasów najdawniejszego ruchu ludowego i działaczach ludowych na terenie ziemi wieluńsko-sieradzkiej, sygn. P-168.

M.M. Krakowiak

Koźmiński Wawrzyniec (1885–1978), nauczyciel, publicysta, działacz spółdzielczy. Pseud. Wawrzek Sokołowiak, Wawrzek z Wieluńskiego, Wawrzek znad Warty, Tadeusz Orlicz, Tadeusz Ojrzanowski, Tadeusz Piast, W. Szary, W.K., I.A.

Urodził się w Ostrówku w pow. wieluńskim. Był synem Antoniego i Anastazji z Kapiarów. Edukację rozpoczął w 9. r.ż., uczęszczał do szkoły kierowanej przez Annę Seliwanową. Ukończył Szkołę Rolniczą w Sokołówku, następnie kursy spółdzielcze w Liskowie w 1911 r. oraz nauczycielskie w Kaliszu w 1915 r. Od 1902 r. brał udział w organizowaniu tajnego nauczania. W l. 1904–1909 był nauczycielem w Ostrówku i działaczem oświatowym w pow. wieluńskim i sieradzkim. Współorganizował strajk szkolny 1905 r. Walczył o możliwość nauczania w szkołach w języku polskim. Za tę działalność został skazany na półroczny pobyt w więzieniu. We wspomnieniach pisał, że mieszkanie ojca w Ostrówku było punktem, w którym kolportowano tajną i jawną prasę oraz organizowano konspiracyjne zebrania. Aktywnie działał w ruchu zaraniarskim, był korespondentem czasopisma „Zaranie”. Od 1907 r. współpracował z czasopismami „Zorza” i „Przyjaciel Ludu”, następnie „Wyzwolenie”

i „Drużyna”. W późniejszych latach publikował również w „Ludzie Polskim”, „Głosie Nauczycielskim”, „Piaście” oraz „Wiciach”. W swoich tekstach wskazywał na potrzebę rozwoju społecznego wsi, propagował oświatę rolniczą i czytelnictwo czasopism. Podkreślał znaczenie aktywności młodzieży w działaniach na rzecz modernizacji życia społecznego na wsiach. Działal w ruchu spółdzielczym (w l. 1912–1914 kierował spółdzielnią mleczarską w Liskowie), był sekretarzem kółka rolniczego w Czarnożyłach k. Wielunia. We wspomnieniach pisał o efektach działalności kółek rolniczych: „Dzięki wspólnemu czytaniu gazet, książek fachowych, pogadankom rolniczym w ciągu trzech lat wydajność zbiorów zbóż okopowych, hodowli bydła, trzody chlewnej i drobiu powiększyła się o połowę”.

W czasie I wojny światowej był działaczem POW. We wspomnieniach pisał o tym czasie: „Ja jako emisariusz jeździłem po powiatach: wieluńskim, sieradzkim, kaliskim, częstochowskim, noworadomskim, piotrkowskim, organizując szkolnictwo polskie i zachęcając znajomą młodzież do wstępowania do Legionów, a dziewczęta i kobiety do Ligi Kobiet, których praca polegała na zbieraniu szarpi i ofiar dla rannych żołnierzy legionistów”. W okresie wojennym wraz z żoną Władysławą Kozłowską (zob.) zorganizował koła Polskiej Macierzy Szkolnej i Komitet Ziemi Wieluńskiej, którego celem było niesienie pomocy ofiarom wojny i zakładanie ochronek. Małżonkowie angażowali się także w prace PSL. Kozłowski współpracował z lokalnymi działaczami amatorskiego kółka teatralnego, dochód z przedstawień przeznaczano na działalność szkół i ochronek. Współorganizował czytanie dla włościan pism: „Zorza”, „Gazeta Świąteczna”, „Polak”, „Wiadomości Polskie” i inne. W 1916 r. współorganizował szkołę w Wydrzynie, w tym samym roku założył Szkołę Powszechną w Okalewie w pow. wieluńskim i do 1920 r. sprawował w niej funkcję kierownika. Angażował się w działania powstałego w 1917 r. Zrzeszenia Nauczycieli Szkół Ziemi Wieluńskiej.

Po 1918 r. kontynuował działalność społeczną i oświatową, był instruktorem Towarzystwa Kółek Rolniczych. Zasiadał w Zarządzie Głównym Centralnego Związku Młodzieży Wiejskiej. Był instruktorem Okręgowego Związku Kółek Rolniczych, publikował w czasopiśmie „Wieś Wołyńska”. Kontynuował pracę nauczycielską – w l. 1920–1922 w szkole gospodarczej w SokołóWKu, od 1923 do 1939 r. na Wołyniu w charakterze nauczyciela i instruktora oświaty pozaszkolnej. W czasie II wojny światowej pracował na terenie pow. wieluńskiego i sieradzkiego, angażował się jednocześnie w prace niepodległościowe. W l. 1948–1952 pracował w bibliotece SGGW w Warszawie. Zmarł w Osinach w pow. puławskim.

Bibliografia przedmiotowa:

AZHRL, Klub Seniorów ZSL, [List do Prezydium Naczelnego Komitetu ZSL], sygn. P-229; AZHRL, Wasilewski, Ocena, sygn. P-229; W. Piątkowski, *Dzieje ruchu zaraniarskiego*, Warszawa 1956; W. Stankiewicz, *Czasopiśmiennictwo ludowe w Królestwie Polskim 1905–1914*, Warszawa 1957; Z. Kmiciek, *Postępowa myśl oświatowa w Królestwie Polskim w latach 1905–1914: wybór materiałów*, Warszawa 1961; *Kozłowski Wawrzyniec, SBDRL*, Warszawa 1989; H. Brodowska, *Chłopi o sobie i Polsce*, Łódź 2001.

Bibliografia podmiotowa:

Wybierajcie się na kursy zimowe do SokołóWKa, „Zaranie” 1910, nr 38; *Uczmy się śpiewać*, „ZMI” 1911, nr 7; *Z Kaliskiego*, „Zaranie” 1912, nr 50; *Kursy rolnicze w Liskowie*, „Drużyna” 1913, nr 1; *Kursy rolnicze w Liskowie*, „LPol” 1913, nr 3; *Do młodzieży naszej ze szkół gospodarczych*, „Drużyna” 1913, nr 4; *Walcmy z ciemnotą*, „ZMI” 1913, nr 5; *Wycieczka młodzieży do Liskowa*, „Drużyna” 1913, nr 6;

Wycieczka kruszynieńek po kraju, „Drużyna” 1913, nr 8; Szlachetna rozrywka, „Wyzwolenie” 1917, nr 9; *Jak to zrobiono w Wieluniu*, „WSSiO” 1918, nr 3; AZHRL, Koźmińscy, Wspomnienia, P-229; AZHRL, W. i W. Koźmińscy, Nasze wspomnienia z czasów najdawniejszego ruchu ludowego i działaczach ludowych na terenie ziemi wieluńsko-sieradzkiej, sygn. P-168.

K. Kaczmarek, M.M. Krakowiak

Kożuchowska Halina (Maria Zofia) (1870–1921), działaczka społeczna, filantropka, muzealniczka.

Była córką Józefa Cytwica, lekarza, i Kazimierzy z Królikiewiczów. Po śmierci jej matki w 1878 r. ojciec „zrzekł się obowiązków urzędowych i poświęcił się wyłącznie praktyce prywatnej i wychowaniu dzieci”. W l. 1892–1912 uczestniczyła w kaliskich „piątkach literackich”, zainicjowanych w 1892 przez Felicję Łączkowską (zob.), których celem było prowadzenie działalności samokształceniowej wśród kobiet. Trudno stwierdzić, czy na piątkowych spotkaniach Kożuchowska występowała w roli prelegentki. Sprawdziła się natomiast jako świetna organizatorka imprez rocznicowych poświęconych 100. rocznicy urodzin Juliusza Słowackiego w 1909 r. i Zygmunta Krasińskiego w 1912 r. Uczestniczki „piątków” uważały, że ich obowiązkiem „jest oświecać, uświadamiać, budzić ducha narodowego dla dobra kraju”. Dlatego postanowiły „łączyć się, skupiać, popierać te nieliczne instytucje dozwolone przez wrogów i wejść gremialnie do Towarzystwa Muzycznego”. Kożuchowska udzielała się m.in. w działającym w Kaliszu od 1882 r. Towarzystwie Muzycznym. Brała udział w organizowanych przez Towarzystwo koncertach, prasa pisała o niej „utalentowana amatorka”. 18 stycznia 1905 r. wystąpiła podczas koncertu, z którego połowa dochodu przeznaczona została na rzecz KTD. W 1908 r. weszła w skład sekcji szkolnej założonej w ramach Towarzystwa Muzycznego, której celem było utworzenie orkiestry i szkoły muzycznej. Należała też do komitetu organizacyjnego koncertu na rzecz budowy pomnika Fryderyka Chopina w Warszawie. Zasiadała ponadto w jury przeglądu chórów, m.in. podczas zjazdu stowarzyszeń śpiewaczych w Kaliszu zorganizowanego przez Towarzystwo Muzyczne w czerwcu 1910 r. Była też członkinią Stowarzyszenia Narodowego Kobiet Polskich gub. kaliskiej, założonego 1 lipca 1906 r., w l. 1908–1909 wchodziła w skład komitetu sądu polubownego Stowarzyszenia. Z kolei w 1912 r. zaangażowała się w prace Wystawy Ogrodniczej w Kaliszu.

Aktywnie uczestniczyła w tworzeniu szkołyki sodalicyjnej w Kaliszu, później włączyła się w zakładanie szkółek Polskiej Macierzy Szkolnej, pomagała nie tylko nauczycielom, zorganizowała także kółko wokalne dla dzieci. W działaniach tych miała zapewne wsparcie ze strony męża adwokata Telesfora Kożuchowskiego, który był prezesem Koła Polskiej Macierzy Szkolnej w Kaliszu w l. 1906–1908 i 1917–1928. W czasie I wojny światowej „niestrudzona jałmużniczka” żywiła głodnych, opuszczone i biedne dzieci umieszczała w ochronkach i przytułkach, tworzyła szkołyki początkowe. Włączała się w organizację różnych przedsięwzięć. Była współorganizatorką pierwszej w Kaliszu Wystawy Pracy Kobiet w 1909 r., zajęła się szczególnie przygotowaniem pawilonu szkółek ludowych. Zebrane dzięki staraniom nauczycielek ciekawe eksponaty „nasunęły myśl utworzenia w Kaliszu Muzeum szkolnego”. Organizatorki wystawy, doceniając zaangażowanie Kożuchowskiej, przekazały jej część

zysku na ten projekt. Gromadzone zbiory znalazły swoje miejsce w pomieszczeniach przy Bibliotece im. Adama Mickiewicza. 1 lipca 1911 r. Muzeum Pomocy i Pokazów Szkolnych (w literaturze występujące także pod nazwą sekcja pokazów i pomocy szkolnych) przeniesione zostało do lokalu w gmachu Towarzystwa Muzycznego i w grudniu tego samego roku oddane do użytku zwiedzających, opiekunką muzeum została Kożuchowska. Dbała o powiększanie zbiorów, w 1914 r. udało jej się przyłączyć do Muzeum sekcję starożytności, istniejącą od 1906 r. przy Towarzystwie Popierania Przemysłu i Handlu (od 1907 r. Muzeum Archeologiczne). Dalszą działalność Muzeum przerwał wybuch I wojny światowej. Kożuchowskiej udało się ocalić zbiory przed rozgrabieniem i uzyskać ich zabezpieczenie ze strony władz niemieckich. Po wojnie nadal była kustoszką Muzeum.

W czasie I wojny światowej uratowała od rozgrabienia zbiory Biblioteki im. Adama Mickiewicza. Razem z Melanią Brokmanową (zob.) przechowała część książek z Biblioteki do powrotu z Rosji głównej opiekunki biblioteki – Łączkowskiej. Biblioteka wznowiła działalność od połowy 1916 r. Zaangażowanie Kożuchowskiej w ratowanie dorobku kulturalnego zniszczonego miasta docenili Niemcy, nazywając ją „die heilige Frau” (święta kobieta). W latach I wojny światowej wchodziła w skład kaliskiego komitetu miejskiego noszącego pomoc dla ludności chrześcijańskiej, tak jej pracę oceniła komisja Komitetu Niesienia Pomocy w Królestwie Polskim: „Przez siedem miesięcy wojny bowiem obrona Kalisza przed nędzą była przede wszystkim w ręku jednej prawie osoby, p. mecenasowej Kożuchowskiej. Ona to przy pomocy pani [Marii] Romockiej zbierała składki pomiędzy okolicznym obywatelstwem, gromadziła odzież, urządziła tanie kuchnie i w różnych cenach obiady dla rozmaitych klas ludności, zajmowała się gromadzeniem dzieci na naukę, aby nie wałęsały się po ulicy i nie uczyły się żebractwa. Słowem łagodziła pani K. nędzę, jak mogła”. Zakładała przytulki i ochronki, była członkinią komitetu ochronki dla dzieci w 1913 r. Od 1917 r. prowadziła w Kaliszu szkołę i salę zajęć dla dziewcząt.

W okresie II RP razem z mężem włączyła się w organizację ZLN, została też członkinią Polskiego Towarzystwa Prehistorycznego. Zmarła w Kaliszu.

Bibliografia przedmiotowa:

AP Kalisz, Spuścizna Tadeusza Martyna z Kalisza, sygn. 7.10/1186, 7.10/2380; *Od „Komitetu niesienia pomocy w Królestwie Polskim”*, „GŚI” 1915, nr 31; *Polskie Towarzystwo Prehistoryczne*, „DzP” 1920, nr 116; *Śp. Halina Kożuchowska*, „PA” 1921, z. 3–4; M. Brokmanowa, *Pamięci Haliny Kożuchowskiej*, „ZKal” 1931, nr 1–3; Z. Brudnicka-Kononowicz, *Drugie dziesięciolecie „Piątków” 1902–1912*, „ZKal” 1931, nr 1–3; F. Łączkowska, *Moje wspomnienia o Halinie Kożuchowskiej*, „ZKal” 1931, nr 1–3; E. Andrysiak, *Kožuchowska Halina*, SBWPWZK, t. 2, Kalisz 2003; E. Andrysiak, H. Karolewska, *Kaliskie „piątki literackie” jako przejaw ruchu emancypacyjnego kobiet (koniec XIX – początek XX wieku)*, [w:] *Obywatelki na obcasach. Kobiety w życiu publicznym (XIX–XX w.)*, t. 2, red. U. Kozłowska, T. Sikorski, A. Wątor, Radzymin–Warszawa 2016; M. Przędzik, *Muzyczny Kalisz 1870–1914*, Kalisz 2018.

E. Andrysiak

Kożuchowski Józef (1886–1968), ekonomista, historyk, działacz gospodarczy i polityk. Pseud. B. Jawnut.

Urodził się w Krakowie, w rodzinie o tradycjach ziemiańskich. Był synem Aleksandra i Haliny z Mierzwińskich. Większość życia spędził w Warszawie, gdzie przeniósł się w 1895 r. po śmierci ojca. Tam w 1906 r. ukończył średnią szkołę handlową. W czasach szkolnych należał do tajnej młodzieżowej organizacji patriotyczno-samokształceniowej i uczestniczył w strajku szkolnym 1905 r., zaangażował się też w prace Towarzystwa Oświaty Narodowej i NZR. Po zdaniu egzaminu dojrzałości został przyjęty do tajnego, trójzaborowego, niepodległościowego Związku Młodzieży Polskiej „Zet”. Brał udział w akcji bojkotu szkoły rosyjskiej. W 1907 r. rozpoczął studia historyczne na UL. W 1909 r. należał do grona inicjatorów i założycieli, a później liderów Organizacji Młodzieży Niepodległościowej „Zarzewie” i PDS, zajmujących się m.in. krzewieniem wiedzy wojskowej wśród młodzieży. Po studiach ekonomicznych w Monachium w l. 1909–1911 wrócił do kraju, gdzie udzielał się w Lubelskim Towarzystwie Rolniczym.

Po wybuchu I wojny światowej jako członek LN znalazł się w Komitecie Narodowym Polskim. Od 1915 r. przebywał w Moskwie, a później Petersburgu, pełniąc m.in. funkcję kierownika Działu Statystyki Wygnańczej przy Radzie Zjazdów Polskich Organizacji Pomocy Ofiarom Wojny, następnie działając w Związku Zjednoczenia i Niezawisłości Polski i Radzie Polskiej Zjednoczenia Międzypartyjnego. Po przewrocie bolszewickim w Rosji przeniósł się do Kijowa, a jesienią 1918 r. powrócił do Warszawy.

W okresie II RP pełnił m.in. funkcję wiceprezesa, a później prezesa Głównego Urzędu Likwidacyjnego, wiceministra w MPiH, wiceprezesa Banku Gospodarstwa Krajowego, podsekretarza stanu w MS oraz prezesa Towarzystwa Rozwoju Ziem Wschodnich i prezesa Rady LMiK. W czasie II wojny światowej przebywał na emigracji. Po zakończeniu wojny wrócił do Polski, gdzie został zatrudniony na stanowisku doradcy w MS, a następnie jako pracownik naukowy w Państwowym Muzeum Zoologicznym. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

Czy wiesz, Warszawa 1938; J. Holzer, *Polska w I wojnie światowej*, Warszawa 1967; T. Kobyłański, *Kożuchowski Józef Bronisław (1886–1968)*, PSB, t. XV, Wrocław–Warszawa 1970; „Zarzewie” 1909–1920. *Wspomnienia i materiały*, oprac. A. Garlicka, Warszawa 1973; *ZET w walce*, Warszawa 1996; P. Waingertner, *Konspiracja trzech pokoleń. Związek Młodzieży Polskiej „Zet” (1886–1996)*, Łódź 2017; H. Bartoszewicz, *Rada Polska Zjednoczenia Międzypartyjnego w świetle materiałów z archiwum Józefa Kożuchowskiego*, „DN” 2020, nr 1.

Bibliografia podmiotowa:

BJ, DR, Dziennik Józefa Bronisława Kożuchowskiego, sygn. 9840; B. Jawnut, *Trzy zagadnienia ruchu niepodległościowego*, Lwów 1912.

P. Waingertner

Kramsztyk Feliks (1853–1918), adwokat, działacz społeczny.

Urodził się w Warszawie, w rodzinie żydowskiej. Był synem Izaaka, prawnika, rabina i kaznodziei, oraz Ewy z Fryhlingów. Jego ojciec, który jako pierwszy nauczał Talmudu po polsku, za działalność patriotyczną został na kilka lat zesłany na Syberię. W 1870 r. ukończył gimnazjum, następnie podjął studia prawnicze na UW, zakończył je w 1874 r. ze stopniem kandydata praw. Był cenionym adwokatem, specjalizującym się w prawie cywilnym, oraz radcą prawnym w zakładach przemysłowych Lilpop, Rau i Loewenstein. Należał do Zarządu Kasy Pomocy Adwokatów Przysięgłych. Publikował teksty naukowe, popularyzatorskie i publicystyczne głównie z zakresu ustawodawstwa i prawa pracy. Zamieszczał je na łamach „Gazety Sądowej Warszawskiej” i „Ateneum”; niektóre teksty wydawano w postaci osobnych nadbitek. Wysoko ceniono jego rozprawę *Prawo fabryczne obowiązujące i ubezpieczenie robotników w niektórych państwach europejskich* (1897). Był autorem podręcznika popularyzującego wiedzę prawniczą *Kurs prawa napisany dla uczniów szkoły handlowej niedzielnej i wieczornej*. Po raz pierwszy opublikowano go w 1910 r., w 1917 r. wydano znacznie rozszerzoną wersję tej pracy *Wykład popularny prawa cywilnego i handlowego obowiązującego w Królestwie Polskim*.

Prowadził systematyczną działalność społeczną i pedagogiczną. Od 1906 r. wykładał prawo cywilne i handlowe w niedzielnej i wieczornej Szkole Handlowej Zgromadzenia Kupców m. Warszawy. Na potrzeby uczniów przygotował wspomniany wyżej podręcznik. Razem z kilkoma innymi adwokatami prowadził prywatne seminarium dla młodych prawników, które miało uzupełniać ich wiedzę wyniesioną ze studiów uniwersyteckich. Przez kilkanaście lat był sekretarzem Zarządu Towarzystwa Warsztatów Rzemieślniczych. Wspierał rozwój czytelnictwa. Należał do Towarzystwa Biblioteki Publicznej w Warszawie. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, TRS w Warszawie, sygn. 8/61; *Biblioteka Publiczna w Warszawie w roku 1914*, Warszawa 1915; *Feliks Kramsztyk (Wspomnienie pozgonne)*, „GSW” 1918, nr 9; E. Muszalski, *Feliks Kramsztyk (1853–1918)*, *PSB*, t. XV, Wrocław–Warszawa 1970; E. Muszalski, *Kramsztyk Feliks, SBAP*, t. 1, z. 2, Warszawa 1981.

Bibliografia podmiotowa:

Kurs prawa napisany dla uczniów szkoły handlowej niedzielnej i wieczornej, Warszawa 1910; *Odszkodowanie za wypadki przy pracy wedle Kodeksu Napoleona i praw późniejszych*, Warszawa 1914; odb. z czasopisma „GSW” 1914; *Wykład popularny prawa cywilnego i handlowego obowiązującego w Królestwie Polskim*, Warszawa 1917.

A. Bóldyrew

Kramsztyk Julian (1851–1926), lekarz, działacz społeczny.

Urodził się w Warszawie, w rodzinie żydowskiej. Był synem Izaaka, rabina, i Ewy z Fryhlingów. W 1869 r. ukończył gimnazjum w Warszawie, a w 1874 r. medycynę na UW. Po studiach pracował jako laborant przy Katedrze Chemii Lekarskiej i Analitycznej UW, był

asystentem kliniki diagnostycznej Ignacego Baranowskiego (zob.) na UW. W l. 1878–1910 pracował jako lekarz, potem ordynator w żydowskim Szpitalu Dziecięcym im. Bersohnów i Baumanów, gdzie kierował oddziałem chorób wewnętrznych. Dzięki wkładowi finansowemu rodzin fundatorskich szpital zapewniał darmową opiekę lekarską dla dzieci z ubogich rodzin, był również kluczowym ośrodkiem edukacji medycznej, w którym Kramszyk prowadził darmowe kursy z zakresu pediatrii dla studentów i młodych lekarzy. Ponadto w czasie, kiedy na UW nie istniała odrębna klinika pediatryczna, wygłaszał wykłady na temat badania i rozpoznawania chorób dziecięcych. W 1880 r. zorganizował dla studentów pierwszy systematyczny kurs wykładów z pediatrii i wykształcił liczne grono lekarzy chorób wieku dziecięcego. W 1884 r. uzyskał stopień doktora medycyny. Ze względów politycznych nie otrzymał habilitacji na UW, gdzie wygłosił wstępny wykład habilitacyjny.

Pracował zawodowo, naukowo, praktykował prywatnie, pisał prace i wygłaszał odczyty popularyzujące higienę. Działał też społecznie w licznych organizacjach. Był członkiem sekcji lekarskiej przy WTD, członkiem Zarządu Towarzystwa Ochron i TORPR, członkiem Towarzystwa Kolonii Letnich dla Dzieci, TLW (w 1910 r. został wiceprezesem sekcji pediatrycznej przy tym Towarzystwie), Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego, Komitetu Ogrodów im. Wilhelma Ellisa Raua w Warszawie. Należał do grona współzałożycieli Towarzystwa Pediatrycznego, które w uznaniu zasług dla pediatrii polskiej nadało mu najwyższą godność sekretarza stałego. W 1917 r. uczestniczył jako prelegent w II Zjeździe Higienistów Polskich. Jego odczyty i prace z zakresu m.in. higieny dzieci, żywienia niemowląt oraz wychowania zdrowotnego i wypoczynku najmłodszych osadzone w kontekście społecznym i bogate w praktyczne wskazania rezonowały nie tylko w środowisku medycznym, ale również w kręgach pedagogiczno-wychowawczych, stanowiąc inspiracje do podejmowania działalności edukacyjnej w szerokich kręgach społeczeństwa. Był autorem licznych recenzji prac lekarzy poświęconych pediatrii i sprawom medycyny społecznej. Tym samym odegrał znaczącą rolę w zakresie popularyzacji wiedzy medycznej i wychowania zdrowotnego małych dzieci. Był również współwłaścicielem i współredaktorem „Medycyny”, współredaktorem „Przeglądu Pediatrycznego” i „Pediatrii Polskiej”. Ogłosił drukiem w wielu językach ponad 30 prac naukowych z zakresu chemii fizjologicznej i patologicznej, pediatrii, higieny i dietetyki dziecięcej. Był prezesem honorowym I Zjazdu Pediatrów Polskich w 1922 r.

Publikował w czasopiśmie lekarskich: „Gazecie Lekarskiej”, „Kronice Lekarskiej”, „Medycynie”, „Opiece nad Dzieckiem”, „Pamiętniku Towarzystwa Lekarskiego Warszawskiego”, „Pediatrii Polskiej”, „Przeglądzie Pediatrycznym”, „Przeglądzie Lekarskim”, „Zdrowiu”, „Pamiętniku II Zjazdu Higienistów Polskich”. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AGAD, KGGW, sygn. 7897; APL, LTD w Lublinie, sygn. 1.3/36; A. Koral, *Dr Julian Kramszyk. Z powodu 50-lecia pracy lekarskiej*, „PedPol” 1925, nr 1/2; W. Szenajch, *Śp. Dr Julian Kramszyk. Wspomnienie pośmiertne*, „WCzL” 1926, nr 12; A. Koral, *Śp. Dr Julian Kramszyk. Wspomnienie pośmiertne*, „PGL” 1926, nr 49; T. Ostrowska, *Kramszyk Julian (1851–1926)*, PSB, t. XV, Wrocław–Warszawa 1970; A. Cała, H. Węgrzynek, G. Zalewska, *Historia i kultura Żydów polskich. Słownik*, Warszawa 2000; Z. Borzymińska, *Kramszyk Julian, PSJ*, t. 1, Warszawa 2003; P. Woltanowski, A. Wincewicz, S. Sułkowski, *Protection of Children’s Human Rights and Health: A Legacy of Julian Kramszyk, Janusz Korczak, and Ludwik Rajchman*, „GPH” 2018, nr 23.

Bibliografia podmiotowa:

W sprawie żywienia niemowląt i małych dzieci, „MiKL” 1916, nr 17, 18; *Kolonie lecznicze dla dzieci*, [w:] *Pamiętnik II Zjazdu Higienistów Polskich*, Warszawa 1918; *Opieka nad małymi dziećmi. Ministerium dziecka*, [w:] *Pamiętnik II Zjazdu...*

E. Dolata

Kramsztyk Stanisław (1841–1906), nauczyciel, przyrodnik, popularyzator wiedzy przyrodniczej. Pseud. A., T.R., S.K.

Urodził się w Warszawie, w inteligenckiej, zasymilowanej rodzinie żydowskiej. Był synem Izaaka, rabina, i Ewy z Frylingów. Uczył się na pensji męskiej, później w warszawskim gimnazjum gubernialnym. Następnie rozpoczął studia medyczne na Akademii Medyko-Chirurgicznej, które porzucił, by kształcić się na Wydziale Matematyczno-Fizycznym w nowo otwartej SGW. W okresie studenckim był związany z ruchem asymilacyjnym Żydów, uczestniczył w pracy żydowskiego kółka młodzieżowego. Poglądy członków kółka były zbliżone do poglądów millenerów, w okresie poprzedzającym wybuch powstania styczniowego uległy natomiast radykalizacji. Kramsztyk zaangażował się w powstanie poprzez działalność literacką i publicystyczną. W l. 1869–1886 pracował jako urzędnik Banku Polskiego, a po jego zamknięciu w l. 1890–1906 w Towarzystwie Ubezpieczeń od Ognia. Był nauczycielem na kilku warszawskich pensjach żeńskich: Jadwigi Sikorskiej (zob.), Jadwigi Papi (zob.), Karoliny Strzeмиńskiej, Zofii Raczyńskiej. W l. 1875–1891 uczył arytmetyki handlowej w Szkole Handlowej im. Leopolda Kronenberga. Od 1896 r. wykładał na Wyższych Kursach Handlowych Żeńskich Józefy Siemiradzkiej. Od 1872 r. był jednym z nadzorców honorowych, tj. opiekunów czuwających nad rządowymi szkołami elementarnymi dla dzieci wyznania mojżeszowego. Należał do grona członków założycieli Kasy im. Józefa Mianowskiego. Zaproszony przez Kazimierza Twardowskiego, w 1904 r. został członkiem Polskiego Towarzystwa Filozoficznego. Tuż przed śmiercią wstąpił do Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego.

Na łamach „Przeglądu Pedagogicznego” propagował wprowadzenie nauk przyrodniczych (zwłaszcza fizyki) do programów szkolnych, czemu dawał wyraz w artykułach publikowanych na łamach „Przeglądu Pedagogicznego”. Pracując w l. 1877–1900 na pensji żeńskiej Sikorskiej, na tajnych lekcjach nauczał przyrody i fizyki. Jego uczennicami były Maria Skłodowska-Curie i Izabela Moszczeńska (zob.). Uczył także fizyki i kosmografii na tajnej pensji Papi, wykładał na tajnych wyższych kursach działających na pensji Strzeмиńskiej.

Był wybitnym i jednym z pierwszych na ziemiach polskich propagatorem wiedzy przyrodniczej, przez długi czas jedynym popularyzatorem takich nauk jak matematyka, astronomia, geografia fizyczna, meteorologia, fizyka i fizyka Ziemi. „W ciągu lat 40 kilku nie było u nas ani jednej roboty zbiorowej w zakresie rozpowszechniania umiejętności ścisłych i przyrodniczych, do której by Kramsztyk nie przyłożył ręki” – wspominał Bronisław Znałowicz. Głosił hasło dostępności popularyzacji, czyli dostosowania poziomu przekazywanej wiedzy do możliwości intelektualnych odbiorcy. Upowszechniał naukę przede wszystkim wśród słuchaczy prezentujących poziom przeciętny. Formie i metodom popularyzacji nauki, do której podchodził niezwykle poważnie, poświęcił kilka artykułów.

Debiutował jako student, pisząc w l. 1861–1862 gawędy naukowe w „Przyjacielu Dzieci”. Był autorem książek, artykułów i artykułików, notatek, omówień i kronik do wielu czasopism popularnych i naukowych, licznych haseł do encyklopedii i słowników. Jego dorobek ocenia się na kilka tysięcy pozycji, publikowanych również anonimowo. Był autorem niezwykle poczytnym, a wysokość nakładów jego wielokrotnie wznawianych książek była rekordy. *Wiadomości początkowe z fizyki* doczekały się w l. 1883–1922 aż 10 wydań i zostały przetłumaczone na język rosyjski, zaś *Fizyka* (1886) uchodzi za wzór wykładu popularnego. „Wszyscy, którzy go czytaliśmy – a któż go nie czytał! – jesteśmy poniekąd jego uczniami, wszyscy go niemal znaleźliśmy osobiście, ze słyszenia lub czytania [...]. Byliśmy bądź jego uczniami w szkole, bądź czytelnikami jego książek i artykułów, bądź słuchaczami jego wykładów publicznych” – pisał Maksymilian Heilpern (zob.).

Kramszytk współpracował z wieloma czasopismami, m.in. „Biblioteką Warszawską”, „Ateneum”, „Przeglądem Tygodniowym”, „Prawdą”, „Głosem”, „Wędrowcem”, „Ogniwem”, „Kłosami”, „Krajem”, „Kurierem Warszawskim”, „Naokoło Świata”, „Szkołą Polską”. Był jednym z inicjatorów założenia czasopisma naukowego „Wszechświat” w 1882 r., w którym opublikował liczne artykuły. Współredagował dział przyrodniczy w *Encyklopedii Powszechnej Ilustrowanej* Samuela Orgelbranda, pisał hasła do *Encyklopedii Wychowawczej*, *Wielkiej Powszechnej Encyklopedii Ilustrowanej*. Współpracował z *Poradnikiem dla samouków*, przygotowywał teksty poświęcone naukom ścisłym i przyrodniczym. Był też w *Poradniku* cytowany i polecany jako autor doskonałych lektur uzupełniających dla młodzieży. Przetłumaczył też wiele prac z dziedziny przyrody, fizyki i astronomii. Prowadził pogadanki i wykłady popularne w Muzeum Przemysłu i Rolnictwa w Warszawie, w Resursie Kupieckiej oraz dla Stowarzyszenia Kursów dla Analfabetów Dorosłych. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

BUW, DR, Stefan Kramszytk, Wspomnienia o ludziach i wydarzeniach, sygn. 1428; S. Dickstein, *Stanisław Kramszytk. (Z powodu trzydziestolecia jego pracy pisarskiej)*, „TI” 1892, nr 153; S. Dickstein, *Stanisław Kramszytk*, [w:] *Encyklopedia wychowawcza*, t. VI, Warszawa 1904; B. Znatowicz, *Stanisław Kramszytk*, „Wszechświat” 1906, nr 52; M. Heilpern, *Stanisław Kramszytk. (Wspomnienie pośmiertne)*, dodatek do „WM” 1907; z.w., *Stanisław Kramszytk*, [w:] *Wielka Encyklopedia Powszechna Ilustrowana*, t. XXXIX–XL, Warszawa 1907; *Szkoła Jadwigi Sikorskiej w Warszawie. Wydano w celu uczczenia 50-lecia pracy jej przełożonej*, Warszawa 1927; S. Konarski, *Stanisław Kramszytk (1841–1906)*, PSB, t. XV, Wrocław–Warszawa 1970; K. Olpińska-Warzechowa, *Stanisław Kramszytk (1841–1906) – popularyzator nauk geofizycznych*, „PG” 1999, z. 4; K. Dormus, *Stanisław Kramszytk – popularyzator, pedagog, erudyta*, „RDO” 2002, t. 41.

Bibliografia podmiotowa:

Opowiadanie z niwy naukowej dla młodych przyjaciół, Warszawa 1905; *Uranja*, „NT” 1906, nr 5; *Poradnik dla samouków*, seria 3, cz. 6, t. 1, z. 1, Warszawa 1907; *O popularyzacji nauki: ostatni szkic Stanisława Kramszytka*, Warszawa 1907; *Czego nas Kopernik o obrotach Ziemi nauczył: pierwsze początki astronomii w sposób dla każdego zrozumiały*, Warszawa 1908; *Wiadomości początkowe z fizyki. Książeczka 1*, Warszawa 1908; *Wybór pism Stanisława Kramszytka wydany staraniem grona jego kolegów, przyjaciół i uczniów*, Warszawa 1909; *Wiadomości początkowe z fizyki. Książeczka 2*, Warszawa 1910; *Doświadczenia fizyczne bez przyrządów*, Warszawa 1916.

Kramsztyk Zygmunt (1849–1920), lekarz, filozof medycyny, literaturoznawca, społecznik.

Urodził się w Warszawie, w rodzinie żydowskiej. Był synem Izaaka, rabina, i Ewy z Frylingów. Uczęszczał do Gimnazjum im. Ludwika Waryńskiego. Po maturze wstąpił do SGW, a po jej przekształceniu w Uniwersytet, kontynuował tam naukę na Wydziale Lekarskim. W 1872 r. otrzymał dyplom lekarza i rozpoczął pracę w uniwersyteckiej klinice oftalmologicznej, gdzie w krótkim czasie objął stanowisko ordynatora. Pracował nad doktoratem pod kierunkiem prof. Wiktora Szokalskiego, dokształcając się w Berlinie i Wiedniu. W 1879 r. uzyskał doktorat. Ze względów polityczno-społecznych nie mógł kontynuować kariery naukowej, gdyż był to czas, kiedy lekarzom pochodzenia żydowskiego utrudniano karierę uniwersytecką. Objął stanowisko ordynatora oddziału okulistycznego w Szpitalu Starozaconych w Warszawie, w 1898 r. został lekarzem naczelnym tego szpitala. Po czterech latach zrezygnował z tej funkcji, a w 1904 r. wycofał się z pracy w szpitalu. Prowadził prywatną praktykę, ciesząc się uznaniem pacjentów i środowiska lekarskiego.

Był zwolennikiem asymilacji, uważał, że każdy powinien korzystać z dobrodziejstw medycyny. Pisał: „Każdy chory ma prawo być leczonym i obowiązkiem jest społeczeństwa zadowolić go pod tym względem. Nawet tam, gdzie lekarz jest przekonany, że żadnej choroby nie przyniesie korzyści, obecność jego nie jest wcale zbyteczną”. Należał do grona członków rzeczywistych Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego. Na niwie popularyzatorsko-oświatowej w odczytach i artykułach poruszał kwestie tworzenia programu walki z jaglicą, postulował zakładanie sanatoriów i przygotowanie kadr lekarzy prowincjonalnych (m.in. *O znaczeniu szpitali: odczyt publiczny*, 1892: odb. artykułu *O znaczeniu zakładów leczniczych* z czasopisma „Ateneum” 1892 r.). Popularyzował w społeczeństwie zagadnienia okulistyki. Wygłaszał referaty na zjazdach okulistycznych oraz zjazdach lekarzy i przyrodników polskich. Liczne prace poświęcił jaglicy, prezentując postępowy jak na owe czasy plan walki z tą chorobą (statystyka okulistyczna, leczenie oczu noworodków i dzieci, przytulki dla niewidomych). Postulował poprawę warunków pracy celem ochrony wzroku. Popularyzował wiedzę medyczną w takich czasopismach, jak „Medycyna”, „Nowiny Lekarskie”, „Przeгляд Okulistyczny”, „Gazeta Lekarska”, której był współwłaścicielem od 1880 r. W 1905 r. zrezygnował z członkostwa w TLW, przeciwstawiając się ograniczeniom przyjmowania na członków lekarzy żydowskich. Z podobnych powodów przestał współpracować z „Gazetą Lekarską” oraz od 1907 r. wydawać czasopismo „Krytyka Lekarska”. Nie zrezygnował z działalności edukacyjnej. Był współtwórcą Towarzystwa Medycyny Społecznej, powołał do życia Towarzystwo Miłośników Przyrody, w ramach którego organizował działania popularyzujące kontakt z przyrodą poprzez organizację wykładów („uroczystości wiosenne dla dzieci”), wycieczki za miasto, pogadanki o przyrodzie, wystawy przyrodnicze w salach Towarzystwa Ogrodniczego Warszawskiego. Był również propagatorem idei „miast-ogrodów”, inicjatorem projektu założenia ogrodu zoologicznego i muzeum przyrodniczego w Warszawie. Zajmował się też studiami nad polską poezją romantyczną, m.in. twórczością Adama Mickiewicza, Juliusza Słowackiego oraz Seweryna Goszczyńskiego. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, WWP – zbiór akt, sygn. 3; E. Jankowski, *Zygmunt Kramsztyk jako przyrodnik*, „WCzL” 1926, nr 11; A. Wein, *Kramsztyk Zygmunt (1849–1920)*, PSB, t. XV, Wrocław–Warszawa 1970; T. Gonet, *Społeczno-lekarska działalność dra Zygmunta Kramsztyka*, [w:] *Sylwetki polskich lekarzy*

humanistów XIX i XX wieku, red. M. Obara, Poznań 1989; I. Löwy, *Polska filozofia medycyny. Od Tytusa Chalubińskiego do Ludwika Flecka. Poglądy Filozoficzne*, Wrocław 1992; A. Cała, H. Węgrzynek, G. Zalewska, *Historia i kultura Żydów polskich. Słownik*, Warszawa 2000; R. Żebrowski, *Zygmunt Kramsztyk, PSJ*, t. 2, Warszawa 2003; M. Wichrowski, *Poglądy filozoficzne Zygmunta Kramsztyka*, Warszawa 2009; J. Jeszke, *Zygmunt Kramsztyk i jego „Krytyka Literacka”*, [w:] *Polscy lekarze Żydzi w XIX i XX w.*, red. Z. Podgórska-Klawe, Warszawa 2010; Z. Maćkowiak, *Zygmunt Kramsztyk*, [w:] *Polska szkoła filozofii i medycyny (przedstawiciele i wybrane teksty źródłowe)*, red. M. Musielak, J. Zamojski, Poznań 2010; A. Polak, A. Grzybowski, J. Sak, *Zygmunt Kramsztyk – patriota, działacz społeczny, filozof medycyny i lekarz*, „AHiFM” 2015, nr 78.

Bibliografia podmiotowa:

Bohaterowie „Pana Tadeusza”, t. 1: Jankiel, Warszawa 1907; *Bohaterowie Pana Tadeusza*, t. 2: *Soplicowie*, Warszawa 1908; *Bohaterowie Pana Tadeusza*, t. 3: *Goście soplicowscy i dobrzyńscy*, Warszawa 1909; *Bohaterowie Pana Tadeusza*, t. 4: *Osoby pozostałe i stosunki społeczne*, Warszawa 1910; *Przyroda czy łacina [Przedstawiono na posiedzeniu Towarzystwa Miłośników Przyrody, w d. 12 Października 1915]*, Warszawa 1915.

E. Dolata

Krasiński Adam Zygmunt (1870–1909), poeta, pisarz, redaktor. Pseud. Jan Przysiecki.

Urodził się w Krakowie, w rodzinie arystokratycznej. Był synem Władysława Wincentego i Róży z Potockich. Odebrał staranne wykształcenie domowe. Maturę zdał w Gimnazjum św. Anny w Krakowie. W l. 1891–1897 studiował prawo i nauki społeczne na uniwersytetach w Bonn, Fryburgu i Heidelbergu. W 1897 r. wrócił do kraju i zamieszkał w Warszawie. W 1900 r. objął kierownictwo pisma „Biblioteka Warszawska”, pełniąc w l. 1901–1909 funkcję wydawcy i redaktora. Publikował w nim również utwory publicystyczne i literackie. Uczestniczył w działaniach Towarzystwa Tajnego Nauczania w Warszawie, propagując ideę samokształcenia młodzieży i pracy oświatowej w społeczeństwie. Był zaangażowany w badania nad spuścizną wielkiego poety i dramaturga romantycznego, Zygmunta Krasińskiego, którego był wnukiem, oraz w proces jej wydawania. Działal też na rzecz rozbudowy Biblioteki Ordynacji Krasińskich. Przyczynił się do utworzenia Towarzystwa Naukowego Warszawskiego i Towarzystwa Miłośników Historii. Od 1906 r. pełnił funkcję prezesa Rady Nadzorczej Polskiej Macierzy Szkolnej i Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości z siedzibą w Warszawie. Był założycielem Seminarium dla Nauczycieli Ludowych w Ursynowie. Utworzył narodowo-konserwatywne stronnictwo polityczne „Spójnia”, które przejęło kontrolę nad „Gazetą Warszawską” i „Gazetą Polską”, łącząc je w jedno pismo – „Gazetę Polską”. Zmarł w Ospedaletti we Włoszech.

Bibliografia przedmiotowa:

J.S. Dunin-Borkowski, *Almanach Błękitny. Genealogie żyjących rodów polskich*, Warszawa–Lwów 1908; I. Chrzanowski, *Adam Krasiński*, b.m.w. 1909; J. Kallenbach, *Adam Krasiński (1870–1909). Wspomnienie pośmiertne*, Lwów 1909; C. Ceysingerówna, *Tajne nauczanie w Warszawie (1894–1906/7)*, „Niepodległość” 1930, z. 1(3); P. Hertz, *Zbiór poetów polskich XIX w. (1795–1918). Księga IV*, Warszawa 1965; Z. Sudolski, *Krasiński Adam (1870–1909)*, *PSB*, t. XV, Wrocław–Warszawa 1970.

Bibliografia podmiotowa:

Na rozdrożu, Warszawa 1906; *Nasza droga*, Warszawa 1907.

P. Waingertner

Kraushar Aleksander (1842–1931), adwokat, historyk, publicysta, działacz społeczno-kulturalny. Pseud. Alkar.

Urodził się w Warszawie, w zasymilowanej rodzinie pochodzenia żydowskiego. Był synem Hermana, agenta przysięgłego giełdy warszawskiej, i Idalii z Aptów. Uczył się najpierw w szkole powiatowej, później w gimnazjum realnym, gdzie uczestniczył w tajnych kółkach samokształceniowych. Następnie studiował prawo w SGW. W czasie powstania styczniowego redagował pisma „Prawda” i „Niepodległość”, drukował broszury powstańcze. Wydelegowany przez władze powstańcze do Lipska uczęszczał tam w wolnym czasie na wykłady uniwersyteckie. W 1864 r. wrócił do Warszawy, podjął przerwane studia, publikował teksty literackie i historyczne. Po skończeniu studiów i aplikacji w 1868 r. otrzymał nominację na patrona Trybunału Cywilnego, w 1871 r. mianowano go adwokatem przy SA, w 1874 r. został obrońcą przy Departamencie Rządzącego Senatu w Warszawie. Od 1876 r. był adwokatem przysięgłym przy Okręgu Sądowym Warszawskim. Należał do grona założycieli „Gazety Sądowej Warszawskiej”.

Aktywność zawodową łączył z działalnością społeczno-kulturalną. Miał bogatą domową bibliotekę; w 1882 r. ofiarował pewną jej część BJ. Brał udział w zakładaniu Kasy im. Józefa Mianowskiego. Współorganizował Towarzystwo Miłośników Historii, w którym działał aktywnie, w l. 1911–1931 pełniąc funkcję prezesa. Wspierał organizację także finansowo, pokrył m.in. koszty wydania niektórych tomów serii *Biblioteka Historyczna im. Tadeusza Korzono*. Należał do grona założycieli Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, w którym w l. 1907–1913 sprawował funkcję sekretarza II Wydziału. Był członkiem zwyczajnym Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego oraz Gniazda Centralnego Towarzystwa Opieki nad Dziećmi. Prowadził badania historyczne, opierając swoje prace na szeroko zakrojonych kwerendach w archiwach polskich i zagranicznych. Zajmował się głównie historią Polski XVI–XIX w., opublikował wiele opracowań z tego zakresu, był także wydawcą źródeł historycznych. Należał do pierwszej redakcji „Przeglądu Historycznego”. Odegrał istotną rolę w rozwoju profesjonalnych badań historycznych, zwłaszcza dzięki zbieraniu unikatowych materiałów źródłowych. Miał znaczący udział w popularyzacji wiedzy historycznej. Publikował m.in. w ramach serii *Miscellanea historyczne* oraz *Popularna Biblioteka Historyczna* (ta druga czasem jest błędnie uznawana za czasopismo). Wydawał również prace literackie oraz wspomnienia.

Leszek Zasztowt określił Kraushara mianem „wytrwałego popularyzatora historii” i zaliczył go do działającego w Warszawie od l. 60. XIX w. grona najwybitniejszych popularyzatorów wiedzy. Kraushar swoje artykuły upowszechniające wiedzę o przeszłości w ostatnich dekadach XIX i na początku XX w. zamieszczał na łamach m.in. „Kółka Domowego”, „Przeglądu Tygodniowego”, „Niwy”, „Biblioteki Warszawskiej”, „Ateneum”, „Tygodnika Ilustrowanego”, „Złotego Rogu”, „Przeglądu Polskiego”, „Przeglądu Poznańskiego”, „Ogniska”, „Sfinks”, „Wsi i Dworu”, „Kuriera Warszawskiego”. Wiele jego artykułów opublikowanych

w czasopiśmie społeczno-kulturalnych i społeczno-naukowych ukazało się także w postaci odbitek. Był współautorem *Słownika języka polskiego* redagowanego przez Jana Karłowicza, Adama Kryńskiego i Władysława Niedźwiedzkiego, którego tom I ukazał się w 1900 r. (tom VIII w 1927 r.). Wygłaszał publiczne odczyty, z których dochód wspierał organizacje społeczne, m.in. WTD, TORPR oraz Towarzystwo Opieki nad Zabytkami. Wygłosił także kilka odczytów poświęconych historii Polski na rzecz Wielkiej Kwesty Majowej 1916 r. na Szkołę Polską. Należał do wielu organizacji naukowych. Wraz z żoną Jadwigą z Bersohnów prowadził salon historyczno-literacki, będący ważnym ośrodkiem życia kulturalnego w Warszawie. Był zwolennikiem asymilacji ludności żydowskiej; w 1903 r. wraz z żoną przeszedł na katolicyzm. Został odznaczony Orderem Virtuti Militari, Polonia Restituta oraz Krzyżem Niepodległości. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, TRS w Warszawie, sygn. 8/61; AAN, RGO w Warszawie, sygn. 833; APW, ZK, sygn. XI/1158, XI/11159, XI/1160, XI/1161, XI/1162, XI/1163; Scriba, *Odczyt Aleksandra Kraushara*, „ZR” 1913, nr 6; *Lista członków Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego z 1912 roku*, „Zdrowie” 1913, nr 4; A. Lewak, *Prace i wspomnienia styczniowe Aleksandra Kraushara*, „PH” 1932–1933, nr 30; S.P. Koczorowski, *Bibliografia prac Aleksandra Kraushara (1861–1930)*, „PH” 1932–1933, nr 30; L. Zasztowt, *Popularyzacja nauki w Królestwie Polskim 1864–1905*, Wrocław 1989; J. Maternicki, *Kraushar Aleksander (1842–1931)*, PSB, t. XV, Wrocław–Warszawa 1970; W. Kamieniecki, *Historycy i politycy warszawscy 1900–1950*, Wrocław 1992; K. Pol, *Poczet prawników polskich*, Warszawa 2000; B. Koredczuk, *Udział inteligencji prawniczej Królestwa Polskiego w kształtowaniu kultury książki (1815–1915)*, Wrocław 2011.

Bibliografia podmiotowa:

Panta Koina. Związek tajny młodzieży polskiej w Warszawie i Berlinie. (1817–1822). Szkic historyczny, osnuty na źródłach archiwalnych, Warszawa 1907; odb. z czasopisma „BW” 1907; *Okruchy przeszłości*, Warszawa–Kraków 1913; *Neocyganeria warszawska: wspomnienia o ludziach i rzeczach literackich z niedawnej przeszłości (1780–1880)*, Warszawa 1913; *Państwo polskie w wieku XIII: opowieść historyczna*, Warszawa 1914; *Margrabiego Wielopolskiego reforma wychowania publicznego w Królestwie Polskim: kartka z lat 1861–1862*, Warszawa 1914; *Czasy szkolne za Apuchtina: kartka z pamiętnika (1879–1897)*, Warszawa 1915; *Czasy sądownictwa rosyjskiego w Warszawie (1876–1915): kartka z pamiętnika starego mecenasa*, Warszawa 1916.

A. Boldyrew

Kretkowska Maria (1863–1947), działaczka ruchu ziemianek.

Urodziła się w majątku Arcelin w pow. płońskim, w rodzinie ziemiańskiej. Była córką Franciszka Strzeszewskiego i Marceliny z Górskich. Edukację pobierała w Warszawie, początkowo na pensji dla dziewcząt, później na kursach pszczelarskich i medycznych. Była członkinią, a następnie wieloletnią przewodniczącą powstałego w 1905 r. Zjednoczonego Koła Ziemianek i, podobnie jak jej poprzedniczka Maria Kleniewska (zob.), wyrażała pogląd, że obowiązkiem ziemianstwa jest otaczanie opieką chłopów pod względem edukacji, higieny, medycyny i kultury. Choć nie publikowała zbyt dużo, to wywierała wpływ na kształt

czasopism wydawanych przez własną organizację, takich jak „Świat Kobiety”, „Polski Łan” i „Ziemianka”. W tygodniku „Polski Łan” prowadziła dział *Apteczka domowa*, w którym podawała sposoby leczenia domowego, zapoznawała z właściwościami lekarstw i ziół, a także apelowała do właścielek dworów o zainteresowanie się zdrowiem okolicznych włościan. Wraz z Julią Kisielewską (zob.) podjęła z kolei inicjatywę utworzenia na łamach „Ziemianki” specjalnej rubryki redagowanej dla kobiet wiejskich.

Szczególnie zaangażowała się w krzewienie oświaty wśród ludu. Pisała na ten temat: „wyrobić z młodego pokolenia lud zdolny, świadomy swoich obowiązków i praw, a silny duchem i ciałem”. W pierwszej kolejności, wspólnie z mężem Leonem Kretkowskim, założyła w swoich dobrach ochronkę dla dzieci i kształciła służbę folwarczną, zatrudniając nauczycielki do tajnego nauczania. W 1906 r. przyczyniła się do powstania gospodarczej Szkoły im. Królowej Jadwigi w Mirosławicach w pow. kutnowskim. Nadała tej placówce narодно-демократyczny kierunek ideowy. Oprócz przekazywanej chłopskim córkom wiedzy ogólnej i fachowej wychowywano je w duchu solidaryzmu społecznego i przywiązania do dworu oraz przygotowywano do samokształcenia, licząc, że w przyszłości podejmą trud oddziaływania na kobiety z własnego otoczenia. Wspólnie ze swoją siostrą Zofią wspierała finansowo i organizacyjnie szkołę dla dziewcząt w Marysinie k. Lubrańca i szkołę dla chłopców w Wałach w pow. kutnowskim, zwaną potocznie „Mieczysławowem”. W ramach Wydziału Oświecenia KO m.st. Warszawy działała w sekcji pomocy dla szkolnictwa, zajmując się opieką nad kołami szkolnymi. W 1916 r. była pomysłodawczynią powstałych we Włocławku kursów dla ochraniarek, które ukończyło 86 dziewcząt. Doceniając jej zasługi na rzecz upowszechniania oświaty wśród najniższych i najuboższych warstw społecznych, działaczki ruchu ziemianek nazwały jej imieniem utworzone we wrześniu 1918 r. seminarium dla instruktorek i nauczycielek gospodarczych w Woli Grzybowskiej k. Warszawy.

W okresie II RP nadal udzielała się społecznie, działając w zarządach Zjednoczonego Koła Ziemianek, PCK i Akcji Katolickiej. Podczas II wojny światowej została wysiedlona przez Niemców z Baruchowa. W 1945 r. wróciła na krótko do majątku rodzinnego. Nowe władze, uznając pobyt dziedziczki za niepożądany, zmusiły ją do wyjazdu. Zamieszkała w Świątnikach k. Lubrańca, gdzie zmarła. Pochowana została w Kowalu.

Bibliografia przedmiotowa:

ANK, NKN, sygn. 938; T. Wieczorek, *Zarys dziejów szkolnictwa rolniczego w Polsce do 1939 r.*, Warszawa 1968; S. Konarski, *Maria Kretkowska (z domu Strzeszewska) (1886–1947)*, PSB, t. XV, Wrocław–Warszawa 1970; T. Kretkowska-Kiersnowska, *Kretkowska Maria*, ZP XX w., t. 3, cz. 1, Warszawa 1996; E. Kostrzewska, *Ruch organizacyjny ziemianek w Królestwie Polskim na początku XX wieku*, Łódź 2007; A. Ciechalski, *Kretkowska Maria (1863–1947)*, WSB, t. 6, Włocławek 2011; A. Ciechalski, *Niepospolita kobieta z Baruchowa. Maria Kretkowska (1863–1947) – wybitna działaczka ruchu ziemianek*, „TiT” 2014, nr 51.

Bibliografia podmiotowa:

O ochronach wiejskich, „ŚK” 1905, nr 11, 12, 13; *Pogląd na stanowisko kobiet polskich do obecnych prądów politycznych*, „ŚK” 1906, nr 6, 7, 8; *Kółka włościanek i czytelnie ludowe*, „ŚK” 1906, nr 24; *Otwarcie szkoły w Mirosławicach*, „ŚK” 1906, nr 46; *Program szkoły gospodarczej im. Królowej Jadwigi w Mirosławicach*, „ŚK” 1906, nr 51–52; *O ochronach wiejskich*, Warszawa 1909.

Kretkowski Mieczysław (1846–1920), propagator oświaty rolnej, fundator, organizator i nauczyciel szkół rolniczych.

Urodził się w Baruchowie w pow. Włocławskim, w rodzinie ziemiańskiej. Był synem Emiliana i Izabeli z Chrzęszczewskich. W l. 1861–1864 uczył się w Gimnazjum Gubernialnym w Płocku (w 1863 r. przystąpił do powstania styczniowego, ale ranny w potyczce został odesłany przez dowódcę oddziału do szkoły). Po ukończeniu gimnazjum studiował prawo w SGW, kształcił się w Wyższej Szkole Rolniczej w Żabikowie pod Poznaniem, wreszcie w Królewskiej Akademii Rolniczej w Prószkowie w pow. opolskim. Po zakończeniu studiów praktykował w majątkach (m.in. u Dezyderego Chłapowskiego w Turwi). W 1875 r. osiadł w majątku w Pokrzywnicy k. Piątku w pow. łęczyckim. Pełnił tam również obowiązki sędziego gminnego. W 1905 r. zaangażował się w działalność na rzecz polepszenia warunków egzystencji ludności wiejskiej (m.in. zakładał ochronki dla dzieci chłopskich). W 1907 r. założył Szkołę Gospodarczą Żeńską w Mirosławicach w pow. kutnowskim. W 1912 r. ufundował nowoczesną szkołę rolniczą w Mieczysławowie, wyposażoną w bibliotekę, dział hodowlany, ogród, sad i warsztaty z internatem. Założył tam szkolną drużynę OSP, prowadził szkolną kancelarię i uczył weterynarii. W czasie I wojny światowej był przewodniczącym lokalnej Rady Opiekuńczej. W 1918 r. przekazał majątek w Pokrzywnicy rodzinie. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

W. Bronikowski, *Szkoła rolnicza Mieczysławów. 25 lat pracy (1912–1936)*, Warszawa 1938; S. Konarski, *Kretkowski Mieczysław (1846–1920)*, PSB, t. XV, Wrocław–Warszawa 1970; T. Kiersnowska, *Kretkowski Mieczysław, ZP XX w.*, cz. 1, Warszawa 1992; W. Antoni, *Śp. Mieczysław Kretkowski (wspomnienie pośmiertne)*, „KZR” 2001, t. 5; T. Sławiński, *Kretkowscy i ich dzieje od połowy XIV wieku*, Włocławek–Warszawa 2007.

P. Waingertner

Król Jan Kazimierz (1853–1944), nauczyciel, autor podręczników, wydawca. Pseud. K.K.

Urodził się w Częstochowie, był synem Franciszka i Władysławy z Biegańskich. Uczył się w gimnazjum filologicznym w Częstochowie (późniejsze Gimnazjum im. Henryka Sienkiewicza) i w Piotrkowie. W l. 1872–1876 studiował w sekcji historycznej na Wydziale Historyczno-Filologicznym UW, gdzie duży wpływ wywarł na niego historyk Adolf Pawiński, pod kierunkiem którego napisał pracę kandydacką. W l. 1876–1880 pracował jako nauczyciel w prywatnych szkołach średnich, w l. 1880–1886 w rządowej szkole realnej w Warszawie, w l. 1885–1892 wykładał w Seminarium Duchownym w Warszawie. W 1893 r. utracił prawo nauczania w szkołach publicznych, zapewne w związku z aresztowaniem w 1891 r. za działalność w Lidze Polskiej i Związku Młodzieży Polskiej „Zet”; udzielał więc lekcji prywatnych, wygłaszał prelekcje w szkółkach niedzielnych, działał w Komisji Katalogowej Wydziału Czytelnii WTD, tłumaczył dla młodzieży prace o tematyce historycznej i podrózniczej. Był członkiem rzeczywistym Towarzystwa Badań nad Dziećmi. Odzyskawszy prawo nauczania, pracował w l. 1905–1915 w prywatnych szkołach średnich w Warszawie, głównie w Gimnazjum im. gen. Pawła Chrzanowskiego. W czasie I wojny światowej prowadził

działalność oświatową w ramach Wydziału Oświecenia KO m.st. Warszawy, zajmując się m.in. oceną wartości podręczników szkolnych. W l. 1915–1916 był podinspektorem sekcji szkolnictwa elementarnego Wydziału Oświaty i kuratorem I Gimnazjum Żeńskiego.

Z pracą dydaktyczną wiązał działalność społeczno-oświatową i redaktorsko-wydawniczą w dziedzinie literatury, języka polskiego i pedagogiki. Od 1895 r. działał w Kole Oświatowym prowadzonym przez Mieczysława Brzezińskiego (zob.) i jego Księgarnię Polską (po 1920 r. przejętą przez Polską Macierz Szkolną). Od 1907 r. był członkiem sekcji czytelnianej Księgarni Polskiej, a w l. 1915–1931 redaktorem jej wydawnictw; w l. 1919–1924 wydał *Katalog wydawnictw Księgarni Polskiej w Warszawie*; do 1924 r. w Wydawnictwie im. M. Brzezińskiego ogłaszał też popularne broszury, m.in. *Krzyżacy w Polsce* (1908, 1918).

Był autorem wydawnictw o charakterze podręcznikowym. W 1884 r. opublikował *Słownik naukowy rosyjsko-polski dla uczniów i uczennic*. W roku 1898 i 1900 z Janem Nitowskim wydał *Podręcznik do nauki historii literatury polskiej* (w kolejnych wydaniach: 1901, 1903, 1906, 1912 – jako *Historia literatury polskiej*, kontynuowany w 1916 r.), do 1907 r. zasadniczy dla nauczania literatury w zaborze rosyjskim, poczytny również w Galicji. W seriach *Wybór Pisarzy Polskich dla Domu i Szkoły* i *Wybór Pisarzy Polskich i Obcych dla Domu i Szkoły* Gebethnera i Wolffa wydał liczne dzieła klasyków literatury polskiej, w serii *Książki dla Wszystkich* M. Arcta – adaptacje arcydzieł europejskich dla młodzieży, a w *Bibliotecze Narodowej* M. Arcta pisma Jana Pawła Woronicza (1918). Od 1908 r. współtworzył *Słownik języka polskiego* Jana Karłowicza, Adama Antoniego Kryńskiego i Władysława Niedźwiedzkiego, zwłaszcza tomy V (1912) i VI (1915). Współpracował z Antonim Krasnowolskim w przygotowaniu podręcznika języka polskiego dla Niemców (Berlin 1914). W l. 1900–1910 był członkiem komitetu redakcyjnego *Encyklopedii Wychowawczej*. W l. 1900–1905 pełnił funkcję redaktora „Przeglądu Pedagogicznego”, w którym zwracał szczególną uwagę na nauczanie języka polskiego w szkolnictwie średnim rządowym oraz na wychowanie fizyczne młodzieży. W dodatku do periodyku dzięki Kasie im. Józefa Mianowskiego wydawał w Warszawie przekłady aktualnych prac pedagogicznych, psychologicznych i filozoficznych (m.in. Harma de Raafa, *Psychologia elementarna*, 1911; Ellswortha Gage’a Lancastera, *Wiek młodzińczy. Studium psychologiczno-pedagogiczne*, 1905; Paoli Lombroso, *Życie dzieci. Studium psychologiczno-wychowawcze*, 1905; Henryka Struve’a [zob.], *Filozofia polska w ostatnim dziesięcioleciu [1894–1904]*, 1907). Po 1905 r. był członkiem Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego; w 1906 r. i w l. 1908–1910 należał do komitetów redakcyjnych czasopism Stowarzyszenia – „Szkoły Polskiej” i „Wychowania w Domu i Szkole”. W l. 1910–1915 był wydawcą, a do 1913 r. redaktorem tygodnika „Zorza”. Po 1918 r. wydawał prace z historii szkolnictwa. Jego artykuły, sprawozdania i recenzje publikowały „Ateneum”, „Biesiada Literacka”, „Kronika Rodzinna”, „Kurier Codzienny”, „Przegląd Pedagogiczny”, „Przyjaciel Dzieci”, „Kurier Warszawski”, „Tygodnik Ilustrowany”. W l. 1913–1928 był wiceprezesem Warszawskiej Kasy Przewodności i Pomocy dla Literatów i Dziennikarzy. Pełnił funkcję wiceprzewodniczącego Towarzystwa Poprawności Języka Polskiego. Został członkiem honorowym Towarzystwa Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych. W l. 1919–1921 był naczelnikiem Wydziału w Departamencie Naukowo-Szkolnym MSWoj. Został odznaczony Krzyżem Oficerskim Orderu Odrodzenia Polski. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

ANK, NKN, sygn. 938; „RNLA” 1905; W. Borowy, *Kazimierz Król*, „PL” 1946, nr 1–2; J. Hulewicz, S. Konarski, *Król Jan Kazimierz (1853–1944)*, PSB, t. XV, Wrocław–Warszawa 1970; Z. Kmiciek, *Z dziejów „Przeglądu Pedagogicznego”*, „RDO” 1971, t. 14; H. Horodyska, *Nieznani współpracownicy redakcyjni Słownika języka polskiego Jana Karłowicza, Adama Kryńskiego, Władysława Niedźwiedzkiego*, „PJ” 1989, z. 9–10; W. Decyk-Zięba, *Kazimierz Król (1853–1944)*, „PJ”, <https://poradnik-jezykowy.uw.edu.pl/page/6> (dostęp: 9.06.2023).

Bibliografia podmiotowa:

Frytjof. Opowieść z podań skandynawskich, Warszawa 1905; Publiusz Wergiliusz, *Eneida*, oprac. K. Król, Warszawa 1906; *Krzyżacy w Polsce. Książka do zwyczajnego czytania i na odczyt*, Warszawa 1908; I. Krasiński, *Pan Podstoli (w wyjątkach i streszczeniach)*, ze wstępem i objaśnieniami K. Króla, Warszawa 1910; *Historia literatury polskiej. Epoka nowsza*, ułożyli K. Król i J. Nitowski, Moskwa 1916.

M.M. Kacprzak

Kruszevska Zofia (1871–1963), działaczka społeczna, nauczycielka muzyki.

Urodziła się we wsi Osiny k. Puław, była córką Juliusza, właściciela ziemskiego, powstańca 1863 r., i Zofii z Montowiczów, siostrą Stanisława Jana Kruszevskiego (zob.). Początkowo uczyła się pod okiem ciotki, a następnie prywatnej nauczycielki w domu rodzinnym. Od wczesnych lat miała kontakt z literaturą i historią Polski, gdyż ojciec sprowadzał z Warszawy zakazane książki, które jego dzieci poznawały podczas lekcji domowych. Jej brat Stanisław przywoził natomiast z Lublina, gdzie kończył gimnazjum, materiały i ulotki promujące idee narodowowyzwoleńcze i oświatę ludową, co w krótkim czasie zaowocowało podjęciem przez rodzeństwo pierwszych form pracy kształceniowej w rodzinnej okolicy. Przez pierwsze lata wraz siostrą udzielała w domu rodziców lekcji młodzieży z pobliskich wsi. W 1887 r. rozpoczęła naukę w Konserwatorium Muzycznym w Warszawie, gdzie za namową Marii Dzierżanowskiej (zob.) uczyła geografii Polski dziewczęta pracujące w szwalni WTD. Zarobkowo udzielała także prywatnych lekcji czytania i pisania oraz gry na fortepianie. Od 1897 r. była działaczką Wydziału Czytelni Bezpłatnych WTD, w którym poznała Stefanę Sempołowską (zob.). W 1899 r. włączyła się w działalność Koła Kobiet Korony, Litwy i Rusi (późniejszego KKKiL), gdzie była przewodniczącą sekcji oświaty na wsi. W 1899 r. aresztowana wraz z innymi działaczami Czytelni, była więziona na Pawiaku, po zwolnieniu skazana na dwa lata dozoru policyjnego. Pomimo represji nie przerwała działalności oświatowej w KKKiL, znalazła się także w gronie działaczy pedagogicznych tworzących w 1903 r. Towarzystwo Pedagogiczne. Pod koniec 1903 r. wyjechała na studia muzyczne do Wiednia, gdzie prowadziła chór robotniczy, początkowo żeński, później również męski. Angażowała się w powołanie Uniwersytetu Ludowego im. Adama Mickiewicza i należała do zarządu oddziału założonego przez Polonię. W ramach Uniwersytetu Ludowego prowadziła działalność odczytową. Latem 1904 r. wróciła do Warszawy i zaangażowała się w działalność Koła Wychowawców, brała również udział w wykładach Wyższych Kursów Wakacyjnych, zwanych Uniwersytetem Wakacyjnym w Zakopanem.

W 1905 r. dołączyła do grona postępowych działaczy politycznych i oświatowych skupionych w Związku Towarzystw Samopomocy Społecznej, gdzie reprezentowała Wydział

Szkół Miejskich; wspierała też materialnie Uniwersytet dla Wszystkich. Po wydarzeniach 1905 r. rozwijała edukację muzyczną, założyła w Warszawie towarzystwo śpiewacze promujące polską muzykę i prowadziła chór wykonujący pieśni narodowe. W październiku 1906 r. została ponownie aresztowana i osadzona na Pawiaku w związku z zarzutem współudziału w zamachu na gubernatora Gieorgija Skalona. Na oddziale kobiecym więzienia, tzw. Serbii, wraz z innymi osadzonymi zorganizowała szkołę i chór. Po zwolnieniu w połowie 1907 r. z nakazem opuszczenia Królestwa wyjechała na krótko do Krakowa, gdzie pomagała tamtejszej młodzieży związanej ze szkołą ludową zorganizować czytelnie dla dzieci. Od 1908 r. przebywała w Paryżu, gdzie dołączyła do Bratniej Pomocy studentów Polaków i prowadziła sekretariat zarządu. Uczęszczała jednocześnie na spotkania „Spójni” zrzeszającej akademicką młodzież postępową i koła młodzieży narodowej. Po zetknięciu się ze Stanisławem Szpotawskim i Władysławem Gumpłowiczem, którzy zorganizowali w Paryżu Uniwersytet Ludowy im. Wurcela, prowadziła w jego ramach zajęcia z języka francuskiego dla polskich robotników pracujących w mieście. W 1908 r. na prośbę Władysławy Weychert-Szymanowskiej (zob.) wystąpiła z referatem na Międzynarodowym Kongresie Oświaty Ludowej w Paryżu jako delegatka Stowarzyszenia Kursów dla Analfabetów Dorosłych. W swoim wystąpieniu omawiała m.in. kwestię tajnego nauczania i represji ze strony władz rosyjskich. Po kongresie na stałe weszła do grona francuskich działaczy i działaczek oświatowych, kontynuowała również kształcenie w kierunku kompozycji i historii muzyki oraz udzielała lekcji gry na pianinie.

Podczas I wojny światowej angażowała się w działalność charytatywną, oświatową i kulturalną na rzecz polskich żołnierzy w Towarzystwie Pomocy Żołnierzom Polakom we Francji. Do Polski wróciła w 1921 r., pracowała jako nauczycielka gry na fortepianie. W 1934 r. współorganizowała Instytut Fryderyka Chopina w Warszawie. Zmarła w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, Zbiór Zespołów Szczętkowych – Akta Zofii Kruszewskiej, Wspomnienia Zofii Kruszewskiej, sygn. 88/273; M. Paszkowska, *Pierwszy maja 1907 r. na Serbii*, [w:] *Życie i praca Marii Paszkowskiej. Księga pamiątkowa*, red. L. Wasilewski, Warszawa 1929; H. Radlińska, *Koło Wychowawców*, [w:] *Nasza walka*, t. 2, Warszawa 1934; H. Radlińska, *Towarzystwo Pedagogiczne*, [w:] *Nasza walka...*; H. Radlińska, *Związek Towarzystw Samopomocy Społecznej*, [w:] *Nasza walka...*; A. Pacholczykowa, *Kruszewska Zofia, SBDPRR*, t. 3, Warszawa 1992; W. Jamrozek, *Uniwersytet Wakacyjny w Zakopanem*, „BHW” 1994, nr 1; M. Chrostek, *Romantycy i socjaliści – w konspiracji, w areszcie i na zesłaniu. Uwagi o etosie dziewiętnastowiecznych więźniów politycznych*, „Analecta” 2008, z. 1–2; M. Rudaś-Grodzka, *Cela jako własny pokój. Relacje więźniarek politycznych z XIX i początku XX wieku*, „WXIX” 2015, R. VIII.

Bibliografia podmiotowa:

Życie i muzyka więzienia (1906–1907), „Niepodległość” 1937, t. 15; *Wspomnienia*, „PamP” 1976, nr 1–4.

K. Cybulska, P. Pająk

Kruszewski Stanisław (1872–1944), inżynier technolog, działacz społeczny. Pseud. Kruchy.

Urodził się we wsi Osiny k. Puław. Był synem Juliusza, właściciela ziemskiego, i Zofii z Montowiczów, bratem Zofii Kruszewskiej (zob.). Edukację pobierał w gimnazjum w Lublinie i na Wydziale Mechanicznym Instytutu Technologicznego w Petersburgu. Organizował wówczas kursy oświatowe dla Polaków odbywających służbę wojskową w tym mieście. Po ukończeniu studiów przeniósł się w 1896 r. do Warszawy. Zatrudniał się kolejno w biurze projektowym Domu Handlowego „Vesta”, Warsztatach Głównych Drogi Warszawsko-Wiedeńskiej, Warszawskim Towarzystwie Dozoru nad Kotłami. Trzykrotnie był aresztowany z powodu prowadzonej działalności oświatowej i udziału w nielegalnych związkach zawodowych. Sympatyzował z PPS–Lewicą.

Równoległe z pracą zawodową włączał się w działalność warszawskich stowarzyszeń mających na celu przeciwdziałanie analfabetyzmowi i podnoszenie na wyższy poziom umysłowy różnych środowisk społecznych – mieszczaństwa, ludności robotniczej i rzemieślniczej. Pod koniec XIX w. upowszechniał czytelnictwo w ramach Wydziału Czytelni Bezpłatnych WTD, współpracując na tym polu z Ludwikiem Krzywickim (zob.), Stanisławem Michalskim (zob.), Stefanią Sempołowską (zob.), Marią Gomólińską (zob.) i innymi. Należał do aktywnych animatorów przedsięwzięć prowadzonych w kołach oświaty ludowej i na Tajnych Kursach dla Nauczycieli. Prowadził działalność wśród młodzieży, ukierunkowując ją w prowadzonej walce o polskie szkolnictwo w czasach rewolucji 1905 r. W 1906 r. wszedł w skład Zarządu Uniwersytetu dla Wszystkich i podczas zebrania inauguracyjnego nakreślił zadania tej instytucji na tle sytuacji oświatowej w Królestwie Polskim. Po zamknięciu Uniwersytetu przez władze rosyjskie w 1909 r. zaangażował się w działania V Oddziału Towarzystwa Kultury Polskiej, który przyjął nazwę Systematyczne Kursy Przyrodniczo-Matematyczne dla Dorosłych. Zarząd Towarzystwa zdecydował, że Oddział ten będzie szerzył wiedzę wśród robotników niezależnie od ich wyjściowego poziomu przygotowania naukowego. Kruszewski należał do Towarzystwa Krzewienia Wiedzy Handlowej i Przemysłowej. Ponadto brał udział w akcji wydawniczej prowadzonej przez Tadeusza Rechniewskiego (zob.) związanej z edycją czasopism „Wiedza”, „Nowe Życie”, „Światło” i „Kuznia”. Był autorem wielu artykułów naukowych i popularnonaukowych zamieszczanych w prasie technicznej.

Po I wojnie światowej pracował dorywczo w Polsko-Amerykańskim Komitecie Pomocy Dzieciom, był zatrudniony w GUS, redagował pismo Związku Maszynistów Kolejowych „Technika Parowozowa”, prowadził wykłady w Szkole Mechaniczno-Technicznej im. Hipolita Wawelberga i Stanisława Rotwanda. W 1927 r. Stefan Starzyński zatrudnił go na etacie w MS. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AZHRL, Brzeziński, Geneza, sygn. P-89; *Księga pamiątkowa inżynierów technologów Polaków wychowawców Instytutu Technologicznego w Petersburgu (w rocznicę stulecia uczelni)*, Warszawa 1933; R. Wroczyński, *Mysł pedagogiczna i programy oświatowe w Królestwie Polskim na przełomie XIX i XX wieku*, Warszawa 1955; J. Miąso, *Działalność oświatowa Uniwersytetu dla Wszystkich*, „RDO” 1959, t. 2; J. Miąso, *Uniwersytet dla Wszystkich*, Warszawa 1960; F. Sternt, *Wspomnienia o Władysławie Kruszewskim*, „ZPW” 1962, nr 2; H. Kiepuska, *Inteligencja zawodowa Warszawy 1905–1907*, Warszawa 1967; Z. Landau, *Kruszewski Stanisław Jan (1872–1944)*, PSB, t. XV, Wrocław–Warszawa 1970; Z. Landau, *Kruszewski Stanisław Jan (1872–1944)*, SBDPRR, t. 3, Warszawa 1992.

Kruszewski Waclaw (1867–1928), agronom, działacz społeczny. Pseud. W.K.

Urodził się w Usnarzu na Podlasiu, w rodzinie szlacheckiej, szykanowanej przez władze carskie za udział w powstaniu styczniowym przez konfiskatę majątku i wygnanie. Podczas nauki w gimnazjum działał w nielegalnych organizacjach samokształceniowych. Po zdaniu eksternistycznie matury studiował w Instytucie Gospodarstwa Wiejskiego i Leśnictwa w Puławach. Za działalność społeczno-polityczną został relegowany z uczelni tuż przed jej ukończeniem. Praktykował jako agronom bez dyplomu na terenie Lubelszczyzny. Od 1900 r. zarządzał równocześnie rodzinnym folwarkiem Osiny.

Działał na rzecz gospodarczo-oświatowego rozwoju wsi. Współorganizował rolniczą stację doświadczalną. Propagował wiedzę rolniczą wśród chłopów i zachęcał ich do nielegalnej działalności politycznej. Od 1900 r. należał do PPS, był współzałożycielem PZL w 1904 r. i pierwszym przewodniczącym Związku, działaczem i członkiem Rady Naczelnej TKR. Udzielał się również w Ludowym Kole Oświaty, Związku Towarzystw Samopomocy Społecznej oraz Towarzystwie Pożyczkowo-Oszczędnościowym w Puławach. Przed 1904 r. brał udział w tworzeniu Spółdzielni Rolniczo-Handlowej „Ogniwo” w Osinach, mającej na celu upowszechnianie czytelnictwa oraz propagowanie nowoczesnych metod rolnictwa. W l. 1905–1907 wspierał strajki robotnicze w Warszawie i Puławach. Działał na rzecz wprowadzenia języka polskiego w urzędach i szkołach, uczestniczył w wiecach antyrządowych, nawoływał do nieplacenia podatków. W 1906 r. wraz ze Stefanem Żeromskim (zob.), Faustyną Morzycką (zob.) i innymi założył Lubelskie Towarzystwo Szerzenia Oświaty „Światło” oraz jego oddziały w Nałęczowie i Osinach. We współpracy z Towarzystwem zakładał szkoły w Osinach, Wronowie i Gołębiu. Za tę działalność dwukrotnie go aresztowano i został wydalony do Galicji, gdzie pracował jako instruktor kółek rolniczych. Po powrocie do Osin w 1910 r. podjął współpracę z Maksymilianem Malinowskim (zob.) i ruchem zaraniarskim. Był korespondentem „Zarania”. Współpracował także z czasopismami „Życie Gromadzkie”, „Głos Gromadzki”, „Wieś Polska” i „Zagon”. Upowszechniał na wsi wiedzę rolniczą, wyposażał biblioteki w książki, m.in. o tematyce historycznej. Wraz z Ireną Kosmowską (zob.) i innymi działaczami założył szkołę rolniczą dla dziewcząt wiejskich w Krasieninie w 1912 r. W latach I wojny światowej był działaczem Komitetu Niesienia Pomocy w Królestwie Polskim. Po 1918 r. kontynuował działalność oświatową, gospodarczą i samorządową, organizował szkolnictwo polskie w pow. puławskim. Był założycielem i prezesem Rady Nadzorczej Banku Udziałowego w Puławach. Zmarł w Osinach w pow. puławskim.

Bibliografia przedmiotowa:

AGAD, KGGW, sygn. 4286; MHPRL, sygn. AN-187; H. Orsza-Radlińska, *Związek Towarzystw Samopomocy Społecznej*, [w:] *Nasza walka*, t. 2, Warszawa 1934; M. Malinowski, *Chłopski ruch zaraniarski w b. Kongresówce przed pierwszą wojną światową*, Warszawa 1948; W. Piątkowski, *Dzieje ruchu zaraniarskiego*, Warszawa 1956; W. Stankiewicz, *Czasopiśmiennictwo ludowe w Królestwie Polskim 1905–1914*, Warszawa 1957; Z. Kmiecik, *Ruch oświatowy na wsi: Królestwo Polskie 1905–1914*, Warszawa 1963; J. Marszałek, *Początki ruchu ludowego na Lubelszczyźnie*, [w:] *Ruch ludowy na Lubelszczyźnie*, red. J. Szaflik, Lublin 1964; *Kruszewski Waclaw, SBDRL*, Warszawa 1989; J. Gmitruk, *Legenda Polskiego Stronnictwa Ludowego „Wyzwolenie”*, „ML” 2015, nr 7.

Bibliografia podmiotowa:

„Światło”, „WieśP” 1906, nr 3; *O kółkach rolniczych*, „Zagon” 1906, nr 5.

Krzeczkowski Konstanty (1879–1939), uczonec, działacz społeczny i polityczny, bibliotekarz.

Urodził się w Guzowie k. Żyrardowa, w niezamożnej rodzinie ziemiańskiej. Był synem Eustachego, urzędnika cukrowni w Guzowie, i Bronisławy z Trembickich. Uczył się w Warszawie w 3-letniej szkole rzemiosł. W 1896 r. rozpoczął naukę na Wydziale Chemicznym w Niższej Szkole Technicznej Edwarda Świecimskiego. Po ukończeniu szkoły w 1899 r. zapisał się jako wolny słuchacz na studia przyrodnicze na UJ. W tym okresie był aktywnym działaczem kółek samokształceniowych. Współpracował również z *Poradnikiem dla Samouków* oraz z Komisją Katalogową; poznał wówczas Stanisława Michalskiego (zob.), Ludwika Krzywickiego (zob.), Edwarda Abramowskiego (zob.). W styczniu 1900 r. podczas zjazdu przedstawicieli kół uczniowskich został aresztowany i relegowany z uczelni. W 1901 r. podjął studia w Berlinie, a następnie w Monachium. Jego edukację akademicką komplikował brak matury. Po wydaleniu w 1902 r. z Monachium udał się na studia do Wiednia, gdzie został przyjęty bez świadectwa maturalnego. Uczęszczał na seminaria z zakresu historii gospodarczej, statystyki i ekonomii. W późniejszych latach otrzymał wsparcie finansowe z Kasy im. Józefa Mianowskiego, co umożliwiło mu kontynuację pracy nad dysertacją doktorską. Uczęszczał również na wykłady prof. Romana Grodeckiego z zakresu historii gospodarczej na UJ.

W 1902 r., przebywając w Krakowie w celu gromadzenia materiałów do pracy doktorskiej, współtworzył Muzeum Społeczne przy Uniwersytecie Ludowym im. Adama Mickiewicza. W 1905 r. współorganizował Wyższe Kursy Uniwersytetu Wakacyjnego w Zakopanem. W 1905 r. został członkiem PPS, znanym jako „Prosper”, pracował w Wydziale Wiejskim partii, współpracował ze Związkiem Towarzystwa Samopomocy Chłopskiej. W czasie rewolucji 1905 r. działał w Łodzi, w 1906 r. redagował pismo socjalistyczne „Łodzianin”. W tym okresie wykladał również na kursach wieczorowych dla agitatorów partyjnych oraz prowadził zajęcia w szkole agrarnej dla agitatorów wiejskich. Zajmował się organizowaniem tzw. biblioteczek fabrycznych. Od jesieni 1906 r. działał w Warszawie i Zagłębiu, gdzie angażował się w organizowanie związków zawodowych. Brał udział w zjeździe rozłamowym PPS w Wiedniu w listopadzie 1906 r. i przystąpił do PPS–Lewicy. Za swoją działalność polityczną został aresztowany w grudniu 1906 r. i uwięziony na Pawiaku i w Cytadeli Warszawskiej. Po opuszczeniu więzienia w kwietniu 1907 r. dzielił życie między Warszawą a Krakowem. Nadal był aktywny w PPS–Lewicy, wykladał na Uniwersytecie Ludowym, opracowywał hasła do *Wielkiej Encyklopedii Ilustrowanej*. W l. 1910–1916 mieszkał w Wiedniu. Powrócił do Warszawy w 1916 r. i objął posadę wykładowcy WSH w Warszawie. Prowadził wykłady z zakresu polityki komunalnej i społecznej.

W 1918 r. został dyrektorem Biblioteki WSH. W 1939 r. jej księgozbiór liczył 150 tys. woluminów; placówka ta była jedną z największych bibliotek specjalistycznych zarówno w Polsce, jak i w Europie. Od 1918 r. wykladał na Wydziale Społeczno-Politycznym WWP. W r.akad. 1925/1926 pracował w Studium Pracy Społeczno-Oświatowej przy Wydziale Pedagogicznym WWP. W l. 1925–1935 był zastępcą Krzywickiego w Instytucie Gospodarstwa Społecznego. W tym okresie współpracował również z Muzeum Społecznym w Warszawie – był zastępcą przewodniczącego Rady Muzeum, z Wydziałem Statystycznym Warszawy, Instytutem Spraw Społecznych i GUS, z redakcją *Polskiego Słownika Biograficznego*. Został aresztowany przez Gestapo jesienią 1939 r. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AZHRL, Brzeziński, Geneva, sygn. P-89; A. Grodek, *Konstanty Krzeczkowski jako bibliotekarz*, [w:] K. Krzeczkowski, *Polityka społeczna. Wybór pism*, Łódź 1947; H. Radlińska, *Życie Konstantego Krzeczkowskiego*, [w:] K. Krzeczkowski, *Polityka społeczna...*; W. Szubert, *Konstanty Krzeczkowski jako polityk społeczny*, [w:] K. Krzeczkowski, *Polityka społeczna...*; H. Balicka-Kozłowska, *Konstanty Krzeczkowski badacz życia społecznego*, Warszawa 1966; H. Balicka-Kozłowska, *Krzeczkowski Konstanty (1879–1939)*, PSB, t. XV, Wrocław–Warszawa 1970; M. Rozwadowska, *Konstanty Krzeczkowski – badacz problemów społecznych i działacz polityczny*, „AAPCSP” 2002, Folia 8; D. Bilski, *Konstanty Krzeczkowski (1879–1939) – pierwszy polski badacz w zakresie nauk społecznych*, „OL” 2006, nr 3.

Bibliografia podmiotowa:

Popularyzowanie wiedzy i samouctwo, b.m.w. 1902: odb. z: *Poradnik dla Samouków* [współautor S. Michalski]; *Czytelnictwo wśród studentów Uniwersytetu Warszawskiego. Przyczynek do statystyki życia umysłowego*, Warszawa 1905; *Polityka komunalna: notatki według wykładów prof. Krzeczkowskiego na kursach dla kandydatów na urzędników administracyjnych: 5-ty komplet 1918/19*, Warszawa 1919.

M. Sikorska

Krzywicki Ludwik (1859–1941), socjolog, ekonomista, teoretyk polityki społecznej, specjalista w zakresie statystyki, publicysta, działacz społeczny i polityczny. Pseud. Czaplic J., Gosławski L.H., Janicki F., Kierdej Joachim, K.R.Z., L. Krzyw., Lud. Krz., Sierpiński J., Wojewódzki J., Wojewódzki W., J.F. Wolski, Żywicki K.R.

Urodził się w zubożalej rodzinie szlacheckiej w Płocku, był synem Tadeusza i Kamili z Iwanickich. Po śmierci ojca wychowywał się głównie u dziadka Franciszka Ksawerego Iwanickiego. W 1878 r. ukończył płockie gimnazjum i rozpoczął studia matematyczne na UW, które ukończył w 1882 r. Następnie na tej samej uczelni podjął studia medyczne. Podczas studiów był aktywnym członkiem grupy studenckiej nazywanej od nazwiska założyciela Stanisława Krusińskiego – „krusińszczykami”. Związany z Krusińskim i Bronisławem Białobłockim przyczynił się do propagowania idei socjalistycznej oraz powstania ruchu socjalistycznego w Królestwie Polskim. W tym okresie wygłaszał odczyty o tematyce socjalistycznej oraz tłumaczył i redagował polską wersję *Kapitału* Karola Marksa. Brał również udział w wiecach protestacyjnych – za udział w jednym z nich przeciwko kuratorowi warszawskiego okręgu szkolnego Aleksandrowi Apuchtinowi został relegowany z uczelni. Wyjechał do Galicji i kontynuował studia medyczne na UJ. W obawie przed aresztowaniem opuścił Kraków, następnie studiował ekonomię w Lipsku. Poświęcił się studiom społeczno-ekonomicznym pod kierunkiem Wilhelma Roschera. Angażował się w działalność kółek socjalistycznych; po rewizji policji opuścił Lipsk i udał się do Szwajcarii. Przebywał w Bernie i Zurychu, utrzymywał kontakty z polskimi socjalistami, zetknął się również z zachodnimi liderami socjalistycznymi. W 1885 r. wyjechał do Paryża, gdzie studiował antropologię, etnologię i archeologię. Stopień doktora filozofii otrzymał w 1906 r. na UL.

W czasie licznych wyjazdów zagranicznych prowadził badania naukowe z zakresu etnologii, socjologii i dziejów kultury, które łączył z intensywną działalnością polityczną. Współredagował organ Partii Socjalno-Rewolucyjnej „Proletariat” – „Walka Klas” oraz

„Przedświt”. Jesienią 1886 r. powrócił do kraju i osiadł we Lwowie. Kontynuował studia i prowadził ożywioną działalność polityczną i publicystyczną. Pisał artykuły do socjalistycznego czasopisma „Praca”, współpracował z „Przeglądem Społecznym”, redagowanym przez Bolesława Wysloucha. Jesienią tego roku wyjechał do Królestwa Polskiego. Do 1888 r., z nakazu administracyjnego władz, mieszkał w Płocku. Prowadził wówczas intensywną pracę naukową, napisał antropologiczną monografię oraz zredagował przekład pracy Lewisa H. Morgana *Społeczeństwo pierwotne*. Podczas pobytu w Płocku wyjeżdżał na badania do Petersburga. W l. 1888–1890 mieszkał w Warszawie. Na Uniwersytecie Latającym prowadził wykłady z etnologii, historii kultury, historii rozwoju gospodarczego, socjologii, ekonomii, historii i dziejów rewolucji francuskiej. W 1889 r. wraz z Januszem Tańskim założył Związek Robotników Polskich, był głównym ideologiem partii oraz redagował jej organ prasowy „Tygodnik Powszechny”. Aktywnie działał w środowisku warszawskich robotników, przyczynił się do utworzenia tajnego Koła Oświaty Robotniczej. Po rewizji i zamknięciu redakcji „Tygodnika Powszechnego” w 1891 r. wyjechał do Berlina, podjął tam pracę w Bibliotece Królewskiej. W 1893 r. podróżował po Stanach Zjednoczonych, gdzie nawiązywał kontakty naukowe, latem 1895 r. przebywał w Londynie w celach badawczych. W wyniku jego badań powstały prace *Kurpie* (1892) oraz *Ludy. Zarys antropologii etnicznej* (1893). Po powrocie do Warszawy prowadził nielegalne wykłady w Towarzystwie Oświaty Ludowej. Za swoją działalność został aresztowany i osadzony na Pawiaku i w Cytadeli Warszawskiej. Po wyjściu z więzienia w maju 1900 r. podjął zakrojoną na szeroką skalę działalność oświatową i publicystyczną. Wykładał na Kursach Pedagogicznych dla Kobiet, założonych i prowadzonych przez Stefanię Sempołowską (zob.), Julię Unslicht-Bernsteinową (zob.) i Teodorę Męczkowską (zob.).

Na przełomie XIX i XX w. był współtwórcą, redaktorem i publicystą wielu czasopism społecznych, a także inicjatorem oraz współautorem *Poradnika dla Samouków i Wielkiej Powszechnej Encyklopedii Ilustrowanej*. Publikował m.in. w „Prawdzie”, „Głosie”, „Ateneum”, „Bibliotece Warszawskiej”, „Przeglądzie Pedagogicznym”, „Wiedzy”, „Nowym Życiu”, „Kuźni”, „Robotniku”, „Ogniwie”, „Kurierze Codziennym”. Był współautorem *Słownika języka polskiego* redagowanego przez Jana Karłowicza, Adama Kryńskiego i Władysława Niedźwiedzkiego, którego tom I ukazał się w 1900 r. Pisywał do nielegalnego organu PPS „Robotnik”, wydawał *Poradnik dla Samouków*, redagował „Przegląd Pedagogiczny”, pisał do „Poradnika dla Czytających Książki” oraz do *Wielkiej Powszechnej Encyklopedii Ilustrowanej*. W l. 1902–1905 wraz ze Stanisławem Posnerem (zob.) i Stanisławem Stempowskim współredagował legalny socjalistyczny tygodnik „Ogniwo”.

Był wykładowcą na tajnych kursach dla nauczycielstwa ludowego w Warszawie, organizowanych z inicjatywy m.in. Stefana Juliana Brzezińskiego (zob.) w l. 1900–1906. Podczas rewolucji 1905 r. brał udział w wystąpieniach publicznych, przemawiał m.in. na wiecu rodziców, podczas którego uchwalono poparcie dla strajku szkolnego. Za działalność polityczną i oświatową został aresztowany i ponownie uwięziony w Cytadeli Warszawskiej. Po zwolnieniu z więzienia wszedł w skład redakcji „Kuriera Codziennego”, który od 1905 r. był legalnym organem PPS. W r. 1904 i 1905 wykładał na wakacyjnych kursach dla radykalnej inteligencji w Zakopanem. Po upadku rewolucji Krzywicki wykładał w Szkole Handlowej Zgromadzenia Kupców w Warszawie. Zajmował się działalnością na rzecz oświaty robotników. Należał do grona założycieli Uniwersytetu dla Wszystkich, współpracując w tym

zakresie z Posnerem, Feliksem Perlem, Stanisławem Kruszewskim (zob.), Marią Gomólińską (zob.). Należał także do Zarządu i Komitetu Naukowego Uniwersytetu. W ramach tej organizacji prowadził najpierw nielegalne, a później jawne odczyty i wykłady. Jego wykłady dotyczyły ekonomii, rozwoju człowieka i społeczeństwa, historii kultury i życia gospodarczego, pojęcia narodowości, ruchu emancypacyjnego, związków zawodowych, darwinizmu i maltuzjanizmu, prawa człowieka do wiedzy. Jak wspominał, „powstanie Uniwersytetu spotkało się z niezmiernie sympatycznym przyjęciem wśród warstw robotniczych. Rzesze robotnicze [...] garnęły się w Warszawie zarówno do wyspecjalizowanych systematycznych wykładów, jak i do odczytów luźnie związanych”. Był współorganizatorem i wykładowcą Stowarzyszenia Kursów dla Analfabetów Dorosłych. Następnie współpracował z V Oddziałem Towarzystwa Kultury Polskiej oraz Towarzystwem Szerzenia Wiedzy Handlowej i Przemysłowej. Prowadził wykłady w ramach działającego w Warszawie w styczniu i lutym 1907 r. Uniwersytetu Chłopskiego. Na niwie oświaty pozaszkolnej współpracował także z polskimi organizacjami społecznymi w Cesarstwie Rosyjskim, i tak np. wygłaszał wykłady w Humanii, urządzone przez założone przez Polaków Towarzystwo „Oświata”. Pełnił funkcję prezesa Polskiego Związku Nauczycielskiego. Za swoją działalność został ponownie aresztowany – w 1908 i 1909 r. Pisał do organu prasowego PPS–Lewicy „Wiedza” oraz jej kontynuacji „Nowego Życia”, „Światła”, „Kuźni”. Był członkiem Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego.

W pracy naukowo-badawczej podejmował zagadnienia z zakresu socjologii, ekonomii, historii gospodarczej, etnologii, antropologii, religioznawstwa, filozofii. Zajmował się także problemami pedagogicznymi i psychologicznymi, opublikował na ten temat szereg artykułów. W czasie wyjazdów zagranicznych zbierał informacje na temat systemów edukacyjnych, eksperymentów dydaktycznych oraz zachodniej myśli pedagogicznej. Formułował postulaty dotyczące nowoczesnego polskiego modelu oświaty i wychowania. Podkreślał fundamentalne znaczenie powszechnej, bezpłatnej i obowiązkowej nauki w szkołach elementarnych w systemie oświaty. Za jego ważny element uznawał również instytucje oświatowe dla młodzieży i dorosłych: uniwersytety ludowe, biblioteki, czytelnie etc. Uważał, że kształcenie dorosłych odgrywa wielką rolę w procesie demokratyzacji wiedzy, a zarazem jest warunkiem emancypacji nieelitarnych grup społecznych. Pisał także o znaczeniu organizowanych i finansowanych przez państwo przedszkoli jako ważnym elemencie systemu opiekuńczo-wychowawczego. Choć nie opracował zwanego systemu pedagogicznego, miał istotny wpływ na rozwój polskiej myśli pedagogicznej, zwłaszcza w zakresie oświaty dorosłych oraz pedagogiki społecznej.

W czasie I wojny światowej wszedł do CKO, który zajmował się organizacją pomocy społecznej w Warszawie. Po wkroczeniu Niemców do stolicy należał do KO, w ramach którego przygotował regulamin ochrony pracy, był współtwórcą inspekcji fabrycznej i komisji rozjemczych. Wchodził również w skład Wydziału Oświecenia KO. Odpowiadał za utworzenie sekcji statystycznej i organizację w 1915 r. jednodniowego spisu ludności Warszawy, był zwolennikiem uczestnictwa młodzieży w jego przeprowadzaniu. Spis nie odbył się z powodu trudności związanych z „nieprzychylnym stanowiskiem, jakie w stosunku do spisu zajęły niektóre koła społeczne Warszawy”. W l. 1914–1916 Krzywicki pełnił funkcję prezesa Polskiego Związku Nauczycielskiego oraz prowadził wykłady w Towarzystwie Wyższych Kursów Naukowych. Współorganizował Towarzystwo Uniwersytetu Ludowego. Od 1915 r. był kuratorem byłego rosyjskiego Komitetu Statystycznego Królestwa

Polskiego. Doprowadził do przekształcenia tej instytucji w Wydział Statystyczny w Zarządzie m. Warszawy. Od 1917 r. współpracował z TRS, należał m.in. do Komisji Ochrony Pracy przy TRS.

W okresie II RP zajmował się działalnością naukową i edukacyjną, odegrał także istotną rolę w organizowaniu instytucji naukowo-badawczych i akademickich. W 1918 r. doprowadził do utworzenia GUS i pełnił funkcję jego dyrektora. Był współorganizatorem i pierwszym rektorem WWP. Wykładał również na UW, w SGH, Szkole Nauk Politycznych oraz Wyższej Szkole Intendentury Sztabu Generalnego WP. Współpracował z Towarzystwem Uniwersytetu Robotniczego. Od 1921 r. kierował pracami Instytutu Gospodarstwa Społecznego. Był także współzałożycielem Polskiego Towarzystwa Polityki Społecznej. Należał do Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie oraz Towarzystwa Ekonomistów i Statystyków Polskich. W 1928 r. został członkiem korespondentem PAU, w 1932 r. członkiem zwyczajnym Towarzystwa Naukowego Warszawskiego. Od 1931 r. przewodniczył Polskiemu Towarzystwu Socjologicznemu. Za działalność naukową otrzymał Nagrodę Kasy im. Józefa Mianowskiego, nagrodę naukową m.st. Warszawy oraz doktorat *honoris causa* Uniwersytetu Litewskiego w Kownie. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, Kancelaria Cywilna NP w Warszawie, sygn. 5.1/42; AAN, MWRiOP w Warszawie, sygn. 6/3756; AAN, Różne materiały z terenu Królestwa Polskiego – zbiór akt, sygn. 67; AAN, TRS w Warszawie, sygn. 10/83; AAN, WWP – zbiór akt, sygn. 3, 12; AAN, ZAODRR, sygn. 14367; AGAD, PWGG, sygn. 123; ANK, NKN, sygn. 938; APP, Akta m. Płocka, sygn. 200/3454, 200/4486, 200/4754; APW, ZK, sygn. XI/1204; AZHRL, Brzeziński, Geneza, sygn. P-89; BN, DR, Archiwum Ludwika Krzywickiego; BUW, DR, Szwedowski, „Zet”, t. I, sygn. 1745; BUW DR, Korespondencja Ludwika Krzywickiego w sprawach społecznych i naukowych, sygn. 1447; BUW DR, Korespondencja rodzinna Krzywickich, sygn. 1448; ZNiO, M. Łoskiewicz-Paszkowicz (Szczęsna), Wspomnienia, sygn. 15518/II; ZNiO, M. Skrzetuski (Jan Gordys), Republika studencka. Opowieści studentów warszawskich z dawnych czasów (1890–1905). Opracowanie oparte na wspomnieniach osobistych autora, relacjach innych osób oraz pracach opublikowanych, sygn. 15379/II; *Ludwik Krzywicki. Praca zbiorowa poświęcona jego życiu i twórczości*, Warszawa 1938; J. Miąso, *Działalność oświatowa Uniwersytetu dla Wszystkich*, „RDO” 1959, t. 2; T. Kowalik, *Krzywicki*, Warszawa 1965; T. Kowalik, *Krzywicki Ludwik (1859–1941)*, PSB, t. XV, Wrocław–Warszawa 1970; J. Miąso, *Tajne nauczanie w Królestwie Polskim w świetle dokumentów władz rosyjskich*, „RDO” 1990, t. 33; H. Holand, *Ludwik Krzywicki – nieznanym*, Warszawa 2007; J. Hryniewicz, *Kwestia społeczna w pracach Ludwika Krzywickiego*, Warszawa 2010; *Wizjoner i realista. Szkice o Ludwiku Krzywickim*, red. J. Hryniewicz, Warszawa 2012; W. Winclawski, *SBSP*, t. 2, Toruń 2004.

Bibliografia podmiotowa:

Systematyczny kurs antropologii: rasy psychiczne, Warszawa 1902; *Systemy wykształcenia i o wykształceniu ogólnym*, Warszawa 1902; *Dzieje antropologii*, Warszawa 1903; *Kwestia rolno: przelom w produkcji środków spożywczych w drugiej połowie wieku XIX*, Warszawa 1903; *Rozwój moralności*, b.m.w. 1905; *Rozwój stosunków gospodarczych*, Warszawa 1905; *Znaczenie związków zawodowych*, Warszawa 1907; *Sic itur ad virtutem*, Warszawa 1907; *Wykłady z historii cywilizacji*, Warszawa 1907; *W odczłani*, Warszawa 1909; *Wspomnienia*, t. 1–3, Warszawa 1957–1959.

Krzyżanowska-Stanisławska Maria (1870–1923), nauczycielka.

Była córką Stanisława, urzędnika magistratu kieleckiego. Ukończyła gimnazjum żeńskie w Kielcach. Następnie uczęszczała jako wolna słuchaczka na wykłady z geografii prowadzone na UJ. W 1903 r. otrzymała uprawnienia nauczycielki domowej w zakresie geografii. Rok później założyła w Kielcach prywatną żeńską pensję ze statusem 3-klasowego, a następnie 4-klasowego progimnazjum z klasą przygotowawczą, z wykładowym językiem rosyjskim. W 1906 r. przekształciła swoją szkołę w 7-klasowe gimnazjum z wykładowym językiem polskim, ale bez praw szkoły rządowej. Uczyła języka polskiego, geografii, robót ręcznych i kaligrafii. Na tych dwóch ostatnich zajęciach wykładała nielegalnie historię i geografę Polski, do tych przedmiotów szkoła gromadziła tajny księgozbiór. Mimo zakazu zachęcała grono pedagogiczne swojej placówki do prowadzenia zajęć w języku polskim, co było powodem częstych rewizji i przysparzało jej różnych kłopotów ze strony rosyjskich władz oświatowych. W trosce o przyszłość wychowanek wprowadziła do programu blok przedmiotów pedagogicznych, co umożliwiało uczennicom, po zdaniu dodatkowego egzaminu, podjęcie pracy nauczycielskiej. Była to pierwsza w Kielcach szkoła z własną salą gimnastyczną. Działały tam ponadto kółka zainteresowań, uczennice mogły rozwijać talenty artystyczne, zwłaszcza w ramach teatru amatorskiego, którego Krzyżanowska była propagatorką. Szkoła reprezentowała wysoki poziom kształcenia, o czym świadczyło uznawanie jej przez uniwersytety zagraniczne, choć w Rosji nie miała praw szkoły rządowej. W ramach działalności oświatowej i społecznej Krzyżanowska użyczała sal szkolnych Kołu Kieleckiemu Polskiej Macierzy Szkolnej na kursy dla analfabetów.

W czasie I wojny światowej należała do LKPW. W okresie II RP jej szkoła jako pierwsza w Kielcach uzyskała uprawnienia 8-letniego gimnazjum polskiego, któremu nadano imię Adama Mickiewicza. Przed śmiercią zapisała szkołę gronu pedagogicznemu. Zmarła w Kielcach.

Bibliografia przedmiotowa:

AP Kielce, Kielecka Dyrekcja Szkolna w Kielcach, sygn. 666; *Z karty żałobnej*, „GKiel” 1923, nr 44; *Śp. Maria Krzyżanowska*, „GKiel” 1923, nr 46; A. Massalski, *Krzyżanowska Maria (ok. 1870–1923)*, PSB, t. XV, Wrocław–Warszawa 1970; B. Wylega, *Żeńska pensja Marii Krzyżanowskiej (1903–1923)*, „SiMdDK” 1998, nr 1; B. Szabat, *Walka o szkołę polską w okresie rewolucji 1905–1907 w Guberni Kieleckiej*, Kielce 2001; B. Szabat, *Krzyżanowska-Stanisławska Maria Felicja (1870–1923)*, ŚSB, t. 2, Kielce 2009.

K. Cybulska, P. Pająk

Kucharzewski Feliks (1849–1935), inżynier, historyk nauki i techniki. Pseud. W. No-sta, podpisywał się też F.K.

Urodził się w Warszawie, był synem Wawrzyńca i Eufemii z Baczyńskich. Ukończył w 1865 r. IV Gimnazjum w Warszawie, a w l. 1865–1867 dwa kursy oddziału matematycznego SGW. W 1867 r. wyjechał do Paryża, gdzie uzupełniał wykształcenie w Szkole Wyższej Polskiej na Montparnasse, a także prywatnie pod kierunkiem prof. Gracha Henryka Niewęgłowskiego, matematyka. W okresie 1868–1872 studiował mechanikę w Szkole Dróg

i Mostów w Paryżu. Już w czasie pobytu we Francji zajmował się problematyką naukową w zakresie nauk technicznych oraz historią nauki i techniki, która stała się głównym przedmiotem jego badań. W 1871 r. został przyjęty do Towarzystwa Nauk Ścisłych w Paryżu. Na łamach „Pamiętnika Towarzystwa” ogłosił swoją rozprawę poświęconą astronomii; w Paryżu też wydał w 1873 r. współautorską (wraz z Władysławem Klugerem) książkę *Wykład mechaniki wraz z teorią maszyn wodnych poprzedzony wiadomościami wstępnymi z mechaniki analitycznej ciał płynnych*.

Po powrocie do kraju podjął pracę jako inżynier w Wydziałach Technicznych Dróg Żelaznych Warszawsko-Wiedeńskiej i Warszawsko-Brzeskiej. Brał udział w pracach przy budowie kolei nadwiślańskiej. W 1874 r. bezskutecznie ubiegał się o posadę wykładowcy budownictwa wodnego i drogowego w Akademii Technicznej we Lwowie. Od 1876 r. zajmował się handlem.

Aktywnie włączał się w prace kół samopomocy, prowadził działalność publikacyjną, redakcyjną, wydawniczą. Popularyzował wiedzę z zakresu historii techniki powszechnej i polskiej, głosił liczne odczyty (publikowane na łamach „Przeglądu Technicznego”, „Wszechświata”, „Ateneum”, po francusku w „Revue scientifique”). W l. 70. XIX w. pisał do „Gazety Warszawskiej”, był członkiem redakcji tygodnika „Przyroda i Przemysł”. Od 1875 r. zaangażował się we wznowienie wydawania „Przeglądu Technicznego”, na łamach którego publikował przez ponad 50 lat, zamieszczając tu większość swojego dorobku naukowego. W l. 1878–1884 był redaktorem pisma, niejednokrotnie finansowo wspomagając jego wydawanie. Opracował też rozdział *Mechanika* w tomie IV *Encyklopedii Rolnictwa i wiadomości związków z nim mających* (1873–1879), przeznaczonej do samokształcenia.

Działal w wielu warszawskich organizacjach, od 1885 r. był członkiem Zgromadzenia Kupców, w l. 1890–1893 sądu handlowego, a od 1881 do 1915 r. Komitetu budowy kanalizacji i wodociągów Warszawy. Angażował się w prace Oddziału Warszawskiego Towarzystwa Popierania Przemysłu i Handlu, w którym w l. 1893–1894 był wiceprezesem sekcji technicznej. W l. 1894–1915 należał do komitetu dyskontowego Oddziału Warszawskiego Kantoru Banku Państwa. W l. 1899–1902 pracował przy budowie Szpitala Dzieciątka Jezus w Warszawie.

Był jednym z inicjatorów założenia STP w Warszawie w 1898 r., wieloletnim przewodniczącym jego Wydziału Słownictwa Technicznego. Inicjował m.in. konkursy na słowniki, zasiliał bibliotekę Towarzystwa, finansował jego potrzeby. W uznaniu jego zasług dla Towarzystwa w 1917 r. wybrano go jednym z prezesów honorowych Nadzwyczajnego Zjazdu Techników Polskich w Warszawie. Od 1895 r. był członkiem Komitetu Zarządzającego Kasy im. Józefa Mianowskiego; przekształcił ją w nowoczesną organizację naukową, której misją było objęcie opieką i popieranie naukowców polskich, szczególnie młodych, wspieranie inicjatyw i publikacji łączących cechy naukowe i narodowe. W l. 1900–1902 wchodził w skład Komitetu Muzeum Przemysłu i Rolnictwa w Warszawie. Od 1907 r. był członkiem Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, w l. 1908–1924 r. zasiadał w jego zarządzie. Należał do Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk (korespondencyjnie), Akademii Nauk Technicznych (od 1907 r.). Współpracował z AU w Krakowie, gdzie od 1910 r. działał w Komisji historii nauk matematyczno-przyrodniczych przy Wydziale III Matematyczno-Przyrodniczym. W 1906 r. założył, wraz z innymi przedstawicielami warszawskiej inteligencji, Antykwariat Polski w Warszawie – Hieronim Wilder i S-ka.

Od l. 70. XIX w. interesował się kształceniem i szkolnictwem zawodowym technicznym, handlowym, rzemieślniczym, publikował prace poświęcone m.in. jego historii i reformie. Był zwolennikiem upowszechniania wiedzy fachowej wśród robotników i rzemieślników. Od 1894 r. wygłosił szereg odczytów w sekcji technicznej Oddziału Towarzystwa Popierania Rosyjskiego Przemysłu i Handlu, poświęconych organizacji szkolnictwa technicznego w różnych krajach Europy Zachodniej i Rosji (publikowane głównie na łamach „Przeglądu Technicznego”). Szczególnie dużo miejsca w jego publicystyce zajmowały dzieje wyższego szkolnictwa technicznego w Europie. Postulował założenie w Warszawie specjalistycznej szkoły średniej handlowej oraz wyższej szkoły technicznej, na wzór zagranicznych politechnik, łączącej kształcenie inżynierów z prowadzeniem badań naukowych. Po uruchomieniu z inicjatywy Stowarzyszenia Kupców Stołecznego Miasta Warszawy w 1900 r. 7-klasowej szkoły handlowej i 3-klasowej szkoły kupieckiej Kucharzewski został członkiem Rad Opiekuńczych obu placówek. Od 1916 r. angażował się w prace Polskiej Macierzy Szkolnej.

W końcu 1914 r. został członkiem sekcji politechnicznej Towarzystwa Kursów Naukowych, która pracowała nad utworzeniem PW. Działał w Towarzystwie Przyjaciół Politechniki, którego celem było m.in. finansowe wspieranie studentów uczelni. W 1919 r. został mianowany profesorem honorowym tej uczelni, nie prowadził jednak systematycznych wykładów kursowych. Był autorem podręcznika do hydrauliki, wydał broszurę z historii mechaniki. Zajmował się gromadzeniem i systematyzacją rozproszonych materiałów z zakresu dziejów techniki i przemysłu. Opracował i wydał *Bibliografię polską techniczno-przemysłową* (1894). Kontynuacją badań była jedna z najważniejszych jego prac – *Piśmiennictwo techniczne polskie*, wydana w Warszawie w trzech tomach (tom I: *Architektura. Inżynieria z mierznictwem*, 1911; tom II: *Mechanika z technologią mechaniczną i elektrotechniką. Technologia chemiczna*, 1922; tom III: *Górnictwo i hutnictwo*, 1923). Publikowane przez niego do 1918 r. prace miały na celu nie tylko podniesienie poziomu wiedzy techników, podkreślenie ich znaczenia w rozwoju społecznym, ale i podtrzymanie łączności między środowiskami techników na terenie ziem polskich. Zmarł w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

W. Aulich, *Wspomnienie o Feliksie Kucharzewskim*, „CzT” 1935, nr 13; F. Bąkowski, *Śp. prof. dr Feliks Kucharzewski*, „PTech” 1935, nr 13; *Czy wiesz*, Warszawa 1938; B. Orłowski, *Kucharzewski Feliks. Pseud. W. Nosta (1849–1935)*, PSB, t. XVI, Wrocław–Warszawa 1971; J. Piłatowicz, *Feliks Kucharzewski (1849–1935). Historyk techniki*, Warszawa 1998; A. Połocka, *Bibliografia piśmiennictwa profesora Feliksa Kucharzewskiego z dostępem do tekstów wybranych publikacji*, Warszawa 2013, *Bibliografia piśmiennictwa profesora Feliksa Kucharzewskiego z dostępem do tekstów wybranych publikacji*, 2013 – Biblioteka Cyfrowa Politechniki Warszawskiej, <https://bcpw.bg.pw.edu.pl/dlibra/publication/4626/edition/4521> (dostęp: 9.06.2023); K. Pylak, *Wkład Feliksa Kucharzewskiego (1849–1935) w dzieło powstania Politechniki Warszawskiej*, „KHNT” 2019, nr 3.

Bibliografia podmiotowa:

Czasopiśmiennictwo techniczne polskie przed r. 1875, Warszawa 1904; *Jeszcze o naszych poglądach na zasady mechaniki*, „PTech” 1906, nr 52; *Technicy i ich zespolenie wśród rozwoju przemysłu Królestwa. Odczyt wygłoszony 5 grudnia 1905 r. na posiedzeniu Wydziału przyrodników i techników Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Poznaniu, a 12 stycznia na posiedzeniu Stowarzyszenia Techników w Warszawie*, Warszawa 1906: odb. z czasopisma „PTech” 1906, nr 5, 6, 7, 9; *Kiedy pojawili się technicy w Polsce*

i którymi z poprzedników naszych pochlebić się możemy? (Odczyt wygłoszony na posiedzeniu technicznym Stowarzyszenia Techników w Warszawie dnia 8 października 1913 r.), Warszawa 1913: odb. z czasopisma „PTech” 1913, nr 43, 44, 45; Politechniki polskie wśród rozwoju tych szkół na Zachodzie. Odczyt wypowiedziany na posiedzeniu Stowarzyszenia Techników w d. 21 stycznia r.b., „PTech” 1916, nr 19–20; Szkoła Politechniczna Lwowska, „PTech” 1916, nr 1–2; Wykształcenie matematyczne inżynierów, „PTech” 1915, nr 19–20, 23–24; Politechniki niemieckie i polskie przed r. 1900, „PTech” 1915, nr 9–10; Hydraulika. Kurs szkoły politechnicznej dla inżynierów i mechaników, Warszawa 1918.

M. Nawrot-Borowska

Kuczalska-Prawdźic Helena (1854–1927), nauczycielka, pionierka wychowania fizycznego i sportu kobiet w Polsce.

Urodziła się w Krzemieńcu Podolskim, w rodzinie ziemiańskiej. Kiedy władze carskie skonfiskowały majątek, cała rodzina przeprowadziła się do Warszawy. Wówczas Kuczalska pracowała jako nauczycielka domowa, udzielała lekcji języka francuskiego w prywatnych domach. Następnie wyjechała na studia filologiczne do Paryża. Podczas tego pobytu czytała publikacje francuskie poświęcone wychowaniu fizycznemu, a szczególnie zaciekał ją artykuł fizjologa francuskiego Fernanda Lagrange’a o gimnastyce szwedzkiej. O tej metodzie dowiedziała się więcej także od studentów ze Szwecji. W celu rozszerzenia swoich zainteresowań wyjechała do Szwecji. W l. 1889–1892 studiowała gimnastykę i masaż według systemu Linga w Królewskim Centralnym Instytucie Gimnastycznym w Sztokholmie (Royal Central Gymnastics Institute). Podjęła również naukę w prywatnym Instytucie Gimnastycznym dr. Johana Emila Arvedsona (Arvedson’s Gymnastic Institute) w Sztokholmie, kształcącym nauczycielki w zakresie gimnastyki pedagogicznej i leczniczej oraz masażu szwedzkiego. Po powrocie do kraju z myślą o potrzebie fizycznego odrodzenia społeczeństwa polskiego otworzyła w Warszawie w 1892 r. pierwszy na ziemiach polskich Zakład Gimnastyki Szwedzkiej, Leczniczej, Zdrowotnej i Masażu dla Kobiet i Dzieci Heleny Kuczalskiej, oparty na systemie szwedzkim. Przez wiele lat do Zakładu przyjeżdżały instruktorki z Centralnego Instytutu Gimnastycznego w Sztokholmie. Chcąc w szerszym zakresie upowszechnić znaczenie wychowania fizycznego, w 1900 r. rozpoczęła nieoficjalnie pierwszy 18-miesięczny kurs przeznaczony dla nauczycielek gimnastyki. Zajęcia odbywały się niemal przez cały dzień. Przekazywana wiedza teoretyczna była połączona z praktyką, ponieważ przy każdym ćwiczeniu gimnastycznym przeprowadzano wnikliwą analizę ruchów. Po wielu latach starań dopiero w 1906 r. otrzymała zgodę od władz carskich na otwarcie przy Zakładzie 2-letniej szkoły pod nazwą Warszawska Szkoła Gimnastyki Szwedzkiej i Masażu Heleny Kuczalskiej. Była to pierwsza, a zarazem jedyna na ziemiach polskich placówka, która zajmowała się kształceniem nauczycieli wychowania fizycznego dla szkół średnich i specjalistów gimnastyki leczniczej zgodnie ze szwedzkimi założeniami. Cieszyła się dużą popularnością wśród społeczeństwa, ponieważ uczniowie kształceni byli w zakresie dwóch specjalizacji: gimnastyki wychowawczej (szkolnej) oraz gimnastyki leczniczej i masażu. W czasie wakacji Kuczalska, ze względu na trudną sytuację materialną, dodatkowo prowadziła gimnastykę leczniczą dla dzieci chorych w uzdrowiskach, początkowo w Rabce, a następnie w Ciechocinku. W tych miejscowościach organizowała również gry i zabawy ruchowe dla dzieci

zdrowych. Od 1906 r. w Ciechocinku funkcjonował także jej Zakład Gimnastyczny, a przy nim Szkoła Gimnastyki i Masażu. Na zajęcia uczęszczali pracownicy uzdrowiska i okoliczni nauczyciele, którzy po ukończeniu nauki otrzymywali urzędowe świadectwa. Ponadto angażowała się w życie społeczne Ciechocinka oraz była członkinią Zarządu Towarzystwa Przyjaciół Ciechocinka.

W Warszawie prowadziła ożywioną działalność na rzecz rozwoju wychowania fizycznego i sportu kobiet. Brała udział w różnych działaniach podejmowanych przez kobiety w zakresie wychowania fizycznego. Zainicjowała powstanie Towarzystwa Popierania Rozwoju Fizycznego Kobiet i Dzieci. Założyła żeńskie gniazdo „Sokoła” – Towarzystwo Gimnastyczne „Grażyna”, zainspirowana bohaterką poematu epickiego Adama Mickiewicza. Podczas uroczystości poświęconych 20-leciu działalności Gniazda „Grażyna” otrzymała dyplom członka honorowego. Ponadto była jedną z założycielek powstałego w 1912 r. Warszawskiego Klubu Wioślarek. Jako wiceprzewodnicząca aktywnie zajmowała się sprawami tej organizacji. Angażowała się też w prace Ogrodów im. Wilhelma Ellisa Raua w Warszawie. Działała na arenie międzynarodowej, uczestnicząc w Międzynarodowych Kongresach Wychowania Fizycznego, podczas których wygłaszała odczyty: w Brukseli w 1910 r., Odense w 1912 r. i w Paryżu w 1913 r. Podczas I wojny światowej przebywała na Krymie.

Po zakończeniu wojny zamieszkała w Toruniu, pracowała w miejskim gimnazjum żeńskim, w seminarium nauczycielskim, a następnie założyła przedszkole i kierowała nim. Poza tym pełniła funkcje przewodniczącej Gimnastyczno-Sportowego Koła Pań w Toruniu oraz prezeski Koła Polek Polskiego Żołnierza. Była członkinią Zarządu Pomorskiego Towarzystwa Muzycznego. Została odznaczona Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski za osiągnięcia w zakresie wychowania fizycznego. Zmarła w Toruniu, pochowana została w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

AGAD, Pomocnik Warszawskiego General-Gubernatora do spraw policyjnych, sygn. 123; *Gry ruchowe w Ciechocinku*, „Ruch” 1910, nr 18; E. Piasecki, *Gimnastyka wychowawcza szwedzka w Polsce*, Lwów 1912; J. Gebethnerówna, *Śp. Helena Prawdźic-Kuczalska*, „WF” 1927, z. 6; K. Muszałówna, *Helena Prawdźic-Kuczalska*, „Start” 1927, nr 3; H. Olszewska, *Helena Kuczalska – pionierka wychowania fizycznego w Polsce*, „WfWS” 1958, nr 4; K. Hądzelek, R. Wroczyński, *Główne kierunki rozwoju wychowania fizycznego od końca XVIII wieku do 1918 r.*, Wrocław 1968; K. Toporowicz, *Helena Prawdźic-Kuczalska (1854–1927)*, PSB, t. XVI, Wrocław–Warszawa 1971; A. Kalinowski, *Helena Kuczalska – prekursorką szkół kształcenia nauczycieli wychowania fizycznego w Polsce*, „KF” 1981, nr 3; *Mala Encyklopedia Sportu*, t. 1: A–K, Warszawa 1984; K. Przybyszewski, *Prawdźic-Kuczalska Helena*, TorSB, t. 3, Toruń 2002.

Bibliografia podmiotowa:

Gimnastyka w wieku przedszkolnym, „Ruch” 1906, z. 16/17; *Wychowanie fizyczne kobiet*, „Ruch” 1907, z. 24; *Nauczyciele gimnastyki*, „Ruch” 1911, z. 15/16; *Sport a kultura*, „Ruch” 1911, z. 8 [współautor F. Francikowski]; *System Linga w Polsce*, „Ruch” 1913, z. 10 [współautor K. Wyrzykowski].

D. Grabowska-Pierikosz

Kuczalska-Reinschmit Paulina (1859–1921), działaczka społeczna i kobieca, publicystka.

Urodziła się w Warszawie, była córką Leona, właściciela ziemskiego, i Eweliny z Jastrzębiec-Porczyńskich. Otrzymała staranne wykształcenie domowe, znała języki obce – francuski, niemiecki, czytała po włosku i angielsku. Na jej zainteresowania i późniejszą działalność społeczną znaczący wpływ wywarła matka, która należała do kręgu entuzjastek skupionych wokół Narcyzy Żmichowskiej. W l. 1885–1886 studiowała nauki ścisłe na Uniwersytecie Genewskim, studia kontynuowała w l. 1887–1889 na Uniwersytecie Brukselskim. Nawiązała wówczas kontakty z pionierkami idei równouprawnienia kobiet działającymi na zachodzie Europy. Zdobyte doświadczenia przeniosła na grunt polski. W 1881 r. w Warszawie rozpoczęła na łamach pisma „Echo” karierę publicystyczną, którą kontynuowała w „Przełęczach Tygodniowym”. Szeroko pojęte kwestie „sprawy kobiecej” podejmowała również w wielu innych czasopismach, jak „Ogniwo”, „Tygodnik Ilustrowany”, „Kurier Codzienny” czy „Kurier Warszawski”. Zaangażowała się ponadto w różnorodną działalność społeczno-oświatową, w tym dokształcanie kobiet, tworzenie kooperatyw, edukowanie dziewcząt i młodych kobiet w zakresie przysługujących im praw. Głównym nurtem jej działalności, zarówno pisarskiej, jak i organizacyjnej, były kwestie wychowania, edukacji oraz przyznania czynnych i biernych praw wyborczych kobietom. W 1889 r. założyła pierwszą na ziemiach polskich międzynarodową organizację „Unia” (istniejącą do 1892 r.), która prowadziła dwie sekcje: pedagogiczną i przemysłowo-rolniczą. Z jej inspiracji powstał również kiermasz dobroczynny Bazar pracy kobiet oraz powołano przy Szwalni WTD Komitet Społeczny organizujący kursy dla freblanek. W 1891 r. zorganizowała obchody 25-lecia twórczości Elizy Orzeszkowej (zob.), podczas których zebrała fundusze na stypendia i prace naukowe kobiet. W 1894 r. nawiązała współpracę z Władysławem Kiślańskim, prezesem warszawskiego Towarzystwa Popierania Przemysłu i Handlu, i pod jego auspicjami utworzyła Delegację Pracy Kobiet, późniejsze Koło Pracy Kobiet, które organizowało niedzielne kursy rysunku, kursy dokształcające dla pracownic, walczyło o dostęp kobiet do poszczególnych cechów rzemieślniczych. W 1894 r. delegacja Koła Pracy Kobiet wzięła udział w Kongresie Pedagogicznym we Lwowie. Podczas obrad Kuczalska z Kazimierą Bujwidową przedstawiły wspólny referat, w którym postulowały otwarcie szkół zawodowych dla kobiet oraz dopuszczenie dziewcząt do rządowych gimnazjów i szkół wyższych (*O wstęp kobiet do uniwersytetu; O gimnazja żeńskie; O szkoły zawodowe dla dziewcząt* [1894]). Był to wówczas bardzo postępowy program ruchu kobiecego w zakresie pedagogiki.

W l. 1895–1897 przebywała we Lwowie, gdzie kontynuowała swoją pracę publicystyczną i społeczną. Rozpoczęła wówczas wydawanie i redagowanie dwutygodnika „Ster”, poświęconego sprawom wychowania, wykształcenia i pracy kobiet. Głównym nurtem publicystycznym pisma była walka o prawo kobiet do wykształcenia – Kuczalska w artykułach z tego okresu domagała się założenia żeńskiego gimnazjum we Lwowie. W 1897 r. wydała w formie dodatku do „Steru” broszurę *Nasze cele i drogi. Szkic do programu działalności kobiecej*, w której sformułowała założenia zorganizowanego ruchu kobiecego. Dopelnieniem jej teoretycznych rozważań była obszerna publikacja *Z historii ruchu kobiecego*. W tym samym czasie powstał ZRKP, na czele którego stanęła.

Aktywnie uczestniczyła, również jako organizatorka, w zjazdach kobiet, także w międzynarodowych kongresach instytucji kobiecych; zorganizowała zjazd gospodyń wiejskich (1898), z którego zawiązało się koło ziemianek. Po 1905 r. kwestia walki o prawa polityczne

kobiet wysunęła się na czoło jej pracy publicystycznej i społecznej. Brała udział w Zjeździe Kobiet Polskich w Krakowie w 1905 r., podczas którego wygłosiła referat *Zorganizowanie akcji dla uzyskania praw wyborczych*. Przekonywała, że „socjalizm i feminizm dążą do wywalczenia praw dla kobiet”. Drugi przedstawiony przez nią referat dotyczył reformy prawa małżeńskiego. Z myślą o ekonomicznym usamodzielnieniu się kobiet zainicjowała powstanie Towarzystwa Pracownic Biurowych, realizując natomiast postulaty dotyczące edukacji dziewcząt, gromadziła środki finansowe na stypendia dla Polek studiujących za granicą. W 1907 r. wróciła do Warszawy, gdzie w l. 1907–1910 redagowała warszawski miesięcznik „Ster”, organ równouprawnienia kobiet, nawiązujący tytułem do lwowskiego dwutygodnika. Prowadziła też salon, w którym spotykały się osoby podzielające jej progresywne i nowatorskie poglądy na edukację i społeczno-polityczną rolę kobiet oraz najważniejsze postacie polskiego ruchu kobiecego epoki, m.in. Janina Baudouin de Courtenay, Justyna Budzińska-Tylička (zob.), Kazimiera Bujwidowa, Maria Dulębianka, Maria Konopnicka (zob.), Izabela Moszczeńska (zob.), Orzeszkowa, Józefa Sawicka, Cecylia Walewska (zob.). Z uwagi na pogarszający się stan zdrowia od 1910 r. swoją działalność skoncentrowała przede wszystkim na pracy pisarskiej. Jej publikacje skupiały się wokół wdrożenia programu nowoczesnej edukacji dziewcząt i kobiet, potrzeb szkolnictwa polskiego, zmian w prawie rodzinnym, małżeńskim i prawie pracy oraz na podniesieniu kwestii pracy kobiet w gospodarstwie domowym do elementu społecznej dyskusji o odpłatnej pracy zawodowej kobiet. Kontynuowała walkę o upowszechnienie idei prawnego i politycznego obywatelstwa kobiet i podnosiła szereg spraw społecznych, jak walka z alkoholizmem i prostytucją. Realizacją jej teoretycznych postulatów w praktyce zajmował się ZRKP, zalegalizowany w 1907 r., którego Kuczalska do końca życia była przewodniczącą. Zmarła w Warszawie.

Bibliografia przedmiotowa:

ANK, SJJ, sygn. 3/25, 10/131; APW, ZK, sygn. XI/1218; BN, DR, Życiorysy kobiet, sygn. 9374; ZNiO, Pachucka, Pamiętniki, sygn. 13976/II; Z. Bielicka, *Jubileusz Pauliny Kuczalskiej-Reinschmidt* [Reinschmit], „DG” 1911, nr 17; *Obchód jubileuszu Pauliny Kuczalskiej-Reinschmit*, „Ster” 1911, dodatek nadzwyczajny; Jota, *Paulina Kuczalska-Reinschmit*, „Bluszcz” 1921, nr 2; C. Walewska, *W walce o równe prawa. Nasze bojownice*, Warszawa 1930; J. Hulewicz, *Sprawa wyższego wykształcenia kobiet w Polsce w wieku XIX*, Kraków 1939; R. Pachucka, *Pamiętniki z lat 1886–1914*, Warszawa 1958; E. Szermentowski, *Hetmanka wielka i koronna*, „Kierunki” 1959, nr 3; J. Hulewicz, *Kuczalska-Reinschmit Paulina (1859–1921)*, PSB, t. XVI, Wrocław–Warszawa 1971; A. Zawiszewska, *Polish Suffragettes and the European Women’s Movement at the Turn of the 19th and 20th Centuries: Paulina Kuczalska-Reinschmit’s Social Activism and Journalism*, „RKCY” 2017, R. 8; A. Zawiszewska, *Działalność feministek skupionych wokół Pauliny Kuczalskiej-Reinschmit w procesie tworzenia społeczeństwa obywatelskiego przed Wielką Wojną*, „TD” 2019, nr 3.

Bibliografia podmiotowa:

Edukacja kobiet w Polsce, Warszawa 1902; *Historia ruchu kobiecego*, Warszawa 1903; *Młodość żeńska i sprawa kobieca*, Warszawa 1906; *Ne Temere (Reforma prawa małżeńskiego)*, „Ster” 1908, nr 3; *Siostry; sztuka psychologiczna*, Warszawa 1908; *Tragedia młodych dusz dziewczęcych*, „Ster” 1908, nr 9; *Wyborcze prawa kobiet*, Warszawa 1908; *Dwie dusze – dwie sprawy*, „Ster” 1909, nr 9–10; *Żona czy służebnica rodziny?*, „Ster” 1913, nr 3; *Nauka pracy społecznej*, „Ster” 1913, nr 15–16.

Kulwieć Kazimierz (1871–1942/1943), przyrodnik, nauczyciel, publicysta, propagator krajoznawstwa, Pseud. K.K., K. K-ć.

Urodził się w Trubiszkach w gub. suwalskiej, był synem ziemian – Wincentego i Leonii z Pawłowskich. W 1892 r. ukończył w Suwałkach Gimnazjum Męskie im. Karola Brzostowskiego. Studia przyrodnicze podjął na UW, kontynuował je za granicą, równoległe w l. 1898–1899 prowadził badania nad skorupiakami morskimi. Dyplom uzyskał na Cesarskim Uniwersytecie Noworosyjskim w Odessie w 1902 r. Po powrocie do Królestwa Polskiego zajmował się badaniami flory i fauny ziem polskich, w l. 1904–1911 był kierownikiem Pracowni Naukowej do Badań nad Ochroną Roślin przy Towarzystwie Ogrodniczym Warszawskim. Pracował jako nauczyciel biologii i geografii w Warszawie. Od 1906 r. wykładał na warszawskich Kursach Pedagogicznych dla nauczycieli ludowych. Rok później został dyrektorem Żeńskiej Szkoły Handlowej Teodory Raczkowskiej, funkcję tę pełnił do 1915 r. W 1905 r. był sygnatariuszem dokumentów założycielskich Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego; w organizacji tej wykonywał obowiązki sekretarza oraz członka zarządu w l. 1905–1909. Angażował się w pracę Polskiej Macierzy Szkolnej, przejściowo należał do jej zarządu. W 1906 r. był członkiem koła Macierzy działającego pod nazwą Uniwersytet Ludowy; jego celem było prowadzenie wykładów popularnych wśród robotników i rzemieślników w Warszawie. Należał do współzałożycieli Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, w l. 1910–1922 pełnił funkcję prezesa Towarzystwa. Działał w jego kilku komisjach, m.in. Osobliwości Przyrody, Fizjograficznej, Wycieczek. Sprawował opiekę nad sekcją popularyzacji krajoznawstwa dla młodzieży, nad pogadankami i konkursami, przybliżał ideę krajoznawstwa uczniom szkół średnich i wyższych. Był współautorem – wraz z Zygmuntem Glogerem (zob.), Maksymilianem Heilpernem (zob.) i Aleksandrem Janowskim (zob.) – przeznaczonej dla szerokiego grona czytelników publikacji programowej *Poznaj swój kraj* (1907). W swoich pracach przekonywał do wartości wycieczek jako ważnego środka wychowania patriotycznego, społecznego i moralnego, eksponował ich aspekty ludoznawcze. W znamienity dla wielu działaczy oświatowych początku XX w. sposób pisał, że nauka i wiedza stosowana tworzą harmonijną całość, „rękojmię postępu – tego coraz doskonalszego i pełniejszego panowania człowieka nad przyrodą”. Wycieczki krajoznawcze uważał za szczególnie ważne dla wychowania i socjalizacji młodego pokolenia. Podkreślał także ich wymiar samokształceniowy. Tadeusz Wolski, jeden z jego uczniów, wspominał Kulwiecia: „[...] wskazywał nam drogi do naukowego poznania kraju, własnym przykładem kierował rozpoczynającymi się badaniami fizjograficznymi”. Organizowane przez Kulwiecia wycieczki cieszyły się dużym zainteresowaniem wśród młodzieży, pierwszy oficjalny wyjazd odbył się w 1907 r., prasa Królestwa Polskiego odnotowywała udział w nich uczniów gimnazjów. Z Karolem Hoffmanem (zob.) popularyzował wycieczki w rejonie Suwalszczyzny. Organizowanym wyprawom nadawał charakter krajoznawczy i naukowy, zachęcał do uczestnictwa w nich również młodych badaczy, którzy zbierali informacje o zasobach przyrodniczych ziem polskich. Swoje prywatne zbiory przekazał na rzecz biblioteki Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, założonej w 1906 r. Wiedzę przyrodniczą i krajoznawczą popularyzował podczas odczytów i prelekcji w Muzeum Przemysłu i Rolnictwa w Warszawie oraz w oddziałach regionalnych Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. W trakcie II Polskiego Kongresu Pedagogicznego we Lwowie w 1909 r. wygłosił referat *Krajoznawstwo w szkole*. Mówił w nim o wartości krajoznawstwa dla zdrowego rozwoju młodzieży w kontakcie z przyrodą. Był inicjatorem, współzałożycielem i wieloletnim

redaktorem, w l. 1910–1914, 1919, 1922–1925, czasopisma „Ziemia”. Należał do komitetu redakcyjnego „Szkoły Polskiej”. Publikował w czasopismach: „Ogrodnik Polski”, „Naokoło Świata”, „Gospodarz”, „Wszechświat”, „Pamiętnik Fizjograficzny” (w l. 1913–1916 należał do komitetu redakcyjnego i wydawniczego).

W czasie I wojny światowej prowadził badania naukowe k. Nowogródka. Od 1915 r. przebywał w Rosji, został skierowany przez CKO Królestwa Polskiego do Moskwy w celu zorganizowania gimnazjum polskiego, którego był przez trzy lata dyrektorem. Uczestniczył w zjazdach Polskich Organizacji Pomocy Ofiarom Wojny. Na jednym z posiedzeń wygłosił referat dotyczący znaczenia organizowania letnisk dla młodzieży szkolnej. Był członkiem Komisji Oświatowej Rady Zjazdów tej organizacji. Należał do zarządu założonego w Moskwie przez Polaków Klubu Narodowego. Po powrocie zamieszkał w Warszawie, dokąd w maju 1918 r. przeniesiono z Moskwy polskie gimnazjum. Od końca 1919 r. było ono prywatną placówką, Kulwieć pełnił w niej funkcje nauczyciela i dyrektora. Od 1929 r. zamieszkał w Toruniu. Był członkiem Zarządu Okręgu Pomorskiego Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego oraz członkiem Rady Głównej Towarzystwa w Warszawie. Pełnił także funkcje wiceprezesa Ligi Ochrony Przyrody, referenta Delegatury Toruńskiej Ligi Popierania Turystyki, członka Zarządu Towarzystwa Naukowego w Toruniu. Został odznaczony m.in. Złotym Krzyżem Zasługi. W czasie II wojny światowej przebywał na terenach, które znalazły się pod okupacją radziecką. Został następnie deportowany pod Archangielsk, gdzie zmarł.

Bibliografia przedmiotowa:

AAN, Centralny Komitet Obywatelski Królestwa Polskiego [w Piotrogradzie], sygn. 1.9/555, 1.10/602; AAN, Organizacje polskie w Rosji – zbiór zespołów szczątkowych, sygn. 5/23, 5/24; APB, KGE, sygn. 833, 872; APW, ZK, sygn. X.8/342, XI/1232; BN, DR, A. Bogusławski, Wspomnienia, sygn. akc. 13202/1; BUW, DR, Szwedowski, „Zet”, t. I, sygn. 1745; *Nasza walka*, t. 2, Warszawa 1934; P. Sosnowski, *Dzieje Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego (1905–1919)*, Warszawa 1930; A. Mroczkowska, *Kulwieć Kazimierz Jakub (1871–1943)*, PSB, t. XVI, Wrocław–Warszawa 1971; W. Skowron, *Kazimierz Kulwieć – pierwszy redaktor „Ziemi”, twórca biblioteki PTTK, „Ziemia”* 1985, nr 11; A.M., *Kulwieć Kazimierz Jakub (1871–1943)*, SBP, Warszawa 1987; K. Przybyszewski, *Kulwieć Kazimierz Jakub (1871–1943)*, TórSB, t. 4, Toruń 2004; M. Janowicz, *Kazimierz Jakub Kulwieć (1871–1943) przyrodnik, pedagog, krajoznawca, społecznik, publicysta (zarys biograficzny)*, „Barbakan” 2006, nr 36; W. Jamrozek, *Kongresy i zjazdy pedagogiczne w rozwoju polskiej myśli i praktyki edukacyjnej (do 1939 roku)*, Poznań 2015; *Uchodźstwo polskie w Rosji w latach I wojny światowej w świetle dokumentów*, oprac. M. Korzeniowski, K. Latawiec, D. Tarasiuk, Lublin 2018; A. Jackowski, *Kulwieć Kazimierz Jakub (1871–1943)*, GPSB, t. 2, Kraków 2018.

Bibliografia podmiotowa:

W sprawie „stopni”, „SP” 1906, nr 1; *Rady pedagogiczne, „SP”* 1906, nr 5; *Chrząszcze polskie: klucz do określania owadów tęgopokrywych dla użytku młodzieży, amatorów i ogrodników*, Warszawa 1907; *Nauka o wycieczkach*, [w:] *Poznaj swój kraj*, red. Z. Gloger et al., Warszawa 1907; *Organizacja wycieczek*, [w:] *Metodyka wycieczek krajoznawczych: wydawnictwo zbiorowe z ilustracjami*, Warszawa 1909; *Krajoznawstwo na wystawie miast–ogrodów i przyrodniczej*, „Ziemia” 1910, nr 26; *Ze skarbów naszej przyrody*, „Ziemia” 1911, nr 5, 6; 1912, nr 1, 3; *W sprawie krajowego muzeum przyrodniczego*, „Ziemia” 1912, nr 46, 47; *Polska w granicach naturalnych i historycznych: z 30 mapami*, Moskwa 1917; *Polska w granicach etnograficznych i historycznych*, Warszawa 1918.

Kunicka Józefa (1878–1956), nauczycielka, działaczka społeczna i samorządowa.

Urodziła się w Żytomierzu na Wołyniu, w rodzinie inteligenckiej. Była córką Władysława, lekarza wojskowego, uczestnika powstania styczniowego, i Walerii z Berezowskich. Wykształcenie elementarne zdobyła na pensji w Jazłowcu, następnie ukończyła kursy pedagogiczne w Warszawie, dające przygotowanie do zawodu nauczycielskiego. W 1911 r. rozpoczęła pracę nauczycielki języka polskiego i matematyki w prywatnej 7-klasowej Szkole Handlowej Apolonii Latosińskiej-Serebackiej w Lublinie, prowadzonej przez jej brata Władysława Kunickiego (zob.), z którym wspólnie angażowała się w szereg przedsięwzięć na rzecz szerzenia oświaty w mieście. W pracy dydaktycznej starała się podnosić świadomość narodową młodzieży. Działała w środowisku lubelskich pedagogów, nauczycieli i działaczy społecznych i samorządowych. Od 1911 r. aktywnie włączyła się w pracę Oddziału Lubelskiego Towarzystwa Szerzenia Oświaty „Światło”, jednej z pierwszych placówek oświatowych w mieście. Tam, w grupie znanych lubelskich społeczników, tj. Mieczysława Biernackiego (zob.), Witolda Chodźki (zob.), Witolda Giełżyńskiego, pełniąc krótko funkcję sekretarza i będąc w Zarządzie Komisji Rewizyjnej, walczyła m.in. o równouprawnienie i emancypację kobiet oraz powszechność nauczania. Organizowała kursy dla analfabetów. Wspierała prace komisji księgarskiej Oddziału Lubelskiego Towarzystwa, zaopatrującego miejskie czytelnie w literaturę i propagującego akcję czytelnictwa wśród mieszkańców. Udzielała się również na rzecz Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego, popularyzującego higienę i wiedzę przyrodniczą wśród lublinian. Wygłaszała odczyty z zakresu zdrowotności, inicjatyw społecznych i wdrażania nauczania elementarnego.

Po wybuchu I wojny światowej nadal pracowała w Szkole Handlowej, a zarazem włączyła się w działalność mającą na celu unarodowienie szkoły polskiej. Została członkinią Rady Szkolnej Ziemi Lubelskiej, a następnie współorganizowała wyższe kursy ogólnokształcące, kursy zawodowe dla dorosłych, kursy dla analfabetów. W ostatnich latach wojny jako aktywna działaczka PPS pracowała w Towarzystwie Opieki nad Więźniami Politycznymi, które zapewniało osadzonemu i ich rodzinom w Lublinie opiekę materialną i prawną. W okresie II RP była wciąż związana ze Szkołą Handlową i pozostała aktywną działaczką samorządową z ramienia PPS, szczególnie zaangażowaną w tworzenie lokalnego systemu oświaty. Działała też w Towarzystwie Krzewienia Oświaty, Oddziale Lubelskim Towarzystwa Przyjaciół Dzieci oraz w organizacjach związanych z lubelską PPS, tj. Towarzystwem Uniwersytetu Robotniczego i Robotniczym Towarzystwem Przyjaciół Dzieci. Zmarła w Lublinie.

Bibliografia przedmiotowa:

M. Biernacki, „Światło”, „Kurier” 1906, nr 225; A. Gajl-Kot, *Opieka nad więźniami politycznymi w Lublinie*, „PantPol” 1928, nr 46–47; *Monografia szkolnictwa m. Lublina za czas od 1917 do 1927 r.*, red. T. Wolski, Lublin 1928; Z. Naramowska-Kruszewska, *Nasza szkoła*, [w:] *Na zjazd b. wychowanek Gimnazjum Władysława Kunickiego w Lublinie w dn. 4 i 5 czerwca 1933 r.*, Lublin 1933; M. Gawarecka, *Lubelskie Towarzystwo Szerzenia Oświaty pod nazwą „Światło” 1906–1917*, „RL” 1973, t. 16; S. Stępień, *Polska Partia Socjalistyczna w województwie lubelskim 1944–1948*, Lublin 1980; M. Marczuk, *Rada Miejska i Magistrat Lublina 1918–1939*, Lublin 1984; S. Michałowski, *Władysław Kunicki (1872–1941). Życie – działalność – poglądy*, Lublin 1990; S. Michałowski, *Kunicka Józefa*, *SBDPRR*, t. 3, Warszawa 1992; S. Michałowski, *Kunicka Józefa*, *SBML*, t. 2, Lublin 1996.

Bibliografia podmiotowa:

Czytelnictwo w Lublinie. Komisja „Księgarska Światła”, „Kurier” 1907, nr 118; *Uniwersytet robotniczy*, „JR” 1917, nr 4.

K. Szymczyk

Kunicki Władysław (1872–1941), działacz społeczno-polityczny, dyrektor i właściciel gimnazjum żeńskiego. Pseud. Antek, Kwieciński, Łukasz i Szymon.

Urodził się w Radomyślu na Wołyniu, w rodzinie inteligenckiej Władysława Teodora, lekarza i powstańca styczniowego, i Walerii z Berezowskich. Uczył się w gimnazjum w Żytomierzu, następnie studiował w Instytucie Technologicznym w Petersburgu, angażując się w działalność PPS. W 1900 r. uzyskał tytuł inżyniera technologa i rozpoczął pracę w hucie cynku „Paulina” w Zagłębiu Dąbrowskim, gdzie w l. 1901–1902 próbował odbudować lokalne struktury PPS. W marcu 1902 r. został aresztowany za działalność polityczną. Po pół roku więzienia zesłano go na trzy lata do Solwyczegodzka (obecnie Solwyczegodsk) w gub. wołogodzkiej. Powrócił z zesłania około 1905, 1906 r.; początkowo pracował jako nauczyciel w Piotrkowie i Warszawie, działał w Warszawskim Stowarzyszeniu Kursów dla Analfabetów Dorosłych. W 1907 r. osiadł w Lublinie i zaczął działać w Lubelskim Towarzystwie Szerzenia Oświaty „Światło”, które prowadziło pionierskie projekty edukacyjne, opierając się na nowych ustaleniach pedagogiki i psychologii. Po rewolucji 1905 r. pracował jako nauczyciel matematyki w nowo utworzonej polskiej szkole męskiej im. Stanisława Staszica w Lublinie. W 1909 r. został właścicielem 7-klasowej żeńskiej szkoły handlowej w Lublinie, w 1910 r. jej dyrektorem, zaś w 1911 r. przejął po Antoninie Latosińskiej-Serebackiej koncesję na prowadzenie szkoły, noszącej odtąd jego nazwisko, w której uczyły także jego siostry – Józefa i Waleria. W 1911 r. działał w Towarzystwie Przyjaciół Uczącej się Młodzieży. W okresie kierowania szkołą pozostawał aktywny politycznie jako członek PPS i masońskiego „Związku Oraczy”. W l. 1915–1918 wchodził w skład członków Wydziału Narodowego w Lublinie, w 1916 r. powołano go do Konwentu Seniorów Rady Miejskiej w Lublinie z Klubu Radnych Socjalistów Polskich. W listopadzie 1918 r. został komisarzem ludowym Tymczasowego Rządu Ludowego Republiki Polskiej – podał się do dymisji w styczniu 1919 r.

Po odzyskaniu niepodległości pozostawał aktywnie zaangażowany w pracę oświatową i działalność społeczno-polityczną w Lublinie. Pełnił funkcję wiceprzewodniczącego i przewodniczącego Rady Miejskiej. Był inicjatorem i działaczem Robotniczego Towarzystwa Przyjaciół Dzieci, Towarzystwa Uniwersytetu Robotniczego i Rady Szkolnej. Pozostawał dyrektorem swojego gimnazjum, działał w Związku Nauczycielstwa Polskiego i w Towarzystwie Oświaty Demokratycznej „Nowe Tory”. W 1937 r. założył Towarzystwo Szkoły Średniej, któremu przekazał swoją szkołę i majątek. Zmarł w Lublinie.

Bibliografia przedmiotowa:

APL, Prywatne Żeńskie Gimnazjum i Liceum Władysława Kunickiego w Lublinie, sygn. 532/1, 532/2; APL, UWL, sygn. 1.1/1037; *Z Lublina i gub. lubelskiej: Towarzystwo Przyjaciół Uczącej się Młodzieży*, „Kurier” 1911, nr 245; *Na zjazd b. wychowanek Gimnazjum Wł. Kunickiego w Lublinie w dniu 4-go i 5-go czerwca 1933 r.*, Lublin 1933; *Księga pamiątkowa inżynierów technologów Polaków*

wychowawców Instytutu Technologicznego w Petersburgu: (w rocznicę stulecia uczelni), Warszawa 1933; E. Szelburg-Zarembina, *Spotkania: jedenaście gawęd*, Warszawa 1951; C. Wycech, *Towarzystwo Oświaty Demokratycznej „Nowe Tory” 1931–1939*, Warszawa 1966; S. Krzykała, *Kunicki Władysław (1872–1941)*, PSB, t. XVI, Wrocław–Warszawa 1971; M. Gawarecka, *Lubelskie Towarzystwo szerzenia oświaty pod nazwą „Światło” (1906–1917)*, „RL” 1973, t. 16; S. Michałowski, *Władysław Kunicki (1872–1941). Życie – działalność – poglądy*, Lublin 1990; S. Michałowski, *Władysław Kunicki*, SBDPRR, t. 3, Warszawa 1992; M. Bednarczuk, *Don Kichot Kunicki*, „LKis” 2008, nr 7.

Bibliografia podmiotowa:

List do Redakcji [o wycieczce szkolnej do Nałęczowa], „ZL” 1914, nr 132.

K. Cybulska

Kupczyński Tadeusz (1885–1967), historyk, nauczyciel, archiwista. Pseud. Tadeusz Wójcicki.

Urodził się w Radziechowicach w pow. radomszczańskim. Był synem Tomasza i Michaliny ze Szrempłów. Uczył się w Gimnazjum w Piotrkowie. Należał wówczas do tajnego Związku Młodzieży Polskiej „Przyszłość” („Pet”). W 1905 r. był jednym z organizatorów strajku szkolnego. W 1907 r. podjął studia na UJ. Studiował historię oraz prawo. W 1913 r. uzyskał stopień doktora historii. W czasie studiów należał do tajnej organizacji Związku Młodzieży Polskiej „Zet” i jawnego Zjednoczenia Towarzystw Młodzieży Polskiej Zagranicą. Po wystąpieniu z tych organizacji w 1910 r. został jednym z założycieli Organizacji Młodzieży Niepodległościowej „Zarzewie”. W l. 1911–1914 działał w organizacjach niepodległościowych, m.in. w PDS. W okresie I wojny światowej służył w LP i był członkiem CKN. W 1916 r. ukończył pedagogikę i podjął pracę nauczycielską w jednym z gimnazjów w Warszawie. Wykładał też na kursach pedagogicznych dla kobiet oraz w Państwowym Seminarium Nauczycielskim Żeńskim im. Elizy Orzeszkowej.

W okresie II RP kontynuował karierę zawodową jako dyrektor PIN i później Wyższego Kursu Nauczycielskiego. Przez lata był kuratorem okręgów szkolnych oraz pracował w MWRiOP. W 1940 r. został powołany na stanowisko kierownika Komisji Oświecenia Publicznego, która zajmowała się organizacją tajnego nauczania. Odznaczony został Krzyżem Niepodległości, dwukrotnie Złotym Krzyżem Zasługi oraz Krzyżem Komandorskim Orderu Odrodzenia Polski. Zmarł w Gdyni.

Bibliografia przedmiotowa:

Z. Tołwiński, *Państwowy Wyższy Kurs Nauczycielski w Lublinie*, „PS” 1925, nr 1; *Związek Harcerstwa Polskiego. Okręg Śląski. Sprawozdanie Zarządu Okręgu, Komend Chorągwi Harcerek i Harcerzy za rok 1936*, Katowice 1937; *Nowy Kurator O.S. Lwowskiego objął urządowanie*, „GLw” 1937, nr 193; *Czy wiesz*, Warszawa 1938; *Związek Harcerstwa Polskiego. Okręg Śląski. Sprawozdanie Zarządu Okręgu, Komend Chorągwi Harcerek i Harcerzy za rok 1937*, Katowice 1938; J. Hulewicz, *Kupczyński Piotr Tadeusz (1885–1967)*, PSB, t. XVI, Wrocław–Warszawa 1971; S. Broniewski, *Całym życiem. Szare Szeregi w relacji naczelnika*, Warszawa 1983; *ZET w walce*, Warszawa 1996; J. Pająk, *O rząd i armię. Centralny Komitet Narodowy (1915–1917)*, Kielce 2003; *Biuletyn okolicznościowy wydany z okazji 150-lecia istnienia II Liceum Ogólnokształcącego im. Marii Skłodowskiej-Curie w Piotrkowie Trybunalskim 1856–2006*, Piotrków Trybunalski 2006.

Bibliografia podmiotowa:

Kraków w powstaniu kościuszkowskim, Kraków 1912.

B. Kalinowska-Witek

Kurczak Teofil (1877–1962), rolnik, działacz społeczny i samorządowy.

Urodził się w Ostrowie w pow. łowickim. Pochodził z rodziny chłopskiej, był synem Mateusza i Jadwigi z Kołuckich. Po ukończeniu szkoły elementarnej wiedzę zdobywał poprzez samokształcenie. Korzystał ze zbiorów Czytelnicy dla Wszystkich, prowadzonej przez Oddział Łowicki Towarzystwa Kultury Polskiej, poznawał dzięki jej zasobom historię i literaturę polską. Już jako nastolatek prenumerował czasopisma „Gazeta Świąteczna” i „Zorza”. Uczęszczał na kursy pszczelniczo-ogrodnicze w Warszawie, gdzie poznał przedstawicieli postępowej inteligencji, m.in. Stefanię Sempołowską (zob.). W późniejszych latach dokształcał się na licznych kursach; zdobyta wiedza pozwalała mu na modernizację własnego gospodarstwa, które prowadził do końca życia. Maksymilian Malinowski (zob.) pisał o Kurczaku, że był „wyraźnym niepodległościowym ludowcem”. Kurczak propagował wśród ludności wiejskiej idee aktywności publicznej, obywatelstwa, partycypacji w życiu politycznym. Ubolewał, że gdy „chłop poznał pierwsze literaty abecadła politycznego, gdy przejrzał trochę, to dojrzał, że w kraju naszym więcej się robi dla ambicji aniżeli dla tej idei, którą jest Ojczyzna”.

Od 1900 r. działał w pow. łowickim na niwie spółdzielczej, samorządowej i społecznej. Organizował konspiracyjny ruch oświatowy w pow. łowickim, pracował w kółkach kształceniowych, współpracował z Ludowym Kołem Oświaty. W 1901 r. brał udział w zjeździe ludowych kół oświaty, zorganizowanym przy okazji jubileuszu 30-lecia pracy społecznej Edmunda Jankowskiego (zob.). W 1902 r. nawiązał kontakty z postępowymi nauczycielami – Zygmuntem Nowickim, Ludwikiem Dudą, Stanisławem Najmołą (zob.), działającymi na rzecz emancypacji społecznej chłopów. W 1905 r. współorganizował zjazd nauczycieli w Pilaszkowie, uczestniczył w licznych inicjatywach na rzecz obrony języka polskiego. Opoowiadał się za wprowadzeniem obowiązku szkolnego w nauczaniu polskim. Działał na rzecz rozwoju oświaty wiejskiej w gminie, był propagatorem trzeźwości, przyczyniał się do zakładania szkół. Prowadził również działalność spółdzielczą: w 1902 r. współtworzył w Bocheniu pierwszą spółkę udziałową wzorowaną na „jutrenkach”. Był organizatorem, działaczem i członkiem Rady Naczelnej oraz Zarządu Okręgowego TKR. W 1907 r. zainicjował projekt głośniejszej i popularnej wśród chłopów reformy agrarnej. W 1909 r. współtworzył Łowickie Towarzystwo Rolnicze. Był twórcą i naczelnikiem OSP w Ostrowie.

Działał w PZL jako jego współzałożyciel i członek zarządu. W 1907 r. w siedzibie czasopisma tej organizacji, „Zagon”, został wraz z innymi działaczami aresztowany i skazany, przez rok przebywał w Galicji. Przesyłał wtedy korespondencję do czasopism „Siewba” i „Zaranie”. Po powrocie do Ostrowa w 1908 r. kontynuował współpracę z ruchem zaraniarskim, był jednym z najaktywniejszych działaczy i publicystów tego ruchu. Publikował głównie w dziale naukowo-rolniczym. Współpracował także z czasopismami: „Zorza” (od 1896 r.), „Zagon”, „Życie Gromadzkie”, „Głos Gromadzki”, „Wyzwolenie”, „Łowiczanie”, „Gazeta Ludowa”, „Przyjaciel Ludu”, „Gazeta Świąteczna”. Podczas I wojny światowej organizował ruch niepodległościowy, działał w POW, brał udział w walkach i organizował polską administrację

w Łowiczu. W okresie II RP był posłem na sejm z listy PSL. Inicjował zakładanie szkół rolniczych w pow. łowickim. Propagował oświatę rolniczą i unowocześnienie gospodarstw. Został odznaczony Krzyżem Oficerskim Odrodzenia Polski oraz Złotą Odznaką Związku Nauczycielstwa Polskiego. Zmarł w Ostrowie.

Bibliografia przedmiotowa:

APW OŁ, Zbiory Gumińskiego, sygn. 908; AZHRL, Wasilewski, Stanisław Thugutt, sygn. P-68; AZHRL, Kumor, Z dziejów, sygn. P-218; AZHRL, Wasilewski, ZMW, sygn. P-229; ZNiO, M. Malinowski, Poznajmy chłopów polskich przodujących w odrodzeniu wsi polskiej w okresie lat 30-tu przed pierwszą wojną światową, sygn. 12734/II; W. Piątkowski, *Dzieje ruchu zaraniarskiego*, Warszawa 1956; W. Stankiewicz, *Czasopiśmiennictwo ludowe w Królestwie Polskim 1905–1914*, Warszawa 1957; Z. Kmiecik, *Postępowa myśl oświatowa w Królestwie Polskim w latach 1905–1914: wybór materiałów*, Warszawa 1961; S. Giza, *Kurczak Teofil (1877–1962)*, PSB, t. XVI, Wrocław–Warszawa 1971; *Kurczak Teofil, SBDRL*, Warszawa 1989; J. Socha, *Działalność Centralnego Towarzystwa Rolniczego w dziedzinie oświaty rolniczej 1907–1929*, Łódź 1994; H. Brodowska, *Chłopi o sobie i Polsce*, Łódź 2001; M. Bednarzak-Libera, *Teofil Kurczak na rzecz kształtowania świadomości społecznej i narodowej chłopów*, [w:] *W drugim szeregu walk o niepodległość*, red. A. Koseski, T. Skoczek, J. Załączny, Warszawa–Pułtusk 2019.

Bibliografia podmiotowa:

Kochani Bracia, „ŻG” 1906, nr 1; *O szkole ludowej*, „Zagon” 1907, nr 16, 17; *Pierwsza wycieczka włościan polskich do Czech i na Morawy w r. 1908-ym*, Warszawa 1909; *Potrzeba szkoły*, „Zaranie” 1909, nr 4; *Do braci włościan!*, „Zaranie” 1909, nr 44; *Nocne mroki. List do „Zarania”*, „Zaranie” 1910, nr 3; *Słowa prawdy*, „Zaranie” 1910, nr 41; *Przedstawienie teatru włościańskiego*, „Zaranie” 1911, nr 14; *Uczmy się do śmierci*, „Zaranie” 1911, nr 22; *Co dla synów naszych czynić?*, „Zaranie” 1912, nr 34, 35; *Jak daleko pamięć sięga*, Warszawa 1958; *Wspomnienia*, oprac. W. Piątkowski, Łódź 2012; APW OŁ, DR, Pamiętnik gospodarza z Ostrowa pod Łowiczem, sygn. 75/383/0/-/95; AZHRL, T. Kurczak, Pamiętniki, sygn. P-56, P-56A, P-56B.

K. Kaczmarek

Kurtz Zygmunt (1848–1917), ogrodnik, pionier nowoczesnego sadownictwa.

Urodził się prawdopodobnie w Otwocku Wielkim, był synem Jana i Anieli z Kurtzów. Studiował w Szwajcarii i w Paryżu, po dwóch latach przerwał studia i w 1875 r. powrócił do kraju, żeby objąć odziedziczony po śmierci ojca majątek. Zaangażowany w krzewienie oświaty i kultury rolnej w swoich majątkach, był jednym z założycieli Towarzystwa Ogrodniczego Warszawskiego i jego wieloletnim członkiem. Zamierzał otworzyć szkołę ogrodniczą i w tym celu ofiarował Towarzystwu obszerne grunty wraz z zabudowaniami. Ze względu na wysokie koszty plany te nie zostały zrealizowane. Pomyślnie natomiast rozwijała się założona przez Kurtza spółdzielnia koszykarska i działająca przy niej niewielka szkoła koszykarstwa. W 1884 r. założył w Osinach k. Otwocka ogromny, obejmujący przeszło 20 tys. drzewek owocowych sad (pierwszy tego typu w Królestwie Polskim) nastawiony na produkcję eksportową, zaopatrujący Warszawę i Petersburg. Współpracował z Edmundem Janzkowskim (zob.). Wykorzystując jego pionierskie doświadczenia, wprowadził wiele nowych

odmian drzew owocowych i przeprowadzał oryginalne próby przeszczepiania starych grusz. Odegrał ważną rolę w propagowaniu w Królestwie Polskim nowoczesnego sadownictwa. Liczne sady, które powstały na tych terenach, wzorowane były na jego otwoczkich sadach. Interesował się muzyką i posiadał dużą bibliotekę nutową, której zbiory zaginęły w czasie I wojny światowej. Zmarł w Genewie.

Bibliografia przedmiotowa:

E. Jankowski, *Ze wspomnień po śmierci śp. Zygmunca Kurtzu*, „Ogrodnik” 1917, nr 15; E. Błaszczuk, J. Ślaski, *Szkółkarstwo: podręcznik dla techników rolniczych*, Warszawa 1962; L. Hayto, *Kurtz Zygmunt (1848–1917)*, PSB, t. XVI, Wrocław–Warszawa 1971; E. Jankowski, *Wspomnienia ogrodnika*, oprac. A. Szwajcerowa, A. Brachfogel, Warszawa 1972; A. Barański, *Zygmunt Kurtz (1848–1917)*, „RO” 2001, t. 6.

R. Bednarz-Grzybek

Kwapiszewska Zofia (1885–1960), malarka, nauczycielka rysunku, działaczka społeczna.

Urodziła się w Lublinie, była córką Władysława, dyrektora Towarzystwa Kredytowego Miejskiego, i Karoliny z Kossowskich, działaczki LTD. Uczęszczała do szkoły elementarnej i gimnazjum w Lublinie, potem rozwijała swój talent plastyczny w Warszawie, kształcąc się w pracowniach Jadwigi Siennickiej, Franciszka Słupskiego i Jana Bukowskiego. Po ukończeniu nauki wróciła do Lublina, gdzie otworzyła własną pracownię malarską i udzielała lekcji rysunku i malarstwa. Działała w lubelskich organizacjach kulturalnych i charytatywnych.

Była inicjatorką i jedną z założycielek Koła Lublinianek, powstałego – jak zapisano w ustawie – „w celu podniesienia poziomu kobiet w dziedzinie wychowawczej, ekonomicznej i społecznej, a także dostarczania swoim członkiniom i ich rodzinom pożytecznych i godziwych rozrywek”. We wrześniu 1915 r. Koło Lublinianek zaczęło prowadzić 2-letnie kursy wychowawczo-gospodarcze dla dziewcząt od 13. r.ż. Nauka kończyła się egzaminem, a obejmowała następujące działy: szwalnia, kuchnia, pralnia i porządki domowe; przy zakładzie mieściła się pracownia bielizny i haftu. W listopadzie 1915 r. Koło Lublinianek uruchomiło Kursy Pedagogiczne dla Kobiet, pierwszą szkołę pedagogiczną w Lublinie, od 1916 r. prowadzoną wspólnie przez Koło i Oddział Lubelski Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego. W 2-letniej historii Kursów (1915–1917) Kwapiszewska była kluczową postacią – jako kierowniczka i inspektorka odpowiadała za program kształcenia (obejmujący m.in. zajęcia z psychologii, pedagogiki, dydaktyki, pedologii, a także historii szkół w Polsce i myśli pedagogicznej) i dobór kadry nauczycielskiej, uczyła również rysunku i metodyki rysunków. Podczas uroczystości zakończenia pierwszego roku Kursów w lipcu 1916 r. wygłosiła przemówienie, w którym zarysowała wizję roli absolwentek – nauczycielek w szerzeniu oświaty ludowej i kształtowaniu społeczeństwa przyszłej niepodległej Polski: „Musicie więc nie tylko odradzać, nie tylko oświecać, ale też wytwarzać stopniowo z ludu świadomą celów swoich narodowych jednostkę, która hartowną wolą i silną jednością, umiałaby kiedyś wnieść na swych barkach potężne podwaliny dla wolnego narodowego bytu”. W 1916 r. prowadziła również zajęcia z metodyki rysunków na wakacyjnych kursach uzupełniających dla nauczycieli ludowych przy Stowarzyszeniu Nauczycielstwa Polskiego w Lublinie.

W okresie II RP rozwijała swoją twórczość malarską i uczyła rysunku m.in. w Państwowym Gimnazjum Żeńskim im. Unii Lubelskiej, organizując dodatkowe zajęcia dla uzdolnionych uczennic. Była jedną z założycielek Lubelskiego Związku Plastyków, należała do wielu lubelskich i warszawskich organizacji kulturalnych i artystycznych, popularyzowała sztukę ludową. Była również jedną z animatorek ruchu harcerskiego jako m.in. członkini Komendy Lubelskiej Chorągwi Harcererek. W okresie II wojny światowej nadal udzielała lekcji rysunku i malarstwa. Po wojnie uczyła rysunku w szkołach podstawowych, szkoliła nauczycieli, współpracując z ośrodkiem metodycznym, i angażowała się w popularyzację kultury. Zmarła w Lublinie.

Bibliografia przedmiotowa:

APL, Kursy Pedagogiczne dla Kobiet w Lublinie „Koła Lublinianek” i Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego w Lublinie, 1915–1919, sygn. 541/6; *Ustawa Towarzystwa pod nazwą „Kolo Lublinianek”*, Lublin b.r.w.; *Kursy pedagogiczne dla kobiet w Lublinie: założone przez „Kolo Lublinianek” w roku 1915*, Lublin b.r.w.; *Komunikat kursów wychowawczo-gospodarczych dla dziewcząt miejskich, założonych staraniem Koła Lublinianek przy Domu Zarobkowym w gmachu po Dominikańskim*, „ZL” 1915, nr 292; *Otwarcie kursów uzupełniających dla nauczycieli ludowych przy Stowarzyszeniu Nauczycielstwa Polskiego w Lublinie*, „ZL” 1916, nr 320; *Zamknięcie roku szkolnego na Kursach pedagogicznych dla kobiet*, „ZL” 1916, nr 330, 332; *Zamknięcie roku szkolnego na Kursach Pedagogicznych dla kobiet w Lublinie*, „ZL” 1917, nr 325; *Spis nauczycieli*, R. I, Lwów–Warszawa 1924; R. II, Warszawa–Lwów 1926; J. Doroszewski, *Kształcenie nauczycielek w Lublinie podczas pierwszej wojny światowej*, „PHO” 2000, nr 3–4; J. Doroszewski, *Kwapiszewska Zofia, SBML*, t. 4, Lublin 2014.

P. Pająk

Spis haseł

t. 1-2

1. AB JÓZEF (1863–1941) *Aneta Böldyrew*
2. ABRAMOWSKI JÓZEF EDWARD (1868–1918) *Elżbieta Magiera, Agnieszka Wałęga*
3. ADAMOWICZ-PILIŃSKI JAN (?–1908) *Karolina Kaczmarek*
4. ALTER LEON (1880–1963) *Przemysław Waingertner*
5. ALTMANOWA EDWARDA ESTERA (1894–1942) *Renata Bednarz-Grzybek*
6. AMBROZIEWICZ WIKTOR (1882–1968) *Kamila Cybulska*
7. ANDERS LUDWIK (1854–1920) *Małgorzata M. Krakowiak*
8. ANDRZEJOWSKI JÓZEFAT (1849–1939) *Kamila Cybulska*
9. ARCICHOWSKI MICHAŁ (1863–1937) *Urszula Wróblewska*
10. ARCISZOWA WACŁAWA (1870–1953) *Marta Sikorska*
11. ARCT-GOLCZEWSKA MARIA (1872–1913) *Marta M. Kacprzak*
12. ARNSZTAJNOWA FRANCISZKA (1865–1942) *Renata Bednarz-Grzybek*
13. AŚLANOWICZ MIECZYŚLAW (1880–1924) *Przemysław Waingertner*
14. ASPIS ALEKSANDRA (1857–1933) *Agata Czajkowska*
15. BABICKI ALEKSANDER (1860–?) *Aneta Böldyrew*
16. BADOWSKI ZYGMUNT (1875–1959) *Agnieszka Świętosławska*
17. BAGIŃSKI HENRYK (1888–1973) *Przemysław Waingertner*
18. BAKUNIAK FRANCISZKA (1878–1954) *Aneta Böldyrew, Karolina Kaczmarek*
19. BALICKA GABRIELA (1867–1962) *Kamila Cybulska, Paulina Pająk*
20. BALIŃSKI IGNACY (1862–1951) *Monika Hajkowska, Agnieszka Wałęga*
21. BARANOWSKI IGNACY (1833–1919) *Monika Hajkowska*
22. BARTNIK FRANCISZEK (1878–1918) *Aneta Böldyrew*
23. BASSAKÓWNA ZOFIA (1873–?) *Aneta Böldyrew, Przemysław Waingertner*
24. BAUMGART MIECZYŚLAW (1892–1940) *Aneta Böldyrew*
25. BAUMGARTEN-TRAMER FRANCISZKA (1883–1970) *Aneta Böldyrew*
26. BAZGIER JÓZEF (1887–1942) *Przemysław Waingertner*
27. BĄCZKIEWICZ JAN (1862–1932) *Aneta Böldyrew, Małgorzata M. Krakowiak*

28. BĄKOWSKA ALEKSANDRA (1851–1926) *Joanna Falkowska*
29. BĄKOWSKA (JAXA-BĄKOWSKA) JÓZEFA (1861–1933) *Marta M. Kacprzak*
30. BEM JANINA (1877–1961) *Joanna Falkowska*
31. BENNI KAROL (1843–1916) *Przemysław Waingertner*
32. BENNI TYTUS (1877–1935) *Zofia Hałęza*
33. BERBECKI LUDWIK (1879–1949) *Aneta Bóldyrew*
34. BERGSON LUDWIK (1863–1940) *Aneta Bóldyrew*
35. BERNSZTOK ALBERT (1891–1919) *Aneta Bóldyrew*
36. BIEDRZYCKI STEFAN (1876–1936) *Przemysław Waingertner*
37. BIEGAŃSKA MIECZYŚLAWA (1866–1954) *Aneta Bóldyrew*
38. BIEGAŃSKI WŁADYSŁAW (1857–1917) *Edyta Pętkowska-Grabowska*
39. BIEHLER MATYLDA (1879/1881–1953) *Aneta Bóldyrew*
40. BIELECKI MARIAN (1879–1912) *Aneta Bóldyrew*
41. BIELIŃSKA MARIA (1876–1934) *Joanna Falkowska*
42. BIELIŃSKI ANTONI (1864–1930) *Joanna Falkowska*
43. BIERNACKI MIECZYŚLAW (1862–1948) *Agnieszka Małek*
44. BIERNACKI WIKTOR (1869–1918) *Agnieszka Krawczyk, Małgorzata M. Krakowiak*
45. BLAY JULIA (1886–1943) *Aneta Bóldyrew*
46. BLIZIŃSKI WACŁAW (1870–1944) *Aneta Bóldyrew, Karolina Kaczmarek*
47. BŁĘDOWSKI ZYGMUNT (1886–1971) *Agata Czajkowska*
48. BOCHENEK WŁODZIMIERZ (1879–1931) *Aleksander Bóldyrew*
49. BOGUSKI JÓZEF JERZY (1853–1933) *Anna Sęderecka*
50. BOGUSŁAWSKI ALEKSANDER (1887–1963) *Karolina Kaczmarek*
51. BOHOWICZOWA EMILIA (1860/1862–1954) *Monika Nawrot-Borowska*
52. BOJANOWSKA JÓZEFA (1873–1945) *Renata Bednarz-Grzybek*
53. BOJANOWSKI MICHAŁ (1865–1932) *Małgorzata M. Krakowiak*
54. BORKOWSKI JULIAN (1887–1964) *Katarzyna Kabacińska-Łuczak*
55. BORNSTEIN-LYCHOWSKA MELANIA (1874–1962) *Aneta Bóldyrew*
56. BORSUKIEWICZ PIOTR (1872–1918) *Przemysław Waingertner*
57. BORZEĆKA CELINA (1833–1913) *Elżbieta Magiera*
58. BOUFFAŁ BRONISŁAW (1867–1949) *Przemysław Waingertner*
59. BREGMAN LUDWIK (1865–1941) *Aneta Bóldyrew*
60. BRINCKENHOFF EDMUND (1860–1926) *Beata Szczepańska*
61. BROKMANOWA MELANIA (1884–1958) *Ewa Andrysiak*
62. BRUDZIŃSKI JÓZEF (1874–1917) *Małgorzata M. Krakowiak*
63. BRZEZIŃSKA ROZALIA (RÓŻA) (1859–1923) *Marta M. Kacprzak*

64. BRZEZIŃSKI ALEKSANDER (1878–1940/1941) *Anna Królikowska*
65. BRZEZIŃSKI JÓZEF KALASANTY (1868–1937) *Aneta Bóldyrew*
66. BRZEZIŃSKI MIECZYŚLAW (1858–1911) *Marta M. Kacprzak*
67. BRZEZIŃSKI STEFAN JULIAN (1879–1963) *Karolina Kaczmarek*
68. BUCHOLC BERNARD (1886–1966) *Zofia Hałęza*
69. BUDZIŃSKA-TYLICKA JUSTYNA (1867–1936) *Aneta Bóldyrew, Kamila Cybulska*
70. BUDZYŃSKI STANISŁAW (1894–1937) *Aneta Bóldyrew*
71. BUKOWIECKA ZOFIA (1844–1920) *Monika Nawrot-Borowska*
72. BUKOWIŃSKI WŁADYSŁAW (1871–1927) *Renata Bednarz-Grzybek*
73. BUYNO-ARCTOWA MARIA (1877–1952) *Marta M. Kacprzak*
74. BZOWSKI KONSTANTY (1878–1960) *Monika Nawrot-Borowska*
75. CENTNERSZWER GABRIEL (1841–1917) *Marta M. Kacprzak*
76. CENTNERSZWEROWA RÓŻA (1867–1940) *Aneta Bóldyrew*
77. CEYSINGERÓWNA HELENA (1868/1869–1950) *Karolina Kaczmarek*
78. CHANIEWSKI STANISŁAW (1859–1920) *Marta Sikorska*
79. CHARSEWSKI ZYGMUNT HENRYK (1879–1958) *Małgorzata M. Krakowiak*
80. CHEŁCHOWSKI KAZIMIERZ (1858–1917) *Kamila Cybulska*
81. CHEŁCHOWSKI STANISŁAW (1866–1907) *Joanna Falkowska*
82. CHĘTNIK ADAM (1885–1967) *Joanna Falkowska*
83. CHLEBOWSKA ZOFIA (1852–1932) *Kamila Cybulska, Małgorzata M. Krakowiak*
84. CHLEBOWSKI BRONISŁAW (1846–1918) *Janina Kamińska*
85. CHMIELECKA MARIA (1891–1946) *Karolina Kaczmarek*
86. CHMIELEŃSKA MARIA (1869–1945) *Małgorzata M. Krakowiak*
87. CHMIELEWSKI GRACJAN (1841–1930) *Renata Bednarz-Grzybek*
88. CHMIELEWSKI ZYGMUNT (1873–1939) *Elżbieta Magiera*
89. CHMIELIŃSKA ANIELA (1868–1936) *Aneta Bóldyrew*
90. CHODECKI WŁADYSŁAW (1855–1929) *Agnieszka Wałęga*
91. CHODŹKO WITOLD (1875–1954) *Monika Nawrot-Borowska*
92. CHOLEWA WŁADYSŁAW (1892–1962) *Karolina Kaczmarek*
93. CHOŁONIEWSKA KAMILA (1877–1936) *Kamila Cybulska*
94. CHOMICZ JADWIGA MARIA (1883–?) *Aneta Bóldyrew*
95. CHRUŚCIK JÓZEF (1886–1970) *Małgorzata M. Krakowiak*
96. CHRYSZTOWSKI IGNACY (1882–1938) *Przemysław Waingertner*
97. CHRZANOWSKI IGNACY (1866–1940) *Agnieszka Wałęga*
98. CHRZĄSZCZEWSKA-TRZECIAKOWA JADWIGA (1853–1935) *Marta M. Kacprzak*
99. CHUDZYŃSKA JÓZEFA (1836–1914) *Stefania Walasek*

100. CHURSKI KAZIMIERZ (1890–1959) *Małgorzata M. Krakowiak*
101. CHWALEWIK EDWARD (1873–1956) *Aneta Bołdyrew, Małgorzata M. Krakowiak*
102. CIANCIARA JAN (1875–1947) *Karolina Kaczmarek*
103. CIASTEK FRANCISZEK (1880–1934) *Karolina Kaczmarek*
104. CICHŃSKA-LEWICKA JADWIGA (1869–1956) *Małgorzata M. Krakowiak*
105. CICHY WAWRZYNIEC (1899–1982) *Karolina Kaczmarek*
106. CIEKOT SZCZEPAN (1885–1964) *Karolina Kaczmarek*
107. CISZKIEWICZ TERESA (1844–1921) *Małgorzata Stawiak-Ososińska*
108. COLONNA-WALEWSKA MARIA (1895–1980) *Joanna Falkowska*
109. CUKIERWAR EDMUND (SZMUL) (1887–1953) *Małgorzata M. Krakowiak*
110. CYNARSKI-KRZESŁAWSKI JAN (1882–1943) *Małgorzata M. Krakowiak*
111. CYRAN EMIL (1886–1966) *Przemysław Waingertner*
112. CZACKA RÓŻA (1876–1961) *Mikołaj Brenk*
113. CZARNOWSKI STEFAN (1879–1937) *Małgorzata M. Krakowiak*
114. CZARTKOWSKI ADAM (1881–1958) *Przemysław Waingertner*
115. CZEKALSKI JÓZEF (1865–1906) *Aneta Bołdyrew*
116. CZERASZKIEWICZ JAN (1867–1924) *Przemysław Waingertner*
117. CZERNICKI TOMASZ (1886–1947) *Karolina Kaczmarek*
118. CZERWIJOWSKI FAUSTYN (1873–1944) *Edyta Pętkowska-Grabowska*
119. CZERWIŃSKI KAZIMIERZ (1869 – po 1945) *Joanna Falkowska*
120. CZERWIŃSKI SŁAWOMIR (1885–1931) *Kamila Cybulska, Paulina Pająk*
121. DARGIEŁOWA ALEKSANDRA (1890–1959) *Zofia Hałęza*
122. DASZYŃSKA-GOLIŃSKA ZOFIA (1866–1934) *Aneta Bołdyrew*
123. DAWID JAN WŁADYSŁAW (1859–1914) *Aneta Bołdyrew, Iwonna Michalska*
124. DĄBROWSKA MARIA (1889–1965) *Elżbieta Magiera*
125. DĄBROWSKI FRANCISZEK (1886–1952) *Karolina Kaczmarek*
126. DĄBROWSKI JAN IGNACY (1882–1940) *Małgorzata M. Krakowiak*
127. DĄBROWSKI JÓZEF (1876–1926) *Małgorzata M. Krakowiak*
128. DĄBROWSKI WŁODZIMIERZ (1881–1958) *Małgorzata M. Krakowiak*
129. DĘBSKI JAN (1889–1976) *Karolina Kaczmarek*
130. DICKSTEIN SAMUEL (1851–1939) *Aneta Bołdyrew, Przemysław Waingertner*
131. DICKSTEIN-WIELEŻYŃSKA JULIA (1881–1943) *Edyta Pętkowska-Grabowska*
132. DOBROWOLSKI STANISŁAW (1883–1978) *Przemysław Waingertner*
133. DOBRZYCKI HENRYK (1843–1914) *Monika Nawrot-Borowska*
134. DOLIŃSKI GUSTAW (1846/1847–1906) *Agnieszka Wałęga*
135. DOŁĘGA-ZAKRZEWSKI JAN (1866–1936) *Wiesław Partyka*
136. DOMANIEWSKI BOLESŁAW (1857–1926) *Małgorzata M. Krakowiak*

137. DOMOSŁAWSKI STANISŁAW (1858–1926) *Przemysław Waingertner*
138. DRABCZYK TEODOR (1865–1937) *Monika Nawrot-Borowska*
139. DRATWA DOMINIK (1889–1941) *Katarzyna Szymczyk*
140. DROBIEWSKA MARIA (?–?) *Agnieszka Wałęga*
141. DRZEWIECKI JÓZEF (1860–1907) *Aneta Boldyrew*
142. DRZEWIECKI PIOTR (1865–1934) *Aneta Boldyrew*
143. DUCZYMIŃSKA AURELIA (1847 – po 1931) *Agnieszka Wałęga*
144. DULĘBA KAZIMIERZ (1858–1932) *Renata Bednarz-Grzybek*
145. DULNY KASPER (1867–1920) *Karolina Kaczmarek*
146. DUNIN TEODOR (1854–1909) *Aneta Boldyrew*
147. DUNIN-SZPOTT JÓZEF (1852–1932) *Marta Sikorska*
148. DZIERZBICKA WANDA (1882–1977) *Kamila Cybulska*
149. DZIERŻANOWSKA MARIA (1861–1908) *Joanna Falkowska*
150. DZIKOWSKI BŁAŻEJ (1881–1940) *Karolina Kaczmarek*
151. DZIUBA JÓZEF (1888–1946) *Aneta Boldyrew*
152. DZIUBIŃSKA JADWIGA (1874–1937) *Dorota Grabowska-Pieńkosz*
153. DZWONKOWSKI WŁODZIMIERZ (1880–1954) *Przemysław Waingertner*
154. ELWERTOWSKI KAZIMIERZ (1877–1961) *Dorota Grabowska-Pieńkosz*
155. ERDMAN ALFONS (1886–1943) *Karolina Kaczmarek*
156. ESSE STEFANIA ŁUCJA (1876–1959) *Piotr Goldyn*
157. FALKOWSKI STEFAN FELIKS (1879–1958) *Joanna Falkowska*
158. FALSKI MARIAN (1881–1974) *Kamila Cybulska*
159. FIDLER HENRYK (1861–1916) *Aneta Boldyrew*
160. FIEDLER KONRAD (1886–1939) *Aneta Stawiszyńska*
161. FLATAU EDWARD (1868–1932) *Aneta Boldyrew*
162. FLAUM MAKSYMILIAN (1864–1933) *Agnieszka Jędrzejewska*
163. FOPP TADEUSZ CYPRIAN (1882–1954) *Agata Czajkowska*
164. FORYŚ FRANCISZEK (1874–?) *Iwonna Michalska*
165. GAJL (GAIL) MARIA (1865–1945) *Kamila Cybulska, Paulina Pająk*
166. GALLE HENRYK (1872–1948) *Marta M. Kacprzak*
167. GAŁCZYŃSKA MARIA (1857–1930) *Monika Nawrot-Borowska*
168. GAŁECKI WŁODZIMIERZ (1888–1968) *Agnieszka Krawczyk, Małgorzata M. Krakowiak*
169. GARBACZEWSKI MARCIN (1869–1948) *Agnieszka Małek*
170. GARLICKA ZOFIA (1874–1942) *Aneta Boldyrew*
171. GAWROŃSKI JULIAN (1868–1939) *Aneta Boldyrew, Beata Szczepańska*
172. GAŚSIOROWSKA NATALIA (1881–1964) *Marta Sikorska*

173. GĄSIOROWSKI FRANCISZEK (1876–1939) *Iwonna Michalska*
174. GĄSIOROWSKI ZYGMUNT (1875–?) *Dorota Grabowska-Pieńkosz*
175. GERSON-DĄBROWSKA MARIA (1869–1942) *Agnieszka Świętosławska*
176. GLASS JAKUB (1864–1942) *Aneta Bóldyrew*
177. GLIXELLI FLORENTYNA (przed 1860–1907) *Kamila Cybulska, Paulina Pająk*
178. GLOGER ZYGMUNT (1845–1910) *Marta M. Kacprzak*
179. GLOGIER MACIEJ (1869–1940) *Kamila Cybulska, Paulina Pająk*
180. GŁOGOWSKI JAN (1854–1910) *Przemysław Waingertner*
181. GODLEWSKI MARCELI (1865–1945) *Renata Bednarz-Grzybek*
182. GOLDE-STRÓŻECKA ESTERA (1872–1938) *Aneta Bóldyrew*
183. GOLDFLAM SAMUEL (1852–1932) *Aneta Bóldyrew*
184. GOMÓLIŃSKA MARIA (1866–1935) *Małgorzata Stawiak-Ososińska*
185. GORZECHOWSKA MARIA (1883–1961) *Marta M. Kacprzak*
186. GÓRSKA PIA (1878–1974) *Aneta Bóldyrew*
187. GÓRSKA ZOFIA (1869–1916) *Joanna Falkowska*
188. GÓRSKI WOJCIECH (1849–1935) *Wiktoria Guza, Monika Nawrot-Borowska*
189. GRABOWSKA WANDA (1883–1957) *Kamila Cybulska*
190. GRABOWSKA ZOFIA (1869–1922) *Małgorzata M. Krakowiak*
191. GRABOWSKI ADAM (1864–1919) *Małgorzata M. Krakowiak*
192. GRABOWSKI EDWARD (1849–1912) *Wiesław Partyka*
193. GRABSKI WŁADYSŁAW (1874–1938) *Aneta Bóldyrew, Przemysław Waingertner*
194. GRALEWSKI JAN (1868–1924) *Agata Czajkowska*
195. GRODECKI JÓZEF KSAWERY (1870–1963) *Iwonna Michalska*
196. GRODZIŃSKA BRONISŁAWA (1868–1932) *Joanna Falkowska*
197. GROSSER BRONISŁAW (1883–1912) *Renata Bednarz-Grzybek*
198. GROTOWSKI MARIAN (1882–1951) *Przemysław Waingertner*
199. GROTOWSKI ŻELISŁAW (1878–1937) *Przemysław Waingertner*
200. GRZEGORZEWSKI MARIAN (1869–1941) *Agata Czajkowska*
201. GUTENTAG STANISŁAW (1866–1941?) *Beata Szczepańska*
202. GUZOWSKA ZOFIA (1877–1972) *Justyna Gulczyńska*
203. GWIAZDOWICZ MICHAŁ (1889–1962) *Karolina Kaczmarek*
204. HABERKANTÓWNA WANDA (1871–1930) *Kamila Cybulska, Piotr Goldyn*
205. HANDELSMAN BRONISŁAW (1859–1935) *Beata Szczepańska, Małgorzata M. Krakowiak*
206. HARABASZEWSKI JAN (1875–1943) *Marta Sikorska*
207. HARUSEWICZ JAN (1863–1929) *Przemysław Waingertner*
208. HAUSZYLD WACŁAW (1876–1952) *Kamila Cybulska*

209. HEFLICH ALEKSANDER (1866 – ok. 1936) *Marta Sikorska*
210. HEILPERN MAKSYMILIAN (1856–1924) *Dorota Grabowska-Pieńkosz*
211. HEMPEL ANTONI (1865–1923) *Przemysław Waingertner*
212. HEMPEL JAN (1877–1937) *Monika Nawrot-Borowska*
213. HERYNG TEODOR (1847–1925) *Aneta Bóldyrew*
214. HERYNG ZYGMUNT (1854–1931) *Marta Sikorska*
215. HEWELKE PAULINA (1854–1924) *Aneta Bóldyrew*
216. HOFFMAN KAROL (1855–1937) *Iwonna Michalska*
217. HUSARSKI WACŁAW (1883–1951) *Agnieszka Świątosławska*
218. JACKOWSKI ALEKSANDER (1869–1949) *Agata Czajkowska*
219. JACZEWSKI KAZIMIERZ (1862–1934) *Monika Nawrot-Borowska*
220. JAGODZIŃSKI TEOFIL (1833–1907) *Agata Czajkowska*
221. JAHOŁKOWSKA JADWIGA (1863–1931) *Aneta Bóldyrew, Karolina Kaczmarek*
222. JANIKOWSKI STANISŁAW (1891–1965) *Aneta Bóldyrew*
223. JANKOWSKA ZOFIA (1884–1957) *Joanna Falkowska*
224. JANKOWSKI CZESŁAW MARIAN (1880–1940) *Renata Bednarz-Grzybek*
225. JANKOWSKI EDMUND (1849–1938) *Aneta Bóldyrew*
226. JANKOWSKI LEON PAWEŁ (1875–1919) *Monika Nawrot-Borowska*
227. JANKOWSKI STEFAN (1876–1941) *Przemysław Waingertner*
228. JANOWSKI ALEKSANDER (1866–1944) *Aneta Bóldyrew, Małgorzata M. Krakowiak*
229. JANOWSKI MIECZYŚLAW (1874–1949) *Agnieszka Wałęga*
230. JARECKI WŁADYSŁAW (1876–1929) *Kamila Cybulska*
231. JAROŃSKI WIKTOR (1870–1931) *Przemysław Waingertner*
232. JAROSZYŃSKI TADEUSZ (1880–1933) *Julia Bóldyrew*
233. JARZYŃSKI PROSPER (1859–1925) *Kamila Cybulska, Paulina Pająk*
234. JASIŃSKI WACŁAW (1899–1936) *Małgorzata M. Krakowiak*
235. JASIŃSKI WŁODZIMIERZ (1873–1965) *Agata Czajkowska*
236. JAWOROWSKA TEODORA (1855–1925) *Monika Nawrot-Borowska*
237. JAWOROWSKI ALEKSANDER (1849–1924) *Monika Nawrot-Borowska*
238. JELLENTA CEZARY (1861–1935) *Wiesław Partyka*
239. JEZIERSKI WACŁAW (1868–1928) *Przemysław Waingertner*
240. JEŻEWSKI KAZIMIERZ (1877–1948) *Dorota Grabowska-Pieńkosz*
241. JOTEYKO TADEUSZ (1872–1932) *Małgorzata M. Krakowiak*
242. JURKOWSKA EMILIA (1848–1918) *Aneta Bóldyrew*
243. KALINOWSKI STANISŁAW (1873–1946) *Iwonna Michalska*
244. KARCZEWSKA MARIA (1866–1951) *Iwonna Michalska*

245. KARKOWSKI TOMASZ (1888–1967) *Karolina Kaczmarek*
246. KARPIŃSKA-WOYCZYŃSKA LUDWIKA (1876–1937) *Zofia Hależa*
247. KARPOWICZ STANISŁAW (1864–1921) *Dorota Grabowska-Pienkosz*
248. KARSKI MICHAŁ (1869–1928) *Paulina Pająk*
249. KARSZO-SIEDLEWSKA FELICJA (1859–1939) *Joanna Falkowska*
250. KATELBACH TADEUSZ (1897–1977) *Kamila Cybulska*
251. KAUFMAN MIECZYŚLAW (1864–1916) *Aneta Boldyrew*
252. KĄCZKOWSKI STANISŁAW (1891–1918) *Piotr Goldyn*
253. KELLES-KRAUZ STANISŁAW (1883–1965) *Przemysław Waingertner*
254. KIELAK JAN (1877–1917) *Karolina Kaczmarek*
255. KIELAK STANISŁAW (1885–1940) *Karolina Kaczmarek*
256. KIESEWETTER WIKTOR (1875–1935) *Paulina Pająk*
257. KINIORSKI MARIAN (1868–1943) *Agnieszka Wałęga*
258. KISIELEWSKA JULIA (1874–1943) *Małgorzata M. Krakowiak*
259. KLENIEWSKA MARIA (1863–1947) *Renata Bednarz-Grzybek*
260. KLIMEK KAROL (1882–1969) *Karolina Kaczmarek*
261. KLUGE ROMAN (1872 – po 1937?) *Agnieszka Wałęga*
262. KŁOPOTOWSKI IGNACY (1866–1931) *Monika Hajkowska, Agnieszka Wałęga*
263. KOBENDZA ROMAN (1886–1955) *Aneta Boldyrew*
264. KOCIATKIEWICZOWA JANINA (ok. 1870–1926) *Marta M. Kacprzak*
265. KOCZANOWICZ MIECZYŚLAW (1850–1922) *Kamila Cybulska, Paulina Pająk*
266. KOCZARA PIOTR (1884–1957) *Karolina Kaczmarek*
267. KOLIŃSKI JÓZEF (1852–1933) *Przemysław Waingertner*
268. KOMORNICKA JANINA (1881–1947) *Edyta Pętkowska-Grabowska*
269. KONARSKI SZYMON (1850–1918) *Paulina Pająk*
270. KONEWKA ANTONI (1885–1944) *Barbara Kalinowska-Witek*
271. KONOPCZYŃSKI EMILIAN (1839–1911) *Dorota Grabowska-Pienkosz*
272. KONOPNICKA MARIA (1842–1910) *Marta M. Kacprzak*
273. KOPCIŃSKI STEFAN (1878–1934) *Agata Czajkowska*
274. KOPCZYŃSKI STANISŁAW (1873–1933) *Małgorzata M. Krakowiak*
275. KOPEĆ TADEUSZ (1881–1950) *Małgorzata M. Krakowiak*
276. KORCZAK JANUSZ (1878/79–1942) *Agnieszka Wałęga*
277. KORDIACZYŃSKA-ŚWIĘCKA IRENA (1886/1891?–?) *Paulina Pająk*
278. KORENFELD MIKOŁAJ (1856–1931) *Julia Boldyrew*
279. KORNIEWICZ KAZIMIERZ (1892–1939) *Kamila Cybulska*
280. KORUS JÓZEF (1881–1967) *Paulina Pająk*
281. KORZON TADEUSZ (1839–1918) *Aleksander Boldyrew*

282. KOSMOWSKA IRENA (1879–1945) *Aneta Boldyrew, Renata Bednarz-Grzybek*
283. KOSMOWSKA IRENA WANDA (1856–1931) *Iwonna Michalska, Agnieszka Wałęga*
284. KOSMOWSKI WIKTORYN (1849/1850?–1930) *Aneta Boldyrew*
285. KOSSUTH ALEKSANDER (1856–1933) *Kamila Cybulska, Paulina Pająk*
286. KOSSUTH BARBARA STEFANIA (1887–1974) *Kamila Cybulska, Paulina Pająk*
287. KOSSUTH STEFAN (1849–1919) *Przemysław Waingertner*
288. KOSZUTSKI STANISŁAW (1872–1930) *Renata Bednarz-Grzybek*
289. KOTER ANDRZEJ (1888–1966) *Karolina Kaczmarek*
290. KOWALEWSKA WANDA (1896–1983) *Agata Czajkowska*
291. KOWERSKA ZOFIA (1845–1929) *Marta M. Kacprzak*
292. KOZIELEWSKI IGNACY (1882–1964) *Przemysław Waingertner*
293. KOZIOŁKIEWICZ-SKRZYPKOWSKA ADELA (1881–1941) *Marta Sikorska*
294. KOZŁOWSKA FELIKSA (1862–1921) *Tomasz D. Mames*
295. KOZŁOWSKI STEFAN (1859–1908) *Joanna Falkowska*
296. KOZŁOWSKI WŁADYSŁAW MIECZYŚLAW (1858–1935) *Zofia Hałęza*
297. KOZŁOWSKI WŁADYSŁAW RYSZARD (1866–1915) *Małgorzata M. Krakowiak, Agnieszka Krawczyk*
298. KOŹMIŃSKA WŁADYSŁAWA (1889–?) *Małgorzata M. Krakowiak*
299. KOŹMIŃSKI WAWRZYNIEC (1885–1978) *Karolina Kaczmarek, Małgorzata M. Krakowiak*
300. KOŻUCHOWSKA HALINA (1870–1921) *Ewa Andrysiak*
301. KOŻUCHOWSKI JÓZEF (1886–1968) *Przemysław Waingertner*
302. KRAMSZTYK FELIKS (1853–1918) *Aneta Boldyrew*
303. KRAMSZTYK JULIAN (1851–1926) *Elżbieta Dolata*
304. KRAMSZTYK STANISŁAW (1841–1906) *Katarzyna Dormus*
305. KRAMSZTYK ZYGMUNT (1849–1920) *Elżbieta Dolata*
306. KRASIŃSKI ADAM ZYGMUNT (1870–1909) *Przemysław Waingertner*
307. KRAUSHAR ALEKSANDER (1842–1931) *Aneta Boldyrew*
308. KRETKOWSKA MARIA (1863–1947) *Iwonna Michalska*
309. KRETKOWSKI MIECZYŚLAW (1846–1920) *Przemysław Waingertner*
310. KRÓL JAN KAZIMIERZ (1853–1944) *Marta M. Kacprzak*
311. KRUSZEWSKA ZOFIA (1871–1963) *Kamila Cybulska, Paulina Pająk*
312. KRUSZEWSKI STANISŁAW (1872–1944) *Iwonna Michalska*
313. KRUSZEWSKI WACŁAW (1867–1928) *Karolina Kaczmarek*
314. KRZECZKOWSKI KONSTANTY (1879–1939) *Marta Sikorska*
315. KRZYWICKI LUDWIK (1859–1941) *Aneta Boldyrew, Marta Sikorska*

316. KRZYŻANOWSKA-STANISŁAWSKA MARIA (1870–1923) *Kamila Cybulska, Paulina Pająk*
317. KUCHARZEWSKI FELIKS (1849–1935) *Monika Nawrot-Borowska*
318. KUCZALSKA-PRAWDZIC HELENA (1854–1927) *Dorota Grabowska-Pieńkosz*
319. KUCZALSKA-REINSCHMIT PAULINA (1859–1921) *Stefania Walasek*
320. KULWIEĆ KAZIMIERZ (1871–1942/1943) *Aneta Boldyrew, Małgorzata M. Krakowiak*
321. KUNICKA JÓZEFA (1878–1956) *Katarzyna Szymczyk*
322. KUNICKI WŁADYSŁAW (1872–1941) *Kamila Cybulska*
323. KUPCZYŃSKI TADEUSZ (1885–1967) *Barbara Kalinowska-Witek*
324. KURCZAK TEOFIL (1877–1962) *Karolina Kaczmarek*
325. KURTZ ZYGMUNT (1848–1917) *Renata Bednarz-Grzybek*
326. KWAPISZEWSKA ZOFIA (1885–1960) *Paulina Pająk*
327. LANGE ANTONI (1862–1929) *Aneta Boldyrew, Zofia Hałęza*
328. LASOCKI IGNACY (1860–1933) *Joanna Falkowska, Małgorzata M. Krakowiak*
329. LAUTERBACH ALFRED (1884–1943) *Agnieszka Świętosławska*
330. LAZARUSÓWNA FRYDERYKA (1879–1942?) *Przemysław Waingertner*
331. LECHNICKI ZDZISŁAW (1890–1959) *Paulina Pająk*
332. LENCEWICZ STANISŁAW (1889–1944) *Agnieszka Wałęga*
333. LEO ANNA (1873–1945) *Marta M. Kacprzak*
334. LEŚNIEWSKI STANISŁAW (1871–1957) *Aneta Boldyrew*
335. LEWICKI STANISŁAW (1853–1933) *Joanna Falkowska*
336. LGOCKI JAN (1889–1954) *Barbara Kalinowska-Witek*
337. LIKIERNIK MAURZYCY (1852–1927) *Aneta Boldyrew, Agata Czajkowska*
338. LIPIŃSKI EDWARD (1888–1986) *Przemysław Waingertner*
339. LIPSKA-LIBRACHOWA MARIA (1878–1955) *Aneta Boldyrew, Renata Bednarz-Grzybek*
340. LISOWSKA JUSTYNA (1856–1939) *Joanna Falkowska*
341. LUBLINEROWA EUGENIA (1869–1940) *Tomasz Fetzki*
342. LUBODZIECKA ZOFIA (1875–1931) *Marta Sikorska*
343. LUBOMIRSKI JAN TADEUSZ (1826–1908) *Aneta Boldyrew*
344. LUBOMIRSKI ZDZISŁAW (1865–1943) *Ewa Barnaś-Baran*
345. LUTOSŁAWSKI KAZIMIERZ (1880–1924) *Przemysław Waingertner*
346. ŁAGOWSKI FLORIAN (1843–1909) *Zofia Hałęza*
347. ŁAZAROWICZ KAZIMIERZ (1859–1914) *Przemysław Waingertner*
348. ŁĄCZKOWSKA ZADORA FELICJA (1860–1958) *Ewa Andrysiak*
349. ŁOPACIŃSKI HIERONIM (1860–1906) *Tomasz Stolarczyk*

350. ŁYPACEWICZ WACŁAW (1871–1951) *Karolina Kaczmarek*
351. MACIEJEWSKI CZESŁAW (1881–1976) *Piotr Golddyn*
352. MACIESZA ALEKSANDER (1875–1945) *Małgorzata M. Krakowiak*
353. MACIESZYNA MARIA (1869–1953) *Małgorzata M. Krakowiak*
354. MAHRBURG ADAM (1855–1913) *Janina Kamińska*
355. MAJEWSKI ADAM (1867–1948) *Przemysław Waingertner*
356. MAKOWIECKI ALEKSANDER (1840–1907) *Przemysław Waingertner*
357. MAKOWSKI WACŁAW (1880–1942) *Aneta Boldyrew, Ewa Cerk*
358. MALEWSKI BRONISŁAW (1874–1920) *Przemysław Waingertner*
359. MALINOWSKI MAKSYMILIAN (1860–1948) *Karolina Kaczmarek*
360. MAŃKIEWICZ JÓZEF (1876–1940) *Agata Czajkowska*
361. MARCINOWSKA JADWIGA (1872–1943) *Karolina Kaczmarek*
362. MARCISZEWSKA-POSADZOWA STEFANIA (1874–1955) *Dorota Grabowska-Pieńkosz*
363. MARCZEWSKI LUCJAN (1879–1935) *Małgorzata M. Krakowiak*
364. MARKIEWICZ STANISŁAW (1839–1911) *Kamila Cybulska*
365. MARTYNOWICZ WŁADYSŁAWA (1892–1958) *Przemysław Waingertner*
366. MASSALSKI EDMUND (1886–1975) *Kamila Cybulska*
367. MASSONIUS MARIAN (1862–1945) *Kamila Cybulska*
368. MASZYŃSKI PIOTR (1855–1934) *Małgorzata M. Krakowiak*
369. MATUSZEWSKI IGNACY (1858–1919) *Monika Nawrot-Borowska*
370. MAZURKIEWICZ TADEUSZ (1887–1968) *Małgorzata M. Krakowiak*
371. MEDEM WŁODZIMIERZ (1879–1923) *Karolina Kaczmarek*
372. MEYERSON SAMUEL (1851–1939) *Aneta Boldyrew*
373. MĘCZKOWSKA TEODORA (1870–1954) *Kamila Cybulska, Joanna Falkowska*
374. MĘCZKOWSKI WACŁAW (1862–1922) *Aneta Boldyrew, Przemysław Waingertner*
375. MICHALSKI STANISŁAW (1865–1949) *Iwonna Michalska*
376. MICHAŁOWICZ MIECZYŚLAW (1876–1965) *Małgorzata M. Krakowiak*
377. MICHAŁOWSKA JADWIGA (1884–1966) *Elżbieta Magiera*
378. MICHAŁOWSKI ANTONI (1837–1930) *Przemysław Waingertner*
379. MICHLER ZYGMUNT (1888–1943) *Joanna Falkowska*
380. MIECZKOWSKI LUDWIK (1866–1932) *Przemysław Waingertner*
381. MIELCZARSKI ROMUALD (1871–1926) *Marta Sikorska*
382. MIKLASZEWSKI BOLESŁAW (1871–1941) *Katarzyna Kabacińska-Łuczak*
383. MIKLASZEWSKI WALENTY ŁUKASZ (1868–1950) *Elżbieta Dolata*
384. MIKLASZEWSKI WALENTY PIOTR (1839–1924) *Ewa Barnaś-Baran*
385. MIKUŁOWSKI-POMORSKI JÓZEF (1868–1935) *Przemysław Waingertner*

386. MILEWSKA JADWIGA (1868–1943) *Joanna Falkowska*
387. MIŁANCZ CZESŁAWA (1892–1987) *Agnieszka Wałęga*
388. MIŁANCZ JADWIGA (1887–1969) *Agnieszka Wałęga*
389. MIŁANCZ JANINA (1884–1953) *Agnieszka Wałęga*
390. MŁYŃSKI WINCENTY (1870–1932) *Aneta Bóldyrew, Joanna Gajewska*
391. MOCZYDŁOWSKA MARIA (1886–1969) *Przemysław Waingertner*
392. MOGILNICKI ALEKSANDER (1875–1956) *Julia Bóldyrew*
393. MOLDENHAWER ALEKSANDER (1840–1909) *Julia Bóldyrew*
394. MONIEWSKI TADEUSZ (1901–1939) *Przemysław Waingertner*
395. MORAWSKA ZUZANNA (1840–1922) *Marta M. Kacprzak*
396. MOROZOWICZ MARIA (1890–1958) *Karolina Kaczmarek*
397. MORTKOWICZ JAKUB (1876–1931) *Renata Bednarz-Grzybek*
398. MORTKOWICZOWA JANINA (1875–1960) *Aneta Bóldyrew*
399. MORZYCKA FAUSTYNA (1864–1910) *Marta M. Kacprzak*
400. MOSKALEWSKI STANISŁAW (1876–1936) *Przemysław Waingertner*
401. MOSZCZEŃSKA IZABELA (1864–1941) *Agnieszka Wałęga, Joanna Falkowska*
402. MROCZKOWSKI LEON (1875–1945) *Kamila Cybulska, Paulina Pająk*
403. MUKLANOWICZ WIKTORIA (1876–1938) *Małgorzata M. Krakowiak*
404. MUSZYŃSKI WŁADYSŁAW (1861–1935) *Paulina Pająk*
405. MYDLARZOWA IRENA (1896–1975) *Przemysław Waingertner*
406. MYŚLICKI (HALPERN) IGNACY (1874–1935) *Zofia Hałęza*
407. NAJMOŁA STANISŁAW (1882–1936) *Karolina Kaczmarek*
408. NAŁKOWSKI WACŁAW (1851–1911) *Agnieszka Wałęga, Joanna Falkowska*
409. NAPIÓRKOWSKI ALEKSANDER (1890–1920) *Aneta Bóldyrew*
410. NATANSON KAZIMIERZ (1853–1935) *Przemysław Waingertner*
411. NAWROCZYŃSKI BOGDAN (1882–1974) *Agnieszka Wałęga*
412. NAWROCZYŃSKI EUGENIUSZ (1881–1942) *Edyta Pętkowska-Grabowska*
413. NIEĆKO JÓZEF (1891–1953) *Karolina Kaczmarek*
414. NIEDBALSKI ALEKSANDER (1895–1941) *Karolina Kaczmarek*
415. NIEMOJEWSKI ANDRZEJ (1864–1921) *Przemysław Waingertner*
416. NIEWIADOMSKA CECYLIA (1855–1925) *Joanna Falkowska*
417. NIEWIADOMSKI ELIGIUSZ (1869–1923) *Aneta Bóldyrew, Agnieszka Świętosławska*
418. NIKLEWSKI TOMASZ (?–1918) *Iwonna Michalska*
419. NIWIŃSKI WACŁAW (1890–1957) *Aleksander Bóldyrew, Aneta Bóldyrew*
420. NOCZNICKI TOMASZ (1862–1944) *Małgorzata M. Krakowiak*
421. NONIEWICZ TEOFIL (1851–1928) *Aneta Bóldyrew*

422. NORKOWSKA MARTA (1872–1930) *Renata Bednarz-Grzybek*
423. NOSKOWSKI ZYGMUNT (1846–1909) *Anna Jabłońska*
424. NOWAK STANISŁAW (1874–1940) *Ewa Barnaś-Baran*
425. NOWICKA MARIA (1886–1969) *Aneta Boldyrew*
426. NOWICKI WALERY (1885–1939/1940) *Agata Czajkowska*
427. NOWICKI ZYGMUNT (1881–1944) *Małgorzata M. Krakowiak*
428. NOWIŃSKA ALICJA (1853–1908) *Agnieszka Świętosławska*
429. NUSBAUM HENRYK (1849–1937) *Agnieszka Jędrzejewska*
430. OBERFELD FRANCISZKA (1875–1922) *Małgorzata M. Krakowiak*
431. OCHOROWICZ JULIAN (1850–1917) *Katarzyna Cedro-Abramczyk*
432. OKOŁOWICZÓWNA STANISŁAWA (1870–1923) *Monika Nawrot-Borowska*
433. OLBROMSKI ANTONI (1896–1958) *Przemysław Waingertner*
434. OLSZAKOWSKI ANTONI (1860–1942) *Przemysław Waingertner*
435. OŁTUSZEWSKI WŁADYSŁAW (1855–1922) *Aneta Boldyrew*
436. OPIEŃSKI HENRYK (1870–1942) *Małgorzata M. Krakowiak*
437. ORSETTI MARIA (1880–1957) *Marta Sikorska*
438. ORZESZKOWA ELIZA (1841–1910) *Marta M. Kacprzak*
439. ORZESZKOWSKI WINCENTY (1884–1985) *Joanna Falkowska*
440. OSIECKI STANISŁAW (1875–1967) *Małgorzata M. Krakowiak*
441. OSMOLSKI WŁADYSŁAW (1883–1935) *Małgorzata M. Krakowiak*
442. OSTERLOFF WALDEMAR (1858–1925) *Izabela Krasińska*
443. OSUCHOWSKI ANTONI (1849–1928) *Julia Boldyrew*
444. OŚNIAŁOWSKA ZOFIA ANNA (1870–1947) *Agnieszka Wałęga*
445. PACHUCKA ROMANA (1886–1964) *Kamila Cybulska, Małgorzata M. Krakowiak*
446. PAPI JADWIGA (1843–1906) *Zofia Hależa*
447. PAPIEWSKA MARIA (1859–1942) *Monika Hajkowska*
448. PARADISTAL GUSTAWA (GITLA) (1889 – po 1939?) *Paulina Pająk*
449. PARADISTAL SALOMON (? – po 1925) *Paulina Pająk*
450. PARADOWSKA-SZELAĞOWSKA ANNA (1879–1962) *Marta Sikorska*
451. PARCZEWSKA MELANIA (1850–1920) *Ewa Andrysiak*
452. PARCZEWSKI ALFONS (1849–1933) *Ewa Andrysiak*
453. PASIAK ALEKSANDER (1887–1968) *Małgorzata M. Krakowiak*
454. PATKOWSKI ALEKSANDER (1890–1942) *Beata Topij-Stempińska*
455. PAWEŁEK ALOJZY (1893–1930) *Marcin Antczak*
456. PECHE JAN TADEUSZ (1882–1937) *Agnieszka Wałęga*
457. PEPŁOWSKI ADOLF (1841–1916) *Aneta Boldyrew*
458. PIĄTKOWSKA IGNACJA (1866–1941) *Zofia Hależa*

459. PIĄTKOWSKI ANTONI (1875–1947) *Karolina Kaczmarek*
460. PIĄTKOWSKI HENRYK (1853–1932) *Agnieszka Świętosławska*
461. PIETKIEWICZ ZENON (1862–1932) *Aneta Boldyrew, Przemysław Waingertner*
462. PIETRUSZCZYŃSKI ZYGMUNT (1886–1965) *Agata Czajkowska*
463. PINKUS NORBERT (1879–1938) *Aneta Boldyrew*
464. PINKUS WŁADYSŁAW (1849–1929) *Aneta Boldyrew, Agata Czajkowska*
465. PIOTROWSKI JAN RAFAŁ (1896–1942) *Monika Nawrot-Borowska*
466. PIOTROWSKI SZYMON (1858–1918) *Monika Nawrot-Borowska*
467. PIOTROWSKI-JUNOSZA WACŁAW (1869–1947) *Małgorzata M. Krakowiak*
468. PISARZEWSKA STANISŁAWA (1857–1941) *Dorota Grabowska-Pieńkosz*
469. PISKORSKI TOMASZ (1889–1940) *Przemysław Waingertner*
470. PLATER-ZYBERK CECYLIA (1853–1920) *Stefania Walasek*
471. PLENKIEWICZ ROMAN (1833–1910) *Marta Sikorska*
472. PŁODOWSKA HALINA (1885–1935) *Aneta Boldyrew*
473. PŁODOWSKI WACŁAW (1881–1938) *Aneta Boldyrew*
474. PŁOSKA MARIA (1868–1949) *Małgorzata M. Krakowiak*
475. PŁOSKI WŁADYSŁAW (1861–1946) *Małgorzata M. Krakowiak*
476. PODGÓRSKA ANNA (1885–1968) *Aneta Boldyrew*
477. POLAK JÓZEF (1857–1928) *Anna Królikowska*
478. PONIATOWSKI STANISŁAW (1884–1945) *Aleksander Boldyrew*
479. PONIKOWSKI ANTONI (1878–1949) *Anna Królikowska*
480. PONIKOWSKI CEZARY (1854–1944) *Przemysław Waingertner*
481. PORAZIŃSKA JANINA (1882–1971) *Joanna Falkowska*
482. POSNER STANISŁAW (1868–1930) *Aneta Boldyrew, Marta Sikorska*
483. PRAUSS KSAWERY FRANCISZEK (1874–1925) *Agnieszka Wałęga, Agata Czajkowska*
484. PRAŻMOWSKA-WOŁOWSKA TERESA (1842–1912) *Aneta Boldyrew*
485. PROCZEK KAZIMIERA (1867–1926) *Gabriela Zalocha ISMM*
486. PRÓSZYŃSKI KONRAD (1851–1908) *Marta M. Kacprzak*
487. PRUS BOLESŁAW (1847–1912) *Aneta Boldyrew, Marta Sikorska*
488. PRZANOWSKI WŁADYSŁAW (1880–1937) *Justyna Gulczyńska*
489. PRZEDBORSKI LUDWIK (1857–1911) *Aneta Boldyrew*
490. PRZYJEMSKA MARIA (1861–1927) *Przemysław Waingertner*
491. PSARSKA HELENA (1866–1920) *Agnieszka Wałęga*
492. PSARSKA WALENTYNA (1858–1914) *Agnieszka Wałęga*
493. PSARSKI JÓZEF (1868–1953) *Wiesław Partyka*
494. PUŁAWSKI ARKADIUSZ ANTONI (1856–1932) *Przemysław Waingertner*

495. RABSKA ZUZANNA (1882–1960) *Marta M. Kacprzak*
496. RACZKOWSKI KAROL (1869–1959) *Przemysław Waingertner*
497. RADECKI WACŁAW (1887–1953) *Aneta Boldyrew*
498. RADLIŃSKA HELENA (1879–1954) *Aneta Boldyrew*
499. RADLIŃSKI IGNACY (1843–1920) *Kamila Cybulska*
500. RADLIŃSKI TADEUSZ (1875–1952) *Przemysław Waingertner*
501. RADWAN JÓZEF WIKTOR (1858–1936) *Aneta Boldyrew, Przemysław Waingertner*
502. RADWAN WŁADYSŁAW (1884–1963) *Małgorzata M. Krakowiak*
503. RADZIWIŁŁOWICZ RAFAŁ (1860–1929) *Aneta Boldyrew, Agata Czajkowska*
504. RAJCHMAN ALEKSANDER MICHAŁ (1890–1940) *Aneta Boldyrew*
505. RAJCHMAN LUDWIK (1881–1965) *Aneta Boldyrew*
506. RAJCHMANOWA MELANIA (1857–1913) *Aneta Boldyrew*
507. RAWITA-WITANOWSKI MICHAŁ (1859–1943) *Tomasz Matuszak*
508. RAYSKI KONSTANTY (1868–1924) *Katarzyna Kabacińska-Luczak*
509. RECHNIEWSKI TADEUSZ (1862–1916) *Aneta Boldyrew, Przemysław Waingertner*
510. REUTT MARIA JADWIGA (1863/1867–1942) *Dorota Grabowska-Pieńkosz*
511. RODE JAN (1849–1915) *Andrzej Wróbel*
512. ROGOWSKI BRONISŁAW (1869–1946) *Karolina Kaczmarek*
513. ROGOWSKI WŁADYSŁAW (1886–1945) *Karolina Kaczmarek*
514. ROJOWSKI TADEUSZ (1856–1938) *Mariusz Ausz, Urszula Wróblewska*
515. ROKOSZNY JÓZEF (1870–1931) *Beata Topij-Stempińska*
516. RONTALER EDWARD ALEKSANDER (1846–1917) *Marta Sikorska*
517. ROSTWOROWSKI ANTONI (1871–1934) *Joanna Falkowska*
518. ROSZKOWSKI MARIAN (1870–1958) *Aneta Boldyrew*
519. ROŚCISZEWSKA MARCELINA (1875–1949) *Małgorzata M. Krakowiak*
520. ROTTERMUND STEFAN (1878–1945) *Justyna Gulczyńska*
521. ROŻKOWSKI KAROL (1872–1934) *Aneta Boldyrew*
522. RÓG ANASTAZY KAZIMIERZ (1873–1933) *Karolina Kaczmarek*
523. RUDNIAŃSKI STEFAN (1887–1941) *Zofia Hałęza*
524. RUDOSZAŃSKA-IWASZKIEWICZOWA ZOFIA (1885–1971) *Dorota Grabowska-Pieńkosz*
525. RUDZIŃSKI EUSTACHY (1885–1953) *Agnieszka Wałęga*
526. RUDZKA LEONTYNA (1858–1929) *Aneta Boldyrew, Kamila Cybulska*
527. RUDZKI ZDZISŁAW (1879–1952) *Aleksander Boldyrew*
528. RUNDSTEIN SZYMON (1876–1942) *Aneta Boldyrew*
529. RUTKOWSKI LEON (1862–1917) *Aneta Boldyrew, Przemysław Waingertner*

530. RUTSKA HALINA (1868–1932) *Małgorzata M. Krakowiak*
531. RYCHŁOWSKI PIOTR (1869–1945) *Przemysław Waingertner*
532. RYCHTER MARIA (1887–1975) *Agnieszka Wałęga*
533. RYGIER HENRYK JÓZEF (1880–1944) *Zofia Hałęza*
534. RYMARKIEWICZ KAZIMIERZ (1859–1918) *Joanna Falkowska*
535. RYMARKIEWICZOWA FELICJA WŁODZIMIERA (1874–1947) *Dorota Grabowska-Pieńkosz*
536. RZĄD ANTONI (1865–1940) *Aneta Boldyrew, Małgorzata M. Krakowiak*
537. RZESZOTARSKA HELENA (1879–1976) *Marta Sikorska*
538. SACHS JÓZEF (1869–1931) *Przemysław Waingertner*
539. SADOWSKA ZOFIA (1886–1960) *Agnieszka Wałęga*
540. SADZEWICZOWA MARIA (1881–1957) *Aneta Boldyrew*
541. SAMOTYHOWA NELA (ANIELA) (1876–1966) *Karolina Dzimira-Zarzycka*
542. SANINA MOJŻESZ (1863–1942) *Monika Nawrot-Borowska*
543. SAWCZUK KAJETAN (1892–1917) *Wiesław Partyka*
544. SAWICKI SZCZEPAN (1870–1944) *Przemysław Waingertner*
545. SCHOENEICH ALEKSANDER (1861–1939) *Paulina Paják*
546. SEGAL JAKUB (1880–1943) *Zofia Hałęza*
547. SEIDLEROWA ZOFIA (1859–1919) *Renata Bednarz-Grzybek*
548. SEMPOŁOWSKA STEFANIA (1869–1944) *Marta Sikorska*
549. SEMPOŁOWSKI ANTONI (1847–1936) *Aneta Boldyrew, Małgorzata M. Krakowiak*
550. SERKOWSKI STANISŁAW (1871/1872–1936) *Aneta Boldyrew*
551. SIENKIEWICZ HENRYK (1846–1916) *Marta M. Kacprzak*
552. SIENNICKI ANTONI (1850–1926) *Aneta Boldyrew*
553. SIEROSZEWSKA PAULINA (1856–1915) *Agnieszka Jędrzejewska*
554. SIERPIŃSKI WACŁAW (1882–1969) *Kamila Cybulska*
555. SIKORSKA JADWIGA (1846–1927) *Agnieszka Wałęga*
556. SILBERSTEIN ADELA (1877–1934?) *Aneta Boldyrew*
557. SIMON GUSTAW (1878–1941) *Agnieszka Wałęga*
558. SKALSKI STANISŁAW (1870–1937) *Aneta Boldyrew*
559. SKŁADKOWSKA-KOZŁOWSKA TOMIŁA (1888–1920) *Kamila Cybulska, Piotr Goldyn*
560. SŁOŃSKI STANISŁAW (1879–1959) *Zofia Hałęza*
561. SMOLEŃSKI WŁADYSŁAW (1851–1926) *Zofia Hałęza*
562. SMOŁA JAN (1889–1945) *Małgorzata M. Krakowiak*
563. SOBCZYŃSKI JAN NEPOMUCEN (1861–1942) *Agata Czajkowska*

564. SOBOLEWSKA MICHALINA (1877–1951) *Renata Bednarz-Grzybek*
565. SOCZOŁOWSKA MARIA (1863–1930) *Aneta Boldyrew*
566. SOKOŁOWSKI ALFRED (1849–1924) *Monika Nawrot-Borowska*
567. SOSNOWSKI PAWEŁ (1859–1947) *Dorota Grabowska-Pieńkosz*
568. SPASOWSKI WŁADYSŁAW (1877–1941) *Zofia Hałęza*
569. SPOCZYŃSKA HELENA (1896–1968) *Małgorzata M. Krakowiak*
570. SROCKI BOLESŁAW (1893–1954) *Przemysław Waingertner*
571. STABROWSKI KAZIMIERZ (1869–1929) *Agnieszka Świątosławska*
572. STANISZEWSKI MARIAN (1858–1926) *Agnieszka Małek*
573. STANISZKIS TEOFIL (1880–1941) *Iwonna Michalska*
574. STARCZEWSKI FELIKS (1868–1946) *Małgorzata M. Krakowiak*
575. STARKIEWICZ LEON (1878–1953) *Marcin Antczak*
576. STARKIEWICZ SZYMON (1877–1962) *Małgorzata M. Krakowiak*
577. STASIAK FRANCISZEK (1886–1934) *Przemysław Waingertner*
578. STATTLER HELENA (1875–1955) *Małgorzata M. Krakowiak*
579. STEFANOWSKA MICHALINA (1855–1942) *Jacek Kulbaka*
580. STEINBOK JANINA (1883–1945) *Przemysław Waingertner*
581. STERLING SEWERYN (1864–1932) *Monika Nawrot-Borowska*
582. STĘPOWSKI MARIAN (1867–1946) *Kamila Cybulska*
583. STOLARSKI BŁAŻEJ (1880–1939) *Małgorzata M. Krakowiak*
584. STOŁYHWO KAZIMIERZ (1880–1966) *Kamila Cybulska*
585. STRASZEWICZ ZYGMUNT (1860–1927) *Marta Sikorska*
586. STRUVE HENRYK (1840–1912) *Zofia Hałęza*
587. STYPIŃSKI JÓZEF JACENTY (1880–1943) *Joanna Falkowska*
588. SUDA LUDWIK (1883–1947) *Małgorzata M. Krakowiak*
589. SUJKOWSKA HELENA (1872–1944) *Katarzyna Szymczyk*
590. SUJKOWSKI ANTONI (1867–1941) *Zofia Hałęza*
591. SULIGOWSKI ADOLF (1849–1932) *Aneta Boldyrew*
592. SZABELSKI STANISŁAW (1873–1955) *Agnieszka Wałęga*
593. SZCZAWIŃSKA WANDA (1866–1955) *Dorota Grabowska-Pieńkosz, Małgorzata M. Krakowiak*
594. SZCZAWIŃSKA-DAWIDOWA JADWIGA (1864–1910) *Iwonna Michalska*
595. SZCZEPAŃSKA-ZNOJKIEWICZOWA EMILIA (przed 1882?–1926) *Kamila Cybulska, Paulina Pająk*
596. SZCZEPAŃSKI JÓZEF DIONIZY (1850–1932) *Przemysław Waingertner*
597. SZELBURG-ZAREMBINA EWA (1899–1986) *Przemysław Waingertner*
598. SZELLER OSKAR (1854–1929) *Aneta Boldyrew*

599. SZENAJCH WŁADYSŁAW (1879–1964) *Agata Czajkowska*
600. SZKOPOWSKI MARCIN (1870–1944) *Piotr Okraska*
601. SZMURŁO JAN (1867–1952) *Aneta Böldyrew*
602. SZOBER STANISŁAW (1879–1938) *Zofia Hależa*
603. SZPIRO-NISSENBAUM BELA (ok. 1887/1891–1944) *Monika Nawrot-Borowska*
604. SZWEYCER MARIA (1885–1967) *Joanna Falkowska*
605. SZYCÓWNA ANIELA (1869–1921) *Aneta Böldyrew*
606. SZYMAŃSKI ANTONI (1881–1942) *Przemysław Waingertner, Agnieszka Wałęga*
607. SZYMKIEWICZ DEZYDERY (1885–1948) *Agnieszka Wałęga*
608. ŚLIWIŃSKI STANISŁAW (1869–1929) *Renata Bednarz-Grzybek*
609. ŚNIEGOCKA CECYLIA (1862–1934) *Stefania Wälasek*
610. ŚWIĘTOCHOWSKI ALEKSANDER (1849–1938) *Joanna Falkowska*
611. TARGOWSKA IRENA (1858–1952) *Joanna Falkowska*
612. TAZBIR STANISŁAW (1892–1978) *Aleksander Böldyrew*
613. TCHÓRZNICKI JÓZEF (1849–1910) *Marta Sikorska*
614. TERPIŁOWSKI ALEKSANDER (1863–1932) *Monika Nawrot-Borowska*
615. THUGUTT STANISŁAW AUGUST (1873–1941) *Agnieszka Wałęga*
616. THUGUTT STANISŁAW JÓZEF (1862–1956) *Kamila Cybulska*
617. THUN-MAZARAKI WANDA (1873–1964) *Małgorzata M. Krakowiak*
618. TOMASZEWICZ-DOBRSKA ANNA (1854–1918) *Renata Bednarz-Grzybek*
619. TOSIO KACPER (1851–1929) *Kamila Cybulska*
620. TROCZEWSKI ANTONI (1861–1928) *Kamila Cybulska, Przemysław Waingertner*
621. TRZCIŃSKA HELENA (1863–1934) *Agnieszka Wałęga*
622. UMIŃSKA WANDA (1841–1926) *Joanna Falkowska*
623. UMIŃSKI WŁADYSŁAW (1865–1954) *Edyta Pętkowska-Grabowska*
624. UNSZLICHT-BERNSTEINOWA JULIA (1869–1914) *Marta Sikorska*
625. URBANOWSKA ZOFIA (1849–1939) *Zofia Hależa*
626. VALENTIN D'HAUTERIVE ELIZA (ok. 1841–1917) *Aneta Böldyrew*
627. VETTER AUGUST KAROL (1847/1848–1907) *Monika Nawrot-Borowska*
628. WALEWSKA CECYLIA (1859–1940) *Małgorzata Stawiak-Osośnińska*
629. WARMAN BOLESŁAW (przed 1878–1932?) *Paulina Pająk*
630. WARMANOWA PAULINA (1873?–1938) *Paulina Pająk*
631. WAŚNIEWSKA EUGENIA (1880–1944) *Agnieszka Jędrzejewska*
632. WĄSIK WIKTOR (1883–1963) *Zofia Hależa*
633. WĄSOWICZ LUDWIKA (1875–1956?) *Małgorzata M. Krakowiak*
634. WEESE (WEZE) TADEUSZ (1896–1915) *Aneta Böldyrew*
635. WELFLE HELENA (1863–1955) *Tomasz Fetzki*

636. WERNER WACŁAW (1879–1948) *Zofia Hałęza*
637. WERNIC HENRYK (1829–1905) *Agnieszka Wałęga*
638. WERNIC LEON (1870–1953) *Marta Sikorska*
639. WERTENSTEIN LUDWIK (1887–1945) *Zofia Hałęza*
640. WERYHO WŁADYSŁAW (1868–1916) *Zofia Hałęza*
641. WERYHO-RADZIWIŁŁOWICZOWA MARIA (1858–1944) *Marta M. Kacprzak*
642. WEYCHERT HELENA (? – po 1944) *Kamila Cybulska, Agnieszka Jędrzejewska*
643. WEYCHERT-SZYMANOWSKA WŁADYSŁAWA (1874–1951) *Iwonna Michalska*
644. WEYHER HELENA (1881–1956) *Agnieszka Jędrzejewska*
645. WĘGLEŃSKA ZOFIA (1869–1934) *Kamila Cybulska, Paulina Pająk*
646. WIGURA JAN (1880–1937) *Aneta Boldyrew, Przemysław Waingertner*
647. WIGURSKI MAREK MARCELI (1850–1918) *Aneta Boldyrew*
648. WILLMAN-GRABOWSKA HELENA (1870–1957) *Marta Sikorska*
649. WISZNICKI MIKOŁAJ (1870–1954) *Kamila Cybulska*
650. WIŚLICKI ADAM (1836–1913) *Marta M. Kacprzak*
651. WIŚNIEWSKI JAN (1876–1943) *Małgorzata M. Krakowiak*
652. WŁADZIŃSKI JAN MARIAN (1861–1935) *Mariusz Ausz, Urszula Wróblewska*
653. WŁODARSKI WŁODZIMIERZ (1859–?) *Aneta Boldyrew*
654. WOCALEWSKA MARIA (1885–1944) *Przemysław Waingertner*
655. WOJCIECHOWSKI STANISŁAW (1869–1953) *Przemysław Waingertner*
656. WOLMAN-ZIMNOWODA STEFANIA (1884/1885–1939) *Kamila Cybulska, Paulina Pająk*
657. WOŹNICKI JAN (1881–1945) *Małgorzata M. Krakowiak*
658. WÓYCICKI KAZIMIERZ (1876–1938) *Agnieszka Wałęga, Przemysław Waingertner*
659. WRONCKA STANISŁAWA (1866–1947) *Edyta Pętkowska-Grabowska*
660. WRÓBLEWSKA EUFEMIA (1848–1936) *Aneta Boldyrew*
661. WRÓBLEWSKI AUGUSTYN (1866 – po 1913) *Beata Topij-Stempińska*
662. WUTTKE GUSTAW MICHAŁ (1887–1976) *Agnieszka Wałęga*
663. WYSZYŃSKI KAZIMIERZ MARIAN (1890–1935) *Paulina Pająk*
664. ZAHORSKA ANNA (1882–1942) *Edyta Pętkowska-Grabowska*
665. ZAKRZEWSKA-RANIECKA MARIA (1881–1971) *Wiesław Partyka*
666. ZAND MAKSYMILIAN (1876–1932) *Aneta Boldyrew*
667. ZARZECKI LUCJAN (1873–1925) *Joanna Falkowska*
668. ZASADZIŃSKA PELAGIA (1858–1949) *Zofia Hałęza*
669. ZAWADZKA LEONA (1885–1940) *Agnieszka Jędrzejewska*

670. ZAWADZKA LUDWIKA (1864–1954) *Agnieszka Wałęga, Przemysław Waingertner*
671. ZAWADZKI ALEKSANDER (1859–1926) *Agnieszka Wałęga*
672. ZNANIECKI FLORIAN (1882–1958) *Marta Sikorska*
673. ZNATOWICZ BRONISŁAW (1851–1917) *Aneta Boldyrew*
674. ZYLBERLAST-ZAND NATALIA (1883–1942) *Aneta Boldyrew*
675. ZYLBEROWA DOROTA (1865–1932) *Tomasz Fetzki*
676. ŻEROMSKI STEFAN (1864–1925) *Joanna Falkowska*

Informacje o autorkach i autorach

1. Ewa Andrysiak – pracuje na Uniwersytecie Kaliskim im. Prezydenta Stanisława Wojciechowskiego, Instytut Interdyscyplinarnych Badań Historycznych
2. Marcin Antczak – doktorant na Uniwersytecie Łódzkim, Szkoła Doktorska Nauk Humanistycznych
3. Mariusz Ausz – pracuje na Uniwersytecie Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Wydział Historii i Archeologii, Instytut Historii, Katedra Historii Społecznej i Edukacji
4. Ewa Barnaś-Baran – pracuje na Uniwersytecie Rzeszowskim, Kolegium Nauk Społecznych, Instytut Pedagogiki, Zakład Historii Myśli Pedagogicznej
5. Renata Bednarz-Grzybek – pracuje na Uniwersytecie Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Wydział Pedagogiki i Psychologii, Instytut Pedagogiki, Katedra Metodologii Nauk Pedagogicznych
6. Aleksander Bołdyrew (AB) – pracuje na Uniwersytecie Łódzkim, Wydział Filozoficzno-Historyczny, Instytut Historii, Katedra Historii Średniowiecznej
7. Aneta Bołdyrew (A. Bołdyrew) – pracuje na Uniwersytecie Łódzkim, Wydział Nauk o Wychowaniu, Katedra Historii Wychowania i Pedeutologii, Zakład Historii Oświaty
8. Julia Bołdyrew – studentka prawa na Uniwersytecie Łódzkim, Wydział Prawa i Administracji
9. Mikołaj Brenk – pracuje na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Wydział Studiów Edukacyjnych, Zakład Historii Wychowania
10. Katarzyna Cedro-Abramczyk – absolwentka studiów doktoranckich, Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach, Wydział Humanistyczny
11. Ewa Cerk – studentka prawa na Uniwersytecie Łódzkim, Wydział Prawa i Administracji
12. Kamila Cybulska – pracuje na Uniwersytecie Łódzkim, Wydział Nauk o Wychowaniu, Katedra Historii Wychowania i Pedeutologii
13. Agata Czajkowska – pracuje na Uniwersytecie Łódzkim, Wydział Nauk o Wychowaniu, Katedra Badań Edukacyjnych
14. Elżbieta Dolata – pracuje na Uniwersytecie Rzeszowskim, Kolegium Nauk Społecznych, Instytut Pedagogiki, Zakład Historii Myśli Pedagogicznej

15. Katarzyna Dormus – pracuje na Uniwersytecie Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie, Wydział Pedagogiki i Psychologii, Instytut Pedagogiki, Katedra Teorii i Historii Oświaty
16. Karolina Dzimira-Zarzycka – absolwentka historii sztuki oraz polonistyki na Uniwersytecie Wrocławskim
17. Joanna Falkowska – pracuje na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu, Wydział Filozofii i Nauk Społecznych, Instytut Nauk Pedagogicznych
18. Tomasz Fetzki – pracuje na Uniwersytecie Zielonogórskim, Wydział Nauk Społecznych, Zakład Pedagogiki Specjalnej i Profilaktyki Społecznej, Pracownia Pedagogiki Specjalnej
19. Joanna Gajewska – studentka prawa na Uniwersytecie Łódzkim, Wydział Prawa i Administracji
20. Piotr Gołdyn – pracuje na Uniwersytecie Kaliskim im. Prezydenta Stanisława Wojciechowskiego
21. Dorota Grabowska-Pieńkosz – pracuje na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu, Wydział Filozofii i Nauk Społecznych, Instytut Nauk Pedagogicznych
22. Justyna Gulczyńska – pracuje na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Wydział Studiów Edukacyjnych, Zakład Historii Wychowania
23. Wiktoria Guza – absolwentka pedagogiki na Uniwersytecie Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy
24. Monika Hajkowska – pracuje na Uniwersytecie Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Wydział Pedagogiki i Psychologii, Instytut Pedagogiki, Katedra Metodologii Nauk Pedagogicznych
25. Zofia Hałęza – doktorantka na Uniwersytecie Łódzkim, Szkoła Doktorska Nauk Humanistycznych
26. Anna Jabłońska – pracuje na Uniwersytecie Jana Kochanowskiego w Kielcach, Wydział Humanistyczny, Instytut Historii, Pracownia Dziejów Społeczeństwa i Kultury Epoki Przedindustrialnej
27. Agnieszka Jędrzejewska – emerytowany pracownik Muzeum Tradycji Niepodległościowych w Łodzi
28. Katarzyna Kabacińska-Łuczak – pracuje na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Wydział Studiów Edukacyjnych, Zakład Historii Wychowania
29. Marta M. Kacprzak – pracuje w Bibliotece Uniwersyteckiej w Warszawie, Gabinet Zbiorów XIX wieku
30. Karolina Kaczmarek – pracuje na Uniwersytecie Łódzkim, Wydział Nauk o Wychowaniu, Katedra Historii Wychowania i Pedagogiki
31. Barbara Kalinowska-Witek – pracuje na Uniwersytecie Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Wydział Pedagogiki i Psychologii, Instytut Pedagogiki, Katedra Teorii Wychowania

32. Janina Kamińska – pracuje na Uniwersytecie Warszawskim, Wydział Pedagogiczny, Zakład Humanistycznych Podstaw Pedagogiki, Pracownia Historii Oświaty i Wychowania
33. Małgorzata Maria Krakowiak – pracuje na Uniwersytecie Łódzkim, Wydział Nauk o Wychowaniu, Katedra Historii Wychowania i Pedeutologii, Zakład Historii Oświaty
34. Izabela Krasieńska – pracuje na Uniwersytecie Jana Kochanowskiego w Kielcach, Wydział Humanistyczny, Instytut Mediów, Dziennikarstwa i Komunikacji Społecznej, Katedra Dziennikarstwa i Komunikacji Społecznej
35. Agnieszka Krawczyk – pracuje na Uniwersytecie Łódzkim, Wydział Nauk o Wychowaniu, Katedra Badań Edukacyjnych
36. Anna Królikowska – pracuje na Uniwersytecie Ignatianum w Krakowie, Wydział Pedagogiczny, Instytut Nauk o Wychowaniu, Katedra Historii Oświaty i Wychowania
37. Jacek Kulbaka – pracuje w Akademii Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej w Warszawie, Instytut Pedagogiki, Katedra Historii Wychowania
38. Elżbieta Magiera – pracuje na Uniwersytecie Szczecińskim, Wydział Nauk Społecznych, Instytut Pedagogiki, Katedra Historii i Teorii Wychowania
39. Agnieszka Małek – pracuje w Akademii Wychowania Fizycznego w Gdańsku, Zakład Pedagogiki i Terapii Zajęciowej
40. Tomasz D. Mames – Église Catholique et Apostolique de Paris; Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Przemyślu
41. Tomasz Matuszak – pracuje w Archiwum Państwowym w Piotrkowie Trybunalskim
42. Iwonna Michalska – pracuje na Uniwersytecie Łódzkim, Wydział Nauk o Wychowaniu, Centrum Kształcenia Pedagogów Sportu
43. Monika Nawrot-Borowska – pracuje na Uniwersytecie Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy, Wydział Pedagogiki, Katedra Metodologii Badań i Studiów nad Dyskursem
44. Piotr Okrasa – absolwent pedagogiki na Uniwersytecie Łódzkim
45. Paulina Pająk – pracuje na Uniwersytecie Wrocławskim, Wydział Filologiczny, Instytut Filologii Angielskiej, Zakład Literatury Angielskiej i Studiów Porównawczych
46. Wiesław Partyka – pracuje na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim im. Jana Pawła II, Wydział Nauk Społecznych, Instytut Pedagogiki, Katedra Historii Wychowania, Opieki i Pedagogiki Społecznej
47. Edyta Pętkowska-Grabowska – doktorantka na Uniwersytecie Warszawskim, Wydział Polonistyki
48. Anna Sęderecka – absolwentka historii na Uniwersytecie Jana Kochanowskiego w Kielcach, Filia w Piotrkowie Trybunalskim

49. Marta Sikorska – pracuje na Uniwersytecie Łódzkim, Wydział Filozoficzno-Historyczny, Instytut Historii, Katedra Historii Polski XIX w.
50. Małgorzata Stawiak-Ososińska – pracuje na Uniwersytecie Jana Kochanowskiego w Kielcach, Wydział Pedagogiki i Psychologii, Instytut Pedagogiki, Zakład Edukacji Dorosłych
51. Aneta Stawiszyńska – absolwentka studiów doktoranckich, Uniwersytet Łódzki, Wydział Filozoficzno-Historyczny
52. Tomasz Stolarczyk – pracuje w Bibliotece Uniwersytetu Łódzkiego
53. Beata Szczepańska – pracuje na Uniwersytecie Łódzkim, Wydział Nauk o Wychowaniu, Katedra Historii Wychowania i Pedagogiki
54. Katarzyna Szymczyk – pracuje w Akademii Piotrkowskiej w Piotrkowie Trybunalskim
55. Agnieszka Świątosławska – pracuje na Uniwersytecie Łódzkim, Wydział Filozoficzno-Historyczny, Instytut Historii Sztuki, Katedra Historii Malarstwa i Rzeźby
56. Beata Topij-Stempińska – pracuje na Uniwersytecie Ignatianum w Krakowie, Wydział Pedagogiczny, Instytut Nauk o Wychowaniu, Katedra Historii Oświaty i Wychowania
57. Przemysław Waingertner – pracuje na Uniwersytecie Łódzkim, Wydział Filozoficzno-Historyczny, Instytut Historii, Katedra Historii Polski Najnowszej
58. Stefania Walasek – emerytowany pracownik Uniwersytetu Wrocławskiego, Wydział Nauk Historycznych i Pedagogicznych, Instytut Pedagogiki, Zakład Historii Edukacji
59. Agnieszka Wałęga – pracuje na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu, Wydział Filozofii i Nauk Społecznych, Instytut Nauk Pedagogicznych
60. Andrzej Wróbel – pracuje w Archiwum Państwowym w Piotrkowie Trybunalskim, Oddział w Tomaszowie Mazowieckim
61. Urszula Wróblewska – pracuje na Uniwersytecie w Białymstoku, Wydział Nauk o Edukacji, Katedra Historii i Teorii Wychowania
62. Gabriela Załocha ISMM – studentka pedagogiki na Uniwersytecie Łódzkim, Wydział Nauk o Wychowaniu

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
90-237 Łódź, ul. Jana Matejki 34A
www.wydawnictwo.uni.lodz.pl
e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl
tel. 42 635 55 77

Dwutomowa publikacja *Działaczki i działacze oświatowi w Królestwie Polskim u progu niepodległości. Słownik biograficzny* powstawała w latach 2018–2023. Obejmuje 676 biogramów działaczek i działaczy społecznych, którzy uczestniczyli w różnych formach upowszechniania oświaty i wiedzy w Królestwie Polskim u schyłku XIX i na początku XX w.

Hasła przedstawiają najważniejsze dane biograficzne, w tym informacje o wykształceniu, przebiegu pracy zawodowej, aktywności publicznej. Najważniejszą część biogramów stanowi opis działalności społeczno-oświatowej. Każdy biogram został opatrzony selektywną bibliografią przedmiotową zawierającą wykaz najważniejszych źródeł i literatury. W przypadku osób, których formą pracy oświatowej i popularyzacji wiedzy była także działalność publikacyjna, hasła zawierają również bibliografię podmiotową obejmującą 10 najważniejszych publikacji zwartych i tekstów publicystycznych.

W części biogramów przywołano opinie współczesnych, głównie osób bezpośrednio znających omawianych działaczy i działaczki, w tym fragmenty tekstów funeralnych. Mając z założenia charakter pochwalny, wносиły one niekiedy nieznane informacje, a przede wszystkim były ważnym elementem quasi-panegirycznego konstruktów życiorysów społeczników. Charakteryzowały nie tylko bohaterów biogramów, ale także autorów tych wypowiedzi i reprezentowane przez nich środowiska, ukazując opinie i oczekiwania wobec społeczników oraz cele i wartości przypisywane działalności oświatowej.

Od redaktorek

Przedłożoną do oceny publikację uważam za oryginalną, innowacyjną, rzetelną, źródłową inicjatywę wydawniczą. [...] Ustalenia badawcze znacznie wykraczają poza dotychczasowe osiągnięcia polskiej historiografii oświatowej. [...] Należy docenić bardzo szczegółowy schemat opracowania haseł biograficznych, co z kolei umożliwiło ukazanie sieci powiązań i współpracy osób wywodzących się z różnych środowisk społecznych i zawodowych, należących do różnych organizacji, między innymi społecznych, oświatowych, sportowych, lekarskich itd. [...] organizacje społeczne i oświatowe badanego okresu były ważnymi wyznacznikami tworzenia oddolnych struktur społecznych i oświatowych oraz obywatelskich inicjatyw, które z kolei legły u podstaw instytucjonalnego przygotowania do budowy niepodległego państwa. [...] Publikacja z całą pewnością wzbogaca dotychczasowy dorobek biografistyki polskiej, prezentując sylwetki nie tylko znanych dotąd działaczy Królestwa Polskiego, uszczegóławiając jednak ich działalność o aspekt pedagogiczny i oświatowy – zarówno naukowy, jak i popularyzatorski. Szczególnie wartościowe jest wskazanie na postaci działaczy mniej znanych lub zapomnianych, których aktywność na polu pedagogicznym u progu XX wieku została tu dostrzeżona i doceniona.

Z recenzji prof. dr. hab. Krzysztofa Jakubiaka

 WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

 wydawnictwo.uni.lodz.pl

 ksiegarnia@uni.lodz.pl

 (42) 665 58 63

Książka dostępna również
jako e-book

ISBN 978-83-8331-334-4

9 788383 313344